

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XV

ВІННИЦЯ
2009

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XV

ВІННИЦЯ
2009

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 15. Серія: Історія: Збірник наукових праць /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2009. – 328 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 24 грудня 2008 р. (протокол № 5).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
В.М. Даниленко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
О.П. Ресніт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;
І.М. Романюк – доктор історичних наук, професор;
О.П. Іваницька – доктор історичних наук, професор;
О.К. Струкевич – доктор історичних наук, професор;
М.М. Кравець – доктор історичних наук, професор;
В.О. Корнієнко – доктор політичних наук, професор;
С.І. Дровозюк – доктор історичних наук, професор;
Ю.В. Легун – доктор історичних наук, професор;
Ю.С. Степанчук – кандидат історичних наук, доцент.

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського,
Інститут історії, етнології і права. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Л.В. Баженов – доктор історичних наук, професор;
М.А. Журба – доктор історичних наук, професор;
С.С. Падалка – доктор історичних наук, професор.

ISBN 966-

© Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського, 2009.

З М І С Т

Історія України

Криворучко О.І. ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ БОРОТЬБИ ЯРОСЛАВА ВОЛОДИМИРОВИЧА ЗА КИЇВСЬКИЙ СТИЛ	9
Поп Ю.І., Кравчук О.М. ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ (І СТ. ДО Н. Е. – ХХ СТ.)	14
Титаренко Н.Л. ШЛЯХТИЧІ КОЖУХОВСЬКІ – УЧАСНИКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ ХVІІ СТ.	20
Кривошея В.В. Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ	23
Степанчук Ю.С. НАРОЩУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПРИСУТНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ЯК ІНСТРУМЕНТУ РЕАЛІЗАЦІЇ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО УКРАЇНИ	28
Лашин С.А. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХVІІІ СТ.	35
Кашка М.Ю. ІНТЕРВЕНЦІЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА ЗАКАРПАТТЯ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1848-1849 РР.	39
Богатчук С.С. ФОРМУВАННЯ ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ ЗАЛІЗНИЦЬ УКРАЇНИ (КІНІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	42
Буравський О. А. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	46
Огієнко О.В. ЗЕМСТВО ТА ЦЕРКВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОВІДНОСИН У СФЕРІ ОСВІТИ	51
Борщевич В.Т. СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНИ ПЕРШОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ ХХ СТ.	56
Вороліс М.Г., Вороліс О.М. СТАН ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ДЕЯКИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	59

Наукові записки

Кравчук О.М., Мельник Н.М. ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 Р. ЩОДО ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ	61
Онiпко Т.В. СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ «НОВОЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ» 1924-1925 РР.	65
Тучинський В.А., Григорчук П.С. ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ У СКЛАДІ УСРР В 1924 Р.	71
Заставецька Н.І. ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПРОПОЛЬСЬКОЇ СВІДОМОСТІ У МОЛОДІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1920 – 1930-ТІ РР.)	74
Стоян Т.А. «ЗА ЧІТКЕ БІЛЬШОВИЦЬКЕ ХУДОЖНЄ МОВЛЕННЯ»: ДО ІСТОРІЇ РАДІОЦЕНзуРИ В УСРР 20–30-Х РР. ХХ СТ.	78
Мотуз В.К. ВПЛИВ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ НА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В 20–30-Х РР. ХХ СТ.	85
Даниленко О.В. ЗАКОРДОННІ ВІДРЯДЖЕННЯ НАУКОВОЇ ІНТЛІГЕНЦІЇ УСРР (1921-1925 РР.)	89
Трембіцький А.М. РОДИНА СІЦІНСЬКИХ-СІЧИНСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНО- ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО В ПРАЗІ (1923-1945 РР.)	95
Борисенко Л.Б. ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ Л.Л. СЕМПОЛОВСЬКОГО – ВИДАТНОГО СЕЛЕКЦІОНЕРА ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ В УКРАЇНІ	98
Гальчак С.Д. ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ СТОСОВНО ВИКОРИСТАННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ ІЗ ЗАГАРБАНИХ СХІДНИХ ТЕРИТОРІЙ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ	102
Зiнько Ю.А., Кононенко В.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ В СРСР НАПРИКІНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1944-1945 РР.)	109
Салата О.О. РАДЯНСЬКЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ БЮРО ЯК МЕХАНІЗМ УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЙНИМИ ПОТОКАМИ В УМОВАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ	116
Прищепя О.П. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У РОВЕНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ВЧИТЕЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ (1940–1941 РР.)	121

Серія: ІСТОРІЯ

Гінда В.В. ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА НАЦИСТІВ СТОСОВНО «ФОЛЬКСДОЙЧЕ» В РЕЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА»	126
Романець Л.М. СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ УЧИТЕЛЬСТВА УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х – 50-Х РР. ХХ СТ.	133
Махня О.М. МІСЦЕ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ, МОРАЛЬНОГО ТА МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАОХОЧЕННЯ В РОБОТІ ДОБРОВІЛЬНИХ НАРОДНИХ ДРУЖИН ПО ОХОРОНІ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ 50-Х – 70-Х РР. ХХ СТ.	136
Романюк І.М. СТАНОВИЩЕ І ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В СЕРЕДИНІ 50-Х РР. ХХ СТ.	140
Бондаренко Н.О. ЦЕРКВА СВІДКІВ ІСГОВИ В УКРАЇНІ У 70-ТІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РР. ХХ СТ.	142
Барцьось В.В. ТРЕТІ ВСЕУКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ (28 ЛЮТОГО – 1 БЕРЕЗНЯ 1992 Р.): СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ	148
Шановська О.А. ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ВЛАДА В УКРАЇНІ ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОВІДНОСИН	154
Левчук К.І. УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РЕФОРМУВАННІ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ (1991-1996 РР.)	160
Буртяк Г.Я. РЕФЕРЕНДУМ ЯК СПОСІБ ЗДІЙСНЕННЯ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ	165
Коляструк О.А. ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ПРОБЛЕМА ПОСТАНОВКИ Й ОКРЕСЛЕНOSTІ В СУЧАСНІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ	170
Антонішина Т.П., Мельничук І.П. СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ В ГАЛУЗІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНО-ЄВРЕЙСЬКИХ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН	173

Історія Поділля

Довгань С.О. ПОДІЛЬСЬКЕ ЖИТЛО В СИСТЕМІ ЗВИЧАЇВ ТА ОБРЯДІВ	178
Пилипак М.А. ВЕСІЛЬНЕ ПЕЧИВО ПОДІЛЛЯ	183

Наукові записки

Косаківський В.А. РИБАЛЬСТВО ТА БДЖІЛЬНИЦТВО – ДОПОМІЖНІ ВИДИ ГОСПОДАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ УКРАЇНЦІВ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ (НА МАТЕРІАЛАХ МІСТЕЧКА ЧЕЧЕЛЬНИК)	188
Подолінний А.М. МИКОЛА ГОГОЛЬ І ПОДІЛЛЯ (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПИСЬМЕННИКА)	193
Хіслач Б.М. ВПЛИВ УНІЇ НА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ У ХVІІІ СТ.	195
Орловський Л.О. УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ ПОДІЛЛЯ В РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ КРАЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	199
Вітюк О.О. ЗАХОДИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ КОМІТЕТІВ НА ПОДІЛЛІ ЗІ СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ТА ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ (1918-1920 РР.)	205
Соломонова Т.Р. ДОЛЯ М.О. ХИТЬКА (ХИТЬКОВА) – ПРЕДСТАВНИКА ВЧИТЕЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.	209
Адамський В.Р. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ: ЗМІНА СТРУКТУРНИХ ФОРМ	211
Вдовцов М.Л. СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ВІННИЧЧИНІ ВІДДІЛУ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ МИСЛИВЦІВ ТА РИБАЛОК У 1920-Х РР.	217
Рекрут В. П. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НКВС ПРОТИ КЕРІВНИЦТВА ВІННИЦЬКОЇ ОБЛСПОЖИВСПІЛКИ У 1936 – 1938 РР.	219
Стадник О.О. ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	224
Мазило І.В. ЗАВЕРШЕННЯ ВІДБУДОВИ І РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ У 1945-1950-Х РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЦЬКОЇ МАГІСТРАЛІ)	229

Всесвітня історія

Поп Ю.І. ЕРІХ ЛЯСОТА І ПЕРЕГОВОРНИЙ ПРОЦЕС ПРО ПЕРЕХІД КОЗАКІВ НА СЛУЖБУ ДО АВСТРІЙСЬКОГО ІМПЕРАТОРА РУДОЛЬФА ІІ	233
Шатковська І.С., Верещакіна О.Є. ДУХОВНА СПАДЩИНА Д.С. БОРТНЯНСЬКОГО У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ МУЗИЧНОЇ КЛАСИКИ	239

Серія: ІСТОРІЯ

Піковська Т.В.

МІСЦЕ І РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В ПЕРШІЙ ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1918-1938 РР.) 243

Поп О.Ю.

ПІВДЕННА АФРИКА: ПОЛІТИКА АПАРТЕЇДУ ВІДНОСНО НЕБІЛИХ УЧНІВ 246

Біньовська Л.С.

ТРИЛАТЕРАЛІЗМ – АЛЬТЕРНАТИВНА ПРОГРАМА ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ США 1970-Х РР. 250

Історіографія та джерелознавство

Головкіна Ю.Ю.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У СПОГАДАХ ЄВРОПЕЙЦІВ 255

Кривошея О.В.

СУБ'ЄКТИ СПАДКУВАННЯ НА МАТЕРІАЛАХ ТЕСТАМЕНТІВ ПРЕДСТАВНИКІВ КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКИХ РОДИН (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.) 257

Шологон Л.І.

ЛІТЕРАТУРНЕ ТА НАУКОВЕ ЖИТТЯ ГАЛИЧНИНИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПІСУ «ЖИТЄ І СЛОВО» (1894 – 1897 РР.) 265

Григорук О.Б.

СУСПІЛЬНО-ГРОМАДСЬКА ПОЗИЦІЯ ПОДІЛЬСЬКОГО ДУХІВНИЦТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ПОДОЛЬСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ») 270

Стопчак М.В.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ УНР І ЗУНР З БЛИМ РУХОМ ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ 274

Гандзюк В.О.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ПЕРІОДУ УНР В ОЦІНЦІ ПОДІЛЬСЬКИХ ЧАСОПИСІВ 1920 Р. 282

Мельничук О.А.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (20 – 30-ТІ РР. XX СТ.) ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦДАВО УКРАЇНИ 287

Ратніков Б. М.

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА В МОРСЬКИХ ДЕСАНТНИХ ОПЕРАЦІЯХ В КРИМУ (1941-1943 РР.) .. 292

Данілова І.Ю.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА З ІСТОРІЇ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ЦЕРКОВ В УКРАЇНІ (1945-1955 РР.) 299

Іскра С.І.

ОФІЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ГАЛУЗІ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ 302

Наукові записки

МОЛОДЬ УКРАЇНИ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ ТА СУСПІЛЬНИМИ СПРАВАМИ У 80-Х – 90-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	305
ІНТЕГРАЦІЯ ПОЛЬЩІ ДО НАТО ТА ЄС: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	309
РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ПЕРШОГО УРЯДУ Е.Т. БЛЕРА (1997-2001 РР.)	314

Рецензії

ОЛЕКСАНДР ГВАНЬЇНІ. ХРОНІКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ САРМАТІЇ – К.: ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ», 2009. – 1006 С.	317
КОРНОВЕНКО С.В. АГРАРНА ПОЛІТИКА БЛОГВАРДІЙСЬКИХ УРЯДІВ А. ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ ЇМ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ (1919-1920 РР.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ПРОЦЕС 1919-2000-Х РР. С.В. КОРНОВЕКО. – ЧЕРКАСИ: АНТ, 2008. – 238 С.	318
В.АДАМОВСЬКИЙ. ЕШЕЛОНИ У ВІЧНІСТЬ: ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ. – КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, 2007. – 208 С.	319
КУШНІР А.Г КРИВОХИЖИНЦІ – КОЛИСКА НАШИХ ДУШ. – ВІННИЦЯ: КОНТИНЕНТ-ПРИМ, 2007. – 128 С.	321
Відомості про авторів	323

ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ БОРОТЬБИ ЯРОСЛАВА ВОЛОДИМИРОВИЧА ЗА
КИЇВСЬКИЙ СТІЛ

Пропонована стаття присвячена висвітленню окремих аспектів боротьби за київський стіл у першій третині XI ст. і ролі в ній Ярослава Володимировича. Ця проблема не є новою у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Однак існує чимало запитань, у відповідях на які історики або ще не визначилися, або самі запитання ще не стали предметами окремих досліджень. Серед новітніх вітчизняних праць, присвячених визначеній тематиці, насамперед варто відзначити дослідження Петра та Олексія Толочків, в яких з позиції історизму подано незаангажований погляд на ці суперечливі сторінки нашої історії [1, 2, 3]. Окремі дискусійні моменти щодо початків правління Ярослава Володимировича містить праця А.Б. Головка [4]. Для розуміння історичних процесів, що мали місце на руських землях в досліджуваній період цінною є праця сучасних британських істориків С.Франкліна і Д. Шепарда «Начало Руси: 750–1200» [5]. Важливу інформацію щодо аналізу досліджуваних процесів містять сучасні мистецтвознавчі та богословські праці [6, 7]. Завдання автора статті привернути увагу дослідників до окремих суперечливих аспектів боротьби за київський стіл в першій третині XI ст., висвітлення яких дасть змогу більш об'єктивно визначити позиції учасників і, насамперед, роль Ярослава Володимировича в її розгортанні.

Почнемо аналіз тодішніх подій із відмови новгородського князя сплачувати щорічну данину Києву. В історичній літературі є кілька версій щодо причин виступу Ярослава проти Володимира: намагання останнього передати київський стіл Борису [8, с. 195; 9, с. 10; 10, с. 3 та ін.]; підтримка Ярославом сепаративних планів новгородців [11, с. 482]*; поєднання обох названих думок [13, с. 250]. Найбільш поширеною є перша версія.

Однак, чи достатньо твердження літописця «бо любив його отець більше од усіх» [14, с. 77] для обґрунтування висновку про плани Володимира щодо передачі влади Борису? Чи є підтвердження у письмових джерелах хвороби Володимира напередодні конфлікту з Ярославом? З літописного тексту виходить, що він не лише готував похід проти бунтівного сина, але й планував його очолити – отже почував себе добре [14, с. 74]. Розхворівся він несподівано під час воєнних приготувань і незабаром помер. Який «щасливий» випадок для Ярослава...**

*До речі, Б. Греков пояснював і причину виступу Ярослава проти Святополка тим, що «Святополк, очевидно, став проводити політичну лінію свого батька [зміцнення центральної влади київського князя та протидія сепаратизму удільних князів]...» [11, с. 483]. Цієї ж думки притримувався і Д. Дорошенко [12, с. 46].

** Ярослав у житті часто таланило, особливо у період боротьби за спадщину Володимира: «вчасно» помер батько; хтось напоумив Святополка посваритися з Болеславом I, що дозволило Ярославу після поразки на Волині продовжити боротьбу за Київ (літописне свідчення про порубані човни у Новгороді видається малоімовірним); після поразки на Альті Святополк тікає до поляків, однак хворіє і помирає (до речі, в літописному описі його хвороби можна легко розпізнати симптоми отруєння [14, с. 84.]); Мстислав, перемігши Ярослава під Лиственном, замість того, щоб посісти київський стіл, робить «царський дарунок» - пропонує Ярославу поділити Русь по Дніпру (в історичній літературі є кілька версій причини поступливості Мстислава: перша, найпоширеніша, в основу якої покладене літописне твердження, що « не прийняли його кияни» [14, с. 85]; друга, базується на прихильності Мстислава до ідеї «нового порядку [феодалної роздробленості]» [11, с. 485]; третя, пов'язує замирення братів із зовнішніми чинниками: помер Болеслав I, в Польщі розпочалася смуґа, що сприяло спільному походу братів проти поляків [15, с. 95 – 97] та ін.); у 1033р. помирає син Мстислава, а невдовзі (у 1034 р./1036 р.) і він сам після польовання хворіє і помирає, що переводить Ярослава у статус «єдиновладника Руської землі» [14, с. 87]. Проте, для остаточного «єдиновладдя», він у 1036р із незрозумілих причин (літописець твердить, що за наклеп) кинув до в'язниці свого останнього брата Судислава, якого лише після смерті Ярослава визволять з темниці, щоби насильно постригти в ченці (сучасний російський історик Р. Скрипніков припускає, що Судислав міг мати «особливі права» на київський стіл – теж бути сином Володимирової Анни [16, с. 75]. Хоча, на нашу думку, для його ув'язнення було достатньо і того, що він на тоді залишався, окрім Ярослава, єдиним сином Володимира у статусі князя. Дещо іронічним виглядає твердження С.Франкліна і Д. Шепарда, що «...внаслідок обережності, везіння і щасливого

На що він міг розраховувати піднімаючи бунт проти батька: на найманців варягів, новгородців, князем яких він став незадовго? Підстав сподіватися на підтримку інших союзників у Русі чи поза її межами на тоді у Ярослава не було, хіба що існувала таємна домовленість із Святополком, а через нього вихід на печенігів і поляків – але це лише припущення, яке не має письмового підтвердження.* То можливо Ярослав був простаком, чи відчайдухом, який під впливом емоцій безоглядно кидає себе на терези випадку? Хоча в окремих епізодах літописних переказів Ярослав і постає далеко не у сприятливому світлі: підступний, нерішучий (інколи прямо боягуз), невдалий тактик; водночас, більшість його біографів описують Ярослава як політика передбачливого, розважливого, який надає перевагу дипломатичним комбінаціям перед військовими діями.

Чому за умов ніби то неминучої війни з Володимиром Ярослав, за кривду варягам, винищує «знатних мужів» новгородських? Що це – намагання навести дисципліну у війську, чи свідчення того, що прихильність варягів він цінував більше, ніж новгородців? Після звістки Предслави про події у Києві Ярослав поспішає замиритися із новгородцями. Згідно літопису, Предслава одночасно повідомила Ярослава про смерть Володимира, вбивство Бориса і зазіхання Святополка на життя Гліба, хоча між першою і другою подією була різниця в десять днів (Володимир помер 15 липня, а Бориса було вбито 24 липня). Варто погодитися з твердженням М. Грушевського, що в цій частині літопису «оповідання стратило вже хронологічну перспективу подій, і його деталі в сім не можна брати дуже серйозно» [10, с. 9]. Однак слова, які літописець вкладає в уста Ярослава: «Я перебив їх учора, а нині вони знадобилися» [14, с. 81], мають спонукати читачів не до дискусії про достовірність окремих деталей літописного оповідання, а до пошуку логіки у діях Ярослава. Чому за умов підготовки до війни з батьком новгородці йому не так важливі, а після смерті Володимира в них виникла нагальна потреба?***

Чому змінилися плани Ярослава? Можливо тому, що у Києві сів Святополк? Сів раніше, аніж Ярослав зайняв «стольний град». Чи не для того йому потрібно було наймати варягів? Для війни з Володимиром їх було явно замало, а захопити Київ за умов відсутності в ньому дружини батька напевно вистачило б...***

Маючи такі наміри, чи встиг би Ярослав зі своїми варягами захопити Київ раніше, ніж до нього повернулися, послані проти печенігів, війська? Цілком ймовірно, що встиг би. Під 1021 роком літописець оповідає, що коли племінник Ярославів Брючислав напав на Новгород, то дядько наспів з Києва надзвичайно швидко (за сім днів!), нагнав Брючислава і відібрав забране [14, с. 84-85].

Однак, прихід до влади у Києві Святополка мав змусити Ярослава серйозно корегувати свої плани, адже за Святополком стояли поляки і печеніги, до війни з якими варто було ретельно підготуватися. За нових обставин і вбивство Бориса могло стати для Ярослава сприятливим чинником: проголошення Святополка братовбивцем не лише надавало

випадку, дякуючи яким він залишився живий, і у всякому випадку не завдяки законному переходу влади від батька до сина, Ярослав «бисть самовластець Руської Землі» [5, с. 274].

*Якщо з причинами «пропольської орієнтації» Святополка все зрозуміло, то де криються витoki його тісних зв'язків із печенігами, що певною мірою превалювали у його «зовнішньополітичній концепції» (заснавши чергових поразок від Ярослава, Святополк спочатку шукав підтримки в Степу, а лише потім у Польщі)? На нашу думку, цілком слушним є припущення П. Толочка, що саме Святополк був тим сином Володимира, якого після умовин єпископа Бруно київський князь відпустив заручником до печенігів на підтвердження мирних намірів Русі. Саме тоді, на думку вченого, Святополк «зумів встановити добрі стосунки з ханською верхівкою» [1, с. 142].

** Не переконливою виглядає спроба С.М.Соловйова пояснити суперечливий характер дій Ярослава тим, що «Ярослав знав про повільні збори Володимира, про його хворобу, яка заважала йому поспішати походом, міг сподіватися на боротьбу Святополка з Борисом, яка надовго залишила б його в спокої» [8, с. 200].

*** Н. Полонська-Василенко прямо стверджувала, що, відмовившись сплачувати Києву данину, Ярослав «почав стягувати війська для походу» [17, с. 123]. На жаль, дослідниця не назвала підстав для такого сміливого закиду на адресу Ярослава: можливо, вона використовувала непрофесійний переклад О. Барвінського праці М. Костомарова [18, с. 10], чи інші, невідомі нам, джерела. Враховуючи слабку (на даний час) аргументацію висловленої думки, вважаємо, що вона має право на існування лише як припущення.

новгородському князю ореола месника, але мало слугувати підставою іншим руським князям для втручання у війну на боці Ярослава, або хоча би зайняти нейтралітет.

До речі, хто поширив чутки про напад печенігів, кому було вигідно залишити Київ без війська? Це міг зробити Болеслав I, який після невдалого походу 1013 року не полишав ворожих намірів щодо Русі*, або підбурюваний ним Святополк, а можливо хтось із оточення Ярослава... Про те, що напад печенігів був дезінформацією (при чому поданою так, чи таким джерелом, що далеко нелегковірний Володимир напередодні походу на Новгород і за умов напружених відносин із поляками відправив у степ майже всі наявні військові сили) є свідчення літопису, що « Борис вернувся з війни, не знайшовши печенігів» [14, с. 77]. Та й на березі Альти, дізнавшись про смерть Володимира і отримавши відмову Бориса виступити проти Святополка, «вої розійшлися», що мало ймовірно при можливій загрозі нападу печенігів.

І чому у такій дивній формі літописець подає звернення Ярослава до війська напередодні походу на Київ – «Не я почав побивати братів, а він [Святополк]» [14, с. 81]. Якщо в думці не мав «побивати», навіщо ж так висловлюватись? Можливо літописець приховав якийсь натяк?

Повернімося до смерті Володимира, звичайно він міг захворіти і померти природно. А якщо ні, якщо його «слабкість» була кимось організована? Кому з його тодішніх супротивників чи ймовірних наступників вона була вигідна? Болеславу: цікава версія, навіть можна припустити, хто міг бути виконавцем – той же, згодом обласканий Болеславом, близький до Володимира, Анастас [14, с. 83]? Печенігам (але ж військо проти них вже направлене, хоча очолює його не Володимир)? Святополку, який не мав реального впливу в Києві (незадовго звільнений із в'язниці, сидів у Вишгороді, батькова дружина на боці Бориса, та й сам факт смерті Володимира від нього намагалися приховати, що теж може свідчити про його непричетність до ймовірного вбивства київського князя)?** Борису, для якого батько був надійною опорою і чи не єдиним гарантом реалізації майбутніх планів?

Отримавши звістку про смерть Володимира його дружина [певно її верхівка] на Альті пропонує Борису зайняти київський стіл. Традиційне пояснення: їм був не любий Святополк (припустити це можна, взявши до уваги його змову з поляками і печенігами проти батька, за що він і був покараний Володимиром, та побоювання Володимирових сподвижників, що їх місця займуть нові висуванці). Але у дружинників, як і у киян навряд чи існували причини бути прихильними і до Ярослава (саме проти нього готувалася війна, його новгородці були традиційними суперниками полян, а щодо варягів, то певно ще були свіжими спогади про їх намагання покривдити киян, коли Володимир сів у столиці, та його вдалу спробу спровадити варягів до греків). Тому пропозиція київських ратників та дружинників Володимира Борису посісти стіл у Києві була спрямована як проти Святополка, так і проти Ярослава.

Зрозуміла нерішучість Бориса, адже всупереч порядку старшинства (хоча на початку XI ст. цей порядок лише формується)*** посісти стіл у Києві, означало поставити себе не лише проти Святополка (до речі, з його боку загроза була меншою – опальний князь, недавно звільнений із в'язниці, без війська і з далекими союзниками), але й проти інших нащадків

* М.С.Грушевський, заперечуючи твердження німецького хроніста Тітмара Мерзебурзького, слушно зауважує, що похід Болеслава на Русь в 1013 році мав на меті не стільки захист його зятя Святополка, як спустошення руських земель [19, с. 494]. До речі, і наступне суперництво Святополка та поляків проти Ярослава чимало дослідників прямо трактують через призму зіткнення інтересів Польщі й Русі, а в релігійному аспекті як протистояння між двома вітками християнства, розкол між якими на той час вже намітився. Зокрема, відомий російський зарубіжний історик Г. Вернадський прямо стверджував: «перемога Святополка повинна була призвести до підкорення Русі Польщі і встановленню католицького впливу» [20, с. 43].

** До речі, і в цій ситуації теж не все зрозуміло: якщо Святополку Володимир не довіряє і тому тримає його під рукою у Вишгороді, чому Турів нікому іншому не надається, а залишається формально вотчиною Святополка? Можливо Володимир не хотів дратувати Болеслава Хороброго новим призначенням до Турова (іншого сина, чи намісника), або вирішив запровадити там [сучасною термінологією] «пряме президентське (великокняже) правління» на зразок Чернігова, Переяслава та інших міст. Не виключено, що між Володимиром і Святополком існувала певна домовленість, скажімо, на призначення останнього в Новгород, що теж могло спровокувати Ярослава до виступу у 1014 році...

*** Автор поділяє думку В. Ключевського, який вважав, що в досліджуваний період «...між братами не існувало, очевидно, ніякого установленого, визнаного права, чим і можна пояснити усобиці між синами Святослава і Володимира» [21, с. 180].

Володимира. За умов протистояння він міг би розраховувати окрім батькової дружини хіба що на свого молодшого брата Гліба, користь з якого була невелика. Що за таких обставин було робити Борису: йти до Києва проти Святополка і одночасно протиставити себе іншим Володимировичам; повертатися до Ростова назустріч брату, який виступив проти батька, улюбленцем якого Борис був (дискусійним, на нашу думку є твердження П. Толочка, що Борис «...міг спокійно піти в свій Ростов» [2, с. 42]. До речі, Святослав древлянський теж шукав порятунку не у Новгороді, а в далеких родичів за Карпатами...); чи шукати захисту в іншому місці? М. Грушевський так змальовував наслідки нерішучості Бориса: «...маючи військо в руках, не хотів миритися із князівством Святополка, як з довершеним фактом, але й не відважився йти на Київ. Тим часом військо, чи то зневірившись в здібностях свого проводиря, чи заігнване Святополком, полишило Бориса, і коли він зістався з самим своїм двором, Святополк надіслав убивць на сього небезпечного претендента, і вони покінчили з ним» [10, с. 6]*.

У вбивстві Бориса теж є чимало незрозумілого: якщо воно готувалося Святополком таємно, разом із його вишгородськими прихильниками, то чому пораненого Бориса замість того, щоби добити на місці і позбутися тіла, везли до Святополка (до речі, після вбивства Гліба, його тіло залишили між колод на місці злочину)? Свідчення про підісланих до пораненого Бориса варягів майже дублює попередню літописну звістку про вбивство Ярополка за наказом Володимира, що дає підстави запідозрити літописця у літературній реконструкції давнішої події. Приймаючи літописне свідчення про вбивство Бориса варягами за факт, ми зіштовхуємося із черговим запитанням: навіщо було Святополку підсилати нових убивць, якщо достатньо було передати наказ тим, хто його віз? Можливо варяги були послані не з Києва, а з Новгорода, як окремі дослідники трактують опис цієї події у «Сазі про Еймунда» [5, с. 276]? Чи не є поєднання смерті Володимира і вбивства Бориса у повідомленні Предслави про події у Києві намаганням літописця відвернути від Ярослава підозру щодо його причетності до смерті Бориса?

Спробуємо визначити, що було вигідніше Ярославу: смерть Бориса, захоплення ним Києва, чи його втеча від Святополка? Смерть Бориса позбавляла Ярослава одного з реальних претендентів на київський стіл (нагадуємо, що найбільш прийнятним поясненням виступу Ярослава проти батька були «ревності» щодо Бориса) та надавала відтінок «справедливості» (помсти за убієнного брата) його виступу проти старшого брата [Святополка]. Проаналізуємо, що було б якби Борис сів у Києві? Чи передбачав такий варіант Ярослав? Про це можна лише здогадуватися, однак такий перебіг подій мав би його задовольнити. По-перше, Ярослав руками Бориса позбувся б реального суперника в особі Святополка. По-друге, його подальший похід на Київ теж мав би логічне пояснення - він відновлює законність: карає меншого брата, який порушив порядок старшинства. Окрім того, його суперниками були б тільки кияни та дружина Бориса (ослаблені сутичкою з прихильниками Святополка – важко припустити, що останній без опору поступився б Києвом), а за княжіння Святополка окрім згаданих вояків можна було зустрівтися з польськими військами і печенігами (як згодом і сталося).

Згодом Борис і Гліб стали першими святими, канонізованими Руською церквою. Канонізація сталася передовсім завдяки зусиллям Ярослава і навіть можемо припустити за певного спротиву церковної верхівки (митрополит Іоанн був «престрашний і в сумніву»). Однак Іоанн переніс тіла князів до нової церкви, визначив день їх вшанування (24 липня) і сам склав їм службу. Г. Федотов, відомий російський письменник і богослов, так пояснював збентеження митрополита: «...сумніви греків були цілком природними. Борис і Гліб не були мучениками за Христа, а пали жертвою політичного злочину, в княжій усобиці, як багато хто до і після них. Майже всі святі грецького календаря належать до мучеників за віру: преподобних (аскетів-подвижників) і святителів (єпископів). Миряни у чині «праведних» зустрічаються вкрай рідко» [6, с. 50]. Автор мав рацію, наголошуючи, що хоча літописні свідчення про смерть Бориса і Гліба слугували князям зразком дотримання принципу «старшинства» при успадкуванні влади, однак «...влада старшого брата, навіть батька, ніколи

* С. Соловйов виділяє такі чинники, що підштовхнули Святополка покінчити з Борисом: ненависть Святополка до свого молодшого брата як суперника, якому батько хотів передати київський стіл; явну прихильність до Бориса батькової дружини і війська, якою той міг скористатися при першій ліпшій нагоді; приклад сусідніх держав (Богемії і Польщі), правителі яких прагнули ліквідувати потенційних супротивників [8, с. 196].

не простягалася в давньоруській свідомості за межі морально припустимого. Злочинний брат не міг вимагати покори собі. Супротив йому був завжди виправданим. Така праведна помста Ярослава в наших житіях» [6, с. 55]. Ця фраза, на нашу думку, містить пояснення причин виступу Ярослава проти Святополка та його ініціатива щодо канонізації Бориса і Гліба**.

Повернімося до подій після смерті Володимира. Згідно літопису, війна між Святополком і Ярославом розпочалася з ініціативи останнього: опис початку походу слідує одразу ж після звернення Ярослава до новгородців [14, с. 81]. Однак, на нашу думку, для дослідження цього аспекту проблеми варто врахувати і думку В.Мавродіна, що «нападаючою стороною виступав Святополк. Еймундова сага повідомляє, що він у своєму листі вимагав від Ярослава «поселень і міст» і, мабуть, поновлення данини з Новгороду» [13, с. 255]. Не виключено, що за нових обставин Ярослав і не збирався йти на Київ (принаймні зразу після смерті Володимира, плануючи, приміром, збільшити військо за рахунок тих же варязьких найманців тощо), а виступ на Новгород Святополка змусив Ярослава рушити йому назустріч. І ще одне запитання, яке, на нашу думку, потребує окремого дослідження: чому під час кількомісячного «стояння» під Любечем (що може мати одне пояснення – відносна рівність військових сил супротивників), жодна сторона не спробувала посилити свої позиції за рахунок нових союзників? А можливо спроби були?

Літописні записи, зроблені за кілька десятків років після згаданих подій, зображують Святополка бунтівником, зрадником, клятвопорушником і братовбивцею. Акцент на злодіяннях Святополка не лише виправдовував війну з ним Ярослава, а й відволікав від роздумів про причини виступу новгородського князя проти Володимира. У своїй спільній праці Олексій і Петро Толочки слушно зауважують, що давньоруські джерела «...відбивають лише один погляд на події, а саме: погляд Ярослава Володимировича чи його нащадків, тобто партії, яка в підсумку виграла» [3, с. 127].

Згодом Ярослав навіть за бажання нічого не міг би змінити в негативному образі Святополка, створенню якого сам сприяв. Однак, чому на схилі віку Ярослав погодився з тим, що його син Ізяслав свого первістка назвав іменем Святополк? Що це: своєрідна форма спокути, чи можливо примха дружини Ізяслава, яка доводилася племінницею дружині Святополка Окаянного, і могла з якихось польських джерел (навіть із розмов при польському дворі) дізнатися щось таке про свого руського родича, що суперечило версії, яка створювалася. Чи не поділилася вона своїми знаннями із сином?

Дослідниця історії церковних служб святим Борису і Глібу Є. Антонова слушно припускає, що при житті Святополка Ізяславовича в «офіційному оточенні вживати ім'я Святополка в негативному контексті було небажано» [7, с. 115]. А відомий культуролог, дослідник руської середньовічної культури О. Ужанков акцентує увагу на тому, що «Із синів і внуків Ярослава Мудрого тільки він один [Святополк II], будучи великим князем київським, нічого не зробив для прославлення святих Бориса і Гліба». На підтвердження цієї тези вчений зазначає, що батько Святополка II Ізяслав був ініціатором будівництва нової церкви у Вишгороді і перенесення до неї мощів святих в 1072 році. Дядько Святополка II Святослав посівши київський стіл у 1073 році розпочав будівництво нового, вже кам'яного храму – мавзолею, яке після його смерті продовжив другий дядько – Всеволод. Після смерті останнього церкву, що завалилася, відбудував син Святослава – Олег. Другий двоюрідний брат Святополка II – Володимир Мономах прикрасив саркофаги святих (1102 р.), а в 1115 р. виступає разом із Олегом ініціатором нового перенесення святих мощів [7, с. 121]. Лише Святополка Ізяславовича завжди відрізняло «прохолодне» ставлення до підтримання культу страсотерпців Бориса і Гліба.

Висловлені міркування жодним чином не ставлять за мету виправдати дії Святополка Окаянного. Безперечно, Святополк значною мірою несе відповідальність за розгортання жорстокої боротьби між руськими князями в першій третині XI ст. Боротьба, що супроводжувалася залученням іноземних військ, призвела до численних людських жертв, розорення земель Русі, територіальних втрат. Однак, автор поділяє тезу, обґрунтовану ще у 1955 р. відомим дослідником руської історії М.Тихомировим, що «...не варто надмірно

** Вважаємо, що для дослідження даної проблеми не втратило актуальності твердження Б. Мавродіна щодо причин канонізації Бориса і Гліба: «...підкреслюючи незалежність руської церкви і, відповідно, Русі [від греків], Ярослав домагається канонізації перших руських святих – Бориса і Гліба» [13, с. 263].

звеличувати і діяльність Ярослава, який теж опирався на іноземну допомогу варягів... Обидва князі однаково жорстоко готові були розправитися зі своїми суперниками» [15, с. 87]. До речі, це твердження можна віднести і до Мстислава з його ясами і косогами...

Після перемоги військ Святополка у 1019 році на р. Альті Ярослав «сів у Києві, утерши поту з дружиною, показавши побіду і труд великий» [14, с. 84]. Однак недовгим був його перепочинок: у 1021 році полоцький Брячислав напав на Новгород, у 1023 році проти Ярослава виступив тмутараканський князь Мстислав. На думку Б. Грекова, причиною цих конфліктів було те, що «тепер він [Ярослав] став небезпечним для тих, хто прагнув відділитися від Києва» [11, с. 484], а можливо, були й інші мотиви в діях його супротивників...

Питання, порушені в статті, виходять за межі проблеми боротьби за спадщину Володимира Великого, яка розгорнулася між його нащадками. Дослідження історичних процесів, що мали місце в руських землях в першій третині XI ст., можливе лише за умов врахування різних внутрішніх і зовнішніх чинників політичного, економічного, морально-психологічного та культурно-релігійного характеру. Лише неупереджений підхід до висвітлення причин, перебігу і наслідків подій, який виключає необґрунтовані характеристики їх учасників, сприятиме об'єктивному дослідженню нашої історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К.: 1996. – 216 с.
2. Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. – К.: 2001. – 208 с.
3. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К.: 1998. – 352 с.
4. Головкин А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XI вв. – К.: 1988. – 342 с.
5. Франклин С., Шепард Д. Начало Руси: 750 – 1200. – С.-Петербург, 2000. – 624 с.
6. Георгий Федотов. Первые русские стратотерпцы Борис и Глеб // Протоиерей Дмитрий Денисенко, Борис Кузык. Борис и Глеб. Жизнь, подвиги, чудеса первых русских святых: Духовное чтение для познания истории Святой Руси. – Д.: 2005. – С.48-65.
7. Ужанков А. Святые стратотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания жития // Протоиерей Дмитрий Денисенко, Борис Кузык. Борис и Глеб. Жизнь, подвиги, чудеса первых русских святых: Духовное чтение для познания истории Святой Руси. – Д., 2005. – С. 86-125.
8. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. 1. Т. 1. – М.: 1988. – 797 с.
9. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: 2004. – 1024 с.
10. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.1. – К.: 1992. – 640 с.
11. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.: 1953. – 568 с.
12. Дорошенко Д.І. Нарис історії України в 2-х томах. Том I. – К.: 1992. – 238 с.
13. Мавродин В. Древняя Русь (происхождение русского народа и образование киевского государства). М.: 1946. – 310с.
14. Літопис Руський. – К.: 1989. – 591 с.
15. Тихомиров М.Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI – XIII вв. // Древняя Русь. – М., 1975. – С. 42-232.
16. Скрыпников Р.Г. История Российская. IX – XVII вв. – М.: 1997. – 496 с.
17. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Т.1. – К.: 1995. – 672 с.
18. Микола Костомаров. Історія України в життєписах визначних її діячів: Репринтне відтворення видання 1918 року. – К.: 1991. – 494 с.
19. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.1. – К.: 1991. – 736 с.
20. Вернадский Г.В. Русская история. Учебник. – М.: 2001. – 544 с.
21. Ключевский В.О. Сочинения: В 9-ти т. Т.1. Курс русской истории. Ч.1. – М.: 1987. – 430 с.

Ю.І. Поп, О.М. Кравчук

ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ (І СТ. ДО Н. Е. – ХХ СТ.)

Процеси державотворення на території сучасної України неоднорідні, мають неоднозначні історичні передумови. Особливою специфікою відзначається історія Закарпаття, що найдовше було політично відокремлене від інших сучасних українських земель. З фактологічного огляду зазначене питання неодноразово перебувало в полі зору дослідників (М. Болдижар, с. Віднянський, І. Вовканич, Л. Войтович, І. Гранчак, В. Мельник, І. Поп, Д. Поп, В. Шандор та ін.), але розглядалося в контексті загальних історичних подій історії краю. Враховуючи те, що вивчення питання перебування Закарпаття у складі держав

Центральній Європі допоможе виявити специфіку історичного розвитку регіону, зрозуміти традиції місцевого автономізму, мета статті полягає у розкритті державно-правового статусу Закарпаття з I ст. до н. е. і до 1996 р.

Виникнення першої держави в Закарпатті пов'язане із завоюванням території краю племенами даків в другій половині I ст. до н. е. У 60 - 44 рр. до н. е. Закарпаття стало частиною протодержави даків під владою Бурібести. Новий спалах могутності даків пов'язаний з правлінням Діурпанеа (69 – 87 р. н. е.) і Децебала (87 – 106 р. н. е.). Однак у 105 – 106 р. н. е. Дакія була завойована римським імператором Марком Ульпієм Траяном [1].

У III ст. Закарпаття було втягнуто у вир взаємних війн германців, сарматів, даків. У 375 – 453 рр. в Потиссі домінували гуни. Після їх розгрому римлянами в регіоні залишились гепіди, з V ст. їх змінили лангобарди.

Слов'янське заселення краю (VI-VII ст.) не супроводжувалося процесами державотворення. Причиною став прихід нових кочовиків з азійських степів – авар, що домінували у Центральній Європі з 567 р. Тільки з падінням аварської влади на початку IX ст. утворилася ранньосередньовічна держава Біла Хорватія [2]. Територія Білої Хорватії включала частину земель сучасної України, Польщі, можливо, Чехії. Це було племінне об'єднання оборонного характеру. У кінці 890 – х рр. територія Закарпаття була розділена між Великою Моравією і болгарським царством [3]. Велика Моравія контролювала західну й центральну частину Верхнього Потисся. Долину Тиси і південну частину Закарпаття (Мараморш) підпорядкували собі болгарський цар Симеон I (893 – 927 рр.). У цей час у джерелах згадується князь Солан, підпорядкований Симеону Болгарському. Англійський король Альфред Великий згадує його як князя хорватів [4]. Можливо, він мав залежних від нього князів. Так, правитель Нижньотисянського князівства князь Глад допомагав поширенню християнства у Болгарії [5].

Науковці припускають існування на Закарпатті наприкінці IX ст. чотирьох хорватських князівств: Верхнетисянського, Нижньотисянського, Земплинсько-Ужанського і Боржавського [6].

Вони очолювалися місцевими князями. Одним з них був Земплинсько-Ужанського (Ужгородський) князь Лаборець. Лаборець – легендарний князь (прототип племінного вождя) потиських слов'ян у кінці IX ст. [7].

896 р. через Карпати перейшли угри. Вони обійшли стороною Боржавське і Верхньотисянське князівства, але зіткнулися із Земплинсько-Ужанським князем Лаборцем. Можливо, це був найсильніший із закарпатських князів, а решта були його данниками. Тому Алмош скористався із суперечностей між ними і вирушив прямо на Лаборця. Князь Лаборець першим зіткнувся з угорським військом. Прорвавшись з оточення після здобуття Ужгорода, він втік у Земплин. Його наздогнали в околицях с. Ластомир над р. Свіржавою. Князь потрапив у полон і був повішений. Руїни церкви на цьому місці, напевно, спорудженої над його могилою, підтверджують цю легенду. А р. Свіржава з тих пір зветься Лаборцем. Війна була впертою, і при штурмі Земплина загинув угорський вождь Алмош. Це не означає, що саме князівство відразу ж було приєднане до Угорщини [8], як твердив автор угорської хроніки «Gesta Hungarorum». Біла Хорватія зберегла незалежність ще майже сто років [9]. Зокрема у долині р. Гернад збереглася пам'ять про князя Народа, володаря Кошицького замку [10].

У легендах згадується також князь боржавського замку Тербош, його син Жонгор (Чорногор), який одружився з Мілетою, дочкою галицького князя [11]. При штурмі боржавського замку угорцями вони також загинули.

На 990-і рр. той час закарпатські князівства залишалися незалежними, поступово втягуючись в орбіту Угорського королівства. Стефан I приєднав до своїх володінь Нижньотисянське, Верхньотисянське й Земплинське князівства. Від Боржавського князівства він відгородився засіками. Перший кордон відновлюється за топонімікою цих засік: від токайських гір до р. Тиси, звідси до болота Лап, рік Самош і Красна. Близько 1030 р. всі закарпатські землі, за винятком хіба верхів'їв Тиси, вже були в складі Угорщини, утворивши Marchia Rutenorum, яку отримав спадкоємець угорського престолу герцог Імре, син Стефана I, що титулувався Emericus dux Ruisorum. Правда, навколо цих термінів і джерел, де вони згадуються, ще точиться полеміка. Приєднання до Угорського королівства Боржавського князівства відбулося, напевно, у 1015-1020 рр., коли на Русі тривали усобиці між синами Володимира I [12].

Отже, Біла Хорватія остаточно зникла наприкінці X ст. Її землі були поділені між сусідніми державами: західна частина була включена до складу Чехії, а потім Польщі, східна – до складу Київської Русі (992 р.), а південна – до Угорщини за часів Стефана I (997 – 1038 рр.).

Із зникненням Білої Хорватії з'явився новий етнонім для позначення слов'янського населення Карпат – «русини». Він виник «якнайскоріше як визначення конфесійної орієнтації слов'янського населення Закарпаття, яке прийняло християнство східної візантійської орієнтації», що домінував на всьому східнослов'янському просторі.

У тодішніх документах гірська частина Підкарпатської Русі (представляла 4/5 території) до XIII ст. називаються «terra indagine» або ще виразніше «terra nullius», тобто нічийна земля або земля між кордонами Київської Русі, Польщі і Угорського королівства [13]. Справді, «у давньоруський час землі Русі й Угорського королівства розмежовували Карпатські гори. Прикордонна смуга тут мала близько 200 км., а сторожові фортеці розташовувалися по обидва боки Карпат, на рівнині» [14].

Першим етапом стало інкорпорації Карпатської Русі до складу Угорщини стало створення «Руської марки» (початок XI ст.). У ході адміністративної реформи короля Стефана I засновано комітати (жуп). Але в порубіжних землях, в тому числі, в Закарпатті, у зв'язку з необхідністю відвернення зовнішньої небезпеки, управління здійснювалося за посередництвом марок. Однією з них була «Руська марка» [15]. Другий етап розпочався зі створення комітатної системи на території Закарпаття – XII ст. Унг (3 229 кв. км), 1202 р. були утворені жупи Спіш (3 668 кв. км), 1214 р. (1261 р.) Земплин, Унг, Берег, 1214 р. – Боршов (з 1261 р. жупи Берег (3 727 кв. км), Мараморош), 1247 р. – Шаріш, 1262 р. утворено комітат – Угоча. За іншими даними, комітат Угоча (1 191 кв. км) було утворено 1210 р. [16].

Тривалість процесу інкорпорації краю до складу Угорщини пов'язана з переходом окремих територій під контроль галицько-волинських князів. За даними Л. Войтовича, у 1281 р. галицький князь Лев Данилович, одружений на дочці короля Бели IV, приєднав жупу Берег й інші володіння на Закарпатті, а саме його західну частину від Берегова до гори Маківка. Не виключено, що близько 1281 р. король Ласло IV, який вів боротьбу з магнатами, передав жупу Берег своєму дядьку Леву в обмін на допомогу [17]. За даними П. Магочія, цими територіями галицько-волинська держава володіла до 1320 р. [18].

Третій етап інкорпорації Закарпаття до складу Угорщини полягав у поширенні комітатної системи на гірську частину Закарпаття (рубіж XIII – XIV ст.) [19]. Були створені такі комітати: в 1299 р. Земплин (6 269 кв. км), в 1303 р. Мараморош (10 354 кв. км), на поч. XIV ст. Шаріш (3 821 кв. км) [20].

Відносно стабільне перебування Закарпаття у складі Угорщини тривало до 1526 р., коли в битві під Могочем загинув угорський король і край став лінією фронту в боротьбі з турками.

В останній третині XVI ст. між Османською імперією й Габсбургами настала певна рівновага. Західними комітатами, населеними русинами (Унг, Шариш, Земплин) контролювали прибічники Габсбургів. Східні і південно-східні (Берег, Угоча, Мараморош) – трансільванські князі, що залежали від Османської імперії (до 1680 – х рр.).

Південно-західну частину Закарпаття контролювали Габсбурги, центральну – турки до 1698 р., східну частину – Марморощину – Трансільванія, що знаходилася під протекторатом Туреччини до 1733 р. [21].

Під час антигабсбурзької боротьби 1677–1685 рр., відомої як повстання куруців («хрестоносців»), Імре Тьокколі прагнув створити свою державу Partium, як основу майбутньої Угорщини. Однак він зазнав невдачі. Закарпаття повністю потрапило під контроль Габсбургів [22].

Істотно змінилася суспільно-політична ситуація в краї за правління Йозефа II (1780–1790 рр.). Одним з його реформ було створення окремої адміністративної одиниці з компактим населенням русинів – Ужгородського дистрикту (1785–1790 рр.) [23]. Однак, під впливом негативної реакції угорського дворянства Йозеф скасував майже всі свої реформи.

У середині XIX ст. малярські реформатори на чолі з Л. Кошутом розмірковували про шляхи модернізації Угорщини. Вони вбачали їх у трансформації середньовічної шляхетської «patio Hungarica» в сучасну угорську політичну націю вільних громадян [24]. Проте для неугорців на практиці це виливалося в культурну маляризацію. Представники русинів не підтримали цю політичну програму. А. Добрянський у грудні 1848 р. підготував програму створення «русинської провінції» в складі монархії Габсбургів із територій Закарпаття,

Галичини і Буковини. Це був один з різновидів австрославістської концепції федералізації монархії Габсбургів [25].

Поразка «весни народів» в Угорському королівстві супроводжувалася її адміністративною реорганізацією в жовтні 1849 р. на 5 військових округів. Одним з них був Кошицький військовий округ, що складався з трьох цивільних районів і, в тому числі, Ужгородського (комітати Унг, Берег, Угоча, Мармарош). Але, сама ідея автономії суперечила централізму уряду А. Баха. 28 березня 1850 р. округ було ліквідовано, що русинські діячі розглядали як «ужгородську катастрофу». Ужгородський округ став своєрідним історичним прецедентом у розвитку політичної й державної програми русинів [26].

Історики вважають, що «це було перше локальне державне утворення в історії русин, що фіксувало на офіційному рівні існування в Австрійській імперії самобутній русинський народ» [27]. Ужгородський округ став своєрідним історичним прецедентом в розвитку політичної і державної програми русинів [28].

Створення австро-угорської монархії 1867 р. відкрило шлях до прискореної мадяризації неугорських народів королівства. Закон від 1868 р. проголошував рівноправність всіх національностей. Єдиним його недоліком було те, що він вважав, що, крім мадярів, рівноправними є тільки всі асимільовані немадяри [29]. Очевидно, це було однією з причин спроби політизації русинського руху. Так 1871 р. А. Добрянський підготував брошуру з програмою створення «Австрійської Русі» з Галичини, Буковини і Угорської Русі [30].

За умов подальшої мадяризації в період Першої світової війни завдання створення русинської національно-державної програми взяла на себе русинська еміграція в США. 23 липня 1918 р. в Гомстеді (США) була утворена Американська національна рада угро-русинів. АНРУР в жовтні 1918 р. увійшла до складу «Центральноєвропейської демократичної унії». Вони підписали «Декларацію спільних цілей незалежних центральноєвропейських націй». Лідер АНРУР Г. Жаткович почав переговори з лідером чехословацького визвольного руху щодо входження Закарпаття до складу проектованої держави чехів і словаків на основі федерації. Т. Г. Масарик погодився з цим проектом [31].

Поразка Австро-Угорської монархії активізувала державотворчі процеси в краї. Зокрема була проголошена Гуцульська республіка (січень – червень 1919 р.), спробою створення автономної частини в складі Угорщини стала «Руська крайна» (21 грудня 1918 – 18 квітня 1919 р.). Цікаво, що тільки тоді, коли виявилася неможливою діяльність автономного Закарпаття у складі Угорщини, русинські діячі прийняли рішення про приєднання до складу ЧСР. Йдеться про події 8 травня 1919 р. в Ужгороді, де було створено Центральну руську народну раду, яка прийняла рішення про приєднання Закарпаття до складу ЧСР на основі федеративного принципу.

Після Першої світової війни проблема Закарпаття була вирішена з підписанням договору в Сен-Жермен-ан-Ле 10 вересня 1919 р. Підкарпатська Русь була включена до складу Чехословаччини з автономним статусом. 10 вересня 1919 р. в Сен-Жермен-ан-Ле Чехословаччина уклала з Англією, Францією, Італією, Японією і США договори про національні меншини. Чехословаччина зобов'язувалась на території «русинів на південь від Карпат» з самоврядним сеймом із законодавчим правами в галузі мови, освіти і релігії, губернатором, відповідальним перед «русинським сеймом», справедливим представництвом в парламенті ЧСР [32].

Складовою частиною процесу виконання урядом ЧСР своїх міжнародних зобов'язань щодо автономного статусу Закарпаття була організація чехословацького адміністративного управління в краї. «Генеральний статут про організацію Підкарпатської Русі...» (7 листопада 1919 р.) вперше вводив офіційну назву краю «Підкарпатська Русь», запроваджував одну з перших автономних установ краю Директоріум (1919-1920 рр.), який фактично був невизначеною одиницею, що містила елементи тимчасового автономного сейму й органу автономного управління. Однак він не мав дійсного впливу на управління краю. У 1920-х рр. в ЧСР продовжувалось зміцнення централістської системи за рахунок самоврядування, незважаючи на закріплення в конституції ЧСР від 29 лютого 1920 р. автономних прав краю [33]. Не були враховані й вимоги русинів щодо територіальних обсягів автономії. Якщо до «Руської країни» у складі Угорщини мали увійти території площею 17 945 кв. км, то Підкарпатська Русь в межах ЧСР включала тільки 12 617 кв. км. Зокрема Пряшівщина – українська етнічна територія площею близько 4 тисяч кв. км – була передана під юрисдикцію

Наукові записки

.....
словацьких адміністративних одиниць [34], Мармарошину – близько 2 тис. кв. км. – було передано Румунії [35].

Губернатори краю Г. Жаткович (1920-1921 р.), А. Бескид (1923-1933 рр.), К. Грабар (1935-1938 рр.) не мали реальних повноважень. Уся влада належала чеським віце-губернаторам П. Еренфельду (1920-1923 рр.), А. Розсипалу (1923-1937 рр.), Я. Мезніку (1937-1938 рр.). Лише в 1937-1938 рр. під впливом зовнішніх загроз були активізовані процеси реалізації автономних прав краю. 11 жовтня 1938 р. А.Бродій став прем'єром автономного уряду Підкарпатської Русі. 26 жовтня 1938 р. він був ув'язнений за спробу проведення незаконного плебісциту в Закарпатті з метою його приєднання до складу Угорщини. Автономний уряд А. Волошина (29 жовтня 1938-14 березня 1939 рр.) діяв в складних умовах. Першою з них була втрата території. 2 листопада 1938 р. відбувся німецько-італійський арбітраж. Підкарпатська Русь втратила 1523 кв. км., в тому числі міста Ужгород, Мукачево, Берегово, з 173 133 осіб населення. Площа автономної Підкарпатської Русі тепер становила 11 094 кв. км. з населенням 544 759 осіб [36]. Край втратив більшу частину своєї промисловості, більшість міст і родючу низину. Нові кордони порвали її головні торговельні артерії. Столицею Підкарпатської Русі після втрати Ужгороду стало місто Хуст. Другою проблемою стали напади терористів. За таких умов уряд А. Волошина почав швидкий демонтаж демократичних установ і приступив до формування авторитарної системи. Проявом цього став розпуск ЦРНР 15 листопада 1938 р., заборона створення нових організацій і партій, участь у виборах до сейму 12 лютого 1939 р. тільки однієї політичної організації – Українського національного об'єднання, що здобуло 92, 5 % голосів. Після проголошення незалежності Словаччини, Закарпаття опинилося в політичному вакуумі. 15 березня 1939 р. в Хусті було проголошено незалежність Карпатської України [37]. 15-18 березня 1939 р. Угорщина окупувала її, утворивши тимчасову військову адміністрацію «Карпатської території» (генерал Бела Новаковіч). 22 червня 1939 р. було прийнято закон про об'єднання карпатської території з угорською державою. Була утворена посада регента – комісара. Ним став З.Перені. Щоб заспокоїти русинське суспільство угорські політики розглядали можливість надання автономії Закарпаттю. У лютому-серпні 1940 р. тривала розробка й обговорення законопроекту про автономію краю. Однак М. Козма, який у вересні 1940 р. став регентом-комісаром території «Карпаталья», стверджував, що русинське суспільство ще не готове до автономії, оскільки в ньому відсутня середня верства, яка могла б взяти до своїх рук справу управління краєм.

Після визволення краю (18-28 жовтня 1944 р.) чехословацька еміграція спробувала налагодити діяльність влади ЧСР в Закарпатті. Делегація на чолі з Ф. Немецем прибула 27 жовтня 1944 р. в Хуст. Вона контролювала 1/3 території краю. Проте це не входило в стратегічні плани Й. Сталіна. Він вважав Закарпаття стратегічним плацдармом Радянського Союзу у Центральній Європі. З цією метою в краї радянською військовою адміністрацією була створена буферна держава – Закарпатська Україна (жовтень 1944-січень 1946 р.) [38]. Ключовим актом процесу возз'єднання стали події 26 листопада 1944 р. першого з'їзду національних комітетів Закарпатської України. Наслідок посиленої «праці» політичних органів ІV українського фронту Л. Мехліса, його заступника полковника Л. Брежнева, полковника І. Тюльпанова та ін. «Маніфест про повторне возз'єднання Закарпатської України з радянської Україною». Інкorporація Закарпаття до складу СРСР була закріплена 29 червня 1945 р. в договорі між ЧСР і СРСР про передачу Підкарпатської Русі – Закарпатської України Радянському Союзу [39].

Постановою Президії Верховної ради СРСР від 22 січня 1946 р. була утворена Закарпатська область у складі УРСР. У регіоні були створені радянські владні структури, але формування народної влади було підмінене повсюдним контролем КПРС.

Великі міграційні процеси, викликані Другою світовою війною, а також події післявоєнних років призвели до істотних демографічних і етнічних змін у структурі населення Закарпаття [40].

Радянська влада в розвиток Закарпаття у 1945-1985 рр. вклала біля 16 млрд. карб. Здійснювався розвиток інфраструктурних проектів, індустрії, підтримувався розвиток сільського господарства [41]. Незважаючи на істотні помилки в економічній політиці в період правління М. Хрущова і М. Горбачова, все це певною мірою сприяло збільшенню чисельності населення краю.

За оцінками науковців, населення Закарпаття на 1 січня 1948 р. становило 798, 9 тис. осіб. За офіційними даними перепису 15 січня 1959 р., у краї жили 920, 2 тис. осіб, з них 685, 5

– українці (74, 6 %) [42], 15 січня 1970 р. – 1056, 8 тис. осіб, з яких 808, 1 українці (76, 5 %), 1989 р. – 1252, 3 тис. [43] (976, 7 – українці (73, 9 %) [44].

У період «перебудови» активізувалася діяльність прихильників відновлення історичного етноніму місцевого східнослов'янського населення – «русин», назви краю в складі ЧСР – «Підкарпатська Русь», надання автономії краю. 17 лютого 1990 р. було утворено «Товариство Підкарпатських русинів», яке у вересні 1990 р. схвалило «Декларацію про повернення прав самобутньої нації русинів» і про відновлення русинської автономії. Товариство поставило перед М. Горбачовим вимогу створення автономної республіки Підкарпатська Русь як складової частини України. Розпочалися відповідні переговори між русинськими діячами і вищим керівництвом СРСР (січень-лютий 1991 р.). Переговори зазнали невдачі внаслідок московського заколоту й розпаду СРСР.

1 грудня 1991 р. 92, 59 % населення Закарпаття підтримало незалежність України. Водночас на тому самому референдумі за самоврядну територію з окремим статусом висловилося 78 % населення, а 81, 4 % населення Берегівського району голосувало за створення угорської автономної території. 5–6 березня 1992 р. представники обласної ради це схвалили і виступили за легалізацію русинської національності. Парламент України не підтвердив це. 23 травня 1993 р. обласна рада Закарпаття затвердила результати референдуму 1991 р. Але подальші політичні події не сприяли втіленню його результатів, а прийнята 28 червня 1996 р. Конституція України закріпила державний унітарний устрій країни.

Отже, впродовж двох тисяч років Закарпаття перебувало в складі таких держав, як Дакія, Аварський каганат, Біла Хорватія, Угорщина, Галицько-Волинська держава, Оттоманська Порта, Трансільванія, Австрійська монархія, Австро-Угорщина, Угорська республіка, Чехословацька республіка, Угорщина, СРСР, Україна. Традиції державотворення в Закарпатті у першій половині ХХ ст. пов'язані з українськими прагненнями, що засвідчило створення формально незалежної держави Карпатська Україна у 1939 р. і 1944-1945 рр.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech. – Praha, 2005. – S. 23.
2. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 28.
3. Поп Д, Поп И. Путешествие по архитектурным памятникам Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2007. – С. 12.
4. Мельник В. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях. – Л., 1970. – С. 20.
5. Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі, № 4, 2004. – С. 123-124.
6. Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя... – С. 123-124.
7. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2006. – С. 232.
8. Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя... – С. 123-124.
9. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 35 – 36.
10. Мельник В. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях... – С. 21.
11. Мельник В. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях... – С. 21-24.
12. Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя... – С. 123-124.
13. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 30.
14. Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII – X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999. – С. 90.
15. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 39.
16. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2006. – С. 194, 224, 337, 391, 350.
17. Войнович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів в XII – XVI ст.. – Львів, 1996. – С. 90 – 91.
18. Магочій П.Р. Історія України. – К., 2007. – С. 111.
19. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 30.
20. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2006. – С. 351, 124.
21. Шандор В. Закарпаття, історично – правний нарис від IX ст. до 1920. – Нью-Йорк, 1992. – С. 51.
22. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 96 – 97.
23. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 144 – 145.
24. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 183.
25. Pop I. Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury. – Praha: Libri, 2008. – S. 57.
26. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2006. – С. 319.

27. Поп Д, Поп И. Путешествие по архитектурным памятникам Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2007. – С. 17.
28. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси... – С. 319.
29. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 232.
30. Pop I. Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury... – S. 61.
31. Raušer A. Připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice. // Podkarpatská Rus. – Bratislava, 1936. – S. 62, 63.
32. Smlouva mezi čelnými mocnostmi spojenými i sdruženými a Československem, podepsaná v Saint – Germáin – en- Laye dne 10. zaří 1919. // Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1921. – Častka 134. – S. 2301 - 2215.
33. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 283 – 284.
34. ДАЗО.–Ф.29.–Оп. 3.– Спр. 595. – Арк. 28.; Бенедек А.Ш. Рисины, gens fidelissima. – Ужгород, 2001. – С. 115.; Česko – slovenská historická ročenka. 1997. Brno. S. 9.
35. Бисага Ю. Роль внутрішніх і зовнішніх факторів в утворенні першої ЧСР. – Ужгород, 1997. – С. 106.
36. Нариси історії Закарпаття. Т. II. – Ужгород, 1995. – С. 294.
37. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 286-287.
38. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси... – С. 190.
39. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 398-399.
40. Копчак В. П., Копчак С. И. Население Закарпаття за 100 лет. Статистико-демографическое исследование. – Львов, 1977. – С. 70.
41. Химинець В. Химинець О. Особливості соціально-економічного розвитку Закарпаття в ХХ ст. // Закарпаття в складі Чехословаччини. – Ужгород, 1999. – С. 147.
42. Кабузан В. М. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения. 20-е XVIII века – 1989 год. Формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М., 2006. – С. 563.
43. Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К., 2003. – С. 365.
44. Копчак В. П., Копчак С. И. Население Закарпаття за 100 лет. Статистико-демографическое исследование... – С. 37.; Кабузан В. М. Украинцы в мире... – С. 563.

Н.Л. Титаренко

ШЛЯХТИЧІ КОЖУХОВСЬКІ - УЧАСНИКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

У XVII столітті козацтво виступило визначним ідеалом справедливого вирішення політичних, соціальних і релігійних проблем, виразником і захисником давніх мрій і сподівань всього народу. На визвольні змагання з Річчю Посполитою, його надихала духовна еліта, що захищала православну віру як головну умову збереження українського народу. Відбулось об'єднання інтелектуальної еліти і військової сили на платформі боротьби за політичне, соціально-економічне і релігійне виділення українських земель в межах Речі Посполитої.

Історична реконструкція Української козацької держави потребує врахування не лише подій національно-визвольної війни, але й ретельного вивчення участі в ній представників української шляхти. Адже вивчення політико-культурної взаємодії правлячої старшини за часів Хмельниччини дає змогу визначити ідейно-політичний зміст навичок до її законної стабільної влади, що надає порядку і значення суспільно-політичному життю держави й дозволяє його носіям створити глибинні передумови та моделі їхньої політичної поведінки та свідомості.

Принагідно зазначити, що найбільш актуальним залишається вивчення позиційних орієнтирів покозаченої української шляхти щодо державних та національних аспектів діяльності. Вагоме місце у дослідженні персонального внеску шляхетських родин у справу становлення Української козацької держави посідають наукові праці В. Модзалевського, В. Липинського, Д. Дорошенка, Ю. Мицика, Н. Яковенко, Г. Милорадовича, В. Сергійчука, В. Кривошеї, В. Смоля і В. Степанкова та інших.

У вивченні життєпису відомих і шанованих шляхетських родів Київщини і Брацлавщини помітного поступу знавала генеалогія роду Кожуховських. Однак особливої уваги заслуговує дослідження участі представників цього роду в історії Гетьманщини, адже саме один із Кожуховських, виходець із славного українського шляхетського роду, полковник в подальшому очолив посаду генерала гетьманського війська.

Бояри Кожуховські згадуються в реєстрах брацлавських сторожових прикордонних загонів першої половини XVI ст., як представники тих галицьких, подільських чи мало польських родин, котрі з часом осідали на Брацлавщині й Київщині, щільно перемішуючись з місцевою шляхтою. Н.Яковенко, провівши детальний аналіз джерел, зазначає, що навіть у

.....
переддень Хмельниччини, тобто з появою тут заселених чималою масою дрібних державців-поляків латифундій не могло й бути мови про визначальну роль «польського плуга». Адже Брацлавщина в цей час формально належала до Волинської землі, однак і за типом організації внутрішніх відносин, і за складом панівного прошарку була тісніше пов'язана з Наддніпрянщиною, на що вказують персоналії багатьох з боярських родів [1, с. 238, 150].

Недостатньо зрозумілими, на наш погляд, залишається землеволодіння дрібної васальської шляхти, пов'язані з переміщенням традиційних ленників (на константність їхнього володіння вказують самі прізвища, пов'язані з назвою населеного пункту: в у селі Кожушках (ленники Кожуховські) [1, с. 264].

У 1617 р. Петро Кожухівський, сплативши Костянтину Виговському 200 польських злотих, взяв у заставу Вигов [2, с. 349].

Згодом вже у 1630 році в с.Угли (Кожухівка) бачимо імена Каспера, Пилипа, Василя, Семена, Олександра Кожуховських і їхньої сестри Матуші, заміжньої за Петром Пекарським. У 1643 році Ясліковським подано зиск на Петра Кожуховського за його наїзди на с. Березки [2, с. 214].

У Марини Кожуховської с. Остропаштя було «розорено и хлеб забран, так что нечем білозасеять поля 1649 г. ... чрез панов Скрешовского, Шаблевского и Карського ротмистров хорогвы аоеводы Краковского» [3, с. 42].

Наприкінці ж XVII століття серед власників с. Кожухівки були Виговські, Кожуховські, Ходоковські, Васьковські, Гашинські, Угловські, Волковські.

Оскільки до переліку козацько-старшинських родин, представники яких пішли з Мазепою можна віднести Кожуховських. Комонний полк Юрія Кожуховського чисельністю близько 150 чоловік на початку XVIII століття підтримав гетьмана Івана Мазепу [4, с. 243].

Козацькій старшині, яка опинилась в опозиції: «...всякі амнестії припинились і всіх, хто явився прохати прощення, арештовувано й вивожувано на Сибір. Така доля зустріла генерального суддю Чуйкевича, генерального осавула Максимовича, полковників Зеленського, Кожуховського, Кандибу, Покотила, Гамалію й цілу низку інших старшин. Усі маєтності мазепинців конфісковано, й з цього земельного фонду цар щедро нагороджував тих, хто показав йому в цей критичний час свою вірність [5, с. 162].

Кожуховські-Ференсбахи — козацько-старшинський рід, що походить від Петра Кожухівського (серед. — 2-га пол. 17 ст.) — полковника піхотного охочого (1677—1678) та компанійського (1689—1693) полків. Його сини — Григорій Петрович (р. н. невід. — 1695) — топальський сотник Стародубського полку (1694—1695); Йосип Петрович (р. н. невід. — п. перед 1724) — стародубський полковий хорунжий (1692); Юрій Петрович (р.н. і р.с. невід.) — компанійський полковник (1708), прихильник І. Мазепи, засланий 1710 р. разом з іншими мазепинцями до Архангельська. Брати Кожуховські-Ференсбахи не залишили нащадків чоловічої статі, тому рід згас. Частина їх родових маєтків через близьке споріднення отримали в спадок представники роду Якимовичів, які взяли також прізвище згаслого роду та почали називатися Якимовичами-Кожухівськими та Якимовичами-Кожухівськими-Ференсбахами.

За однією з версій, рід Кожуховські-Ференсбахи походив від відомого російського роду Кожиних, заснованого на початку XV століття шведом Юрієм Бахти-Францем на прізвисько Фаренсбах. Генеалог В. Модзалевський виводив родовід Кожуховського від кашинських дворян Кож, предки яких переселилися до Московії «из Свеи» [6, с. 386-388].

Під час національно-визвольної війни середини XVII століття до повстанського війська Хмельницького вступили шляхтичі Кожуховські з хмельницької околиці. Поблизу Хмельника й дотепер збереглося с.Кожухів (Латинського району Вінницької області), що дозволяє ототожнити брацлавських Кожуховських із тими, котрі подалися до гетьмана Української козацької держави.

Революція 1648 року вибухнула на цілій етнографічній території українського народу, якраз бід оглядом територіальним відбувалася у двох смугах, що перебували в цілком різних економічних і політичних умовах. Смуга перша, південно-східна, становить козацьку територію – воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське і частиною Подільське, – де від віків колонізаційна лихоманка, де життя перебуває в стані постійних бурхливих змін: внутрішнього невдоволення й безупинної боротьби з зовнішнім ворогом (насамперед із татарами) – і смуга друга, північно-західна, яка охоплює українські землі, що не підлягали колонізаційним перетрубаціям, де життя вже уклалося в окреслені, постійні, віками вироблені

форми – ціла Червона Русь, Підляшшя, воєводства Волинське і Берестейсько-Литовське [7, с. 97].

Якщо в цій другій смузі повстання прийняло форми національно-релігійної боротьби, сполученої з народною революцією, підсичуваною з півдня козацтвом, то в першій смузі, де знаходилося властиве його вогнище, повстання має, крім згаданих прикмет, характер соціально-економічної і політичної боротьби між козацькою верствою та «окраїнними магнатами» і підтримуючою їх Річчю Посполитою. Справжня шляхта, яку тут маємо на увазі – тобто привілейоване, «уроджене» лицарство й різні категорії півпривілейованої, середньої і дрібної шляхти, що титулюються «шляхетними» і володіють одним або кількома селами, – займає в обширі чотирьох південних воєводств між цими двома ворогами, які борються не на життя, а на смерть, становище посереднє, своїми вищими прошарками притикаючись до латифундій і магнатів, а нижчими зливаючись цілковито з козацькою братією. Повстання 1648 р., в якому не могло бути байдужих і нейтральних, цю середню верству розколело на два ворожі табори, які себе завзято взаємно поборювали.

Цілковите роздвоєння української шляхетської верстви на козацькій території, яке почалося національною боротьбою, поглибилося і завершилося розбіжністю економічних і соціально-політичних інтересів.

Відносно козакуючої (покозаченої) шляхти вказує на спільність її інтересів, не лише національних, але й економічних, з інтересами козацтва, а також антагонізм не тільки національний, але й соціально-політичний у відношенні до магнатів, а послідовно і до Речі Посполитої [7, с. 99].

Дійсно, верхівка українського суспільства значно змінилася. Покозачена українська шляхта, яка приєдналася до повстання, і козацька старшина зайняли провідне місце в соціальній структурі суспільства. Поступово в козацькій державі сформувалася провідна верства, яка набула рис еліти. Констатуючим фактом є те, що в руках елітної верхівки зосереджувались цивільна та військова влада. Саме старшина та її адміністрація становили основу державного устрою Гетьманщини.

У внутрішніх порядках в Україні багато відбулося змін після цієї революції... Шляхтичі, що залишилися на Україні, мусили визнати козацьку владу. Чимало було шляхти покозаченої, що займала у війську визначні уряди – старшин, полковників, суддів. [8, с. 17-18].

Отже, в старшинське коло, яке вже при Б. Хмельницькому складало кілька угруповань (старшина корінних козацьких полків, покозачена шляхта, старшини — вихідці з Запорозької Січі, що потрапили до війська славетного

Б.Хмельницького чи то волею долі, чи через почуття вояцької солідарності, чи були внесені на вершину влади внаслідок Визвольної війни), при перших же невдачах стали демонструвати різні позиції, переслідуючи перш за все свої власні корпоративні цілі. Це також розхитувало владу. Однак представники шляхетського роду Кожуховських (гербової фігури «Ференсбах», котра була поширеною в польській та українській геральдиці) доводили своєю військовою, урядовою діяльністю основу формування нового вищого класу, бо ще зі Зборівського договору козацька старшина фактично отримала не лише військову, але і цивільну владу. Значний обсяг влади, що давав можливість впливати як на внутрішню ситуацію в країні, так і на зовнішню політику, перетворював козацьку старшину на впливову еліту.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 416 с.: іл.
2. ІР НБУ. – Ф.І. – № 4104. – Арк. 349.
3. ІР НБУ. – Ф.83. – № 53. – Арк. 42.
4. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. - Вид. 2-е, доп. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 391 с.
5. Дорошенко Д.І. Історія України в 2-х томах. Том II (від половини XVII століття). – К.: Глобус, 1991. — 349 с.
6. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т.2. – С.386-388.
7. Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького. – Твори, Т.2. – Філадельфія, 1980. – 637 с.
8. В.Терен Українська Козацька Держава від Б.Хмельницького до Дорошенка. Історія українського народу. III Ч. Львів, 1933. – 32 с.

Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ

Проблема «Б. Хмельницький і українська державна ідея», на наш погляд розпадається на три частини: ставлення гетьмана до питання окремішності українців, до становлення української державності та до соборності українських земель. Розглянемо його бачення на основі тих підходів, які збереглися у гетьманських універсалах.

На противагу поглядам «ягеллонського легітимізму» козацтво генерувало ідею автономного державного утворення на базі полково-сотенного устрою із збереженням окремої станової юрисдикції під зверхністю гетьмана. Богдан Хмельницький був палким прибічником цього погляду і у серпні 1649 р. окреслював територію покозачення так: «це в таких містах від Дніпра почавши з того боку біля Димера й Острополя, у Костянтинові (вірно – Коростишеві – В.К.), Павлоччі, Городищі, Прилуках, Вінниці, Брацлаві, звідти від Брацлава до Ямполья до Дністра, також зрозуміло від Дністра до Дніпра... З другого боку Дніпра в Острополі (вірно – Острі – В.К.), Черняхіві, Ніжині, Ромнах аж до Московського кордону і Дніпра» [11, с. 58]. Якраз легітимація зверхності гетьмана і створила в майбутньому можливість коригування автономного стану козацької території, яка була вицленена в результаті революції.

Важливо відзначити, що вже в перших козацьких угодах з владою, підписаних Б. Хмельницьким, є термін Україна [11, 45, 47], який поширюється на значно більші території, ніж ті, які підлягали козацькій юрисдикції. Тяглість державності у Б. Хмельницького перекликається з думками «Кройніки» Феодосія Сафоновича (до речі, затвердженого на ігуменстві Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря гетьманом 2 (12) червня 1655 р. [11, с. 168]): Київське князівство – Галицько-Волинське королівство – Запорозька Січ. Гетьман стверджував: «Як з давніших часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалася грецького закону» [11, с. 51–52], тобто православна віра вицленена ним як стрижень тогочасної української державності.

Запропонована О. Оглоблиним концепція двовладдя гетьмана й митрополита дозволяє побачити дуальність процесу соборності – як церковної, так і світської – з двома центрами впливу – Києвом і Чигирином. Чигирин вважався гетьманською резиденцією [11, с. 61], а місто Київ розглядалося як «место наше столечное» запорука і оплот християнської віри, що перебуває під захистом козацтва [11, с. 128]. Столицею іменував Київ Б.Хмельницький і пізніше [11, с. 134] – він бачив у ньому стольне чи пристольне, головне місце колишньої держави.

Дуальність впливів церковних і світських призвела до визнання головним ворогом внутрішньої єдності унію і уніатів. Розпочинаючи від Б.Хмельницького і закінчуючи П.Орликом, козацькі гетьмани вимагали, «щоб неволя, гірше турецької, якої зазнав наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії була скасована» [11, с. 51].

Тогочасне духовенство вело півстолітню виснажливу боротьбу за виживання, втрачаючи вплив, доходи, монастирі, єпархії, і тепер могло лише мріяти про стан, що передував Брестському собору 1696 р. Представники православ'я із захоплених уніатами регіонів постійно просили захисту й допомоги, яких митрополит надати не міг. Отже, гетьман мусів взяти на себе і функції оборонця православ'я. Він вважав, що митрополит «пастыр наш» [11, с. 88], а станній «ускаржал ми ся» [11, 88] гетьману як світському правителю. Гетьман же просив у нього благословіння перед виходом у похід [6, 144]. За гетьманування Хмельницького у 1655 р. відбулася зміна митрополита київського, ним став єпископ луцький і острозький Діонісій Балабан (? – 1663).

У релігійно-церковному питанні гетьман займав досить послідовну позицію. Щодо римської віри то гарантувалося існування спеціально уфундованих костьолів, але не на захоплених духовних маєтностях православних. «Щодо обрядів римської віри, з якою вони приєдналися до нас, то ми всі – Військо Запорозьке і наші нащадки – не перешкоджатимемо їм і не примушуватимемо жодного з них силою до православної грецької віри» [11, с. 234].

Б. Хмельницький був непримиреним ворогом унії, «як причини великого лиха» [11, с. 234], вимагаючи «викорінення секти і унії» [11, с. 234]: Він вважав, що всі церкви і церковні маєтки, фундації, руські надання, несправедливо забрані й відсуджені уніатами, повинні бути відібрані від уніатського духовенства і передані духовенству грецької релігії [11, с. 55]. Йому уявлялося важливим, щоб навіть назви унії «не було, а тільки римський і грецький закони, так як з'єдналася Русь з Польщею» [11, с. 52]. У цьому питанні гетьман

стояв на позиціях київського духовенства, солідаризуючись з його боротьбою за єдність православної церкви. І такий спосіб він втягував його у спільні з козацтвом дії і сам втягувався у боротьбу Київської митрополії з її противниками.

Піднявши станове повстання, Богдан Хмельницький зумів на початковому етапі консолідувати й інші верстви українського населення під лозунгами боротьби проти поляків, уніатів і католиків. Проте варто звернути увагу на той факт, що ще у 1649 р. він вважав своєю вітчизною Річ Посполиту і входження до її складу України сумніву не піддавав. Підтвердженням цього є один із пунктів вимог Війська Запорозького під Зборовом у серпні 1649 р., в якому вказувалося: «якщо уніати, духовенство римського обряду, студенти або урядники, трибуналісти як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському їх (захоплені у православних церкви – В.К.) будуть відстоювати, тоді їх вважати за порушників загального спокою і ворогів вітчизни» [11, с. 55].

Українська шляхта була частково сполонізована й окатоличена, частково перейшла до унії. Ту частину, яка залишалась вірною своїй мові, православної релігії, гетьману необхідно було перетягнути на свій бік. Одним з перших кроків у цьому напрямку було викуплення Б. Хмельницьким з татарського полону бранця Івана Виговського, який потрапив туди після розгрому польських загонів під Корсунем. Останній був представником української шляхетської родини, яка протягом передвоєнних років активно відстоювала місцеві права і вольності проти поляків, католиків і уніатів на Овруччині та й усій Київщині. Батько Івана, Євстафій, був соратником воєводи київського Адама Киселя, і перебування його сина в татарському полоні поставило б на самому початку повстання козацтво у стан ворожнечі до української православної шляхти, що було б стратегічною помилкою. Допустити цього Б.Хмельницький не міг. Звідси і послідовно витримуваний ним принцип: «Всі посади земські, гродські і міські по всіх воєводствах у королівських свідських й духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю на Задніпр'ї, у воєводстві Чернігівському повинні бути надані й. кор. м. особам не римської, а грецької віри» [11, с. 56]. Таке тлумачення провідної й монополної ролі православної шляхти на теренах Київського й Чернігівського воєводств давало можливість гетьману привернути на свій бік якомога більше представників шляхетського стану. Утім, вимоги займати уряди земські, підкоморні і гродські у Київському та Чернігівському воєводствах лише шляхтичами грецького віросповідання фактично поширювалися лише на міських урядників, оскільки земські і підкоморні установи не функціонували. Гетьман перебрав на себе королівську монополію затвердження міських в'їтів (універсал 8 листопада 1649 р. про затвердження чернігівського в'їта [11, с. 93 – 94]).

Козацька держава зразка 1648 р. була першим кроком до оформлення ядра майбутньої соборності України. Згідно з пунктами угоди від 24 лютого 1649 р. козацька територія визначалася в такий спосіб: «Київське воєводство по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воєводств по Кам'янець-Подільський» [11, с. 49].

Зборівський мир гарантував православної церкві рівні права з католицькою по всій території Речі Посполитої, що зберігало право ідейного впливу на позазборівські українські території і ставало підставою для подальшого розширення української державності. Територія ж тепер обумовлювалася так: «від Дніпра почавши з того боку біля Димера й Острополя, у Костянтинові, Павлочі, Городищі, Прилуках, Вінниці, Брацлаві, звідти від Брацлава до Ямполья до Дністра, також зрозуміло від Дністра до Дніпра... А з другого боку Дніпра в Острополі, Черняхіві, Ніжині, Ромнах аж до Московського кордону і Дніпра» [11, с. 58].

У лютому 1649 р. у Переяславі в проект угоди з польськими комісарами потрапили вимоги кордону через який ні коронне, ні литовське військо не мали переходити («далі Кам'яця не заходило. Наше, у свою чергу, має зупинитися біля Случа. Межею є Горинь» [11, с. 47]). У дещо іншому формулюванні, але при збереженні сутності вони потрапили до третього пункту угоди, але пункт другий мав узагальнююче уточнення, що Військо Запорозьке «впорядковане було у володіннях Речі Посполитої якнайближче до Дніпра і шляхів Київського воєводства» [11, с. 49].

Стосовно Великого князівства Литовського Б.Хмельницький декларував давню дружбу: Литовське князівство «проти нас війни не починало та завжди було дружелюбним» [11, с. 89 – 90]. 27 лютого 1649 р. гетьман з Переяслава вислав на територію князівства військових товаришів Максима Нестеренка Бута (колишнього полковника корсунського) і Созоровського (можливо, Саборовський) до князя Радзивілла з повноваженнями карати на смерть козаків, які чинять будь-які кривди у ВКЛ.

Проте боротьбу за ці землі козацтво вело постійно. Під Загалем в Білорусі вирубано дощенту кілька тисячів козаків, а їхнього вождя, Голоту, було вбито [6, с. 22], – занотував литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл. За свідченнями німецького часопису «Театр Європи», «Мозир, котрий відмовився здатися, було стиснуто з усіх боків і взято штурмом» [6, с. 24]. У Бобруйську карателі влаштували побоїще: після штурму міста місцевий полковник і 8 старшин були посаджені на палі, 40 представникам старшини стягли голови і насадили на палі, 270 відрубали праву руку [6, с. 24].

Хмельницький призначив полковника чигиринського Станіслава-Михайла Кричевського наказним гетьманом над вісьмома полками. Його підтримував Ніжинський полк Шумейка, Переяславський полк був спрямований на Гомель, а Чернігівський – на Полоцьк.

У січні 1654 р. Б.Хмельницький призначив полковником у Білу Русь, тобто «на пограничу» [11, с. 179] з ВКЛ, Івана Нечая, причому під його регімент включалися Могилев, Чауси, Новий Бихів, Гомель «и інших мест и местечек и сел» [11, с. 235]. Гетьманський універсал 31 березня (10 квітня) 1656 р. «всю шляхту повету Любецкого» [11, с. 184], що належала фактично до ВКЛ, включив у козацьку юрисдикцію. Тут виникла Любецька сотня Чернігівського полку, яка проіснувала до кінця полково-сотенного устою в Україні.

Хмельницький був свідомий свого обов'язку захищати території, що опинилися під козацькою юрисдикцією. У березні 1650 р. він заявляв, що «від усіх прикордонних чужих держав землі берегтимемо, щоб ніякий ворог не міг шкодити Короні Польській» [11, с. 102].

Фактично саме гетьману вдалося сформулювати й розпочати практичне втілення в життя лозунгу соборності колишніх земель Київської Русі, що на той час входили до складу Речі Посполитої. Стосовно Польщі й Великого князівства Литовського він заявляв: «... они б мир с нами учинили на том, что им, ляхом и литве, до нас, Запорожского Войска и до Белой Руси, по тем границам, как владели благочестивые великие князи...» [1, с. 117]. Як бачимо, Богдан визначає кордони з півночі – Велике князівство Литовське без Білорусії, на заході – в кордонах давніх князівств. Дещо точніше західні кордони вимальовувалися у такій фразі Хмельницького: «...виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Поділля і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи». Як східні, зрозуміло, фігурували кордони Московської держави.

Отже, програма Хмельницького передбачала утворення держави з українсько-білоруським населенням в рамках державних кордонів, колись підвладних великому князю Київському, без земель, що знаходились під владою царя.

Цю програму підтримала церква, вона відповідала її завданням повернення епархій Холмської, Турово-Пінської, Брестської, що знаходились на західних і північних кордонах створюваної держави. Ця програма була співзвучна також інтересам православної шляхти, яка мала в цих землях родинні зв'язки, землі чи права на них. Вона відповідала інтересам українсько-білоруських православних представників усіх верств населення цих регіонів.

Версії автономізму, отже, лишалися у минулому. Якщо С.Наливайко виступив з проектом творення окремої козацької території між Дністром та Бугом, то програма Хмельницького – це вже програма державотворення, і не лише станова.

Білоцерківський мир 1651 р. завдав тимчасового удару практичному втіленню в життя ідеї великої держави. Козацька територія була де-юре згорнута до кордонів Київського воєводства. Проте козацтво Брацлавщини й Чернігівщини не погодилося з таким розвитком подій. Полковник брацлавський Нечай, відстоючи свої території, загинув, а полковника чернігівського Подобайла, який також очолив рух опору, гетьман вимушений був навіть закувати в кайдани у Чигирині [3, с. 70]. Полк же Дзиковського взагалі перейшов на Слобожанщину [8]. Вимога прав і вольностей козацтва згодом перетворилася у вимогу автономії козацького регіону.

У сучасній історіографії існує спроба визначити етапи діяльності Б.Хмельницького, спрямованої на вироблення та втілення в життя ідеї соборності Української держави. Вона має такий вигляд:

«1-й етап (січень – листопад 1648 р.) охоплює розвиток суспільно-політичних поглядів гетьмана від вимоги автономії козацького регіону до появи задумів домогтися національно-політичного самовизначення (на основі автономії) українського народу;

2-й етап (грудень 1648 – серпень 1649 рр.) відзначається завершенням процесу формування ідеї соборності незалежної України й невдачею першої спроби її реалізації;

3-й етап (серпень 1649 – квітень 1655 рр.) припадає на час боротьби козацької України за збереження свого існування, внаслідок чого Б.Хмельницький змушений був лише епізодично вдаватися до політики реалізації і програми возз'єднання українських земель;

4-й етап (травень 1655 – липень 1657 рр.) характеризується активними діями уряду, спрямованими на реалізацію ідеї соборності, що стала провідною у політичному курсі великого гетьман» [10, с. 25].

Щодо цієї періодизації зробимо декілька зауваг. По-перше, у 1649 р. ідея соборності етнічно українських земель ще не відокремилась як самостійна з ідеї соборності руських земель, підвладних київським князям (тобто українсько-білоруської соборності). У зв'язку з цим величезне значення для становлення ідеї української соборності мало «коригування» гетьманської політики з боку російського царя відносно білоруських земель. Маються на увазі бойові дії козацьких полків проти російських військ у Білорусії, в результаті яких ідея українсько-білоруської соборності втрачає одну із її складових – землі і населення Білорусії.

Викликає сумнів і теза про те, що ідея соборності стала провідною в діяльності гетьмана в 1655 – 1657 рр. У 1654 р. російський цар визнав владу гетьмана й від нього як зверхника українських територій була прийнята присяга. У цьому році Б.Хмельницький уже іменував царя титулом «всєа Великаїа и Малїа Росїї» [11, с. 156, 157]. Наступ 1655 р. гетьман іменує як польський напад уже «на Україну» [11, с. 173].

У зв'язку з цим розглянемо політику гетьмана щодо Західної України як не козацького регіону. Перший західноукраїнський похід гетьмана не дав жаданих наслідків. На нашу думку, це пояснюється тим, що Військо Запорозьке не отримало в цьому поході загальнонародної (шляхти, селянства, міщанства, духовенства, купецтва) підтримки місцевого населення.

Існує думка, що «...замість того, щоб укріпитися на західних кордонах етнічно українських земель (як це радили Кривоніс і Гловацький) та завершити тут створення місцевих органів влади й козацьких полкоїв, спираючись на які можна було б успішно протистояти наступові супротивника, він (Хмельницький) добровільно, без боротьби, віддав йому весь цей регіон» [9, 72]. Навряд чи такий справедливий. Західноукраїнський регіон був етнічно українським, але не козацьким і станово не підтримав гетьмана.

У жовтні 1655 р. гетьман заявив під стінами Львова: «ми не бажали пролиття невинної християнської крові і не давали до цього найменшого приводу... коронні війська наступали на нас і тепер аж сюди завели за собою» [11, с. 173]. Корінні полки вже віддали значну частину свого кадрового потенціалу на формування як лівобережних (Ніжинського, Чернігівського, що простежується досить виразно генеалогічно), так і подільських, волинських, польських, білоруських полків. А з місцевого населення, як свідчать факти, створити більш-менш постійні полки не вдалося. Козацькі частини не відчували себе так, як на Поділлі чи Волині, тим паче так, як у споконвічно козацьких районах. Цим, мабуть, у поєднанні з усіма іншими чинниками, які наводяться в існуючій історіографії і не суперечать сказаному, пояснюється відхід Богдана Хмельницького. Теоретична програма державотворення спіткнулась на практичному питанні об'єднання в соборній державі етнічної спільноти, яка мала свої регіональні особливості і відмінності.

Під час походу експедиційного корпусу Антона Ждановича, разом з Ракочі, козакам було заборонено гетьманом приймати у підданство навіть «руські» міста, ключі від їх брам передавалися представникам союзників Ракочі.

У результаті державотворчої діяльності Богдана Хмельницького і його соратників утворилась українська держава, яка в «територіальному відношенні охоплювала половину етнічних українських земель, причому понад 4/5 з них входили перед цим до Речі Посполитої» [2, с. 31].

Сплав казацько-станових і різнокорпоративних інтересів, які відстоював гетьман і його соратники, дозволили виникнути такому оригінальному територіально-адміністративному утворенню як Українська козацька держава. А пошуки її легітимізації під лозунгом «я буду триматися того пана, який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй опіці» призвело до її багаторічного фактичного існування без світового юридичного визнання. Т.Чухліб пояснює таку позицію тим, що Хмельницький дотримувався концепції полівасалітетної підлеглості і допускав заміну одного протектора іншим [13, с. 64 – 65].

Між іншим, у титулуванні польського короля відображався і титул великого князя руського, волинського, київського, чернігівського [11, с. 32–48], який делегував управління цими підтитульними територіями воєводам руському, волинському, брацлавському,

київському, чернігівському. Польський король не позбувся титулування «*magnus dux*» і пізніше до «руський, київський, волинський чернігівський», ще й додав «подільський» [7, с. 497]. Тому про визнання якогось українського державного утворення при Б.Хмельницькому з боку польської влади говорити не варто.

Взаємини гетьмана й підвладної Війську Запорозькому території та інституцій на ній ретроспективно простежуються в універсалі Богдана Хмельницького шляхті Пінського повіту. Причому, забезпечення позицій універсалу Б.Хмельницький гарантував «Військом Запорозьким за нас і наших нащадків» [11, с. 235].

Гетьман перейняв королівські функції. На його користь вилучалися королівщини. Васальні права, які тільки хто мав, здавна надані королями, залишалися й гарантувалися на майбутнє гетьманом. Гетьманські універсали замінили королівські привілеї. Гетьман став регулятором не лише козацької республіки, але і корпоративного суспільства («города не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатой... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу» [12, с. 101]). Фактичну концентрацію влади у руках гетьмана засвідчує і його звернення до російського царя, яке було здійснене ним від імені трьох суб'єктів: 1) самого гетьмана, 2) Війська Запорозького 3) і всього миру «християнського російського» [11, с. 67]. До третього суб'єкту, від імені якого Хмельницький говорив, належала шляхта («как духовным и, мирским людем») [4, с. 68].

Усім шляхтичам, які виконували присягу, гарантувалося користування прибутками з спадкових маєтків Пінського, Мозирського і Турівського повітів, «а також в інших місцях» [11, с. 235]. «Довічні ж надання повинні служити кожному до смерті». Після смерті посесора вони поверталися у розпорядження гетьмана.

Стосовно «привілеїв, вільностей і судів, наданих кожному стану, забезпечимо їх не інакше, тільки так, як було за польських королів» [11, с. 235]. Отже, зберігалася суди й судочинство за Литовським статутом, і гетьман брав на себе відповідальність гаранта цих прав.

Гетьман намагався зберегти спадковість від королівської влади, вказуючи, що чини, посади і «достоїнства, як земські, так військові, надані тепер м. панам обивателям Пінського повіту польським королем, кожний зберігатиме до кінця життя» [11, с. 235]. У разі ж смерті кого з урядовців, «згідно з звичаєм, на місце померлого новий урядник обиратиметься тому, що за старим звичаєм, на урядників звикли тільки обирати» [11, с. 235].

Влада ж на відповідній території, тобто полку, належала місцевому полковнику, підлеглому гетьмана. «А щодо інших, які б підлягали нашому рішенню і волі, будемо розпоряджатися старшинствами, приймаючи до уваги повагу і пошану до заслужених згідно з рекомендацією нашого пінського старшини» [11, с. 235], також «щодо військових чинів усіх, які є тепер і будуть пізніше, то запевняємо вас, що ми залишаємо уповноваження і свободу в наданні [звань] ротмістрів і поручиків полковникові, що буде на той час» [11, с. 235].

Керівний склад Пінського полку «без нашого розпорядження не повинні нікому оголошувати, ані укладати нової дружби з ким-небудь, нас про це окремо не повідомивши» [11, с. 235].

Отже, такі погляди гетьмана щодо становлення української ідеї нам вдалося виявити у джерелах, під якими стоїть автограф Богдана Хмельницького. Зазначимо ще раз – він ці ідеї не лише декларував, але разом з своїми соратниками втілював у життя у вигляді українського політичного державного об'єднання, яке для українців ХІХ – ХХ ст. стала більш живою гетьмансько-козацькою історичною традицією, яка постійно закликала до відновлення державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. – М.: Издательство АН СССР, 1954. – Т. II. – 585 с.
2. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині ХVІІ – ХVІІІ ст: кордони, населення, право. – К., 1996.
3. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648 – 1782 рр.). – К., 1998. – Ч. I.
4. Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657) / І.Крип'якевич та І.Бутич. – К., 1961. – 740 с.
5. Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648 – 1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 12 – 38.
6. Мицик Ю.А. Невідомі листи керівника Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. // Український історичний журнал. – 2001. – № 1.

7. Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV – XVII ст. – Т. 5. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652 – 1673 рр. // Укладач: П.Кулаковський. – Остріг-Варшава-Москва, 1999.
8. Пиріг П.В. До історії полку Івана Дзиковського // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). – К., 1996.
9. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.
10. Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблема соборності Української держави (1648 – 1657 рр.) // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. 24 – 25 жовтня 1995. – К., 1996.
11. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / І.Крип'якевич, І.Бутич (упор.), В.Смолій та інші.; НАН України, Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.
12. Флоря Б. Богдан Хмельницький і «турецька протекція» // Київська старовина. – 2001.
13. Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. – К. – Нью-Йорк: НТШ у США, Інститут історії України НАН України, 2003. – 518 с.

Ю.С. Степанчук

НАРОЩУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПРИСУТНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ЯК ІНСТРУМЕНТУ РЕАЛІЗАЦІЇ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО УКРАЇНИ

Зазначена у назві статті проблема є особливо актуальною з огляду на складний і неоднозначний характер українсько-російських відносин другої половини XVII – XVIII ст. Тому автор поставив собі за мету з'ясувати особливості нарощування військової присутності на території Гетьманщини, яка служила фактичним знаряддям реалізації колоніальної політики московського самодержавства щодо України.

Цінний внесок у вивчення цієї проблеми здійснили А.Бульвінський, В.Горобець, З.Когут, Л.Мельник, І.Стороженко, О.Сокирко [1] та ін.

За умовами Переяславського договору 1654 р. царський уряд не повинен був розташовувати свої збройні сили в Україні, як і не мав втручатися у місцеві справи Гетьманщини. Однак, у ході подальших перемовин, не чекаючи з боку Москви жодної загрози козацькому суверенітету, Б.Хмельницький погоджується щоб у Києві перебувало царське представництво у формі військової залоги на чолі із воєводою: «...щоб всі окресні государі знали їх підданство під високу руку їх царської величності, що в стародавній столиці великих князів російських воєводи царської величності» [2, с. 309]. Вже 23 лютого 1654 р. до Києва прибули перші російські воєводи Ф.Куракін і Ф.Волконський з двотисячним військом. Російські війська спочатку зупинилися на Подолі, але незабаром збудували нову фортецю на Старому місті, біля Золотих воріт – з вежами, острогом, ровами і мостами. Перші російські воєводи у Києві мали виконувати лише представницьку роль, як постійне російське посольство в Україні [2, с. 309]. Але, усе змінилося до навпаки. Постійно втручаючись у суспільно-політичні справи України, Москва намагалася збільшити кількість свого військового гарнізону у Києві, а його утримання перекласти на плечі гетьманської адміністрації. Через недовгий час царський представник окольничий Ф.Ртіщев висловив незадоволення свого уряду тим, що тритисячний російський гарнізон Києві живе виключно коштом царської скарбниці, ратним людям не відведено місця під двори, і заявив, що необхідно «гетьману тим... ратним людям давати стацію, вибираючи з повіту, тому що вони живуть для оберігання їх же черкаських міст» [3, с. 3].

Через декілька місяців перебування воєвод у Києві, Москва почала вимагати здійснити нове хрещення українців, заборонити їм користуватися одягом польського покрю, а простолюду – одягом з дорогого імпортного сукна та чоботами-сап'янцями, заборонити викурювання та вживання тютюну. Все це викликало велике обурення серед українського населення [4, с. 100].

Подальшою політикою Москви було якнайшвидше розміщення своїх військових залог у всіх великих містах України. Цю позицію царський уряд активно відстоював під час підписання «Березневих статей», коли у Москві гетьманські послани С.Зарудний і П.Тетеря погодилися на те, щоб царські воєводи були в Києві, Чернігові та інших великих полкових містах Гетьманщини.

Джерела повідомляють про негативне ставлення більшості козацької старшини до перебування московських військ на території України. Ще більше обурювали старшину факти

втручання московських урядовців у внутрішнє життя козацької держави, зокрема, безупинні спроби заволодіти системою сплати податків та забезпечити їх надходження до Москви [2, с. 309]. На переговорах 10 червня 1654 р. стосовно вимог російської сторони про перебування царських воєвод в українських містах і надходження з України податків до Москви гетьман заявив Ф.Бутурліну, що «...судді де Самійлу і полковнику Тетері він, гетьман, не приказував і в нього на думці не було, щоб російська величність у великих містах: в Чернігові, в Переяславі, в Ніжині велів бути своєї царської величності воєводам» [5, с. 27].

Виявляється, що підписавши «Березневі статті» на дуже вигідних для Москви умовах генеральний суддя С.Зарудний та переяславський полковник П.Тетеря, використавши своє становище, виклопотали у царя для себе право на володіння окремими містами та селами, до того ж й інші члени посольства були нагороджені українськими землями та дорогими дарунками. З цього часу, прохання на ім'я царя у формі «чолобитних» почали надходити від окремих представників козацької старшини. Царський уряд почав щедро роздавати землі, до яких не мав найменшого відношення.

На жаль, Москва і надалі вдало використовуватиме у своїх цілях меркантильну схильність окремих старшин, не шкодуючи для останніх маєтків, земель, чинів, посад тощо. Наприклад при підписанні 1665 р. договірних умов між московським урядом і лівобережною козацькою старшиною на чолі з гетьманом І.Брюховецьким, останній «домігся» чину боярина, а члени його посольства в Москві (500 старшин) були пожалувані у дворяни [6, с. 247].

Важке дипломатичне протистояння між гетьманським та царським урядами стосовно запровадження воєводського управління в українських містах та збільшення у них московських військ, тривало до смерті Б.Хмельницького. Так, наприкінці 1654 р. до Б.Хмельницького прибуло посольство А.Матвеева та Ф.Порошина, яке мало домогатися від нього згоди на запровадження воєводського управління й створення 10 солдатських полків (по 1 тис. вояків) під керівництвом російських офіцерів [7, с. 25]. Через місяць Московський уряд подав на розгляд Б.Хмельницькому проект про запровадження в Україні регулярного війська подібного до солдатських полків, котрі вже існували в Московській державі. Зокрема, в проекті йшлося: «Великий государь, его царское величество, велел тебе гетману говорить, чтоб устроить для обереганья от приходу польского короля и от крымского хана ратных людей тысяч с 10, а чтоб их собрать, кроме тех, которые в леестре написаны и научить бы салдацкому строю; а для наученья на время покамест салдацкому строю научатца, и царское величество изволит прислать полковников и полуполковников и маеоров и капитанов и всяких урядников салдацкого строю. А как того салдацкого строю научатца, и в те поры царское величество укажет быти в полковниках и во всяких урядниках ис тех, которые тому салдацкому ученью будут навычны» [8, с. 302].

Військовослужбовцям планувалося «давати корм против салдат на месяц по 5 золотых польских, из скарбы, которые збираютца в Запорожских городех... И быть бы тем салдацким полком на городех, где чае приходу от польских и от крымских людей, покамест милостивый Бог успокоит миром» [8, с. 302].

Обговорення проекту співпало із плануванням кампанії 1655 р., у якій, на думку дослідника О.Сокирка, московський уряд мав таємні наміри щодо усунення Хмельницького від керівництва військом. Царський посланець А.Матвеев заявляв Б.Хмельницькому, що «будет ты гетман для своих частых походов занемог», провід над московсько-українським військом буде передано воєводі В.Шереметеву [9, с. 296].

Навесні 1656 р. царський уряд намагається встановити повний контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини. Так, у посольському наказі Л.Лопухіна, датованому квітнем 1656 р., знову йшлося про введення воєводської форми правління в козацькій Україні: «...без воєвод в черкаских городах быть непригоже...», причому це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей, а і представники царської адміністрації, наділені певними розпорядчими функціями щодо місцевого некозацького населення. Наміри уряду Олексія Михайловича посилити вплив воєвод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчила й нова інструкція київським воєводам, надіслана з Москви наприкінці квітня 1656 р. [5, с. 20].

Коли царський уряд переконався, що українці «проковтнули» нанесену їм образу у ході Віленського перемир'я і не виявили ніякого опору, призначення воєвод в українські міста відбувалося без згоди на те хворого гетьмана та його адміністрації. Так, 3-4 квітня 1657 року вийшли царські укази про призначення воєводами у Білу Церкву – Г.Сафонова, Корсунь – О.Болтіна, Ніжин – С.Бутикова, Полтаву – стольника О.Чиркова, Чернігів – стольника

А.Дашкова, Миргород – Н.Поленова, а боярина В.Шереметева – головою нової московської адміністрації в Україні [10, с. 175]. Київському воєводі А.Бутурліну відсилається наказ про виділення 600 солдат для корсунського та білоцерківського воєвод. Наприкінці квітня виходить аналогічне розпорядження про виділення 1000 солдат з числа новонабраних в Белгородському полку на службу в Ніжин, Миргород, Чернігів і Полтаву [10, с. 175].

З цього часу царські довірені особи ревно подавали московському керівництву розширену інформацію про настрої серед українського суспільства. У середині 1657 р. у Москві знали про твердість у намірах українського уряду відстоювати власний суверенітет та водночас – про зростання соціального невдоволення в Україні, що міщани і селяни, як інформували агенти, незадоволені гетьманським правлінням і хотіли б мати у себе царських воєвод [3, с. 3].

Смерть Хмельницького Москва у повній мірі використала для зміцнення своїх позицій в Україні. Ще у середині лютого 1657 р., одержавши інформацію про хворобу гетьмана, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику В.Кікіну, будучи в Україні, «... провідувати, кого Військом Запорозьким хочуть вибирати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря І.Виговського, чи іншого кого, чи про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом» [5, с. 27].

Доки булава знаходилась у руках Богдана, зауважує дослідник В.Степанков, російська еліта, нашттовуючись на його потужну протидію й враховуючи міцність гетьманської влади, діяла вкрай обережно, уникаючи відвертого протиборства. Однак після його смерті у серпні 1657 р. ситуація почала змінюватися докорінним чином. Скориставшись тимчасовим послабленням верховної влади й загостренням соціально-політичних суперечностей у козацькій Україні, вона почала наполегливо добиватися впровадження воєвод до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня й інших міст та надання їм права втручатись у судові справи, права контролювати збір податків і видатки з гетьманської скарбниці тощо [7, с. 26].

Дізнавшись про смерть Б.Хмельницького, цар Олексій Михайлович наказав «бути на своїй государевій службі в черкаських містах з товаришами ратними, з кінними і пішими людьми» одному з найсановитіших та заслужених придворних, боярину й наміснику казанському, князю О.Трубецькому [3, с. 4]. До того ж, з тридцятитисячним військом в Україну вирушив князь Г.Ромадановський. Він перебував на Лівобережжі в районі Переяслава, Чорнух та Пирятина до початку лютого 1658 р. [3, с. 6].

У другій половині 1657 р., на фоні виборчих перипетій та внутрішньої нестабільності, в Україну прибувають з Москви численні посольства та кур'єри, які в ході переговорів з новим українським урядом порушують такі питання, як: надходження українських прибутків до царської скарбниці, виплата грошового утримання козацькому війську, розміщення московських ратних людей на чолі з воєводами у «знатних» українських містах та надання їм права втручатися в українське судочинство, передача білоруського міста Старий Бихів під зверхність Москви тощо [11, с. 25].

Сподіваючись на підтримку у внутрішній боротьбі із внутрішньою опозицією, гетьман І.Виговський став перед Москвою на шлях запобігливо-поспішних поступок. Так, у лютому 1658 р. під час зустрічі на Корсунській раді з воєводою Б.Хитровим він погодився на прибуття воєвод до Чернігова, Переяслава та Ніжина й передачу їм адміністративної влади, а також на включення до складу Росії Бихова і Чаусів. А після березневої старшинської ради направив до Москви посольство Г.Лесницького з низкою прохань: вплинути на позицію М.Пушкаря; направити «доброго дворянина» на Запорожжя з грамотою, щоб «бунтівників і свавільників приборкати»; надіслати воєвод до «знатних міст»; прислати комісарів із військовими підрозділами для складання козацького реєстру та перепису міщан, млинів і оренд з метою налагодити збирання податків до московської скарбниці [12, с. 108].

Московський уряд обома руками вхопився за легку і безкровну можливість встановити свій контроль над Гетьманщиною. У травні 1658 р. цар видав розпорядження про призначення воєвод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова й Миргорода, складання козацького реєстру, перепис міщан і селян із зазначенням повинностей, що мали місце до 1648 р. Окрім цього, всупереч договору 1654 р. Москва відверто втрутилася у боротьбу за булаву й, заграючи з опозицією до влади новообраного гетьмана І.Виговського, сприяла спалаху братовбивчої війни в Українській державі. Активно зайнялася також формуванням проросійськи налаштованого угруповання серед козацтва, городової і запорозької старшини, духовенства. [7, с. 26]

Щоб російська адміністрація у Києві почувала себе впевненою і захищеною, до Києва з Белгорода прибуває 1000 рейтар на чолі з полковником І.Шепельовим і С.Скорняковим-Писаревим і 1 325 драгун полковника Р.Корсака. Таким чином, чисельність київського гарнізону зросла до 6 075 чол. Про поспішність, з якою Москва нарощувала свою військову присутність у Києві, свідчить заява командирів новоприбулих частин про те, що їхні рейтари і драгуни «не навчені і вчити їх було нікому, тому що вони перед відправкою дані їм незадовго». [10, с. 177] До Чигирини знову почали надходити звістки, що «в інших містах государеві ратні люди ... багатьох людей побивають і всіляке розорення і грабунок чинять» [10, с. 178].

Значну частину української старшини, зазначає історик Л. Мельник, вихованої на поняттях політичної свободи, що панувала в Речі Посполитій стосовно суспільних верхів, аж ніяк не приваблювала царська охлократична держава з її деспотизмом, перспектива обернення козацького лицарства на «холопів царя». Це, зрештою, призвело до укладення Гадяцької угоди, яка передбачала перебудову Речі Посполитої на федерацію трьох держав: Польщі, Литви й Наддніпрянської України – Великого князівства Руського [13, с. 28].

У відповідь про підписання Україною Гадяцької угоди, цар Олексій Михайлович видав грамоту до всього українського народу, в якій оголошував гетьмана Виговського зрадником і закликав народ не визнавати більше його владу [14, с. 59]. Укладення Гадяцької угоди стало приводом до повного розриву між Гетьманщиною і Московською державою. Царизм, зрозуміло, не бажав втрачати Україну, тому війна між Виговським і Москвою стала неминучою. На початку червня 1659 р. сотисячна московська армія під командуванням князя Трубецького, Пожарського та Ромадановського вирушила в Україну для війни з гетьманом І.Виговським [15, с. 39].

На сьогодні, завдяки сумлінній дослідницькій роботі вітчизняних істориків фактографічна сторона військового протистояння між Україною та Росією, висвітлена добре. Зокрема, досить ґрунтовним у цьому відношенні є дослідження А.Бульвінського «Україно-російська війна 1658-1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ», де автор на основі багатющого джерельного матеріалу детально висвітлює україно-російське військове протистояння за гетьманування І.Виговського. Стаття наповнена досі невідомими історичними фактами стосовно подій як в Україні так і за її межами, зокрема, у Білорусії. У дослідженні гетьман І.Виговський виступає як неугодний об'єкт російської загарбницької політики і як жертва політичного загравання лівобережної старшини із Москвою, що вирішила заслужити у неї прощення [10, с. 218]. Головним здобутком гетьманської політики, на думку дослідника, було те, що під впливом конотопської поразки Московська держава з активного наступального стану щодо України переходить до пасивного, оборонного. У інших своїх наукових повідомленнях А.Бульвінський, детально описуючи події 1657-1659 рр., доводить що Конотопська битва – кульмінаційна подія українсько-московської війни 1658-1659 рр., що могла б змінити хід подальшої історії України [16, с. 142]. Проте, А.Бульвінський, як і переважна більшість сучасних авторів вважає, що І.Виговський не зміг скористатись перемогою під Конотопом.

Оговтавшись після поразки та відновивши свої позиції в Україні, 17 жовтня 1659 року воєвода А.Трубецькой, спираючись на багатотисячну російську армію, що стояла в Україні, домігся скликання козацької ради в Переяславі. Рада (на ній були присутні й російські військові частини) підтвердила обрання Ю.Хмельницького гетьманом. Після чого Ю.Хмельницький під тиском Трубецького підписав з Москвою новий договір, так звані Другі Переяславські статті, які не дозволяли Україні обирати гетьмана без дозволу царя, при чому в них проведено принцип повного підкорення України Москві, а митрополита Київського – Московському патріархові (у договорі 1654 р. про митрополита не було навіть згадки). Згідно з цим договором гетьмани після обрання повинні були їхати на уклін цареві; не мали права вести дипломатичні відносини; Рада не могла без дозволу царя усувати гетьмана; гетьман не міг без згоди царя призначати та звільняти полковників; не мав права виступати в походи і повинен був іти з військом, куди накаже цар; козацькі залоги мали вийти з Білорусії. На думку істориків В.Горобця та О.Струкевича, на підставі цього документа Москва приступила до поступового переведення України зі становища васальної, протегованої держави в автономну, самоврядну організацію у складі Росії [11, с. 27].

Як влучно зауважила Н.Полонська-Василенко, що цей сфальсифікований документ став єдиним офіційним текстом так званих «Статей Богдана Хмельницького», і на ньому підписувалися згодом усі гетьмани [15, с. 40].

Протягом другої половини XVII ст. московські військові залоги, які поступово перетворилися на потужні військові гарнізони, що нараховували десятки тисяч чоловік, стали засобом шантажу, надійною опорою царського уряду у справі розпалювання міжстаршинської ворожнечі й нищення інституцій автономії України. Наприклад, 27 червня 1663 у Ніжині московський уряд ініціював скликання «чорної» ради для обрання гетьмана на Лівобережжі. Для її організації було відправлено князя Д.Великогогіна із 8 тис. ратних людей. За сприяння росіян гетьманом було обрано І.Брюховецького. У підсумку, представників опозиції, частину колишніх сподвижників Б.Хмельницького, наказного гетьмана Я.Сомка, полковника ніжинського В.Золотаренка, полковника чернігівського Й.Силицького, полковника лубенського С.Шамрицького, полковника переяславського А.Шуровського, осавула ніжинського П.Килдія та секретаря Сомкового К.Ширая було страчено в м. Борзна.[12, с. 93] Інший показовий випадок відбувся у липні 1668 року, коли гетьман об'єднаної України П.Дорошенко повернувся на Правобережжя, щоб відбити наступ польських військ. Скориставшись з цього, на Лівобережжя вторглися московські війська під командою Г.Ромадановського, які не зустрівши серйозного опору, стрімко просувалися в глибину українських земель. Наказний гетьман Д.Многогрішний змушений був присягнути на вірність російському цареві [17, с. 93].

Російським військовим частинам, без дозволу Москви, наказувалося реагувати на будь-які прояви збройних заворушень на території України. Командуючому російськими військами в Україні Б.Шереметеву в інструкції наказувалося: «Есть ли, от чего боже сохрани, в малороссийских городах от своевольных людей какое злое дело вносится учнет, тогда б он... с теми великих государей ратными людьми с того места шел в малороссийские города до самого Переяслава или где своевольные люди явятца, не отписываясь о том к великим государям» [18, с. 96].

Джерела повідомляють про соціальний неспокій на Лівобережній Україні влітку 1689 та навесні 1690 р. Царський уряд грамотою від 13 жовтня 1690 р. наказував суворо розправлятися з повстанцями: «Унимать, и наказывать, и карать смертью по правам своим и по Уложению» [19, с. 9].

Факти жорстоких розправ російських військ над українськими селянами та простими козаками відбулися й у наступному столітті. У 1767 р. відбулося повстання в с. Кліщинці козаків, яких подали до перепису як селян. Імперські війська придушили повстання силою, вбивши 7 і захопивши в полон 53 повстанців. Пізніше 176 бунтарів були притягнені до суду, внаслідок чого керівників повстання заслали до Сибіру, а виборних козаків позбавили стану та закріпачили [20, с. 112]. В той же час в недавно створеній Новоросійській губернії повстало кілька загонів уланів. Їх набирали з козаків Гетьманщини і простого люду, і вони не хотіли підкорятися регулярній військовій дисципліні. Лише через рік регулярній російській армії разом із донськими козаками вдалося втихомирити повстанців [20, с. 171]. Наприкінці XVIII ст. повстали українські селяни в с. Турбаї, яке раніше входило до складу Миргородського полку. Всіх селян зареєстрували як кріпаків місцевих землевласників – родини Базилевських. Селяни відмовилися виконувати панщину. Після придушення повстання російськими військами, 15 активних учасників повстання замучили до смерті у в'язниці; 13 фізично покалічили і засудили на довічну каторгу в Тобольськ; 155 засудили на тілесні покарання; 2300 селян виселили в Таврію й за Дністер. Турбаї перейменували в с. Скорботне [20, с. 242].

На початку XVIII ст. найбільшою військовою базою російських військ в Україні було місто Київ. В руках київського генерал-губернатора князя Д.Голіцина зосереджувалися основні функції по управлінню не тільки продовольчими складами й магазинами, арсеналами й фортецями, але й мобілізаційними ресурсами Сєвського, Білгородського розрядів і військ, розташованих на території Гетьманщини. В наказі від 29 січня 1707 р. князеві Д.Голіцину читаємо: «ведать к белгородскому разряду Киев и все замки в черкасских городах, в которых русские люди, и для того из Белгорода надлежит быть вам Киев, к будущему лету приготовление учинить, и к нам писать, а именно во управлении артиллерии и магазинов». Наказувалося «князь Дмитрия... за честь города Киева писать

Воеводою Киевским, а не Белгородским; а ведать и Белгород со всем разрядом ему же, и Киев с прочими замками Черкасскими возьми в разряд» [9, с. 318].

Зміцнивши свою владу у великих і малих містах України та забезпечивши її постійною військовою присутністю, царський уряд наприкінці XVII століття розпочинає будівництво низки фортифікаційних укріплень на кордоні з Польщею та на південних рубежах України з метою захисту від татарських нападів українських й московських територій. Вже у Коломацьких статтях російський уряд домагався гарантій щодо будівництва багатьох укріплень на Дніпрі (навпроти Кодака) й на річках Самара, Оріль та ін. На думку історика Б.Крупницького, за допомогою таких споруд на кордоні чи навіть на території Запорозької Січі російський уряд, безумовно, хотів посилити свою владу над січовими козаками. Так, у квітні 1688 року за наказом із Москви на кордоні Запорожжя почали споруджувати першу фортецю, названу Новобогородицькою. І.Мазепа відрядив для будівництва близько 20 тис. козаків. Гарнізон укомплектували з російських солдатів, частково з гетьманських козаків. Комендантом фортеці призначили московського воеводу Г.Козакова. Будівництво викликало хвилю обурення серед січовиків [21, с. 16].

У 1701 р. за наказом російського царя, на лівому березі Дніпра, навпроти січових укріплень почали споруджувати нову фортецю – Кам'яний затон. Нове будівництво запорозькі сприйняли як удар у саме серце січової республіки [21, с. 201]. Після повернення запорозьких козаків з територій контрольованих Кримським ханством у 1735 р., поблизу Нової Січі почалося будівництво бастіону з російською залогою. Начальник бастіону повинен був стежити за життям Січі і доносити про все Київському генерал-губернаторові [22, с. 16]. У цьому ж році на запорозьких землях почали зводити цілу систему укріплень – Новосіченський і Самарський ретраншементи, Кирилівський шанець, Орловський шанець, шанець на р. Синюха, Андріївський редут та ін. [12, с. 288].

З 30-х років XVIII ст. царський уряд на півдні України ініціює зведення суцільних захисних валів – укріплених ліній. Наприклад, Українська лінія мала довжину 285 км. і простяглася від Дніпра до Сіверського Дінця. У праці О.Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII століття» вказується, що Українська лінія нараховувала 16 фортець та 49 редутів. Російські та українські війська, котрі перебували тут, почали називатися ландміліцією, на чолі якої стояв генерал-лейтенант [23, с. 458]. У 1770 р. почалося будівництво Дніпровської укріпленої лінії (від Дніпра до Азовського моря). На думку дослідників, якогось практичного військового значення ця лінія так і не набула. Навпаки, нашкодила козацтву, оскільки вздовж лінії, під прикриттям фортець і редутів, росіяни почали будувати російські військові поселення, в основному з відставних солдат, знищуючи при цьому козацькі зимівники [23, с. 122]. Один із паланкових старшин повідомляв кошового отамана: «За степи вам обявляю: действительно началась линия новая делатись по Самарии, 3000 человек Воронежской губернии пригнаны и уже редуты и землянки... делают... и нашим степам, как видно, вечная память. Проспали...» [24, с. 24].

Московська військова присутність на території Гетьманщини різко зросла після переходу І.Мазепи на сторону шведів. В Україну вводяться російські полки, десять з яких і після завершення воєнної кампанії залишаються на її території як гарант лояльності українських політиків, а їх утримання покладається на плечі місцевого населення [11, с. 30]. Відповідно до сенатського указу про харчування російських драгунів українські селяни та міщани зобов'язані були давати кожному з них по 1/2 «осьмин» борошна чи сухарів, по 1/8 четверика круп, по 2 фунти солі, а в окремі дні ще й по 2 гроші додатково [25, с. 212].

В Україну, як на постійне місце дислокації, прибували не тільки військові частини сформовані із росіян. У кінці 1724 р. за розпорядженням Сенату з жителів Прибалтики та Сибіру організовано і відправлено в Україну 2 регулярні та 3 нерегулярні полки ландміліції чисельністю 6282 чол. – Український ландміліційний корпус. Корпус виконував не тільки оборонну, а й поліцейську функцію [26, с. 123]. У 1733 р. в Україні були розміщені російські військові частини вихідців із Сербії. Колегія Іноземних справ наказала утримання гусарських офіцерів і рядових сербів, покласти на населення Гетьманщини. З метою укомплектування Сербських полків згідно з наказом Верховної Таємної ради до 600 осіб, наказувалось недостатню кількість набирати з малоросійських молодих козаків. При чому, платню козакам надавати «половину проти сербів».

Наукові записки

На початок 60-х років XVIII ст. в Гетьманщині перебувало 6 стрілецьких, 2 драгунських і 8 піхотних полків; разом – 19 981 чол., що крім провіанту, фуражу для коней потребували 902 офіцерських і 10 556 солдатських квартир [20, с. 105].

Отже, нарощування військової присутності на території Гетьманщини було фактичним знаряддям реалізації колоніальної політики московського самодержавства щодо України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. - № 6; Його ж - Українсько-російська війна 1658-1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003; Горобець В.М. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь // Український історичний журнал. – 1998. - № 1; Його ж. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. – 2000. - № 1; Його ж. Московський договір гетьмана І.Брюховецького 1665 р. // Український історичний журнал. – 2003. - № 6; Його ж. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформація регіональних геополітичних процесів // Український історичний журнал. – 2005. - № 4; Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. - К., Основи, 1996; Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. - № 3; Його ж. Економічна політика царизму щодо Гетьманщини (перша чверть XVIII ст.) // Історія України. – 1997. – листопад (№ 43); Його ж. Наступ уряду Петра I на українську культуру // Історія України. – 1997. - грудень (№ 45); Його ж. Наступ царату на державний суверенітет Гетьманщини (XVIII сторіччя) // Розбудова держави. – 1998. - № 1-2; Стороженко І.С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1998. - № 1; Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003; Його ж. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2006.
2. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, Видавництво «Світ». - 1990.
3. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. - № 6.
4. Мицик Ю.А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // Український історичний журнал. – 2003. - № 6.
5. Горобець В.М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст. // Український історичний журнал. – 2005. - № 4.
6. Історія держави і права України. /За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина/. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. – Т.1.
7. Степанков В.С. Переяславська присяга: зміст і наслідки // Український історичний журнал. – 2004. - № 1.
8. Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657). – К.: Вид-во Академії Наук УРСР, 1961.
9. Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003.
10. Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658-1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003.
11. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. - № 1.
12. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: «Альтернатива», 1997. – С. 108;
13. Мельник Л. Звернення уряду Гетьманщини до європейських монархів 1658 року // Пам'ять століть. – 1997. - № 3.
14. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: «Глобус», 1992.
15. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1993. - «Либідь», Т. 2.
16. Бульвінський А. Штурм Конотопа російськими військами 28-29 квітня 1659 р. // Київська старовина. – 1997. - № 6. – С. 142 – 148.
17. Літопис Самовидця. – К.: «Наукова думка», 1971.
18. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Видавництво Академії наук Української РСР. – К.: 1959. – 531 с.
19. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России, ч. III, стор. 9.

20. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. - К.: Основи, 1996.
21. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О.Струкевича/. – К.: Грамота, 2008. – 352 с.
22. Апанович О. Останній кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський // Людина і світ. – 1995. - № 1-2.
23. Сушинський Б. Всесвітня козацька енциклопедія XV – початку XXI століть. – Одеса, Видавничий дім «ЯВФ», 2007.
24. Струкевич О. Катерина II та Українська козацька держава // Пам'ять століть.
25. Гуржій О. Іван Скоропадський. – К.: 2006, Видавничий дім «Альтернативи», 2004.
26. Васильєв М.Г. З історії будівництва Української оборонної лінії // Український історичний журнал. – 1997. - № 6.

С.А. Ланшин

УКРАЇНЬКА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. XVIII СТ.

У сучасних умовах становлення державно-правових інститутів незалежної України неухильно зростає інтерес до особливостей функціонування української держави у XVIII ст. Адже між сучасними умовами та політичним життям України, яких віддаляють понад три століття, існує об'єктивний історичний зв'язок державотворчого характеру. Крім того, як у середині XVIII ст., так і за сучасних умов Україна зіткнулася з проблемою перерозподілу політичної влади.

Огляд історичної літератури з проблем української політики Російської імперії у 30-х рр. XVIII ст. свідчить, що, незважаючи на певну кількість розробок (І. Джиджора, З. Когут, О.І. Рігельман, М. Слабченко), в цілому зазначені питання залишаються недослідженими.

Період 20-30-х рр. XVIII ст. характеризується як особливий в історії України, він характеризується посиленням інкорпораційного наступу Російської імперії з метою подолання українського типу регіоналізму та самоврядування, імперськими структурами російської держави відповідно до камералістських концепцій «добре впорядкованої держави» [1, с. 247]. Архівні документи свідчать, що імператриця Анна Іоанівна, оцінюючи державний устрій Гетьманщини, зазначала: «в Малоросії вкорінилася велика кількість непорядків, змішання військового та цивільного управління» [2, с. 372].

Українська політика імператриці Анни Іоанівни визначалася традиційними факторами. Передусім, це російська історична традиція, за якою Україна розглядалася як невід'ємна складова Російської імперії. Тому, як свідчать архівні матеріали, уряд Анни Іоанівни поставив за мету «приєднати Малу Росію, як істинно російську територію, до своєї матері» [3, с. 106 – 114].

Важливе значення також мала особистість монаршої персони. Так після смерті Петра II, 17 січня 1730 р., престол Російської імперії посіла Курляндська герцогиня Анна Іоанівна, коронування якої ознаменувало зміни зовнішньої та внутрішньої політики російської держави [4, с. 135].

Наступний фактор зумовлювався напрямами зовнішньої політики Російської імперії другої чверті XVIII ст. – центр Європи та Чорноморський басейн, які пролягали через територію України. Зважаючи на це, Гетьманщина була важливим стратегічним пунктом, економічним і військовим плацдармом у боротьбі з Оттоманською Портою та Кримським ханством.

Крім внутрішньополітичних чинників, російський уряд у своїй політиці щодо України мусив брати до уваги й зовнішні чинники. Наприклад, спроби П. Орлика спонукати українське населення до протидії імперському наступу. На жаль, ці зусилля не мали реального результату, оскільки, за виразом А.Марковича, «сила перебувала на боці Російської імперії» [5, с. 4].

У досліджуваній період Російська імперія, спираючись на підтримку асиміляційно налаштованого угруповання українських старшин та полковників, подолала опір автономістів і реалізовувала імперські заходи. Водночас, уряд імператриці Анни Іоанівни усвідомлював, що процес інкорпорації України буде складним і тривалим. Докладніше розглянемо напрями імперської політики.

Пріоритетним напрямком української політики Російської імперії в досліджуваній період було обмеження політичної автономії Гетьманщини шляхом підпорядкування

державних органів України та залучення російських адміністраторів до управління Гетьманщиною. Найважливіше значення в ході реалізації української політики мало обмеження влади гетьмана, що проявлялося у посиленні повноважень міністра-резидента, який повинен був контролювати діяльність гетьмана, старшини та полковників, адміністративно-політичні дії та зовнішні зв'язки гетьмана. Крім того, міністр-резидент повинен був схилити український народ до необхідності посилення ролі російських представників та підбирати лояльних до Російської імперії старшини та козаків для призначення на посади [6, арк. 140-141].

Особливу увагу уряд Російської імперії звернув на обмеження української автономії у сфері судочинства. Незважаючи на те, що головою ГВС був гетьман, Вищою судовою інстанцією для України залишалася російська імператриця, до якої можна було звертатися через Колегію іноземних справ у разі незадоволення рішенням, прийнятим ГВС. Цим було обмежено діяльність гетьмана Д.Апостола у сфері збереження українського судочинства і запроваджено контроль за судочинством Гетьманщини [7, арк. 8].

Крім того, у ГВС активно впроваджувалися діловодські порядки, характерні для судочинства Російської імперії. Так до ГВС призначено підканцеляриста та копіїста, в обов'язки яких входила реєстрація судових справ і ходу їхнього розгляду в суді. На російських членів ГВС, крім контролю за судочинством Гетьманщини, покладалась також функція політичного нагляду, зокрема за діяльністю гетьмана, «щоб він діяв відповідно до наданих пунктів» [8, арк. 5].

Значним проявом імперської централізації було встановлення контролю над українськими фінансами. Хоча Гетьманщина зберегла окрему систему податків і свою скарбницю, її фінанси перебували під суворим контролем. Для цього було створено Канцелярію малоросійських зборів, яка значною мірою послаблювала фінансові позиції гетьмана. До її складу входили двоє підскарбіїв – представник української старшини і російський урядовець. Підпорядкування Канцелярії малоросійських зборів Колегії іноземних справ значно ускладнило функціонування фінансової системи Гетьманщини.

Важливе значення у формуванні української політики Російської імперії мали внутрішньоукраїнські державні фактори, зокрема суспільно-політичний устрій Гетьманщини. Зважаючи на те, що уряд Російської імперії не мав достатньо підстав і засобів для остаточної ліквідації української автономії та інституту гетьманства, він став на шлях компромісу з метою забезпечення лояльності українського суспільства до Російської імперії й посилення свого впливу на провідні суспільно-політичні верстви – старшину та полковників.

У своїй політиці уряд Російської імперії використовував соціальні суперечності всередині Гетьманщини – прагнення старшин закріпити за собою право на володіння землею і підневільну працю козаків та посполитих. Така ситуація давала можливість російському уряду використати соціальні суперечності з метою посилення ролі імперських органів як справедливих арбітрів та керівників Гетьманщиною. Це підтверджують архівні документи, які свідчать, що населення України віддавало перевагу розгляду спірних справ російськими адміністраторами, ніж українськими старшинами, які неодноразово звинувачувалися у зловживаннях та хабарництві [9, арк. 17-30].

У цьому напрямку уряд Анни Іоанівни застосовував типові імперські заходи. Найпоширенішим із них був метод «поділяй і володарюй», яким заохочувалися суперечності між гетьманами і старшиною, з одного боку, а з другого – старшиною та козаками і селянами. Іншим засобом було упокорення старшини та полковників загрозою підбурення проти них посполитих та козаків. Чолобитні та скарги на дії української адміністрації використовувалися російським урядом як привід для політичних та соціально-економічних змін в Гетьманщині, які супроводжувалися деклараціями, що в їх основі лежить «підкупання про суспільний добробут українського населення» [10, с. 122].

Результатом зловживань українських старшин та полковників стало те, що нижчі верстви українського суспільства підтримували розширення імперської влади в Україні та включення російських представників до державних органів Гетьманщини. Тому роль російської адміністрації вони розцінювали як месіанську – покладали надії на відновлення соціальної справедливості, обмеження зловживання українських урядовців. Про це свідчить значна кількість чолобитних з приводу зловживань старшин та інших державних службовців. Уряд Російської імперії вдало використав такі настрої українського суспільства і продовжив обмеження повноважень української влади, передусім гетьмана та старшин. Так 16 лютого

1733 р. імператриця Анна Іоанівна видала наказ з вимогою Д.Апостола розглядати земельні спори разом з київським генерал-губернатором М.Шереметьєвим [11, арк. 12].

Водночас, уряд Російської імперії вживав заходів для забезпечення лояльності українських старшин та полковників. Для цього 9 січня 1731 р. Колегія Закордонних справ запропонувала гетьману Д.Апостола, «порадившись з генераною старшиною та полковниками» призначити утримання старшині [12, с. 60]. Матеріальна винагорода позбавляла старшину «протиімперського імунітету», створювала сприятливі умови для обмеження політичної автономії України. Імперський тиск призвів до того, що українські старшини прагнули посісти високе місце у державній ієрархії, розраховуючи не стільки на участь у державно-політичній діяльності, а на встановлення неформальних, дружніх стосунків з російськими адміністраторами і їхнє лояльне ставлення [13, с. 93].

Отже, використовуючи невдоволення козаків та селян зловживаннями українських старшин, а також прагнення останніх до особистого збагачення, російський уряд у досліджуваній період посилив обмеження політичної автономії Гетьманщини.

Важливе значення уряд Російської імперії надавав заходам у галузі судочинства Гетьманщини, також маючи на меті інкорпорацію шляхом встановлення контролю над судовими органами, їх підпорядкування, реформування за загальноімперським зразком та заміну українського законодавства імперським. У досліджуваній період в Україні існувала велика кількість судових інстанцій, але їх функціонування характеризувалося недостатньою організованістю: були відсутні вертикаль та чітке розмежування компетенції судових установ. Вищі інстанції вирішували справи, які не були розглянуті нижчими, – поза сільським та сотенним судом, можна було почати справу не лише у полковому, а й в Генеральному суді. Водночас, значні зловживання в процесі здійснення українського судочинства давали Російській імперії привід для втручання та підпорядкування судової сфери.

Вищим судовим органом в Гетьманщині був ГВС, його головою був гетьман, але особи, незадоволені розглядом справ у ГВС, мали право подати апеляцію до Колегії Іноземних справ. Унаслідок – українське судочинство підпорядковувалося імператору – «головному судді Російської імперії».

Виконавцями імперської політики в Гетьманщині були росіяни-генеральні судді. Незважаючи на те, що їм заборонялося втручатися у хід судового процесу: «точно бути присутніми для правосуддя», вони мали переважний вплив у Вищому судовому органі Гетьманщини. Крім того, уряд імператриці Анни Іоанівни наказав росіянам-членам ГВС у процесі розгляду судових справ використовувати загальноімперське законодавство [14, арк. 1-3].

Одночасно з обмеженням впливу українських генеральних суддів, уряд Російської імперії здійснював заходи щодо реформування нижчих судових органів. Зокрема, він вимагав від гетьмана поширення практики спільних російсько-українських судів у справах між українцями та російськими військовослужбовцями. Незважаючи на те, що попереднє розслідування проводила українська сторона, зазначені справи розглядалися згідно з російським законодавством. Ці заходи також були реалізовані російським урядом під час розгляду спорів між українськими та російськими купцями.

Отже, уряд імператриці Анни Іоанівни реалізовував заходи щодо підпорядкування українського судочинства імперським інституціям та заміни нормативно-правових актів Гетьманщини законодавством Російської імперії.

Уряд Російської імперії важливе значення надавав контролю за фінансами української держави, плануючи продовжити заходи Малоросійської колегії щодо залучення українських фінансів до загальноімперської скарбниці. Реалізації імперської політики у фінансовій сфері сприяв росіянин-член КМС. Необхідність функціонування КМС уряд Російської імперії пояснював «безладдям у фінансовій сфері в попередні часи, коли гетьмани збирали доходи за власним визначенням». Генеральні підскарбії повинні були контролювати, «щоб від таких непорядків не було розорень» [15, арк. 1-5].

Одним з перших заходів російського уряду щодо використання українських матеріальних ресурсів було затвердження у «Рішучих пунктах» положення, яке наказувало прибутки від відкupu здавати в імперську скарбницю. Крім того, уряд Російської імперії неухильно збільшував відкуп індукти з 20 тис. крб. у 1731 р. до 30 тис. крб. в 1734 р. Ці заходи російський уряд мотивував тим, що «...цей збір стягується не лише з малоросіян, але й з

великоросіян та іноземних купців. Тому малоросійському народу шкоди бути не може» [16, с. 163].

Водночас, російські купці прагнули здобути для себе пільги. Для цього вони схилили російських адміністраторів до запровадження регулювання у торговельній сфері. У 1728 р. було наказано перейти на єдину для всієї Російської імперії систему мір, для чого і в Україну були надіслані міри. Крім того, російський уряд вів операції з перечеканки карбованців і розміну срібних грошей на мідні, що давало величезні прибутки.

Розглядаючи Україну як важливий стратегічний пункт у боротьбі з Оттоманською Портою та Кримським, перед Російською імперією виникла необхідність побудови прикордонної захисної лінії. Як свідчать архівні матеріали, будівництво захисної лінії вимагало величезних матеріальних та людських ресурсів. При цьому Україна була основним постачальником сировини, робочої сили та козаків для несення вартової служби. Автор «Історії Русів» зазначає, що на будівництві Української лінії працювали 20 тис. козаків і 10 тис. посполитих [17, с. 103]. Одночасно із будівництвом захисної лінії, в 1733 р., Колегія Іноземних справ наказала покласти утримання гусарських офіцерів і рядових сербів на населення Гетьманщини. Крім того, уряд Російської імперії використовував козаків для втілення своїх зовнішньополітичних планів – у 1733 р. вони брали участь у боротьбі з польськими конфедератами [17, с. 295].

Матеріальні та військові ресурси Гетьманщини перебували під суворим контролем російського уряду, який використовував їх з імперською метою. Це проявлялося у тому, що українські війська брали участь у військових походах російської армії у Польщу, українські кошти використовували на імперські потреби – утримання російських полів та будівництво «Української лінії».

Отже, аналізуючи засади української політики, можна зробити висновок, що уряд імператриці Анни Іоанівни сформулював першочергове завдання – обмежити політичну автономію України, зокрема, ліквідувати інститут гетьманства. У своїй політиці він керувався низкою факторів: історичною традицією, зміцненням абсолютизму, характером і напрямками зовнішньої політики, а також побоюваннями російських політичних кіл щодо посилення в Україні автономських тенденцій. Незважаючи на обмежені прерогативи гетьмана Д.Апостола у сфері адміністративно-політичної влади, фінансів, та судочинства, уряд імператриці Анни Іоанівни не наважувався одномоментно ліквідувати інститут гетьманства, а очікував слушної нагоди, якою повинна була стати смерть Д.Апостола. Водночас, уряд Російської імперії проводив підготовку до цього – обмежував політичну автономію Гетьманщини шляхом розширення повноважень російських адміністраторів, поширення на українське судочинство імперського законодавства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760 – 1830. – К., 1996. – 317 с.
2. Філіпов О.М. Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т.7. – СПб., 1882. – 526 с.
3. Оглоблин О. Федір Туманський і його проект академічної книгарні в Глухові кінця 1770–х рр. // Науковий збірник. Українська вільна академія наук у США. – Т. 2. – 1953. – С. 106–114.
4. Рігельман О.І. Летописное повествование о Малой России. – М., 1846. – Ч.1. – 219 с.; М., 1847. – Ч.2. – 211 с.
5. Маркевич О.І. Южная Русь при Екатерине II. – Одесса, 1893. – 205 с.
6. ІР ЦНБ України. – Ф.Х. – Спр.14829 «І.Джиджора Нові причинки до історії відносин російського уряду до України в 1720–1730–ті рр.» Вступне слово М.Грушевського. – 258 арк.
7. ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Спр.538. «Экстракт и жалованные грамоты русских великих князей и императоров и привилеи польских королей на права и вольности малороссийскому народу и гетманам; о измене Мазепы, о выборах новых гетманов и др.» 1654 – 1751 гг. – 91 арк.
8. ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.5141 «Донесення ГВС про розглянуті справи» 1735 р. – 5 арк.
9. ЦДІАК України. – Ф.55. – Оп.2. – Спр.168 «Дело о приводе на верность ГВК.» 1742 р. – 300 арк.
10. Греченко В.А. Історія України. Короткий нарис. – Харків, 1996. – 169 с. – С.122.
11. ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.323. «Указ російської імператриці Анни Іоаннівни гетьманові Д.Апостола про розгляд разом з київським генерал–губернатором М.Шереметьєвим земельних спорів між Київським магістратом і київськими монастирями» – 16 лютого 1733 р.
12. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730–х рр. – // Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка. – ТТ. 98 – 105. – С. 1 – 95.
13. Струкевич О. Генеральний підскарбій Яків Маркович //УІЖ. – 1997. – №5. – С.87–97.

14. ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4703 «Відомості генерального писаря Михайла Турковського і донесення князя О.Шаховського кабінету імператриці Анни про порядок судочинства в ГВС та Третейському суді під час гетьманування Д.Апостола» 23 липня 1734 р. – 3 арк.
15. ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.5433 «Відомість про наявність і витрату грошей із сум, що підлягають канцелярії» 1736 р. – 5 арк.
16. Слабченко М. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. – М., 1923. – 189 с.
17. Історія Русів – М., 1846. – 318 с.

М.Ю. Каука

ІНТЕРВЕНЦІЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА ЗАКАРПАТТЯ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1848-1849 РР.

Революція 1848-1849 рр. сприяла національному й політичному визріванню русинської спільноти. Вона сприяла активізації політичного життя, прискорила формування національної свідомості широких народних мас. Негативною стороною цього процесу було те, що русинські національні діячі, не знайшовши порозуміння з угорськими революціонерами, перейшли на бік консервативних, контрреволюційних сил, династії Габсбургів, інтервенціоністських військ «жандарма Європи», Російської імперії [1, с. 39].

Питання про перебування російських військ на Закарпатті мало привертало увагу дослідників. Хоча певні доробки є як в українській, так і в словацькій історичній літературі. Першу спробу дослідити цю проблему зробила І. Мельникова із Києва, опублікувавши статтю «Закарпатська Україна в революцію 1848 р.» [8]. Про події в східних комітатах Угорщини в 1848-1849 роках пишуть словацькі історики М. Данилак [6], Л. Гараксім [3] та український історик І. Шульга [13]. Цінні відомості знаходимо у спогадах сучасників і очевидців цих подій: письменника І. Сільвая [2] та закарпатського будителя О. Духновича [10]. Однак названі праці торкаються лише невеликого кола проблем історії Закарпаття в роки революції 1848-1849 рр., автор ставить за мету поглибити дослідження даної теми.

Північно-східні комітати мали бути першими, де очікувалась поява основних російських військ. Угорське військово командування й місцеві власті оголосили на цій території загальну мобілізацію й оборонну готовність. Руське населення мало будувати на гірських переводах і перевалах засідки. Але, як виявилось, селяни, розчаровані наслідками революції, великий ентузіазм не проявляли. Воєнний комісар Березького комітату Карл Гінш змушений був проголосити смертну кару для тих, хто не прийде на мобілізаційні пункти в Берегові, Мукачеві і Сваляві. Як свідчить сучасник і очевидець цих подій письменник І. Сільвай, у Сваляві на збірний пункт прийшла тільки невелика група місцевих мадярів, руські селяни втекли в гори і переховувались в лісах [2, с. 40]. Угорські власті були неприємно здивовані пасивністю руського населення у справі захисту Вітчизни, шукали причини такої їх поведінки. Реалістично аналізував її урядовий комісар в комітатах Унг і Берг Томаш Етвеш. У своєму повідомленні для уряду він підкреслював, що це є результатом поганої реалізації закону про скасування кріпосного права. Місцеві власті, вказував він, зробили все для того, щоб більша частина земельних угідь перейшла в руки поміщиків. Зрозуміло, селянам не може подобатись така свобода, яка від них забрала землю. В комітаті Унг, писав далі Етвеш, майже половина колишніх кріпаків ще й сьогодні виконують панщину, чого поміщики досягають всілякими спекуляціями. Саме таке знущання, на думку комісара, відвертало руських селян від революції. Він вимагав від влади, щоб вона негайно, в інтересах вітчизни, видала розпорядження, яке припинило б усі ці неподобства і «урбаріальні сутички», щоб кожний, хто не живе в помісті пана, був признаний вільним і не виконував панщину [3, с. 135-136].

Звістки про небезпеку інтервенції російських військ дуже занепокоїли греко-католицьке духовенство. Проте воно не виступило з відкритою антиросійською пропагандою, як від них вимагали угорські власті. Священики добре знали проросійські настрої в душі русофільства своєї пастви й не чекали, що антиросійська пропаганда знайде в руському середовищі порозуміння. Сама ж греко-католицька ієрархія і духовенство в цілому побоювались приходу російських військ, можливих заходів росіян проти греко-католицької церкви [4, с. 102-103]. Мукачівський єпископ В.Попович і його оточення продовжували співпрацювати з угорською революційною владою і після появи повідомлень про можливу інтервенцію російських військ. Пряшівський єпископ І.Гаганець зайняв двояку позицію. Офіційно співпрацював з угорськими

.....
владами, але насправді їх розпорядження бойкотували. Окрім того, австрійському командуванню в Галичині посилав інформацію про військові оборонні міри, що їх проводили в східній Словаччині угорські власті. Інформацію про його дії отримали й угорські власті. Єпископ І. Гаганець був викликаний у Дебрецен, де в цей час засідав угорський уряд, проте він зумів обманути урядових чиновників і відкинути звинувачення в саботажі [5, с. 138].

Зміну настроїв серед греко-католицького духовенства помітив і урядовий комісар Т. Етвеш. Він у своєму звіті на початку червня 1849 р. писав, що був присутній в Ужгороді на святковому богослужінні в єпископському кафедральному соборі, яке вів священник Микола Надь. У своїй проповіді, підкреслив Етвеш, Надь хоч і закликав до хрестового походу проти неприятеля, але не сказав ані єдиного слова проти «москалів». У зв'язку з цим Етвеш підкреслив, що «руські священники вміли бути дуже добрими патріотами, коли треба було виступати проти австрійців, але не зуміли вже бути ними і проти «москалів». На початку червня, за словами Етвеша, серед русинів змінилась атмосфера в цілому, вони всюди проявляють свої проросійські симпатії. А тому, вказував він, сьогодні треба русинів одною рукою гладити, а другою погрожувати їм шаблею. Для швидкого й рішучого опанування ситуацією він пропонував ввести на території, населеній русинами, воєнний стан і надзвичайні, польові суди. Угорська влада його пропозицію не підтримала [6, с. 176].

У середині липня 1849 р. російська армія І. Паскевича перейшла галицько-угорський кордон на Дуклі і Лупкові і проходила на південь через територію, населену русинами. У штабі генерала Т. Рюдігера знаходився комісар А. Добрянський. Руські селяни юрбами ставали на дорозі, що вела з Дуклі до Мішкольця, щоб побачити російських солдат. Обидві сторони, російські солдати й офіцери і руські селяни, були взаємно здивовані тим, що розуміють одні одних. Росіяни навіть питали, де знаходиться ворожа угорська країна, бо тут бачили тільки дружньо настроєне слов'янське населення [7, с. 103]. Учасник походу М. Ліхутін писав у щоденнику, що після триденного перебування серед «руснаків» він вільно з ними порозумівся. Їх спорідненість з нами, писав він, очевидна. Одночасно констатував, що виглядають «руснаки» дуже бідно, залякано, живуть в убогих хатинах. У селах панує голод, бо внаслідок воєнних дій селяни не можуть іти на заробітки в центральну Угорщину [8, с. 291].

Враження русинів від зустрічі з російськими солдатами висловив пізніше анонім у своїх спогадах, написаних для газети «Славянские известия» в 1890 р.: москалі не какая-нибудь монгольская дичь, – а тот же Руській народ, что и мы; »Теперь мы знаем, кто мы; знаем – «чия правда, чия кривда»... Мы знаем, что мы точно такие же москалі, как и они, а они точно такие же русины, как и мы. С тех пор мы стали над этим размышлять « [9, с. 106-107]. Антиросійська пропаганда угорських властей у частини русинів мала прямо протилежний бажаному наслідок. Знайомство з простими російськими солдатами (значна частина з них була українського походження, з якими закарпатські селяни добре розумілися) і виникнення почуття спорідненості призвели до появи особливого феномену, т.зв. народного русофільства. Про це свідчать і слова будителя О. Духновича: «Одна жизни моей радость восхитила меня, и то было 1849 года, когда я первый раз увидѣл славную русскую армию, пришедших на покорение бунтующих мадьяр. Я не в силах описать, ни даже вдохнуть чувство радости, увидѣв первого на улицѣ Пряшовской Казака; я восхищен плясал, и плакал... То была вѣрно скажу первая, да может быть и послѣдняя радость моей души, и она всегда в память» [10, с. 85]. Така реакція О. Духновича не була випадковою, бо він був не тільки русофілом, а й людиною консервативних поглядів, угорську революцію називав не інакше як «Кошутова реbelieя», а революціонерів-бунтівниками.

Зовсім інакше реагували на інтервенцію російських військ міщани. Це були в основному мадяри, євреї і німці і серед них невелика кількість руської учнівської молоді з числа попівських синів, настроєних в своїй більшості проугорськи. Жителі міст демонстрували угорський патріотизм, прихід російських військ очікували із страхом. Письменник І. Сільвай, тоді семінарист, так описує атмосферу того часу в Ужгороді: «На початку літа почали поширюватись чутки про наближення москаля. У другій половині липня страх міщан перед небезпекою, яка наближалась, досяг своєї вершини. Вночі і рано-вранці часто оголошувались тривоги, по вулицях бігали люди і з переляком на обличчі розповідали один одному новини. Про всяк випадок в школах студенти тримали свої речі спаковані, щоб могли втекти додому» [11, с. 37].

У липні 1849 р. «Зоря Галицка» надрукувала звернення Головної Руської Ради у Львові до угорських русинів у зв'язку з інтервенцією російських військ. Звернення закликала

угорських русинів, щоб вони виступили проти угорського уряду, об'єдналися з імператорськими і царськими військами й надали їм всіляку допомогу. За це, на думку його авторів, імператор проявить милість і дозволить русинам об'єднатись в одній провінції і не дозволить, щоб їх гнобили мадяри [12]. Наївність цих надій очевидна.

В останній момент угорські революціонери спробували змінити характер відносин між урядом і національними меншинами. 28 липня 1849 р. парламент ухвалив закон про рівноправність націй і національних меншин. Русини про нього не могли навіть довідатись, бо були уже глибоко в тилу інтервенціоністських військ. Однак це не був пустий жест влади перед її падінням, а важливий юридичний акт загальноєвропейського значення. Прийняття цього закону свідчило про те, що угорські ліберали пройшли визначну еволюцію, зрозуміли необхідність поєднання громадянських свобод із національною свободою національних меншин. На жаль, було вже пізно. Революційний уряд, парламент, знесилена армія опинились в повному оточенні ворожих сил. 13 серпня 1849 р. виснажена і слабо озброєна угорська армія була оточена російськими і австрійськими військами, сили яких у десятки разів перевищували силу угорської армії і капітулювала біля Вілагоша.

Командуючий І. Паскевич направив для зайняття Берегова, Мукачева, Ужгорода 10 000-ий корпус під командуванням генерала Карловітца. 19 серпня 1849 р. російські війська зайняли Берегово і Мукачево, оточили Мукачівську фортецю й поставили вимогу перед її комендантом Палом Мезеші про капітуляцію. Гарнізон фортеці (32 офіцери та 1329 солдат) капітулював тільки після того, як отримав наказ колишнього командуючого угорською армією, що знаходився в російському полоні, генерала Гергея. Капітуляція була підписана у Великих Лучках 25 серпня 1849 р. Командуючим Мукачівського гарнізону тимчасово був призначений майор російської армії Райнгольд Пйонтковський, командуючим замкового гарнізону – майор Казімірський. Із наказу російського генерала Врангеля міська рада Мукачева мала терміново виготовити два австрійські чорно-жовті прапори, щоб їх підняттям в місті і замку відзначити російську перемогу. Австрійський комісар А. Познер наказав старості Мукачева організувати військовий госпіталь на 500 ліжок для воїнів російської армії, яка проходить через Мукачево. Через Мукачево в напрямі на Сваляву і Верецький перевал пройшло 18 полків російської армії чисельністю 50 000 солдат. Ужгород був зайнятий російськими військами першого вересня 1849 р. На площі в центрі міста під наглядом австрійського комісара спалювали «кошутівки», банкноти угорського революційного уряду. Австрійський уряд жорстоко розправився з революцією [13, с. 96].

Отже, революція потерпіла поразку. У соціальній сфері єдиним її позитивним результатом було скасування кріпосного права, яке при всій його непослідовності відкрило шлях до розвитку товарно-грошових, капіталістичних відносин і на відсталому руському селі. Революційні події більше вплинули на розвиток національної самосвідомості принаймні у частини руської спільноти Угорщини, вироблення вузькою групою діячів першої національної програми, що включала визначну вимогу – об'єднання руського населення північно-східних комітатів Угорщини, Галичини й Буковини. У зв'язку з цим можна констатувати, що революція сприяла національному й політичному визріванню руської спільноти. Саме в цей час родився феномен народного русинського русофільства як міфічна надія на протидію тиску мадярського націоналізму. Діячі цього напрямку дивились на Росію як на країну, де вільно розвивалась культура слов'янського народу. Вони не хотіли бачити зворотну, соціально-політичну сторону російської дійсності, деспотичне самодержавство й кріпосницьку систему найгіршого гатунку. Страх перед можливою мадяризацією і германізацією не давав їм можливості бути об'єктивними і, головне, обережними. Тільки зіткнення з реальною дійсністю могло виявити життєвість або ж фантастичність цих теорій і поглядів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кашка М. «Зоря Галицька» про події в північно-східних комітатах Угорщини (територія сучасного Закарпаття) в період революції 1848-1849 рр. / М. Кашка // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 5 – 6. – Ужгород, 2007.
2. Сильвай І. Автобіографія / І. Сильвай. – Ужгород: Письмена, 1938.
3. Haraksim L. K socialnim a kulturnim dejinam Ukrajincov na Slovensku do roku 1867 / L. Haraksim. - Bratislava, 1961.
4. Сильвай І.А. Избранные произведения / И.А. Сильвай. – Прешов, 1957.
5. Haraksim L. K socialnim a kulturnim dejinam Ukrajincov na Slovensku do roku 1867 / L. Haraksim. - Bratislava, 1961.

6. Данилак М. Галицькі, буковинські, закарпатські українці в революції 1848-1849 років / М. Данилак. – Братіслава-Пряшів: СПВ-ВУЛ, 1972.
7. Сильвай И.А. Избранные произведения / И.А. Сильвай. – Прешов, 1957.
8. Мельникова И.Н. Закарпатская Украина в революции 1848 г. / И.Н. Мельникова // Ученые записки Института славяноведения АН СССР. – Т. 1. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949.
9. Мнение карпаторусса о последствиях русско-венгерской войны 1849 года // Славянские известия. – 1890. – №6.
10. Духнович А. Краткая биография Александра Духновича, каноника пряшевского им самим написанная / А. Духнович // Дукля. – 1963. – № 3.
11. Сильвай И. Автобиография / И. Сильвай. – Ужгород: Письмена, 1938.
12. Зоря Галицка. – Львів. – 1849. – №59.
13. Шульга І.Г. Боротьба селян карпатського регіону проти феодално-кріпосницького і національного гніту напередодні революції 1848-1849 рр. / І.Г Шульга // Культура і побут населення Українських Карпат. Матеріали республіканської наукової конференції. – Ужгород, 1973.

С.С. Богатчук

ФОРМУВАННЯ ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ ЗАЛІЗНИЦЬ УКРАЇНИ (КІНІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Характеризуючи стан наукової розробки проблеми, відзначимо, що історія формування кадрів залізничників даного періоду в історіографії висвітлена далеко нерівномірно. Одними з перших досліджували історію України другої половини ХІХ ст. історики Ф.Е. Лось, Е.Ф. Белінський, Ю.П. Лавров, О.І. Лугова. Вони висвітлювали стан розвитку промисловості в 60-90-х рр. ХІХ ст., зокрема залізничне будівництво.

У 80-90-х рр. ХХ ст. інтерес до даної проблеми відроджується. Розвитку освіти на Україні у другій половині ХІХ ст. присвячені праці Е.П. Степанович, М.Ф. Пузанова, Г.І. Терещенко, В.І. Кізченко, кандидатська дисертація Е.Луценко, в яких розкриваються питання кваліфікованої підготовки залізничних кадрів.

Метою дослідження є висвітлення проблеми формування кадрів для залізниць України в другій половині ХІХ ст. – початку ХХ ст.

Важливість даного дослідження полягає у необхідності застосування системного підходу щодо вивчення історії формування технічних кадрів для залізниць України даного періоду.

Після скасування кріпосного права в Україні виникла велика кількість вільної робочої сили. Велика маса селян, що не отримала землі, почала працювати на фабрично-заводських підприємствах, у цукровій промисловості, кам'яновугільній і металургійній промисловостях Донбасу.

За підрахунками Ю.П. Лаврова, у 80-х рр. ХІХ ст. з 8 губерній щороку виходило на заробітки близько 1,5 млн. осіб [1, с. 44]. У 1889 р. лише з Київської губернії 48,4% українців пішло у промисловість, на залізницю та інші виробництва [2, с. 25]. Тільки у 1891 р. на заробітки з села вийшло: з Київської губернії – 191,5 тис. осіб, Полтавської – 173 тис. осіб, Харківської – 164,2 тис. осіб, Чернігівської – 134,2 тис. осіб, Подільської – 108 тис. осіб, а всього – 771,2 тис. осіб [3, с. 65].

Будівництво залізниць розпочалося в другій половині ХІХ ст. й поглинуло близько 600 тис. робітників, які раніше працювали в сільському господарстві [4, с. 44]. Вони працювали на спорудженні Києво-Балтської, Лозово-Севастопольської залізниць та інших. На окремих будівельних ділянках Лозово-Севастопольської залізниці було зайнято до 5 тис. робітників із селян, яких підрядчики наймали за контрактами строком на один рік, враховуючи сезонність сільськогосподарських робіт [5, с. 416].

Залізничне будівництво в Російській імперії вимагало великої кількості робочої сили. Більше третини усього персоналу залізниць складали кваліфіковані кадрові робітники залізничних майстерень і депо. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. поповнення кадрів залізничників значною мірою відбувалося за рахунок їх сімей. На деякі залізничні вузли (Козятин, Жмеринка) наймали стрілочниками, ремонтниками, вугільниками, кондукторами виключно мешканців навколишніх сіл, які були менш вимогливими щодо умов праці та її оплати [6, с. 353].

На залізницях йшли працювати колишні солдати. У 1890 р. на Південно-Західній, Катерининській, Курсько-Харківсько-Миколаївській, Фастівській залізницях їх працювало 4,4 тис. осіб (із загальної кількості 15,6 тис.) [7, арк. 17].

Інтенсивне залізничне будівництво потребувало кваліфікованої робочої сили. Саме тому виникає потреба у навчальних закладах, які готували б висококваліфіковані залізничні кадри. У 1869 р. під керівництвом головного інспектора залізниць Дельвіга була створена комісія для розгляду питання про підвищення технічного і професійного рівня залізничників. Вона розробила ряд пропозицій, зокрема, про набір і підготовку кваліфікованих техніків і машиністів з числа досвідчених фабрично-заводських робітників, обізнаних з технікою.

Для надання вищої технічної освіти 28 липня 1864 р. був заснований Інститут інженерів шляхів сполучення у Петербурзі, який готував інженерів-спеціалістів залізничного транспорту, куди приймали переважно дітей дворян. Із стін цього інституту вийшла велика плеяда науковців-інженерів, що піднімали залізничну справу в Україні. Це Ю.В. Ломоносов, Г.Д. Дубелір, О.П. Бородін та інші [8, с. 153-164].

Незважаючи на певні фінансові труднощі, в 70-х рр. XIX ст. в Росії починають відкриватися технічні залізничні училища. Вони лише частково задовольняли потреби залізниць у кваліфікованих робітниках, спочатку надаючи перевагу підготовці машиністів паровозів, їх помічників та шляхових майстрів.

З 1870 р. першим в Україні почало працювати Харківське технічне училище, до якого приймали осіб віком від 13 до 19 років. Училище готувало 100 спеціалістів для служби тяги та ремонту шляхів.

З будівництвом Києво-Одеської залізниці (1870-1871р.) подібні технічні училища було відкрито у Києві, Одесі. Програма навчання передбачала готувати кваліфікованих робітників різних спеціальностей для обслуговування залізниці [9, с. 17-18].

У 1873 р. на ст. Ольвіопіль Херсонської губернії було відкрите залізничне училище для підготовки майстрів залізничного шляху [10, арк.13]. З 1874 р. на його базі почало працювати технічне залізничне училище, випускники якого після трирічного теоретичного курсу повинні були два роки працювати на залізницях й лише тоді отримували свідоцтво про освіту [11, с. 213].

В училищах навчались діти з різних соціальних верств і груп. Так у 1877 р. у Харківському, Одеському й Ольвіопільському технічних залізничних училищах 238 учні за соціальним станом поділялися: 103 – із дворян, духовенства й купців, із міщан – 97 учнів, із селян – 14, із колишніх солдат – 8; 16 учнів – діти іноземців [12, с. 108].

У 1878 р. Міністерство шляхів сполучення скликало з'їзд представників залізничних товариств та викладачів, на якому розглядалися найважливіші питання й проблеми навчальних закладів та були затверджені нормативи кількості навчальних годин, розподілу навчальних предметів. У серпні 1879 р. ці програми були затверджені міністром та вводилися в усіх залізничних училищах Росії [13, с. 9].

В Україні продовжували відкриватися нові залізничні училища, оскільки попит на кваліфікованих робітників не задовольнявся існуючими закладами. Так у 1878 р. таке училище почало працювати в Кременчуці Полтавської губернії [14, арк.12-16]. У 1881 р. почало підготовку та перепідготовку технічного персоналу для залізниць Донецьке технічне залізничне училище у Луганську Катеринославської губернії [15, с. 130].

У Міністерстві шляхів сполучення продовжувалася робота із подальшого удосконалення технічної освіти. З 1881 до 1886 рр. у Міністерстві розглядався проект «Положення про технічні залізничні училища», який згодом був затверджений Державною Радою. До технічних залізничних училищ, згідно з цим положенням, приймали лише громадян Російської імперії віком від 14 до 17 років. Обов'язковою умовою щодо зарахування до навчального закладу було закінчення міського училища або гімназії. Вступники склали іспити з математики та російської мови. Термін навчання в таких училищах тривав п'ять років. Після закінчення курсу трирічного навчання учні технічного залізничного училища одержували свідоцтва й направлялися на дворічну практику, під час якої набували відповідної спеціалізації. Так у 1901р. з 179 практикантів залізничних училищ на чотирьох залізницях України (Південно-Західній, Курсько-Харківсько-Севастопольській, Катерининській та Харківсько-Миколаївській) на службі тяги спеціалізувалося 124 особи (70%), на службі ремонту шляхів і споруд – 23 (12%) та 32 особи (18%) – по інших залізничних службах [16, с. 52].

З 1890 р. в м. Конотопі Курсько-Київської залізниці почало працювати технічне училище, рівень викладання в якому був досить високим. Викладати спеціальні технічні

предмети мали право тільки спеціалісти з вищою технічною освітою. Про це свідчить відсоток успішності, що досягав до 95%, на відміну від інших училищ, де він тримався на рівні 30-50% [17, арк. 355].

У 1896 р. за клопотанням правління товариства Лозово-Севастопольської залізниці для підвищення рівня кваліфікації кадрів було відкрите залізничне училище в Севастополі. Його випускники отримували спеціальність залізничних техніків-будівельників [18, с. 49].

Отже, за період з 1870 до 1896 рр. в Україні було відкрито 9 технічних залізничних училищ, тоді як у Росії їх налічувалося 33 [19, с. 35]. Кількість учнів постійно збільшувалася. Якщо в 1888 р. в усіх училищах України навчалося 1443 учні, то вже в 1898 р. – 2825 учнів [20, с. 15].

І все ж відкриття технічних залізничних училищ не давало можливості забезпечити залізниці висококваліфікованими кадрами сповна.

Високі темпи розвитку промисловості на Півдні Росії в другій половині XIX ст. та поширення залізничного будівництва виявили необхідність утворення вищих технічних навчальних закладів в Україні. 14 березня 1897 р. цар видав наказ про відкриття у Києві політехнічного інституту. До вступних іспитів допускалися ті, хто мав атестат про закінчення гімназій та інших середніх навчальних закладів.

На інженерно-будівельному й механічному відділеннях інституту з перших років його існування працювали видатний фахівець у галузі паровозобудування професор Ю.В. Ломоносов та Г.Д. Дубелір – визначний фахівець у галузі шляхового будівництва і теорії електротранспорту.

Термін навчання в Київському політехнічному інституті складав 4 роки. У підготовці висококваліфікованих інженерів велику роль відігравала робота науково-технічних гуртків та великої бібліотеки з питань будівництва та експлуатації залізничних мереж, де студенти розширювали свої знання. Першим утворився інженерний гурток (січень 1902 р.), у роботі якого взяли участь професори Г.Д. Дубелір, Є.О. Патон та інші. Під керівництвом професора О.О. Радціга почав працювати механічний гурток. На засіданнях цих гуртків заслуховували і обговорювали доповіді професорів і студентів про досягнення науки і техніки [21, с. 108]. Протягом року для студентів організовувалися екскурсії на залізниці. В 1902 р. професор Ю.В. Ломоносов організував проходження практики студентами на Східно-Китайській залізниці.

За соціальним походженням студентство було неоднорідним. За підрахунками Є.П. Степанович найбільше студентів було із дворян, як і в інших вищих навчальних закладах (у 1898 р. – 47,7% усієї кількості студентів, у 1913 р. – 36,2%). Вихідців з міщан навчалося в 1898 р. 34,6%, а в 1913 р. – 27,0%. Найменше було студентів з козацьких сімей - відповідно 1,2% та 2,8% [22, с. 16-22].

Для найбідніших студентів, матеріально-побутові умови яких були важкими (висока оплата за навчання – 100 крб. щорічно, непомірна плата за квартиру, харчування), членом комісії з питань вищих технічних закладів Д.І. Менделєєвим було внесено пункт про право ради інституту звільняти від оплати за навчання близько половини студентів, які цього потребували. Це положення було використано першим ректором Київського політехнічного інституту В.Л. Кирпичовим у 1903 р., який створив в інституті товариство допомоги студентам. Викладачі та професори щорічно допомагали грошима малозабезпеченим студентам. Наприклад, у 1903 р. ця допомога складала 5112 крб., у 1911 р. – вже 6245 крб. [23, с. 64].

На початок XX ст. Київський політехнічний інститут був єдиним вищим навчальним закладом в Україні, який готував спеціалістів для шляхів сполучення. За період з 1903 по 1912 рр. інститут випустив 549 інженерів-механіків [24, с. 13]. Незважаючи на збільшення кількості спеціалістів, яких готував цей інститут, у транспорті їх не вистачало, що негативно відбивалося на діяльності й дальшому розвитку цієї галузі народного господарства.

Одночасно з технічними училищами та вищими навчальними закладами відкривалися спеціальні школи-училища для підготовки нижчого обслуговуючого персоналу залізниць. 12 серпня 1876 р. наказом управляючого Києво-Балтської залізниці прийнято рішення про відкриття шкіл для дітей нижчих службовців у Києві, Козятині. Навчання в цих школах проходило безкоштовно, лише за книги учні платили по 25 коп. У Києві була відкрита школа на зразок двокласного міського училища. Якщо в 1884 р. у ній навчалося 108 учнів, то вже в 1902-1903 н. р. – 398 хлопчиків та дівчаток, які здобували спеціальну початкову освіту. Такого ж типу школа відкрилася у Здолбунові, в якій за 1877-1890-ті рр. кількість дітей збільшилася з 60 до 190 [25, с. 10].

У 1890 р. у Жмеринці, а в 1898 р. у Фастові Товариство Південно-Західних залізниць відкрило двокласне залізничне училище. За програмою цих навчальних закладів учні вивчали Закон Божий, математику, літературу так само, як у початковій школі. Подібні училища відкривалися на ст. Ківерці (1899), на ст. Корсунь (1898), на ст. Вапнярка Південно-Західних залізниць. Ці училища утворювалися спеціально для дітей службовців за кошти залізниці [26, арк.2-7].

До 1900 р. на Південно-Західних залізницях було відкрите 31 училище, де здобували освіту діти службовців. Малолітніх навчали основам грамоти, арифметики, а молодь готували до роботи на залізничному транспорті. Подібні училища засновувалися в Катеринославі, Полтаві, Кременчуці, Попасній та інших містах [27, с. 10].

До 1902 р. на Південно-Західних залізницях також практикувалися набори слухачів на вечірні курси без екзаменів. Протягом двох років слухачі вивчали історію, російську літературу, комерційну справу, географію, бухгалтерський облік на залізниці, залізничне право, математику, статистику, механіку та інші предмети, з яких по закінченню складали іспити [28, с. 14].

Одночасно машиністів та їх помічників готували при залізничних майстернях. Щоб стати паровозним машиністом або його помічником, робітники складали спеціальні іспити. Водночас на залізницях утворювалися технічні бібліотеки, які надавали можливість робітникам слідкувати за новими технічними досягненнями в залізничній справі. Користування такою бібліотекою для службовців залізниці було безкоштовним [29, с. 108].

Отже, на початок ХХ ст. для підготовки та перепідготовки кадрів залізниць в Україні існувала досить велика кількість навчальних закладів, починаючи від Київського політехнічного інституту, технічних залізничних училищ та шкіл і закінчуючи вечірніми курсами підготовки при залізничних майстернях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лавров Ю.П. Склад робітників металургійної промисловості України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1965. – №7.
2. Лугова О.І. Про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1967. – №3.
3. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине. – К., 1955.
4. Белінський Е.Ф. З історії формування залізничного пролетаріату на Україні в другій половині ХІХ ст. В кн.: З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні ХVІ- початку ХХ ст. – К., 1960.
5. Рабочее движение в России в ХІХ в. Сборник документов и материалов. Под ред. А.М.Панкратовой. – М., 1963.
6. Железнодорожное дело. – 1890. – №4.
7. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп. 596. – Спр. 50.
8. Создатели новой техники в Украинской ССР – К., 1991.
9. Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. – К., 1980.
10. ЦДІА України. – Ф.707. – Оп. 225. – Спр.196.
11. Вестник Юго-Западных железных дорог. – 1906. – №25.
12. Министерство Путей Сообщения. – 1878 – Т 1. – Кн.2.
13. Труды организационного комитета съезда русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России.-5 секция. Средние и низшие технические училища Министерства Путей Сообщения. – СПб, 1890.
14. ЦДІА України. – Ф.730. – Оп. 1. – Спр. 205.
15. История рабочих Донбасса. В 2-х т – Т 1. – К., 1981. – С.130.
16. Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу напередодні революції 1905-1907рр. – К., 1972.
17. ЦДІА України. – Ф. 707. Оп. 227. – Спр.14.
18. Краткий исторический очерк учебных заведений ведомства Путей сообщения. – СПб, 1900.
19. Веселое А.Н. Профессионально-техническое образование в СССР. Очерки по истории среднего и низшего профтехобразования. – М., 1961.
20. Луценко Е.М. Развитие среднего специального образования на Украине во второй половине ХІХ ст. Автореферат на соиск. ученой степени канд. ист. наук. – К., 1991.
21. Кізченко В.І. Зазначена праця.
22. Київський політехнічний інститут. Нарис історії (Г.Ф.Беляков, Є.С.Василенко та ін.). – К., 1995. Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец ХІХ- начало ХХ в.). – К., 1991.

23. Там само.
24. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – М., 1971.
25. Вестник Юго-Западных железных дорог. – 1903. – № 40.
26. ЦДДА України. – Ф.707. – Оп. 221. – Спр.97. – Арк.2-7; – Спр.60. – Арк.1-5; – Опис221. – Спр. 97. – Арк. 94.
27. Вестник Екатерининской железной дороги. – 1914. – № 341.
28. Вестник Юго-Западных железных дорог. – 1903. – № 33.
29. Там само. – 1906. – № 25.

О.А. Буравський

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Дослідження соціально-економічного становища Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. привертає увагу істориків. Однак в українській історіографії немає комплексного наукового висвітлення зазначеної нами проблеми, за винятком дисертації Зваричука Е.О. [1]. У зазначеній праці проаналізовано соціально-економічне становище Римо-Католицької Церкви лише на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст.

Сьогодні потребує вивчення питання орендних відносин у землеволодінні Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні, особливо після впровадження столипінської аграрної реформи, ролі РКЦ у розвитку капіталістичних відносин господарства краю, зокрема в сільськогосподарському виробництві, промисловості та торгівлі.

Метою даної статті є аналіз економічного становища, особливостей господарювання правобережного римо-католицького духовенства у складі Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Початок 1850-х рр. XIX ст. характеризувався зростанням національно-патріотичних тенденцій серед польського населення та римо-католицького духовенства. Тому російська влада йшла на компроміс у своїх стосунках із римо-католицьким кліром і частково обмежувала процес конфіскації костельних господарств. Відчуваючи наростання активності польського визвольного руху, самодержавство не зважувалося повністю залишити католицьких священників без економічної підтримки.

Міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв висунув пропозицію щодо часткового повернення господарств Римо-Католицькій Церкві. На його думку, такі дії давали б можливість римо-католицькому духовенству вирішувати економічні питання, а не займатися політикою [2, с. 82]. Губернська адміністрація на Правобережжі, врахувавши пропозиції міністра, почала реагувати на прохання священників стосовно передачі їм земельних ділянок в оренду.

Держава отримувала значний зиск від надання казенних земельних ділянок у користування римо-католицьким монастирям. Так у рапорті настоятеля Дубенського бернардинського монастиря, надісланого 9 січня 1853р. визитатору римо-католицьких монастирів Луцько-Житомирської єпархії кс. Л.Биньовському, зазначалося, що монастир за оренду землі, на якій було розміщено невеликий дерев'яний будинок для монастирської прислуги, хлів, пивоварний завод, а також город, щорічно сплачував у державну скарбницю 50 крб. сріблом [3, арк 7-8].

Потрібно зазначити, що палата державного майна затримувала виконання указів Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії щодо передачі землі в оренду монастирям. Наприклад, настоятель Ходорковського капуцинського монастиря в рапорті надісланого 6 грудня 1852 р. на ім'я визитатора римо-католицьких монастирів скаржився на чиновників Київської палати державного майна, які відклали виконання указу консисторії від 1 жовтня 1852 р. про передачу монастирю в оренду землі, млина та ставка [4, арк. 3]. Як видно з наведених фактів, царський уряд, наділяючи монастирі землею, мав на меті зацікавити церковників у розбудові своїх господарств, цим прагнув відвернути римо-католицький клір від участі в рухах опору, а також отримати певний прибуток.

Римо-католицькі священники на Правобережжі отримували прибутки від передачі костельних земельних ділянок в оренду.

У Подільській губернії Гранівський костюол, надаючи в оренду 60 десятин орної землі, щорічно отримував 120 руб. [5, с. 79].

Настоятель Чуднівського приходу кс. Антон Шимонський уклав вигідний контракт про передачу в оренду земельної ділянки (240 сажнів) дворянам Мельвінським під забудову житлового будинку, погребя та хліва зі щорічною оплатою ними чиншу 3 крб. 50 коп. У договорі було також зазначено, що в разі смерті орендарів ці будівлі переходили без будь-якої компенсації у власність костюола [6, арк. 6].

Для обробітку своїх земельних ділянок римо-католицькі священики практикували використання вільнонайманої праці. У 1853 р. в Межиріцькому францисканському монастирі, який володів 101 дес. 1488 сажнями землі, працював 21 найманий робітник [7, арк. 14]. Костюоли Брацлавського повіту на Поділлі, наймаючи робітників для обробітку своїх земель, сплачували їм по 3–5 крб. кожному або видавали продукти [8, с. 81].

Отже, архівні джерела дають можливість константувати, що в другій половині XIX ст. Римо-Католицька Церква на Правобережжі, незважаючи на певні обмеження та утиски своєї економічної діяльності з боку самодержавства, все ж таки намагалася господарювати повному та отримувати прибутки, відіграючи значну роль у місцевому сільськогосподарському ринку. Для обробітку орендованої землі римо-католицькі священики одними з перших почали використовувати вільнонайману працю, чим сприяли розвиткові капіталістичних відносин у сільському господарстві краю.

Новий етап у відносинах РКЦ і самодержавства розпочався після поразки польського повстання 1863-1864 рр. Участь римо-католицького кліру в повстанні на Правобережжі посилила репресивну політику царату проти Римо-Католицької Церкви. Як наслідок, у 1866 р. на Поділлі було закрито Кам'янецьку римо-католицьку єпархію з подальшим приєднанням її деканатів і парафій до складу Луцько-Житомирської. Проводячи об'єднання єпархій, органи влади прагнули мати єдиний центр управління католицьким духовенством у регіоні, використати його для подальшого скорочення кількості парафій, релігійних споруд та священиків, остаточно поставити Римо-Католицьку Церкву в політичну та економічну залежність. Наприклад, у 1870 р. у Подільській губернії залишився Вінницький капуцинський монастир, а в 10 деканатах нараховувалося 94 приходи [9, арк. 149-153]. На Волині на той час ще діяли 3 чоловічі монастирі: Заславський ордену бернардинів, Старокостянтинівський ордену капуцинів, Дедеркальський ордену реформатів та 2 жіночі: Дубенський дівиць-кармеліток та ордену домініканок, а також Луцький дівиць бригадок. У 10 деканатах нараховувалося 103 приходи [10, арк. 188-207]. На Київщині – чоловічий Ходорковський ордену капуцинів, у 6 деканатах функціонувало 52 приходи [11, арк. 163-170].

17 вересня 1866 р. за розпорядженням київського, подільського і волинського генерал-губернатора в Острозькому повіті був закритий францисканський монастир. Всі будівлі з церкою були передані православному духовному відомству [12, арк. 10]. Розпорядженням імператора від 11 лютого 1888 р. був ліквідований Вінницький капуцинський римо-католицький монастир. Його земельні угіддя (34 дес. 1907 сажнів) було передано Православній церкві [13, арк. 2-2зв., арк. 22].

Для подальшого зменшення польсько-католицького впливу на Правобережжі царські чиновники прагнули значно обмежити польське землеволодіння. 27 грудня 1884 р. урядовий сенат прийняв закон, яким заборонив віддавати під заставу маєтки, що належали католицькому населенню правобережних губерній [14, с. 47]. Цей законодавчий акт значно обмежував права польських поміщиків. Царизм прагнув істотно зменшити земельну власність римо-католицьких священиків і остаточно перетворити їх на державних службовців, які б повністю залежали від свого грошового утримання. Проте представники римо-католицького кліру намагалися ігнорувати законодавчі обмеження. Зокрема, член Луцько-Житомирського капітула прелат А. Крушинський 11 березня 1869 р. уклав на рік угоду з міщанкою Чернігівської губернії Н. Блажівською про оренду нею необробленої ділянки капітульної землі під баштан на умовах сплати 20 руб. сріблом, а також постачання під час збору врожаю цьому духовному відомству овочів – віз якісних огірків та буряків [15, арк. 2-2 зв.].

Настоятель Ямпільського костюола Кременецького повіту кс. А. Капусинський здавав селянину С. Велижинському та дворянину К. Поплавському для спільного користування в оренду хутір [16, арк. 3]. Настоятель Вінницького капуцинського монастиря ксьондз Клепацький 1 вересня 1887 р. уклав контракт про передачу в оренду дворянину Ясинському на

6 років водяний млин із ставом за оплату 300 крб. у рік., а також ділянки монастирської землі в с. Телепеньки (30 дес.) з оплатою 100 крб. у рік [17, арк. 80, арк. 86 зв., арк. 93].

Початок ХХ ст. був ознаменований ще одним кроком із боку самодержавства в напрямку скорочення землеволодіння римо-католиків. 25 червня 1901 р. був прийнятий закон «Про обмеження прав, що належали католицькому населенню, на придбання земельної власності в дев'яти Західних губерніях», який надавав можливість місцевій адміністрації видавати населенню римо-католицького віросповідання та священикам свідоцтво для придбання в цих губерніях земельних володінь, визначати максимальні розміри ділянок, що можуть бути придбані, стежити за тим, щоб загальна кількість землі, що знаходилася у власності католиків, а також у членів їх родин, не перевищувала 60 десятин [18, с. 48].

Варто зазначити, що у цей період костьоли продовжували передавати свої земельні ділянки в оренду. Так у рапорті Кам'янецького декана від 28 лютого 1904 р. було запропоновано Луцько-Житомирській римо-католицькій духовній консисторії затвердити контракт про передачу в оренду на 6-річний термін землі Кам'янецького тринітарського костюлу в с. Цвиклічах місцевому селянину Г.Шумкову [19, арк. 1]. У багатьох випадках костьоли здавали в орендне володіння запустілі земельні ділянки. Наприклад, у рапорті Літинського декана зазначалося, що настоятель костюлу, не маючи засобів та вільного часу для ведення господарства на землі (близько 34 дес.), просив дозвіл на затвердження контракту про передачу її в оренду на 12 років місцевому селянину [20, арк. 2]. У Летичівському повіті настоятель римо-католицького приходського костюлу передав запустілу костюльну землю (33 дес.) в оренду на 9-річний термін за щорічну оплату 330 крб. [21, арк. 2, арк. 5].

Із наростанням революційної ситуації на теренах Російської імперії самодержавство з метою залучення костюлу на свій бік у боротьбі з «політичною крамолою» змушене було йти на компроміси й дещо лібералізувати своє ставлення до поляків та римо-католицького духовенства. Зокрема, 1 травня 1905 р. вийшов закон «Про скасування деяких обмежуючих постанов, що діяли в дев'яти Західних губерніях». Він дозволяв особам польського походження й католицькому духовенству орендувати землю на загальних підставах без будь-яких обмежень у межах дев'яти Західних губерній, а також купувати її чи брати під заставу [22, с. 261].

Отже, такими заходами царат намагався припинити наростаючу хвилю антиросійських настроїв серед польського населення та католицького кліру, прагнув послабити їх участь у революційних подіях 1905–1907 рр. в Україні.

Значний вплив на господарський розвиток Правобережжя мала столипінська аграрна реформа, яка сприяла переходу землі до підприємливих господарів. Хоча царат проводив політику витіснення польських землевласників із західних губерній, однак змушений визнати їх найбільш культурним господарським елементом у краї [23].

Зміни в економіці відбувалися й після впровадження політики уряду П.Столипіна.

Потрібно зазначити, що римо-католицькі священики та заможні селяни на Правобережжі енергійно включалися в прогресивні процеси, що були започатковані вищезазначеною реформою. Як приклад, проаналізуємо поземельні відносини в Проскурівському повіті Подільської губернії. У рапорті Проскурівського декана від 19 вересня 1912 р. зазначалося, що настоятелем римо-католицького костюлу був укладений контракт з селянином М.Ягодзинським про оренду костюльного хутора терміном на 6 років з щорічною оплатою 1 тис. крб. сріблом. У договорі також визначалися умови господарського відношення орендаря до землі. Зокрема, він повинен був щороку удобрювати п'яту частину земельної ділянки гноєм, побудувати клуню, хлів, греблю, зарибити ставок. Також він був зобов'язаний щорічно давати настоятелю костюлу 6 хур соломи та 25 пудів вівсяної, гречаної або пшеничної полови [24, арк. 3-3зв., арк. 8].

Прокурор Луцько-Житомирського римо-католицького кафедрального капітула канонік І. Загурський уклав контракт про передачу в оренду селянину Д. Диченку на 10-річний термін 200 кв. сажнів капітульної землі зі щорічною оплатою орендарем 40 крб. У договорі також було зазначено, що орендар мав право на забудову на цій землі житлового будинку, хліва та інших господарських будівель, зобов'язаний доглядати фруктовий сад [25, арк. 2-3, арк. 6]. Настоятель Горохівського костюлу здавав в оренду половину костюльної землі селянам на 6-річний термін [26, арк. 1, арк. 3].

Римо-католицькі священики здавали свої земельні ділянки на досить вигідних для них умовах. Наприклад, у рапорті Володимир-Волинського декана від 15 жовтня 1912 р. зазначалося, що проект контракту для Коритницького костюлу є вигідним, оскільки земля, яка

здавалася на три роки селянину А.Петровському, не приносила ніякої користі, бо не оброблялася й заросла чагарниками. У документі передбачалося, що за розкорчовування й утримання ділянки в належному вигляді, Петровський звільнявся від сплати за землю. Якщо орендар не виконував цих умов або виконував частково, то відповідав своїм майном і позбавлявся права на користування землею [27, арк. 2–4, арк. 7].

Здавали земельні ділянки також під будівництво. Зокрема, настоятель Володимир-Волинського приходського костюлу ксьондз А. Тарпогурський уклав договір із дворянином Л. Шуровським, за умовами якого на орендованій землі буде споруджено двоповерховий будинок із торговельною лавкою; орендар мав сплачувати костюлу по 25 руб. протягом дванадцяти років. Після закінчення терміну будинок без компенсації витрат орендареві переходив у власність костюлу [28, арк. 5–6].

Важливо підкреслити, що Луцько-Житомирська Римо-Католицька духовна консисторія ретельно оберігала церковне землеволодіння й затверджувала проекти контрактів, що були особливо вигідні для римо-католицьких священників, та вносила зауваження до них. Так у протоколі засідання Луцько-Житомирської Римо-Католицької духовної консисторії було зроблено поправку до проекту договору про оренду землі, укладеного між настоятелем Турійського приходського костюлу та міщанином І.Мессером. Зокрема, у п. 4 документа зазначено, що після слів «очистити від очерету землю» потрібно уточнити: «протягом десятиденного терміну» [29, арк. 2–4].

Особливістю римо-католицького землеволодіння були хутори, які здавалися селянам також на правах оренди. Так Луцько-Житомирська Римо-Католицька Духовна консисторія 23 липня 1913 р. затвердила проект контракту про здачу в оренду хутора, який належав Уланівському костюлу в Літинському повіті Подільської губернії, селянам Малочерняхівської волості Бердичівського повіту Київської губернії Антону та Феліксу Залевським на дванадцятирічний термін з оплатою 14400 руб. Крім орендної плати, зазначеної в контракті, орендарі повинні щорічно безкоштовно давати настоятелю Уланівського костюлу ксьондзу Шептицькому 120 пудів вівса, 100 пудів озимої та ярої пшениці (по 50 пудів кожної), вісім возів озимої й чотири ярої соломи, п'ятсот пудів бурякового жому й двадцять возів бурякової гички. Умови договору також передбачали господарське ставлення орендарів до землі. Вони зобов'язані були щороку підживлювати кожну десятину гноєм не менше, ніж 120 великих возів. Гній на полі повинен бути добре переораний. Після закінчення терміну контракту орендарі передавали настоятелю костюлу виорані 2 поля пшениці, 2 поля конюшини, 2 поля під ячмінь та овес і одне поле глибокої оранки під картоплю [30, арк. 2-4, арк. 6 зв.].

Потрібно зауважити таке: якщо траплялися випадки негосподарського ставлення до землі, настоятель костюлу порушував судову справу. Так настоятель Хабенського костюлу Радомишльського повіту Київської губернії подав позов до Житомирського окружного суду про вилучення костюльної землі з користування в міщанина Моргульця, який після закінчення терміну договору не захотів очистити орендовану ділянку. Настоятель просив Луцько-Житомирську Римо-Католицьку духовну консисторію видати йому посвідчення на право заключати орендні договори на костюльну землю терміном не більше року [31, арк. 1–5].

Укладали контракти також з римо-католицькими монастирями й представники польської магнатерії. Настоятель Ізяславського Бернардинського монастиря ксьондз В.Громадський на вигідних умовах здав в оренду на дванадцять років графу Й.Потоцькому водяний млин, за який граф щороку сплачував 800 руб. Крім того, орендар зобов'язувався щорічно за свій рахунок здійснювати ремонт млина, верстатів, греблі та доріг, а також здати їх після закінчення терміну в належному вигляді [32, арк. 1–4]. Настоятель Вінницького римо-католицького костюлу ксьондз С.Радлінський 23 вересня 1910 р. уклав вигідний контракт на 12-річний термін з графом З.Грохольським. В умовах зазначалося, що граф отримував в орендне володіння в с. Телепенки 33 дес. землі: садибу з житловими, господарськими будівлями, садом та городом, а також костюльний хутір. Вартість оренди щорічно становила 2 тис. 925 крб. [33, арк. 1, арк. 26].

Особливі умови вирізняли орендний договір, що був укладений між настоятелем М'ястківського римо-католицького костюлу Ольгопільського повіту Подільської губернії та селянином цього ж повіту Платоном Трачем. У контракті зазначалося, що орендар зобов'язувався підживлювати землю гноєм або мінеральними добривами, але не мав права передати землю в оренду іншій особі без відома й згоди настоятеля костюлу, сіяти на ній

цукровий буряк для заводів. У договорі були визначені права орендаря: він мав переваги перед іншими на укладання нового контракту на цю ділянку землі [34, арк. 4-5].

Римо-католицькі костьоли укладали вигідні контракти як з фізичними, так і юридичними особами. Настоятель Смілянського костюлу здав в оренду поштово-телеграфному відомству на дванадцятирічний термін із оплатою 1600 руб. щорічно дерев'яний будинок із 13 кімнат та флігелем під розміщення поштово-телеграфної контори в м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії [35, арк. 1, арк. 3]. Вороновицьке кредитне товариство в Брацлавському повіті уклало договір на оренду 180 сажнів земельної ділянки (6-річний термін), що належала місцевому римо-католицькому костюлу, для розміщення сільськогосподарських машин [36, арк. 2].

У систему орендних відносин із римо-католицьким духовенством на Правобережжі втягувалися преставники єврейської національної меншини. Як правило, вони використовували орендовані земельні ділянки для торговельних цілей. Наприклад, у 1909 р. мешканець м. Тульчин Шулим Брацлавський взяв в оренду на 10-річний термін 1 дес. 560 сажнів землі, що належала Тульчинському римо-католицькому костюлу, під влаштування складу для керосину з щорічною оплатою 70 крб. [37, арк. 3-3зв.].

Варто зазначити, що на початку ХХ ст. у зв'язку із зростанням на ринку попиту землі орендна плата значно збільшувалася, це викликало невдоволення орендарів. Так мешканці м. Лисянки Звенигородського повіту Київської губернії надіслали скаргу до Луцько-Житомирської Римо-Католицької духовної консисторії на настоятеля Лисянського римо-католицького приходу, який збільшив їм плату за орендовану землю вдвічі. Розглянувши її, консисторія прийняла рішення не на користь заявників, зазначивши, що попередня ціна на землю не відповідала тогочасним цінам у м. Лисянці, а тому вартість землі в місті під торговельні лавки зросла. Отже, збільшення настоятелем орендної плати не обтяжливе для орендарів і не повинно бути приводом для висловлювання невдоволення та нарікань із їх боку. Унаслідок цього євреї К.Манський, Ш.Халев, Я.Гудзь і М.Зільбергер, які відмовились укласти новий контракт, були виселені настоятелем із костюльної землі, яку орендували впродовж двадцяти років [38, арк. 1, арк. 6-7].

Траплялися випадки незаконного захоплення селянами костюльних земельних ділянок. Наприклад, у Волинській губернії вони захопили землю, яка належала Волочинському приходському костюлу [39, арк. 2-3].

Підводячи підсумки соціально-економічного становища Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., зауважимо, що 1850-1866 рр. визначалися кардинальним втручанням самодержавства в економічно-господарський стан РКЦ, яке позначилося на закритті значної кількості римо-католицьких монастирів, передачі їх земельних володінь до Міністерства державних маєтностей та Православної Церкви, що значно обмежило господарську діяльність РКЦ та змусило священників шукати інші джерела доходу, зокрема, здавати костюльні земельні ділянки в оренду.

На початку ХХ ст. із наростанням революційної ситуації на теренах Російської імперії самодержавство, задля притягнення костюлу на свій бік, змушене було йти на деякі поступки й дещо лібералізувати своє ставлення до римо-католицького духовенства. Законодавчі акти, прийняті російським урядом у 1905 р., пом'якшували відносини між царською адміністрацією та представниками римо-католицького кліру. Після впровадження економічної політики уряду П.Столипіна римо-католицькі священники, користуючись високою вартістю землі на ринку, з метою одержання максимальних прибутків, здавали свої земельні ділянки в оренду на досить вигідних для них умовах. Луцько-Житомирська Римо-Католицька духовна консисторія затверджувала проекти контрактів, вносячи поправки, що відповідали інтересам римо-католицьких священників. Згідно з контрактом, від орендарів вимагалось господарського ставлення до землі, а хто його не дотримувався, був позбавлений права користування землею.

Об'єктом орендних відносин були костюльні земельні ділянки, хутори, млини, будинки тощо. Контракти з настоятелями костюлів найчастіше укладали селяни, міщани, дворяни, представники польської магнатерії, єврейської національної меншини, а також юридичні особи.

Аналіз ролі римо-католицького духовенства в сільськогосподарському, промисловому виробництві та торгівлі на Правобережній Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. є предметом окремої статті автора.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зваричук Е.О. Римо-Католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст: економічний, суспільний та культурний аспекти // Дис. ... канд. істор. наук – 07. 00. 01. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 229 с.
2. Там само.
3. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 90. – Оп. 1. – Спр. 78.
4. Там само.
5. Зваричук Е.О. Вказ. праця.
6. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 7 (т. 2). – Спр. 2300.
7. Там само. – Ф. 90. – Оп. 1. – Спр. 78.
8. Зваричук Е.О. Вказ. праця.
9. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 7 (т. 2). – Спр. 2671.
10. Там само.
11. Там само.
12. ДАЖО.. – Спр. 2546.
13. ДАЖО.. – Оп. 13. – Спр. 219.
14. Щербак М.Г. Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: ІЗМН, 1997. – 92 с.
15. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 50. – Спр. 48.
16. Там само. – Оп. 9. – Спр. 202.
17. Там само. – Оп. 13. – Спр. 219.
18. Щербак М.Г. Щербак Н.О. Вказ. праця.
19. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 309.
20. ДАЖО.. – Спр. 636.
21. ДАЖО. – Спр. 310.
22. Полное Собрание Законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собр. 3. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1909. – Т. 26. – №. 27559.
23. Жизнь Вольни. – 1911. – № 28.
24. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (т.1). – Спр. 41.
25. ДАЖО.. – Спр. 44.
26. ДАЖО. – Спр. 14.
27. ДАЖО.. – Спр. 50.
28. ДАЖО.. – Спр. 28.
29. ДАЖО. – Спр. 52.
30. ДАЖО.. – Спр. 66.
31. ДАЖО.. – Спр. 64.
32. ДАЖО.. – Спр. 77.
33. ДАЖО.. – Оп. 1. – Спр. 816.
34. ДАЖО.. – Оп. 2 (т. 1). – Спр. 78.
35. ДАЖО.. – Спр. 55.
36. ДАЖО.. – Оп. 1. – Спр. 850.
37. ДАЖО. – Спр. 633.
38. ДАЖО. – Оп. 2 (т. 1). – Спр. 20.
39. ДАЖО. – Оп. 1. – Спр. 70.

О.В. Огієнко

ЗЕМСТВО ТА ЦЕРКВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМВІДНОСИН У СФЕРІ ОСВІТИ

Необхідність вирішення на сучасному етапі такої важливої проблеми як визначення та законодавче закріплення місця органів самоврядування в системі суспільно-політичного життя України актуалізує вивчення історичного досвіду взаємовідносин земських установ та державних і громадських інституцій Правобережної України на початку XX ст.

Як зазначають сучасні історіографи земств, попри безперечно значний науковий доробок більше ніж за 140-річний період, малодослідженими залишаються питання співпраці земських установ з іншими суб'єктами громадського життя у конкретних напрямках господарської та культурно-просвітницької діяльності. Зокрема, невивченим, особливо щодо Правобережної України, є аспект стосунків земств та церкви в сфері освіти [1, с. 16; 2, с. 199]. Справді, в переважній більшості дослідники, наприклад, Б. Веселовський [3], І. Сесак [4], Л. Дровозюк [5], І. Верховцева [6], обмежуються розглядом часткового фінансування земствами Київської, Волинської та Подільської губерній церковно-парафіяльних шкіл як

одного із напрямів їх освітньої діяльності. Однак ця наукова розвідка має на меті проаналізувати на прикладі церковно-шкільної справи Київської губернії у хронологічних рамках 1904-1916 рр. законодавчі та практичні особливості взаємовідносин земських установ та духовного відомства.

У Південно-Західному краї до введення земських установ справа поширення серед місцевого населення початкової освіти була покладена на Єпархіальну училищну Раду та її повітові відділення, а також на дирекції та інспекції початкових училищ. Відповідно, в Київській, Волинській та Подільській губерніях існувало дві категорії шкіл: церковнопарафіяльні школи та школи грамоти, які субсидювалися духовним відомством і сільськими, міськими громадами, приватними особами, та міністерські початкові народні училища, які утримувалися на кошти місцевого населення за незначної участі скарбниці. При цьому число перших значно переважало. Наприклад, у Київській губернії на 1 січня 1905 р. діяло 1295 церковно-парафіяльних шкіл (1257 однокласних та 38 двокласних), в яких навчалось більше 88 тис. дітей, 470 шкіл грамоти та всього 237 міністерських шкіл (137 однокласних та 100 двокласних), з кількістю учнів близько 26 тис. Загалом було охоплено 34,5% дітей шкільного віку губернії [7, с. 303].

До предметів відання як «спрощеного» управління земським господарством, так і виборних земських установ Правобережної України протягом всього аналізованого періоду діяльності входила «опіка про розвиток коштів народної освіти» та, відповідно, участь у завідуванні утримуваних чи субсидійованих ними навчальних закладів (церковно-парафіяльних, міністерських шкіл, шкіл грамоти, професійних училищ) [8, с. 2-3; 14, с. 2].

Особливості взаємовідносин спрощених земських установ та церкви, зокрема у сфері освіти, значною мірою зумовлювалися специфікою відповідних норм Положення про управління земським господарством від 2 квітня 1903 року, яким земства Правобережної України керувалися у своїй роботі в 1904-1910 рр.

До земських розпорядчих органів представники церкви на постійній основі включені не були. Однак у випадках, коли розглядалися питання, що стосувалися духовного відомства, єпархіальне начальство направляло з правом голосу депутата до губернського комітету у справах земського господарства та місцевого наглядача церковних шкіл до повітового комітету (ст. 19 та 22 Положення 1903 року) [8, с. 8, 11].

Також законоположенням зумовлювалася участь з правом голосу представника земських установ в єпархіальних училищних радах. До складу губернської входив голова або, за його дорученням, член губернської управи у справах земського господарства, а повітових відділень єпархіальних училищних рад – один із членів повітової земської управи. При цьому представник від земства призначався губернатором за згодою з єпархіальним начальством та обов'язково повинен був бути особою російського походження й православного віросповідання (згідно з офіційною імперською термінологією українців також називали росіянами) [8, с. IX-X].

Згідно з Положенням 1903 р. Губернському комітету у справах земського господарства відносно субсидійованих із губернського земського збору навчальних закладів надавалося право: а) визначати потреби, на задоволення яких призначені асигнування із земських зборів; б) встановлювати умови надання та порядок використання зазначених асигнувань чи кредитів; в) брати участь в завідуванні господарською частиною; г) право отримувати дані про стан навчальних закладів [8, с. X].

Зазвичай дослідники підкреслюють, що роль спрощеного земства у справі освіти була зведена до завідування господарською частиною початкових шкіл, адже вони не мали права складати навчальні програми, спрямовувати й контролювати навчально-виховний процес [9, с. 78; 5, с. 8].

Однак губернські комітети у справах земського господарства з самого початку виконання своїх обов'язків звернули увагу на незадовільність кількісних та якісних показників справи народної освіти. Йшлося не лише про необхідність збільшення числа шкіл, а й про підвищення професійного рівня та покращення матеріального забезпечення вчительського персоналу. Адже, на думку земців, постановка навчально-виховної справи в школі значною мірою залежить від особистості вчителя, ступеня його підготовки до виконання своїх обов'язків [7, с. 305].

У земських губерніях нормою для річної заробітної плати вчителя початкової народної школи було 300 руб. Київське губернське земство з'ясувало, що лише 3% вчителів однокласних

церковнопарафіяльних шкіл та 25% двокласних мають таку ставку. Це, в свою чергу, не сприяло залученню на посади кваліфікованих фахівців. Так, за даними того ж Київського земства, в середньому 46% вчителів церковнопарафіяльних шкіл не мають свідоцтва про вчительське звання (цей показник коливався від майже 9% у Васильківському повіті до 72,5% у Таращанському) [10, с. 30-32].

Протягом другої половини 1904 року земські установи були змушені користуватися бюджетом, складеним ще до їх введення Губернським розпорядчим комітетом, а власним лише з 1905 року.

Улітку 1904 року в Училищній Раді при Святійшому Синоді з'явилися дані, що новостворені земські установи планують скоротити асигнування на церковні школи [11, арк. 21]. Відповідно, 30 липня 1904 р. Обер-прокурор Святійшого Синоду направив Київському генерал-губернатору Н. Клейгельсу звертання, в якому, підкреслюючи історичні заслуги православної церкви в Південно-Західному краї у справі «збереження і зміцнення російської державності», висловив прохання, щоб створені за Положенням 1903 р. органи земського управління не зменшували виплати із сум губернського земського збору на утримання церковнопарафіяльних шкіл [11, арк. 17]. Так, за бюджетами двох останніх триріч, ці асигнування становили в Київській губернії 90 тис. руб., що складало приблизно по 300 руб. в рік на церковно-парафіяльну школу та по 120 руб. на школу грамоти. Як результат, з'явилася вказівка губернатора земському комітету виділяти щорічно на утримання церковних шкіл не менше 90 тис. руб [11, арк. 30].

Дійсно, в 1905 році Київський губернський комітет у справах земського господарства цю суму не зменшував, однак були визначені умови відпуску земських коштів церковнопарафіяльним школам. Передусім зазначалося, що грошова допомога від земства повинна витрачатися на видачу додаткової винагороди лише тим педагогам, які мають свідоцтво про вчительське звання. При цьому нормою річного окладу для вчителя однокласної школи було визначено 300 руб., а двокласної – 360 руб., з яких одна половина виплачується земством, а інша – духовним відомством. Також єпархіальне начальство зобов'язувалося проводити літні педагогічні курси, на влаштування яких земське управління додатково асигнувало 3 тис. руб. Крім того, зумовлювалася обов'язкова участь двох членів повітових земських управ у місцевих відділеннях училищної єпархіальної ради для обговорення шкільних справ, а особливо питання заміщення вчительських посад [7, с. 305, 308-309]. У 1906 році на вищезазначені потреби друге річне зібрання Київського губернського комітету у справах земського господарства, незважаючи на зменшення кількості церковних шкіл у губернії із 1305 у 1904 р. до 1196 у 1906, планувало виділити вже 202 тис. руб. [12, с. 1-2]. Однак у Міністерстві внутрішніх справ ця сума була зменшена на 32 тис. руб [7, с. 309-910].

Починаючи з 1907 року, порядок нарахування земських коштів церковно-парафіяльним школам було змінено: вони передавалися губернською управою між повітами пропорційно до кількості церковних шкіл. Безпосередній розподіл субсидій між школами відбувався на особливій нараді при повітових управах у справах земського господарства, на яку запрошувалося у повному складі місцеве відділення єпархіальної училищної ради. Попередньо повітовій управі надавалися духовним відомством дані про інші джерела утримання шкіл, а також про загальний стан освітньої справи в повіті. Пріоритетом при використанні земських субсидій залишилося збільшення заробітної плати вчителям з можливістю їх використання на інші потреби церковних шкіл, крім будівництва та виплат законовчителям. Земськими субсидіями також не могли користуватися школи грамоти та новостворені церковнопарафіяльні школи [7, с. 305-306]. Враховуючи минулорічні зауваження Міністерства внутрішніх справ, у бюджет 1907 року на видачу допомоги 1198 однокласним та 38 двокласним церковним школам було внесено 120 тис. руб. [12, с. 3; 7, с. 310].

Зрозуміло, земства були більше зацікавлені у власних школах, адже, як засновники, мали законне право впливати на підбір учительського персоналу та навчально-виховний процес. Тому вже в бюджет 1906 р. було внесено, крім допомоги міністерським та церковним школам, будівництво 12 двокласних та 36 однокласних земських школи. Згодом однокласна школа стала розглядатися земськими установами як тимчасовий захід, а більш прийнятним було визнано двокласний тип школи, проект будівлі якої було вироблено з урахуванням тогочасних вимог шкільної гігієни. Також неодноразово подавалися клопотання про створення в Київській губернії повітових та губернських училищних рад для встановлення тісного зв'язку між органами земського управління, що виділяли кошти на влаштування й утримання

.....
початкових народних шкіл, та установами, які завідують ними в навчальному й адміністративному відношеннях [7, с. 304-306]. На час введення повного земського самоврядування в Київській губернії вже було 120 земських шкіл (96 двокласних та 24 однокласні) [13, с. 93].

Із поширенням на Південно-Західний край чинного на початку ХХ ст. Положення про губернські та повітові земські установи 12 червня 1890 року зазнали змін законодавчі засади взаємовідносин земств та церкви.

Статті 56 і 57 Положення, окреслюючи коло осіб, які додатково до визначеної розкладом кількості гласних беруть участь у губернських та повітових земських зібраннях, надавали право єпархіальному начальству, якщо воно вважатиме за потрібне, призначати депутатів від духовного відомства [14, с. 30, 32]. 16 серпня 1891 року Сенат надав роз'яснення, що такими депутатами можуть бути «особи православного духовенства» [15, с. 335]. Однак згідно з ст. 26 священно- та церковнослужителі християнського віросповідання не мали права брати участь у земських виборчих зібраннях та з'їздах [14, с. 15]. Проте у процесі поширення Положення на західні губернії Російської імперії ця стаття була змінена і церква отримала право участі через своїх представників у земських виборах на однакових з іншими виборцями умовах [16, с. 4].

Відповідно до нових норм закону, з кінця 1911 р. справа народної освіти була передана повітовим земствам, однак обов'язок субсидювання церковно-парафіяльних шкіл залишився за губернськими [17, с. 6].

Незважаючи на те, що в 1911-1912 рр. земських шкіл відкрито майже стільки само, скільки за попередні 6 років діяльності земства на Київщині, і на 1 січня 1913 року тут існувало вже 203 земські школи, у загальній кількості початкових народних училищ продовжували переважати церковнопарафіяльні школи: 1694 (74,6%) із 2271 [13, с. 93]. Крім того, на високому рівні (11,5% усіх церковних шкіл) залишилася кількість шкіл грамоти, освітнє значення яких було не дуже великим [18, с. 1]. Однак необхідно зауважити, що протягом 1907-1912 рр. кількість учнів однокласних церковнопарафіяльних шкіл значно зменшилась (на 10 тис. дітей), натомість дещо зросла двокласних (на 3 тис.) [13, с. 96].

Відносно освітнього цензу педагогічного персоналу, на 1912 рік найбільша кількість вчителів із середньою та вищою освітою працювала у земських та міністерських школах (80% та 77% відповідно). У церковнопарафіяльних школах таких осіб було менше чверті, натомість найбільше вчителів, які отримали звання за «спеціальним екзаменом» – 70,4%. Це пояснюється розпорядженням духовного відомства про надання місць у церковноприходських школах лише тим, хто має «звання вчителя», що, в тому числі, спричинене умовами виділення асигнувань у попередні роки спрощеним земством [13, с. 97]. При цьому саме церковнопарафіяльні школи витрачали найбільшу частину своїх коштів на заробітну плату вчителям (77,8%), а земські – на утримання і ремонт приміщень, обстановку, бібліотеки тощо [13, с. 95].

У процесі розширення мережі власних земських шкіл неодноразово виникали конфлікти з духовним відомством. Так у доповіді однієї з комісій З'їзду церковно-шкільних діячів Київської єпархії у січні 1911 р. наголошувалося на необхідності участі приходських священників у сільських сходах при обговоренні питань про відкриття земських шкіл. Адже, вважала комісія, представники повітових земських управ на волосних сходах ігнорують інтереси існуючих церковних шкіл, переконуючи селян, що земські школи набагато кращі і в них матимуть змогу навчатися всі діти шкільного віку. У результаті, церковнопарафіяльні школи втрачають фінансову підтримку сільських громад і в багатьох випадках припиняють свою діяльність. Винуватцями комісія вважає земських діячів, бо ті не доводять до відома селян законодавчі роз'яснення про утримання сільських шкіл. Як наслідок, 29 липня 1911 року генерал-губернатор отримав затверджене митрополитом Київським та Галицьким клопотання з'їзду із проханням посприяти донесенню до селян норм закону про початкові народні училища. Начальник краю задовольнив клопотання та через губернаторів наказав мировим посередникам надавати селянам детальну інформацію про Указ Сенату від 11 січня 1891 року та Сенатські роз'яснення від 10 березня 1909 року з питання про утримання сільських шкіл. В них, зокрема, йшлося про те, що «відмова сільської громади від раніше прийнятого зобов'язання брати участь в утриманні школи повинна бути зумовлена відсутністю можливості або зникненням потреби у допомозі» [19, арк. 411].

Починаючи з 1912 року, допомога органів земського самоврядування церковно-парафіяльним школам, яка належала до необов'язкових витрат, виражалася в асигнуваннях

Київським губернським зібранням 60 тис. руб. щорічно з розрахунку 5 тис. руб. на повіт. На 1913 рік кошти було асигновано з умовою, що їх використання залежатиме від згоди повітових земських управ та єпархіального відомства, про що буде надано звіт.

Згодом Фінансовий комітет зауважив, що, згідно із законодавством, земству надається право виділяти кошти лише на «будівельні потреби церковно-парафіяльних шкіл». Відповідно, починаючи з 1914 року, 60 тис. руб. асигнувалися губернським земством вже за цією статтею [20, с. 2].

Як уже зазначалося, при виділенні коштів церковним школам зумовлювалося надання духовним відомством звіту про їх використання. Такого звіту Київська губернська земська управа в 1913-1914 роках не отримала. Тому на нараді 18 жовтня 1914 р. голів повітових земських управ було вирішено в бюджет 1915 року, незважаючи на події воєнного часу, кошти церковним школам закласти, однак виплатити їх лише після отримання від єпархіального начальства згоди про використання земської допомоги не на ремонт існуючих шкільних будівель, а на будівництво нових [20, с. 3].

Зауважимо, що необхідне звернення Київської єпархіальної училищної ради до земства про надання допомоги на зведення нових шкіл надійшло лише 17 січня 1915 року. Крім того, було отримано клопотання Радомишльського повітового земства про виділення 10 тис. руб. на церковно-шкільне будівництво. Останнє прохання управа рекомендувала четвертому губернському земському зібранню відхилити, адже на 1915 рік заплановано загальне асигнування в 60 тис. руб. на всі повіти Київської губернії [20, с. 3]. На 1916 рік суму, що виділялася губернським земством на церковно-шкільне будівництво, у зв'язку із необхідністю задовольняти інші важливі потреби воєнного часу, було зменшено на 24 тис. руб. [17, с. 7].

Отже, в 1904-1916 роках у Правобережній Україні по всіх повітах за кількісними показниками основним типом сільської початкової школи була церковно-парафіяльна, питання завідування якою знаходилося на перетині інтересів земських установ та церкви. Завдання розвитку церковної школи, яке особливу вагу мало для спрощеного земського управління 1904-1910 років, вирішувалося спільно земськими розпорядчими органами та єпархіальними училищними радами. У цей період духовне відомство відстоювало збереження рівня асигнувань на церковнопарафіяльні школи з губернського земського збору. Зі свого боку, Губернський комітет у справах земського господарства, завдяки визначенню умов виділення цих коштів, намагався якісно підвищити рівень навчально-виховного процесу, зокрема через підбір вчительського персоналу. У 1911-1916 роках особливістю взаємовідносин виборних земських установ та церкви була наявність конфліктних ситуацій, пов'язаних із розширенням мережі власних земських шкіл, з одного боку, та зменшенням фінансування церковних, з іншого. З початком Першої світової війни додалися труднощі взаємозвітності та поінформованості, пов'язані з умовами воєнного часу.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина XIX – XX ст.) // Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – Харків, 1999. – 19 с.
2. Шаравара Т. О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864-1917): історіографія // Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 247 с.
3. Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет: В 4 т. – Т. 4. – Спб.: Тип. О.Н.Поповой, 1911. – 701 с.
4. Сесак И.В. Земские учреждения на Правобережной Украине (1904 – 1917) // Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Каменец-Подольский, 1987. – 17 с.
5. Дровозюк Л.М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904-1920 рр.) // Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Вінниця, 1998. – 17 с.
6. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2004. – 20 с.
7. Отчет о деятельности земского управления Киевской губернии за первое трехлетие его существования. 1904-1907 гг. – К.: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1907. – 452 с.
8. Височайше утвержденное 2 апреля 1903 г. положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Вольнской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской. Издание хозяйственного департамента Министерства внутренних дел. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1903. – 59 с.
9. Лещенко М.Н., Сесак І.В. Роль земських установ Правобережної України в розвитку початкової освіти // Український історичний журнал. – 1987. – №1. – С. 77-86.
10. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1904 год. Составлен Училищным отделом Киевского губернского земства. – К.: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», б.г. – 81 с.

11. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 132. Ч.V. – Дело о народном образовании. - Начато 11 июня 1903 г. – окончено 2 июля 1905 г. – 139 арк.
12. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1907 год. Составлен Училищным отделом Киевского губернского земства. – К.: Типография Акционерного общества Н.Т. Корчак, 1909. – 88 с.
13. Земский отдел на Киевской Всероссийской выставке 1913 года. – К.: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1913. – 324 с.
14. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. Издание 2-е Главного управления по делам местного хозяйства Министерства внутренних дел. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1911 – 121 с.
15. Сборник циркуляров по земским и городским делам (1890-1914). Составил П.Д. Манцевич. Секретарь Ярославльского губернского по земским и городским делам присутствия. – Ярославль: Типография Губернского Правления, 1915. – XXI – 339 с.
16. Именной Высочайший указ 14-го марта 1911 года о распространении действия Положения о земских учреждениях на Витебскую, Волынскую, Киевскую, Минскую, Могилевскую и Подольскую губернии. Дополнение к Положению о земских учреждениях издания М.И. Мыша. – С.-Петербург: Типо-литография М.П. Фроловой, 1911. – 12 с.
17. Краткий очерк деятельности Киевского губернского земства по народному образованию (1905-1917 гг.). – К.: Типография Киевского Губернского Земства, 1918. – 20 с.
18. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1912 год. Составлен Училищным отделом Киевского губернского земства. – К.: Типо-Литография наследников К. Круглянского, 1913. – 153 с.
19. ЦДІАК України. – Ф. 442. - Оп. 706. - Спр. 196. – Дело с циркулярами и журналами, изданными по Волынской губернии. - Начато 6 июня 1901 г. – окончено 12 января 1913 г. – 623 арк.
20. Доклады Губернской Земской Управы четвертому очередному Губернскому Земскому Собранию 1914 года. (Январь 1915). По училищному отделу. Вып. I. Ч.2. – К.: Типо-Литография насл. К. Круглянского, 1915. – 39 с.

В.Т. Борщевич

СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНИ ПЕРШОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ ХХ СТ.

Як соціальна група, волинське православне духовенство протягом ХХ ст. не було однорідним й структурувалося залежно від низки чинників, характерних як для світового православ'я, так й для українського зокрема. Приміром, ще в ранньохристиянські часи виникла конкуренція між білим та чорним духовенством. Закінчилась вона перемогою чернецтва, і вже з ІХ ст. лише особи монашого стану могли претендувати на вищі вчительські й адміністративні становища у церкві [1, с. 147]. Стосовно України, то з другої половини XVI ст., на думку Ореста Левицького, духовенство розділилось на шляхту духовного стану (вища ієрархія і частина білого духовенства) і посполитих духовного стану (нижче духовенство) [2, с. 953].

Оскільки ряди духовенства поповнювали вихідці із різних станів, то вони мимоволі іще тривалий час несли на собі ознаки матірньої верстви. Подібна ситуація була характерною і для українських греко-католиків. О.Дух стверджує, що у 60-х рр. XVIII ст. більшість черниць жіночих монастирів Львівської єпархії походили переважно з-поза шляхетського середовища [3, с. 64]. Протягом першого двадцятиліття минулого століття волинське православне духовенство акумулювало у собі усі структурні ознаки верстви, напрацьовані протягом перебування краю у складі Російської імперії. Якою ж була стратифікація стану, спробуємо з'ясувати на підставі архівних джерел, опублікованих документів і матеріалів.

Отже, існував негласний поділ у середовищі білого духовенства на родовите й духовенство у першому коліні. Наприклад, престижним було згадувати про те, що священника традиція передається в родині вже тривалий час. З нагоди сорокалітнього ювілею священнослужіння протопресвітера Терентія Теодоровича наголошувалось на походженні ювіляра з давньої священничої сім'ї, представники якої понад століття трудились настоятелями у селі Вербечно Ковельського повіту [8, с. 268]. Дружина о. Теодоровича Ганна Михайлівна також походила із священничої сім'ї Конашинських.

Звичним явищем для родовитих духовних виявлялась протекція. Про один із таких випадків йдеться у спогадах архімандрита Амвросія. Він писав, що виходець з волинського духовенства митрополит Антоній (Рафальський) виклопотав єпископський сан для свого

двоюрідного брата архімандрита Ієрофея [9, с. 221]. У 1845 р. останнього висвячено на вікарного єпископа Острозького з місцем проживання у Дерманському монастирі. Важливо, що подібні клопотання сприймалися тогочасним духовенства як належне.

Існувало й правило, за яким сини священників брали дружинами доньок ієреїв. Причина крилась не лише у престижності, але й у звичайному розрахунку – як правило, зять успадковував парафію тестя. Так сталося у випадку із о. Сергієм Жижкевичем. Після закінчення семінарії він служив псаломщиком і в 1873 р. одружився із донькою священника с. Івання й перейняв цю парафію [10, с. 215]. Після 50 років служби отець Сергій передав парафію синові.

Помітною стає залежність внутрішньо станового статусу і прибутковості парафії. У 1879 р. сан священника отримав син сільського пономаря Іван Москалевич. Здобувши парафію в с. Решнівка Крем'янецького повіту, о. Іван прослужив у ній усе життя – п'ятдесят років [11, с. 456]. До родового духовенства належав о. Павло Тарнавський, котрий народився у 1867 р. у Новожукові на Рівненщині, де його батько трудився настоятелем. У двадцятирічному віці о. П. Тарнавський прийняв сан священника [12, с. 160].

Засобом захисту корпоративних інтересів та своєрідним фільтром на шляху до включення у духовну верству стало здобуття духовної освіти. На початку ХХ ст. однією з головних умов отримання сану була наявність відповідної духовної освіти. Привілейоване становище тут займали діти кліриків. Їм надавались пільги в оплаті за навчання, казенне утримання. Син священника Холмської єпархії Орест Мільков після закінчення духовного училища просив ректора Холмської духовної семінарії зарахувати його в число казенних учнів через бідність батьків. Отець Мільков успішно закінчив ХДС у червні 1895р. [13, к. 5].

У середині серпня 1896 р. став ієреєм представник родового духовенства о. Михайло Тучемський [14, с. 373]. У міжвоєнний період ХХ ст. священник відіграв одну із головних ролей в церковному адмініструванні краю. Натомість отець Стефан Грушко, який мав селянське коріння, зумів власноруч досягти висот у церковній адміністрації [15, с. 612]. Сан священника він отримав у жовтні 1897 р.

Перевагу духовенству у чернечому стані надавав архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький). Восени 1905р. у бесідах із студентами Київської духовної академії, серед яких Іван Власовський, архієпископ, зневажливо відгукувався про владик Російської церкви, котрі походили з овдовілого духовенства, не були, так би мовити, «чистими» [16, с. 599]. У внутрішньо єпархіальних справах Храповицький також робив ставку на чернецтво, вважаючи його більш придатним для виконання поставлених завдань, аніж біле духовенство.

На початку ХХ ст. волинське духовенство мало у своїх рядах не лише вихідців з селян, міщан, священнослужителів, але й нащадків козаків. Отець Володимир Новицький прибув на Волинь із середнього Подніпров'я, де його батько мав хутір у с. Хортиця [17, с. 26]. У 1906 р. у с. Головно, де служив о. Володимир, народився син Олександр, у майбутньому відомий український священник.

Поділ на родовите і прийшлое духовенство підтримували самі священники. Так, вихідці із нижчих соціальних верств, здобувши омріяне ними і їх батьками духовне становище, вимагали від середовища оцінки здобутку, мимоволі підтримуючи стратифікацію духовної верстви. У звіті про стан справ у четвертій окрузі Овруцького повіту протягом 1904 р. благочинний зауважував, що проблеми у відносинах серед кліру виникають там, де священником колишній псаломщик [18, с. 177]. Такий священноієрей вимагав від церковнослужителя знаків особливої поваги. Останні ж ігнорували, оскільки не вважали свого настоятеля «класичним» за походженням священником.

У дореволюційній Росії побувала думка, що кращу перспективу кар'єрного росту мають духовні особи чернечого стану. Не поодинокими були випадки, коли діти білого духовенства приймали рішення про постриг. Першого серпня 1907 р. прийнято послушником у Дерманський монастир вихідця з духовної родини Василя Ціхоцького. Через рік його пострижено в ченці з ім'ям Варлаам [19, арк. 10]. Архіандрит Філарет (Солярський) на початку духовних трудів у 1903-1907 рр. завідував церковно-парафіяльною школою в Мильцях, наступною стала посада скарбника Володимир-Волинського монастиря [20, арк. 125].

Ментальне розмежування духовної верстви за походженням спостерігалось і в жіночих монастирях Волинської єпархії. Основна маса сестриць була селянського роду, незначна частина належала до міщанського стану й лише одиниці шляхетного походження. Така

ситуація виявилась характерною і для Миколаївського жіночого монастиря в Обичі, де з 1908 р. вважалася послушницею Поліксенія (Масюкова) [21].

Поділ у середовищі волинського духовенства відбувалось не лише за походженням, але й за національно-ідейною ознакою. Митрополит Іларіон (Огієнко) в монографії «Фортеця православ'я на Волині: Почаївська лавра» писав, що з початком ХХ ст. за урядування на Житомирській кафедрі архієпископа Антонія (Храповицького) в монастирі закріпився поділ на два ворожих табори: монахи-пани – переважно росіяни і монахи-демос – в основному українці [22, с. 355]. Припускаємо, що саме у Почаївській лаврі було можливе таке розмежування. Монастир розглядався царським режимом як плацдарм росіянізації в краї, чорносотенної агітації. Дрібніші монастирі меншою мірою піддалися схожому розділенню.

Одне з важливих поповнень духовної касти відбулось у 1914 р. Тоді сан здобув нащадок давньої української священничої родини о. Іван Теодорович. Народився він у містечку Крупець Дубенського повіту, закінчив Клеванське духовне училище, Житомирську духовну семінарію. Восени 1921 р. о.Івана Теодоровича рукоположити в єпископи Української автокефальної православної церкви митрополита Василя Липківського [23, с. 7]. Через рік став священником ще один представник родини Лобачевських Матвій Мелітонович Лобачевський. Рукоположення здійснили відразу після закінчення ним духовної семінарії [24, с. 19].

Не лише партія родовитих зміцнювала ряди, але «неофітів». У 1915 р. здійснив вже мрію свого батька, бідного псаломщика, Михайло Рихлицький [25, с. 31]. Для досягнення мети він закінчив духовну семінарію у Житомирі, опісля два роки прослужив псаломщиком, доки не отримав ієрейський сан.

Перша світова війна й наступні воєнні кампанії дозволили священнослужителям нижчого походження просунутись у духовній кар'єрі. Отець Андрій Мосейчук служив у сані диякона вже з 1911 р., і лише падіння Російської імперії й наступні суспільні трансформації дозволили йому у 1918 р. стати ієреєм [26, с. 16]. Мосейчук був родом із селян і утвердження у духовній верстві давалось йому із певними труднощами.

Усе ж, попри перехідний період, родовите духовенство відстоювало позиції, полегшуючи власним дітям набуття статусу. Протоієрей Іван Шидловський забезпечив синові Стефану можливість отримати духовну освіту у Волинській духовній семінарії, а згодом і Київській духовній академії. Передчасна смерть батька змусила Стефана Шидловського залишити академію після першого року навчання, прийняти сан й обійняти родинну парафію [23, с. 33].

Збільшувала представництво і група плебеїв. У 1919 р. селянин Гаврилюк з Великого Чернятина Бердичівського повіту Київської губернії опинився на підконтрольній Польщезо території і поступив у Дерманський монастир [28, к.339]. Для закріплення у складі верстви він опанував теорію і практику богослужінь. Згодом Гаврилюк прийняв постриг з іменем Євтихій.

Отже, протягом першого двадцятиліття ХХ ст. волинське духовна верства зберігала чіткий поділ на священників першого покоління й родове духовенство. На початку століття більшість становили представники спадкового священництва. Поширеним явищем була практика, коли парафія протягом попереднього століття чи двох переходила у спадок представникам одного роду. Наявні матеріальні ресурси, зв'язки також сприяли швидшій легалізації дітей священників у соціальній групі, що виражалось в отриманні настоятельського місця. Натомість соціально-політичні злами відкривали шлях селянам і церковнослужителям до духовної верстви. На стратифікацію стану впливало також етнічне походження. Актуальним залишався поділ на чорне і біле духовенство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. О безбрачии и монашестве по отношению к избранию в сан епископа // Православное обозрение. – Москва: Типография Каткова и К., 1862. – октябрь. – 140-150 с.
2. Credo. Проблеми парафіяльного устрою // Церква і нарід. – 1938. – Ч. 23. – 1 грудня. – 951-956 с.
3. Дух О. Черниці монастирів Львівської єпархії у 1760-1763 рр.: віковий, становий, освітній зріз (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії 1758-1765 рр.) // Соціум. – 2005. – Випуск 5. – 59-70 с.
4. Вадимов Е. К 40-летию пастырского служения о. протопресвитера Т. П. Теодоровича // Воскресное чтение. – 1935. – № 20. – 27 октябрю. – 268-271 с.
5. Архимандрит Амвросий. Воспоминание о преосвященном Иерофее, епископе Острожком, викарие Волынской епархии, скончавшегося 17 апреля 1871 года, на 84 году жизни // Волыньские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1873. – № 6. – 16 марта. – 215-232 с.

6. Шеметило Н., прот. Протоіерей Сергий Жижкевич (Некролог) // Воскресное чтение. – 1931. – № 18. – 3 мая. – 215-216 с.
7. Свящ. П. Я. Митрофорный протоіерей о. Иоанн Симеонович Москалевич (Некролог) // Воскресное чтение. – 1929. – № 28. – 14 июля. – 456-457 с.
8. Тарнавський П., свящ. На могилу бл. п. о. протоієрея Павла Тарнавського // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 5. – 1 березня. – 159-161 с.
9. Archiwum państwowe w Lublinie, Chełmskie seminarium duchowne (APL, CSD). - Sygn.10. - K.5.
10. Труженник на ниві Христовій // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 18. – 15 вересня. – 373 с.
11. Паломник. Празднование 35-летнего юбилея настоятеля Холмского православного прихода, митрофорного протоієрея о. Стефана Грушко, 8-21 сентября 1931 г. // Воскресное чтение. – 1931. – № 43. – 25 октября. – 611-613 с.
12. Власовський І. На шляху життя (Кілька спогадів) // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 19. – 1 жовтня. – 597-602 с.
13. К. Ювілей о. Олександра Новицького // Українське православне слово. – 1964. – Ч. 7-8. – липень-серпень. – 32 с.
14. Из отчётов отцом благочинных о состоянии вверенных им округов за 1904 год // Волинские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1906. – № 9-10. – 21 марта - 1 апреля.
15. Державний архів Рівненської області (ДАРО). - Ф.р-204. - Оп.11. - Спр.435. - Арк. 17.
16. ДАРО. - Ф.р-204. - Оп.11. - Спр.435. - Арк.125.
17. Архів Обицького Свято-Миколаївського жіночого монастиря. - Колекція документів.
18. (Огієнко) Іларіон, митрополит. Фортеця православ'я на Волині: Почаївська лавра. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині-Товариство «Волинь», 1961. – 398 с.
19. Біляк С., митр. прот. З нагоди 80-ліття владики митрополита Іоана // Українське православне слово. – 1967. – Ч. 10. – жовтень.
20. Митрофорный протоієрей Матфей Мелитонович Лобачевский // Журнал Московской патриархии. – 1963. - № 12. – декабрь.
21. Митрофорный протоієрей Михаил Григорьевич Рыхлицкий // Журнал Московской патриархии. – 1974. - № 3. – март.
22. Протоієрей Андрій Мосейчук // Православний вісник. – 1973. – № 7. – липень.
23. Митрофорный протоієрей Стефан Иванович Шидловский // Журнал Московской патриархии. – 1968. - № 6. – июнь.
24. Archiwum państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski - Wydział społeczno-polityczny (APL, UWL-WSP). - Sygn. 642.

М.Г. Вороліс, О.М. Вороліс

СТАН ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ДЕЯКИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Шкільна реформа 60-х років XIX ст. зумовила перші кроки на шляху перетворення кріпосної школи в буржуазно-монархічну. Було поглиблено наступність від початкових закладів освіти до вищих навчальних закладів, впроваджену освітньою реформою 1802-1804 рр., започатковано професіоналізацію й профілювання загальноосвітньої школи [1, с. 73].

Ця проблематика в загальних своїх рисах знайшла відображення у доволі чисельних публікаціях періоду незалежності, зокрема, О. Вишневського [2], В. Курило [3], Л. Єршової [5], В. Боброва [6], С. Бричок [7], О. Качківського тощо.

Дана публікація має за мету окреслити стан початкової та середньої освіти в Україні у XIX- на початку XX ст., а також визначити основні етапи набуття нею світських рис.

Прогресивні заходи з реорганізації системи шкільної освіти, вдосконалення навчального процесу в загальноосвітніх закладах покликані вимогами підготовки кваліфікованого вчителя, створення спеціальних (окремих) закладів педагогічної освіти. Тому в 1858 р. Міністерство народної освіти затвердило положення про відкриття в Київському, Харківському й Одеському навчальному округах учительських семінарій для підготовки вчителів повітових училищ. У 1907 р. в с. Потоках Жмеринського повіту була відкрита учительська семінарія, яка була переведена до Вінниці у 1909 р.

Згідно з Положенням про початкові народні училища і Статуту гімназій Міністерства народної освіти (1864 р.), утворювались нові типи навчальних закладів:

1) відомства Міністерства народної освіти (парафіяльні училища та народні училища – останні засновували приватні особи);

2) відомства Міністерства державного майна, внутрішніх справ тощо (зазвичай це були сільські училища різних типів);

Наукові записки

3) навчальні заклади державного відомства (церковнопарафіяльні училища);

4) усі недільні школи незалежно від засновників. Початкова школа стала переважно 3-4-річною. Але, незважаючи на позитивні зрушення в галузі народної освіти в цілому, у різних регіонах України вона розвивалась нерівномірно.

Так Подунав'я тривалий час було ареною гострих суперечностей. Соціально-господарський розвиток краю гальмувався занедбаністю освіти й культури. За даними Кишинівської єпархії, у 1891-1892 н.р. в Бессарабії налічувалося 847, у 1896-1897 н.р. – 1082 учнів. Чисельність учнів за чотири навчальних роки зросла із 47706 до 66844. Проте лише 37% дітей шкільного віку відвідували школу. В Акерманському й Ізмаїльському повітах цей показник був значно вищим і досягав відповідно 70% та 46%.

Однак існуюча система освіти не задовольнила навіть мінімальних потреб регіону. Більшість шкіл розміщувалася у церквах та приватних будинках, бракувало підручників, кваліфікованих вчителів. Наприкінці XIX ст. на одного вчителя початкової школи припадало в середньому 60- 90 учнів. У сільській місцевості її закінчували лише 5-6 % дітей [2, с. 73-76]. У той час як на території нинішньої Луганської області в 1914/1915 навчальному році було 983 загальноосвітні школи, 969 з яких (98,6%) – початкові [3, с. 54].

Не краще розвивалась початкова освіта й у Подільській губернії.

Так на 1908/1909 навчальний рік із 2059 шкіл в губернії, за підрахунками Подільської губернської управи земельного господарства, в усіх школах, як Міністерських, так і церковноприходських, навчалось 124 610 дітей. Із цієї кількості учнів в Міністерських школах навчалось 32 123 учні, що становило 26,7%, в церковноприходських – 92 478, або 74,3% [4, с. 155-156].

УЇЗДИ	МІНІСТЕРСЬКІ						ЦЕРКОВНО-ПРИХОДСЬКІ					
	Двокласні			Однокласні			Двокласні			Однокласні		
	х.	д.	всього	х.	д.	всього	х.	д.	всього	х.	д.	всього
Балтський	1013	388	1401	2901	352	3253	-	-	-	10204	4732	14936
Брацлавський	820	351	1171	1010	198	1208	-	-	-	6622	1944	8566
Вінницький	898	194	1092	2490	606	3096	69	12	81	3988	1338	5326
Гайсинський	814	191	1005	922	185	1107	335	4	339	7061	2831	9892
Кам'янецький	486	119	605	2126	640	2766	-	-	-	4747	1856	6603
Летичівський	273	89	362	1240	227	1467	-	-	-	3505	892	4397
Літинський	224	47	271	1146	314	1460	105	31	136	4997	1689	6686
Могилівський	500	199	699	1237	224	1461	107	30	137	4901	1455	6356
Ольгопольський	1013	320	1333	648	232	1880	292	37	329	5778	2016	7794
Проскурівський	397	124	521	797	127	924	-	-	-	5631	1598	7229
Ушицький	321	163	484	1731	473	2204	-	-	-	4277	1391	5668
Ямпільський	531	186	717	1327	309	1636	194	71	265	6017	1820	7837
<i>Всього</i>	<i>7290</i>	<i>2371</i>	<i>9661</i>	<i>18575</i>	<i>3887</i>	<i>22462</i>	<i>1102</i>	<i>185</i>	<i>1287</i>	<i>67728</i>	<i>23562</i>	<i>91290</i>

Порівнюючи дані таблиці, бачимо, що найбільша кількість учнів припадає на найбільш населений Балтський повіт (18 184). Найменша кількість учнів була у школах Летичівського повіту (5 864) [5, с. 41-46].

Але загалом картина була невтішною в губернії, тому що із 3 16871 дитини шкільного віку лише 39,3% мали змогу навчатись в школі.

Швидке зростання населення півдня України, в тому числі й дитячого, сприяло виникненню середніх навчальних закладів.

У другій половині XIX ст. вступила в дію 1-а Олександрівська чоловіча гімназія у Миколаєві, а також гімназії в Ананьєві та Єлисаветграді, Одеський, Рішельєвський лицей, гімназія в Керчі, Кишиневі, Катеринославі, Феодосії, Маріуполі, Бердянську, Бахмуті.

Наприкінці XIX ст. (1896 р.) в Херсонській губернії (без урахування Одеси та Миколаєва) діяли 3 чоловічі та 6 жіночих гімназій, 3 чоловічі та 2 жіночі прогімназії, 2 реальних училища, що охоплювали 50-80 учнів (78% усіх середніх навчальних закладів губернії) [6, с. 45].

Водночас у Подільській губернії в цілому на звітний 1896 рік існувало 3 гімназії, одне реальне училище, 1 жіноча прогімназія, із загальної кількості учнів в губернії (88783) навчалось

у 2-х чоловічих гімназіях 847 осіб, у 1-й жіночій – 356, 1 – прогімназії – 144 реальних училищ 274, що становить 1,8% від загальної кількості учнів [7, с. 49].

Незначним було охоплення шкільною освітою і в школах Волині. Так у 1892/1893 навчальному році поза школою опинилися 105 586 дівчаток шкільного віку і 83 314 хлопчиків [8, арк. 43].

Гострою проблемою була і початкова жіноча освіта в Україні, в тому числі і в Подільській губернії.

Статут жіночих училищ було затверджено 9 січня 1862 р.. В Україні функціонувало чотири школи відомства закладів імператриці Марії. Жіночі гімназії в Києві – Києво-Фундуклеївська й Києво-Подільська, по одній у Житомирі та Кам'янці-Подільському [9, арк.130].

Але мережа середніх жіночих навчальних закладів створювалась на Правобережжі дуже повільно, навіть порівняно з іншими регіонами України, адже уряд штучно стримував їх зростання. Так у 1897 р. у Подільській губернії було лише 9 гімназій Міністерства народної освіти, у Волинській – 11, тоді як у Полтавській і Чернігівській з меншим населенням, відповідно – 14 і 20 [10, с. 84].

Отже, упродовж другої половини XIX – початку XX попри всі перешкоди, зокрема посилення централізованого імперського управління, деструктивні заборонні процеси в Україні й на Поділлі в тому числі, створюються перші українські інституції, визначаються яскраві постаті в галузі світської та духовної освіти. Духовно-освітні заклади набувають як релігійного статусу, так і рис світського характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лотоцкий А. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем // Образование. – 1896. - №4.
2. Вишневецький О.І. Повернення гімназій // Рідна школа. – 1992. - №2.
3. Курило В. Початкова школа і народні вчителі Луганщини наприкінці XIX – на поч. XX ст. // Історія в школі. – 2000. – №1.
4. Обзор Подольской губернии за 1896 г. – К., 1896.
5. Єршова Л. Духовна жіноча освіта на Волині (середина XIX – поч. XX ст.) // Шлях освіти. – 2000. – №5.
6. Бобров В. Становлення та розвиток гімназій Півдня України (XIX – поч. XX ст.) // Шлях освіти. – 2007. – №7.
7. Бричок С. Роль церковнопарафіяльних шкіл у розвитку освіти на Волині // Шлях освіти. – 2000. – №1.
8. Державний архів Вінницької області. – Ф.15. Оп. 1. – Спр.26. – Арк. 43.
9. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.228. – Оп.1. Спр. 3667. – Арк. 130.
10. Качківський О.Б. Освіта на Поділлі в XIX ст. // Наукові записки. Кам.-Под., №12. – 2003.
11. Обзор Подольской губернии за 1896 г. – К., 1896.

О.М. Кравчук, Н.М. Мельник

ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 Р. ЩОДО ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Становлення Української суверенної держави активізувало дослідження історії вітчизняного державотворення. Важливість вивчення зазначеної проблеми зумовлена необхідністю сприйняти найкраще з досвіду минулого й не повторювати його помилок в сучасній Україні. У процесі державотворення одним із пріоритетних завдань є створення дієздатної системи місцевих органів самоврядування. У зв'язку з цим важливо врахувати досвід Української гетьманської держави 1918 р., політика якої була спрямована на створення професійної системи місцевого самоврядування.

Історіографія досліджуваної проблеми охоплює праці радянських, українських діаспорних і сучасних вітчизняних дослідників (Ю. Білана [1], В. Тичини [2], Є. Складенка [3], Д. Дорошенка [4], І. Нагаєвського [5], В. Винниченка [6], П. Феденка [7], П. Христюка [8], с. Кульчицького [9], Г. Папакіна [10], Ф. Проданюка [11], Ю. Павленка і Ю. Храмова [12], с. Литвина [13], В. Солдатенка [14], с. Коника [15], О. Мироненка [16-19], П. Захарченка [20], Т. Харченко [21] і О. Яременка [22]). Однак їх праці по-різному оцінюють зазначений напрямок управлінської діяльності П. Скоропадського. У зв'язку з цим мета статті – полягає у висвітленні головних напрямків політики Української держави 1918 р. щодо органів місцевого самоврядування і її результати.

У квітні 1918 р. до системи органів місцевого самоврядування УНР входили губернські, повітові, волосні земські збори й міські думи (розпорядчі органи) й відповідні управи (виконавчі установи). До їх компетенції належали питання місцевого господарського значення, організація земської статистики, народної освіти і охорони здоров'я [23]. Однак виконувати ці надзвичайно важливі функції самоуправління не могли, оскільки революційні події призвели до занепаду установ самоврядування. Причиною цього було те, що внаслідок виборів до земств і дум восени 1917 р. до самоврядувань потрапила значна кількість осіб, що не мали управлінського досвіду роботи, а обрання гласними представників різних соціальних партій призвело до надмірної політизації діяльності самоуправління.

Із встановленням гетьманського режиму політизація діяльність органів місцевого самоврядування значно посилилась, оскільки більшість земств і дум категорично засудили державний переворот П. Скоропадського 29 квітня 1918 р. і спрямували свою роботу на піджив авторитету нової влади. Зокрема, на Поділлі неприхильно поставилась до встановлення гетьманської влади губернська земська управа [24], а після того, як 2 травня 1918 р. Жмеринська міська дума прийняла постанову «...визнати Гетьмана Скоропадського авантюристом і контрреволюціонером...», деякі з гласних думи почали серед селян агітацію проти нової влади [25]. Зважаючи на позицію самоврядувань щодо гетьманської влади, уряд заборонив проведення призначеного на 9 травня 1918 р. в Києві I з'їзду міст України [26].

Своє ставлення до органів самоврядування гетьманська влада висловила 10 травня 1918 р. в «Урядовому повідомленні»: цим господарським органам за умов розбудови Української держави мало належати одне з провідних місць. Але вся проблема полягала в тому, що на той момент, через недостатню професійність своїх працівників, самоуправління не могли забезпечити виконання важливих державних завдань. У цій ситуації нова влада прийшла до висновку про необхідність заміни складу установ самоврядування шляхом проведення виборів на основі нового законодавства [27]. З метою якнайшвидше розробити і ввести в дію нові закони про вибори гласних земських і міських органів самоврядування вже в травні 1918 р. при Міністерстві внутрішніх справ було сформовані Комісія для перегляду закону про організацію земського самоврядування і Комісія діячів міського самоуправління.

Створення комісій збіглося з розгортанням конфліктів старост з органами самоуправління. Конфлікти виникли через те, що, у зв'язку з антигетьманською діяльністю земств і дум, адміністратори застосували репресивні заходи стосовно самоврядувань (розпуск, закриття) та їхніх представників (арешти гласних, членів управ). Вже до кінця травня 1918 р. старости розформували 115 земських управ [28].

Зважаючи на негативну реакцію громадськості, Рада Міністрів прагнула запобігти розформуванню органів самоврядування. Їх розпуск старостам 7 червня 1918 р. було наказано здійснювати лише у виключних випадках, повідомляючи Міністру внутрішніх справ підстави розформування земств [29]. Крім того, 5 і 12 червня 1918 р. старостам заборонялося заарештовувати працівників органів самоврядування без відповідної санкції Міністерства внутрішніх справ [30].

Однак самі репресивні дії адміністрації викликали численні протести органів самоврядування. Так 16 червня 1918 р. від імені Всеукраїнського земського з'їзду Петлюра направив Гетьману меморандум, де засуджував діяльність уряду, і, поряд з іншим, вимагав відновити розформовані органи самоврядування і припинити їх переслідування [31].

З метою повернути самоврядування до вирішення місцевих господарських і культурницьких справ уряд П. Скоропадського вирішив поставити діяльність земств і міських самоуправлінь під контроль виконавчої влади, вивести із складу органів самоврядування осіб, які займались більше політикою, ніж місцевими господарськими справами. Вже 5 червня 1918 р. Міністр внутрішніх справ заборонив без його дозволу проводити скликання земських зборів, а 21 червня – засідання міських дум без дозволу губернського старости, який повинен був затверджувати список питань, що планували розглядати на засіданні думи [32]. Крім того, згідно з постановою, затвердженою Гетьманом 8 червня 1918 р., для перевірки діяльності органів місцевого самоврядування обраних на підставах законів Тимчасового уряду утворювались тимчасові губернські та повітові підсобні ревізійні комісії на чолі з старостами. У випадку виявлення протиправної діяльності земств комісіям надавалось право негайно усувати правопорушників від справ, повідомляючи про це судові органи. Губернський староста мав право на посаду відсторонених працівників призначати «... здатних осіб ...» [33]. У період

.....

роботи ревізійних комісій 25 червня 1918 р. Міністр внутрішніх справ дозволив старостам розформувати земські й міські самоврядування, але тільки у випадку агітації проти існуючого державного ладу або іншої явно революційної діяльності їх працівників [34]. Крім того, 29 червня 1918 р. відповідним законом губернським старостам було надано право розпускати волосні земські збори і управи, якщо вони у своїй діяльності порушили межі власної компетенції, приймали постанови «... злочинного характеру ...», або їх діяльність «загрожує цілковитим безладдям волосного земського господарства» [35]. В Україні, до складу якої входило 1813 волостей, всі відповідні самоврядування (волосні земства, волосні й сільські виконавчі комітети) згідно з розпорядженням Міністра внутрішніх справ були розформовані старостами. На місце розформованих волосних земств старости відновили дореволюційні установи управління сільськими місцевостями, які очолили волосні старшини й сільські старости, більшість яких займали відповідні посади ще до революції 1917 р.

Прагнення уряду контролювати роботу органів самоврядування і водночас спроби повернути їх до господарської роботи проявились і у питанні надання кредитів земствам. Так у травні 1918 р. Гетьман відмовив С. Петлюрі у виділенні позички земствам у 100 млн. карбованців, вважаючи, що кошти можуть бути використані не за призначенням, наприклад, для організації протиурядової агітації. Натомість П. Скоропадський виступав за надання позички під конкретні проекти і 26 червня 1918 р. затвердив постанову "Про відкриття кредиту у 80 млн. карбованців на видання позичок земствам та містам". На основі постанови від 26 червня 1918 р. уряд неодноразово фінансував діяльність органів самоврядування. Так 29 червня 1918 р. Чернігівській губернській земській управі було асигновано 136 750 карб. «...на будівництво і утримання Чернігівського шосе...» і 400 тисяч карб. «...в повернення витрат по утриманню Києво–Остерського шосе...» [36]. Крім того, 5 серпня 1918 р. уряд асигнував Київській міській управі 150 тисяч карб. «...на закріплення Андріївської Горки...», Ніжинській міській управі – 56 тисяч «...на роботи по будівництву мостів через р. Остер...», Волинській губернській земській управі 300 тисяч «...для відбудови порушених будинків...». Надаючи кредити, уряд прагнув контролювати їх використання, уповноваживши Міністра внутрішніх справ перевіряти правомірність видатків асигнованих сум. Значні кошти уряд виділяв і для освітніх справ. Так, відповідно до закону «Про асигнування Міністерству народної освіти та мистецтв кредитів на позашкільну освіту та дошкільне виховання» від 23 серпня 1918 р. органам самоврядування, які опікувались справами позашкільної освіти та дошкільного виховання, виділялось 6 449 350 карб. [37].

Тимчасові ревізійні комісії діяли в більшості районів України. Вони виявили в органах самоврядування Харківської, Катеринославської, Полтавської губерній правопорушення політичного характеру, суть яких полягала у тому, що переважна більшість земств зазначених регіонів не виконувала своїх господарських функцій, а проводила часто декларативну ідеологічну роботу. У Волинській, Подільській і Чернігівській губерніях були виявлені правопорушення у фінансовій та матеріальній сфері [38]. Виявивши правопорушення, старости припиняли діяльність земств або відсторонювали від роботи порушників закону, а до виконання їх обов'язків призначали осіб, які займали відповідні посади до революції. Подекуди замість управ були створені спеціальні комісії з управління місцевим господарством. Так 2 жовтня 1918 р. було утворено Тимчасову урядову комісію для порядкування справами м. Кисва [39].

У тих місцевостях України, де земства й думи продовжували діяти, вони повністю підпорядковувались повітовим адміністраторам, які отримали повноваження затверджувати порядок денний міських дум і дозволяти проведення їх засідань [40].

Однак уряд не зміг відвернути думи і земства від політики. Вже в червні 1918 р. Всеукраїнська спілка земств на чолі з С. Петлюрою стала одним з центрів антигетьманської опозиції. 25 липня 1918 р. за підписом С. Петлюри Управа всеукраїнської спілки земств направила губернському та повітовим народним управам об'їзник, в якому їм пропонувалося «подавати скарги до відповідних адміністративних судів: окружних, коли незаконні розпорядження видають повітові старости, до Генерального суду /до адміністративного департаменту/, коли сі розпорядження видають губернські старости», тобто використовувати закон про суди по адміністративним справам /Збірка законів 1917 р. ст. 692, яка «дає можливість подавати скаргу на урядових осіб, а разі порушення ними закону, всім особам,

товариствам та установам, інтереси та права котрих порушені постановою, розпорядженням, вчинком, чи службовим проступком» [41]. С. Петлюра, майбутній голова Директорії УНР, після цього звернення до земств був арештований. Крім того, в серпні 1918 р. Всеукраїнська земська управа увійшла до складу опозиційного блоку Український національний союз, що об'єднував більшість найвпливовіших політичних партій країни.

Врахувавши результати роботи ревізійних комісій, уряд ухвалив у кінці серпня-на початку жовтня 1918 р. низку нормативно-правових актів, які повністю підпорядкували органи самоврядування виконавчій владі. Так 30 серпня 1918 р. відповідним законом Міністру внутрішніх справ було надано право затверджувати новий склад або окремих членів земських і міських управ, призначених на посади відсторонених від роботи тимчасовими ревізійними комісіями [42]. До того ж, 7 вересня 1918 р. Гетьман затвердив постанову «Про надання Міністру внутрішніх справ виключного права дозволяти скликання губернських і повітових зборів».

У результаті роботи комісій із реформування органів місцевого самоврядування було підготовлено закони «Про проведення виборів губернських і повітових земських гласних» і «Про зміну діючого статуту громадського управління міст», затверджені Гетьманом відповідно 5 вересня і 2 жовтня 1918 р. [43]. Закони офіційно припиняли повноваження гласних земських зборів і міських дум, обраних на підставі виборчого закону Тимчасового уряду, а їх функції переходили до відповідних управ, постанови яких набирали чинності лише після їх затвердження губернським старостою. Закони також змінювали виборчий закон, з метою створення органів самоврядування на нових засадах. Закони вносили обмеження до попереднього принципу загального голосування й відновлювали куріальну систему виборів, згідно з якою виборці, залежно від суми загального податку, об'єднувались у 3 курії. Метою цієї зміни було зміцнити вагу заможного й середнього станів селянства у земських установах і одночасно усунути з них революційні елементи, які часто займалися політикою замість вирішення місцевих справ. Нові закони передбачали проведення виборів до земств і міських дум в листопаді-грудні 1918 р. Дія законів розповсюджувалась на всі, за винятком Холмщини, регіони України. У 8 губерніях і 2 округах передбачалось обрати 6559 гласних 108 повітів і 4818 гласних 169 міст. У свою чергу повітові гласні обрали 829 гласних губернських і окружних земських зборів. Однак провести нові вибори до земств і міських дум не вдалося через складну політичну ситуацію в листопаді – грудні 1918 р.

Такий спосіб у період гетьманату держава активно втручалась у сферу діяльності органів місцевого самоврядування, намагаючись створити таку їх організацію, щоб вони залежали від представників місцевої адміністрації й відродити їх колишню значимість у державному житті через повернення до господарської роботи. Визнаючи право територій на самоуправління, уряд намагався створити органи самоврядування на нових засадах, але через складну політичну ситуацію вибори на основі нових законів проведено не було. Це стало причиною невирішеності багатьох соціально-економічних проблем країни. Постійні конфлікти гетьманської влади з органами самоврядування призвели до підтримки земствами й думами фатального для гетьманату збройного виступу Директорії УНР, який очолив голова Всеукраїнського союзу земств С. Петлюра, якого у листопаді 1918 р. П. Скоропадський звільнив його під чесне слово не вести боротьби проти гетьманату.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белан Ю. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. – К., 1960.
2. Тичина В. Борьба против немецких оккупантов и внутренней контрреволюции на Украине в 1918 г. - Харьков, 1969.
3. Скляренко С. Борьба трудящихся Украины против немецко-австрийских оккупантов и гетьманщины в 1918 г. - К., 1960.
4. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Ужгород, 1930.
5. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ ст. – К., 1994.
6. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. – Ч. III.
7. Феденко П. Влада П. Скоропадського. – Мюнхен – Лондон, 1968.
8. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Прага, 1921. – Ч. III.
9. Кульчицький С. В. Українська держава часів гетьманщини // УІЖ. – 1992. – № 7–8.
10. Папакін Г. Українська гетьманська держава 1918 р. та П. Скоропадський // Історія України. – 1997. – №№ 19–20.

11. Проданюк Ф. Українська держава та її гетьман Павло Скоропадський // Військо України. – 1993.–№ 10.
12. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). - К., 1995.
13. Литвин С. Симон Петлюра у 1917-1926 роках. – К., 2000.
14. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.
15. Коник С. Місцеві органи державної виконавчої влади Української держави 1918 р.: структура, повноваження та компетенція // Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президентіві України. – К, 2000. – Вип. 2.: В 4 частинах. – Ч. I. – С. 306-312.
16. Мироненко О. Адміністративно-територіальний поділ Української держави у квітні – грудні 1918 р. // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 258-259.
17. Мироненко О. Національне владування у губерніях, повітах, містах і волостях Української держави // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 326-328.
18. Мироненко О. Національні органи місцевої влади і управління в УНР // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 333-335.
19. Мироненко О. Формування національних земств і міських дум в Українській державі // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 428-431.
20. Захарченко П. С. Петлюра і П. Скоропадський // Історія України. – 1999. - № 8.
21. Харченко Т. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень-грудень 1918 р.). Автореферат дис... к. і. н. – Харків, 2000.
22. Яременко О. І. Державне управління в Україні в період гетьманату (квітень – грудень 1918 р.): Автореферат дис... кандидата наук з державного управління. – К., 1999.
23. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – С.-Пб.,1867. – Т.ХХІХ. – С. 1-14; 1874. – Т. – XLV. – С. 82-83.
24. ДАВО. – Ф. - р. - 4162. – Оп.1. – Спр. 20. – Арк. 10.
25. ДАВО. – Ф. Д. - 192. – Оп. 9. – Спр. 25. – Арк. 3-6.
26. ДАВО. – Ф. Д.-37. – Оп.1. – Спр 3. – Арк. 220.
27. Державний вісник.–1918. – 16 травня; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 164.
28. Яременко О.І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського. – Вінниця, 1997. – С. 18.
29. Державний вісник.–1918. - 29 липня.
30. Українська революція і державність (1917-1920 рр.).-К.,1998. – С. 91.
31. Литвин С. Симон Петлюра у 1917-1926 роках... – С. 139.
32. ДАВО. - Ф. Д.-37. - Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 429 зв.; ДАВО. – Ф.Д.-255. – Оп.1. – Спр.124. – Арк. 236.
33. Державний вісник. –1918. – 13 червня.
34. Державний вісник. –1918. – 11 липня.
35. Державний вісник. –1918. – 11 липня.
36. Державний вісник. –1918. – 5 липня.
37. Державний вісник. –1918. – 3 вересня.
38. Яременко О.І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського... – С. 18.
39. Державний вісник. – 1918. - 5 жовтня.
40. ДАВО. – Ф.-Д-230. – Оп.3. – Спр.113. – Арк. 110.
41. ДАВО. – Ф. Д. – 255. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 71.
42. Державний вісник. – 1918. – 7 вересня.
43. Державний вісник. – 1918. – 21 вересня, 5 жовтня.

Т.В. Онінко

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ «НОВОЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ» 1924-1925 РР.

Нинішня економічна криза відчутно вдарила по системі споживчої кооперації. На фоні економічних проблем посилилось, особливо в сільській місцевості, рейдерство, коли злочинним шляхом намагаються захопити кооперативну власність. Державна програма підтримки кооперативного сектора економіки, на жаль, не спрацьовує. Не відчувається зацікавленість влади у збереженні та примноженні кращих традицій господарювання кооператорів. Однак в умовах загострення соціально-економічної ситуації в Україні важливо на державному рівні підтримати споживчу кооперацію, яка має не лише економічну спрямованість, але й соціальне підґрунтя. З огляду на це, видається актуальним звернення до історичного досвіду взаємовідносин споживчої кооперації та влади у період виходу з

.....
економічної кризи 1923 р. та активізації торговельної діяльності системи в післякризовий період.

На думку більшості дослідників 1920-х рр., уроки цінового дисбалансу та кризи збуту промислових товарів 1923 р. спонукали керівництво країни до більш рішучих дій щодо регулювання споживчого ринку з метою витіснення приватної торгівлі. Зокрема, не відкидав посилення регулюючого впливу більшовиків на споживчу кооперацію П. Височанський, підкреслюючи, що саме їй належало виконувати важливе завдання керівництва республіки – «організацію внутрішньо-державного обміну» [1]. На соціальних функціях споживчої кооперації України щодо задоволення потреб населення акцентував В. Целларіус, наголошуючи на залученні її державою до виконання більшовицького завдання – витіснення з ринку приватного сектора торгівлі [2].

Успіхи торговельної галузі споживчої кооперації протягом 1924-1925 рр. Є. Дешко пояснював своєчасним втручанням влади, яка проводила кредитно-податкову та цінову політику сприяння кооператорам [3]. Вплив грошової реформи на стабілізацію торговельної діяльності споживчої кооперації досліджував А. Швецов. Він намагався обґрунтувати тезу про те, що виконання споживчою кооперацією державних завдань потребувало належної фінансової підтримки як з боку членів кооперації, так і державних органів [4].

Посилення регулюючого впливу держави на торгівельну галузь споживчої кооперації як важливого кроку на шляху до завоювання ринку, підтримував С. Зарудний, надавши при цьому увагу політичному аспекту справи і проігнорувавши економічні закони ринку [5]. Перспективи споживчої кооперації в контексті народного господарства країни після подолання економічної кризи висвітлював Г. Кремнев. Зміцнення впливу правлячої партії на торговельні операції кооперації, на його думку, було необхідним кроком [6].

Не заперечував проти втручання держави у господарські справи споживчої кооперації в період наступу на приватну торгівлю дослідник кооперативного руху Я.А. Кістанов [7], хоча статистичні дані його праці можуть і сьогодні бути предметом аналізу для сучасних науковців.

У монографії з історії споживчої кооперації України [8], що вийшла у другій половині 1960-х рр. за участю вчених та провідних працівників системи, переважно фігурують цифрові дані торговельної діяльності кооперативних організацій без належного аналізу «нової торговельної політики» 1924-1925 рр., що передбачала посилення державного регулювання.

Негативні наслідки втручання правлячої партійної еліти у питання організації торговельних операцій кооператорів у роки непу осмислював відомий канадський дослідник І. Витанович [9]. Водночас він погоджувався з тим фактом, що протягом 1924-1925 рр. споживчій кооперації вдалося суттєво потіснити з ринку приватну торгівлю.

Вплив державних структур на подолання економічних труднощів 1923 р. і стабілізацію споживчого ринку в подальші роки досліджував В. Дмитренко [10]. Не підтримуючи спробу автора переоцінити роль партійно-державного керівництва стабілізувати ринок, вважаємо, що ряд положень його праці щодо визначення владою основних пріоритетів економіки заслуговують на увагу.

Тенденція до посилення одержавлення споживчої кооперації з усіма негативними наслідками, починаючи від проголошення курсу «нової торговельної політики на XIII з'їзді РКП/б/, простежується в монографії В.В. Лантуха [11]. Цілком поділяємо висновок ученого про те, що більшовики з метою витіснення приватного сектора з торгівлі посилити контроль не лише за ним, але й за торговельною діяльністю кооператорів.

О.А. Пиріг акцентує на тому, що більшовики, визначаючи державну торговельну політику протягом 1924-1925 рр., припустилися помилок щодо споживчої кооперації, включаючи контроль за цінами, заборону комерційних операцій, втручання в питання техніки торгівлі тощо [12]. У боротьбі за ринок, наголошує автор, це зв'язувало руки споживчій кооперації.

З огляду на історіографію проблеми можна констатувати: у розвідках 1920-х рр. успіхи торговельної галузі споживчої кооперації пояснювалися регулюючим впливом держави. У дослідженнях останніх десятиліть цілком слушно наголошувалося на директивному втручанні партійно-державних органів у торговельну діяльність кооперативних організацій. Відкинувши негативні сторони історичного досвіду взаємовідносин споживчої кооперації і держави, зробимо спробу виявити ті позитивні моменти «нової торговельної політики» 1924-1925 рр., які дозволили кооперативним організаціям оптимізувати свою діяльність і зміцнити позиції на ринку.

Задля стабілізації економічних зв'язків між містом і селом у післякризовий період, на думку керівників партійно-державних органів, потрібно було весь ринковий товарообіг підпорядкувати державі та споживчій кооперації. Як засвідчують архівні дані, саме тоді відбулася активізація торговельної діяльності споживчої кооперації. Разом з цим вона посилила свої позиції на ринку, потіснивши приватну торгівлю. Варто зазначити, що ці позитивні зміни відбувалися на фоні «нової торговельної політики», проголошеної XIII з'їздом РКП/б/ (травень 1924 р.), яка передбачала не лише сприяння кооперації у боротьбі з приватною торгівлею, але й посилення її регулювання з боку влади. Відтак система споживчої кооперації фактично почала перетворюватися на одну з державних структур у системі товарообороту республіки.

Посилення державного впливу на торговельну діяльність кооперативних організацій виявилось у створенні згідно з рішеннями Пленуму ЦК РКП/б/ (березень-квітень 1924 р.) Наркомату внутрішньої торгівлі, що мав місцеві органи для контролю за торгівлею. Наркомату надавалося «право регламентації торгівлі і визначення торгової політики всіх організацій» [13, с. 197-198]. Право надання споживчій кооперації «максимального сприяння у боротьбі з приватною торгівлею» офіційно отримали партійні та радянські органи [14, с. 200]. Крім цього, були створені спеціальні кооперативні комісії і наради при губкомах КП/б/У, завдання яких полягало у розробці директив органам торгівлі [15, с. 201-203]. Отже, законодавча база державної підтримки та водночас регулювання торговельних операцій кооперації була створена. Не погоджуючись з директивним стилем керівництва, зазначимо, що досвід державної політики активізації торговельної галузі споживчої кооперації не варто цілком відкидати, особливо коли йдеться про розробку та дотримання законодавчих актів.

Оскільки на XIII з'їзді РКП/б/ було вирішено посилити торговельну роботу кооперації у боротьбі проти приватної торгівлі, акцентувалося на необхідності забезпечення її господарниками-комуністами, під керівництвом яких кооперативні організації мали виконувати партійно-державні завдання створення соціалістичної економіки [16, с. 233]. З цього випливає висновок, що висування керівного складу працівників на керівні посади має здійснюватися не за партійно-політичною належністю, а відповідно до кваліфікації та господарського досвіду. Переконані, що підтримка владою кооперативної освіти у нинішніх складних умовах може стати запорукою відродження та активізації передусім сільської споживчої кооперації.

Про посилення державного впливу на торговельну галузь споживчої кооперації України свідчать рішення Пленуму ЦК КП/б/У (липень 1924 р.). Розпорядження Пленуму полягало в тому, щоб Вукопспілка (Всеукраїнська центральна спілка споживчих товариств) та Уцербкооп (керівний центр робітничої кооперації України) розробили спільний план торговельної діяльності. Без сумніву, така вимога, з одного боку, мала посилити господарський потенціал споживчої кооперації та покращити узгодження дій робітничої та загальногромадянської кооперації, а з другого – полегшити державний контроль за діями кооперативних центрів [17, с. 319]. Збереженню сучасного господарського потенціалу споживчої кооперації може допомогти як реальна підтримка владою кооперативного сектора економіки, так і запобігання протиправним рейдерським атакам на кооперативну власність.

Протягом 1924-1925 рр. при ЦК КП/б/У і відповідно при місцевих партійних комітетах були створені спеціальні комісії з розгляду торговельної діяльності споживчої кооперації, які контролювали складання і виконання планів товарообороту, аналізували позитивні і негативні моменти торговельної політики. Вплив цих комісій на торговельну діяльність кооперативних організацій відчувся вже на початку 1924 р. Так, зокрема, на засідання комісії при ЦК КП/б/У 8 лютого 1924 р. був запрошений голова правління Вукопспілки М.К. Ветошкін, який мав доповісти про план торговельної політики споживчої кооперації як на найближчий час, так і на перспективу. Результатом обговорення стало рішення комісії рекомендувати Вукопспілці зосередитись передусім на комісійній торгівлі, тобто на отриманні коштів від реалізації товарів промисловості та інших державних структур. Усі інші комерційні торговельні операції ВУКС була зобов'язана мінімізувати [18, арк.1].

Без сумніву, таке рішення обмежувало торговельні операції кооператорів. Водночас мусимо визнати, що у 1920-ті рр. теоретична думка щодо шляхів оптимізації споживчого ринку неперервно розвивалася. Переконані, що на сьогодні подібних студій бракує, як і не вистачає державної підтримки пропаганди кооперативних ідей.

Практично всі питання техніки торгівлі на місцях у контексті «нової торговельної політики» 1924-1925 рр. відстежувалися владою. Для контролю за кооперацією на місцях партійним керівництвом республіки була розроблена спеціальна програма обстеження

сільського споживчого кооперативу. Так, зокрема, перевірялася торговельна та фінансова робота єдиних споживчих товариств. Парти́йне керівництво УСРР пропонувало місцевим партійним осередкам перевіряти асортимент, торговельні обороти за кожен місяць, причини переважання окремих товарів, ємність місцевого ринку, заходи щодо зацікавленості споживачів у товарах споживчої кооперації, тобто складові елементи технічного боку торгівлі, що було свідченням ігнорування владою кооперативних статутів [19, арк.74.]. Відкинувши зайве адміністрування державою, відзначимо, що, зважаючи на нинішній стан забезпечення сільського населення, вкрай потрібні урядові заходи, зокрема податкова підтримка сільських товариств та районних споживспілок.

Інструментом партійно-державного впливу на споживчу кооперацію стало систематичне проведення в Україні, починаючи з весни 1924 р., з'їздів працівників промисловості, торгівлі і транспорту, ініційованих Політбюро ЦК КП/б/У. Директиви влади щодо перспективи розвитку торгівлі на цих з'їздах намагалися лобювати комуністичні фракції. Так, у травні 1924 р. комуністична фракція 2-го з'їзду працівників промисловості, торгівлі і транспорту УСРР домоглася того, щоб відбулося обговорення питання про шляхи оздоровлення та активізації торговельної галузі споживчої кооперації [20, арк.50]. Висновок з цього досвіду полягає у тому, що споживчій кооперації нині для оптимізації її діяльності необхідна координація дій з підприємствами різних форм власності. Відстоювати в урядових структурах інтереси системи споживчої кооперації стає все складніше. Відтак владі потрібно усвідомити необхідність підтримки не лише бізнесових інтересів, але й інтересів споживчих кооперативів, які навіть в умовах кризи намагаються максимально забезпечувати потреби населення.

Про посилення втручання держави в торговельну діяльність різних форм власності свідчить спільна постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 27 червня 1924 р. «Про торгівлю», яка містила спеціальну інструкцію [21, с. 325-328]. Місцевим виконавчим комітетам наділялося право видавати постанови, що регулювали порядок і час торгівлі у магазинах, на базарах і ярмарках. Згідно з урядовими розпорядженнями, торгувати у дні пролетарських свят заборонялося. Лише з дозволу місцевих виконкомів можна було в ці дні здійснювати торгівлю, до того ж за скороченим графіком. Ціла низка державних органів мала посилити свій нагляд за торгівлею, у тому числі споживчою кооперацією. Таке право отримали органи міліції, санітарні органи, фінансові структури, митниця, Інспекція праці, Перевірна Палата Мір і Ваги. Постанова та інструкція до неї зафіксували рішення щодо обмеження у продажу спиртних напоїв. Без сумніву, подібні обмеження, нагляд і перевірки з боку різних державних органів у більшості випадків лише заважали розгортанню торговельної діяльності споживчої кооперації.

Однак потрібно визнати, що нині державне регулювання якості продукції на споживчому ринку не викликає заперечення. Переваги торговельних закладів споживчої кооперації щодо виготовлення та продажу широкого асортименту продуктів харчування та промислових товарів, на жаль, пропагуються лише на сторінках кооперативних видань.

Пленум ЦК КП/б/У (січень 1925 р.) ухвалив резолюцію «Про торговельну політику і кооперацію», у якій наголошувалось на необхідності посилення плановості в торгово-фінансовій роботі кооперації. Крім цього, акцентувалося на посиленні ревізійних функцій безпосередньо самих кооперативних об'єднань, зокрема, спостереженні щодо використання за прямим призначенням отриманих кредитів [22, с. 334-335]. Звичайно, у нинішніх умовах кризи, кооперативним організаціям непросто планувати свою торговельну роботу, тим більше, коли вони прагнуть позбутися фінансово-кредитної залежності банків. На нашу думку, державна підтримка місцевих кооперативних організацій та їх переробних підприємств щодо орендної плати і вартості комунальних послуг могли б принести обопільну користь.

Активізація торговельних операцій і поставлене більшовиками завдання якомога швидше витіснити приватну торгівлю з ринку спонукала правління Вукопспілки створити відділ, який мав опікуватися питанням координації торговельної діяльності споживчої кооперації. Відтак 2 червня 1925 р. на засіданні правління Вукопспілки ухвалили «Положення про торговий відділ Вукопспілки». У Положенні зазначалося: «Торговий відділ веде всю торговельну роботу ВУКС у цілому і є її представником у планових організаціях і центральних закладах за всіма питаннями, які зв'язані з торговельною діяльністю» [23, арк. 214-215]. Створення торгового відділу Вукопспілки свідчило не лише про розширення торговельних операцій споживчої кооперації та полегшення узгодження їх дій із державними структурами, але й про посилення підпорядкованості народногосподарським планам. Через цей відділ

керівництву республіки було досить зручно контролювати торговельні операції споживчої кооперації і давати відповідні розпорядження щодо боротьби з приватною торгівлею.

Проаналізувавши досвід минулого, усвідомлюємо, що нині питання подальшого розвитку споживчої кооперації не знаходить необхідного обговорення на державному рівні. Зважаючи на постійне зростання цін, убачаємо сенс у тому, щоб допомогти активізувати торговельну діяльність кооперативних організацій з метою вироблення якісної, але дешевшої продукції, оскільки заготівлю та переробку можуть робити вони самі.

Без сумніву, прагнення впливати на торговельні операції споживчої кооперації у 1924-1925 рр. виявлялося в широкомасштабній агітаційній роботі партійно-державних керівних органів України. З метою агітації переваг торговельного обслуговування населення споживчою кооперацією правління Вукопспілки, виконуючи розпорядження влади, на своєму засіданні 9 лютого 1925 р. виокремило показові кооперативні одиниці, роботу яких мали зробити показовою для інших кооперативних організацій і населення. Такими виявилися Запорізька, Сталінська, Ніжинська і Тульчинська райспоживспілки; Горлівський, Миколаївський, Харківський, Полтавський робкоопи; 3 споживчі товариства – (по одному у Полтавській, Вінницькій та Одеській губерніях) [24, арк.38]. Отже, визначені показові кооперативні організації охоплювали практично всі регіони України і повинні були продемонструвати переваги над приватним торговцем як у промислових центрах, так і в сільській місцевості.

Для активізації торговельної діяльності споживчої кооперації та водночас пропаганди переваг споживчої кооперації порівняно з іншими формами торгівлі керівництво УСРР ініціювало проведення конкурсів. Так, 25 лютого 1925 р. вийшла постанова ВУЦВК «Про Всеукраїнський конкурс споживчої кооперації», що мав проходити з 1 березня по 1 травня 1925 р. Про зацікавленість керівництва республіки у цьому заході свідчить той факт, що із особливого запасного фонду уряду УСРР на його проведення виділили 10 тис. крб. Були визначені премії для кращих споживчих товариств: а) для сільських – 1 перша грошова премія розміром 1250 крб., 3 других – відповідно по 625 крб., 6 третіх – по 450 крб.; для робітничої кооперації – 1 перша 1250 крб., 2 других – по 625 крб., 3 третіх – по 425 крб. Результати конкурсу і досвід торговельної діяльності кращих споживчих робітничих та сільських товариств широко рекламувала газета «Вісті ВУЦВК» [25, с. 104-105]. Як бачимо, конкурс мав зацікавити і членів кооперативів, і безпосередньо самих продавців, і некооперовану частину населення.

Щоб посилити громадський контроль та спостереження за торговельною діяльністю кооперативних організацій, до цієї справи більшовики залучали активістів споживчих товариств. Наводимо зміст звернення до пайовиків Горлівського робітничого кооперативу: «Член кооперативу, ти – господар кооперативу, покращуй кооперативне господарство: сплачуй акуратно пай, купляй товар лише в кооперативній крамниці, відвідувай загальні збори, цікався справами кооперативу, вимагай звітів від уповноважених, указуй правлінню на недоліки роботи, сприймай роботу ревізійної та крамничної комісії, залучай до кооперації нових членів. Цим ти допомагаєш знизити накладні витрати, здешевити товари, усунути крадіжки і розтрати, зміцнити кооперативний капітал, витіснити приватного торговця з ринку» [26].

Органи влади на місцях не заперечували проти створення так званих крамничних комісій із числа пайовиків, метою яких було відстеження та перевірка якості торговельного обслуговування організаціями споживчої кооперації. Без сумніву, крамничні комісії принесли помітну користь, оскільки допомагали виявляти недоліки торговельної роботи кооперативних організацій, брали участь у розцінці товарів, усували вади в обслуговуванні пайовиків, допомагали вирішувати такі проблеми, як нестача товарів, зростання цін, спекуляція тощо. Підтримка крамничних комісій свідчила про намагання держави розширити контроль за роботою споживчої кооперації силами безпосередньо самих членів кооперативів. Не випадково газета «Пролетарий» у жовтні 1925 р., звертаючись до членів споживчої кооперації, закликала посилити контроль над її роботою шляхом створення крамничних комісій [27].

Отже, «нова торговельна політика», проголошена в 1924 р., передбачала посилення державного регулювання торговельними операціями кооперативних організацій. Зміцнення регулюючого та контролюючого впливу партійно-державного керівництва УСРР на торговельну галузь споживчої кооперації супроводжувалося необґрунтованою опікою, адмініструванням, хоча і пояснювалося це нагальною необхідністю витіснення приватного торговця з ринку споживчих послуг та покращення обслуговування пайовиків.

Рішення дев'ятого з'їзду КП/б/У (грудень 1925 р.) переконують у тому, що навіть за умови активізації та стабілізації торговельної діяльності споживчої кооперації вплив держави не ослабнув, а, навпаки, посилювався. Зокрема, у документах з'їзду підкреслювалося, що зростання товарообороту, явища товарного голоду, боротьба з приватною торгівлею та інші висувають завдання посилення регулюючої роботи держави в галузі торгівлі, зміцнення на ринку ролі державних та кооперативних органів [28, с. 352].

Таким чином, завдяки системі державних заходів кооперативні організації, не зважаючи на великі труднощі, пов'язані з конкурентною боротьбою, протягом 1924-1925 рр. показали свої переваги над приватною торгівлею, потіснивши її на споживчому ринку. Водночас ряд партійних та державних рішень, визначаючи державну торговельну політику, припустилися помилок щодо споживчої кооперації: їй заборонялося комерційне підприємництво, оптова торгівля товарами широкого вжитку, продаж предметів розкоші. До того ж держава змушувала кооператорів продавати товари за цінами, нижчими за ринкові, що в ряді випадків призводило до збитків фінансово слабких організацій. Тож посісти монопольне становище на ринку на кінець 1925 р. споживча кооперація ще не змогла. Названу проблему кооператори мали вирішити найближчим часом, оскільки це входило в народногосподарські плани державної партії, які споживча кооперація була змушена ретельно виконувати.

Отже, історичний досвід обслуговування населення торговельними підприємствами різних форм власності має систематично вивчатися з метою вироблення практичних пропозицій щодо стабілізації сучасного споживчого ринку та покращення якості обслуговування населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Харків: Червоний шлях, 1925. – 52 с.
2. Целларіус В. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток). – Харків: Книгоспілка, 1926. – 76 с.
3. Дешко Є. Кооперація на Україні. – Харків: Урядова друкарня ім. Фрунзе, 1927. – 99 с.
4. Швецов А.И. Денежная реформа и кооперация. – М.: Центросоюз, 1927. – 34 с.
5. Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917-1927. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 44 с.
6. Кремнев Г. Развитие кооперации. – Л.: Изд-во «Кооперативный строитель», 1928. – 169 с.
7. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР (исторический очерк). – М.: Издательство Центросоюза, 1951. – 404 с.
8. Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967. – К.: Экономика, 1967. – 208 с.
9. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Товариство Української кооперації, 1964. – 624 с.
10. Дмитренко В.П. Торговая политика советского государства после перехода к нэпу 1921-1924 гг. – М.: Наука, 1971. – 371 с.
11. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. – Харьков: Основа, 1992. – 190 с.
12. Пиріг О.А. Ринок і торгівля України (історичний аспект). – К., 1996. – 199 с.
13. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.3. 1922-1925. – 9 изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1984. – С. 197-198.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. Коммунистическая партия Украины в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі: Компартия Украины в резолюциях...). – Т.1. 1918-1941. – К.: Политиздат Украины, 1976.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 1925. – Арк.1.
19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 1899. – Арк. 74.
20. Там само. – Спр. 1878. – Арк. 50.
21. Збірник узакошень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі: ЗУ України). – 1924. – № 15.
22. Компартия Украины в резолюциях... – Т.1.
23. Центральний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.296. – Оп.2. – Спр. 1318.
24. Там само.
25. ЗУ України. – 1925. – № 6-7. – ст. 51.
26. Бюллетень Горловского многолабочного рабочего кооператива «Горняк». – 1925. – №1.
27. Усилить контроль над работой кооперации // Пролетарий. – 1925. – 29 октября.

В.А.Тучинський, П.С.Григорчук

**ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ
РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ У СКЛАДІ УСРР В 1924 Р.**

Історія Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки й на початку ХХІ століття залишається маловідомою сторінкою минулого українсько-молдавських взаємин. Автономна Республіка була створена на лівобережжі Дністра у жовтні 1924 року. Її утворенню передували надзвичайно складні політичні передумови. Протягом 1920-1924 рр. у керівництві більшовицької партії велися запеклі дискусії про місце і форму державності молдавського народу і лише в кінці 1924 р. це питання було остаточно вирішено на користь Автономної Республіки у складі УСРР.

Проблема утворення МАРСР мало привертала увагу дослідників. В 70-х рр. ХХ ст. в Україні цю проблему досліджував В. Лисенко [1]. У його наукових розвідках дано загальну характеристику внутрішніх та зовнішніх передумов утворення Молдавської Автономної Республіки. Із істориків Республіки Молдови відзначимо дослідження С. Брисякіна та М. Ситника [2]. Монографія А. Репіди присвячена характеристиці соціально-економічних передумов, що призвели до утворення Автономної Республіки [3]. Окремі проблеми історії МАРСР вивчаються істориками самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки [4].

Метою публікації є дослідження політичних передумов та політичної боротьби у керівних органах більшовицької партії між противниками та прихильниками утворення Молдавської Автономної Республіки.

Ідея утворення Молдавської Республіки виникла на початку 20-х рр. Вона з'явилася у середовищі політичних емігрантів – румун та молдаван, що проживали у Москві. Після утворення СРСР значно активізувався рух за створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, яка повинна була включати територію лівобережного Придністров'я та Бессарабії. Почався тривалий переговорний процес із Румунією про передачу території Бессарабії до складу Радянського Союзу, однак він завершився безрезультатно.

Після цього більшовицькій верхівці стало зрозуміло, що утворити Молдавську Радянську Республіку на цьому етапі неможливо. Тоді політичне керівництво СРСР взяло курс на створення в межах УРСР автономії молдавського народу, а приєднання Бессарабії тимчасово було відкладено.

Партійні та радянські органи УСРР розгорнули активну пропагандистську та організаційну роботу по підготовці утворення Молдавської Республіки. Оскільки головна робота мала проводитися в Одеській губернії, там почали створюватися спеціальні молдавські органи. 11 березня 1924 р. Пленум Одеського губкому КП(б)У прийняв рішення про створення в складі губкому партії Молдавської секції [5, арк. 10-11]. Широкого розмаху набрала політична пропаганда. Одним із її центрів став Інтернаціональний клуб народів Заходу, який розпочав роботу в Одесі у лютому 1924 р., молдавська секція клубу об'єднувала понад 150 слухачів [6, арк.21].

Значну роль у створенні Молдавської Республіки відіграли авторитетні командири Червоної Армії - Г.Котовський та М.Фрунзе. Саме під керівництвом Г.Котовського на початку 1924 р. було створено ініціативну групу, яка 4 лютого 1924 р. направила у партійні органи Доповідну записку про необхідність створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки [4, с. 208].

В записці з більшовицькою відвертістю було викладено справжні причини утворення Республіки. «Молдавська республіка може зіграти ту ж роль політико-пропагандистського фактору, що і Карельська по відношенню до Фінляндії. Вона стане великим приводом для претензій на возз'єднання до неї Задністров'я» [7, арк.53].

5 лютого 1924 р. доповідна записка надійшла в ЦК РКП (б). Наступного дня з нею познайомився М. Фрунзе і повністю підтримав викладені в ній пропозиції [3, с. 143-144]. Після цього почалася тривала та вперта боротьба за здійснення ідеї утворення Молдавської Республіки.

Політбюро ЦК КП(б)У отримавши записку ініціативної групи, в середині лютого 1924 р. обговорило питання «Про Молдавську Радянську Республіку». Думки членів вищого

.....
партійного органу розділилися, а тому конкретного рішення не було прийнято. Політбюро доручило відповідним органам визначити чисельність молдавського населення Придністров'я [8, с. 77]. 20 березня 1924 р. питання «Про Молдавську РСР» було розглянуто на засіданні Політбюро ЦК РКП(б). Його готували Г. Чичерін та Х. Раковський, які дотримувались різних точок зору. Нарком іноземних справ СРСР Г. Чичерін вважав помилкою в умовах складного міжнародного становища створювати державність молдавського народу, натомість його опонент Х. Раковський – доводив на засіданні Політбюро необхідність такого державного утворення [9, с. 150-151].

Навесні 1924 р. відбувався процес консолідації сил як прихильників, так і противників утворення Молдавської Республіки. В березні, коли це питання знаходило своє відображення лише в секретних партійних документах, в багатьох містах СРСР відбувалися мітинги і зібрання бессарабських та румунських емігрантів, приурочені відкриттю радянсько-румунської конференції у Відні. У виступах та резолюціях мітингів і зборів ставилась вимога утворення Молдавської Республіки не на території України, а на території Бессарабії та возз'єднання її з СРСР [10, с. 124].

На початку квітня 1924 р., у відповідності до вказівки ВУЦВК, розпочалися роботи по вивченню території населеної молдаванами, а в середині травня Центральна адміністративно-територіальна комісія УСРР запропонувала Одеському губвиконкому виявити всі населені пункти, де молдавани складають переважну більшість населення. З ініціативи Г.Котовського зі складу кавалерійського корпусу, яким він командував, і який розташовувався у Придністров'ї, також було створено спеціальну комісію для обстеження місць проживання молдаван [11, с. 119].

Після завершення роботи комісії вказали різну чисельність молдавського населення регіону. Так, у Доповідній записці Центральної адміністративної комісії „По питанню районування місцевостей, заселених молдаванами», складеній заступником наркома внутрішніх справ УСРР В.Черлунчакевичем, загальна чисельність молдаван, що проживали в Україні, складала 177,7 тис. чоловік [12, арк.161]. Із них в районах Придністров'я проживало 114,8 тис. або 14,2% молдаван і 419,6 тис. українців, які склали 69,2 % всього населення регіону. Комісія зокрема відзначала: «Разом із молдаванами на території Придністров'я проживають українці та росіяни, які по кількості населення переважають молдаван. Територія де молдавани проживають компактно займає головним чином Придністров'я і розтягнута вузькою смугою шириною 10-25 верст і довжиною 250 верст» [8, с. 169].

За підрахунками комісії, що була створена з ініціативи Г.Котовського, чисельність молдавського населення Придністров'я склала 283,3 тис. чоловік, що більше, ніж на 150 тис. перевищувало дані Комісії ВУЦВК [1, с. 88]. Ознайомившись із результатами роботи комісії, Голова ВУЦВК Г.Петровський рекомендував Політбюро ЦК КП(б)У відмовитися від створення Автономної Республіки до повного вивчення етнічного складу населення краю [8, с. 131].

Ідея ініціативної групи не знаходила також підтримки і в наркоматі іноземних справ СРСР. У записці Г.Чичеріна на ім'я В. Молотова від 3 березня 1924 р. зазначалось: «Створення МРСР в даний момент є передчасним, бо може викликати загарбницькі прагнення румунських шовіністів. Виявлення такої кількості молдаван, тобто румун на українській території, посилить позиції румун в суперечках по питанню Бессарабії» [13, арк.76].

У липні 1924 р. боротьба між прихильниками та противниками утворення автономії в Політбюро ЦК РКП(б) ще більше загострилась. Саме тоді відбулися два засідання вищого партійного органу більшовицької партії. 24 липня Політбюро рішення так і не прийняло через те, що перемогла ідея противників утворення Молдавської Республіки. Однак 29 липня відбулося вирішальне засідання Політбюро ЦК РКП(б), на якому були відсутні впливові противники створення Республіки – М.Калінін та К.Ворошилов. Заслухавши доповідь Г.Чичеріна, виступи М.Фрунзе та Х.Раковського, Політбюро постановило: «Вважати за необхідне, перш за все з політичних мотивів, виділення молдавського населення в спеціальну Автономну Республіку у складі УСРР» [8, с. 33].

Після позитивного вирішення цього питання під керівництвом М.Фрунзе в Москві було створено комісію, яка отримала назву «Комісія по молдавському питанню», яка зайнялася практичною роботою по створенню МАРСР.

Виходячи із того, що більшість молдаван Придністров'я проживали на території Одеської губернії, ЦК КП(б)У доручив проведення заходів по утворенню автономії Одеському

губернському комітету партії. У серпні 1924 р. на закритому засіданні губкому було створено Організаційну комісію [14, арк.46].

В постанові бюро Одеського губкому від 20 серпня 1924 р. про роботу Комісії зокрема вказувалося: «Не поширювати свідчення про роботу Оргкомісії, так як її робота носить суворо конспіративний характер, а ініціатива повинна виходити із низових селянських мас» [15, арк. 8]. Комісія спрямувала свою роботу так, щоб створити у населення губернії враження про утворення МАРСР як позитивну реакцію влади на вимогу молдавського населення Придністров'я.

На завершальному етапі створення МАРСР загострилася боротьба між бессарабськими та румунськими політичними емігрантами. Керівництво більшовицької партії активно залучало до організаційної роботи по створенню автономії вихідців із Бессарабії, натомість румунські емігранти під керівництвом І. Діческу-Діка не полишали надій на створення Молдавсько-Румунської Республіки та обов'язкове запровадження румунської мови. Крім того, в Московській ініціативній комісії не було єдності по питанню формування керівних органів Автономної Республіки. В партійні та радянські органи було подано «Список румун та бессарабців для заняття відповідальних посад в Молдавській АРСР», що являв собою склад уряду на чолі з Г.Котовським. В список було внесено 12 румун та 9 бессарабців, жодного представника Придністров'я там не було. Однак, коли у жовтні 1924 р. було затверджено склад тимчасових партійних та радянських органів Молдавської АРСР, то там вже переважали вихідці з Бессарабії, від румунських емігрантів в списку була лише К. Арборе-Ралі [14, арк.92].

Активність румунських емігрантів у створенні республіки викликала невдоволення з боку партійних органів України. Вже після утворення МАРСР, 15 грудня 1924 р., Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про групу бессарабців» і прийняло таку постанову: «Політбюро відмічає наявність двох груп серед молдавських працівників – однієї, що знаходиться у Москві і складає так звану ініціативну групу з орієнтацією на румунську культуру, та іншої, - що складає основу Обкому та Ревкому Молдавської Республіки з орієнтацією на народну молдавську культуру. Виходячи з цього Політбюро прийняло рішення розпустити Московську ініціативну групу по створенню Молдавської Республіки» [16, арк.39].

Остаточне рішення про створення МАРСР було прийнято на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 19 вересня 1924 р., коли було визначено її кордони та адміністративний поділ [8, с. 43-44]. У тривалій дискусії з приводу території та форми державності молдавського народу взяли участь кандидати в члени Політбюро ЦК РКП(б) М.Калінін та В.Молотов, член ЦК РКП(б) К. Ворошилов. Від імені українського керівництва з доповіддю виступив В. Затонський, від ініціативної групи – І.Діческу – Дік. Незважаючи на те, що пропозиція ЦК КП(б)У про створення МАРСР була схвалена, Політбюро ЦК РКП(б) прийняло з цього питання додаткову ухвалу: «У відповідності до прохання т. Калініна, Смірнова та Ворошилова поставити на голосування всіх членів ЦК РКП(б) з опитуванням по телеграфу, питання про перенесення остаточного рішення про створення Молдавської Республіки на Пленум ЦК РКП(б)» [17, с. 81-82]. Однак таке рішення не було виконано, черговий Пленум ЦК РКП(б), що відбувся у кінці жовтня 1924 р., цього питання вже не розглядав. Так остаточно завершилась боротьба між прихильниками та противниками створення МАРСР, що протягом тривалого часу велася у вищих органах влади СРСР та УРСР. Подолавши опір М. Скрипника, В. Чубаря та деяких інших керівників України, а також К. Ворошилова і М. Калініна, що їх підтримували у Москві, прихильники утворення Молдавської Республіки М.Фрунзе та Г.Котовський, румунські та бессарабські емігранти добилися своєї мети.

Офіційне рішення про утворення МАРСР було прийнято на III сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету восьмого скликання 12 жовтня 1924 р. Виступаючи на сесії Голова Раднаркому УСРР В.Чубар відзначив, що при підготовці утворення Молдавської АРСР партійні та радянські органи України, враховуючи тимчасову окупацію Бессарабії, вирішили включити до складу Автономної Республіки населені пункти та адміністративні райони, в яких молдавське населення не складає більшості. Доповідач висловив надію, що обрана форма державності буде мати велике значення для трудящих Бессарабії в їх боротьбі за возз'єднання з радянською батьківщиною [18, с. 5-6].

Сесія ВУЦВК прийняла Постанову про утворення Молдавської Автономної РСР та визначила її кордони, на заході та південному-заході кордон співпадав з державним кордоном СРСР. Це означало, що до складу Молдавської АРСР де-юре включалась і Бессарабія. Виступаючи 26 жовтня 1924 р. на одному із мітингів, народний комісар юстиції Української

СРР М.Скрипник заявив: «Ми вважаємо кордон не по річці Дністер а Прут. На нашій карті червоною лінією обведена і Бессарабія, бо Бессарабія повинна стати частиною МАРСР» [19, с. 2].

Підготовка та створення Молдавської АРСР була типовим прикладом більшовицької революційної творчості. Директиви вищих партійних органів направлялися в місцеві партійні організації і були обов'язковими для виконання. Мета утворення МАРСР була тісно пов'язана із ідеологією світової революції. Молдавани, що склали у Придністров'ї незначну частину населення, зовсім не претендували на територіальну автономію, а національний рух місцевих жителів за створення державності молдавського народу так і не виник.

У перспективі подальших досліджень вказаної проблеми актуальним видається вивчення особливостей політичного та соціально-економічного розвитку Автономної Республіки, що існувала у складі УРСР до липня 1940 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лисенко В. Г. Шляхом братерського єднання. (До 50-річчя утворення Молдавської РСР). – К., 1974. – 82 с.
2. Брисякин С., Сытник М. Торжество исторической справедливости. 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа. – Кишинев, 1969. – 235 с.
3. Репида А. Образование Молдавской АССР. – Кишинев, 1974. – 196 с.
4. История Приднестровской Молдавской Республики. В 2-х т. – Тирасполь, 1996. – Т.1. – 375 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.29. – Оп.1. – Спр.1089.
6. ЦДАГО України. – Ф.29. – Оп.1. – Спр. 1215.
7. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 63. – Спр.17.
8. Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской Республики. Сборник официальных документов. – Тирасполь, 1993. – 329 с.
9. Начало большого пути: Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Коммунистической партии Молдавии. – Кишинев, 1964. – 280 с.
10. Левензон Ф. Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос. – Кишинев, 1974. – 186 с.
11. Иванова З.М. Левобережные районы Молдавии в 1918-1924 гг. – Кишинев, 1979. – 310 с.
12. ЦДАГО України. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 898.
13. ЦДАГО України. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 2116.
14. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф.150. – Оп.1. – Спр. 893.
15. ДАОО. – Ф.150. – Оп.1. – Спр. 913.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1235.
17. Сурилов А., Страгулат Н. О национально-государственном самоопределении молдавского народа. – Кишинев, 1967. – 245 с.
18. III сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання 8-12 жовтня 1924 року. – Харків, 1924. – 65 с.
19. Скрипник Н. Митинг трудящихся Тирасполя // Правда. – 1924. – 27 октября.

Н.І. Заставецька

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПРОПОЛЬСЬКОЇ СВІДОМОСТІ У МОЛОДІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1920 – 1930-ТІ РР.)

Невід'ємним елементом становлення і розвитку державності є наявність національно свідомого суспільства, що здатне виступити міцною опорою у політичному та економічному житті країни, вивести її на якісно новий рівень розвитку у світовому просторі. Значущість патріотичного виховання доведено не тільки теоретично, але й конкретними історичними прикладами. Так, після відновлення Другої Речі Посполитої у 1918 р. чільне місце у внутрішній політиці держави відводилось формуванню нової генерації поляків, у тому числі й з молоді когорти корінних жителів Західної України. Урядом було вжито ряд заходів суспільно-політичного, економічного та культурного спрямування з метою остаточного закріплення приєднаних до Польщі територій. Нав'язування ідеї історичної неподільності земель відбувалось також шляхом залучення західноукраїнської молоді до збереження старожитностей краю, трактованих владою як історико-культурна спадщина польського народу. Попри наявні дослідження впливу політики Другої Речі Посполитої на формування свідомості українського населення, ця проблематика не втрачає актуальності. Історично апробовані методи та прийоми

.....

громадянської освіти на ґрунті охорони культурних цінностей залишаються дієвими, особливо в контексті сучасних націотворчих процесів.

Наукові пошуки з проблеми включають в себе, як мінімум, три складових: педагогічну – вивчення системи шкільництва на західноукраїнських землях у період їх перебування під владою Польщі; психологічну – аналіз процесу формування свідомості молоді краю та впливу на нього великодержавної політики; історичну – обґрунтування конкретних взаємопов'язаних кроків держави у напрямку політичного, культурного впливу на дітей та юнацтво Східної Галичини і Західної Волині з метою прищеплення пропольських цінностей, патріотизму і, як наслідок, закріплення українських територій у складі Другої Речі Посполитої. Виходячи з потреб поглибленого вивчення окресленої проблематики, вважаємо за необхідне обмежитися її краєзнавчо-пам'яткоохоронним аспектом. Науковому аналізу сприяють публікації вітчизняних та закордонних дослідників, а саме: р. Дибовського [1], Є. Тушевського [2], Я. Фіцтке [3], М. Чижевського [4], А. Яновського [5], О. Завадської [6], Л. Середняк [7], Н. Кінд-Войтюк [8-9] та ін. Остання, наприклад, відзначила високу ефективність молодіжних товариств у реалізації головних завдань польського краєзнавчого руху на теренах Волині. Даючи оцінку владному аспекту діяльності, науковець наголошувала на поглибленні колонізаційної політики та нав'язуванні відповідних стереотипів у суспільно-культурному і науковому житті краю. З іншого боку, Я. Фіцтке вважав, що визначальним наслідком цілеспрямованої роботи державних структур та громадських організацій у вказаному напрямку стало виховання у молодого покоління пам'яткоохоронної культури та розуміння цінності пам'ятки.

Відтак, ми поставили за мету дослідити процес формування пропольської свідомості у молоді Західної України у 1920 – 1930-ті рр. на основі краєзнавчих студій та збереження історико-культурних надбань. Завдання роботи: визначити особливості залучення державою, громадськими організаціями дітей та юнацтва до охорони західноукраїнських старожитностей; уточнити складові пропольського молодіжного пам'яткоохоронного та краєзнавчого рухів краю у міжвоєнний період.

В умовах відродження Другої Речі Посполитої захоплені українські землі переживали глибоке національне пригнічення. Завдання державної політики визначались потребами консолідації народу, формування нації, об'єднання земель спільними ціннісними орієнтирами [10, с. 311-315]. Тому примусові асиміляційні процеси супроводжувались насадженням корінному населенню Східної Галичини і Західної Волині єдиної загальнопольської культури. Посилення об'єднавчого ефекту очікувалось і від програми регіоналізму, що включала різнопланове вивчення краю, дослідження його історико-культурних надбань [1, с. 151; 11]. На законодавчому рівні був закріплений краєзнавчий компонент у системі освіти, зокрема, й на території Західної України, що передбачав виховання нового покоління поляків, сповнених громадянським духом, повагою та відданістю батьківщині [12, с. 549; 13, с. 14]. Серед низки найпоширеніших засобів – використання краєзнавчих матеріалів при вивченні історії краю у школах, запровадження спеціальних історичних екскурсій, під час яких діти не лише оглядали, але й збирали пам'ятки для шкільних музеїв [7, с. 270-271]. Щоправда, наслідком останнього стали своєрідні деформації у захопленні старовиною, які спричинили тенденцію розпорошення історико-культурної спадщини у дрібних колекціях сільських краєзнавців та шкільних вчителів [14, с. 271; 15, с. 150].

До вивчення й охорони старожитностей юнацтво заохочували численні товариства. Особливою ініціативністю вирізнялось Польське краєзнавче товариство (ПКТ)* – найбільш авторитетна громадська організація у краєзнавчо-туристичному русі Другої Речі Посполитої. Новим у його діяльності стало формування мережі відділень при освітніх установах (від шкіл – до вищих навчальних закладів) [5, с. 182]. Завданням молодіжних осередків товариства, типу краєзнавчих кіл шкільної молоді, було, насамперед, виховання патріотизму у новій генерації поляків на ґрунті цілеспрямованої діяльності з пізнання та збереження старовини західноукраїнського краю як «національного» надбання відновленої Польщі [4]. Діяльність таких організацій належала до юрисдикції Міністерства віросповідань та народної освіти і регламентувалась відповідними розпорядженнями. Так, наприклад, відносини між Комісією краєзнавчих кіл шкільної молоді Головного відділу ПКТ та керівництвом шкіл регламентувались циркуляром Міністра віросповідань та народної освіти проф. К. Хиліньського від 22 жовтня 1935 р. Згідно з документом, краєзнавчі молодіжні осередки

* Тут і далі, де спеціально не вказано, переклад офіційної установи наш.

.....

вважались шкільними організаціями, утворення яких було можливим лише за наявності дозволу дирекції [16, с. 282]. Попри громадський характер такі об'єднання функціонували за рахунок урядової підтримки. Так, відповідно до звітності ПКТ, у 1938 р. Міністерство віросповідань та народної освіти профінансувало опікунські курси, краєзнавчі юнацькі табори, дорадчий з'їзд молоді у Львові, друк спеціалізованого часопису молодіжного пам'яткоохоронного руху «Орлиний політ» («Orli lot») та інші видання Комісії краєзнавчих кіл шкільної молоді [6; 17, с. 181].

З 1932 р. на теренах Тернопільського воєводства ініційовано організацію секції краєзнавчих кіл молоді при Подільському туристично-краєзнавчому товаристві (ПТКТ). Першим керівником організації став директор гімназії Д. Питель, який і взяв на себе зобов'язання сприяти утворенню подібних осередків при усіх середніх школах регіону. Завдяки діяльності секції у середині 1930-х рр. було засновано музей ПТКТ у Теребовлі [18, арк. 3], у 1936 р. почав виходити щомісячний журнал під редакцією В. Ціхоцького та Й. Опацького «Вічний вогонь Поділля» («Znicz Podola») у Чорткові [19].

Подібні молодіжні об'єднання діяли й при філіях Волинського краєзнавчого товариства та опіки пам'ятками минулого – оплоту утвердження польської культури на Волині [9; 20, арк. 7; 21, арк. 3; 22, арк. 9 зв.]. Один із провідних членів товариства Я. Фіцке, спонукаючи молодь до практичної пам'яткоохоронної діяльності, закликав, по-перше, збирати різні артефакти, знайдені під час сільськогосподарських робіт. По-друге, терміново повідомляти у відповідні структури (гміну, постерунок, староство, музей) про виявлені об'єкти (наприклад, поховання чи поселення) і забезпечувати непорушність пам'ятки до приїзду фахівців. По-третє, у випадку неможливості виконання попереднього пункту, проводити детальний опис знахідки, замальовувати або робити відбиток, і лише після збирання усього до найдрібніших фрагментів передавати до музею [3, с. 210].

Варто звернути увагу, що значна частина західноукраїнського юнацтва не потрапляла під польський виховний вплив, оскільки членами шкільних краєзнавчих осередків могли стати лише школярі. Для вирішення проблеми у 1938 р. ПКТ заснувало спеціальний орган – Реферат у краєзнавчих справах позашкільної молоді. Він налагодив контакт з декількома об'єднаннями колишніх вихованців початкових шкіл Польщі і передав матеріали для пропаганди руху за вивчення краю та збереження його пам'яток [17, с. 184-185].

Ще одним кроком у реалізації ідеї історичної неподільності польських земель було заснування кіл сільської молоді, покликаних згуртувати та виховати сільських підлітків. Їх діяльність поширювалась здебільшого на території Західної Волині, що, вочевидь, пояснюється особливостями етнополітики Другої Речі Посполитої, а також слабкою національною активністю населення краю. Так, наприклад, у Кременецькому повіті організаційна хвиля розпочалася з 1927 р., і вже за десятиріччя рух набув структурованості та різноплановості [23-24]. Опікуном і першим головою повітового об'єднання кіл був інспектор Кременецького ліцею Ю. Понятовський, який згодом став Міністром сільського господарства та сільськогосподарських реформ [24, с. 245]. Станом на 1937 р. у повіті нараховувалось 62 сільські організації молоді із загальною кількістю членів понад 1000 осіб (з них 22 % поляків, а решта – українці) [24, с. 246-247]. В основі діяльності лежала різностороння самоосвіта. Силами кіл сільської молоді у 1931 р. на теренах повіту проведено краєзнавчий конкурс для пізнання та усвідомлення цінності звичаєвої культури та історії краю, організовано ряд екскурсій [24, с. 250-252].

Нового розмаху набрали пам'яткоохоронний та краєзнавчий рухи у середовищі студентів вищих навчальних закладів. Перебуваючи під патронатом Польського краєзнавчого товариства, академічна молодь здійснювала регіональні екскурсії, займалась дослідженням різних об'єктів історико-культурної спадщини, брала участь у формуванні культури збереження пам'яток, щоправда на польських ідейних засадах. Для координації діяльності на першому студентському краєзнавчому з'їзді у Варшаві у 1922 р. утворено центральну інституцію – Спілку академічних краєзнавчих товариств. Її засновниками виступили 13 наукових кіл та студентських краєзнавчих організацій, в основному з Варшави та Львова [2, с. 11]. Разом з тим, особливістю цього молодіжного руху на західноукраїнських землях був високий рівень освіченості його учасників, що спричиняло певні побоювання владних структур. Так, наприклад, виходячи з міркувань державної безпеки, Міністерство внутрішніх справ у Варшаві назвало небажаними екскурсії, організовані туристично-краєзнавчою секцією Української студентської громади академічних осередків у Польщі на Холмщину, Волинь,

Полісся і Підляшшя. Мотивуючи заборону, урядовці наголошували на великій вірогідності негативного впливу учасників екскурсії на місцеве населення, а саме, поглибленні української свідомості та поширенні національної пропаганди [25, арк.1, 4, 5].

Таким чином, обумовлюючи статус західноукраїнських земель у складі Другої Речі Посполитої, владні кола трактували пам'ятки краю як культурне надбання польської нації. Тож, залучаючи молодь Західної України до краєзнавчих студій та збереження місцевих старожитностей, намагалися сформувати пропольську свідомість, прищепити великодержавні цінності, виховати нову генерацію поляків-партіотів. Прямим наслідком такої політики стало розгортання молодіжного краєзнавчого руху, що проявився у функціонуванні шкільних, позашкільних та студентських краєзнавчих осередків. Однак, рівень освіченості молоді нерідко перешкоджав утвердженню польських ідей. Часто, аналізуючи краєзнавчі матеріали, свідоме українське студентство по-своєму оцінювало виучувані реалії. Це підривало авторитет пропольського виховання і сприяло поглибленню української національної духовності.

В цілому, історичний досвід виховного впливу пам'яткоохоронної діяльності набуває особливої актуальності в контексті сучасного виховання молоді, а тому повинен бути постійно в полі зору відповідних державних структур.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Dyboski R. Krajoznawstwo a wychowanie Państwowe // Ziemia. – 1936. – № 6. – S. 150-152.
2. Tuszewski E. Rozwój akademickiego Koła Krajoznawczego na tle idei krajoznawczej // Ziemia. – 1927. – № 1. – S. 8-12.
3. Fitzke J. Rola młodzieży w ochronie zabytków archeologicznych // Życie Krzemienieckie. – 1937. – № 10-11. – S. 207-210.
4. Czyżewski M. Działalność naukowa i popularyzacja wiedzy w programie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego // http://khit.pttk.pl/teksty/100ptk_sesja_r_czyzewski.pdf
5. Janowski A. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze // Ziemia. – 1927. – № 11. – S. 180-182.
6. Завадська О. Журнал «Orli lot» як джерело вивчення молодіжного краєзнавчого руху на Волині в 1921 – 1939 рр. // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Вип. 3. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, Луцьк – Колодяжне, 18-19 травня 2004 р. – Луцьк: ПМ «Пулс», 2004. – С. 316-319.
7. Середняк Л. Краєзнавство як засіб національного виховання у навчальних закладах Східної Галичини в міжвоєнний період // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали наукової краєзнавчої конференції 26 жовтня 2000 р. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 261-274.
8. Кінд-Войтюк Н. В. Історико-краєзнавчі дослідження і пам'яткоохоронна робота на Волині у 1920-х–1930-х роках : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Кінд-Войтюк Наталія Василівна. – Чернівці, 2007. – 23 с. (С. 12–13.)
9. Кінд-Войтюк Н. В. Участь науково-громадських товариств Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського Воеводства (1921 – 1939 рр.) // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 5. – С. 136-140.
10. Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918 – 1926. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
11. Program regionalizmu polskiego (Opracowany przez Radę Naukową Sekcji Powszechnych uniwersytetów Regionalnych Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych) // Opisy powiatowa studja nad stosunkami województw, jako jednostek regionalnych. – Płock: Druk. B-cia Detrychowice, 1928. – S. 54-60
12. Araszkiewicz F. Geneza ustaw z roku 1932 o szkolnictwie państwowym i prywatnym // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 1971. – № 4. – S. 549-587.
13. Araszkiewicz F. Wychowanie obywatelskie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej // Wychowanie obywatelskie. – 1971. – № 4. – S. 13-15.
14. Chętnik A. W sprawie grabieży materiału muzealnego // Ziemia. – 1929. – № 15 i 16. – S. 270-271.
15. Przemyski K. W sprawie muzeów powiatowych // Ziemia. – 1928. – № 10. – S. 149-152.
16. Sprawozdanie z działalności Polskiego Tow. Krajoznawczego w 1935 r. // Ziemia. – 1936. – № 6. – S. 275-284.
17. Sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego // Ziemia. – 1939. – № 5-6. – S. 181-199.
18. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 36. – Оп. 1. – Спр. 8. – 6 арк.
19. Kapłon J. Podolskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Zarys dziejów // http://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_podole_0.
20. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 46. – Оп. 2. – Спр. 1032.– 8 арк.
21. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 2. – Спр. 1033.– 8 арк.
22. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 1842. – 12 арк.

23. Młoda Wieś Wołyńska w Krzemieńcu // Życie Krzemienieckie. – 1937. – № 4. – S. 56-59.
24. Stański E. Dorobek dziesięciolecia Kół Młodzieży Wiejskiej pow. Krzemienieckiego (Skrót sprawozdawczy) // Życie Krzemienieckie. – 1937. – № 12-13. – S. 245-254.
25. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 1066.– 7 арк.

Т.А. Стоян

«ЗА ЧІТКЕ БІЛЬШОВИЦЬКЕ ХУДОЖНЄ МОВЛЕННЯ»: ДО ІСТОРІЇ РАДІОЦЕНЗУРИ В УСРР 20–30-Х РР. ХХ СТ.

Історія становлення радянського художнього радіомовлення тісно пов'язана з розвитком радіотелефонії, тобто з використанням її технічних можливостей. Хронологічно, на думку радянських дослідників радіо [1, с. 19], його організаційне формування відбувалося протягом 1922–1928 рр. Системності художньому мовленню надало створення творчого об'єднання «Радіо для всіх» 1 жовтня 1924 р., фундаторами якого виявилися Російське телеграфне агентство (Роста), Трест заводів слабкого струму, Наркомат пошт і телеграфу, а 1 грудня 1924 р. був схвалений статут товариства «Радіопередача», очолюваного О.В. Шотманом. Для зміцнення партійного та ідеологічного керівництва цією першою радіомовною радянською установою ЦК партії відрядив до її правління журналістку Ф.О. Дробріну. Вона не була політредактором, але слідкувала за роботою тижневої газети «Новости радио», яка почала виходити з лютого 1925 р. [1, с. 60]. На її сторінках друкувалися перші радіопрограми, у яких художньому мовленню відводилося дуже мало місця. Переважно політико-інформативне мовлення, пропагандистські програми («Радіожовтень», «Радіопіонер», «Радіогазета»), хоча майже кожного дня лунали концерти, час від часу транслювали класичні музичні твори (опера «Садко» з Большого театру) [2].

Співвідношення художнього та суспільно-політичного мовлення, тобто радіоефіру, було тоді на користь останнього, позаяк такою виявилася потрійна лінія Агітпропу ЦК ВКП(б) та головлітвської цензури Наркомосу, особисте побажання Н.К. Крупської стосовно ідеологічного нагляду за розважальними програмами. Восени 1924 р., писав Я. Мукомль в передмові до книги І. Малкіна [3, с. 3], коли пролунала перша радіогазета, пропонувалося давати лише інформативні передачі. 16 липня 1924 р. кінорежисер-документаліст Д. Вертов виступив на сторінках газети «Правда» з пропозицією обмежити художнє мовлення, а по можливості й відхилити. Він пропонував широко транслювати «Радіогазету», а не починати «наше радіомовлення» з передачі «Кармен», «ріголетто», романсів. «Поки ще не пізно, – категорично наголошував він, – треба врятувати наше радіо від захоплення «художньою радіопередачею» (порівняйте із засиллям художньої кінематографії).

«Кіноправду» й «кінооко» протиставляємо ми «художній кінематографії», «Радіоправду» і «радіовуху» протиставляємо ми «художній радіопередачі» [4]. Кінодокументаліст Д. Вертов, котрий спеціалізувався на політичній проблематиці та увічнював образ Леніна на екрані, не сприймав «демонстрації опер і драм», а закликав готуватися до того, щоб відтворені події і явища «...капіталістичного світу повернути йому ж на погибель» [4]. Але художнє слово лунало по радіо, відредаговане політцензорами, хоча у 20-х рр. ідеологічний нагляд за мікрофонним матеріалом був надто ліберальним. Один із перших радянських дикторів, актор театру Моссовета, режисер, заслужений артист РСФРР О.Н. Абдулов, згадуючи у 1938 р. першовитоки радянського радіоефіру, зазначав: «Кадри радіомовлення були дуже нечисленні. Контролю над передачами майже не було» [5, с. 11]. Його наставником був свого часу Ф.І. Шаляпін, а мистецтву декламування художніх творів навчався у самого В.В. Маяковського. Вірші та поеми пролетарського поета демонструвалися на радіо протягом 1924–1925 рр., а його живий голос слухачі вперше почули у травні 1926 р. Упродовж 1928–1929 рр. він читав по радіо – «Клоп», «Парижанка», «Баня», «Хорошо», а 20 березня 1930 р. брав участь в атеїстичній радіопрограмі, виступ якого був останнім для поета [6, с. 158].

Для художнього радіомовлення 20-х рр., яке вишукувало нові мистецькі форми, важливо було досягти «ідеологічно витриманого» звукового змісту, позаяк текстову частину контролювали представники Головреперткому. Вимоги до музичного оформлення радіогазет, тобто тематичних передач, виклав у 1929 р. один із творців художнього радіомовлення Г. Поляновський. «Десять різновидів газет, – писав він тоді, – вимагають, очевидно, відмінного одне від одної звукового оформлення. Характерні особливості змісту кожної із газет – «Червоноармійська», «Жіноча», «Комсомольська» тощо – передбачала саму суть їх звукового

оформлення; наприклад: Якщо робоча газета має діловий, серйозний характер, ясно, що і музика, окреслюючи відділи, повинна бути відповідно серйозна, не забираючи дрібницями час у слухача. Дитяча газета – «Піонерська правда» – добра, життєрадісна. І музика до неї повинна бути така ж за настроєм. «Комсомольська газета» – завжди з піднесенням, смілива, викриваючи скрізь недоліки, де вони є. Музика у неї напориста, бойова, заклична.

Але, крім сказаного, кожна газета повинна мати ще і своє, лише їй притаманне гасло, музичну емблему, подібно до формату газети друкованої, шрифт заголовку, набору. Приклади: «Червоноармійська газета» має фанфарний підзаголовок – і це глибоко правильно, дитяча – гlockеншпіль – дзвіночки; комсомольська – ансамбль ударних інструментів; робітничая – повинна розпочинатися двома тактами з «Інтернаціоналу» оркестрового виконання», «Піонерська правда» – звуками флейти пікколо «Здіймайтесь багаттями» [7, с. 9]. Цей художньо-політичний критерій до оформлення суспільних радіопередач, запропонований музикритиком тих років, віддзеркалював основні принципи соцреалізму, але використовувалися твори радянських молодих композиторів та «обробки майстрів-класиків» – Шумана, Шуберта, Грига, Бетховена.

Музичний радіотвір, супроводжуючи текстову частину – п'єсу, роман, вірш – судячи з постановок тих років, проходив авторську внутрішню цензуру, а з іншого боку, вимагав великої напруги від драматурга. Наприклад, відомий у 30-х рр. драматург О.М. Афіногенов, працюючи над п'єсою «Дніпрельстан», крім «літературної майстерності», познайомився з літературою для сліпих, щоб збагнути «...сприйняття світу, звуку та організацію звукових почуттів» [8, с. 5]. Він вважав, що його твір – це не радіоп'єса, а радіофільм, присвячений «...одній із ділянок нашої соціалістичної новобудови» [8, с. 5]. Його автор, працюючи над сюжетами п'єси, переслідував чітку ідеологічну установку: показати «...небачену у світі школу соціалістичної переробки людини» [8, с. 5]. Не вдалося уникнути й відвертого соціального замовлення – звеличення соціалістичного поступу. «Ось чому в центрі фільму, – продовжував О. Афіногенов, – фігура українського селянина, зірваного з насидженого місця фактом затоплення рідного села, що прийшов на будівництво і проходить різні стадії своєї переробки: артільна праця (націоналізм, окремішність, рвацтво); машинова техніка (через заперечення машин до оволодіння ними); машинна праця (створює інші, відмінні від артілі інтереси до якості роботи); соціалістична праця (суботник, змагання)» [8, с. 5]. Відповідно до них пропонувався й музичний ритм – «ритм соціалістичного «Дніпрельстану».

Радіогазети, окремі п'єси, трансляції концертів передавалися згідно з радіопрограмами. Тематичні вистави («Дніпрельстан» тощо) належали до однієї із радіогазет – «Робітничої», «Селянської». Так у програмах за 1930 р., крім них, передбачалися виступи симфонічного концерту, грамофонна музика, класична музика, а також денні концерти «народна пісня в марксистському освітленні» [9]. Радіогазети, як організаційна форма мовлення, зазнавали критики. «У нас хибують радіогазети. Ще досі майже всюди зберігся такий анахронізм, – писав у 1930 р. О. Вольський, – що радіогазети треба будувати за прикладом друкованої преси. Спочатку іде славнозвісна передовиця, далі стаття, ще одна стаття, кілька робкорівських дописів, знову стаття, телеграми, іноді нарис, ще стаття, хроніка дня і нарешті фейлетон, хоч не завжди він є в газеті» [10, с. 522-523]. Композиційні недоліки доповнювали нудні статті агітаційно-пропагандистського змісту, тому 31 серпня 1932 р. радіогазети («Пролетарій», «Селянська», «Червоноармійська газета») були ліквідовані наказом №341 Всесоюзного комітету по радіомовленню [11, с. 77]. Деякі з них, зокрема «Червоноармійська» була передана до управління художнього мовлення.

Від керівників підрозділів радіомовлення вимагали професійно висвітлювати у «...вдалих художніх формах наше сучасне життя» [12, с. 226]. Для цього пропонували форму радіотеатру, оголосивши «п'ятирічку художнього радіомовлення» [13, с. 363-364]. Від виконавців художнього слова, які працювали на радіо, також прагнули високої майстерності. «Диктор має бути з великою ерудицією, – писав Я. Ліщинський. – Від нього вимагається чіткість, гнучкість, легкість, спритність, політична письменність, вміння зорієнтуватись в кожний момент у питаннях сьгоднішнього дня, бути в курсі всіх політичних кампаній» [14, с. 606-607]. Поєднання політграмоти з художньою майстерністю відповідало ідеологічним принципам партійності радіомовлення, хоча для 1930 р. ще не була характерною «цензурна репресія», тобто жорсткий і тотальний нагляд за кадрами, текстами та радіоефіром.

Боротьба за «більшовицьке радіомовлення» з використанням кадрових політичних чисток припадає на 1931 р., коли відбулася зміна «опортуністичного керівництва «Селянської

радіогазети» та лунали войовничі заклики про докорінну перебудову програм і принципів мовлення» [15, с. 361-362]. Навіть почав виходити журнал товариства «Друзі радіо», який мав назву «Радиофронт». Радіо розглядалося як «організатор мільйонів» та «агітпроп соцбудівництва», а на сторінках українського часопису «Радіо» почали з'являтися критичні статті про ідеологічні помилки художнього радіомовлення. «І от, у той час, – зазначав один із робкорів на початку 1932 р. – коли на мистецькій ділянці ідеологічного фронту точиться й загострюється жорстка боротьба, харківське художнє мовлення має елементи політичної безхребетности й часто-густо штукильгає на звичайнісіньку політграмоту. З 20 листопада по 30 грудня ми маємо 21 випадок прориву, так би мовити браку ідеологічної продукції. Повний перелік усіх політичних «художеств» художнього мовлення складав би досить грубенький том, що йому позаздрив би перший-ліпший том обвинувального акту будь-якого політичного процесу» [16, с. 7-8]. Органи радіоцензури, тобто музредактори Головреперткому, відслідковували навіть статистику ідеологічних «проривів». Вони згадали два «нацменівські концерти» від 8 та 18 грудня 1931 р., які були «...ідеологічно шкідливі й класово ворожі», а «...програма цих концертів так і проситься до судового слідчого в справах шкідництва» [16, с. 7-8]. Художньому відділу Харківського радіокомітету дісталось за те, що обидва «...концерти просякнені єфремовською настановою про безкласову суцільність і єдність нації» [16, с. 7-8]. Національно-культурні питання викликали особливу увагу політредакторів радіоєфіру, тому контроль за ними поглиблювався.

Художнє радіомовлення базувалося не лише на професійних дикторах, а також на живому слові письменників. Так у лютому 1932 р. секретаріат Харківської філії ВУСПП заснував радіосекцію та майстерню радіо- мистецтва при Харківському радіоцентрі, до якої долучилися літератори – М. Ірчан, с. Голованівський, М. Майський, В. Сосюра, К. Гордієнко, М. Фефер та інші. «Усі перелічені товариші, – писав 29 лютого М. Майський, – дали персональну згоду працювати в галузі створення мистецьких радіотворів..., вишукування форм та методологій мистецького твору» [17]. Говорилося також про активізацію «худполітрад», бо на радіо «...трапляються зриви і навіть політичні помилки» [17]. До художнього радіомовлення приділялася особлива увага, позаяк воно впливало на формування свідомості, політичних і світоглядних уподобань.

Наприкінці 1933 р. Управління центрального радіомовлення всесоюзного радіокомітету реорганізувало роботу дирекції літературно-драматичного мовлення, виокремивши три сектори: літературних, театральних-трансляційних, драматичних передач [11]. Всесоюзний радіокомітет, обстеживши діяльність «місцевого радіомовлення», тобто республіканського, визнав 8 січня 1934 р. незадовільним художній рівень мовлення, хоча відсоток музичних передач значно збільшили в програмах [18, с. 30]. До недоліків зарахували: бідність репертуару, відсутність легких розважальних форм художнього мовлення, ставку на своїх, але малокваліфікованих виконавців, безпринципність транслювання концертів, захоплення «оркестроманією», транслювання політінформації через радіогазети, канцелярсько-бюрократичне ставлення до масової роботи із слухачською аудиторією. «Політичним промахом» вважали відсутність «...інформації про підсумки виборів до рейхстагу у київській радіогазеті», а також те, що «...кожний номер української радіогазети ще у листопаді 1933 р. тривав 30 хвилин» [18, с. 30]. Від керівників радіокомітетів вимагали «справжньої більшовицької оперативності радіомовлення», тобто його максимального використання для реалізації політичних та ідеологічних складових програми партії.

Основні завдання художнього радіомовлення визначили та конкретизували учасники всесоюзної творчої наради, яка відбулася 8–13 квітня 1934 р. Програмним принципом його виконання обрали рішення XVII з'їзду ВКП(б) про здійснення «...другої п'ятирічки безкласового соціалістичного суспільства» [18, с. 16]. Постанова наради була опублікована наступного року, яка становить важливий документ для з'ясування форм і методів функціонування партійно-радянського ідеологічного контролю за радіоєфіром. «Використовуючи літературний матеріал, музику, нариси, п'єси, фельетони тощо, – зазначалося в постанові, – художнє мовлення повинне показувати боротьбу за друку п'ятирічку, соцбудівництво, викривати класових ворогів пролетаріату та їх поплічників, давати образи героїв-ударників полів і заводів, біографії видатних борців за звільнення пролетаріату тощо.

Художнє мовлення повинно брати активну участь у здійсненні партією політичних та господарських кампаній, вишукуючи для цього нові й нові своєрідні форми. Зараз ця робота із

пропаганди партійних рішень відбувається кволо, а інколи з грубими політичними помилками» [18, с. 16]. Ці настанови стосувалися програмних засад радіомовлення, його політичних функцій. Вимога про те, що у «...своєї повсякденній роботі радіомовлення повинно керуватися рішеннями XVII з'їзду партії, а також директивами партії про літературу, мистецтво, театр» засвідчувала факт тотального партійного контролю над мовленням. Його ідеологічний зміст стосувався подолання «буржуазного впливу», «замазування класових суперечностей», «політичних проривів». Матеріали наради переконують в тому, що 1934 р. став роком впровадження системної політичної цензури за художнім радіомовленням, позаяк її принципи охоплювали усі його організаційні форми та практику. «Боротьба за соціалістичний реалізм в мистецтві, – наголошувалося в постанові наради, – директивна лінія для художнього радіомовлення. Боротьба за великі художні твори, які висвітлюють нашу епоху в мистецтві, є важливе завдання радіо» [18, с. 16]. До основних завдань художнього радіомовлення належали – «підняття культурного рівня і політичне виховання мас у дусі комунізму», а також освоєння «класичної спадщини», супроводжуючи її показ «марксистським тлумаченням», трансляція «творчості інших народів союзу», залучення до мікрофона письменників, віддзеркалювати не лише один напрямок радянського мистецтва, а різні «театральні течії», демонструючи показ на «основі марксистсько-ленінської теорії», «остаточно викорчувати антимарксистську теорію «радіомистецтва». Спроби витворити специфічну «радіомузику» були відхилені, названі «формалістським непотребом» та «знахарством» і «групивщиною», тому пропонувалося налагодження «тісної взаємодії» з літературою, музикою, театром, тобто використання різних видів мистецького художнього радіомовлення, його нових форм і видів. Радіокомітети мали скласти постійний репертуар художнього мовлення, дбаючи про «...високу ідейну та художню якість радіопередач» [18, с. 18]. Задля цього створювали всесоюзну мережу художнього радіомовлення, зміцнювали місцеві радіокомітети досвідченими редакторами, «інструкційно-творчими бригадами, організовували методичні кабінети для обговорення програм, стенографували репетиції складних форм художнього центрального мовлення. Відбулася уніфікація системи радіомовлення, модернізація форм, але одночасно з поліпшенням художнього мовлення активізувалися органи політичної цензури.

15 грудня 1934 р. Всесоюзний комітет із радіофікації і радіомовлення, заслухавши доповідь спеціальної бригади з перевірки діяльності художнього мовлення ВУРКу, Одеського та Харківського обласних радіокомітетів, констатував факт «націоналістичної діяльності» їхнього керівництва. Всеукраїнський радіокомітет очолював «націоналіст» О.О. Карпеко, відтак з'явився термін «карпековщина» – як «...форма прояву націоналістичної діяльності на радіомовленні» [18, с. 34]. За політичною фразеологією про націоналізм приховувалася ідеологема про інтернаціональну природу радянської культури, позаяк «...українська радянська культура протиставлялася культурі братніх республік і систематично ігнорувалася молдавська радянська культура» [18, с. 35]. Недоліком радіомовлення УСРР вважалася недостатня робота з «інтернаціонального виховання мас», незначний відсоток «української радянської музики» в радіопередачах та художніх творів і композиторів РСФРР й інших республік, а також надто непомітна присутність у художньому мовленні творів мистецтва, які б висвітлювали «...успіхи соціалістичного будівництва УСРР». Виявляється, що О. Карпеко не виконував постанови ВРК від 8 січня 1934 р. про необхідність «боротьби з націоналізмом, про посилення класової пильності до мікрофонного матеріалу» [18, с. 36]. Державний орган, яким був ВРК, фактично виконував функцію ідеологічного нагляду за республіканськими радіомовними організаціями. Політичний контроль за «мікрофонним матеріалом» став складовою частиною повсякденного художнього радіомовлення.

Напередодні звільнення з посади керівника ВУРКу, О. Карпеко опублікував своєрідний звіт про роботу, у якому згадав вдалу радіокомпозицію роману І. Микитенка «Ранок», але не забув про співака Всеукраїнського радіокомітету Дудка, котрий, «...використовуючи втрату більшовицької пильності керівних робітників радіокомітету, намагався виконувати у мікрофона націонал-шовіністичні українські пісні» [19, с. 267]. Дивно, але О. Карпеко відреагував на націоналістичну «пропаганду біля мікрофону», визнав її «...одвертою вилазкою класового ворога». Він долучив до них «викритого керівника художнього мовлення Харківського радіокомітету Демінського, котрий передавав «ідеологічно шкідливі твори» – «Юбер-Алес», «Давайте поговоримо». Дбаючи про власну безпеку, О. Карпеко виконував роль політцензора радіоефіру. «Навряд чи можна назвати вдалим, – зазначав він, – нещодавне пересилання Харківського облрадіокомітету на тему «Розвиток російського романсу», яке складалося з

.....
таких речей, як романс Гурильона «Вам не понять моеї печалі», романс Алябєва «Желание любви» і романсів Глінки: «В крові горить огонь желанья» та «Како сладко мне с тобой» [19, с. 268]. Не його критичне ставлення до російських романсів стало причиною звільнення О. Карпеко, а політична чистка радіоєфіру від «націоналістичного мотлоху», тобто від творів української культури.

Друга половина 30-х рр. стала для художнього радіомовлення фільтраційним випробуванням для номенклатури радіокомітетів, для дикторів і митців. На початку 1935 р. часопис «Радіо» опублікував критичні зауваження стосовно втрати «класової пильності» редактором, котрий допустив «...факт пересилання радіом оповідань контрреволюціонера Остапа Вишні» [20, с. 3-4]. Ідеологічно «витриманими» виявилися художні твори українських радянських письменників, які виконували актори театру ім. І. Франка перед мікрофоном: «Платон Кречет», «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Майстри часу» І. Кочерги, «Кадри» І. Микитенка. До їх постановки були залучені найкращі актори театру: Г. Юра, Ю. Шумський, А. Бучма, О. Ватуля, Ф. Барвинська, Н. Ужвій [21, с. 12-13]. Заслужений артист республіки Ю. Шумський погоджувався читати твори українських письменників по радіо, офіційно заявивши у пресі [22, с. 14]. Українське радіо транслювало літературні твори, випускаючи в ефір Ю. Яновського «Вершники», М. Островського «Народжені бурєю», М. Бажана «Перед боєм», І. Ле «Історія радості», П. Панча «Облога ночі» [23, с. 1-4].

У 1935 р. відбулася постановка п'єси І. Микитенка «Маруся Шурай», завданням якого, на думку постановника її радіокомпозиції А.П. Юрського, було «...написати на матеріалі п'єси Старицького революційний твір, який показував би правду історичного минулого України, який викликав би ненависть до того минулого, пробуджував ще більшу любов до радісного сьогодні – до Радянської України!» [24, с. 18-19] Літературній переробці підлягала «...популярна мелодрама буржуазно-націоналістичного драматурга М. Старицького «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», тому що вона показувала старе «українське село з буржуазно-націоналістичних позицій, прикриваючи класові суперечності села, а Микитенко наповнив її «новим ідейним змістом, зовсім по новому трактуючи старі персонажі п'єси» [24]. Ідеологічної обробки зазнав твір М. Старицького, бо розкривав соціальний побут українського села, а п'єса «Маруся Шурай» стала взірцем використання політичної радіоцензури. Вона набула структурних ознак спеціального підрозділу головлітвської цензури.

27 грудня 1935 р. заступник наркома освіти РСФРР Б. Волін видав наказ №7 з метою «...упорядкування та зміцнення роботи цензури над центральним радіомовленням та забезпечення оперативного керівництва радіоцензурою на місцях», відтак і реорганізації «...цензорської групи радіомовлення в сектор Головліту, що здійснює винятково наступну цензуру та оперативно-організаційне керівництво цензурою центрального, місцевого і низового радіомовлення» [11, с. 93]. Так з'явився термін «радіоцензура», хоча як явище існувало з середини 20-х рр. При Управлінні центрального радіомовлення створювалася самостійна «...цензорська група з уповноваженим Головліту для здійснення попереднього контролю над центральним мовленням» [11, с. 93].

Подібна система діяла також в Україні, тобто інститут уповноважених. Вона була підсилена постановою ВРК при СНК СРСР від 1 серпня 1936 р. про демонстрацію концертів, присвячених творчості народів СРСР, про «посилення пропаганд по радіо» радянської культури [11, с. 95-96], а також про перегляд радіожурналів союзного значення від 16 січня 1936 р., про заборону радіоперекликів від 29 жовтня 1937 р.

Наприкінці 30-х рр. структурних змін в системі радіоцензури не відбулося, але була деталізована технологія її повсякденного здійснення, яка безпосередньо стосувалася художнього мовлення. 16 вересня 1938 р. уповноважений РНК по охороні військових таємниць та начальник Головліту М. Садчиков видав наказ №694, яким встановив термін подання мікрофонного матеріалу уповноваженому Головліту для цензурного контролю [11, с. 95-96]. Наприклад, репетиції літературно-музичного монтажу передавали за 36 годин до ефіру, які переглядалися цензором протягом 18 годин. 14 лютого 1939 р. ВРК при РНК СРСР встановив порядок здавання мікрофонного матеріалу: опери, трансляції концертів, студійні трансляції за 48 годин до ефіру [11, с. 100].

Попередньому контролю радіоцензури підлягали програми мовлення, тобто формування репертуару, його структура. Художньо-політичні ради відслідковували художні твори, які проходили відповідну ідеологічну експертизу. Програми радіопередач, опубліковані для користування, представляли готовий продукт з належним сертифікатом політико-

ідеологічної якості, встановленої уповноваженим Головліту. 5 квітня 1936 р. Український радіокомітет презентував програму виступу на першому Всесоюзному радіофестивалі, до якої потрапили українські народні пісні, твори класичної музики, а також радянських композиторів. Фестиваль відкривав зведений хор палацу піонерів Петровського району м. Києва піснею «Рапорт Постишеву», музику до якої написав український радянський композитор К. Богуславський [25]. Пісні мали переважно лірично-природничий характер («Гей, у полі вітер віє», «Зелена ліщинонька», «А вже весна», «Ой, у лісі», «За городом качки пливуть» та інші), хоча були і політичного змісту твори (кантата «Жовтень» українського радянського композитора Вериківського з трьох частин – «Пісню Жовтневі співай», «За горою кам'яною», «Пісня про Сталіна»). Лунали також рекрутські пісні, музичні твори М. Лисенка, Римського-Корсакова, Бетховена, українських радянських композиторів П.О. Козицького, Л.М. Ревуцького, К. Богуславського, М.Т. Коляди, К.Ф. Данькевича. Вони не викликали заперечень з боку радіоцензорів. До ефіру потрапили: вірші П. Тичини «Партія веде» в авторському виконанні, уривок з поеми В. Маяковського «Ленін», продекламований Ю. Шумським, уривок з вірша Т. Шевченка «Сон» у виконанні Г. Юра. Пісня співали М. Литвиненко-Вольгемут («Вітер, вітер коло хати»), І. Паторжинський («Про стару солдатчину»), «Ви, музики, грайте»), З. Гайдай («Ой, на гору козак воду носить»). Репертуар був ретельно підібраний, перевірений та «ідеологічно витриманий». Врахувавши критику попереднього керівництва Радіокомітету, організатори долучили до програми УРК виступ представників АМСРР. Народна артистка республіки М.І. Литвиненко-Вольгемут, готуючись до чергового сезону, зазначала: «Репертуар мій на 1936 рік – це участь у монтажах різних опер, виконання українських народних пісень, старої класичної спадщини і ін.» [26, с. 12] Радіофестиваль, що тривав 23 березня – 5 квітня, відкривали чотириголосим виконанням «Інтернаціоналу», по одному куплету національними мовами від столичних міст, а завершувала Москва [27].

Щоденні програми радіомовлення переглядалися редакторами та уповноваженими Головліту, затверджувалися ними, тому їх репертуар свідчив про ідеологічну класифікацію художніх творів політцензорами. Наприклад, програма Донецького радіокомітету на січень 1936 р. увібрала класичну музику та твори радянських композиторів. Концертна складова програми радіомовлення домінувала, а також демонструвалися уривки з опер російських, російських радянських та західноєвропейських композиторів. Лунали концерти польською, татарською, німецькою, єврейською мовами, а твори українських радянських композиторів лише 11 січня. Редактори та головлітвітські цензори допускали до виконання французькі пісні XVII-го століття, українську народну пісню, але в обробці радянських композиторів, звертаючи увагу на соціальні мотиви. Радіокомпозиції літературних творів належали до рубрики «Літпередача», до якої потрапили: «Як гартувалася сталь», «Народжені бурею» М. Островського, вірші Н. Забілої, П. Тичини, К. Чуковського, оповідання О. Зоценка, п'єси О. Корнійчука «Платон Кречет», «Загибель ескадри», оповідання А. Чехова, Салтикова-Щедріна, а також казки Г.Х. Андерсена, окремі оповідання М. Твена [28]. Саме вони виявилися для місцевих головлітвітських уповноважених «ідеологічно витриманими» творами мистецтва, відтак не викликали заперечень.

Програми Харківського облрадіокомітету виявилися більш ідеологічно спрямованими, судячи з листопадового 1936 р. репертуару. Функціонувала рубрика «Вивчаймо пісні по радіо», до яких обрали наступні: «Пісня про Сталіна» музика Л. Ревуцького, іспанського народного фронту «Червоний прапор», «Пісні про Батьківщину» на музику І. Дунаєвського, «Пісні про Щорса», «Про південний фронт» музика К. Богуславського [29]. Вони повторювалися з дня на день. Упорядники програм чітко дотримувалися принципу інтернаціоналізму, тому були концерти народів СРСР. Літературно-музичні передачі набули виразного політичного змісту, які стосувалися партизан періоду громадянської війни, про героїчну боротьбу іспанського народу. Так 16 листопада з ранку лунали революційні пісні, а після 17 годин була передача «Радянські поети про вождя людства – Сталіна». Інтернаціоналізація програм художнього радіомовлення належала до основних функціональних пріоритетів радянської системи політичної цензури.

Радіопрограми центрального українського мовлення 1937–1938 рр. були надто політизовані, а концерти стосувалися жовтеньят, піонерів, комсомольців. У день Різдва Христового лунали революційні пісні та марші, народів СРСР, а також неаполітанські пісні, читали казки І. Франка, О. Пушкіна, трансливалися твори Вагнера, Бетховена. 21 січня 1937 р.

.....
програма була приурочена пам'яті Леніна, хоча в текстовій частині використали слово «присвячена», а також лунали твори Бетховена – жалібний марш з «12 сонати» та перша частина «Патетичної сонати», М. Рильський декламував вірша «Ленін» [30]. Вечірню програму 7 січня 1938 р. відкривала оперета М.Кропивницького «Пошилися у дурні» [31]. Твори, які з'явилися в ефірі, підлягали огляду театральних та музичних критиків, які висловлювали враження та оцінки перед мікрофоном. Так театральний критик О. Жданович позитивно відгукнувся на п'єсу «Честь» грузинського драматурга Г. Мдіван, автор якої показав «честь радянського патріота» вище любові до батьків [32], тобто професійно виконав «політичне замовлення», яке цілком задовольняло цензорів.

Отже, підсумовуючи аналіз джерела та літератури з проблем становлення політичної цензури за художнім радіомовленням, можна виокремити два хронологічні періоди: 1929–1928 рр., упродовж якого сформувалася радянська система мовлення, виникли його художньо-мистецькі організаційні форми, з'явилося громадське радіотрансляційне об'єднання, реформоване та уніфіковане у 1928 р.; 1929–1939 рр., характерний появою центрального (союзного) та місцевого (республіканського) державних радіокомітетів, структуризацією художнього мовлення, його політизацією та ідеологізацією, широким використанням письменників, акторів, співаків, композиторів, застосуванням різножанрових форм мовлення («радіофільма» театр перед мікрофоном, письменники перед мікрофоном), функціонуванням художнього мовлення як окремого виду.

Радіоцензура, як специфічна галузь політичної цензури, почала формуватися одночасно з масовими трансляціями художньо-мистецьких творів зарубіжних та радянських митців. Контроль за ефіром був обмежений у 20-х рр., хоча політичний нагляд за розважальними, тобто мистецькими програмами, діяв з 1926 р. відповідно до вимог Н.К. Крупської. Попередньому цензурному контролю підлягав переважно мікрофонний матеріал. Музичні твори, які супроводжували текстову частину радіовистави, проходили внутрішню авторську цензуру в контексті теорії і практики соцреалізму. Для другого періоду притаманна перехідна фаза, яка охопила 1929–1930 рр. і була зумовлена адаптацією органів цензури до вимог соціалістичної реконструкції соціально-економічних відносин, тобто сталінської модернізації, а наступні 1931–1939 рр. вирізнялися уніфікацією системи політичної цензури, її поширенням на радіомовлення, встановленням ідеологічного контролю за мікрофонним матеріалом та ефіром. У 1933 р. відбулася реорганізація системи літературно-драматичного мовлення, яка завершилася створенням трьох видів передач – літературної, театральнотрансляційної і драматичної, відтак виникла потреба розширення головлітвської цензури. Партійність радіомовлення була основним принципом його ідеологізації, починаючи з першовитоків радянського радіо, але протягом другої половини 30-х рр. політична цензура за ефіром стала тотальною, набуваючи антиукраїнського спрямування. Термін «радіоцензура» вперше з'явився у грудні 1935 р., підсумовуючи у такий спосіб багаторічний досвід її формування, а наприкінці 30-х рр. технологія її застосування досягла свого функціонального апогею, позаяк мікрофонний матеріал візувався уповноваженим Головліту.

Радянська радіоцензура була складовою частиною політико-ідеологічного контролю за художнім мовленням, здійснюваного радянськими (Головліт, ВРК, УРК, Головрепертком) та партійними органами (Агітпроп, Культпроп).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ружников В.Н. Так начиналось: Историко-теоретический очерк советского радиовещания, 1917–1928. – М., 1987.
2. Программа радиопередач с 10 по 20 февраля ВКЛ // Новости радио. – 1926. – №4.
3. Малкин И. Газета в эфире. Содержание и техника радиогазеты. – М., 1930.
4. Вертов Д.А. «Киноправда» и «Радиоправда» (В порядке предложения) // Правда. – 1924. – 16 июля.
5. З минулого радіо в СРСР. Спогади заслуженого артиста РСФРР О.Н. Абдулова // Радіо. – 1938. – №9.
6. Ружников В.Н. Так начиналось: Историко-теоретический очерк советского радиовещания, 1917–1928. – М., 1987.
7. Поляновский Г.А. Радиогазета и музыка // Радиослушатель. – 1929. – №36.
8. Афиногенов А.Н. Как я писал «Днипрелъстан» // Радиослушатель. – 1930. – №23-24.
9. Програма пересилань українських радіоцентрів на другу половину вересня 1930 р. Додаток до №16 журналу «Радіо».
10. Вольський Олекса. Зустрічний радіо план // Радіо. – 1930. – №17.
11. «Великая книга дня...» Радио в СССР. Документы и материалы / Состав. Т.М. Горяева. – М., 2007.

12. Полфьоров Я. Підсумки й перспективи // Радіо. – 1930. – №8.
13. Розен П. П'ятирічка художнього радіомовлення // Радіо. – 1930. – №12.
14. Ліщанський Я. Ліквідуємо прорив // Радіо. – 1930. – №18.
15. За большевистську радіопечать // Радиопрофонт. – 1931. – №6.
16. Я.В. За чітке більшовицьке художнє мовлення // Радіо. – 1932. – №1.
17. Майський М. Перетворимо художнє радіомовлення на бойову ланку справжнього більшовицького мистецтва // За мільйонну аудиторію. Газета масового радіо руху. – 1932. – 29 лютого.
18. О Радиофикации и радиовещании. – М., 1935.
19. Карпеко О. На радіо фронті // Радіо. – 1934. – №7.
20. За бойовий більшовицький журнал «Радіо» // Радіо. – 1935. – №1.
21. Куцек С. Театри перед мікрофоном // Радіо. – 1935. – №6.
22. Шумський Ю. Я хочу і буду читати по радіо // Радіо. – 1935. – №7-8.
23. Долгін О. Крок уперед // Радіо. – 1935. – №7-8.
24. Юрський А.П. «Маруся Шурай» // Радіо. – 1935. – №6.
25. Програми виступу Українського радіокомітету на Всесоюзному радіофестивалі 5 квітня 20 год. 30 хв. – К., 1936.
26. Литвиненко-Вольгемут М.І. З захопленням виступаю по радіо // Радіо. – 1935. – №7-8.
27. Первый советский радиофестиваль, 23 марта – 5 апреля 1936. Программа передач. – М., 1936. – 13 с.
28. Радіо-програми на січень 1936 року. Донецький облрадіокомітет при Донуоблвиконкомі. – Сталіно, 1936. – 19 с.
29. Радіо-програма. Листопад 1936. Харківський облрадіокомітет. – Х., 1936. – 20 с.
30. Радіо-програми, 21–31 січня №3. – К., 1937.
31. Радіо-програми, 1–10 січня 1938, №1. – К., 1938.
32. Н.А. Театральні критики перед мікрофоном // Радіо. – 1938. – №7.

В.К. Мотуз

ВПЛИВ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ НА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В 20–30-Х РР. ХХ СТ.

Однією з головних ознак наявності тоталітарного режиму в країні є монополія влади на засоби масової інформації. У часи сталінізму преса не лише зробила значний крок вперед у напрямку технічного прогресу, але й стала одним з важливих ідеологічних інструментів органів радянської влади у її зусиллях щодо формування «нової» суспільної свідомості широких народних мас. Однак формування та насадження внутрішньо чужої для українського селянства радянської моралі потребувало значних зусиль з боку владних партійно-радянських структур. Тому, враховуючи зростаючий потяг українського селянства до друкованого слова, партійно-радянське керівництво відвело пресі одну з головних ролей у політико-агітаційній роботі. Необхідність відповідного розуміння усіх аспектів цього складного процесу й зумовлює актуальність нашого повідомлення.

Названа проблема певним чином вже висвітлювалась у публікаціях сучасних українських дослідників. Серед них слід, насамперед, виділити праці В. Даниленка [1], Г. Капустян [2], А. Киридон [3], О. Ганжі [4] та інших авторів.

Подолання традиційної ментальності українського селянства як необхідної передумови формування нової свідомості радянських людей, які б заради здійснення ідеї побудови соціалізму були готові на будь-які кроки, проходило в умовах руйнування старої культури. Задля цього сповнені ідеологічного підтексту газети та журнали намагались створити ілюзію відсутності альтернативи та безглуздість опору радянській політико-правовій системі. З огляду на це преса як знаряддя впливу на широкі маси посіла чільне місце в ідеологічній роботі партійних структур, ставши не просто носієм інформації у загальному розумінні цього вислову, а вкрай важливим чинником радянської агітації та пропаганди, повністю скерованої на виховання у населення комуністичних, власне, квазікомуністичних переконань, чи, принаймні, настроїв.

Наскрізь партійна радянська преса посідала одну з провідних позицій у поширенні більшовицької ідеології в селянському середовищі. Однак максимально використовувати її агітаційно-пропагандистський потенціал як засіб впливу на селянство певною мірою заважала висока неграмотність дорослого сільського населення. Так, за переписом 1897 року, в Україні 80 % сільського населення віком від 9 до 49 років було неписьменним [5, с. 841]. Не набагато кращим був цей показник і на середину 20-х рр. За переписом 1926 року, показник грамотності дорослих селян становив 403 особи на 1.000 осіб [6, с. 147]. Розуміючи всю важливість

Наукові записки

використання друкованих засобів для формування нового світогляду селянства, партійні органи поставили перед собою завдання якомога скоріше ліквідувати неписьменність в УСРР [7, с. 83]. Проте навіть невміння значної частини сільського населення читати не стало для партійної пропаганди непереборною перешкодою. Було вирішено обійти її шляхом голосного читання, за допомогою якої навіть неграмотні люди отримали можливість ознайомлювались зі змістом радянських газет, журналів, брошур, листівок. Враховуючи високий рівень неграмотності серед українських селян старшого віку читання вголос радянської періодики в хатах-читальнях стало основним методом їх роботи. Отже, недостатній рівень освіченості українського селянства не став перешкодою для радянської влади у намірах залучити його в поле впливу своєї пропагандистської машини.

Перед партійно-радянською пресою була поставлена чітка мета: широко пропагувати політичні та економічні кампанії радянського уряду. Так, наприклад, спеціальною постановою секретаріату ЦК КП(б)У від 12 жовтня 1930 року від редакцій періодичних видань вимагалось: «Зобов'язати всі газети подавати ударні відділи хлібозаготівель обов'язково у кожному номері. Зокрема, газетам негайно підсилити боротьбу проти прояву опортунізму та настроїв самопливу в хлібозаготівлі, системно розкривати факти бездіяльності та недоліки, ширше показати позитивні зразки в роботі. Всю роботу преси проводити під гаслом посиленого наступу на куркуля, організовуючи маси на цілковите виконання і перевиконання планів хлібозаготівель» [8, арк. 203]. З цього видно, що вже на рубежі 20-х – 30-х років засоби масової інформації в Україні стали слухняним інструментом ствердження пануючого режиму та головним проповідником його ідей.

Як ЦК РКП(б), так і українські партійні структури на місцях постійно прагнули до збільшення найменувань та тиражу газет, розглядаючи це як безпосередню можливість поширювати свій вплив на все більшу кількість людей. У 1928 році в УСРР видавалося 234 газети загальним тиражем 1,7 млн. примірників, а у 1933 році – вже 2.037 тиражем майже 6 млн. Окрім того, на середину 30-х років на теренах радянської України виходив друком вже 251 журнал [7, с. 256, 357].

Найбільшого поширення в 20-х роках серед всіх інших радянських періодичних видань набула в українському селі республіканська газета «Селянська біднота», яку певний час видавав Відділ у справах села ЦК КП(б)У.

Її історія розпочалася на початку 1920 року, коли при Центральному Комітеті було створено для цієї мети спеціальну Колегію. Незважаючи на всі складнощі, пов'язані з відсутністю потрібних умов (слабка поліграфічна база, нестача паперу тощо) та кадрів, їй все ж таки вдалося вже 9 березня видати перший номер «Селянської бідноти». Газета відразу стала щоденною. Вона видавалася водночас російською та українською мовами й мала значний для того часу наклад – 10 тис. екземплярів. Проте у звіті про діяльність «Відділу у справах села» зазначалося, що в найближчому майбутньому планується ще значно збільшити наклад газети, – у 2-3 рази, а більшість друкованих матеріалів подавати українською мовою. Щодо змісту видання наголошувалось: «Газета розрахована на задоволення потреб села у всіх найважливіших для нас питаннях, передусім, у питаннях земельних та продовольчих» [9, арк. 5]. Отже, незважаючи на всі труднощі, у вкрай складних умовах випуск масової газети було налагоджено.

Потрібно наголосити, що дуже часто радянська преса розповсюджувалася серед населення в примусовому порядку. Широта її поширення часто ніяк не свідчила про її популярність. Партійне керівництво добре розуміло, що без читабельності її функція радянського агітатора значно послаблювалася. Тому вже XI з'їзд РКП(б) зобов'язав всіх комуністів в обов'язковому порядку бути читачами та передплатниками хоча б однієї із партійних газет. Крім того, кожен партієць був зобов'язаний організувати групу безпартійних передплатників. Для представників певних суспільних класів передбачалися різні газети. Наприклад, всі члени компартії мали обирати «Правду» або «Известия», робітники-партійці – передплатити «Робітничу газету», а члени сільських партосередків повинні були виписувати «Бідноту». Для збільшення в сільській місцевості кількості передплат на центральний партійний орган, спеціально розрахований на читача-селянина, для розповсюдження «Бідноти» були задіяні поштово-телеграфні контори, кооперативи та різні громадські осередки [10, арк. 11].

Наприкінці 1927 року всім сільським осередкам КП(б)У, ЛКСМУ, КНС, сільрадам надійшла постанова ЦК КП(б)У про централізоване забезпечення їх газетами та журналами. У

ній подавався перелік рекомендованих (тобто обов'язкових) видань для села: «Комуніст», «Вісті», «Червона армія», «Червоноармієць», «Селянська правда», «Біднота», «Красная звезда», «Безбожник», «Комсомольська правда», «Червоний стяг» тощо. Кожне видання було розраховане на певний прошарок населення. Партія прагнула не залишити поза своїм впливом жодного громадянина. Владою було висунуто гасло: «Кожен свідомий громадянин має бути передплатником якої-небудь газети чи журналу». Передбачалося, що жінка обов'язково обере «Комунарку», солдат – «Червоноармієць», тобто кожен знайде періодичне видання безпосередньо для себе. А вже радянські журналісти та редактори під постійним контролем партії будуть систематично та невтомно навіювати своїм читачам комуністичні ідеї [11, арк. 22].

Із розглянутого вище можна зробити висновок, що партійно-радянське керівництво УСРР підійшло до вирішення питання щодо розповсюдження пропагандистсько-агітаційного матеріалу серед населення республіки засобами преси обдумано і цілеспрямовано.

Про це, зокрема, свідчить чітка диференціація періодики щодо певних груп населення. Це дозволяло якомога точніше спрямовувати вістря агітаційного впливу: піонери, читаючи свою газету, вірили у своє виключне значення для справи майбутнього; жінки переконувалися у своїй закріпаченості до революції та вірили у звільнення від побутових тягарів, якому будуть завдячувати комуністичній партії; сільські незаможники очікували на підтримку з боку центру; сільські вчителі отримували запевнення в швидкому поліпшенні свого реального становища тощо. До кожного громадянина друковане слово доносило інформацію, розраховану саме на його статус. Але всі без винятку газети та журнали мали обов'язковий набір тем для друку – це головні рішення партії, її кампанії, новий світогляд, побут. Водночас спостерігалось і взаємопроникнення найбільш важливих пропагандистських тем в різні газети. Наприклад, антирелігійна пропаганда була головною темою для «Безвірника» та «Безбожника», але статті атеїстичного змісту дуже широко друкувалися й в окружних загальноселянських газетах, як-от: «Червоний степ» (Одеса), «Селянська правда» (Першотравневськ), «Селянська правда» (Умань), «Радянська думка» (Черкаси), «Радянський селянин» (Кременчук) тощо [12, с. 54]. Отже, всі друковані видання республіки не просто пропагували комуністичну доктрину, але й, методично діючи у різноманітних напрямках, поширювали її на всі прошарки населення, ведучи справжню боротьбу за внутрішню схильність до неї практично кожного громадянина.

Для масового поширення радянського друкованого слова в українському селі та підвищення його дієвості, партійно-радянські органи сприяли активному залученню самих селян до співпраці з пресою. Редакторам газет та журналів партійними директивами було вказано налагодити тісний діалог із сільським населенням. З цією метою постійними стали рубрики «Питання-відповідь», які повинні були сприяти тому, щоб періодичні видання мали характер саме дохідливої для мас селянської газети. Перед редакціями прямо ставились завдання давати потрібні владі відповіді на ті питання, які найбільше хвилюють село. Партійні постанови постійно нагадували редакціям газет працювати так, щоб між газетою й життям села був постійний зв'язок. Отже, для збільшення популярності друкованих засобів масової інформації серед сільського населення радянською владою був зроблений ще один вдалий тактичний хід, а саме: поширення радянських ідей через той матеріал, який найбільше цікавить читачів.

З цією ж метою – зміцнення зв'язків газети з читачами – в 20–30-х роках поширеним явищем стають сількори, які зобов'язані були стати «тими живими нитками, які зв'яжуть газету з сільським життям». Вже станом на 1925 рік в УСРР налічувалося близько 25 тисяч селянських кореспондентів [7, с. 89]. В інструкції сількорам подавався перелік питань, про які слід писати до газети: «а) господарське життя – життя колгоспів, комун, артілі, недоліки та досягнення; б) стан споживчої та сільськогосподарської кооперації, недоліки та досягнення; в) життя цукроварень; г.) успішність проведення різних кампаній; д) праця КНС, класове життя села, участь КНС в радянській роботі; е) культурно-освітня робота, праця шкіл, сільбудів, хат-читалень, клубів, лікпунктів та участь в них селянства; з) життя молоді, жіноцтва, допризовників; и) з'ясовувати релігійне життя села, причини релігійного фанатизму (оновлень, чуд) та участь в них куркульського елемента. Праця в області антирелігійної пропаганди, досягнення в ній. Церковний рух, висвітлювання в дописах усіх вчинків духовенства, які його дискредитують» [13, арк. 88]. Таким чином, сількори мали висвітлювати всі сторони сільського життя: економічні, політичні, культурно-освітні, релігійні проблеми, а також реакцію населення на кампанії радянської влади. По суті, вони ставали очима більшовиків у середині

сільської спільноти. З їх допомогою влада планувала здійснювати повсякденний контроль над життям селянства. Так молодіжна селянська газета «Молодой большевик» об'єднувала навколо себе більше 700 юнселькорів: юнаків та дівчат 17–25 років (молодий вік був пов'язаний із специфікою видання). Редакція звітувала, що за зимові місяці отримувала від селян близько 100 листів в день. Щоправда, у літню пору кількість дописів зменшувалася вдвічі. Потрібно при цьому, однак, зазначити, що більшість подібних листів були, по суті, своїй доносими. За рік лише редакцією згаданої газети було передано до міліції та прокуратури 36 таких «звісток» [14, арк. 72].

Загалом селяни йшли на контакт із пресою. При цьому не таким важливим був навіть сам зміст їх дописів, оскільки нерідко селяни виливали в листах свій гнів та невдоволення владою та її політикою. Головним було те, що влада змогла втягнути селянство до діалогу із речниками нової ідеології.

Органи друку мали також окреслювати для населення сам шлях побудови соціалізму. Була чітко розроблена система співвідношення кількості постанов, директив, інструкцій, що мали бути опублікованими. Контролюючі організації чітко слідкували за спрямуванням статей, їх змістом, авторами, розуміючи друковані органи як справжню зброю ідейної боротьби за маси. Від газет та журналів вимагали позитивного висвітлення буквально кожного кроку влади у роботі на селі. Інформаційний огляд преси республіки від 5 лютого 1930 року щодо висвітлення весняної сільськогосподарської кампанії містив іноді критику змісту навіть головних центральних видань. Зазначалося, що у центральній та окружній пресі мляво та повільно описується хід весняної посівної кампанії. Так, наприклад, в огляді вказувалося на те, що «Вісті» демонструють разючу недбайливість в організації висвітлення посівної кампанії, розглядаючи її як другорядну справу. До 15 квітня подавались лише випадкові протокольні матеріали. Зазначалося, що «газети «Червоний стяг» (Чернігів), «Червоний гірник» (Кривий Ріг), «Змичка» (Артемівськ), «Наша правда» (Маріуполь) – досі не набрали того напруженого темпу, якого вимагає кампанія, працюють квола, без плану, без цілеспрямованості» [15, арк. 20].

Серед інших недоліків у роботі преси в цьому ж огляді вказувалося на те, що «існує брак систематичності, незадовільне висвітлення питань пролетарського проводу (зрозуміло, що насправді мались на увазі партійні постанови), відсутні матеріали про чудове життя в колгоспах, про переваги нового побуту, немає політичного узагальнення щодо фактів куркульського шкідництва, не робиться наголос про необхідність об'єднання бідняків та середняків у боротьбі з глитаєм» [15, арк. 21].

Бюлетень сектору преси культпропу ЦК КП(б)У в огляді районної селянської преси подавав свій перелік зауважень до видань. Головним із них називалося невміння знаходити центральні, основні питання та заміна їх другорядними матеріалами. Бюлетень зазначав, що кожен газетний матеріал має нести «бойову задачу», кожна стаття має сприяти політичному вихованню населення. Окреслювалися навіть питання забарвленості гумору: «Здоровий злободенний гумор газетам не шкодить, але в ньому повинно бути чітка політична спрямованість» [15, арк. 44].

При цьому правдиве висвітлення процесів, що відбувалися на селі, ніяк не влаштувало радянське керівництво. Так газета «Прапор комуні» помістила статтю за 10 листопада 1932 року, де розповідалося про об'єктивні причини зниження хлібозаготівель. Вина покладалася на місцеві органи радянської влади. Стаття містила також загальну цифру зниження планів обсягів хлібозаготівель. Це особливо не сподобалося в секторі преси ЦК КП(б)У [16, арк. 171]. Партія пильно слідкувала за своїм позитивним іміджем. Навіть найменша спроба показу невдач розцінювалося як пряма зрада радянській владі.

Про ступінь політичної заангажованості тогочасних видань яскраво свідчить наступний сюжет. У зверненні колективу редакції газети «Радянське село» до ЦК КП(б)У містилось таке: «Адресуючи нам лист, читач пише в ЦК партії. Читаючи наші статті, відповіді на запитання, роз'яснення постанов ЦК читач розцінює їх як відповіді ЦК партії» [17, арк. 27]. З наведеного вище добре видно, що вже в першій половині 20-х років преса в Радянському Союзі втратила свою роль незалежного арбітра суспільних відносин та стала служницею партії.

Через природного потягу людини до отримання інформації радянська преса ставала все більш невід'ємною частиною культурного життя села. Тому вона поширювалася не лише за постановами та розпорядженнями, але й із власної волі читачів. Отримавши монопольне право володіти інформацією, партія використала органи друку для подачі саме тих матеріалів, які б

доводили переваги її політичного курсу, забезпечували висвітлення діяльності радянської влади виключно в позитивних тонах. Отже, періодика стала одним із головних провідників партійно-пропагандистської машини. Вона охоплювала всі сфери життя суспільства, забезпечуючи максимальну популяризацію владних заходів та кампаній, що стосувалися економічного, політичного, культурного, освітнього та духовного життя країни. Оволодівши могутньою зброєю впливу – друкованим органом, радянська влада буквально витискувала із свідомості населення «старий» світогляд, який базувався на столітніх традиціях українського народу та насаджувала нові, однак виключно штучні традиції, погляди, переконання, а отже, й таку бажану схильність якщо не переважної, то бодай значної частини суспільства до нової влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті рр./ В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, с. В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
2. Капустян Г. Т. Дві «правди», або українське село в двадцять роки двадцятого століття. – Кременчук, 2003. – 324 с.
3. Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль, 2005. – 384 с.
4. Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000. – 208 с.
5. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр.: Збірник документів в 2-х т. Т. 1 (1917 – червень 1941) / Упоряд. З. І. Зобінна, Г. О. Кравченко, Ю. Б. Медведєв та ін. – К.: «Держполітвидав УРСР», 1959. – 883 с.
6. Богданов И. М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР (историко-статистические очерки) / И. М. Богданов. – М.: Статистика, 1964. – 179 с.
7. Історія Української РСР у 8 т., Т. 6. Українська РСР у період побудови та зміцнення соціалістичного суспільства / П. П. Гудзенко, М. Д. Березовчук, В. О. Горбик та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 544 с.
8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 3. – Спр. 20.
9. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп. 2. – Спр. 1.
10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 20.
11. ЦДАГО України. – Ф.69. – Оп. 6. – Спр. 1.
12. Протирелігійна пропаганда через селянські окружні газети // Безвірник. – 1928. – № 2. – С. 54-55.
13. ЦДАГО України. – Ф.4083. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп. 1. – Спр. 1.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 3. – Спр. 20.
16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 5. – Спр. 20.
17. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 5. – Спр. 10.

О.В. Даниленко

ЗАКОРДОННІ ВІДРЯДЖЕННЯ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР (1921-1925 РР.)

Міжнародні наукові та культурно-мистецькі зв'язки радянських науковців, художників, кінематографістів, письменників з європейськими освітньо-дослідними закладами, незважаючи на актуальність проблематики, не знайшли належного висвітлення в історіографії, тому що предметом дослідження зазвичай постають міждержавні відносини. Висвітлюючи радянську історію в контексті теорії тоталітаризму, характерної не лише для західної політології, а також для сучасної української історичної науки, історики та культурологи уникають теми про існування в УСРР виразних ознак громадянського суспільства, особливо протягом першої половини 20-х рр., тому що тоді завершилася кодифікація основних законів, були виписані права й повноваження республіканських та союзних органів влади, спостерігалася відносна лібералізація економічного життя суспільства, хоча функціонувала цензура та монопартійна система формування владних структур.

Відрядження інтелігенції за кордон, крім депортованих у 1922 р. «старорежимних професорів», які відмовилися співпрацювати з радянською владою [1], демонструвало західному світові відкритість радянської країни, її показовий демократизм та політичну й соціальну стабільність, прагнення досягти миру з сусідніми державами і їх дипломатичного визнання. Такою була політико-ідеологічна стратегія налагодження системи наукових відряджень, але вона мала і суто прикладне завдання: навчання за кордоном, обмін

літературою, придбання сучасних технологій і приладів для лабораторій, знайомство з досягненнями західної науки, стажування в науково-дослідних інститутах європейських країн. В історіографії переважно висвітлюється перебування на Заході української політичної еміграції, про що свідчать монографії та збірники документів [2], обставини прибуття в Україну західноукраїнської інтелігенції [3], тимчасове навчання окремих працівників дипломатичних представництв України художньому ремеслу на Заході [4].

Пошуковим завданням цієї статті є з'ясування організаційних умов оформлення наукових відряджень, їх мети, перебування науковців та викладачів за кордоном, виявлення персоналій, тобто повсякденних турбот і результативності перших радянських «командіровок». Виїзд науковців та освітян до країн Західної Європи фактично припадає на другу половину 1921 р., коли військово-політичні конфлікти між Польщею та радянською державою завершилися укладанням мирних угод. У серпні 1921 р. до Варшави виїхали перші українські дипломати для заснування Повноважного представництва УСРР, тобто посольства, які мали дипломатичні паспорти з надписом – «Співробітник дипмісії» [5]. Це було перше посольство, тому вирішили видати диппаспорти не лише співробітникам, а також членам їхніх родин, хоча не паспорт надавав право дипломатичного імунітету, а записана у ньому посада. 1 жовтня 1921 р. ВУЦВК видав декрет «Про порядок видачі дипломатичних паспортів», які видавалися, крім високопосадовців, членам делегацій на міжнародних конференціях [6]. Його власником міг бути професор права чи медицини, тому що на них був попит у зв'язку з реєвакацією полонених, погодження правових справ, зумовлених повоєнними роками. Наприклад, заступник наркома освіти УСРР Я.П. Ряпо просив НКЗС прав УСРР видати закордонний паспорт професорові Харківського медінституту М.І. Ліфшицю для відрядження до Німеччини з метою участі в роботі міжнародного конгресу терапевтів [7]. Протягом першої половини 1922 р., крім нього, до Німеччини, Франції, Чехословаччини та Швеції було відряджені по лінії Наркомосу УСРР 22 особи, серед них: нарком освіти Г.Ф. Гринько прагнув ознайомитися з системою шкільної освіти в Німеччині, професор М.А. Астерман виїхав для налагодження обміну науковою літературою, решта за папером, фотопапером, кіноплівками, хімреактивами, обладнанням для лабораторій. Одні отримували дипломатичні, а інші звичайні закордонні паспорти. Вони не вирізнялися кольорами чи цупкими обкладинками, бо були написані на гербовому папері формату А4, які засвідчували громадянство власника, його статус, навіть не мету відрядження, тому що біографічні дані залишалися в анкетах, переданих до іноземних представництв в Україні. Текст паспорту був написаний українською та французькою мовами.

15 серпня 1922 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про порядок командировання за кордон», упорядкувавши саму систему видачі паспортів, віз та їх оформлення [8]. Ні закордонні представництва, ні будь-які наркомати та їх уповноважені не мали права видавати паспорти, крім НКЗС УСРР, хоча були випадки масових звернень до них громадян та службовців. Діяв також наказ №196 по НКВС та ГПУ від 3 серпня 1922 р. про спеціальну візу-дозвіл іноземного відділу губернського відділу ГПУ для громадян України, які планували службову поїздку за кордон [9]. Без неї НКЗС УСРР не видавав паспортів для відрядження. 23 січня 1923 р. РНК УСРР, переглянувши попередні правила оформлення виїзних документів для громадян УСРР та «чужоземців», зокрема декрет від 7 липня 1922 р. [10], уряд видав чергову постанову «Про видачу паспортів та дозволів на виїзд за кордон» [11]. Право видавати паспорти громадянам України та накладати візи на національні паспорти іноземців, які прибули до країни, отримав НКВС УСРР та його місцеві органи. «Видача службових паспортів, видача українських дипломатичних паспортів, накладання віз на ці паспорти, як і накладання віз на чужоземні дипломатичні паспорти, на паспорти членів і співробітників чужоземних місій і делегацій, – наголошувалося в постанові, – покладається на Народний Комісаріат Справ Закордонних» [11]. Постанова набирала чинності з 10 лютого, яка розмежувала видачу паспортів для поїздки за кордон на три категорії: громадянський паспорт для радянських громадян в УСРР, службовий та дипломатичний. 2 травня 1923 р. Раднарком затвердив порядок надання закордонних відряджень, дозволи яких підписував нарком або його заступник. Передбачався список відряджуваних осіб, мета, термін перебування, країна, сума витрат та джерело їх фінансового покриття [12]. НКЗС видавав паспорти лише після отримання дозволу ГПУ для кожної особи, яка виїздила за кордон. Його мали надати протягом 3-х днів від подання заяви, а продовження терміну візи НКЗС займався без дозволу політичного управління. Таку інструкцію підписали заступник наркома закордонних справ УСРР В.Яковлев та голова ГПУ В. Балицький 3 серпня

1923 р. [12] Номери виданих паспортів заносилися до особливих книг ГПУ, реєстраційні номери яких збігалися з книгами їх обліку в НКЗС УСРР.

Отримавши паспорт, візу та квитки на потяг, відряджуваний до Європи перетинав один з прикордонних пунктів між УСРР та Польщею (переважно пункт Кривин), тому мав ще й транзитну візу, якщо їхав до Німеччини. Там, починаючи з 1922 р., знаходився Уповноважений НКО УСРР в Німеччині тобто закордонне управління наркомату, яке співпрацювало з Торгпредством УСРР, а згодом СРСР. Очолював представництво Наркомосу України Отто Християнович Ауссем – брат українського радянського дипломата, посла УСРР в Німеччині В.Х.Ауссема. В архівному фонді Уповноваженого НКО УСРР збереглося листування О.Ауссема з різними державними установами, його службові записки про замовлення літератури, про оплату закордонних відряджень. Вони проливають світло на умови перебування радянського відряджуваного в Німеччині та в інших країнах Європи.

Потрапивши до Берліна, професор чи асистент повинен був мати «Мандат», тобто посвідчення, підписане наркомом або його заступником. Зокрема, 6 липня 1923 р. його мав один із відряджуваних за встановленою формою: «Видано асистентові кафедри соціальної гігієни Одеського медінституту тов. Майзелю Зіновію Аркадійовичу про те, що він дійсно відряджається Наркомосом УСРР до Німеччини для ознайомлення з викладанням соціальної гігієни, а також придбання навчальних посібників з даної дисципліни. Тво наркома Ряппо» [13;]. Посвідчення було дійсним до 6 жовтня 1923 р. Він зобов'язаний був звернутися до представництва НКО УСРР в Німеччині. 31 жовтня 1923 р. О. Ауссем надіслав своєрідного циркуляра «До відома осіб, відряджуваних за кордон НКО УСРР», у якому виклав порядок їх перебування, обов'язки, права. «Всі особи, – зазначалося там, – відряджувані НКО УСРР за кордон, зобов'язані подати на реєстрацію свої мандати та акредитиви закордонному представнику НКО УСРР в Берліні по приїзду за кордон і перед від'їздом назад в Україну.

Протягом свого перебування за кордоном відряджувані зобов'язані не менше одного разу на місяць надсилати до закордонного представництва відомості про хід їх роботи, зокрема: 1) назву навчального закладу, кафедри і професорів, де вони працюють; 2) назву лабораторії і заводів, де вони працюють; 3) перелік міст та установ, які вони відвідали з науковою метою» [13, спр. 111, арк.1.]. За невиконання перерахованих вимог вони позбавлялися коштів на перебування, а також зменшувався термін самого відрядження. Наприклад, викладач Катеринославського ІНО О.І. Бродський, котрий приїхав до Німеччини на два місяці, пройшов реєстрацію в апараті Уповноваженого представника НКО та отримав відповідну реєстраційну довідку за №32 від 10 листопада 1932 р., яка давала йому право виїхати до України, виконавши завдання та мету відрядження. Він перевозив з собою 150 аркушів фотопаперу, 3 кг реактивів та рукописи власних праць, а О.Ауссем видав йому довідку для митної служби, щоб «не чинили перешкод для ввозу» [13, спр.97, арк.75.]. Інженер О.О. Беліков направив до Уповноваженого НКО звіт про роботу за січень 1924 р. над темою «Застосування палива в тракторному двигуні», працюючи в лабораторії Технічного університету в Берліні під керівництвом професора Г. Ратясес, але 12 травня завершилося його відрядження, яке не продовжили, тому виїхав в Україну [13, Спр. 97, арк. 85]. Мета відрядження засвідчувалася окремими посвідченнями. Так професор Харківського державного медінституту Є.П. Браунштейн за завданням Наркомосу придбав для наукових дослідів літературу та офтальмологічні інструменти і прилади для мікроскопії живого ока, перебуваючи в листопаді 1923 р., в Німеччині. У вересні 1922 р. представництво НКО замовило у фірми Сіменс-Шукерт амперметри та вольтметри для ХТІ, КПІ, ДПІ, ХІНО, КІНО на суму 4,6 млн німецьких марок (або 5956 золотих крб.), які пароплавами почали доставляти до Одеси, починаючи з серпня 1923 р., а завершили лише 26 січня 1924 р. [13 Спр.6. – Арк.1.] Переведення німмарок в золоті рублі відбувалося шляхом зіставлення марки до американського долара за курсом «Бьйорзен кур'ер», а згодом суму в доларах обмінювали в золотих карбованцях за курсом 1,9 крб. за один долар [13, спр.6, арк.1.].

Уповноважений НКО УСРР в Німеччині мав право просити службову візу для відрядження українських службовців до інших країн. 11 лютого 1924 р. він клопотав про англійську візу для асистента Харківського технологічного інституту А.Д.Брускіна з метою відвідування заводів та наукових установ, а також для знайомства з експонатами Британської всесвітньої виставки. Для його відрядження видав 60 доларів [13, спр. 97, арк. 94.]. О. Ауссем жалкував з того, що не відправив своєчасно до Австрії представника Донецької губнаросвіти для вивчення попиту на українську педагогічну літературу, а також для вивчення

реформування австрійської системи шкільної освіти. Він надіслав представникові України в Англії І.С. Новаковському листа від 7 березня 1924 р. про те, що нарком освіти В.П.Затонський налагоджував «мости» для можливого створення товариства англо-українських культурних зв'язків, тому передав адреси двох британських педагогів, які дуже цікавилися радянською системою освіти та виховання [13, спр. 6, арк. 245.]. Сам представник Наркомосу, дружина якого Г.С. Ауссем також перебувала в Берліні, відвідував Австрію, Чехословаччину, видавав власні статті та книги, вивчав систему освіти цих країн. 1 листопада 1923 р. виходила у приватному видавництві «Космос» його книга «Комунізм і класова війна», чотири тисячі примірників якої надійшло до Америки та Галичини, а решту сподівався розповсюдити в Україні [13, спр.98, арк.162.]. Довідавшись про перемогу комуністів на виборах до місцевих органів влади Саксонії і Тюрингії, які виявляли зацікавлення радянським законодавством в галузі народної освіти, О. Ауссем звернувся до Наркомосу з ідеєю про видання збірника відповідних декретів, а також про видання німецькою мовою Кодексу законів про народну освіту УСРР за 1922 р. [13, спр.98, арк.162.]. Він також перебував у тимчасовому відрядженні з дипломатичними дорученнями, тому постійно виїздив до сусідніх з Німеччиною країн, вивчаючи досвід реформування системи освіти, а також попит на радянську педагогічну літературу. Зокрема, 24 жовтня 1923 р. пропонував повноважному представникові УСРР в Празі М.Н.Калюжному виступити з ініціативою про відкриття книжкових магазинів радянських видавництв у Чехословаччині.

У травні 1924 р., враховуючи відносне послаблення зв'язків з німецькими фірмами, О. Ауссем вирішив перенести представництво Уповноваженого НКО УСРР до Праги, куди переїхав разом з родиною та секретарем П. Дятловим, а в Берліні залишив свого заступника Г.М. Віллера для здійснення комерційного нагляду та виконання технічних завдань Наркомосу щодо постачання літератури, обладнання тощо. Представництво НКО знаходилося в будинку Торгпредства СРСР, орендуючи кімнати та меблі, за які сплачувало 858 чеських крон [13, спр.134, арк.2.]. У грудні воно фактично припинило свою діяльність, а 1 січня 1925 р. представництво Наркомосу в Празі було ліквідовано: О.Х.Ауссем виїхав до Франції на роботу в посольство НКЗС СРСР, а П.Дятлов повернувся до Харкова.

Тривалість відрядження та його мотиваційна ефективність залежали не лише від особи відряджуваного, а передусім від фінансування. Уповноважений НКО УСРР не мав спеціальних коштів. Існував так званий «золотий фонд Наркомосу», тобто кошти для його культурно-просвітницьких справ за кордоном, виділені урядом на 1921 та 1923 р.. Перший кредит становив 500 тис. золотих карбованців, з них для Профосвіти на закупівлю іноземної літератури – 150 тис., для наукових відряджень – 20 тис., решту для видавництва, придбання технічної літератури, кіноплівки, паперу, канцтоварів [13, спр.134, арк.2.]. Золотий кредит 1923 р. передбачав виділення на закордонні відрядження 40 тис. золотих карбованців, а його загальна сума становила 654 тис. крб27. Реально надходження коштів на рахунок Уповноваженого НКО з квітня 1922 по 1 липня 1923 р. становило 233 тис., а за наступні півроку 295 тис., протягом десяти місяців 1925 р. лише 43 тис. золотих крб. [13, спр.134, арк.2.]. До конкретного адресата, тобто на рахунок Торгпредства, вони прийшли за курсом різних іноземних валют: частина в чеських кронах, певна сума в англійських фунтах. 7 вересня О. Ауссем повідомив, що на рахунок представництва Наркомосу УСРР надійшло 238 775 крб. золотом [13, спр.101, арк.23]. Кошти величезні, враховуючи їх валютний обмінний еквівалент, але на повсякденні витрати відряджуваних залишалися копійки.

Листування О. Ауссема з українськими професорами, асистентами, інженерами, які перебували у службовому відрядженні за кордоном, свідчить про їх жалюгідне матеріально-побутове становище. Наприклад, завідувачому Донецьким відділом губпрофосвіти О.Я. Голишеву для поїздки до Відня 22 жовтня 1923 р. було видано 75 доларів на місяць, в Прагу і Лейпціг 50 доларів, а інженеру Брускіну 30 доларів на проживання протягом місяця [13, спр.125, арк.1]. Зарплата самого О. Ауссема становила 200-250 доларів на місяць, крім відрядження. Перебування викладача ХТІ І.З. Дахова в Німеччині, де він навчався у Берлінському політехнікумові, коштувало представництву НКО УСРР 465 доларів, з них місячна стипендія 75 доларів, плата за навчання 40 доларів, вартість проїзду до Харкова 50 доларів [13, спр.97, арк. 130.]. Його колега О.О. Беліков, котрий також навчався в Берліні за завданням ХТІ, написав 26 вересня 1923 р. заяву на адресу О.Ауссема такого змісту: «З огляду на неможливість, при існуючих у Німеччині цінах, жити і науково працювати на видані мені 60 доларів на місяць, прошу видати мені з мого акредитиву по 75 доларів на місяць. До того ж

.....

клопочу про видачу додатково за цей місяць 15 доларів» [13, спр.101, арк.45.]. Зверталися за допомогою не лише асистенти, а також професори, про що свідчить листування О. Ауссема з професором Харківського медінституту В.Я. Данилевським. Мета його поїздки була науковою, судячи з відрядження №18601 від 25 серпня 1924 р. та паспорта №309383, а термін перебування два місяці. Для здійснення основного завдання його наукового відрядження до Берліна та Лейпціга було виділено Наркомфіном СРСР 840 золотих крб., які він хотів терміново використати для придбання необхідного обладнання для фізіологічної лабораторії медінституту, тому просив представництво НКО УСРР пришвидшити справу. 17 жовтня 1924 р. О. Ауссем відповів на клопотання професора листом з пропозицією терміново отримати ліцензію Наркомзовнішторгу на право ввезення обладнання. «Нічого купувати для ввезення в СРСР, – наголошував цей радянський уповноважений, – Ви не маєте права. Вірніше, Ви можете купити навіть Ейфелеву башню, але без ліцензії на ввіз, ніяка митниця і дивитися не захоче Вашого вантажу. Ліцензію треба одержати у Москві або у Харкові» [13, спр.97, арк.94.]. Термін відрядження спливав, а придбане обладнання залишалося в Німеччині. «Основна ідея закону про монополію зовнішньої торгівлі полягає в тому, – писав О. Ауссем професору В. Данилевському 24 жовтня, – щоб нікому, навіть найбільш компетентному у своїй галузі фахівцю, не було дозволено отримати за кордоном нічого того, що є в СРСР. Навіть Торгпредство не має права видавати подібний дозвіл» [13, спр. 97. арк.113]. Кошти на відрядження були вичерпані, тому доводилося бідувати, про що Василь Якович інформував 29 жовтня 1924 р. представництво Наркомосу: «Внаслідок дороговизни у Лейпцігу, отримана мною стипендія від Наркомосу УСРР, виявилася недостатньою, і тепер я дуже потребую грошей. З огляду на це, звертаюся до Вас з проханням надати мені грошову допомогу, необхідну мені для повернення до Харкова» [13, спр. 97, арк.109]. Він розраховував виїхати 4 листопада, переклавши на представництво турботи про вивезення придбаного ним устаткування для його лабораторії.

Відрядження фінансувалося через Торгпредство, яке обслуговувало рахунок представництва НКО УСРР, на якому перебували так звані особисті акредитиви відряджуваних, тобто місячне утримання викладачів та професорів, що перебували у службовому відрядженні за кордоном. Держава не забороняла вивозити валюту за кордон, встановивши 30 травня 1923 р. порядок її вивезення. «Дозволити особам, що виїздять за кордон, – наголошувалося в постанові ВУЦВКУ, – вільно вивозити чужоземну валюту, перекази, векселі й чеки, виписані в чужоземній валюті, коштовні метали в зливках і у виробках і дорогоцінні камені на загальну суму до 200 карбованців золотом на одну особу й понад ? на кожного члена родини, що виїздить за паспортом голови родини, на суму до 100 карбованців золотом за офіційним курсом» [14]. Така сума могла б стати матеріальною підтримкою для відряджуваного, але не вирішувала його повсякденних соціально-побутових турбот протягом тривалого перебування за кордоном. Кошти на відрядження виділялися державою під золотий кредит. Наприклад, 10 вересня 1924 р. РПО СРСР затвердила відрядний фонд на суму 7 500 золотих карбованців, відрядивши 18 осіб, з них до Німеччини – В. Сосюру (350 крб.), П. Тичину (300), В. Поліщука (250), М. Йогансена (350), професора медицини В.П.Воробйова (1120), до Чехословаччини М. Астермана (350) та О. Ауссема (840), до Італії М. Новосельського (300), Б. Герасимовича до Англії (200) [15]. Колегія НКО УСРР розглядала персонально кожну кандидатуру, обговорюючи мету й завдання службового відрядження. 13 серпня 1924 р. вона виділила співробітнику системи освіти О. Мізерницькому 500 крб., а письменнику М. Хвильовому 250 крб., професору О.Г. Гольдману 300 крб. на утримання та 150 для придбання літератури для кафедри фізики Київського політехінституту [15]. Відомий професор медицини В.П. Воробйов, котрий у 1924 р. бальзамував тіло покійного вождя більшовиків В.І. Леніна, отримав право на публікацію книги «Нерви серця людини і теплокровних тварин» німецькою мовою, тобто підхід був індивідуальний. Академік М.В. Птуха, отримавши паспорт №176 від 21 вересня 1923 р., брав участь в роботі міжнародного конгресу статистів в Брюсселі, а загалом восени 1923 р., коли дещо стабілізувалася економічна ситуація в Україні, службовими відрядженнями по лінії Наркомосу УСРР скористалося 47 осіб: професори – медики М.А. Фуднік, с. Л. Трегубов, І.І. Фейншмідт, К.П. Тарасов, М.І. Ліфшиць, Є.П. Браунштейн, В.Я. Данилевський, а також професори та асистенти вищих навчальних закладів Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, які перебували на стажуванні в гуманітарних і технічних інститутах Західної Європи, знайомилися з новими технологіями, вивчали літературу, купували обладнання для українських наукових лабораторій. Відрядження за кордон українських науковців відбувалися і протягом наступних

років, але деяким відмовляли з політичних міркувань. За першу половину 1927 р. Всеукраїнська комісія сприяння науковцям розглянула 61 заяву про відрядження, але відмовила П.І. Зільберфарбу, М.Л. Константинопольському, К. Немчинову, В.О. Пархоменку, натомість за кордон виїхали О.Г. Гольдман, В.О. Юринець, М.М. Крилов, Н.П. Барабашов, с. О. Шатуновський, В.Я. Підгасцький, Л.М. Делонге, М.М. Григор'єв. Вони користувалися тоді підтримкою влади, не викликали у неї підозр і недовіри, виконували її доручення. Для багатьох з них закордонні відрядження, крім пізнання західної культури та науки, стали доленосними у роки сталінського політичного терору [16]. Слідчі, вишукуючи докази шпигунської діяльності, пригадували науковцям їхні закордонні мандри, зустрічі з «буржуазними професорами» тощо.

Підсумовуючи аналіз архівних джерел та законодавчої бази, які стосуються закордонних наукових відряджень української творчої інтелігенції першої половини 20-х років, варто виділити їх прикладний характер і технологічну мотивацію. Відрядження справді були службовими, тому що кожен виконував конкретне завдання Наркомосу УСРР, а не задовольняв власне пізнавальне бажання за державний кошт. Процедура видачі паспорта, отримання візи та самого відрядження були періодом вивчення біографії особи, виявлення її лояльності до влади, ідеологічних та світоглядних уподобань. Відряджуваний підлягав реєстрації в органах ГПУ, за яким продовжували наглядати після повернення в Україну. Основним завданням наукового відрядження було вивчення ринку фахової літератури, її придбання, навчання та стажування в інститутах Німеччини, Чехословаччини та інших країн, а також закупівля технологічного обладнання для профільних українських лабораторій та кафедр. Серед відряджуваних були асистенти, викладачі ІНО, професори, академіки ВУАН, провідні науковці з різних галузей науки. Їхнє фінансове забезпечення під час перебування за кордоном було жалюгідним, якого бракувало для нормального повсякденного життя, а придбані література та обладнання затримувалися місяцями, тому що діяла монополія зовнішньої торгівлі, яка передбачала обов'язкове ліцензування товарів на ввіз до СРСР. Переважна більшість відряджень стосувалася наукових та освітніх закладів Німеччини, Австрії, Чехо-Словаччини, меншою мірою Англії, Італії, Франції, Бельгії, Швеції. Результатом наукових відряджень було налагодження контактів між видавництвами, укладання угод про спільні видання літератури, намагання створити об'єднання для обміну досвідом в галузі освіти та виховання, вивчення культури, тобто відбувалося формування гуманітарних стосунків між певними групами інтелігенції та установами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1 Очеретенко В.І. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву» Державного архіву Російської Федерації) // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, ГГБ. – 1997. – №1/2. – 240-252 с.
- 2 Піскун Валентина Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття): Монографія / В.Піскун. – К.: «МП Леся», 2006. – 672 с.: іл.; Українська політична еміграція. 1919-1945: Документи і матеріали / Ред.кол.: Ю.А.Левенець, В.А.Смолій; Упоряд. В.С.Лозицький (керівник). – К.:Парламент. вид-во, 2008. – 928 с.
- 3 Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939) / О.С.Рубльов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
- 4 Марочко Василь. Зачарований Десною. Історичний портрет Олександра Довженка / В.І.Марочко. – К.:Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 283 с.
- 5 ЦДАВО України. – Ф.4. – Опис 1. – Справа 34. – Арк.16.
- 6 Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – 1921. – №20. – Арт. 567.
- 7 ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк.4.
- 8 ЗУ України. – 1922. – №34. – Арт. 529.
- 9 ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк.17.
- 10 ЗУ України. – 1922. - №29. – Арт.459.
- 11 ЗУ України. – 1923. - №3. – Арт.56.
12. ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп. 1. – Спр. 431. – Арк.5.
- 13 ЦДАВО України. – Ф.16.
14. ЗУ України. – 1923. - №21. – Арт. 340.
15. ЦДАВО України. – Ф.16. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк.66.
16. Кияк Б., Проскура О. Доля академіка Олександра Гольдмана // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, ГГБ. – 1997. – №1/2. – С.2563-262; Пристайко В. Жертви терору. «Як ДПУ боролася з українською

академічною наукою» // Там само. – 1994. – №1. – С.70-88.; Марочко Василь, Хілліг Гьотц. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941) / В.І.Марочко. – К.: Науковий світ, 2003. – 301 с.

А.М. Трембіцький

РОДИНА СІЧІНСЬКИХ-СІЧИНСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО В ПРАЗІ (1923-1945 РР.)

Стаття присвячена історії творення та діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923-1945), участі в його роботі знаного подолянина Володимира Січинського, професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету, які в 20-х р. ХХ ст. вимушено емігрували з України, а також стану наукової розробки даної проблеми.

Основною метою національно-визвольних змагань українського народу 1917-1921 рр. було прагнення відновити незалежну соборну Україну. Однак, унаслідок поразки в боротьбі за самостійну Україну найсвідоміша українська інтелектуальна, мистецька та політична еліта, вимушено, через переслідування за політичною ознакою, покинула окуповану більшовиками рідну землю й знайшла притулок на теренах Європи. Проте українці навіть за складних еміграційних умов не уявляли свого існування без наявності кваліфікованих академічних, наукових і політичних сил, які б репрезентували Україну на чужині й допомагали їм зберегти свою національну ідентичність, а також досвід трагічного державотворчого процесу. Саме тому в різних державах Європи почали виникати численні освітні, наукові та культурні центри української еміграції, які ставили перед собою завдання плекати національну свідомість і стимулювати суспільну активність українців.

Серед них у міжвоєнний період найголовнішими українськими центрами були: Берлін, з осідком Українського наукового інституту та Гетьманського двору; Варшава, з осідком Українського наукового інституту та осередком екзильного уряду Української Народної Республіки (УНР); Відень, з Українським соціологічним інститутом та політичною структурою Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР); Париж, з осередком «Петлюрівської еміграції» та майбутньою Бібліотекою імені Симона Петлюри; Прага – фактичний «Оксфорд» української еміграції, де було найсильніше скупчення українських інтелектуальних кадрів і студентства поза межами України, адже тут, а також у Подєбрадах, діяли такі науково-освітні інституції [1, с. 143] – Український вільний університет (УВУ) [2], Українська студія пластичних мистецтв (УСПМ), Українське історико-філологічне товариство в Празі (УІФТ) [3], Українське товариство прихильників книги (УТПК), Український високий педагогічний інститут ім. ім. М. Драгоманова (УВП) [4] та гімназія при ньому, Українська господарська академія в Подєбрадах (УГА) [5] та її правонаступник Український технічно-господарський інститут заочного навчання, Українська наукова асоціація (УНА), Український академічний комітет (УАК) [6], Український громадський видавничий фонд (УГВФ), Український інститут громадознавства (УІГ) [7, с. 370; 8, с. 575], які надавали українським емігрантам «можливість здобувати повноцінну вищу освіту» [9, арк.1]. А також проводили свою діяльність інші культурні та мистецькі об'єднання, численні українські видавництва. Так у 1925 – мережа українських установ у Празі поповнилася «Музеєм визвольної боротьби України» (МВБУ) [10]

(В. Січинський дуже активно співпрацював з МВБУ, подарувавши цілу низку цінних документів особового походження та допомагав опрацьовувати матеріали його фондів [11, с. 53]), концепція заснування якого передбачала збереження історичної пам'яті як складової частини національної ідентичності, а також тих елементів українства, які були під загрозою цілковитого знищення як на рідних землях українців, так і забуття на еміграції. Музей мав «служити еміграції і зберегти для українського народу пам'ять про визвольну боротьбу 1917-1921 рр.» [1, с. 144]. Зазначимо, що дуже поважною була участь в цих культурно-наукових установах подолянина Володимира Січинського, багатьох професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету, а також Дмитра Антоновича, який в заснування та діяльність більшості цих організацій «вклав чимало власного духа й мозольної праці», намагаючись, щоб «кожна з цих установ... здобула собі місце в культурній історії України» [12, с. 280].

Першим дослідником, який розпочав вивчати діяльність Українського історично-філологічного товариства, був В. Січинський. Саме він, під криптонімом «Я. К.», опублікував у

.....
часопису «Діло» свою статтю «З українського мистецького життя в Празі» (Львів, 1924), в якій вперше висвітлив діяльність УІФТ, Товариства Українського пластичного мистецтва та Українського громадсько-видавничого фонду, а також подав деякі аспекти діяльності найбільш активних членів цих науково-освітніх та видавничих установ – Д. Антоновича, І. Мірчука, І. Мозалевського, В. Січинського, Ф. Слюсаренка, с. Тимошенка, Л. Чикаленка, В. Щербаківського та інших [13]. Він же видрукував у часопису «Нові шляхи» працю «Українське історично-філологічне товариство в Празі» (Львів, 1929) [14], в якій висвітлив роль і значення цієї наукової інституції. Але, на жаль, сучасні дослідники діяльності Товариства майже не використовують цих праць знаного дослідника подолянина В. Січинського.

Більшість сучасних досліджень діяльності науково-освітніх інституцій української еміграції в Празі, в т.ч. й Українського історично-філологічного товариства, базується на фундаментальних працях відомого українського історика, професора УВУ та лектора УВПІ, дійсного члена і з 1929 – секретаря УІФТ С. Наріжного «Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» (Прага, 1942. – Ч. 1; Київ, 1999. – Ч. 2.) [15; 16]. З огляду на те, що ці праці були написані на підставі використання широкого кола джерел, а поданий дослідником фактологічний матеріал має енциклопедичний характер, вони становлять велику наукову цінність. Хоча вперше деякі аспекти діяльності Товариства він подав у своїй статті в газеті «Тризуб» (Париж, 1928) [16], а також залишив цінні рукописні спогади про голову УІФТ Дмитра Антоновича (1877-1945), які зберігаються в родинному архіві Наталії Наріжної-Жуківської (Турнер, Австралія) і вперше були оприлюднені на Міжнародній конференції в Празі (2005) [12]. Крім того, науковець висвітлив 15-літні здобутки УІФТ у науковій, статті опублікованій у «Працях Українського Інституту в Америці. І» (Прага, 1939) [17, с. 139], пізніше виданій окремою брошурою (Прага, 1940) [18] та перевиданій вже в незалежній Україні (Київ, 1999) [19]. До речі, підкреслила, що «Праці Українського Інституту...» включали 13 статей українських дослідників з Праги та інших наукових осередків з історії, археології, етнографії, архітектури, літературознавства, права, економіки, фізики та хімії [17, с. 106], в т.ч. й подолянина, викладача фізичної хімії Української господарської академії в Подєбрадах Полікарпа Герасименка (рідний брат Володимира Герасименка, зятя Кості Солухи – А. Т.) «Електрохімічна теорія рівноваг між металами й жужлями (рівноваги при виробі сталі)» [17, с. 138], який після закінчення Другої світової війни намагався відновити діяльність Українського Наукового Інституту, який «не має харитативних завдань, але – замовляючи праці українських дослідників і оплачуючи їх – він зможе здобути цінний матеріал і так підтримати тимчасово фізичне існування частини науковців» [20, с. 144], але, на превеликий жаль, його пропозиції не увінчалися успіхом.

Водночас певні аспекти діяльності Українського історично-філологічного товариства та наукові здобутки його членів відображали у своїх працях науковці, які мешкали за межами України, серед них О.Бочковський (Подєбради, 1930) [21], В. Біднов (Прага, 1931) [22], М. Галаган (Прага, 1938) [27], Д. Антонович (Регенсбург, 1947; перевидана Київ, 1993) [23], Д. Дорошенко (Б. м. і б. р.) [24], Б. Єржабкова (Прага, 2005) [25], О. Пеленська (Нью-Йорк – Прага, 2005) [26] тощо.

Отже, саме на теренах молоді Чехословацької республіки, де склалися найкращі умови перебування завдяки підтримці уряду республіки до українського народу, знайшла свій притулок і згуртувалася значна кількість української інтелігенції, яка, опинившись на чужині, змогла адаптуватись до нових умов свого існування й продовжити різнобічну інтелектуальну працю, заснувавши цілу низку українських науково-освітніх установ, товариств, організацій, спілок тощо. На жаль, у радянські часи історичні дослідження діяльності української міжвоєнної еміграції в ЧСР мали упереджений характер. Проте українські емігранти-інтелігенти були впевнені, що «прийде час, коли наші майбутні історики будуть досліджувати життя й чинність української еміграції, яка повстала після останньої нашої національної катастрофи» [27]. Лише з проголошенням незалежності України вітчизняні історики поновили дослідження проблем діяльності науково-освітніх інституцій, створених українськими емігрантами на теренах Чехословацької Республіки в міжвоєнний період. Однак, незважаючи на наявність значної джерельної бази, історіографія досліджуваного питання й досі залишається обмеженою, відсутні ґрунтовні монографічно-дисертаційні праці, які б узагальнили й систематизували їх науковий внесок у розвиток української історичної та філологічної науки, а наявні поодинокі дослідження торкаються лише окремих аспектів діяльності українських

науково-освітніх інституцій в Празі, в т.ч. й Українського історично-філологічного товариства, а також ролі та внеску членів УІФТ, зокрема, членів родини Січінських-Січинських, в історію та культуру України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шафовал М., Яремко р. Історична пам'ять як елемент національної ідентичності. Українська перспектива. // Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny: k 80. výročí založení: sborník příspěvků z konference: (Praha, 12.14. října 2005) / sestavila Dagmar Petišková. – 1. vyd. – Praha: Narodní knihovna ČR - Slovanská knihovna, 2006. – С. 135-144.
2. Український вільний університет в Празі // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3859.
3. Українське історико-філологічне товариство в Празі // ЦДАВОУ. – Ф. 4372. – Оп.1. – Спр.17, 18, 23, 35, 65, 68.
4. Український високий педагогічний інститут ім. М.Драгоманова // ЦДАВОУ. – Ф. 3972.
5. Українська господарська академія в Подєбрадах. // ЦДАВОУ. – Ф. 3795.
6. Український Академічний Комітет // Енциклопедія Українознавства-II (далі – ЕУ-II). – Львів: НТШ, 2000. – Т. 9. – С. 3416.
7. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с.
8. Українська еміграція в Чехо-Словаччині // Енциклопедія Українознавства-I (далі – ЕУ-I). – К., 1995. – Т. 2. – С. 575-576.
9. Д.Антонович – український емігрант, член УСДРП, член уряду Директорії УНР, професор Українського вільного університету в Празі, м.м. Київ, Стокгольм, Італія, Відень, Прага // ЦДАВО України. – Ф. 3956. – Оп.2. – Спр.21. – Арк. 1-30.
10. Музей визвольної Боротьби України // ЦДАВОУ. – Ф. 4026; Мушинка М. Музей визвольної боротьби України та доля його фондів. – Мельбурн, 1996. – 124 с.
11. Трембіцький А. Музеєзнавча діяльність членів родини Січінських-Січинських // Літопис Хмельниччини. – 2007: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – С. 40-61.
12. Наріжний С. Професор Д.В. Антонович. // Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny... – С. 277-282. / Родинний архів Наталії Наріжної-Жуківської, Турнер, Австралія/.
13. Січинський В. З українського мистецького життя в Празі // Діло. – 1924. – № 7. – 11 січня. – С. 2-3.
14. Січинський В. Українське історично-філологічне товариство в Празі // Нові шляхи. – 1929. – Т. 2. – № 3. – С. 186.
15. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939. Матеріали зібрані С.Наріжним до частини другої. – К., 1999. – 272 с.
16. Наріжний С. П'ять літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі. // Тризуб. – Париж, 1928. – Ч. 50. – С. 19-26.
17. Винар Л., Атаманенко А. Олег Кандиба і Український Науковий Інститут в Америці: 1937-1939. // Український історик. – 2004-2005. – Том XLI/XLII. – С. 88-148.
18. Наріжний С. 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923-1938). – Прага, 1940. – 16 с.
19. Наріжний С. Українське історико-філологічне товариство в Празі в 1923-1938 рр. // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. «Україна-Чехія». – К., 1999. – Ч. 2. – С.177, 209.
20. Лист П.Герасименка до О.Грановського від 27.1.1947. ЦДІІ Міннесотського університету. Архів О.Грановського. // Український історик. – 2004-2005. – Том XLI/XLII. – С. 142-145.
21. Бочковський О. Т.Г. Масарик: Національна проблема та українське питання: (Спроба характеристики та інтерпретації). – Подєбради, 1930. – С. 180.
22. Біднов В. Бібліографічна діяльність о. Євфимія Січінського // Книголюб. Видання Українського товариства прихильників книги (Прага). – 1931. – Кн. II. – С. 53-77.
23. Українська культура. Курс лекцій. За редакцією проф. Дмитра Антоновича. – Регенсбург, 1947; Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М.Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.; іл.
24. Дорошенко Д. Життя і громадська діяльність В.О. Біднова. – Б.м. і б.р. – С. 10.
25. Єржабкова Бланка. Директор Музею Визвольної Боротьби України в Празі проф. Дмитро Антонович як педагог і просвітянський діяч. // Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny... – С. 251-262.
26. Пеленська О. Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині. – Нью-Йорк - Прага: Narodní knihovna ČR, 2005. – 222 с.
27. Галаган М. Десять років української громади в ЧСР. Огляд життя й чинності (1927-1937). – Прага, 1938. – С.7.

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ Л.Л. СЕМПОЛОВСЬКОГО – ВИДАТНОГО СЕЛЕКЦІОНЕРА ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ В УКРАЇНІ

Визнання України світовою спільнотою як країни з потужним науковим та творчим потенціалом потребує всебічного вивчення її історико-культурної спадщини, зокрема творчої спадщини окремих діячів в галузі науки і техніки. Сучасний стан української селекції культурних рослин є результатом багаторічної праці окремих дослідників, яким довелося пережити не одне потрясіння десятиріч двадцятого століття, але, незважаючи на складні матеріальні й моральні умови, вдалося досягти значних результатів, поліпшуючи існуючі і створюючи нові сорти сільськогосподарських культур.

Історія вітчизняної селекції цукрових буряків нерозривно пов'язана з іменем Л.Л. Семполовського, який протягом 52 років працював на Уладово-Люлинецькій дослідно-селекційній станції – одній із перших сільськогосподарських дослідних установ в Україні. Метою даної статті є узагальнення біографічних даних та створення життєпису видатного дослідника-селекціонера, етнічного поляка, який, будучи високоосвіченою й духовно багатою людиною, обрав Україну своєю другою Батьківщиною і віддав їй всі свої сили, талант та уміння.

Дослідженням біографії Л.Л. Семполовського та його творчого доробку в контексті історії науки в радянській історіографії займалися М. Орловський, К. Швайко, в українській – С. Іллєвич, М. Роїк, В. Колесник та ін., хронологія життя публікувалась у періодичних виданнях радянського періоду. Проте потребують уточнення деякі події з біографії науковця, відсутня вичерпна бібліографія праць Л.Л. Семполовського та публікацій про нього.

Лев (Леон) Людвигович Семполовський народився 4 квітня 1868 р. в селі Крерове Познанського воєводства (Польща) в родині управителя поміщицьких маєтків. Він був сином Людвіга й Пауліни з Брикчинських. Його старший брат, Антон Людвигович Семполовський (1847-1936) – видатний польський селекціонер, творець теоретичних і практичних основ польської школи вирощування сільськогосподарських культур і насінництва. Він є автором більш як 500 друкованих праць, опублікованих польською, німецькою й російською мовами [1].

Освіту Л. Семполовський здобував спочатку в Познанській гімназії, котру закінчив у 1885 році. У 1885-1889 рр. вивчав хімію і природничі науки в університетах Бреслау, Ростока й Берліна, де здобув ступінь доктора філософії, захистивши дисертацію на тему «Про деякі похідні етилбензолу». Будучи недостатньо матеріально забезпеченим, Л. Семполовський під час свого навчання одержував систематичну допомогу у вигляді стипендії від Товариства польської чоловічої молоді, яку він потім повертав зі свого заробітку [2].

Після закінчення навчання Л. Семполовський протягом двох років працює хіміком на цукроварнях у Саксонській провінції, у Швансбеку та Ландсберзі, потім був переведений до Італії, де керував дослідями з вирощування цукрових буряків. Після повернення з Італії працював у торговій лабораторії у Вроцлаві, звідки перейшов на посаду фабричного хіміка й керівника селекції й насінництва цукрових буряків на цукровий завод у Куртвіці (Сілезія), який належав німецькому магнату А. Роде [3].

Ім'я Л. Семполовського стає відомим серед селекціонерів та спеціалістів цукрової галузі, з'являються його перші публікації на сторінках польських аграрних часописів. Він постійно спілкується з А.Л. Семполовським, навіть пише розділ «Коренеплоди» до першого на території Російської імперії «Посібника з розмноження насіння й поліпшення вирощування рослин», який у 1897 р. на прохання Імператорського Вільного економічного товариства А. Семполовський надрукував у Санкт-Петербурзі [4, с. 139]. Однією з головних заслуг А. Семполовського є заснування декількох контрольних сільськогосподарських насінневих станцій на території Польщі (у Жабикові, Львові й Варшаві). У 1892-1904 рр. А. Семполовський завідував сільськогосподарською дослідною станцією в Собешині, в маєтку графа Кицького. Відвідуючи брата в Собешині, Л. Семполовський мав можливість ґрунтовно знайомитись із найкращими методами селекції жита, пшениці, кукурудзи, кормових трав та інших культур, організацією порівняльних сортовипробувань зернових культур та коренеплодів [5].

Наприкінці XIX століття на російському ринку насіння цукрових буряків переважали сорти німецьких і французьких фірм, які постачали маточне насіння за надзвичайно високими

цінами – до 500 крб золотом. Перші дослідні станції з селекції цукрових буряків на території сучасної України організовувались при цукрових заводах, які належали полякам і обслуговувались виключно польським спеціальним персоналом [6, с. 23]. Дізнавшись у червні 1898 р. про вільну вакансію хіміка на цукровому заводі в Уладівці (Подільська губернія), Л. Семполовський пропонує свою кандидатуру на цю посаду. Адміністратор цукрового заводу в Куртвіці рекомендував «...доктора Семполовського як науково освіченого, що має найкращі знання лабораторного і заводського виробництва, хіміка» [7, с. 71]. Так розпочався період життя Л.Л. Семполовського на українській землі довжиною у 62 роки.

Уладівська селекційна станція в адміністративно-господарському відношенні підпорядковувалась цукровому заводу, Л. Семполовський одночасно виконував обов'язки хіміка на підприємстві й керівника селекції цукрових буряків. До приходу Л. Семполовського на Уладівській станції переважав масовий добір за цукристістю коренів. Л. Семполовський одразу вирішив вести селекцію у кількісному і якісному напрямках, щоб отримати найбільший вихід цукру з одиниці площі, що, на його думку, передусім характеризувало кращі сорти. Головними методами селекційної роботи стали різні варіанти добору зі всебічним вивченням вихідних матеріалів за врожайністю, цукристістю, екстер'єром коренів, інші морфологічними і якісними показниками, стійкістю до хвороб. У результаті значно підвищилась ефективність уладівських сортів, перед Першою Світовою війною виробництво насіння вже досягло 30000 пудів на рік. За результатами порівняльних сортовипробувань, що проводились за ініціативою Товариства цукрових заводів Царства Польського у 1910 році, один із уладівських сортів за збором цукру з одного гектара посів четверте місце, а за збором коренів – перше. Уладівська станція повністю забезпечувала власні потреби заводу в еліті й фабричному насінні, потреби селян-плантаторів, відпускала торгіву еліту для сусідніх цукрових заводів та на експорт до Франції, Німеччини, Австрії [8, с. 22].

Л.Л. Семполовський розумів, що боротьба за високу агротехніку маточних посівів – це боротьба за підвищену урожайність і цукристість фабричного насіння. За ініціативою селекціонера, починаючи з 1900 року, Уладівським цукровим заводом було налагоджено виготовлення до 30 тисяч пудів суперфосфату на рік для потреб бурякосіяння селекційної станції, маєтків заводу та селян-плантаторів. Цю роботу припинили лише у 1912 році з відкриттям Вінницького суперфосфатного заводу. Для випробовування уладівських сортів в різних ґрунтово-кліматичних умовах Л.Л. Семполовський у 1901 р. організував селекційне відділення в Гусятчах (Східна Галичина), він здійснював також наукове керівництво селекційною станцією, заснованою у 1915 р. при цукровому заводі в Ситківцях Київської губернії [9, с. 7].

Перша світова війна частково загальмувала діяльність існуючих в Україні селекційно-дослідних станцій, а революційна розруха і громадянська війна зовсім спаралізували їхню працю. Частина селекційних установ була цілком зруйнована, устаткування, насіння та селекційна документація інших були цілком або частково знищені, немало наукових співробітників загинуло за різних обставин. Рятуючи своє життя, провідні фахівці виїхали за кордон України, забравши із собою найцінніший селекційний матеріал. Емігрували видатні селекціонери цукрових буряків – Е. Костецький, Е. Заленський, с. Ритель, І. Вольський, Г. Скродський, Ф. Куделька та інші. Серед селекціонерів-буряководів, що залишились працювати в Україні, були В.В. Михалевич на Верхняцькій, О.Ф. Гельмер на Харківщині, Е.В. Хренніков в Ситківцях, Л.Л. Семполовський в Уладівці та ін. [10, с. 111-112].

З наближенням лінії фронту у червні 1915 р. Л. Семполовського як німецького підданого було вислано за межі Уладівки, дозвіл на повернення він отримав лише у травні 1917 р. [7, с. 77-79]. У 1917 р. була зруйнована станційна лабораторія, лише найголовніше обладнання та насінневу еліту вдалось вивезти на цукровий завод. У роки громадянської війни селекційні посіви проводились площею всього лише 15-20 десятин, для потреб селекції робітники цукроварні віддали частину своїх городів. Працювати доводилось при мінімальній підтримці з боку цукроварні, іноді без усяких засобів до існування [11, с. 331].

Після націоналізації цукрових заводів селекційні установи при них були передані у відання Голоцукру. Коли у 1921 р. Уладівська станція увійшла в систему Сортівничо-насінного управління Цукротресту, Л.Л. Семполовського було призначено її керівником. Оригінальні уладівські сорти цукрових буряків стали вихідним матеріалом для Верхняцької, Рамонської та інших дослідно-селекційних станцій. Розгорталась робота станції, її угіддя зросли до 225 га, збільшувався штат спеціалістів. Селекціонеру-одинаку довелось допустити

нових працівників, які не мали практичного досвіду, але були обізнані з теорією селекції, до своїх багаторічних надбань, до впровадження більш сучасних методів досліджень. Л.Л. Семполовський поруч із селекційними процесами постійно заохочував молодих працівників до науково-дослідної роботи, ділився з ними новинами із зарубіжних фахових видань. «Закінчилась доба селекціонера-артиста-науковця-одинака і почалась доба більш комплексного охоплення проблем селекції» [12, с. 5].

Протягом колективних сортовипробувань 1921-1927 рр. сорти Л.Л. Семполовського, що були результатом дореволюційної праці, виявили себе як високопродуктивні та дали найвищий урожай цукру з гектара. За цей період уладівським сортами покривалось 60% потреб маточного насіння цукрових буряків у країні. Станційні еліти останніх років перевищували уладівський стандарт за врожайністю та цукристістю. У великому масштабі застосовувались методи індивідуального добору, масовий добір використовувався лише для підтримки вихідних матеріалів для подальшої праці, проводились дослідні з гібридизації. У 1929 р. Радянський Союз повністю відмовився від імпорту сортів іноземної селекції з-за кордону [13, с. 142].

У 1927 р. Уладівську селекційну станцію було об'єднано з Люлинецьким насінневим радгоспом загальною площею 1574 га, звідси походить сучасна назва станції – Уладово-Люлинецька. У 1929 р. з метою підсилення науково-дослідної роботи Сортівничо-насіннєве управління звільняє Л.Л. Семполовського від обов'язків директора Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції і призначає заступником директора з наукової роботи та керівником відділу селекції цукрових буряків [7, с. 40].

Районований у 1930 р. сорт У1030, прийнятий як всесоюзний стандарт порівняльних сортовипробувань другої п'ятирічки, був створений методом насіннєвої суміші 111 номерів індивідуального добору. З цього часу станція також стала відпускати виробництву урожайно-цукристі сорти (типу «нормаль»). У 30-ті роки уладівські сорти займали до 50% усіх посівів цукрових буряків в СРСР. Найкраще проявили себе сорти У1017, У1018, У1030, У172N та ін. Велику увагу Л.Л. Семполовський приділяв добору найбільш стійких до грибкових захворювань та кагатної гнилі сортів, якості коренів [13, с. 142].

Здобуті успіхи зробили Уладівсько-Люлинецьку селекційну станцію однією з провідних дослідних установ на території СРСР. Двічі, у 1938 та у 1940 рр., з її роботою ґрунтовно знайомився академік М.І. Вавілов, він оглянув дослідні поля, довго спілкувався із Л.Л. Семполовським та іншими фахівцями станції. Учень Л.Л. Семполовського К.П. Швайко згадував: «Коли Л.Л. Семполовський взнав про трагічну долю Вавілова, довго не міг заспокоїтись, все ходив і повторював: «То чорт зна що, то глупство», а в кінці не стримався і вигукнув: «Це зроблено руками негідників, безпринципних кар'єристів, випадкових людей в науці» [14].

Важкі випробування випали на долю дослідника з початку Великої Вітчизняної війни. Внаслідок швидкого просування німців по радянській території, лише частину працівників й елітного матеріалу станції вдалось евакуювати. Перед станцією постала загроза розграбування і руйнування, всі категорії селекційних посівів залишились у полі. Незважаючи на труднощі, Л.Л. Семполовському вдалось зберегти насіння всіх селекційних номерів і проводити селекційну роботу після встановлення окупаційної влади [7, с. 138]. Незважаючи на суворий контроль з боку німецьких спеціалістів, працівникам станції вдалось також зберегти елітне насіння цукрових буряків від вивезення до Німеччини, замінивши його фабричним. Завдяки цьому з приходом радянських військ навесні 1944 р. станція, хоча й зазнала величезних матеріальних збитків, одразу продовжила свою роботу [7, с. 131].

Після закінчення війни 77-річному селекціонеру довелось у короткі строки відновлювати селекційну роботу з цукрових буряків. За період 1944-1951 рр. обсяг роботи відділу цукрових буряків збільшився порівняно з довоєнним періодом. Велику увагу науковець приділяв питанням науки, теоретичної підготовки спеціалістів [15, 16].

Останній сорт, створений за участю Л.Л. Семполовського, був районований у 1950 р. Будучи практиком, Л.Л. Семполовський не залишив по собі великої кількості друкованих праць. До революції його статті друкувались у польських та німецьких виданнях, за радянської влади – в збірниках СНУ, періодичних виданнях, він також став одним із авторів I тому радянської фундаментальної монографії «Свекловодство» [17, с. 872].

Всі, кому довелось працювати з Л.Л. Семполовським, згадували його як високоосвічену, принципову, вимогливу до себе та інших, проте надзвичайно скромну людину. Серед учнів Л.Л. Семполовського – селекціонери А.Г. Шиманський, Є.Є. Балан, І.Ю. Громик, М.Д. Булін,

О.В. Попов та багато інших. У вітальній телеграмі до 90-річчя науковця академік Мазлумов називає Лева Людвиговича «батьком вітчизняної селекції цукрових буряків» [13, с. 142]. У своїх спогадах І.Ю. Громик, називаючи Л.Л. Семполовського «наївним ідеалістом», відзначає, що все своє життя той присвятив селекції цукрових буряків, порівнює творчі пошуки вченого-селекціонера з дослідями Г. Менделя [12, с. 4].

Здобутки Л.Л. Семполовського у селекції цукрових буряків були відзначені двома Великими Золотими медалями ВСГВ, медаллю «За доблесний труд у Великій вітчизняній війні», орденами Трудового Червоного Прапора (1948) і Леніна (1958). Незважаючи на це, він, за свідченнями колег, залишався надзвичайно скромною людиною, на визнання своїх заслуг відповідав виразом Марка Аврелія: «Жити – це виконувати свій обов'язок» [18, с. 109]. У 1950 р. у зв'язку з похилим віком та повною втратою зору Л.Л. Семполовський вийшов на пенсію. Вже не беручи безпосередньої участі в роботі, селекціонер залишився жити на станції, частину своїх коштів віддав для наукової бібліотеки. В останні роки життя польське товариство Червоного Хреста пропонувало Л.Л. Семполовському переїхати до Польщі, йому обіцяли повне державне утримання. Але селекціонер від цієї привабливої пропозиції відмовився, залишившись до кінця своїх днів на українській землі [19].

Помер Л.Л. Семполовський 10 жовтня 1960 р., похований у сквері на території станції, перед науковим корпусом встановлений бронзовий бюст селекціонера. В музеї Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції обладнано меморіальну кімнату Л.Л. Семполовського, там зберігаються його документи, книги, особисті речі [2]. У 1961 р. Всесоюзним науково-дослідним інститутом цукрових буряків було порушено клопотання перед Радою Міністрів УРСР про присвоєння Уладово-Люлинецькій дослідно-селекційній станції імені селекціонера [20]. На жаль, ця ініціатива не була підтримана.

Отже, розпочавши наприкінці XIX ст. селекцію цукрових буряків на Уладівській селекційній станції, Л.Л. Семполовський досяг видатних результатів, створивши перші вітчизняні високопродуктивні сорти, які з успіхом конкурували із закордонними, що дало можливість вітчизняній цукровій промисловості позбутися залежності від іноземних насінневих фірм. Життя і діяльність Л.Л. Семполовського є дивовижним прикладом довголіття в науці, наполегливості, відданості своїй справі, надзвичайної працездатності й патріотизму. Упродовж 52 років своєї праці в одній із перших в Україні дослідно-селекційних установ він не припиняв селекційну роботу навіть в роки воєн та розрухи, передавши у виробництво 76 оригінальних сортів багатонасінних цукрових буряків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Колесник В. Семполовський Лев Людвигович // Відомі поляки в історії Вінниччини : біографічний довідник / Вікторія Колесник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – С. 673-676.
2. Швайко К. Уладово-Люлинецька селекстанція і її значення в розвитку вітчизняного сортівництва цукрових буряків : (із матеріалів музею Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції) / К. Швайко // Прапор перемоги. – 1983. – 14 черв.; 18 черв.; 30 черв.
3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 44.
4. Руководство к разведению семян и улучшению возделываемых растений / сост. А.Л. Семполовский. – СПб., 1897. – 200 с.
5. Antoni Sempołowski – twórca polskiej szkoły hodowli roślin i nasiennictwa. – Режим доступу: <http://www.cbr.edu.pl/rme7/stronki/52.html>. – (Назва з екрану).
6. Орловский Н.И. Этапы развития отечественной селекции сахарной свеклы / Н.И. Орловский; М-во сел. хоз-ва СССР; ВНИС. – К., 1973. – 156 с.
7. Швайко К.П. Уладово-Люлинецкая опытно-селекционная станция. Хронологический справочник 1888-1978 [Рукопис] / К.П. Швайко. – [Б.м.], 1978. – 242 с.
8. Семполовский Л.Л. Селекция – это упорный труд / Л.Л. Семполовский // Сахар. свекла. – 1957. – № 11. – С.21-25.
9. Семполовский Л.Л. Исторический очерк Уладовско-Люлинецкой селекционной станции / Л.Л. Семполовский // Труды Уладовско-Люлинецкой селекционной станции. 1888-1928 гг. – К. : Изд-во ССУ Союза сахара, 1930. – Вып. 1. – С. 5-13.
10. Гагарин Г. Історія селекції сільськогосподарських культур в Україні / Григорій Гагарин // Наукові Записки Українського технічно-господарського інституту. – Мюнхен, 1967. – С. 107-150.
11. Уладовская сортоводная станция / [Л.Л. Семполовский] // Сортоводные станции Сахаротреста / ССУ Сахаротреста. – К. : Издание Сахаротреста, 1923. – С. 329-333.
12. Громик І. Ю. Уладівсько-Люлинецька селекційна станція Цукротресту СРСР. – Архів УВАН у Нью-Йорку. – Ф. 14836.

13. Ильевич С.В. Очерки истории свеклосахарного производства в Украине: люди, события, факты / С.В. Ильевич ; под ред. Н.В. Ройка. – Нежин: ООО «Видавництво «Аспект-Полиграф», 2007. – 236 с.
14. Швайко К. Не забути мені ту зустріч / К. Швайко // Прапор перемоги. – 1988. – 10 берез. 15. ДАВО. – Ф. 1825. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 39.
16. Там само. – Спр. 4. – Арк. 26.
17. Семполовский Л.Л. Селекция сахарной свеклы на Уладово-Люлинецкой опытно-селекционной станции в отношении устойчивости против грибных заболеваний / Л.Л. Семполовский // Свекловодство. Т. 1. Биология, генетика и селекция сахарной свеклы / отв. ред. М.П. Панасюк. – К. : Сельхозгиз УССР, 1940. – С. 872-878.
18. Орловский Н.И. Старейший селекционер нашей страны : (к 90-летию со дня рождения Л.Л. Семполовского) // Бюллетень науч.-техн. информации / под ред. И.Ф. Бузанова. – К., 1958. – Вып. 6. – С. 106-109.
19. Грабарчук К. Поляк Семполовський став видатним українським селекціонером // Вісник. – 2008. – 13 листоп.
20. ДАВО. – Ф. Р2700. – Оп. 6. – Спр. 1685. – Арк. 47.

С.Д. Гальчак

ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ СТОСОВНО ВИКОРИСТАННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ ІЗ ЗАГАРБАНИХ СХІДНИХ ТЕРИТОРІЙ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ

Із здобуттям Україною незалежності після розпаду колишнього СРСР спостерігається підвищений інтерес вітчизняних дослідників до історичної долі «остарбайтерів». Роботи українських дослідників, опубліковані останнім часом, стосуються не лише аналізу розсекреченої джерельної бази дослідження [1], методичних підходів [2], але й розкривають чимало раніше невідомих сторінок насильницького вивезення «східних робітників» до Німеччини, їхнього рабського становища на нацистській каторзі, протидії реалізації планів гітлерівських загарбників з депортації «дармової робочої сили» з боку цивільного населення, радянських партизанів, більшовицько-комсомольського патріотичного антифашистського підпілля, сил національно-визвольного спрямування, боротьби з поневолювачами самих «остарбайтерів» у Третьюму рейху, в рядах європейського руху Опору, труднощі повернення колишніх бранців на Батьківщину [3]. Проте дослідники мало акцентують уваги на політиці німецької окупаційної влади стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій у початковий період війни.

У пропонованій статті ставиться за мету ліквідувати існуючу «білу пляму», дослідити еволюцію політики вищого керівництва Третьюму рейху стосовно необхідності використання робочої сили з України, інших загарбаних територій СРСР у мілітаристській економіці нацистської Німеччини, мотивацію прийнятих ним рішень.

Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні робіт з історії Другої світової війни, сприятимуть більш глибокому розумінню проблем ще не до кінця розкритої теми драматичної долі «остарбайтерів».

Гітлерівські загарбники, віроломно напавши на Радянський Союз, найголовнішим завданням вважали його знищення як держави, ліквідацію існуючого в ній суспільно-політичного устрою, тотальне пограбування завойованих територій. Причому економічним питанням вони надавали не меншого значення, аніж військово-політичним. З опублікованого 13 лютого 1941 року відомством оборонної промисловості Німеччини під грифами «Важливо!», «Тільки для офіцерів» документа «Економічні наслідки операції на Сході» [4, №. 738] видно, що загарбники, передусім, мали намір пожитися українським і поволзьким хлібом, середньоазіатською і американською (у вигляді запасів на фабриках) бавовною, середньоросійськими коноплями та льоном, донецьким вугіллям, криворізькою залізною рудою та марганцем, кольськими нефеліном, нікелем, фосфатами, сибірським цинком (на складах у Подольську та Ленінграді), карпатським і північноросійським лісом, бакинською нафтою, родовищами вольфраму, міді, платини, цинку та інших кольорових металів, на яких у Німеччині відчувався помітний дефіцит.

Залучення ж цивільного населення із захоплених територій для робіт у рейху не передбачалось [5, с. 215 – 216]. Це не обумовлювалося жодним словом ні в згаданому вище документі, ні в так званій «Зеленій папці», зокрема, секретній інструкції «Завдання і організація

економіки» [6, арк. 30 – 34] в окупованих східних областях, виданій Верховним командуванням збройних сил Німеччини на початку червня 1941 року, хоч потреба у робочій силі гостро відчувалася ще до розв'язання агресії. Адже різке збільшення чисельності вермахту призвело до істотного скорочення робочих рук у рейху.

Прагнути не допустити серйозного провалу в економіці, котрій належало забезпечити усі мілітаристські потреби на майбутньому Східному фронті, правителі Німеччини вжили драконівських заходів. Частково ліквідація нестачі працюючих покладалась на використання так званих «сільських помічників» – узаконене відпрацювання в селі протягом року випускників середніх шкіл та гімназій, мобілізації на посівну та жнива навіть учнів молодших класів. Проте основний тягар мав лягти на трудові ресурси окупованих європейських країн. Так до травня 1941 року до рейху було вивезено близько трьох мільйонів іноземних робітників [7, с. 189] Однак у тому ж місяці гітлерівський режим, який готувався напасти на СРСР, мобілізував в армію ще близько двох мільйонів німців, у тому числі 679 тис. робітників галузей промисловості [8, с. 64].

Щоб якось розв'язати цей «гордіїв вузол», ще в серпні 1941 року Верховне командування збройних сил Німеччини, зважаючи на перемоги на Сході, обговорювало питання навіть про розформування майже 50-и дивізій і направлення їх особового складу в рейх для роботи на військових заводах. Щоправда, позитивного рішення так і не було прийнято [9, с. 37].

Комплекс проблем могла зняти тільки перемога, в якій ніхто не сумнівався, або ж відмова від нападу на СРСР, що було уже нереальним. Невипадково за п'ять днів до початку війни міністр пропаганди гітлерівського рейху Йозеф Геббельс записав у своєму щоденнику:

«Ми повинні напасти на Росію (читай: на Радянський Союз. – С. Г.), і для того, щоб вивільнити наших солдатів. Нерозгромлена Росія заставляє нас постійно тримати 150 дивізій, солдати яких терміново потрібні нам для військової економіки... В нас є і сировина, і машини для тримісної роботи, але не вистачає людей...» [10].

Отже, проблема залишалась невирішеною.

Та, незважаючи на це, робочу силу в загарбаних «східних районах» окупанти планували використати лише по завершенні свого збройного нападу. Причому, вона повинна була попрацювати на розвиток і процвітання Третього рейху безпосередньо на місці, і то лише в розмірах, конкретно необхідних для цього [11, арк. 34]. Перевозити ж мільйони «примітивних слов'ян» для їх використання в самій Німеччині вважалося економічно не вигідним та й небезпечним з політичних міркувань, оскільки вони майже поголовно були «заражені» більшовицько-комуністичною ідеологією.

Тому решта «зайвих людей» підлягала фізичному знищенню або ж, будучи насильно витісненою з рідних місць, мала шукати порятунку десь у необжитих суворих сибірських глухоманях – носіям «вищої (арійської) раси» потрібен був життєвий простір! Гітлер навіть не приховував, що для цього доведеться «знищити мільйони неповноцінної раси» [12, s. 130].

Пізніше знищенню підлягала й сама «робоча сила». Викладаючи методологію колонізації загарбаних територій, 24 червня 1940 року Г. Гімmlер писав: «Мільйони німецьких колоністів будуть послані на Схід. Використовуватиметься слов'янська робоча сила, але пізніше вона буде знищена» [13, с. 17].

Звідси нелюдське, звіряче ставлення до військовополонених, поголовне винищення єврейського населення та циган, винятково жорстокий терор на загарбаних територіях; тому зовсім не випадково начальник штабу Верховного командування вермахту генерал-фельдмаршал Кейтель в одному із своїх наказів цинічно проголошував, що «всякий вияв м'якості є злочином», що «військові частини мають право і зобов'язані застосовувати в цій боротьбі будь-які засоби без обмежень також проти жінок і дітей...» [14, с. 298].

Особливо в жахливому становищі опинилися радянські військовополонені, з перших днів війни оголошені Сталіном «зрадниками батьківщини», оскільки згідно з вимогами існуючої на той час юриспруденції їм категорично заборонялося потрапляти в полон. З боку гітлерівців до них було проявлено крайню жорстокість. За підрахунками деяких дослідників, всього в полоні на території СРСР опинилось близько 6,3 млн. солдатів, офіцерів та генералів Червоної армії, з них понад 4 млн. чоловік загинули [15, с. 251].

Проте вже в кінці 1941 року події на фронті розвивалися не за німецьким сценарієм. Патріотизм народів СРСР, мужність червоноармійців на полях битв внесли корінні зміни в плани агресорів. «Бліцкриг», на який так розраховували нацистські генерали, зазнав цілковитого

краху. 10 січня 1942 року директивою А. Гітлера «Озброєння 1942» взагалі офіційно було закріплено перехід від концепції «бліцкригу» до концепції тривалої війни на виснаження [16, с. 78].

Зрозуміло, завойовникам, щоб зберегти стратегічну ініціативу, ліквідувати, врешті, наслідки контрударів, завданих противником на головних оперативних напрямках, передусім, під Москвою, потрібне було термінове поповнення, насамперед, у живій силі – на фронті не могли обійтися без неукомплектованості військ. А тому військовослужбовцями після чергових тотальних мобілізацій ставали все нові й нові недавні німецькі робітники, працівники інших сфер господарського комплексу рейху.

Водночас не могли обходитися без робочої сили, дефіцит якої загрозливо зростав, німецькі монополії та концерни (Мансфельда, Круппа, Цейса, Фліка, Герінга, Маннесмана, Хьоша, Кльокнера, Бюхера, Рехлінга, Феглера та ін.).

«Великі втрати вермахту вже в перші місяці агресивної війни проти СРСР і різко зросли вимоги до військової промисловості надзвичайно швидко загострили становище...» [17, с. 163]. В тому числі з робочою силою. Міністерство озброєнь, наприклад, доповідало вищому керівництву рейху, що для виправлення дисбалансу в робочій силі в тій же військовій промисловості терміново потрібні 800 тис. осіб. Але події на фронті диктували свої умови: саме «...із промисловості... потрібно [було] взяти нові сотні тисяч робітників, щоб бодай якось задовольнити існуючі потреби вермахту...» [18].

Основними постачальниками робочих рук залишалися окуповані західні країни (у Франції, наприклад, навіть була створена служба обов'язкової праці), але погляди економічних органів Третьої імперії не забарилися зупинитися на неосвоєному ще багатстві – робочій силі, котрою були наші співвітчизники, що опинилися на тимчасово захопленій ворогом території, а також радянські військовополонені.

Спершу зацікавленість з боку гітлерівських окупантів була проявлена саме до полонених. Вже в липні – серпні 1941 року керівництво Об'єднаного командування вермахту (ОКВ) розглядало можливість використання їх не тільки в зоні дії наступаючих армій, як практикувалось до цього, але й на роботах у самому рейху.

«Передбачалося замінити французьких військовополонених, які працювали в сільському господарстві рейху, на радянських... а також використовувати останніх на будівельних роботах. У серпні 1941 року було опрацьовано конкретний план використання 100 тисяч в'язнів для будівництва транспортної інфраструктури, в сільському господарстві та в інших галузях. 26 серпня рейхсміністерство праці видало спеціальну директиву щодо трудового визискування військовополонених та направило у війська декілька інструктивних листів, в яких звернуло увагу на необхідність широкого використання праці військовополонених не лише на окупованих територіях, а й безпосередньо в Німеччині» [19, с. 8 – 9].

Щоправда, реалізації цих планів певною мірою перешкоджало керівництво націонал-соціалістичної партії Німеччини, яке побоювалося не стільки можливих диверсій, як негативного ідеологічного впливу на місцеве населення радянських військовополонених, котрі виховувалися в умовах більшовицької пропаганди. Проте економічні потреби примушували його переглядати свою «принципову лінію». Невдовзі після початку війни воно дійшло висновку, що радянських військовополонених «використовувати в принципі можна, але тільки окремими бригадами і лише там, де не буде контакту з місцевим населенням і де шкода від їхньої присутності буде невеликою» [20, с. 38]. У партійному циркулярі, що побачив світ у середині серпня 1941 року, регламентувалась сфера їх можливого застосування: «на торф'яниках, у каменоломнях, соляних рудниках, будівництві доріг і каналів, але ні в якому разі – на шахтах, у сільському господарстві чи на підземних військових заводах» [21, с. 38 – 39].

Після виданих наказів фюрера (від 15 жовтня 1941 року – про умовно можливе використання та від 31 жовтня того ж року – про широке використання військовополонених-червоноармійців на роботах у Німеччині) позиція нацистського партійного керівництва взагалі стала «м'якою». Борман тепер не наполягав так завзято, як раніше, на ідеологічних принципах.

«...31 грудня 1941 року Кейтель, за дорученням А. Гітлера, наказав масово використати працю військовополонених у військовій промисловості рейху. 24 грудня [згадуваний генерал-фельдмаршал] у циркулярі до Е. Коха вимагав якнайшвидше доставити в Німеччину максимальну кількість в'язнів... З території України військовополонені масовим потоком

.....
транспортів направлялися до Німеччини. Рейхсміністр України постійно звітував з цього приводу... Загалом з листопада 1941 року до середини грудня в рейх було направлено 325 тис. в'язнів, а в другій половині грудня 1941 р. ще 125 тис. військовополонених, однак працездатними серед них виявилось лише 185 тис. осіб» [22, с. 9].

Вкрай знесилені, виснажені, вони не могли, та й не бажали трудитися ефективно, незважаючи на постійну загрозу смерті, котра нещадно косила їх ряди, повноцінно замінити вибулих на фронт німецьких робітників. Тому досить швидко (а практично одночасно) прийшла черга широкого залучення до примусових робіт цивільного населення – допустити, щоб «пропадало» даремно стільки робочої сили, практичні німці просто не могли. Так у звіті Економічного штабу «Ост» («Схід») при Верховному командуванні збройних сил Німеччини за першу половину вересня 1941 року про це йшлося безпосередньо:

«У зайнятих областях спостерігається помітний надлишок цивільної і військовополоненої робочої сили. Залишаються незадіяними найцінніші можливості. Питання про використання цивільної робочої сили для найважливіших військових завдань у рейху набуває значення її гостроти. Особливо потребують її будівельні підрозділи піхоти, флоту і військово-повітряних сил... Застосування робочої сили диктує і необхідність... спорудження зимових сховищ, а також підготовки транспорту до зими...» [23].

Аналогічні інформації надходили і від створених на окупованих територіях «арбайтсмайтів» – спеціальних органів з вивчення економічних можливостей того чи іншого регіону, інвентаризації робочої сили, залучення її до робіт, які мали значення для успішного ведення бойових дій.

Та й міністерство окупованих територій Сходу не могло залишатися осторонь. У серпні 1941 року з'явилося розпорядження його керівника А.Розенберга про обов'язкову працю в окупованих східних областях. Посилаючись на параграф восьмий закону про управління на нових загарбаних територіях, підписаний фюрером 17 липня 1941 року, рейхсміністр, зокрема, наказував:

«§ 1

1. Всі жителі зайнятих східних областей віком від 18 до 45 років підлягають, відповідно до їх працездатності, громадській трудовій повинності.

2. Рейхскомісари можуть для певних груп населення трудову повинність обмежити чи розширити...

7. Для євреїв видається окреме розпорядження... [24]

[...] § 4

1. Для запровадження цієї постанови в життя необхідних заходів вживають рейхскомісари.

2. Опір цій постанові і необхідним заходам для запровадження їх у життя буде каратися тюрмою або каторжними роботами...» [25, с. 145].

Запроваджуючи трудову повинність, окупанти намагалися використати «робочу силу» для налагодження функціонування тилової мережі доріг та збирання врожаю сільськогосподарських культур для продовольчих потреб рейху (про це йдеться в численних архівних документах окупаційного періоду):

«Наказ № 51 по Вінницькій обласній управі від 13 жовтня 1941 року.

У зв'язку з військовим часом, шляхи Вінниччини як державного, так і районного, сільського значення знаходяться в дуже поганому стані... А тому наказую:

Попередній закон про трудгужвдбуток залишається в силі. Тобто кожна доросла людина – чоловіки віком від 18 до 50 років, а жінки віком від 18 до 45 років – повинні відробити 6 днів по ремонту шляхів. Так само і тяглова худоба повинна відробити 6 днів на цих же роботах...

Голова Вінницької обласної управи Бернард» [26, арк. 49].

«7 листопада 1941 р.

Незважаючи на всі можливості, що були до цього часу для повного закінчення збирання врожаю цукрових буряків та картоплі, окремі громадяни ще до цього часу не закінчили копання цукрових буряків (Могилівка, Михайлівка, Воробіївка й інші), чим керівники сіл та земельних громад і громадяни стали на шлях явного саботажу збирання врожаю.

Наказую: 1. З сьогоднішнього дня оголосити в тих громадах, де не закінчили збирання цукрових буряків і картоплі, загальну трудову мобілізацію всього населення, яке проживає на території цих громад...

Дунаєвецький окружний комісар Еггерс» [27].

«Поліційний суд військового часу, який засідав 8 листопада 1941 р. в Шепетівці, присудив 13 осіб до смертної кари через розстріл за

...2. Відмовлення від праці та заклик інших до відмовлення від праці...

Вирок в цей же день виконано» [28].

Розпорядження А. Розенберга мало широкомасштабні наслідки: воно слугувало офіційною підставою не лише для формування системи примусової праці, але й для масового вигнання (у зовсім близькому майбутньому) цивільного населення на примусові роботи в Німеччину.

Про вивезення «робітників зі Сходу» як про практично вирішену справу в нацистському рейху заговорили наприкінці вересня 1941 року. Гітлерівці не могли лише остаточно визначитись у питанні: чи охоплювати цими заходами всю окуповану територію, чи обмежитися лише областями, які увійшли до складу Радянського Союзу в 1939 – 1940 роках, населення яких вважалося більш політично благонадійним? Перемогла перша точка зору. Проте, із певним застереженням, яке висловив рейхсміністр праці доктор М. Тімм. Він погоджувався з можливістю вивезення робочої сили з окупованих територій в принципі, проте був прихильником «пробних партій», що дозволило б «нагромадити відповідний досвід» [29, с. 39].

Значно рішучішим виявився начальник військово-економічної групи німецьких армій «Центр» генерал Вейганг. 10 жовтня того ж року він висловив своє переконання, що «тільки відправлення в Німеччину кількох мільйонів відбірних російських (читай: радянських. С. Г.) робітників за рахунок невичерпних резервів працездатних, здорових і сильних людей в окупованих областях... допоможе вирішити проблему... катастрофічної нестачі робочих рук у Німеччині» [30, арк. 584 – 585].

Окрім чоловіків, Вейганг пропонував відправити за Одер ще й сотні тисяч здорових і сильних молодих дівчат у віці 18 – 25 років, яких можна було б використати як домашніх робітниць [31, с. 65]. Окрім того, діючи на підставі директиви А. Розенберга про обов'язкову працю в окупованих східних областях, він навіть видав вказівку про прискорення відправки в Німеччину російських, українських, білоруських та інших робітників і селян.

Восени 1941 року органи трудової повинності почали створювати, зокрема, на території рейхскомісаріату «Україна», так звані вербувальні комісії. На перших порах їх цікавили лише кваліфіковані робітники (зокрема, з Донбасу) для роботи на шахтах та підприємствах Рурського басейну, в деяких інших галузях господарства. Однак невдовзі нацистське керівництво утвердилось в думці, що «російська» робоча сила може бути використана в господарстві нової імперії значно ширше.

Вирішальною у цьому плані стала нарада, що відбулася 7 листопада 1941 р. в Берліні. Виступаючи на ній, надзвичайний уповноважений із здійснення так званого 4-річного плану загарбання східних територій рейхсмаршал Г. Герінг розпорядився вважати питання використання робочих рук зі Сходу в самому рейху остаточно вирішеним: «Російські робітники довели свою працездатність під час будівництва гігантської російської промисловості, тому ця працездатність має бути використана в ім'я імперії...» [32, с. 523].

Крім того, рейхсмаршал резюмував: «Кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою і довбати каміння – не їхнє завдання, для цього є росіяни».

Робітники зі Сходу мали використовуватися на найважчих роботах у промисловості, шляховому будівництві й сільському господарстві рейху, а поводження з ними – нічим не відрізнятися від поводження з радянськими військовополоненими [33, с. 18].

З того часу господарський штаб «Схід» розглядав доставку робочої сили в рейх як головне завдання [34, с. 182]. Це положення, зокрема, було зафіксоване в розпорядженні № 42006/41 від 4 грудня 1941 р., підписаному тим же рейхсмаршалом.

В іншому документі (розпорядженні начальника військового управління господарського штабу «Схід» Рахнера про використання в господарстві Німеччини робочої сили з окупованих східних областей) наголошувалося, що головним завданням господарської адміністрації та апарату із використання робочої сили на Сході є «...заповнення в найближчі місяці втрат у господарстві, що виникли в зв'язку з призовом в армію осіб молодшого призовного віку, через поголовне вербування російської робочої сили. Це є вирішальним для війни і тому має бути виконане!» [35, с. 180].

Наприкінці жовтня 1941 року керівництво рейху зробило спробу централізації керівництва робочою силою. Саме тоді вермахт, рейхсміністерство озброєнь та боеприпасів і рейхс-міністерство праці були визначені відповідальними за використання праці радянських громадян.

7 листопада 1941 року директивою Герінга організація праці робочої сили з СРСР покладалась на ділову групу трудового використання під керівництвом міністеральдиректора Мансфельда, якого Герінг особисто призначив організаційним керівником, а з початку 1942 року – уповноваженим з використання робочої сили. Завдання Мансфельда полягало в тому, щоб доставити у рейх якнайбільшу кількість радянських робітників.

10 січня 1942 року Г. Герінг знову підкреслив зростаюче значення необхідності вирішення даного питання у зв'язку з остаточним провалом нацистської стратегії блискавичної війни.

Масовий же набір цивільної робочої сили на Сході почався після появи нового циркуляра А. Розеберга, датованого 6 березнем 1942 року. У ньому безапеляційно вимагалось направити до Німеччини 627 тис. «східних робітників». За уточненням рейхсмаршала Г. Герінга, з рейхскомісаріату «Україна» мало прибути 237 тис. робітників і 290 тис. сільськогосподарських працівників [36, с. 230]. Тобто 84 відсотки від запланованої кількості. Набір робітників зі Сходу планувалось проводити на добровільних засадах, але якщо визначена цифра не була б досягнута, він мав здійснюватись насильно [37].

Формально з цього часу, а фактично з перших днів встановлення нацистського окупаційного режиму, населення України стало об'єктом насильницької експлуатації. Керівництво рейху до останнього дня окупації розглядало його як потенційний резервуар робочої сили.

Починаючи з весни 1942 року, переміщення робочої сили зі Сходу у Німеччину стрімко зростало. Процес переходив, так би мовити, на практичну основу. Щоб надати йому ще більшої спрямованості та розвитку, оптимально відлагодити організаційні структури й механізми депортації та у зв'язку з провалом місії Мансфельда, 21 березня 1942 року декретом А. Гітлера було створено спеціальний державний орган – «Імперське бюро із використання робочої сили» на чолі з недавнім гауляйтером Тюрінгії Ф. Заукелем, якого призначили Генеральним уповноваженим по праці; котрий наділявся надзвичайними повноваженнями і в політичному плані підпорядковувався безпосередньо фюреру, що надавало йому особливої ваги.

Через місяць, 20 квітня, цей високопоставлений чиновник обнародував програму [38], в якій фактично формулювалась загальна політика нацистської Німеччини з питання використання, як рабів, населення окупованих районів СРСР.

«Метою цієї нової гігантської мобілізації робочої сили, – писав Ф. Заукель, – є використання всіх дуже багатих та великих джерел, які ми завоювали і здобули боротьбою наших збройних сил під командуванням Адольфа Гітлера, для озброєння армій... Сировина, родючі землі на підкорених територіях і їх ресурси робочої сили повинні бути використані повністю і найдобросовіснішим чином в ім'я Німеччини та її союзників... Повне використання всіх військовополонених, як і використання гігантської кількості нових іноземних робітників – чоловіків і жінок, стало беззастережною необхідністю для вирішення питання про мобілізацію робочої сили у цій війні...» [39, с. 268]

Перед відомством Ф. Заукеля тоді ж ставилося завдання: до 24 липня 1942 року направити в рейх 1,6 млн. іноземних робітників...

І потяглися на захід поїзди з бранцями. Самих мешканців України за роки окупації було вивезено до Німеччини майже 2,5 млн. чоловік...

Отже:

- політика німецької окупаційної влади стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій у початковий період війни не була чіткою і зазнала змін залежно від становища на фронті;

- розпочинаючи війну проти СРСР, гітлерівці вважали найголовнішим завданням знищення його як держави, ліквідацію існуючого в ній суспільно-політичного устрою, тотальне пограбування. Потім загарбані території планувалось колонізувати німецькими переселенцями, а частину місцевого населення – використати як рабів для обслуговування колоністів. Решту ж «неповноцінної раси» – знищити. Пізніше ліквідації підлягала й відпрацьована «робоча сила». Про депортацію цивільного населення для використання його праці у військовій економіці рейху не йшлося;

- потреба у терміновій депортації робочої сили з окупованих районів колишнього Радянського Союзу як джерело покриття катастрофічного дефіциту робочих рук у Третьюму рейху стала одним із наслідків провалу гітлерівського плану «бліцкригу» на Східному фронті;

- головною базою постачання робочої сили визначалася Україна;

- плануючи депортацію мільйонів українців з окупованих територій до Німеччини, гітлерівці хотіли варварською експлуатацією підірвати сили народу, ослабити боротьбу окупованого населення, забезпечити німецьких капіталістів робочими руками і цим зацікавити їх у підтриманні військової програми керівництва рейху.

У плані подальшого дослідження теми цікавим є аналіз планів та реальної політики стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій румунської окупаційної адміністрації – сателіта нацистської Німеччини у Другій світовій війні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1 Меляков А. П. До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941 – 1944 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 132 – 145; Ковальський М., Ченцов В. «Фільтраційні справи» – невідоме джерело державних архівів // Архіви України. – 1993. - № 1 – 3. – С. 35 – 44; Ковальський М. Ченцов В. Полинний присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ – 1995. - № 1 / 2. – С. 60 – 68; Чиркова В. Листи оstarбайтерів як приклад документів особового походження // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 1: Архів і особа. – К., 1999. – С. 153 – 158; Пастушенко Т. В. Остарбайтери Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. – К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – Вип. 28. – С. 99 – 115.
- 2 Боряк Г., Маковська Н. Населення України за часів нацистської окупації (1941 – 1944): роздуми про актуалізацію джерельної бази архівів // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001. – С. 299 – 318; Меляков А. В. Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Серія «Історія». – Вип. 32. – 2000. – С. 232 – 239; Меляков А. В. Листи українців-остарбайтерів: різновиди, зміст, класифікація // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2000. - № 1. – С. 220 – 233; Меляков А. В. Про можливість застосування табличного методу обробки листів українських «остарбайтерів» (за матеріалами ДАХО) // Вісник СНУ. - № 10 (44). – 2001. – С. 135 – 141; Гринченко Г. Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших оstarбайтеров // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 52 – 58.
- 3 Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2004. – 344 с.; Гальчак С. Д. Депортації населення Поділля до Німеччини в роки Другої світової війни // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 23 – 34; Гальчак С. Д. Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації «остарбайтерів»-подолян у нацистському рейху // Студії з архівної справи і документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 148 – 150; Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 49 с.; Бака М. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 15. – С. 185 – 190; Пастушенко Т. В. Примусове вивезення робочої сили з Броварського району до нацистської Німеччини // Літописна скарбниця: нариси з історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України). Укл. І. Доцин. – Бровари: Водограй / Броварська минувшина. – Кн. 2. – С. 147 – 159.
- 4 Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (Федеральний військовий архів, м. Фрайбург). – RW 19. – Nr. 738.
- 5 Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941 – 1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории: Пер. с нем. – Воениздат СССР, 1974. – С. 215 – 216.
- 6 Державний архів Російської Федерації (далі: ДАРФ), ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 30 – 34.
- 7 Промышленность Германии в период войны 1939 – 1945 гг.: Пер. с нем. – М., 1956. – С. 189.
- 8 Загорюлько М., Юденков А. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Экономика, 1974. – С. 64.
- 9 Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – С. 37.

- 10 Там само.
- 11 ДАРФ, Ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 34.
- 12 Rausching H. Gespräche mit Hitler. – Zürich; New York, 1960. – S. 130.
- 13 Косик М. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 17.
- 14 Історія Української РСР. – У 8 т. / Академія наук Української РСР. Інститут історії. Інститут археології. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 - 1945) / Редколегія тому: В.І.Клоков – відповід. ред., М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 298.
- 15 Король В. Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України в 1941 – 1944 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 251.
- 16 Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 78.
- 17 Мюллер Н. Вермахт и оккупация... – С. 163.
- 18 Там само.
- 19 Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 8 – 9.
- 20 Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 38.
- 21 Там само; – С. 38 – 39.
- 22 Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 9.
- 23 Bundesarchiv – Militärarchiv, Freiburg. – RW 31 / 32.
- 24 Обов'язкова трудова повинність для євреїв поширювалась на осіб обох статей від 14 до 60 років.
- 25 Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – С. 145.
- 26 Державний архів Вінницької області, ф. 2271, оп. 1, спр. 1, арк. 49.
- 27 Дунаєвські вісті. – 1941. – 9 листопада.
- 28 Нове життя (м. Старокостянтинів). – 1941. – 15 листопада.
- 29 Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 39.
- 30 Російський державний військовий архів (далі: РДВА), Ф. 32, оп. 11302, спр. 104, арк. 584 – 585.
- 31 Загоруйко М., Юденков К. Крах плана «Ольденбург». – С. 65.
- 32 Нюрнбергский процесс: Сб. материалов. – В 8-и т. – Т. 4. – М., 1990. – С. 523.
- 33 Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 18.
- 34 Мюллер Н. Вермахт и оккупация... – С. 182.
- 35 Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.) / Сост. Заставенко Г. Ф. (рук.) и др.: Под общей ред. Е. А. Болтина и Г.А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – С. 180.
- 36 Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – С. 230.
- 37 International Military Tribunal. - Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. – 580. – PS. - Nürnberg, 1946.
- 38 Всього відомо чотири так звані «Програми Заукеля». Перша почалась у квітні 1942 і закінчилась приблизно у серпні того ж року. Друга тривала з вересня 1942 року по січень 1943 р. Третя і четверта розраховувались на рік і припадали відповідно на 1943 та 1944 роки.
- 39 Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.). – М., 1965. – С. 268.

Ю.А. Зінько, В.В. Кононенко

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ В СРСР НАПРИКІНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1944-1945 РР.)

Національна політика радянської влади наприкінці війни та в повоєнний період сталінського тоталітаризму мала подвійний характер: з одного боку, розширення прав національних республік, з іншого. – навальний ідеологічний наступ сталінізму, який був зупинений лише смертю Й.В.Сталіна.

Автори у своїй статті ставлять за мету проаналізувати правові аспекти регулювання національного життя в СРСР у вузький, проте насичений політичними подіями період (1944-1945 років) та зосередити свою увагу саме на нормативно-правовій базі національної політики радянської влади даного часу.

Принципи внутрішньої політики радянської влади детально визначені у працях В. Барана, В. Даниленка, О. Бажана, С. Кульчицького [1]. Питання національної політики досліджували В. Наулко, Л. Нагорна, Т. Рудницька та інші науковці [2]. Правовим аспектам національної політики зазначеного періоду присвячені праці Л. Рябошапка [4] та М. Шитюка [5].

«Рівність громадян СРСР, незалежно від їх національності та раси, у всіх галузях господарського, державного, культурного та суспільно-політичного життя є невід'ємним законом. Будь-яке пряме чи опосередковане обмеження прав чи, навпаки, встановлення прямих чи опосередкованих переваг громадян, залежно від їх расової та національної належності, так само як і будь-яка проповідь расової чи національної винятковості чи ненависті та ігнорування – караються законом», - саме такий принцип національної політики Радянського Союзу було закріплено статтею 123 Конституції СРСР 1936 р. [4]. На жаль, у практиці керівництва країною цей принцип, як і багато інших демократичних принципів, закріплених в основному законі, залишився лише декларацією.

Загалом, правове регулювання національного життя в СРСР у повоєнний період проходило в руслі загальних тенденцій того часу. Як і в інших сферах, спостерігається паралельне існування двох структур влади – офіційної – в особі Верховної Ради, Ради Міністрів, відповідних органів на місцях й неофіційної: НКВС-НКДБ, політбюро ЦК ВКП(б) тощо. Одночасно існували і два види законодавства – показове у формі конституції, цивільного, кримінального та інших кодексів, обнародованих законів, постанов та фактично чинне – підзаконні укази, положення, інструкції, таємні листи, директиви тощо. Саме тіньова структура влади й підзаконні акти справляли вирішальний вплив на життя суспільства, у тому числі й національне [5, с. 139].

«Розквіт національних за формою та соціалістичних за змістом культур» пропагувався ще з часів Леніна. Однак на практиці перший нарком по національностях, Й.Сталін, а потім й основний керівник Союзу РСР прагнув до «спрощення» національної структури країни та створення централізованої, унітарної держави. Відтак самостійність великих і малих народів жорстко придушувалась, юридичні права ігнорувалися [6, с. 363-364]. Війна пов'язана з нею централізація всіх сил країни призвели до ще більшого обмеження самостійності союзних республік. Практика стосунків центру з національними регіонами все більше нагадувала систему унітарної імперії. Проте формально на федеративний устрій СРСР ніхто замаху не робив – за союзними республіками зберігалися всі права, включаючи й право виходу з СРСР.

Суто прагматичними міркуваннями було викликано спричинят широко розрекламоване Рішення пленуму ЦК ВКП(б) від 27 січня 1944 року «Про розширення прав союзних республік в галузі оборони і зовнішніх зносин». Рішення було пов'язане з майбутньою організацією ООН і планами Й.Сталіна добиватися включення до складу ООН всіх 16 радянських республік. Спробувати зробити це можна було, додавши (хоча б символічно) більше права самостійності та суверенності союзним республікам, і зробити їх тим самим, такими ж суб'єктами світової спільноти, якими були британські домініони. З розрахунку на розраховуючи на це були прийняті укази Верховної Ради СРСР про перетворення союзних наркоматів оборони і закордонних справ у союзно-республіканські. Конституція СРСР була доповнена статтею 18: «Кожна союзна республіка має право вступати в безпосередні стосунки з іноземними державами, укладати з ними угоди і обмінюватися дипломатичними й консульськими представниками». Республіки отримали конституційне право мати самостійні військові формування [7, с. 3]. Однак включити до складу ООН всі 16 республік І.Сталіну не вдалося. У 1945 він добився прийняття до ООН, крім Росії, тільки двох союзних республік – України та Білорусії як таких, що мали найбільші втрати під час від війни.

Із закінченням війни сталінське керівництво різко змінило акценти в національно-культурній політиці. Те, що ще вчора заохочувалось у пропагандистських цілях, видавалось героїчним і позитивним з історичного минулого, тепер оцінювалось не інакше як спроби буржуазно-націоналістичної ідеалізації минулого, рецидиви хвильовизму, петлюрівщини тощо. Водночас новий курс супроводжувався повним перебільшенням ролі російської культури, відродженням імперської психології та великодержавного шовінізму. Ця лінія викликала ще більший опір з боку національно-патріотичних сил, особливо ОУН-УПА, а також національно свідомої інтелігенції, творчої молоді, що спричинило посилення ідеологічного терору та репресій на ниві культурно-національного відродження.

У 1943 р. замість «Інтернаціоналу» був прийнятий новий гімн СРСР. За результатами закритого конкурсу, переможцем було визнано гімн «Союз нерушимый республик свободных» (поети С.Михалков і Г.Сль-Регістан) на мелодію написаного ще у 1939 р. композитором А.В.Александровим «Гімну партії більшовиків». Пояснюючи населенню сенс прийняття нового гімну, газета «Правда» зазначала, що «теперішній державний гімн Радянського Союзу «Інтернаціонал» за своїм змістом не відбиває докорінних змін, які відбулися в нашій країні

внаслідок перемоги Радянського устрою, та не відбиває соціалістичної сутності радянської держави» [8, с. 300]. 14 грудня 1943 р. Постановою ЦК ВКП(б) «Про гімн Союзу Радянських Соціалістичних республік» було вирішено прийняти замість Інтернаціоналу новий Державний гімн СРСР, затвердити його слова та доручити Президії Верховної Ради СРСР у двотижневий строк організувати переклад нового тексту державного гімну на мови народів СРСР. У ніч на 1 січня 1944 р. гімн вперше було виконано по Всесоюзному радіо. Указом Президії ВР СРСР новий Державний гімн Радянського Союзу затверджувався з 15 березня 1944 р. для повсюдного виконання. Відтепер всі офіційні урочисті заходи й щоденні передачі радянського радіо починалися із виконання гімну про непорушний союз республік, згуртованих навіки Великою Руссю...

Втім, радянське керівництво не забувало й про взятий курс на «розширення прав» союзних республік, що означало надання їм власних ознак державності. 3 лютого 1944 р. Президією ВР СРСР було видано Указ «Про державні гімни радянських республік», відповідно до якого всім союзним республікам належало прийняти власні гімни [8, с. 304]. Щоправда, їх зміст мало чим відрізнявся від загальносоюзного гімну. Так, наприклад, у проектах гімну УРСР автори закликали українців «жити під сонцем Кремля із Москви», «йти по дорозі волі, під зорями дружби – зірками Москви», славити «в серці України, Великого друга – нашого руського брата»; мовилось, що: «У братерській єдності слов'ян наш перший брат – народ Росії» [8, с. 305].

На прийомі на честь учасників Параду Перемоги влітку 1945 р. Й.Сталін підняв сумнозвісний тост «за великий російський народ, найбільш видатну націю зі всіх націй СРСР». Й.Сталіну належить і авторство формулювання «великий російський народ — старший брат всіх народів СРСР». Фактично вже наприкінці війни сталінський режим підкреслено протиставляв російський народ іншим народам країни, не усвідомлюючи, що тим самим він загострює національні відносини в країні й закладає міну під єдність держави [9, с. 134].

Варто зазначити, що складність та суперечливість національного життя та міжнаціональних стосунків в СРСР й відповідна політика уряду були зумовлені самою політичною системою, що лягла в основу Союзу РСР як державного утворення. Радянський Союз склався як об'єднання титульних націй (народів) в особливому варіанті. Хтось мав обмежену державність одного виду, хтось – іншого, а комусь її зовсім не дісталось, або, гірше за те, позбавили тієї, що була раніше. Ієрархічна підпорядкованість союзних і автономних республік ще більш ускладнювала й заплутувала становище. До того ж титульні етноси республік далеко не у всіх випадках були домінуючими. У результаті в СРСР склалася своєрідна ієрархія народів, остаточне закріплення якої відбулося у повоєнні роки (1945-1948 рр.) Російський народ тепер визнавався першим серед рівних. Наступний ступінь займали титульні народи союзних республік. Далі в радянській ієрархії народів йшли послідовно титульні народи автономних утворень - республік і областей. Замикали ієрархію нечисленні («малі») народи, лише для декого з яких передбачалися у складі країв і областей «національні округи».

Певному статусу народу відповідали й суворо визначені певні можливості в культурному розвитку. До кожної національної освіти були прив'язані культурні і наукові організації «відповідного» рівня. У всіх союзних республіках створювалися свої академії наук із статусом, майже рівнозначним «великим», загальносоюзним академіям. Автономні республіки своїх академії не мали, зате в кожній столиці автономної республіки, незалежно від її реальних потреб, передбачалося відкриття університету. Проте у багатьох випадках рівень розвитку наукових кадрів не дозволяв цього зробити не тільки у 1940-х, але й у 1950-х та 60-х рр.

Прискорювачем партійного курсу на зміцнення інтернаціональної єдності народів стала політика русифікації, розгорнута в широких масштабах ще з кінця 30-х років, коли були прийняті партійні постанови про ліквідацію будь-яких форм культурного життя національних меншин та про обов'язкове вивчення російської мови в національних школах (Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП (б) від 13 березня 1938 р. «Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік та областей») [10, с. 484]. Свідченням тому стала Постанова ЦК ВКП (б) від 27 січня 1938 р., у якій зазначалось, що «практика насадження національних шкіл завдала величезної шкоди справі правильного виховання й навчання» [11]. Тоді ж вийшли відповідні постанови республіканського рівня, наприклад, Постанова бюро ЦК КП Казахстану від 8 квітня 1938 р. «Про реорганізацію національних шкіл». Через деякий час з'являється

Наукові записки

Постанова РНК СРСР від 10 листопада 1940 р. «Про переведення казахської мови на російський алфавіт» [11].

Надзвичайної активізації набрав процес русифікації у повоєнний період. наступу 15 листопада 1946 р. виходить Постанова Ради Міністрів УРСР «Про запровадження нового українського правопису», наближеного до російського [12,с.153]. Послідовно проводилася лінія на посилення уваги до російської мови, зміцнення її позицій у суспільстві. Центральний орган КПРС журнал «Комуніст» пропагував тут ідею: «на вищих стадіях комуністичного суспільства невідворотним є зникнення національних відмінностей та злиття націй. Майбутнє злиття націй призведе до виникнення єдиної мови для всіх народів». Єдиною мовою мала стати, звичайно, російська [13,с.234].

Після закінчення Великої Вітчизняної війни основним змістом ідеологічної боротьби на «національному фронті» стало затвердження радянського патріотизму, що з легкої руки сталінського керівництва отримав яскраве російське забарвлення. Підкреслювалася велич тільки російського минулого. Згадки про героїчних предків інших народів багатонаціонального Радянського Союзу оголошувалися націоналістичними збоченнями. Кіноповість О. Довженка «Перемога» була заборонена тільки тому, що всі військовослужбовці військової частини виявилися українцями. Нищівній критиці була піддана кіноповість О.Довженка «Україна у вогні». Виступаючи на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 31 січня 1944 р., Й.Сталін заявив, що О.Довженко «куркульський підголосок і відвертий націоналіст, дозволяє собі робити чинити випади проти нашого світогляду, ревізувати його... Якби Довженко хотів сказати правду, він повинен був би сказати: куди не пошле вас Радянський уряд – на північ, на південь, на захід, на схід – пам'ятайте, що ви б'єтеся і відстоюєте разом зі всіма братськими радянськими народами, в співдружності з ними наш Радянський Союз, нашу загальну Батьківщину, бо відстояти Союз Радянських Соціалістичних Республік означає значить і захистити й Радянську Україну. Україна як самостійна держава збережеться, зміцніє і розквітатиме тільки за наявності Радянського Союзу в цілому загалом Для всіх очевидно, що саме Радянська влада й більшовицька партія свято зберігають історичні традиції і багатий культурний спадок українського народу і всіх народів СРСР і високо підняли їх національну самосвідомість... Його кіноповість є антирадянською, яскравим проявом виявом націоналізму, вузької національної обмеженості. Кіноповість Довженка «Україна у вогні» є платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського і всього радянського народу» [14, с. 337-342]. 12 червня 1944 р. спеціальною Постановою ЦК КП(б)У «Про Довженка О.П.» вивів його з комітету по сталінських преміях, з редакції журналу «Україна», звільнив від обов'язків художнього керівника київської кіностудії, а секретар ЦК К.Литвин вимагав активніше критикувати довженківські погляди.

Для «покращення» ситуації в цих районах приймалися і відповідні рішення. Серед них, зокрема, Постанова ЦК ВКП(б) від 9 серпня 1944 р. «Про найближчі завдання партійних організацій КП(б) Білорусії в галузі масово-політичної та культурно-просвітницької роботи склад населення», Постанова ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про заходи допомоги Українській РСР у справі покращення масово-політичної та культурно-просвітницької роботи», Постанова ЦК ВКП(б) від 23 січня 1945 р. «Про організацію двомісячних курсів з підготовки партійних робітників для Латвійської, Литовської, Молдавської та Естонської РСР»; Постанова ЦК КП(б)У «Про підвищення пильності, посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України» (лютий 1946 р.) та ін. [15, с. 506-524].

У складній обстановці розвивалися події в Кримській АРСР. Активні дії націоналістичних елементів сприяли тому, що в роки війни багато хто з кримських татар опинився на службі у ворога, виступав вирушала на його підтримку, хоча значна частина татарського населення лояльно ставилася до Радянської влади. 13 квітня 1944 р. НКВС і НКДБ СРСР прийняли спільну постанову «Про заходи щодо очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів». До кінця квітня були виявлені 5806 антирадянських елементів, а до середини травня їх чисельність зросла до 8521 осіб. Однак заходів, спрямованих на запобігання ворожим діям націоналістів, за оцінками урядових служб, виявилось недостатньо... Кульмінацією цих акцій стало рішення про виселення всього татарського населення.

Правовою підставою депортації за національною ознакою з території Кримської АРСР, як і в інших випадках стали акти керівників силових відомств (НКВС-МВС СРСР), складені

.....
відповідно до рішень партійної верхівки ВКП(б) та постанов надзвичайних органів державної влади (Державний Комітет Оборони (ДКО)).

10 травня 1944 р. в доповідній записці на ім'я Й. Сталіна Л. Берія писав: «Враховуючи зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу і виходячи з небажаності подальшого проживання кримських татар на прикордонній окраїні Радянського Союзу, НКВС СРСР вносить на Ваш розгляд проект рішення Державного Комітету Оборони про виселення всіх татар з території Криму...»

11 травня 1944 р. Й. Сталін підписав постанову ДКО «Про кримських татар», яка вмістила в собі ті положення, на основі яких проводилася ця акція. У юридичних актах давалося й вже відоме пояснення причин виселення: «У період Вітчизняної війни багато кримських татар зрадили Батьківщині, дезертирували з частин Червоної Армії... переходили на бік супротивника, вступали усформовані німцями добровольчі татарські військові частини... Враховуючи вищезазначене, Державний Комітет Оборони постановляє: 1. Всіх татар виселити з території Криму й поселити їх на постійне проживання як спецпоселенців в районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (т. Берія) виселення кримських татар закінчити до 1 червня 1944 р...» [16, с. 3].

4 липня 1944 р. НКВС СРСР доповідав доповідав, що «виселення з Криму спецпереселенців — татар, болгар, греків, вірмен закінчено. Усього було виселено 225 009 осіб, зокрема татар - 183 155 осіб, болгар - 12 422, греків - 15 040, вірмен - 9621, німців - 1119, а також іноземних підданих - 3652...» [17]. Разом з ними були виселені й місцеві жителі Криму — цигани.

Водночас керівництво країни робило все, аби ніщо не нагадувало про виселених. Вже 14 грудня 1944 р. Президія ВР РРФСР прийняла Указ «Про перейменування районів та районних центрів Кримської АРСР», відповідно до якого було перейменовано 16 районів. Так Акмечетський район став Чорноморським, а районний центр село Акмечеть - селом Чорноморське; Ічкинський район перейменовано в Радянський район і районний центр селище Ічки в селище Радянське; Ларіндорфський район в Першотравневий район і районний центр село Джурчи в село Першотравневе тощо [17].

25 серпня 1945 р. був виданий Указ Президії ВР РРФСР про перейменування сільрад Криму, який не підлягав опублікуванню. 18 травня 1948 р. Президія Верховної Ради РРФСР прийняла Указ «Про перейменування населених пунктів Кримської області», відповідно до якого у 28 районах Криму були перейменовані 1115 населених пунктів: понад 900 татарських, близько 40 грецьких, 50 німецьких [17]. 25 вересня 1948 р. Кримський обком ВКП(б) видає ще одну Постанову «Про перейменування населених пунктів, вулиць, окремих видів робіт та інших татарських позначень», в якій, зокрема, вимагалось «повести рішучу боротьбу зі всім татарським і не допускати вживання татарських слів і найменувань» [18].

Серед інших нормативно-правових актів, прийнятих у 1944 р. щодо спецпереселенців з Криму, можна виділити такі: Постанова РНК СРСР від 20 червня «Про навчання дітей спецпереселенців на російській мові»; Постанова ДКО від 25 вересня «Про розрахунки з спецпереселенцями з Криму за прийняті від них в місцях колишнього проживання борошно, худобу, птицю, бавовну та шкіряну сировину і заходах допомоги по їх скорішому господарсько-побутовому облаштуванню»; Директива НКВС СРСР від 21 липня «Про возз'єднання розрізнених родин кримських татар»; Директива НКВС СРСР від 9 серпня «Про возз'єднання розрізнених сімей кримських болгар, греків, вірмен»; серпнева Директива НКВС СРСР «Про зняття з обліку спецпоселень колишніх співробітників НКДБ і НКВС», вереснева «Про порядок оформлення на роботу колишніх співробітників НКДБ-НКВС, які належать до переселених національностей». По фронтах були видані спеціальні накази про звільнення із лав Червоної Армії кримських татар.

Внаслідок депортації, а також мобілізації та призовів до Червоної Армії, евакуації мирного населення, втрат під час окупації загальна кількість населення Криму восени 1944 р. скоротилася до 370 тис. осіб. Це стало приводом для того, щоб 30 червня 1945 р. Президія ВР СРСР затвердила подання Президії Верховної Ради РРФСР «Про перетворення Кримської АРСР в Кримську область у складі РРФСР» [17].

Варто зазначити, що, незважаючи на відому проросійську спрямованість радянської влади, переселень не уникли й росіяни. Щоправда, переселяли їх не за етнічну належність і не в такій кількості. Так, наприклад, 14 липня 1944 р. за Наказом НКВС-НКДБ СРСР у східні райони країни було переселено 1673 членів організації Істинно-православних християн (ІПХ),

Наукові записки

.....
що складалася в основному з колишніх куркулів і раніше засуджених за антирадянську діяльність [19, с. 215].

Наказом № 0078/42 від 22 червня 1944 р. за підписом Л.Берії та Г.Жукова були заплановані далекосяжні плани радянського керівництва й щодо переважної частини українського населення: «Агентурною розвідкою встановлено : За останній час на Україні, особливо в Київській, Полтавській, Вінницькій, Рівненській та інших областях, спостерігається явно ворожий настрій українського населення проти Червоної Армії і місцевих органів Радянської влади. В окремих районах і областях українське населення вороже чинить опір виконанню заходів партії і уряду щодо відновлення колгоспів і здачі хліба для потреб Червоної Армії. Воно для того, щоб зірвати колгоспне будівництво, по-хижацьки вбиває худобу. Щоб зірвати постачання продовольством Червоної Армії, хліб закопують в ями. У багатьох районах ворожі українські елементи, переважно з осіб , що переховуються від мобілізації в Червону Армію, організували в лісах «зелені» банди, які не тільки не лише висаджують військові ешелони, але і нападають на невеликі військові частини , а також вбивають місцевих представників влади. Окремі червоноармійці й командири, потрапивши під вплив напівфашистського українського населення і мобілізованих червоноармійців із звільнених областей України, почали розкладатися і переходити на бік ворога. З вищевикладеного видно , що українське населення стало на шлях явного саботажу Червоної Армії і Радянської влади і прагне до повернення німецьких окупантів. Тому в цілях ліквідації й контролю над мобілізованими червоноармійцями й командирами звільнених визволяти областей України.

Наказую:

1. Вислати в окремі краї Союзу РСР всіх українців, що проживали під владою німецьких окупантів.

2. Виселення проводити:

а) насамперед українців, які працювали і служили у німців;

б) у другу чергу вислати решту всіх українців, які знайомі з життям під час німецької окупації;

в) виселення почати після того, як буде зібраний врожай і зданий державі для потреб Червоної Армії;

г) виселення проводити тільки вночі і раптово, щоб нікому не дати сховатися і не дати знати членам його сім'ї, які знаходяться в Червоній Армії...» [20, с. 141] накНа щастя, з невідомих причин, цей наказ не було виконано.

Підсумовуючи сказане, варто зазначити, що розвиток законодавства наприкінці війни, яке діяло в СРСР у сфері національних взаємин, проходив у руслі загальних тенденцій того часу. З одного боку, продовжують діяти союзні конституції, зберігається зовнішня декларативна самостійність та незалежність союзних республік, розширюються їх права у сфері зовнішніх зносин тощо. Однак, за умов подальшої централізації держави, зміцнення командно-адміністративної системи, наростання культу особи Й.Сталіна, проголошення курсу на «зближення» та «злиття» націй, фактично відбувається втрата союзними республіками ознак власної державності й перетворення їх на звичайні провінції, керовані з центру. Починається масований наступ на національну свідомість та самосвідомість народів СРСР, переслідування за національною ознакою тощо.

Геноцид й тотальна депортація маленьких народів у повоєнний період висвітлили всю сутність режиму та його етнонаціональної політики. Як і в інших сферах суспільного життя, в галузі національної політики радянської влади право (як це не парадоксально) було засобом порушення прав і не просто окремих людей, а цілих народів та етносів. У постановках ДКО, уряду СРСР та інших нормативно-правових актах визначалась «технологія» геноциду, вирішувались питання використання майна виселених людей та режиму їх проживання у місцях виселення.

Побічним, а з погляду «імперського» алгоритму радянської влади, основним результатом національної політики, і передусім масових депортацій, повинне було стати «розпорошення» етносу, що врешті – решт відкривало шлях до його «радянізації», «інтернаціоналізації», заміни етнічної ідентичності на самоідентифікацію з владою, її цілями й цінностями. Залишити людину наодинці з владою, поза етнічною й соціальною самоорганізацією, – в цьому була суть радянської версії імперської утопії, в принципі недосяжної без насильства, але навіть і з насильством – нездійсненої.

Необхідно підкреслити, що депортація населення наносила збиток не тільки власне депортованим народам, а й країні в цілому, передусім економіці районів колишнього проживання народів, що переселяються, їх культурі, традиціям. Руйнувалися сталі економічні й культурні зв'язки між народами-сусідами, деформувалася національна свідомість мас. Був помітно підірваний авторитет державної влади. Загалом, були здійснені грубі порушення Основного Закону держави - Конституції СРСР, порушувалися не тільки права народів, але і їх державність, оскільки ліквідовувалися автономні республіки та області.

У статті авторами проаналізовано лише декілька аспектів національної політики даного періоду. Потребує більш детального вивчення та аналізу насамперед обмін населенням між Україною і Польщею, акція «Вісла», політика з повного знищення німців в Україні, правове становище інших національних меншин даного періоду.

Проте навіть із зазначеного можна зробити висновок, що репресії відносно народів, у тому числі і їх депортація, грубе порушення прав людини, нищення національної свідомості зумовлювали конфліктний стан суспільства, створювали передумови для розвитку й поглиблення конфронтаційних стосунків між політичною системою й населенням, що в кінцевому підсумку призвело до її руйнування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996; Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К., 1999; Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х-80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000; Кульчицький С. Спроби реформ (1956-1964) // Український історичний журнал. – 1998. - № 4.
2. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. - К., 1965; Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. - К., 1998; Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. - К., 1998; Л.Нагорна. Радянська національна політика // Політологічні читання. – 1995. - № 1.
3. Рябошапка Л. Рівні права і можливості національних меншин в УРСР (середина 1950-х – початок 1980-х років) // Юридический вестник. – 2001. - № 1. – С.398.
4. Конституция СССР. 1936 г. // www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm.
5. Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Український історичний журнал. – 2001. - №3. – С.128-142.
6. Поцелуев В. А. История России XX столетия: (Основные проблемы). – М., 1997.
7. Вдовин А.И. Национальный вопрос и национальная политика в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 годов: мифы и реалии // Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. – 2005. – Выпуск №3 (63). – С.2-5.
8. Гриневич В. Про історію творення та політико-ідеологічне звучання державних гімнів СРСР та УРСР // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. -№9. – С.295-312.
9. Каца Л.А. История России. Советский период. (1917-1991). Кн.2. - М.,1993.
10. История советских репрессий / Ред. Стецовский Ю. - В 2 Т. Т.1. – М., 1997.
11. Савин И.С. Об исторических корнях современной культурно-языковой ситуации в Казахстане// www.chimkenet.by.ru
12. Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник докум. і матер. В 2 Т. Т.2.- К.,1959.
13. Даниленко В. «Інтернаціоналізація» Радянської України (друга половина ХХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ- початку ХХ ст. – 2004. -№2. – С.210-252.
14. Сталин И.В. Сочинения. – Т.18. – Тверь, 2006.
15. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). Т.7. 1938-1945. – М., 1985.
16. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці. Зб.докум. (1941-1998). – К., 1999.
17. Зінченко Ю.І. Кримські татари: Історичний нарис. – К., 1998 // www.cidct.org.ua/uk/publications/Zinchenko/8.html.
18. Бекирова Г. Крымскотатарская проблема в СССР (1944-1991) // www.kirimtatar.com/Books/Bekirova/krpr.html.
19. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии / Вступ. ст., сост., послесл. Н.Бугай. – М., 1992.
20. Так это было: Национальные репрессии в СССР. 1919-1952 годы / Ред.-сост. С.У.Алиева: В 3-х т. Т.3. – М., 1993.

РАДЯНСЬКЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ БЮРО ЯК МЕХАНІЗМ УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЙНИМИ ПОТОКАМИ В УМОВАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Тема Другої світової та Великої Вітчизняної війни 1939-1945 рр. і сьогодні цікавить істориків не тільки нашої країни, але і зарубіжжя. Історія війни має глибокі дослідницькі традиції, створено величезну літературну базу. На багато питань дослідники дали відповіді, але й досі окремі з них вимагають глибокого дослідження. Однією з маловивчених до недавнього часу проблем залишалася діяльність Радянського Інформаційного Бюро (Совінформбюро) у контексті сформованого на окупованих територіях інформаційного простору.

Для радянського народу Совінформбюро в період Великої Вітчизняної війни було єдиним надійним джерелом інформації. Повідомлень Совінформбюро з нетерпінням чекали в кожному куточку Радянського Союзу, вони таємно розповсюджувалися на окупованій території. На вокзалах, в поїздах, шпиталях, на площах міст обладнувалися вітрини з останніми повідомленнями цього агентства, на картах прапорцями показувалася лінія фронту.

В історичній літературі, мемуарах воєначальників і державних діячів була показана роль інформаційного агентства як єдиного джерела отримання щоденної інформації про хід бойових дій і найважливіших подій в країні і за кордоном, в тилу радянських військ та на окупованій території СРСР [1].

Необхідно також зазначити, що оцінка діяльності Совінформбюро мала інформативний, ілюстративний характер, нерідко інформаційне агентство об'єднувалося з радіокомітетом. Саме тому своєчасність і актуальність вивчення історії інформаційного агентства бачиться у винятковій ролі цього органу у формуванні суспільної свідомості та інформаційного простору в роки війни, зокрема на окупованих територіях, куди повідомлення доходили у вигляді листівок та газет.

У даній статті аналізуються опубліковані джерела й ті, які потребують більшої уваги. Найбільший інтерес викликає 8-томне видання «Сообщений Советского Информбюро» [2]. Ця праця містить повідомлення і зведення Совінформбюро з моменту його створення і до 15 травня 1945 р. Матеріали складені за хронологічним принципом. Томи видання доповнені довідником, що містить хронологічний, алфавітний, географічний, науково-тематичний та іменний покажчики, а також покажчик спеціальних і окремих повідомлень Совінформбюро [3].

Совінформбюро було створене ухвалою ЦК ВКП (б) і РНК СРСР від 24 червня 1941 р., через два дні після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР, і стало інформаційною трибуною уряду для радянських людей. Його начальником був призначений А.С. Щербаков, секретар ЦК ВКП (б), що відповідав за питання ідеології. До складу Совінформбюро увійшли С.А. Лозовський, Я.С. Хавінсон, Д.А. Полікарпов та ін. [4, с. 213].

Щоденні зведення Совінформбюро були основним джерелом інформації про становище на фронті протягом усієї Великої Вітчизняної війни. Робітники Совінформбюро отримували повідомлення з ТАСС, редакцій центральних газет, від власних кореспондентів, але основні дані надходили зі Ставки. Сталін приділяв величезне значення інформаційному протистоянню між Радянським Союзом і Німеччиною. Радянське Інформбюро стало ефективним механізмом для забезпечення інформаційної перемоги над німецькою пропагандою. Те, що протягом першого тижня війни Секретаріат ЦК ВКП(б) двічі повертався до питань, пов'язаних з організацією Совінформбюро, – свідчення того, що Сталін приділяв величезне значення цьому інформаційному органу.

Основними напрямками діяльності Совінформбюро було керівництво висвітленням міжнародних подій і внутрішнього життя Радянського Союзу в роки війни по радіо та в пресі, організація контрпропаганди проти гітлерівських засобів масової інформації, публікація військових зведень за матеріалами Головного Командування Червоної Армії. Радянське Інформбюро повинне було також керувати діяльністю створених на початку війни Всеслов'янського комітету й антифашистських комітетів: радянських жінок, молоді, науковців, єврейського комітету [4, с. 213]. З 1942 р. Совінформбюро було переорієнтоване переважно на зв'язок із зарубіжними засобами масової інформації, громадськими й політичними організаціями. З цією метою в структурі Совінформбюро було створено 11 відділів [5, с. 35].

Найважчим виявилось вирішення останнього завдання – інформувати світову спільноту про події, що відбувалися на радянсько-німецькому фронті, і про роботу радянського тилу. У Совінформбюро не було ніяких зв'язків у міжнародному просторі, потрібно було формувати нові. З огляду на це, противники Радянського Союзу, зокрема й Німеччина, мали потужний

.....
пропагандистський апарат, велику кількість радіостанцій, пресу, зокрема і в інших країнах Європи. Союзники СРСР також швидко створили свій потужний інформаційно-агітаційний орган. Перед Совінформбюро постало надзвичайно відповідальне завдання в найкоротший термін розшукати зв'язки в усьому світі – газети, журнали, радіостанції, агентства тощо, – через які можна було б передавати інформацію про Радянський Союз та події, що відбувалися в ньому.

На початку липня 1941 р. Совінформбюро спільно із Всесоюзним радіокомітетом була знайдена нова форма передачі матеріалів, яка до того часу на практиці ще не застосовувалася, – регулярна передача по радіо політичних оглядів. Спочатку вони передавалися лише для радіослухачів у СРСР, а потім і для слухачів зарубіжних країн. Огляди передавалися раз на тиждень, пізніше 2 рази на тиждень, в певний день і годину під псевдонімом «Аверін». Насправді їх авторами виступали декілька осіб: Ярославський, Пік, Омельченко, Варга, Звавич та інші - всього 30 чоловік. До роботи коментаторів вдалося залучити відповідальних співробітників Комінтерну. Крім того, через Народний комісаріат оборони до підготовки статей залучалися офіцери, що перебували на лікуванні в шпиталях, а також ті, що відряджалися з фронтів. Ці матеріали після обробки в літературній групі Совінформбюро відправлялися за кордон. Робота коментаторів була б неможлива без зусиль укладачів і авторів текстів. Всі вони були об'єднані в Літературний відділ Совінформбюро. Тільки з липня по жовтень 1941 року співробітники літературного відділу підготували й відправили за кордон 140 статей. Разом із спеціально замовленими матеріалами для бюлетенів Англії, США, Китаю і Швеції в Совінформбюро за цей період було підготовлено більше 400 статей.

Зведення з фронту почали виходити щодня. У ранковому випуску висвітлювали події минулої ночі, а у вечірньому аналізувалися результати бойових дій за день. Інформацію, яку давало Совінформбюро одразу публікували в газетах і листівках, розповсюджували на фронтах та окупованій німецькою армією територіях. Так були надруковані зведення Головного Командування Червоної Армії за два дні боїв, 22 і 23 червня [6, с. 3].

Повідомлення Совінформбюро будувалися за певною схемою. Спочатку підводилися підсумки боїв за напрямками, потім називалися цифри знищеної техніки й живої сили противника, після них – втрати радянських військ (але не завжди). З першого ж дня почали приводитися описи бойових епізодів і подвигів червоноармійців. Всього за роки війни в зведеннях названо 14470 прізвищ воїнів, що відзначилися [7, с. 415].

Інформаційні матеріали, які подавалися в повідомленнях, піддавалися жорсткій цензурі. Керівництвом Совінформбюро спільно із Всесоюзним радіокомітетом було випрацьовано чіткі змістові вимоги до всіх матеріалів, які потрапляли на радіо.

Незважаючи на конкретні вимоги керівництва до того, що можна друкувати з повідомлень інформбюро в газетах, а що ні, часто виникали проблеми, і редакторам доводилося вносити поправки до того чи іншого повідомлення або взагалі знімати його як таке, що не відповідає основній лінії радянської інформаційно-політичної пропаганди.

Так, наприклад, у газеті «Комсомольська правда» було подано до друку нарис Іюльського «Ця весна». У цьому нарисі автор, відповідно до вимог пропаганди, показав становище у Ленінграді так, наче життя на вулицях і бульварах кипить, діти грають у скверах, а поряд рвуться снаряди і бомби і ніхто на них не звертає уваги. Така інформація була розрахована на бійців Червоної армії та населення окупованих територій, які повинні були вірити в те, що німецькій армії не вдалося зламати дух радянських людей, що життя людей загалом не змінилося і продовжує йти своїм шляхом. Але уявімо, що цей нарис прочитали б самі ленінградці, які пухли від голоду і холоду у блокадному місті. Зрозуміло, що вони були б вкрай обурені і невідомо, до яких дій вдалися б [8, с. 156].

У газеті «Известия» було знято кореспонденцію А.Кузнєцова «Паливо доставляється вчасно». У цій кореспонденції автор, щоб показати мужність і героїзм радянських залізничників, розписав, які залізничні станції зруйновані і скільки ешелонів розбито, які були пошкодження на коліях та інше. Одна частина цієї кореспонденції позитивно мала впливати на населення та бійців Червоної армії, але інша – підтверджувала б зведення німецького інформбюро, а цього допустити ніяк не можна було [9, с. 157].

Через ці та інші причини в газетах «Правда», «Известия», «Комсомольська правда», «Червона зірка» за перші три місяці війни було знято 65 статей та нарисів [9, с. 157].

З огляду на це, у керівництва Совінформбюро були великі труднощі у відборі кадрів: вимагалось знання іноземних мов, досвід пропагандистської роботи й відповідні анкетні дані.

Особливу увагу приділяли відбору кореспондентів, що працювали з іноземними газетами та агентствами.

Важливе місце у роботі Совінформбюро займала військова пропаганда за кордоном. Так зі звіту про роботу відділу Совінформбюро за 1941-1943 рр. бачимо, що військовий відділ щоденно контролював та візував матеріали 22 центральних газет, усі військові кореспонденції ТАСС і радіокомітету, фотознімки ТАСС, ВОКС, книговидавництва і газет. У такому вигляді кореспонденцію відправляли до Англії, США, Швеції, Туреччини, Ірану. Одночасно налагоджувався безпосередній зв'язок з воєнними журналами США [10, с. 258-259].

Уряд і політичне управління РККА розуміли, що доносити до населення інформацію в такому вигляді небезпечно, тому щоденне бойове зведення Совінформбюро, проходило шлях від Генерального штабу до диктора радіокомітету і зазнавало значних змін. Керівництво Совінформбюро дотримувалося правила, щоб співвідношення втрат завжди було на користь Червоної Армії. Так у повідомленнях про збиті літаки за 22-24 червня 1941 р. вказувалося, що радянська авіація втратила 374 літаки, а німецька - 381 [11, с. 4]; 25 червня наші втрати - 17 літаків, німецькі - 76 [12, с. 5]; 30 червня втрати відповідно 21 і 102 літаки [13, с. 17].

Ще один красномовний приклад свідчить про те, що інформація, яка подавалася через Совінформбюро не завжди правдиво відображала події, що відбувалися на фронтах. Так відомо, що під час оборони Севастополя залишки з'єднань (109-ї стрілецької дивізії, 142-ї стрілецької бригади, 4 зведених батальйонів), всього близько 5,5 тис. осіб під командуванням генерал-майора П.Г.Новикова продовжували боротися. Але про них у зведеннях вже не згадувалося.

З того ж повідомлення Совінформбюро про те, що радянські війська залишили Севастополь 3 липня 1942 р. бачимо: «Радянські війська втратили з 7 червня до 3 липня 11 385 осіб убитими, 21 099 осіб – пораненими, 8300 – безвісти пропали 30 танків, 300 гармат, 77 літаків. Бійці, командири та поранені із Севастополя евакуйовані» [14, с. 284].

Дані повідомлення Совінформбюро не відповідали дійсності. Насправді, відповідно до звіту, представленого Начальником Оборонного Севастопольського району, командуючим Чорноморським Флотом віце-адміралом Філіпом Октябрським 9 липня 1942 р. в Генштаб, загальна кількість радянських військ складала 130 125 осіб, втрати – 31 068 осіб, поранені 17 894 особи, померли у польових шпиталях – 1 207 осіб. Знаючи ці, у свій час глибоко засекречені цифри, легко підрахувати кількість захисників Севастополя, що залишилися – 79 956 осіб. Майже 80 тисяч солдат і матросів, що героїчно обороняли місто, Ставка кинула напризволяще і прирєкла на смерть [15].

20 вересня 1941 р., коли німецькі війська практично захопили Київ, а радянські війська відступали, у повідомленнях Радянського Інформбюро ні 19, ні 20 вересня майже нічого з цього приводу не було сказано. Усе що ми можемо дізнатися про Київ у ці дні, це: «Протягом ночі на 20 вересня наші війська вели бої з противником на всіх фронтах і особливо жорстокі під Києвом» [16, с. 74].

Натомість ми читаємо в цьому ж повідомленні про те, як радянські солдати звільняють від фашистів села Смоленської області, що у Боснії та Герцеговині продовжується боротьба між югославськими повстанцями та італійськими військами, добре збирають урожай в Омській області в Алтайському краї та інших регіонах Радянського Союзу [17, с. 75].

Крім повідомлень в урядових газетах, друкувалися статті, де автори, підводячи підсумки тижня чи іншого періоду бойових дій, показували значну перевагу Червоної армії над гітлерівськими військами, переконуючи населення та бійців у беззаперечній перемозі радянських військ. Таким прикладом стала стаття за підписом А.С. Щербакова «Гітлер обдурює свій народ», надрукована в газеті «Правда» 5 жовтня 1941 р. і перекладена Совінформбюро по радіо [18, с. 640]. У чорновому варіанті тексту статті йшлося: «...втрати німців під Ленінградом – 105 тис.»; після правки А.С.Щербакова з'явилася цифра 140 тис. У чорновому читанні: «...документально встановлено, що за три місяці війни німці втратили 11 100 танків, близько 13 200 гармат, не менше 10 000 літаків..., Червона Армія наносить ворогові в 3-4 рази більше втрат порівняно зі своїми втратами». В остаточному варіанті «в 3-4 рази» виправлено на «в 2- 3» і викреслено вислів «документально встановлено» [19, с. 37]. Були прибрані також відверто захоплюючі вислови й дещо занижені втрати німців: «... за 3 місяці війни німці втратили більше 11 тис. танків, 13 тис. гармат, 9 тис. літаків і понад 3 млн. солдатів» [20, с. 39]. На тлі втрат німецьких військ наші втрати виглядали значно скромнішими: «1128 тис. в живій силі, близько 7 тис. танків, 8,9 тис. гармат, 5316 літаків» [21, с. 41].

Порівнюючи «Повідомлення Радянського Інформбюро» за цифрами бойових втрат з матеріалами чорнових записів А.С.Щербакова, можна зробити висновок, що цифровий матеріал повідомлень не відповідав дійсності і складався в пропагандистських цілях. Створювався образ непереможної радянської армії, яка, по суті, не могла потерпіти поразки, тим більше понести значні втрати.

В останньому випуску книги «Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр.» підкреслюється, що втрати німців до листопада 1941 р. у сухопутних військах склали всього 750 тис. осіб [22, с. 13]. У дослідженнях М.І.Мельтюхова наведені наступні дані: у німців перед початком війни з СРСР було всього 3 899 танків і 4 841 літак [23, с. 18]. Отже, з цього випливає, що зведення Совінформбюро та пропагандистські статті керівництва, зокрема статті А.С.Щербакова показували, що німецької військової техніки було знищено майже вдвічі більше, ніж це було насправді.

Не відставала в цьому розумінні й пропаганда гітлерівців. Верховне Командування вермахту розповсюджувало на окупованих територіях інформацію про величезні втрати Червоної армії і зменшувала свої втрати на фронті. Ця інформація повинна була підтримувати бойовий дух солдатів і всіляко приховати справжні цифри своїх втрат на Східному фронті. Пропагандистські відділи фабрикували легенди про «розгром Червоної Армії», про число захоплених в полон радянських воїнів. За допомогою дезінформації противник намагався впливати на радянських солдатів, на населення тимчасово окупованих районів СРСР і на світову громадську думку.

У восьмитомній збірці опубліковані розповіді очевидців, фотографії, акти й інші матеріали про варварство, грабунки, звірства, які влаштовували гітлерівці на окупованій території СРСР.

Щоб якось протидіяти гітлерівській пропаганді, керівництво Радянського Інформбюро розгорнуло контрпропаганду, тільки за перші шість місяців війни опублікувало більше 15 значних за обсягом матеріалів [24]. Інформбюро розкривало в публікаціях прийоми підрахунку противником втрат радянських танків, літаків, гармат тощо. У збірці міститься й багато інших даних, що викликають безперечний інтерес для істориків.

Не менш цікавою і важливою для вивчення діяльності Радянського Совінформбюро стала збірка документів і матеріалів, випущена у 1962 р. Центральним Державним архівом Жовтневої революції і яка увійшла до серії «Історія міжнародної пролетарської солідарності» [25, с. 29-40]. У ній зібрані резолюції антифашистських мітингів, повідомлення про вислови на підтримку радянського народу, телеграми й маніфести різних зарубіжних організацій, урядів і приватних осіб. Усі звернення і відозви закликали до об'єднання народів для боротьби проти фашизму.

З початком 80-х років в СРСР з'являється ціла низка праць, яка аналізує діяльність Радянського Інформбюро. Серед них двотомник «Від Радянського Інформбюро» зі вступною статтею Е.Генрі, уповноваженого Совінформбюро в Лондоні в роки війни.

Матеріали, зібрані в ньому, не лише висвітлюють події Великої Вітчизняної війни, а й демонструють прагнення радянських людей дати гідну відсіч фашистським загарбникам, дають можливість виявити методи пропаганди, якими оперувало радянське керівництво та політичне управління.

Проте основним джерелом для вивчення діяльності Совінформбюро є архівні матеріали. Передусім назвемо документи, що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації (фонд 8581 – Совінформбюро). Там знаходиться 175 справ, що відображають зовнішньополітичну діяльність Совінформбюро. Серед них такі матеріали, як звіти про роботу відділів і комітетів за певні періоди діяльності, стенограми нарад співробітників, рукописи статей, копії яких були відправлені для публікації в зарубіжному друці, статті відомих політичних діячів, представників науки і мистецтва, переклади їх щоденників і листів німецьких солдатів і офіцерів, пропозиції з поліпшення роботи тощо.

Незважаючи на те, що документи архіву є важливим джерелом інформації, вони вимагають критичного аналізу, оскільки відомості й оцінки діяльності органів Совінформбюро нерідко спотворювалися в пропагандистських цілях. З фондів Совінформбюро вилучалися документи, що відображають діяльність Антифашистського комітету радянських науковців, матеріали редакторських правок, документи Військового (цензурного) відділу, ухвали та інструкції вищих органів [26, с. 37].

Наукові записки

Вплив ідеологічної концепції партії на діяльність Совінформбюро підкреслювалася керівництвом не випадково. Обстановка того часу примушувала як редакторів, так і кореспондентів жорстко дотримуватися певних правил, як-то: радянський лад – найсправедливіший лад у світі, все радянське – найкраще в світі, радянська людина – найвільніша, пролетаріат інших країн – неодмінно пригноблений тощо. Відхилення від ідеологічних постулатів призводили до занесення особи, що в цьому звинувачувалася, до рангу ворогів народу з подальшими репресіями. Так відбулося з Єврейським антифашистським комітетом, коли його вплив на міжнародну спільноту збільшився. Наприкінці 1948 р. комітет був розпущений, а велика група співробітників арештована. Їх звинувачували у розповсюдженні антирадянської інформації. Військова колегія засудила 13 осіб – до розстрілу [27, с. 38].

Вивчаючи роботу Совінформбюро у період Великої Вітчизняної війни, можна дійти наступних висновків:

1. Важливе місце у діяльності Совінформбюро займало формування інформаційного поля на окупованих територіях, куди ці повідомлення потрапляли у вигляді листівок та газет.

2. Не менш важливим аспектом була зовнішньополітична пропаганда та поширення інформації «з перших рук» до США, Англії, Туреччини та інших країн.

3. Матеріали Совінформбюро у ході військових дій виконували як інформаційну, так і пропагандистську функцію, внаслідок чого всі матеріали рецензувалися і перевірялися на відповідність ідеологічним та пропагандистським установкам.

Загалом матеріали, які свідчать про діяльність основного органу радянської пропаганди – Радянського Інформбюро – дають можливість розширити наукові дослідження з проблем Другої світової та Великої Вітчизняної війни й відповісти на важливі питання. Саме вони допомагають дослідити методи та механізми формування радянського інформаційного простору на окупованих німецькою армією територіях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баграмян И.Х. Так мы шли к победе. – М., 1977; Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – М., 1995; История второй мировой войны 1939-1945. – М., 1975. – Т.4; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. – М., 1963. – Т.2; Идеологическая работа на фронте. – М., 1980; Ковалев Г.А. Совинформбюро в годы Великой Отечественной войны // ВИ. 1987. – №6; Радио в дни войны. – М., 1982.
2. Сообщения Советского Информбюро (далі - Сообщения...). – М., 1944-1945. – Т.1-8.
3. Справочник к Сообщениям Советского Информбюро. – М., 1945.
4. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Изд. 9. – Т.7. – С. 213.
5. Советское Информационное Бюро в годы Великой Отечественной войны / Никулина Н.Ю., Сорока З.Н. // Проблемы источниковедения и историографии. – Калининград, 1999. – С. 35.
6. Сообщения... – М., 1944. – Т.1. – С. 3.
7. Советская военная энциклопедия. – Т. 7. – С. 415.
8. Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: «коммуникация убеждения» и мобилизационные механизмы / Авторы составители А.Я.Лившин, И.Б. Орлов. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2007. – С. 156.
9. Там само. – С. 157.
10. Там само – С. 258-259.
11. Сообщения... – Т.1. – С.4.
12. Там само. – С. 5.
13. Там само. – С.17.
14. Там само. – С. 284.
15. Меленберг А. Взорваны и забыты. По материалам сайта «Новая газета» <http://2005.novayagazeta.ru/nomer/2005/16n/n16n-s23.shtml>.
16. Там само. – Т. 1, – М., 1944 г. – С. 74.
17. Там само. – С. 75.
18. Великая Отечественная война. Энциклопедия. – М., 1985. – С. 640.
19. Советское Информационное Бюро в годы Великой Отечественной войны / Никулина Н.Ю., Сорока З.Н. // Проблемы источниковедения и историографии. – С. 37.
20. Там само. – С. 39.
21. Там само. – С. 41.
22. Великая Отечественная война 1941 – 1945. – М., 1990. – С.13.
23. Мельтюхов М.И. 22 июня 1941 г. : цифры свидетельствуют // ИСССР. 1991. – №3. – С.18.
24. 1941-1945. Публицистика и очерки военных лет. – М.,1982. – Т.1-2.

25. Сообщения... – М., 1944. – Т.2. – С.29-40.

26. Советское Информационное Бюро в годы Великой Отечественной войны / Никулина Н.Ю., Сорока З.Н. // Проблемы источниковедения и историографии. – С. 37.

27. В комиссии Политбюро ЦК КПСС // Известия ЦК КПСС. 1989. – №12. – С. 38.

О.П. Прищепя

**ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У РОВЕНЬСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ
ВЧИТЕЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ (1940–1941 РР.)**

Сучасні наукові досягнення та успіхи у фаховій підготовці майбутніх спеціалістів одного з провідних вищих навчальних закладів Рівненщини – Рівненського державного гуманітарного університету базуються на спадкових традиціях, започаткованих відкритим у 1940 р. Ровенським державним вчительським інститутом (1940–1953 рр.). На наш погляд, у подальшому удосконаленні роботи щодо підготовки насамперед учительських кадрів, що здійснюється сьогодні у Рівненському державному гуманітарному університеті, вивчення його історії є актуальним.

В даній статті розглядається організація навчального процесу у першому в Рівненській області вищому навчальному закладі – Ровенському державному вчительському інституті на етапі його становлення (1940–1941 рр.), означеному виробленням системи підготовки учительських кадрів для радянської школи на західноукраїнських землях та пошуком шляхів зміцнення викладацького складу як запоруки його подальшого розвитку.

Аналізуючи уже введені до наукового обігу опубліковані джерела, відзначимо їх малочисельність та загалом майже не розроблену історіографію проблеми. Так, окремі документи з історії Ровенського вчительського інституту, датовані 1940–1941 рр., опубліковані у збірниках документів «Радянська Ровенщина», «Ровно 700 років», «Рівне-720: від давнини до сучасності» [21; 25; 22]. Як про вже діючий вищий навчальний заклад, в якому навчається 210 чол., йшлося у звітній доповіді секретаря Ровенського обкому КП(б)У на I обласній партійній конференції 23 квітня 1940 р. [21, с. 62]. Із опублікованої звітної інформації Ровенського обласного відділу народної освіти про стан заочної освіти дізнаємося про перший набір на заочну форму навчання до вчительського інституту, проведений влітку 1940 р. [21, с. 81]. Однак наукове використання останньої знижується у зв'язку з неповною публікацією тексту. До збірника «Ровно 700 років» увійшла публікація, вміщена в газеті «Червоний прапор» – органі Ровенського обкому, міськкому КП (б)У і облвиконкому від 18 березня 1940 р. про початок з 9 березня занять у Ровенському вчительському інституті [25, с. 85].

Перша і поки що єдина спроба висвітлити історію вузу від часу заснування і до середини 60-х рр. ХХ ст. була зроблена у збірці статей, опублікованій у 1966 р. львівським видавництвом «Каменярь» авторським колективом (переважно у складі викладачів інституту). Вихід у світ цього видання був приурочений до 25-річчя заснування вчительського інституту (з 1953 р. – Ровенський державний педагогічний інститут) [24]. Однак інформація про довоєнну діяльність інституту (1940–1941 рр.) у цьому виданні майже відсутня. Лише в статті Терентія Федоровича Новака, Героя Радянського Союзу, одного з перших студентів вузу, подана детальніша інформація, зокрема, згадується ім'я першого ректора Рівненського вчительського інституту – Матвія Максимовича Кривенка, окремі прізвища перших студентів [20, с. 33–37].

Скупі згадки про заснування та діяльність Ровенського державного вчительського інституту знаходимо в «Історії міст і сіл. Ровенська область» [13, с. 88]. Звертався до історії вузу Григорій Іванович Хромов, доцент, перший кандидат філологічних наук, в 60-і роки завідувач кафедри російської і зарубіжної літератури Ровенського вчительського інституту [27].

Таким чином, підсумовуючи огляд історіографії з даної проблеми, доводиться констатувати, що на сьогодні відсутнє об'єктивне висвітлення довоєнного етапу становлення Ровенського державного вчительського інституту. Дана стаття розглядається як спроба заповнити цей пробіл, насамперед спираючись на матеріали державного архіву Рівненської області, Рівненського обласного краєзнавчого музею та публікації на сторінках газети «Червоний прапор», «Червона зірка» – органу Ровенського повітового комітету КП (б)У і повітового виконавчого комітету за 1940 р.

На наш погляд, незначна кількість існуючих на сьогодні як наукових, так і публіцистичних матеріалів про діяльність вузу на протязі 1940–1941 рр. пояснюється насамперед слабкою джерельною базою. В масивному корпусі джерел з історії вузу (1944–1974

рр.), який зберігається у державному архіві Рівненської області (ф. р-479), вдалося виявити лише дотичні матеріали до окресленого нами періоду діяльності Ровенського вчительського інституту, оскільки довоєнний період у ньому не представлений. А за даними І.Л. Лікарчука, увесь архів Наркомату освіти УРСР, який на момент початку бойових дій між військами вермахту і Червоної Армії (червень-липень 1941 р.) не встигли передати на зберігання до державних архівних установ, було знищено [15, с. 290].

З документальних збірок державного архіву Рівненської області, використаних нами, окрім вже зазначеної, виділимо наступні: ф. р-2 – Ровенського обласного відділу народної освіти; ф. р-329 – Ровенського міського відділу народної освіти; ф. 400 – Ровенського обкому Комуністичної партії України.; ф. р-204. – виконавчого комітету Ровенської обласної ради депутатів трудящих; ф. р-106. – тимчасового управління м. Ровно. Підкреслимо, що переважна їх більшість до наукового обігу вводиться уперше.

Як відомо, з осені 1939 р., після приєднання західноукраїнських земель до СРСР почалася їх активна радянська, що зводилася до здійснення перетворень, взірцем яких слугували заходи радянської влади, впроваджені в радянській Україні в 20–30-х рр. Деякі з них позитивно сприймалися місцевим населенням, зокрема, українізація народної освіти, ліквідація неписьменності тощо. Так, у 1940–1941 навчальному році у західних областях УРСР була організована діяльність 5798 українських шкіл [10, арк. 3]. Отож небезпідставно на першому етапі радянської освітньої системи західних областей України проблема українізації освіти була визнана основною.

У березні 1940 р. було прийнято постанову РНК УРСР, згідно з якою на українських землях, що раніше входили до складу Польщі, створювалися початкові школи: чотирирічні – на базі народних шкіл (повсехних) I ступеня, неповні середні школи-семирічки – на базі народних шкіл II і III ступенів та середні школи-десятирічки – на базі гімназій та ліцеїв. В усіх навчальних закладах запроваджувалося безплатне навчання, скасовувалося викладання релігійних дисциплін, навчання переводилося на рідну мову [17, с. 299–230].

Інформація про успіхи в освітній галузі на західноукраїнських землях, яку пропагували радянські органи влади, звучала досить переконливо. Так, на народну освіту лише в Ровенській області радянський уряд виділив у 1940 р. 70 млн. крб. [28].

Прискорене зростання кількості навчальних закладів спричинило проблему гострої нестачі вчительських кадрів, зокрема, на початку нового 1940–1941 навчального року у Ровенській області не вистачало 1600 вчителів [21, с. 62]. Дефіцит кваліфікованих педагогічних кадрів тут відчували не лише середні навчальні заклади, а й школи інших типів, переважно початкові. Знижував якісний рівень кадрового забезпечення закладів освіти й недостатньо високий освітній ценз самих вчителів. І хоча краще були забезпечені педагогічними кадрами міські школи, у першій чверті 1940–1941 навчального року із 133 вчителів 5-7 класів шкіл Рівного лише 49 осіб мало вищу освіту, що складало 36 %, а незакінчену вищу й середню педагогічну мало 73 особи (відповідно 54 %), решта – 11 чол. (до 10%) були з середньою та незакінченою середньою освітою [4, арк. 15].

Як один із шляхів розв'язання цієї проблеми радянська влада вбачала у підготовці педагогічних кадрів із місцевого населення. Зазначимо, що це був вимушений крок, оскільки нова влада йому не довіряла. Починаючи з 1940 р. готувати відданих більшовицькій партії вчителів, які б мали виступати пропагандистами радянського способу життя, у західних областях України розпочали вчительські інститути, один із них на початку 1940 р. був відкритий у Рівному. На відміну від педагогічних інститутів, де підготовка вчителів для середніх шкіл тривала чотири роки, в учительських інститутах готували вчителів 5-7 класів для неповних середніх шкіл лише упродовж двох років.

Попередній досвід діяльності вчительських інститутів, які почали відкривати в радянській Україні з 1935 р., засвідчував, що якісно підготувати вчителя за два роки навчання було складно, адже короткі терміни негативно позначалися на стані їхньої підготовки [15, с. 290]. Однак при їх допомозі Наркомат освіти України розраховував збільшити обсяги підготовки студентів у вищих педагогічних навчальних закладах.

Перша вступна кампанія до Ровенського вчительського інституту стартувала на початку лютого 1940 р., тоді ж був оголошений набір на три факультети: фізико-математичний, мовно-літературний (українське та російське відділення), історичний. Заяви про вступ до вузу приймалися виключно від громадян СРСР (віком від 17 до 40 років) [29; 30]. Таким чином, ті з

місцевих жителів, які не встигли обміняти свої паспорти як колишні польські громадяни на документи радянського зразка, позбавлялися права вступу до вузу.

Відповідно до постанов РНК СРСР «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою» від 23 червня 1936 р. та від 11 липня 1940 р. «Про правила прийому до вищих навчальних закладів» було передбачено, що до радянських вузів і технікумів без вступних іспитів приймаються особи, які закінчили з атестатом відмінника середню школу –упродовж двох років після закінчення школи [7, арк. 131]. Однак на практиці спрацьовував так званий класовий підхід, коли переваги при вступі надавалися вихідцям із робітничих та селянських родин, а також активним учасникам боротьби з попередньою польською владою – зокрема, колишнім членам КПЗУ.

Нагадаємо, що такий підхід був започаткований ще на початку 20-х рр. в радянській Україні, коли у педагогічні навчальні заклади почали відбирати слухачів з числа робітників, селян-бідняків, залучаючи насамперед комуністів та комсомольців, колишніх воїнів Червоної Армії [17, с. 262; 19, с. 225]. Студентами могли стати навіть ті робітники і селяни, які не мали документів про відповідну освіту, але за своїм загальним розвитком задовольняли вимоги вступників до вузу [18, с. 267].

Серед перших студентів Ровенського державного вчительського інституту були вже згадуваний Терентій Новак, Григорій Гапончук, Микола Українець, Панасія Самсонюк – колишні політичні в'язні за часів Польщі (насамперед члени КПЗУ), які встигли продемонструвати свою прихильність до нової радянської влади вже в перші місяці її функціонування. Як вказував у своїй автобіографії Т. Ф. Новак, коли його кандидатуру в жовтні 1939 р. висували депутатом до Народних зборів трудящих Західної України, «з причин матеріальних не міг скінчити навіть семилітки, хоча сильно того прагнув і пильно вчився» [6, арк. 36]. А ось як він згадував про своє зарахування до вузу через чверть століття: «Директор інституту..., довідавшись, хто я, без усяких формальностей сказав: «Що ж, товаришу Новак, початкову і середню освіту ти «здобув» у в'язниці, а вищу набудеш у нашому вузі. Отже, зараховуємо тебе студентом на історичний факультет інституту...» [20, с. 34].

П'ять класів гімназії вдалося закінчити за Польщі Г. У. Гапончуку. «Далі навчатися не міг, оскільки не мав коштів», – повідомлялося про нього в агітаційній листівці як кандидата в обранці до Народних зборів трудящих Західної України від с. Синів Гоцанської волості [8, арк. 42]. «Коли у лютому 1940 р. було відкрито Ровенський вчительський інститут, то для першого набору – на 250 місць – не було на Ровенщині молодих людей з середньою освітою», – писав у своїй книзі спогадів Г. У. Гапончук [2, с. 175].

Саме тому в інституті з 18 березня 1940 р. почало працювати підготовче відділення [25, с. 85]. Очевидно, в його діяльності був використаний досвід робітфаків, які почали відкривати при вузах радянської України, починаючи з 20-х рр. й готувати робітничу та селянську молодь до вступу у вищі навчальні заклади. Таким чином, вони розглядалися як один з найважливіших засобів «пролетаризації» вищої школи [14, с. 61].

Оскільки, за слушним твердженням Г. Касьянова, вища школа і спеціальна середня освіта залишалися основним джерелом та базою формування української інтелігенції, на прикладі організації першого набору студентів до Ровенського державного вчительського інституту переконаєшся у правомірності його тези про те, що класовий підхід при формуванні студентів закладав основи для майбутнього зниження якісного рівня інтелігенції, а також її дегуманізації [14, с. 56, 58]. Очевидно, в цей час багатьом випускникам місцевих гімназій (лише у Рівному до 1939 р. їх було 5 разом із школою гандльовою, яка до них прирівнювалася) вступ до вузу унеможлиблювався через їхнє соціальне походження. Адже поміж них було чимало дітей державних службовців, власників крамниць, невеликих промислових підприємств, заможного прошарку селян, словом, тих, кого невдовзі радянська влада зарахувала до «ворогів народу». Саме тому освічена місцева молодь не поспішала отримувати громадянство СРСР, яке фіксувалося видачею радянського паспорта, а масово покидали Волинь і нелегально переправлялися на територію Польщі, яка була окупована Німеччиною.

Наголосимо на створенні, як на той час, нормальних матеріально-побутових умов для життя рівненських студентів, адже вони могли проживати в гуртожитку та були забезпечені стипендією [30, 31]. Щоправда, нам не відомо, чи поширювалася на вузи західного регіону України постанова № 1860 РНК СРСР від 2 жовтня 1940 р. про введення плати за навчання у вищих навчальних закладах [11, арк. 17].

Зупинимося детальніше на організації навчального процесу у вузі. Відомо, що розпочалися заняття у Ровенському вчительському інституті з 9 березня 1940 р. На трьох його факультетах до навчання приступило 196 студентів [25, с. 85]. Відповідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 травня 1936 р. «Про роботу вищих учбових закладів і про керівництво вищою школою» встановлювалися чіткі строки початку і закінчення навчального року з його поділом на два семестри, забезпечувався час для самостійної роботи студентів, вводилася система заліків та іспитів. В усіх вищих навчальних закладах запроваджувався єдиного взірця студентський квиток та матрикул (залікова книжка). Відповідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 10 березня 1938 р., починаючи з 1939 р. запроваджувалися чотири ступені оцінок успішності студентів: «незадовільно», «посередньо», «добре», «відмінно».

За браком джерел з'ясувати окремі деталі навчального процесу у Ровенському державному вчительському інституті допоможе аналіз записів матрикула № 187 студента історичного факультету Ровенського державного учительського інституту Т. Ф. Новака, який зберігається в Рівненському обласному краєзнавчому музеї (поки що єдиний, збережений у задовільному стані) [23]. Матрикул має форму книжечки 13x9,5 см загальним обсягом 27 пронумерованих сторінок. На внутрішній стороні твердої обкладинки світло-коричневого кольору вміщена фотографія її власника, документ завірений круглою гербовою печаткою Ровенського державного вчительського інституту. Тут же подані окремі виписки із вище згадуваних офіційних урядових постанов – як своєрідна пам'ятка для студента про його обов'язок складати іспити за повний курс кожного предмета та заліки з практичних робіт, які увійшли до навчальних планів, – після того, як даний курс буде прослуханий ним повністю. Також повідомлялося, що іспити зі складних предметів, що мають самостійні розділи, проводяться частинами, але не частіше, ніж двічі на рік.

Характерна деталь: відмітка про дату видачі матрикула відсутня, а запис про вступ до вузу на першій сторінці залікової книжки (дослівно: «вступив на перший курс з березня 1940 р.») зроблений іншим почерком та іншим чорнилом, ніж решта записів. Цілком можливо, що це міг зробити сам власник документа Т. Новак або ж представник адміністрації вузу, але вже дещо пізніше. Окрім гербової печатки, документ завірений підписами проректора по навчальній частині вузу Адамського та декана історичного факультету Олійника.

Дати складання іспитів першого семестру навчання (мав тривати з березня по червень 1940 р.), як і навчальне навантаження, не вказані, а оцінки були виставлені на другій сторінці матрикула, як зазначалося, референтом навчальної частини згідно з відомістю. Оскільки відомо, що Гнат Кузьмович Олійник, який викладав історію середніх віків, почав працювати в інституті не раніше кінця серпня 1940 р. [5, арк. 64], ймовірніше всього, документ був виписаний вже під час навчання його власника у другому семестрі, який тривав з вересня 1940 р. по січень 1941 р.

Навчання у вузі тривало до початку нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз упродовж трьох семестрів (останній – з лютого по червень 1941 р.), що фіксують записи в матрикулі про засвоєння теоретичного курсу та практичних занять студентом Т. Новаком. Окрім того, останні сторінки документа, де мали бути зафіксовані дата видачі диплома і місце направлення на роботу, залишилися незаповненими. Таким чином, підтверджується інформація про те, що довоєнного випуску студентів Ровенського вчительського інституту не було [12, арк. 197], оскільки дворічний термін навчання в інституті передбачав засвоєння навчальної програми упродовж чотирьох семестрів, а в переглянутій нами заліковій книжці залишилися чистими сторінки (24-26), де мали бути проставлені відмітки про складання державних іспитів та зафіксоване рішення державної екзаменаційної комісії [23].

В заліковій книжці студента Т. Ф. Новака зафіксовані записи про складання іспитів та одного заліку із 9 навчальних дисциплін, які можна розділити на три групи: загальні для усіх вузів (основи марксизму-ленінізму, історія СРСР, російська мова, військова підготовка), педагогічні (педагогіка і психологія), історичні (стародавня історія, історія середніх віків, історія України).

Курс основ марксизму-ленінізму читався упродовж усіх трьох семестрів, на засвоєння якого у другому та третьому семестрах було виділено 128 годин теоретичного курсу та практичних занять. Він мав забезпечити знання марксистсько-ленінської ідеології, оскільки радянська система визначала школу головним знаряддям комуністичного виховання молоді, і педагогічні кадри мали бути цілковито перейняті духом більшовицької партії [26, с. 769].

Ось як обґрунтовував цю тезу на серпневій 1940 р. нараді вчителів Ровенського району завідувач районного відділу освіти: «Оволодіння більшовизмом має для наших вчителів життєве значення. Комуністичний світогляд – це для вчителя основа основ. Не може він виховувати радянських дітей, не володіючи марксизмом-ленінізмом... Хіба може наш учитель, в нашу велику епоху замкнутися в шкаралупу свого предмету, забратись за частокіл своїх формул і правил і звідти незворушно дивитися на світ. Такий учитель може в один із моментів опинитися на голову нижче своїх учнів» [9, арк. 3].

Як відомо, 20 квітня 1938 р. було прийнято постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У про обов'язкове вивчення російської мови в школах з неросійською мовою викладання [1, с. 322]. Упродовж перших двох семестрів навчання у вузі почали вивчати російську мову й рівненські студенти. Очевидно, не усім із них давалося легко її засвоєння (в заліковій книжці Т. Ф. Новака, де виставлені майже всі відмінні оцінки, з цього предмета – «добре»). Послугувалися нею під час занять викладачі військової підготовки та основ марксизму-ленінізму.

У першому та другому семестрах на засвоєння таких важливих у педагогічному вузі навчальних дисциплін, як педагогіка та психологія, відводилося лише по 60 годин, що було значно менше, ніж, скажімо, на військову підготовку (200 годин).

Історію СРСР студенти-історики вивчали упродовж трьох семестрів (навантаження не вказане). Як позитивний момент потрібно відзначити доволі значне навантаження, відведене на засвоєння в другому і третьому семестрах фахових дисциплін – стародавньої історії (220 год.), історії середніх віків (119 год.), історії України (120 год). Визначальний факт – екзамен з історії України студенти історичного факультету Ровенського вчительського інституту склали останнім у третьому семестрі, і він припав на 21 червня 1941 р. – переддень нападу Німеччини на Радянський Союз.

Упродовж трьох місяців у третьому семестрі (з 8 лютого по 5 травня 1941 р.) було заплановано проходження педагогічної практики, під час якої передбачалося ознайомлення з роботою навчального закладу (власник відомого нам матрикула Т. Ф. Новак проходив її у середній школі № 2 м. Ровно) [23].

Що нам відомо про успішність студентів? Судячи з дописів самих студентів до газети «Червоний прапор» за 1940 р., тяга до знань була характерна для більшості з них. Ось як змальовував атмосферу зимової сесії 1940–41 навчального року студент І. Голяк.: «Як тільки стало відомо розпис іспитів – одразу розгорнулася діяльна підготовка до них. Кабінети, аудиторії, читальня, бібліотека – все було до послуг студентів» [3]. Якісна успішність сягала 70–80%. Незадовільні оцінки отримали в кожній групі по 2-3 студенти. Однак в окремих групах на фізико-математичному та мовно-філологічному факультетах до екзаменів не були допущені по 5-6 чоловік, що може свідчити про значний відсів студентів через академічну заборгованість. Кращі знання порівняно зі студентами мовно-літературного факультету демонстрували студенти фізико-математичного. Для успішного складання сесій практикувалася взаємодопомога між самими студентами, коли відмінники допомагали відстаючим.

Наприкінці червня 1941 р. навчання в інституті перервала війна, оскільки вже 28 червня німецько-фашистські війська захопили Рівне. Підсумовуючи вище сказане, зазначимо, що за підрахунками В. Майбороди, у 1940–41 навчальному році в Україні діяло 23 учительських інститути, поміж яких окрему нішу у підготовці учительських кадрів переважно з місцевого населення зайняв Ровенський державний вчительський інститут [16, с. 64]. Уже впродовж 1940–41 рр. в організації його навчального процесу було докладено чимало зусиль, щоб у недалекому майбутньому отримати висококваліфіковані учительські кадри.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В. Ф. История Украинской ССР: Хронол. справочник. – К.: Наук. думка, 1990. – 597 с.
2. Гапончук Г. У. Так веліла совість. – Л.: Каменяр, 1985.
3. Голяк І. Державні іспити в учительському інституті // Червоний прапор. – 1940. – 26 грудня.
4. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. р-2. – Оп. 2. – Спр. 42.
5. ДАРО. – Ф. р-2. – Оп. 2. – Спр. 106 б.
6. ДАРО. – Ф. р-106. – Оп. 1. – Спр. 11.
7. ДАРО. – Ф. р-204. – Оп. 2. – Спр. 2.
8. ДАРО. – Ф. р-233. – Оп. 1. – Спр. 1.
9. ДАРО. – Ф. р-329. – Оп. 1. – Спр. 4.
10. ДАРО. – Ф. 400. – Оп. 3. – Спр. 2.
11. ДАРО. – Ф. р-479. – Оп. 1. – Спр. 46.

12. ДАРО. – Ф. р-479. – Оп. 1. – Спр. 27.
13. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. – К.: УРЕ, 1973.
14. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, вік; Едмонтон 1992.
15. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: У 2-х т. – К., 2002. – Т. 1 (1917–1943). – 328 с.
16. Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917–1941 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 58–64.
17. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: Навч. посіб. – К.: Вікар – 335 с.
18. Народна освіта і педагогічна думка в Українській РСР (1917–1967). – К.: Рад. шк., 1967. – 482 с.
19. Ніколіна І. І. Формування учительських кадрів загальноосвітніх шкіл України в умовах суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія. Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2006. С. 223–232.
20. Новак Т. Ф. Хай буде мирне небо // Ровенський державний педагогічний інститут (1940–1965) / Упоряд. П. В. Йова, П. Я. Лещенко. – Л.: Каменярь, 1966. – С. 33–37.
21. Радянська Ровенщина. 1939–1959: Документи й матеріали. – Львів: Книжк.- журн. вид-во, 1962.
22. Рівне-720: від давнини до сучасності. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – Кн. 1. – 240 с.
23. Рівненський обласний краєзнавчий музей. – КН. 14953/ ПІД 9151.
24. Ровенський державний педагогічний інститут (1940–1965) / Упоряд. П. В. Йова, П. Я. Лещенко. – Л.: Каменярь, 1966. – 171 с.
25. Ровно 700 років. 1283–1983: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1983. – 171 с.
26. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
27. Хромов Г. Роки зростання // Червоний прапор. – 1979. – 25 квітня.
28. Червона зірка. – 1940. – 2 лютого.
29. Червоний прапор. – 1940 р. – 6 листопада.
30. Червоний прапор. – 1940. – 8 лютого.
31. Червоний прапор. – 1940 р. – 16 лютого.

В.В. Гінда

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА НАЦИСТІВ СТОСОВНО «ФОЛЬКСДОЙЧЕ» В РЕЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА»

Друга світова війна спричинила значні етнічні й соціальні катаклізми у східній Європі. Однією з груп, яка опинилася в центрі військово-політичного протистояння, були етнічні німці, що проживали за межами Рейху, у тому числі й на території України – так звані фольксдойче. Таких людей напередодні війни, за даними О. Іванова та І. Іванькова, нараховувалося біля півмільйона осіб [1, с. 83].

У роки окупації ця етнічна меншина отримала від гітлерівців значні переваги над іншими народностями, які проживали на території України. Намагаючись використати фольксдойче як допоміжну силу у своїх колоніальних планах, вони проводили серед них активну освітянську роботу, намагаючись перевиховати їх на націонал-соціалістичних засадах. Відповідній проблемі в радянський час не приділялося жодної уваги в узагальнювальних тогочасних працях, етнічні німці зображені як допоміжна сила для геноциду та голокосту. Сучасні вітчизняні історики значно ширше сприймають їх роль в умовах воєнного протистояння, що засвідчує ряд публікацій [2]. Утім, і досі мало уваги відводиться намаганню нацистів налагодити освіту радянських німців.

Мета даної розвідки: на основі архівних матеріалів розглянути основні риси освітянської політики окупантів відносно фольксдойче в рейхскомісаріаті «Україна» (далі – РКУ), показати методи її реалізації на практиці та проблеми втілення в життя.

Незадовго до нападу на Радянський Союз та вже безпосередньо під час війни імперське міністерство окупованих східних областей, зокрема, його соціальна група під керівництвом Георга Айбранда, займалася вивченням історії німецьких поселень в Україні, особливо у Північному Причорномор'ї. На підставі звітів, підготовлених групою, почалося вироблення практичних рекомендацій, яких слід було дотримуватися щодо етнічних німців у ході військових дій.

Справа ускладнювалася тим, що питаннями, які стосувалися фольксдойче, займалися відразу кілька відомств та організацій. Це, зокрема, відділи імперського міністерства окупованих східних територій, насамперед підвідділ 13 («Політика щодо етнічних німців»); –

головний відділ 1 («Політика»); відомство уповноваженого рейхсфюрера СС – рейхскомісара з питань зміцнення німецької нації (РКФДФ) та його органи на місцях; – служба реєстрації фольксдойче (ФоМі), головний робочий відділ ІХ («Соціальне забезпечення») земельного управління «Україна» НСДАП. Їх чиновники нерідко мали зовсім різні погляди на долю своїх підвідомчих [3, с. 17].

Більшість з названих інституцій повною мірою розгорнули свою роботу лише восени 1941 р. та взимку 1941-1942 рр. У перший період після вторгнення солдат вермахту на територію України їх ставлення до своїх співвітчизників практично не відрізнялося від поводження з іншими національними групами. Керівник головного робочого відділу «Політика» Лейббранд в одному із своїх звітів зауважував: «Дуже прикро, що більшість німецьких установ ухиляється від надання допомоги фольксдойче... Вони часто розглядаються органами управління як люди нижчого ґатунку» [4, с. 17]. Це викликало недовіру останніх до окупаційної влади.

Та все ж, прагнучи використати фольксдойче (переважно у сфері управління окупованих територій) у своїх інтересах і враховуючи досвід, набутий у Польщі, керівництво СС вже в липні 1941 р. уповноважило ФоМі продовжити реєстрацію фольксдойче в окупованих районах і взяти їх під свою опіку [5, арк. 40].

Реальним результатом колонізаційної політики нацистського режиму в її економічному аспекті стало значне поліпшення матеріального рівня життя німецької етнічної спільноти України. Однак проблемним питанням для німців упродовж всього періоду окупації залишалася освіта фольксдойче: з одного боку, їх статус вимагав повноцінної німецької освіти, а з іншого, таку освіту не так легко було отримати в умовах війни. Крім того, Берлін не до кінця довіряв старшому поколінню радянських німців, яке, на їх думку, зазнало на собі сильного впливу більшовицької пропаганди. Тому нацистське керівництво сподівалося виховати нову генерацію, яка б відповідала ідеям націонал-соціалізму. Система цього виховання мала працювати з раннього дитинства. Земельне управління НСДАП взяло на себе піклування про створення мережі дитячих дошкільних установ та притулків, а також про підготовку кадрів для них. Однак робота ця просувалася повільно й натрапляла на різні перешкоди.

Забезпечуючи умови для виховання молодих фольксдойче у німецькому дусі, нова адміністрація ухвалила постанову «Про обов'язкове навчання в народних школах дітей німецької національності, що мешкають в окупованих східних областях». Відповідно до її вимог діти німецького походження підлягали загальному обов'язковому навчанню, термін якого становив вісім років. Досить суворим було покарання батьків за порушення постанови – штраф 150 рейхсмарок чи навіть арешт [6, с. 24].

Вся відповідальність за освіту в генеральних комісаріатах, згідно з наказом Даргеля від 4 липня 1942 р., лягала на генеральних і обласних комісарів.

У РКУ німецькі школи функціонували переважно в генеральних округах «Дніпропетровськ», «Миколаїв» та «Житомир», принаймні, існує певна кількість документів, що це засвідчують. До війни на територіях, що увійшли до цих округів, проживав значний відсоток фольксдойче. Архівні джерела вказують на існування навчальних закладів у Києві, Вінниці, Умані, Білій Церкві [7, арк. 438], Дніпропетровську, Миколаєві. Тільки в генеральному окрузі «Житомир» на 1942 р. проводили роботу 26 німецьких шкіл: у Житомирі (відкрили у вересні 1941 р.), Вінниці (9 вересня 1942 р.) Бердичеві (1 вересня 1941 р.), Новоград-Волинському (вересень 1941 р.), Калинівці (вересень 1942 р.) та інших населених пунктах [8, арк.11].

Наприклад, у Вінниці діяла школа для німецьких дітей віком від 6 до 14 років. Чисельність учнів школи становила 60 осіб, які, залежно від віку, ділилися на три групи [9, арк. 165]. У Дніпропетровську 21 вересня 1941 р., за розпорядженням польового коменданта відкрили семирічну школу (№16) у якій працювали 12 учителів та навчалися 113 німців, 28 українців і 21 росіянин. Заклад працював за програмою німецьких середніх шкіл. Для створення в майбутньому відповідного контингенту учнів при школі планували відкрити дитячий садочок для дітей 4-7 літнього віку з німецьким персоналом, щоб діти при вступі в перший клас уже могли досконало розмовляти німецькою мовою [10]. Директором школи був Я. Фаузер, в минулому керував № 28-ю школою, найфешенебельнішою за радянських часів, яку відвідували діти партійної верхівки [11, с. 250]. У жовтні 1941 р. в Широківському районі (Дніпропетровська область) відкрилося дві школи – Маренфельдська (назва німецького поселення) обслуговувало два села й неповно-середня Найлябентальська [12].

Німецьке керівництво приділяло значну увагу таким школам. Так представник штадтскомісаріату Тегель обіцяв під час церемонії відкриття Вінницької школи забезпечити учнів, які живуть у віддалених районах міста, транспортом і влаштувати безкоштовну їдальню в школі. Начальник київського СД в літку 1942 р. зазначав, що в Києві для здібних фольксдойче з сільської місцевості передбачалося відкриття школи-інтернату, яка мала опікуватися дітьми під час всього навчального року. Учні могли від'їжджати додому виключно в канікулярний період [13, арк. 434]. Гебітскомісар м. Коростеня (Житомирська область) постачав німецьку сільськогосподарську школу продуктами харчування, також влаштував для учнів школи, в міській їдальні, двічі на день, – гарячі обіди [14, арк. 2].

У сільській місцевості відкриття суто німецьких шкіл ускладнювалося малою кількістю дітей. Однак окупаційна влада відкривала освітні заклади для німців навіть у тих селах, де кількість дітей становила не більше 15 осіб. Цим самим засвідчувалися переваги фольксдойче, адже для українських дітей відкривати школу дозволялося за наявності не менше сорока учнів у класі. У Житомирському гебіті на 1942 р. в п'яти школах кількість дітей у класах не перевищувала 15 осіб [15, арк. 1], а в селі Хутір Рудківського навчалося 10 учнів.

На жаль, через суперечливість архівних джерел неможливо точно встановити точну кількість таких закладів у Житомирському генеральному окрузі. Так у червні 1942 р. генерал-комісар Лайзерс підкреслював, що в окрузі функціонує 112 шкіл [16, арк. 61], однак аналіз інших німецьких документів піддає дану цифру сумніву. У документації обласного відділу освіти зазначається, що в Житомирському гебіті на літо 1942 р. діяло 9 шкіл [17, арк. 1], тоді як в звіті Лайзерса йдеться про 15, а в Звягелі 40 [18, арк. 61] – цифра значно завищена: тут навіть у часи радянської влади не було стільки навчальних закладів. Спираючись на дані окупаційної преси, яка інколи у цьому питанні також подавала перебільшену інформацію, можна зробити припущення, що кількість німецьких шкіл округу становила близько шістдесяти.

Головним завданням учнів у школах вважалося виховання молоді так, щоб «якнайшвидше пробудити в ній стару спадковість крові» [19, арк. 434] – тобто відчуття приналежності до німецької нації, яке за часів більшовицького режиму було значно притупленим. Представник німецької влади Тегель на відкритті вінницької школи наголосив: «Ви, діти, щасливі тим, що перебуваєтеся під керівництвом А. Гітлера. Поки що найголовнішим вашим завданням є вивчення німецької мови. Набутими знаннями, поведінкою серед населення ви маєте показати, що є німцями...» [20].

Шкільне навчання дітей фольксдойче підкріплювалося відповідною ідеологічною та військовою підготовкою у таборах націонал-соціалістичної партії. Наставниками в них були унтер-офіцери вермахту та досвідчені керівники «Гітлерюгенду», які мали фронтовий досвід. Утім, проходили вони не в усіх генеральних округах, наприклад, у Житомирському окрузі діяльність таких таборів ми не зафіксували, але на інших територіях рейхскомісаріату вони існували. Один з них знаходився у Вишгороді (поблизу Києва). Там проходили підготовку 150 юнаків. Ще 10 таборів функціонували в окрузі «Миколаїв». Однак пройти повний вишкіл у цих та інших таборах змогла лише невелика кількість підлітків [21, с. 24]. Протягом тривалого часу дітям фольксдойче з ідеологічних міркувань давали прослуховувати спеціальні радіопередачі, в яких розповідалося про злочини радянської влади проти етнічних німців СРСР.

Не забували й про спеціальну освіту молодих фольксдойче, для яких з осені 1942 р. розпочали створювати фахові школи. Загалом же, враховуючи той факт, що німці-колоністи мали заслужену славу досвідчених землеробів, окупанти планували використати їх, насамперед, як опору у справі розвитку сільського господарства України. На думку імперських урядовців, для цього слід було тільки відродити у дорослого покоління і прищепити молоді «одвічне прагнення до праці та німецьку культуру землеробства». Першим кроком до здійснення задуманого мала стати «Тимчасова директива зі створення сільськогосподарських середніх професійних та спеціальних навчальних закладів для фольксдойче. У документі, зокрема, зазначалося: «Велике значення, що його відіграє українське сільське господарство для продовольчого забезпечення рейху під час і після війни, а також необхідність піднесення культурного рівня сільського населення німецької національності зумовлює необхідність створення мережі сільськогосподарської освіти в рейхскомісаріаті «Україна» [22, 188 зв.].

На виконання цього рішення у жовтні 1942 р. у Коростені відкрили сільськогосподарську школу для німецьких дітей. До 25 жовтня 150 осіб подали заяви про бажання вступити до школи. Після вступних іспитів залишилося 90 осіб, яких наділили на дві групи: школярів 6-7 класів, школярів 8-9 класів і студентів технікумів. Навчання у школі

розпочалося 29 жовтня. Школа мала власний гуртожиток і була повністю укомплектована викладачами [23, арк. 2].

На 1 жовтня 1943 р. окупанти планували відкрити в селі Сестринівка, за п'ять км. від м. Козятина, ще одну сільськогосподарську школу для німецьких юнаків. При закладі функціонував інтернат, у якому могли розміститися 70-80 учнів. Крім того, школа розташовувалася неподалік від залізничної станції Махаринці, що давало можливість дітям без допомоги авто діставатися до навчального закладу. Неподалік також знаходився земельний наділ у 100 га [24, арк. 10], де учні проходили виробничу практику.

Навчання в таких освітніх установах проходило в дворічний термін. Під час першого року головну увагу приділяли практичній підготовці. У міністерському наказі про це говорилося так: «Учні повинні вивчати всі сфери діяльності підприємства і тому мають працювати позмінно в окремих філіалах підприємства деякий проміжок часу. За свою роботу вони повинні отримувати заробітну плату. Крім цього, на підсобних шкільних господарствах, повинні постійно працювати наймані робітники, бо діти не можуть повністю замінити робочу силу» [25, арк. 11]. На другій рік проводилося теоретичне навчання за планом німецьких сільськогосподарських шкіл. Планувалося раз у рік підготувати навчальну поїздку до Німеччини, щоб показати учням зразкові сільські господарства. Німці бажали з дітей таких шкіл виховати «справжніх націонал-соціалістів і молодих селян, які зрозуміють високі завдання німецького селянства на Сході. Адже після навчання вони повинні самостійно керувати окремими сільськими господарствами й тільки в такій спосіб зможуть отримати у приватну власність земельний наділ» [26, арк. 11].

У відповідні заклади приймалися, як зазначалося в оголошеннях, міцні, здорові, політично зрілі юнаки віком від 16 років, німецького походження, бажано селяни. Заяви про бажання навчатися подавалися у відділ Житомирського генералкомісаріату. Однією з головних умов вступу було посвідчення «чистокровного» німецького походження. Навчання, проживання та харчування у школах було безкоштовним, на відміну від українських фахових шкіл, де за ці послуги потрібно було платити. Фольксдойче віком старші 18 років при бажанні зараховувалися на другий курс за умови, що вони мають достатньо практичних навичок [27, арк. 11].

Як бачимо, окупанти планували в майбутньому реформувати сільське господарство на німецький лад, в якому молоді фольксдойче відігравали б роль приватних земельних власників, або управлінців, яких не вистачало галузі. У свою чергу, українське населення використовувалося б як дешева робоча сила.

Окрім сільського господарства, «нова влада» в РКУ намагалася покращити ситуацію з відсутністю фахівців в інших виробничих галузях (промисловості, медицині). Так керівник Житомирського генералкомісаріату зобов'язав своїх підлеглих підготувати йому до 1 лютого 1943 р. список юнаків-фольксдойче віком від 18 до 20 років, які мали десятирічну освіту і прагли отримати за два роки академічну освіту в сільськогосподарській, промисловій (здобути фах інженерів) та лікарській галузях. Всі розходи на навчання і забезпечення в майбутньому фахівців роботою в РКУ брала на себе німецька влада [28, арк. 1].

У своїй освітній політиці щодо німецького населення в РКУ окупанти зіткнулися з низкою проблем. Перед вступом вермахту радянська влада знищила багато книгосховищ зі шкільними підручниками, тому викладачі були не в змозі підтримувати необхідний режим занять. У багатьох школах бракувало вчителів, оскільки їх залучили до роботи перекладачами. Крім того, наявні німецькі освітянські кадри з фольксдойче в переважній більшості мали тільки середню освіту народної школи, недостатньо знали німецьку мову, володіли слабкими методичними знаннями. Стосовно цього в одному з освітніх німецьких звітів на дану тематику зазначалося: «Перед нами були переважно молоді люди, яких відповідно до наших критеріїв важко було уявити вчителями» [29, арк. 2]. Тому, щоб хоч якось покращити становище, було розроблено низку заходів, згідно з якими передбачалося: а) створення учительських шкільних таборів (курси); б) підготовка й видавництво навчальних планів і підручників; в) створення щомісячних методичних шкільних газет [30, арк. 2].

Спочатку робота з підвищення кваліфікації полягала у відвідуванні учителями уроків своїх більш кваліфікованих колег. Згодом почали практикувати 1-2 рази на місяць проведення загальних семінарів, де отримувалися консультації й різні розпорядження стосовно навчального матеріалу, напрями і методики викладання в школах [31, арк. 3].

Виявивши, що такі заходи забезпечують досить слабкий результат, окупанти вирішили, по можливості, проводити шкільні табори, навчання на яких здійснювали б фахівці з Німеччини.

Окрім підвищення кваліфікації, на відповідних курсах нацисти активно проводили ідеологічну обробку вчителів-фольксдойче, про що свідчили розроблені програмами навчання, які включали в себе політичну освіту та історію Німеччини [32, арк. 9]. Уповноважений у справах освіти в «Хегевальді»* торкаючись даного питання зазначав: «Ідеологічне виховання вчителів фольксдойче мало велике значення... Найголовнішим було показати відмінність між націонал-соціалізмом та більшовизмом. Потрібно постійно підтримувати (у вчителів – авт.) німецьку національну свідомість і віру в фюрера, в його справедливую справу» [33, арк. 6].

Як правило, двічі на тиждень на курсах також проводилися різні святкові заходи із значною ідеологічною муштрою. Ось план одного з них, запропонованого учителям на курсах в «Хегевальді», на тему: «Де стоїть німець, там стоїть вірність». Першим передбачався виступ начальника табору, потім загальний спів пісні – «Німеччина – святе слово», після чого декілька учителів мали зачитати підготовлені реферати про видатних німецьких діячів і наприкінці учасникам читалася лекція про всезагальну віру у фюрера й німецький народ [34, арк. 6].

Також велику увагу окупанти приділяли облаштування в таборах життя за німецьким устроєм, який згодом учителі мали застосовувати на місцях. Тривалість перенавчання складала три-чотири тижні.

Навчальні приміщення облаштовувалися відразу для навчання і проживання. Наприклад, 30 учителів, які проходили шкільний таборовий збір на відстані 4 км від Житомира, неподалік містечка Шнебелесберг (Дениші), проживали у 12 пристойних кімнатах. Найкращі кімнати займали керівники табору: комендант, начальник табору, німецькі викладачі [35, арк. 5].

Учасники курсів ділилися на три групи: 1) учителі, які вважалися керівниками шкіл; 2) рядові учителі, яким необхідне було подальше навчання; 3) переважно вчителі-вихователі або учителі-помічники, які потребували негайного навчання [36, арк. 38].

Відповідні курси перепідготовки в РКУ були організовані в генеральних округах «Житомир», «Миколаїв», «Київ», «Дніпропетровськ». Тільки в житомирському генеральному окрузі німці організували їх одного разу в Житомирі, двічі – в колонії «Хегевальд», (за активної підтримки її керівника оберфюрера СС Юнгнуца і шкільного радника Карла Швінгеля), та у Зв'ягелі (Новоград-Волинському) [37, арк. 7].

Так 26 травня 1942 р. розпочали роботу курси у Житомирі, на яких навчалось 80 учителів, ще 12 осіб за наказом генерал-комісара відрядили на аналогічні курси до Києва (проходили влітку 1942 р.), 10 учителів з усього генерального округу відібрали для поїздки на курси в Берлін, які мали там відбутися за розпорядженням рейхсміністра східних територій [38, арк. 6].

У Зв'ягелі курси для німецьких вчителів відкрили в липні 1942 р., причому слід зауважити, що і в Житомирі, і у Зв'ягелі курсами керував той самий таборовий штаб міністерства сходу, який вже провів курси в Кронау неподалік Миколаєва, Хортиці та Дніпропетровська. Штаб складався з німецьких викладачів, з яких кожен, крім загальношкільних справ, знав ще й свою відповідну спеціальну ділянку: один керував спортивними змаганнями, інший – музикою і співами [39].

Загалом через такі курси в РКУ до вересня 1942 р. пройшло близько 600 вчителів, але це була не та кількість, яка мала задовольнити потреби шкіл. Так уповноважений у справах освіти в районі «Хегевальд» у своєму звіті за 1942 р. писав, що в області не вистачає вчителів для німецьких шкіл та обслуговуючого персоналу. Серед наявних тільки деякі пройшли повну методичну підготовку і перепідготовку на курсах [40, арк. 8].

Були випадки, коли навчання у вчительських таборах через незалежні від окупантів причин приходилося зупиняти. Наприклад, табори в селі Горошки (Коростенський р-н) у березні 1943 р. та Зв'ягелі німці змушені були закрити через посилення там партизанських дій. Також не змогли провести навчання в Житомирі, оскільки всі приміщення, які підходили для такого заходу, були зайняті військами вермахту [41, арк. 4].

* Німецьке поселення фольксдойче засноване в жовтні 1942 р. на території між Житомиром і Бердичевом. Колонія «Хегевальд» включала в себе 29 сіл, із яких насильно були виселені українські селяни, і ділилася на 4 опорні пункти (Маєнфельд, Троя, Штюц пункт, Ам Хюгель)

Звичайно, нацисти добре розуміли, що короткотермінові курси не дають можливості, повністю виправити ситуацію з відсутністю відповідного учительського персоналу. Так К. Штумп (керівник зондеркоманди, що діяла в складі армійського управління групи армій «Південь», одним із її завдань було дослідження німецьких колоній у західній частині СРСР – авт.) у своєму піврічному звіті за 1942 р. про пророблену роботу у сфері освіти в РКУ підкреслював: «Підготовка... учителів також є життєво необхідним питанням. У багатьох місцях уже проводилися 4-х тижневі курси з перекваліфікації. Однак вони дали слухачам тільки основу й напрямок для подальшої роботи, але це дуже мало, беручи до уваги, що їм доручено виховувати німецьку молодь» [42, арк. 44]. Аби остаточно вирішити дану проблему, Штумп пропонував наступне: «Необхідно попідкваліфікуватися про те, щоб при кожному гебітскомісаріаті був досвідчений шкільний працівник, який би присвятив себе виключно цим питанням і був власним референтом гебітскомісара та обирався виключно із фольксдойче. У подальшому необхідно раз у місяць у робочому порядку проводити з учителями окремого округу співбесіди, щоб досягти єдиної злагодженої роботи» [43, арк. 44].

Покращити становище із браком освітян окупанти передбачали також за рахунок відкриття в жовтні 1942 р. в Києві німецького інституту імперського комісара України (Е. Коха), для підготовки учителів-фольксдойче. Згідно з програмою, навчання передбачалося проводити на двох курсах – короткостроковому (2 роки), де мали покращувати свої знання учителі, та повному (5 років), для дітей віком від 14-15 років. Студенти мали забезпечуватися гуртожитком та безкоштовним харчуванням [44, арк. 435]. Однак документи, які могли б засвідчити роботу відповідного інституту в Києві, відсутні, а це дає підстави стверджувати, що заклад так і не розпочав функціонувати. Натомість у Дніпропетровську відкрили навчальний заклад, що готував помічників учителів для шкіл райхскомісаріату. Навчання тут тривало три місяці. Після року практичної роботи охочі мали змогу освоїти спеціальність викладача народної школи [45, с. 90].

Аналогічна ситуація склалася і з забезпеченням німецьких шкіл підручниками, які мали надійти з Німеччини, але так і не були отримані в повному обсязі. Зокрема, Штумп у своєму звіті за 1942 р. про пророблену роботу в сфері освіти в генеральному окрузі «Миколаїв» з цього приводу писав: «Спочатку прибули букварі, які моєю командою розподілені по деяких школах. Потім бібліотеки, які також були розподілені. Брак книжок частково був усунений поширенням журналів» [46, арк. 44].

Крім журналів, видавалися газети. Тільки в «Хегевальді» на допомогу учителям в 1943 р. німці випустили 9 номерів газети (газета складалася з 8 сторінок) для фольксдойче. По 1 номеру в місяць. Кожна з них мала окрему спеціалізовану тему. Статті писалися різні: націонал-політичні, освітянські, історичні, також подавалися розроблені плани проведення різних національних свят [47, арк. 14,15].

Проблемним питанням відвідування дітьми занять, особливо в зимовий період. Основна причина – важке матеріальне становище батьків, внаслідок чого діти не мали необхідного зимового одягу та взуття. В одному із звітів співробітника команди Штумпа за 1942 р. йшлося, що в Миколаївському генеральному окрузі в німецькій колонії Кронау в багатодітних сім'ях діти спали часто зовсім голі. Через відсутність одягу та взуття тільки 75% дітей могли ходити до школи [48, арк. 20-21]. Причому, зі звіту видно, що така ситуація спостерігалася практично в усіх регіонах РКУ [49, арк. 21, 22, 44].

Зазначимо, що дані проблеми нагальними були і в функціонуючих українських школах. Утім, вирішувати їх окупаційна влада, на відміну від освітніх проблем фольксдойче, не поспішала. Українська освітянська галузь знаходила вихід із скрутних становищ власними силами або за рахунок платного навчання чи матеріальної допомоги батьків (ремонт шкільних приміщень, забезпечення паливом, харчами тощо). Натомість проблеми в навчанні фольксдойче німці намагалися вирішувати практично відразу, про що свідчить один із окупаційних документів за серпень 1942 р., що стосувався культурного розвитку їх співвітчизників у РКУ і адресувався А. Розенбергу. «Про культурне життя німецького населення на початку нашої роботи в більшості округів ми ледве можемо щось сказати, – йшлося в документі. – Перед приходом німецьких вояків були знищені не тільки бібліотеки, але майже всі підручники. Учителі були нездатні нормально проводити заняття, в багатьох школах були відсутні учительські кадри, вони були залучені вермахтом до роботи перекладачами. Там, де заняття проводилися регулярно, найчастіше діти не можуть школу відвідувати взагалі через відсутність одягу і взуття. Про ці проблеми було повідомлено до Берліну. Міністерство

Наукові записки

(Східних територій – авт.) пішло нам назустріч допомогою, і буквально відразу нам було відправлено навчальні матеріали... Спочатку в деяких областях учителям фольксдойче доводилося голодувати, тепер ситуація виправлена на краще» [50, арк. 44,45].

Отже, можна зробити висновок, що окупанти прагнули налагодити систему навчання і виховання фольксдойче, сподіваючись у майбутньому отримати в особі підростаючого молодого покоління політично лояльний соціальний елемент, на який вони могли спертися при проведенні окупаційних заходів. Виховний і навчальний процес нової генерації німців здійснювали відповідно до ідей нацизму. Ця система мала працювати з раннього дитинства і відповідно до її вимог діти німецького походження, на відміну від українських, підлягали загальнообов'язковому навчанню, терміном у вісім років. Відповідальність за освіту покладалася на німецьке окупаційне керівництво. Навчальний процес у середньотехнічних навчальних закладах сільськогосподарського спрямування проходив у такий спосіб, щоб по завершенні закладу німецька молодь, отримавши землю у приватне користування, могла самостійно керувати сільськими громадськими господарствами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іванов О.Ф. Іваньков І.В. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України // Український історичний журнал. – 2005. – №3. – С. 83-95
2. Євтух Б. Чирко Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). – К., 1994. – 182 с.; Іванов О. Іваньков І. Вказана праця; Коваль В. Медведок П. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.) // УІЖ. – 1992. – №5. – С.15-28; Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення// Розбудова держави. – 1994. – №5. – С. 19-23.
3. Коваль М.В. Медведок Г. В. Вказана праця.
4. Там само.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – КМФ -8. – Оп.2. – Спр. 456.
6. Коваль М.В. Медведок Г. В. Вказана праця.
7. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.475.
8. Державний Архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 1151. – Оп.1. – Спр.153.
9. Державний архів вінницької області. – Ф.138. – Оп.5. – Спр.259.
10. Дніпропетровська газета. – 1941. – 1 листопада.
11. Борисов Г. «Дніпропетровськ, окупація». 25 серпня 1941 – 25 жовтня 1943 рр. // Архіви України. 2005. №1-3. – С.248-256.
12. Дніпропетровська газета. – 1941. – 15 листопада.
13. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.475.
14. ДАЖО. – Ф.1151. – Оп.1. – Спр.152.
15. Там само. – Оп.1. – Спр. 138.
16. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.97.
17. ДАЖО. – Ф.1151. – Оп.1. – Спр.138.
18. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп.4. – Спр.97.
19. Там само. – Спр.475.
20. Вінницькі вісті. – 1942. – 4 червня.
21. Коваль М.В. Медведок Г. В. Вказана праця.
22. ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.1. – Спр.50.
23. ДАЖО. – Ф. 1151. – Оп.1. – Спр.152.
24. Там само. – Ф.1154. – Оп.1. – Спр.139.
25. Там само.
26. Там само.
27. Там само.
28. ДАЖО. – Ф.1151. – Оп.1. – Спр.156.
29. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.94.
30. Там само.
31. Там само.
32. Там само. – Оп.1. – Спр.1.
33. Там само. – Оп.4. – Спр.94.
34. Там само.
35. Там само.
36. Там само. – Спр.97.
37. Там само. – Спр.94.
38. Там само. – КМФ-8. – Оп.1. – Спр.38.
39. Голос Волині. – 1942. – 1 липня.

40. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.43.
41. Там само. – Спр. 94.
42. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.57. – Оп.4. – Спр. 110.
43. Там само.
44. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр. 475.
45. Іванов, Іваньков Вказана праця.
46. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр. 110.
47. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп.4. – Спр. 94.
48. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр. 110.
49. Там само.
50. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр. 110.

Л.М. Романиць

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ УЧИТЕЛЬСТВА УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х – 50-Х РР. ХХ СТ.

Ставлення держави до людей, які потребують турботи й опіки, за будь-якої доби характеризує рівень економічного розвитку, і, зрештою, є показником соціальної зрілості суспільства. У розглянутий період переважна більшість населення особливо гостро відчувала потребу в соціальному захисті з боку держави з огляду на катастрофічні наслідки війни.

Дана стаття є спробою на основі архівних матеріалів та існуючих публікацій розкрити проблему соціального захисту вчительства України в повоєнний період. На основі аналізу правових положень та звернень громадян відтворюється реальна картина рівня соціального забезпечення населення країни. При дослідженні цього питання автор спиралась на праці В. М. Гаврилова [1], Л. В. Ковпак [2], М. с. Герасимової [3], О. Д. Ісайкіної [4], І. В. Рибак [5], які подають загальний аналіз соціального становища повоєнного суспільства, відтворюють повсякденне життя пересічних громадян.

Жахливими наслідками війни, окрім значних фізичних та матеріальних втрат, було падіння загального життєвого рівня населення, зростання чисельності інвалідів війни та праці, безхатченків та інших соціально незахищених категорій суспільства. Основна маса населення страждала через брак житла, транспорту, медикаментів, харчів, а інколи – через відсутність співчуття та розуміння.

Для того щоб підтримати злиденного повоєнного вчителя, держава затвердила низку пільг для цієї категорії населення. Відповідно до них Наркомторг повинен був забезпечити вчителя 9 кг борошна на місяць або 500 г хліба в день на основного працівника і 5 кг 400г борошна на місяць або 300 г хліба в день на утриманця; на квартал – 1 кг цукру, 1200 г солі, 100 г чаю, 400 г мила, 3-6 л керосину на основного працівника. У містах, робітничих поселеннях і поселеннях міського типу вагітним жінкам починаючи з 6-го місяця вагітності, матерям, які годують дітей, протягом 4-х місяців після родів, поверх встановленої норми постачання надавались продовольчі товари (в грамах ваги): масло – 800; цукор – 600; крупа – 1200; молоко – 12 літрів. Забезпечувався відпуск комплектів білизни і ковдр для новонароджених дітей. Але забезпечення продуктами харчування та компослугами було ненормованим. До обкомів та ЦК КП(б)У надходила ціла низка скарг про порушення державних гарантованих норм постачання та грубе поводження місцевої влади стосовно до потреб вчителів. Констатувались непоодинокі випадки зменшення норми хлібного пайка для вчителів та їх утриманців, систематичної затримки видачі пайків, особливо в період повоєнного голоду. З пайкового забезпечення були зняті особи, які займалися сільським господарством, та працездатні утриманці, зменшувалися норми жінкам, які доглядали дітей та самим дітям, а також підвищилися пайкові ціни [6, арк.136].

З метою підтримки вчителів, було видано наказ РНК УРСР про організацію соціальних їдалень для вчителів в обласних і районних центрах та містах обласного підпорядкування. Але як свідчать факти, виконання наказу проходило незадовільно, якість їжі була надзвичайно низькою. Причому, навіть учителі, прикріплені до їдалень, харчувались лише раз на день без сім'ї. По неділях їдальні були закриті. Надзвичайно важко було вчителству, яке прибуло з реєвакації, адже у них взагалі нічого не було, при відсутності уваги з боку влади та через великі злидні траплялись випадки голодної смерті.

Після періоду голоду продовольча ситуація поступово почала налагоджуватися. Проте реальністю повсякденного життя вчителів залишався дефіцит харчів, черги за хлібом та іншими продуктами. Це спричинило поширення специфічних радянських способів «дїставання» товарів: спекуляції, торгівлі «з-під прилавка», «через чорний хїд» тощо. Так відміна карткової системи у 1947 році практично не покращила становища. Її відразу замінили норми видачі товарів в одні руки, за яким одна людина могла придбати 2кг хліба, 1кг вермішелі, 1кг м'яса і м'ясопродуктів, 6 м тканини, 1 котушку ниток, 2 пари шкарпеток, по 1 парі взуття шкіряного, резинового чи текстильного, 1 шматок господарського мила, 2 коробки сірників, 2 л керосину [4, с. 12].

У справі дотримання пільг, гарантованих державою, відбувались порушення. Районні Ради, які зобов'язані були забезпечувати здійснення законодавства про пільги для вчителів і адміністративно-педагогічних працівників, не виконували покладеної на них відповідальності [7, с. 223]. Значній частині вчителів гарантована законом безкоштовна квартира з опаленням, освітленням не надавалися, грошова компенсація не виплачувалася або сплачувалася в розмірі, що не відповідав фактичним витратам із найму квартир та вартості опалення й освітлення. Така ситуація мотивувалась обмеженістю бюджетних асигнувань [8, арк. 662]. Учителям доводилося при своїй мізерній зарплаті віддавати з власної кишені за квартиру 200-250 крб.

Досить часто сільські ради вчасно не дбали про привіз палива, що змушувало вчителів самотужки заготовляти дрова, причому, під час транспортування із заготовленого матеріалу пропадали кубометри [9, арк. 22]. Відповідно до положень, паливо мало б бути завезене на квартиру працівника одночасно з його завезенням в установу, але здебільшого вчителям доводилось за власний кошт доставляти його додому. Діти на перервах могли спостерігати, як вчитель, назбиравши мішок хмизу, волїк його на собі додому. Надалі ситуація змінилась на краще, хоча знову ж траплялися випадки, коли, замість дров і брикету, вчителям пропонувалось низької якості вугілля, непридатне для палива в грубках орендованих квартир колгоспників [10, арк. 28].

Унаслідок тяжкого матеріального становища, бездушного ставлення місцевої влади доведєні до відчаю педагоги досить часто починали пиячити, впадали в моральний занепад, доходили до самогубства. У педагогічних колективах виникали постійні конфлікти, сварки. В окремих випадках педагогічні колективи за цих обставин доводилось розформувувати.

Система пенсійного забезпечення у своїх головних положеннях склалась ще до другої світової війни, але мала бути істотно скоригована з урахуванням нових реалій – появою нових великих соціально незахищених контингентів, якими повинна опікуватись держава. Це значна кількість інвалідів війни та праці всіх трьох груп, дітей-сирїт та напівсирїт, родин загиблих годувальників. Пенсії за віком до середини 50-х років виплачувались в розмірі від 50 до 270 крб. на місяць чоловікам, які досягли 60-річного віку та мали стаж не менше 25 років, та жінкам – відповідно 55-річного віку зі стажем роботи не менше 20 років. Більшість положень щодо умов та розмірів пенсій були застарїлими (пенсії виплачувались за нормами, встановленими ще в 1932 році). Значна кількість осіб пенсійного віку взагалі була обмежена в праві на пенсію. З огляду на те, що здоров'я працювати далі вистачало не у всіх, рівень життя пенсіонерів був надзвичайно низьким.

За цих умов пенсіонерам було встановлено додаткову соціальну допомогу в натуральному вигляді. Так згідно з Постановою Ради Народних Комісарів УРСР від травня 1945 р., було зобов'язано Виконкоми Обласних Рад депутатів трудящих перевірити матеріально-побутовий стан непрацездатних одиноких учителів-пенсіонерів і тим, що потребували, надати матеріальну допомогу, провести ремонт квартир, забезпечити постачання через ближні школи гасом і паливом нарівні з працюючими вчителями, подбати про забезпечення необхідною кількістю білизни та літнього й зимового одягу, прикрїпити вчителів-пенсіонерів міст за учительськими їдальнями та зачиненими продовольчими магазинами для учителів, організувати видачу обїдів додому й постачання через їдальні хлібом за встановленими нормами, забезпечити посїв, обробїток і збір урожаю з індивідуальних городів [11, арк. 3].

Але скарги констатували зовсім інше: «Ми учителї-пенсіонери, 64-річного віку, пропрацювали по 35 років, втратили силу і здоров'я. Тепер ми не при справах, живемо на одну пенсію, господарства ніякого. Поки були речі – продавали і хоч якось харчувались. Живемо ми в будинку, де протїкає дах, вибиті вікна. Нема у нас ні хліба, ні палива, ні одягу. Працювати

.....
нема сил. Від недоїдання ледве пересуваємо ноги. Що робити далі?»; »Вчителька с. Володівці Чернівецького р-ну Вінницької області 53 роки віддала справі народної освіти. Зараз їй 72 роки, отримує пенсію 62 крб. в місяць і більше нічого...» [12, арк. 280]. У кращому випадку вчителі-пенсіонери отримували за нормами утриманців 300 гр. хліба [13, арк. 146]. Пенсія часто затримувалась, траплялись недоплати, або переплати, тому що припускалися помилки в пенсійних справах [14, арк. 3,4].

У зв'язку з економією державних коштів проводилися жорсткі лікарсько-експертні комісії, завданням яких було скоротити кількість осіб, які мали інвалідну групу. Щороку інвалідам доводилося проходити перекомісію, що викликало багато нарікань. Особливо було важко інвалідам з віддалених сіл: доводилось долати значну відстань, витратити нерви, залишки здоров'я, останні копійки. Траплялись прикрі випадки зловживань, хабарництва, незаконного присвоєння або зняття групи.

Для непрацездатних одиноких учителів-пенсіонерів, що потребували догляду, організовувались будинки пристарілих. Незважаючи на те, що на утримання підопічних виділялись державні кошти та використовувались продукти харчування, отримані з підсобних господарств, утримання було на вкрай низькому рівні. Антисанітарія, лазні та пральні, які не працювали, примітивні та брудні вбиральні, їжа низької якості – це ознаки повоєнних будинків пристарілих [15, арк. 25]. Наприклад, при перевірці будинку пристарілих для вчителів у Саратовському районі Ізмаїльської області було встановлено абсолютну незабезпеченість овочами, картоплею, низький рівень обслуговування, відсутність лазні та світла. На утриманні перебувало 33 особи, віком 55-85 років, яким надали дах над головою, одягли в «американські обноски» та забезпечили на обід двома, а на вечерю однією банками гуманітарної квасолі, що була літнім людям «не по зубах» [16, арк. 113, 118].

У період хрущовських реформ було посилено увагу до питання соціального захисту населення, якісно зріс життєвий рівень народу, зокрема і вчительства. Згідно з законом від 8 серпня 1953 р. «Про сільськогосподарський податок» і відповідно інструкції Міністерства фінансів СРСР від 25 липня 1957 р. усі вчителі звільнялися від сплати сільськогосподарського податку. Відповідно до Положення про порядок призначення і виплати допомоги з державного соціального страхування, затвердженого постановою Президії ВЦРПС від 5 лютого 1955 р., членам професійної спілки надавалась допомога з тимчасової непрацездатності (крім допомоги по вагітності та пологах). Допомога обчислювалась з фактичного заробітку за всі години педагогічної роботи; враховувалась також додаткова оплата за перевірку письмових робіт учнів, виконання обов'язків класного керівника, завідування кабінетом і лабораторією, керівництвом предметними і цикловими комісіями і керівництвом практикою [7, с. 212, 215].

Також з 1956 року було введено в дію новий закон про пенсії. Адже у чинному пенсійному законодавстві існували серйозні недоліки. Згідно з ним у середньому майже на 80% підвищувався розмір пенсій, скорочувався розрив між пенсійним забезпеченням різних категорій громадян, ліквідовувалися обмеження в призначенні пенсій. Були збільшені розміри пенсій усім категоріям населення, розширювалося коло осіб, які мали право на пенсії; була підвищена допомога малозабезпеченим сім'ям, багатодітним матерям, інвалідам праці та війни. Закон чітко визначав розміри пенсій за віком залежно від заробітку: мінімальна пенсія була встановлена в 300, максимальна – 1200 крб. щомісяця. У межах максимального розміру пенсії визначалися надбавка за безперервний стаж і для непрацюючих пенсіонерів надбавка на непрацездатних членів сім'ї. Закон передбачав (уперше) одержання пенсії в певних частках при відсутності повного стажу роботи за віком. Отже, для всіх категорій населення підвищувались розміри пенсій, значно збільшувались державні кошти на пенсійне забезпечення. Наприклад, на липень 1958 р. середньомісячний розмір пенсій становив 353 крб., а до реформи – 199 крб. [2, с. 42 – 44].

Отже, загалом соціальний захист педагога, незважаючи на окремі намагання влади, протягом 40-50-х рр. перебував у принизливому стані. Система соціального забезпечення не зазнала кардинальних змін між довоєнним і післявоєнним часом, хоча післявоєнні реалії об'єктивно вимагали радикальних змін. У повсякденному житті відслідковувалась протекціонізм, зловживання службовим становищем. Крім того, істотного перегляду вимагали стабільні розміри соціальних виплат, що не відповідали мінімальним потребам людей. Позитивні зрушення в даній сфері розпочались лише з хрущовськими реформами.

1. Гаврилов В.М. Соціальне становище сільського населення у 1943 – 1953 рр. // Автореф. дис. канд. іст. наук... – К., 2004. – 20 с.
2. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.). – К., 2003. – 250 с.
3. Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945 – 1953 рр.. // Автореф., канд. іст. наук... – Донецьк, 2007. – 20 с.
4. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період 1945 – 1955 рр. // Автореф., канд. іст. наук... – К., 2006. – 19 с.
5. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921 – 1991 рр. – Кам.-Под.: Абетка, 2000. – 304 с.
6. ЦДАВО України. – Ф.Р. – 5099. – Оп. 1. – Спр. 388.
7. Половодов. А. Г. Заробітна плата працівників установ народної освіти: Збірник законодавчих та інструктивних матеріалів. – Львів, 1956. – 295 с.
8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 662.
9. ЦДАВО України. – Ф.Р. – 5099. – Оп. 1. – Спр. 25.
10. ЦДАВО України. – Ф.Р. – 5098. – Оп. 1. – Спр. 20.
11. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 152.
12. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 157.
13. ЦДАВО України. – Ф.Р. – 5099. – Оп. 1. – Спр. 29.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – ч. 2. – Спр. 5485.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – ч. 2. – Спр. 5485.
16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 268.

О.М. Махиня

МІСЦЕ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ, МОРАЛЬНОГО ТА МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАХОЧЕННЯ В РОБОТІ ДОБРОВІЛЬНИХ НАРОДНИХ ДРУЖИН ПО ОХОРОНІ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ 50-Х – 70-Х РР. ХХ СТ.

Пошук ефективних форм протидії антигромадській поведінці в суспільстві, незважаючи на суттєві кроки державно-урядових структур по подоланню об'єктивних чинників, що її породжує залишається досить нагальною справою для багатьох країн світу. Не становить виключення й Україна.

Між тим вітчизняна історія знає досить цікавий період, кінця 50-х – 70-х років ХХ ст., коли в силу цілого ряду обставин широкі верстви громадськості брали доволі активну участь у запобіганні та протидії протиправним вчинкам.

Ця проблематика в загальних своїх рисах знайшла відображення у доволі чисельних публікаціях радянського періоду, зокрема, П. Михайленка [1], А. Закалюка, З. Сущука [2], В. Трегубова [3], І. Середи, Н. Магаріна [4], Г. Барабашова, А. Васільєва [5], В. Владімірова [6].

На далі, однак, як це не дивно, адже за логікою еволюції суспільства в напрямку від тоталітарної моделі облаштування до утвердження демократичних засад увага до цієї проблеми мала б зростати, а цікавість до неї, навпаки, - суттєво знизилася. Але і в радянський період багато які аспекти цього цікавого і, на наш погляд, в основі своїй доволі плідного починання так і не знайшли свого належного відображення, або ж були деформовані. Це, зокрема, стосується такої проблеми як набуття певної фаховості в роботі членами добровільних народних дружин та їх належного заохочення за виконання ними, доволі нелегких, як у фізичному так і в моральному плані громадських обов'язків, які до того ж не так уже і рідко були пов'язані з реальним ризиком для здоров'я, а в ряді випадків і для життя.

Із виникненням добровільних народних дружин постало також питання про організацію відповідного навчання дружинників та командирів і начальників штабів народних дружин. У м. Єнакієвому, наприклад, у перші ж місяці 1959 р. почалися заняття із дружинниками. Їм були прочитані лекції про необхідність дотримання законності, про права та обов'язки дружинника, про право дружинника на оборону від нападу на нього злочинних елементів тощо. Їх знайомили із рішеннями центральних та місцевих органів влади в питаннях про зміцнення правопорядку в громадських місцях, з організацією патрулювання дружинників на закріплених за ними ділянках; вчили способам затримання небезпечного злочинця, якщо він чинить дружиннику опір, поводженню на місці події і т.д. Подібні заняття з дружинниками проводилися також в містах Дніпродзержинську, Сталіно, Севастополі, Сімферополі, Запоріжжі та інших містах [1, с. 17].

Важливою формою навчання народних дружинників була організація для них постійно діючих лекторіїв. Читання циклів лекцій для дружинників, проводився, зокрема, у м. Дніпропетровську, м. Хмельницькому, м. Житомирі, м. Сімферополі, м. Дрогобичі та інших містах. Крім зазначених форм систематичного навчання дружинників, значну роль у цій справі відігравали публічні лекції та доповіді, вечори запитань та відповідей на правові теми, консультації і поради у газетах та по радіо [2, с. 95].

Заняття дружинників проводилися у вільні від чергування часи. Перед виходом дружинників на патрулювання чи перед рейдом працівниками міліції або членами штабу із черговими дружинниками проводилися інструктажі. Інструктаж включав в себе попереднє ознайомлення їх з оперативною обстановкою в районі в цілому та безпосередньо в їх мікрорайоні, на дільницях, маршрутах патрулювання, конкретизація їх завдань та обов'язків [2, с. 93].

Організація систематичних занять з дружинниками була добре налагоджена у м. Алчевськ. До цієї роботи були залучені працівники міліції, прокуратури та судів. За період січня-травня 1959 р. у місті було проведено 18 таких занять [7, арк. 8].

З метою оволодіння необхідними знаннями з питань законодавства по охороні громадського порядку, бюро Миколаївського міськкому партії 5 лютого 1960 р. прийняло постанову про проведення занять із командирами добровільних народних дружин міста, затвердивши спеціальну тематику із 10 тем. До читання лекцій були залучені керівні працівники всіх правоохоронних органів прокуратури, суду та міліції. Заняття з командирами народних дружин у відповідності із тематичним планом були проведені у березні-квітні 1960 р. [8, арк. 85].

Штаб добровільної народної дружини багатотисячного підприємства п/я 53 м. Миколаєва також організував заняття із членами добровільних народних дружин. Так, перед кожним виходом на чергування працівники міліції давали інструктаж дружинникам. Окрім цього, працівниками міліції читались лекції на такі теми як «Задачі добровільної народної дружини у боротьбі із підтримання громадського порядку», «Що таке хуліганство?», «Відповідальність за хуліганство згідно кримінальному кодексу», «Боротьба із розкраданням соціалістичної власності», «Роль дружинників у безпеці транспорту та пішоходів» [8, арк. 105].

Для проведення занять із дружинниками районним штабом Заводського району м. Миколаєва було розроблено тематичний план, який передбачав вивчення основних положень про затримання, патрулювання та попередження злочинів, а також Основ кримінального законодавства [8, арк. 145].

У відповідності до плану роботи штабу добровільної народної дружини заводу ім. 61 Комунара м. Миколаєва з дружинниками щомісячно проводили заняття на правові теми працівники міліції та прокуратури. Таких занять до початку 1961 р. було проведено більше 20. Окрім цього, для дружинників спільно із робітниками читались лекції на правові теми спільно із всіма робітниками [8, арк. 119].

Робота по навчанню дружинників була непогано налагоджена і у м. Дніпродзержинську. Згідно плану районних штабів добровільних народних дружин для дружинників читались лекції, доповіді, проводилися бесіди. Лише працівниками міліції, прокуратури та суду дружинникам там було прочитано 15 лекцій, проведено 104 бесіди та 35 занять.

У районах м. Дніпропетровська у 1960 р. було проведено 2 зльоти дружинників, за тематикою, що була розроблена міським штабом, проводилися заняття з дружинниками. Велику навчальну роботу також проводив штаб добровільних народних дружин Кіровського р-ну м. Дніпропетровська. У парку ім. Чкалова був організований лекторій для дружинників, де читались лекції за тематикою міського штабу [9, арк. 68].

У Центральному районі м. Миколаєва працювали постійний кінолекторій для дружинників, і університет юридичних знань для голів та членів товариських судів, голів ФЗМК, начальників та інспекторів відділів кадрів [8, арк. 87]. Бюро райкому партії затвердило навіть спеціальний план роботи із дружинниками та членами товариських судів безпосередньо на підприємствах та закладах. До проведення занять з ними також залучалися керівники й співробітники органів міліції, суду, прокуратури, а також і адвокатури [8, арк. 88].

Працівники суду, прокуратури та органів міліції надавали допомогу в роботі народних дружин, але і товариських судів. З цією метою суддя 1 дільниці м. Теревовлі В.П. Давиденко за погодженням з райвиконкомом неодноразово навчав голів товариських судів, вивчав з ними положення про товариські суди [10, арк. 205].

Наукові записки

Слід підкреслити, що працівниками міліції, прокуратури та народними суддями Тернопільської обл. надавалася дуже широка допомога народним дружинами у налагодженні їх роботи. Так лише працівники міліції Чортківського р-ну у 1960 р. провели 132 заняття та інструктажі із питань прав та обов'язків членів народних дружин, правильності оформлення документів на порушників громадського порядку та ін. Окрім цього, із членами народних дружин м. Чорткова проводилося заняття із прийомів боротьби самбо, на котрому були присутніми 192 чол. [10, арк. 225]

У серпня 1959 р. у Підгаєцькому р-ні тієї ж Тернопільської обл. було проведено одноденний семінар з командирами дружин, на котрому виступили прокурор району, начальник РВМ, народний суддя. 10 січня 1960 р. було проведено районне зібрання дружинників та голів товариських судів, на якому із інструктивними доповідями виступили прокурор, суддя, начальник РВМ, другий секретар райкому. У с. Носове Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. регулярно проводилося навчання дружинників, були проведені заняття на теми «Права на обов'язки дружинників», «Охорона соціалістичної власності та громадського порядку», «Боротьба із самогоноварінням» [10, арк. 231].

У 1959 р. з командирами добровільних народних дружин Залещицького р-ну Тернопільської обл. було проведено 9 занять та 3 районних наради. Із членами дружин було проведено 5 кустових занять. На заняттях із лекціями виступали 3-й секретар РК КПУ, секретар РК ВЛКСМ, начальник міліції, прокурор району, народний суддя та інші партійні й радянські працівники. Темі лекцій були розроблені УВД Тернопільської обл. Окрім цього, частина тем підбиралась штабом на місці, виходячи із специфіки району [10, арк. 253].

Районним штабом добровільних народних дружин Кременецького р-ну Тернопільської обл. у 1959 р. було проведено 4 інструктивних наради командирів народних дружин із питань вивчення положення про дружини, охорони соціалістичної власності під час зборів врожаю, боротьби із хуліганством, самогоноварінням та іншими антисуспільними проявами. Керівництвом, членами штабу народних дружин та іншими працівниками проводились інструктивні заняття та бесіди серед дружинників про їх задачі, права та обов'язки [10, арк. 262].

Не стояли осторонь цієї справи і профспілки. На початку серпня 1959 р. обласною профспілковою радою м. Тернопільської області було проведено нараду-конференцію дружинників м. Тернополя, на якій було обговорене питання «Про роботу дружин по наведенню належного громадського порядку в місті». На цій нараді були присутніми понад 600 дружинників, партійний, радянський, профспілковий та комсомольський активи [10, арк. 288].

У руслі підвищення спеціальної підготовки народних дружинників, спочатку у Києві, а згодом і в інших містах, почали працювати університети правових знань [12, с. 85]. Так, при Київській Вищій школі МВС СРСР були створені факультети народного університету правових знань для членів оперативних комсомольських загонів та добровільних народних дружин. За два роки навчання на факультеті було проведено більше 30 практичних занять, прослухано багато кваліфікаційних лекцій з радянського законодавства, прочитаних досвідченими викладачами школи [3, с. 117].

У 1961 р. в Одесі було засновано громадський інститут правових знань, що був покликаний дати дружинникам та членам товариських судів необхідні правові знання і тим самим допомогти їм успішно виконувати їхні обов'язки. В ньому працювали 2 факультети: організації та діяльності товариських судів і організації та діяльності добровільних народних дружин [4, с. 14].

З часом у відповідності із постановою Ради Міністрів СРСР від 20 травня 1974 р. навчання народних дружинників формам і методам боротьби із правопорушеннями було покладене на органи внутрішніх справ. МВС СРСР разом із Міністерством юстиції СРСР розробило спеціальну уніфіковану програму навчання дружинників в об'ємі 24 годин [3 с. 116].

Важливим моментом організації діяльності народних дружин було також вдосконалення кримінального законодавства, яке регламентувало ступінь захисту народних дружинників. 15 лютого 1962 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про посилення відповідальності за замах на життя, здоров'я та гідність працівників міліції та народних дружинників». У цьому Указі були посилені санкції кримінального закону за опір діяльності працівників міліції та народних дружинників по охороні громадського порядку. У відповідності до Указу, особи, які робили замах на народного дружинника, підлягали позбавленню свободи строком від 5 до 15 років, а при обтяжуючих обставинах – смертній карі.

Всередині 1970-х рр. відбулися трансформація та подальше вдосконалення нормативної бази, на основі якої здійснювалася робота добровільних народних дружин. Так, ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР 20 травня 1974 р. прийняли спільну Постанову «Про подальше вдосконалення діяльності добровільних народних дружин і дружин по охороні громадського порядку». Для її виконання 28 травня 1974 р. ЦК Компартії та Рада Міністрів УРСР прийняли відповідну Постанову з аналогічною назвою, положеннями якої мали керуватися члени добровільних народних дружин в Україні [11, с. 15].

За активну участь у роботі народних дружин їхні члени матеріально заохочувалися. Так, на заводі ім. Якубовського м. Луганська наказом № 125 від 21 травня 1959 р. грошова премія у розмірі 125 крб. була видана командирі народної дружини заводу Попову, а також у розмірі 50 крб. її членам – Євсєєву, Качурі, Омеляновичу, Башлаєву та Куцевському. Це на той час були досить значні кошти. Фактично така сума (50 крб.) дорівнювала половині місячної зарплатні кваліфікованого робітника [7, арк.74].

Сумлінним дружинникам оголошувалися подяки, вручалися грамоти, їх заносили на Дошку пошани, нагороджували цінними подарунками, а у разі особливих заслуг окремі з них удостоювалися урядових нагород. У багатьох областях, містах та районах практикувалося заохочення найкращих народних дружин і штабів. З цією метою були встановлені Червоні прапори або вимпели, які присуджувалися по підсумках роботи за рік або квартал. У деяких дружинах були заведені Книги пошани [2, с. 97].

При штабі добровільних народних дружин Кіровського р-ну м. Дніпропетровська була створена дошка пошани дружинників, на котру були занесені 28 найкращих дружинників [9, арк. 68]. Велика кількість дружинників у містах Дніпропетровську, Кривому Розі, Дніпродзержинську були нагороджені за активну участь в охороні громадського порядку цінними подарунками, похвальними грамотами, відмічені у наказах [9, арк. 70].

У м. Миколаєві був запроваджений перехідний Червоний прапор райкому партії та районного виконавчого комітету для кращої дружини.

Лише за період березня-листопада 1960 р. районними штабами, а також керівниками підприємств та профспілковими комітетами м. Миколаєва було відзначено 215 чол. дружинників (оголошена подяка, нагороджено грамотами) та 126 чол., які особливо відзначились при виконанні свого обов'язку, було нагороджено цінними подарунками. Крім цього, районні штаби нагородили почесними грамотами 28 найкращих добровільних народних дружин [8, арк.86].

Всього ж за високу організованість та активну участь в охороні громадського порядку у Центральному районі м. Миколаєва було нагороджено почесними грамотами 14 дружин, цінними подарунками – 97 дружинників, почесними грамотами – 24 дружинники, оголошена подяка – 42 дружинникам. По Заводському району м. Миколаєва у 1960 р. було схвалено 260 дружинників, у тому числі почесними грамотами фабзавкомів – 180 чол. та цінними подарунками – 80 чол. [8, арк. 146].

За активну участь в охороні громадського порядку на кораблебудівному заводі ім. 61 Комунара м. Миколаєва протягом 1959 – 1960 рр. було відзначено 282 народних дружинника; із них нагороджено почесними грамотами – 77 чол., цінними подарунками – 74 чол., оголошено подяку – 131 чол., у тому числі видана премія начальником УВД – 5 чол., облрадпроф нагородив 13 чол. (у т.ч. видав 9 дружинникам почесні грамоти та 4 дружинників нагородив цінними подарунками) [8, арк.120].

Не забували про відзначення дружинників і у вже згаданій Тернопільській області. Так за рішенням президії обласної профспілкової ради м. Тернополя від 8 вересня 1959 р. за сумлінну громадську роботу в наведенні громадського порядку кращі дружинники були нагороджені почесними грамотами, цінними подарунками (годинниками та ін.) [10, арк.288]. У листопаді 1959 р. за активну участь у розшуку особливо небезпечного злочинця командира народної дружини с. Москалівка Лановецького р-ну Тернопільської обл. Л.П. Вербицького наказом начальника УВД Тернопільської обл. було нагороджено грошовою нагородою у сумі 200 рублів [10, арк. 182].

Аналіз вищенаведених матеріалів свідчить, що на початковому етапі формування і розгортання роботи громадських формувань по підтримці громадського порядку місцеві органи влади надавали їм енергійну, організаційну, моральну і матеріальну допомогу. Це сприяло підвищенню активності їх роботи, формувало активне несприймання проявів антигромадського

поведінки. Наслідком цього стало те, що в цей час на вулицях міст і сіл України стало значно спокійніше, різко зменшилося число посягань на безпеку особи, на честь і гідність громадян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Михайленко П. П. Громадськість на охороні соціалістичного правопорядку / П. П. Михайленко // Роль громадськості в зміцненні радянського правопорядку. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 139 с.
2. Закалюк А. Народні дружини / А. Закалюк, З. Суцук. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1966. – 103 с.
3. Трегубов В.Ф. Вместе с комсомолом, народными дружинами, наставниками / В.Ф. Трегубов. – К.: Редакционно-издательский отдел МВД УССР. – 1976, 122 с.
4. Середя І. Самый массовый, самый демократический / И. Середя, Н. Магарин, Ю. Червоний. – Одесса: одесское книжное издательство, 1962. – 68 с.
5. Барабашев Г.В. Народные дружинники / Г.В. Барабашев, В.И. Басков, А.Н. Васильев. – М.: «Знания», 1986. – 116 с.
6. Владимиров В. Преступление не должно совершиться / В. Владимиров. – Изд. ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1962. – 150 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5046. – 217 арк.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5421. – 178 арк.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5222. – 285 арк.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.24. – Спр. 5220. – 336 арк.
11. Чоботенко С.П. История развития и становления ДНД, общественных организаций и формирований / С.П. Чоботенко. – Запорожье, 2000. – 67 с.
12. Кравченко Ю.Ф. Міліція України / Ю.Ф. Кравченко. – К.: Генеза, 1999. – 431 с.

І.М. Романюк

СТАНОВИЩЕ І ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В СЕРЕДИНІ 50-Х РР. ХХ СТ.

Останні десятиліття в історії України супроводжуються процесом духовного відродження, а отже пробудженням інтересу до вітчизняної історії та культури. Витокові традиції української державності завжди були поєднанні з релігією.

Особливу сторінку в історії церкви становлять 1950-ті роки. Це були не лише роки хрущовської «відлиги», але і продовження радянської релігійної політики, пов'язаної із намаганням системи усунути церкву із суспільного життя.

Окреслена в назві проблема видається актуальною з огляду на посилений інтерес науковців до історії православної церкви, державно-церковних відносин. Щодо становища російської православної церкви (РПЦ) середини 50-х років ХХ століття, то тема у науковій літературі розроблена явно недостатньо.

В 90-ті роки минулого століття в Україні побачили світ ряд оригінальних праць, Серед них варто виділити праці В. Пашенка [1], [2] О. Бажана і Ю. Данилюка [3], П. Панченка [4] та інших дослідників.

Ця проблема певним чином відображена в ряді публікацій зарубіжних авторів, зокрема російського дослідника А.Ніколіна [5], канадського вченого Д. Поспеловського [6] тощо. Про утиски РПЦ у повоєнні роки йдеться у схваленій Учбовим комітетом Священного синоду колективній монографії «Історія Російської Православної церкви» [7].

Незважаючи на високий теоретичний рівень опублікованих матеріалів, значну кількість питань ще потрібно вивчити, уточнити, з'ясувати.

В основу даної статті покладені матеріали віднайдені автором у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Це підготовлена головою Ради в справах Російської Православної церкви при Раді Міністрів СРСР В.Карповим спеціальна таємна інформаційна довідка для вищого партійного керівництва СРСР і Союзних республік про становище РПЦ на середину 50-х рр. ХХ ст.

Вищою церковною владою в православній церкві, її віровченні, а також у церковному управлінні були Сбори (з'їзди). Помісні собори для окремих автокефальних церков і вселенські – для православних церков світу.

Вселенських соборів у історії церкви до 1721 року було 9. З 1721 року і аж до 1917 року помісних соборів у Росії не скликали, а це означало що й не було патріархів. Існував лише «Святійший урядовий Синод» на чолі з обер-прокурором, який мав досить таки необмежену владу [8, арк.212].

Лише 10-й помісний собор РПЦ у 1917 р., який проходив близько 8 місяців відновив патріаршество в Росії і обрав патріархом Тихона. З 1926 по 1943 роки на чолі РПЦ був Митрополит Сергій, як місцеблюститель патріаршого престолу. Із 8 вересня 1943 р. по 15 травня 1944 р. він був патріархом Московським і всея Русі (але без скликання помісного Собору [8, 212].

Одинадцятий Помісний Собор у 1945 р. обрав патріархом Алексія, при участі багатьох патріархів світу. Двохсотня перерва в соборній практиці РПЦ не зачіпала основних церковних канонів і основ віровчення, які визначали життя православної церкви. Також при патріархові Алексію діяв і Синод, але він принципово відрізнявся від Священного Синоду періоду 1721-1917 рр. Тоді це був державний колективно-церковний орган, а досліджуваний нами період Синод став дорадчим органом при патріархові всея Русі, який мав трьох постійних членів в особі митрополитів – Крутицького (Московського), Київського і Ленінградського, і 3-х непостійних членів Синоду, які призначались на сесіях (чотири сесії на рік) у порядку черги із числа єпископів [8, арк.212-213].

Також при патріархові діяло управління справами, канцелярія, господарське управління, а також відділ зовнішніх зносин, навчальний комітет, видавничий відділ. Великого значення Синод в управлінні РПЦ не мав. Практично всі справи готувались відділами, або особисто патріархом Алексієм, або митрополитом Миколою. РПЦ складалося із єпархій, які у досліджуваний період були у кордонах областей країни.

У повоєнній Україні існував екзархат Московської патріархії, яку очолював митрополит Київський і Галицький Іоан. Єпархії ділились на благочинні округи (від 3 до 11) які були адміністративними помічниками єпископів для зв'язків з церквами і приходами [8, Арк.213]

Станом на перше січня 1956 р. в СРСР перебувало на реєстрації 13463 православних церков із них власне типових православних храмів – 10844 і 2619 молитовних будинків. Ці цифри за висловом В. Карпова були абсолютно точними, але не для друку [8, арк.214].

Якщо ми узагальнимо цифри 1956 р. і порівняємо їх з даними 1950 року то зменшення реальної кількості православних церков і молитовних будинків складало 938 одиниць, а в порівнянні з 1945 роком таке зменшення складало приблизно 2,5 тис. одиниць [8, арк.214].

У 1916 р. православних церков було 54174 одиниць 23553 молитовних будинків і капличок, а разом 77727 (не рахуючи церков в армії і на флоті). Духовенства в 1916 р. було 117915 осіб не враховуючи священників в армії і на флоті [8, арк.213].

Духівництво як відомо є біле і чорне. Чорне духівництво – це ієромонахи тобто освячені у священники або навіть в архирей із монахів. Архирей (єпископи, архієпископи, митрополити, патріархи, які не здійснюють ніяких «треб», тобто вони не можуть відспівувати, хрестити. Вони лише служать і управляють єпархіями.

Загалом архирейів РПЦ на середину 50-х рр. було 81 особа, не рахуючи патріарха. З них 60 архирейів були правлячими тобто керуючими єпархіями в СРСР, 4 вікарними, тобто помічниками єпархіальних архирейів, 7 архирейів очолювали єпархії за кордоном і 10 знаходились поза штатом: по хворобі або з інших причин. За віком 62,2% архирейів були старшими 60 років, з них 14 осіб старші за 75 років, молодшими 50-ти років служили лише 5 архирейів [8, арк.214].

Біле духівництво, тобто – диякони, протодиякони, священники і протоіереї на середину 50-х років склали 12151 осіб, тобто на 1,5 тис. осіб менше ніж у 1949 році. Лише за 6 років (1949-1955) у складі духівництва відбулись такі зміни за віком: якщо в 1949 р. священників до 40 років було 12,6% то вже в 1954 р. 11,2%. Священників старше 55 років в 1949 р. було 58%, то в середині 50-х – вже 64% [8 арк.214].

У кожному приході були виконавчі органи, які повинні були обиратись із числа двадцятки, тобто осіб які взяли на себе відповідальність за збереження храму.

Відповідно до змін внесених у новий статут 1945 р. настоятель храму входив до складу церковної ради і був її головою. На середину 50-х рр. РПЦ належало 57 монастирів, 9 скитів, а в них 4,5 тис. монахів і монахинь [8, арк.215]. Але ці дані ні в яке порівняння не йшли з 1916

роком, коли в Росії діяло 1025 монастирів 478 – чоловічих і 547 жіночих), а в них перебувало 95 тис. монахів і послушників [8 арк.213].

Російській православній церкві належало 8 духовних семінарій в Ленінграді, Москві, Києві, Одесі, Луцьку, Саратові, Ставрополі і Мінську (семінарія на території Жировицького монастиря Грозненської області), а також дві духовні академії в Москві і Ленінграді. РПЦ вела значну видавничу діяльність – видавала щомісячний «Журнал Московської патріархії», церковні настільні календарі, церковні книги тощо [8 арк.215].

Православна церква вела представницьку роботу. Лише протягом 1954 – 1955 рр. Московську патріархію відвідали 137 делегацій із 32 країн, загальна кількість представників – 971 осіб. В середині 50-х рр. РПЦ мала свої представництва в Берліні, Китаї, Фінляндії, Австрії та інших країнах.

Загалом протягом 1944-1956 рр. всього до СРСР приїжджали 315 духовних і церковних осіб. за цей час виїжджали із країни 211 осіб (148 в Європу, 43 на Близькій Схід, 8 осіб до Америки, 12 осіб до Китаю [8 арк.217].

Отже, ці джерельні дані свідчать про те, що не дивлячись на утиски і гоніння Російська православна церква продовжувала відігравати свою позитивну роль в житті радянського суспільства середини 50-х років минулого століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч.І. – Полтава, 1997. – 354 с.
2. Пашенко В. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги» // Український історичний журнал. – 2001. №5. – С.141-150.
3. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1980-ті рр. – К., 2000. – 332 с.
4. Панченко П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.). – К.: Інститут історії України, АН України. – 1993. – 49 с.
5. Николин А. Церковь и государство. История правовых отношений. Издание Сретенского монастыря. – М., 1997. – 430.
6. Поспеловский Д. «Русская Православная Церковь» в XX веке. – М., 1995. – 389 с.
7. История Русской Православной Церкви. – СПб., – 1997. – Т.1. – 537 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – 301 Арк.

Н.О. Бондаренко

ЦЕРКВА СВДКІВ ІЄГОВИ В УКРАЇНІ У 70-ТІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РР. XX СТ.

Церква свідків Ієгови УРСР належала до Церков, які в умовах атеїстичної пропаганди та антирелігійної боротьби в радянській державі діяли нелегально. Різні владні органи, виконуючи численні постанови та розпорядження як ЦК КПРС, так і ЦК КПУ, постійно наглядали за нею і докладали зусиль щодо посилення контролю за виконанням віруючими цієї пізньопротестантської релігійної течії законодавства про релігійні культу.

Метою даної статті є розкриття умов підпільного існування Церкви свідків Ієгови в УРСР у 1970-ті – першій половині 1980-х рр., з'ясування особливостей протистояння її віруючих антирелігійному тиску радянської влади та основних форм протидії влади нелегальній діяльності єговістів. Стаття базується на архівних матеріалах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. До сьогодні діяльність єговістів указанного періоду належить до сфери маловивчених проблем вітчизняної історіографії. Література радянського періоду, з огляду на постійну протирелігійну пропаганду в колишньому СРСР, є великою, проте її наукова цінність є незначною через упередженість й ідеологічну заангажованість [1].

Серед основних методів протидії органів влади підпільній діяльності єговістів були адміністративний тиск та кримінальне переслідування, незмінне стеження за пересуванням, контактами, повсякденним життям віруючих, внаслідок чого відбувався вплив на їх свідомість з метою примусового розриву зв'язку з релігійною громадою. Дані заходи інколи призводили до виходу деяких вірян з общин єговістів, що розцінювалося владою як значний успіх у боротьбі з підпільним «релігійним сектантством». Про один з таких випадків, який стався у 1971 р., коли 21 особа з села Сваричів Рожнянського району Івано-Франківської області

«порвала з сектою єговістів» доповідав заступник уповноваженого Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР по Українській РСР П.Пилипенко в ЦК КПУ.

Важливим фактором у перешкоджанні віруючим здійснювати нелегальну релігійну діяльність було виявлення масових зібрань єговістських громад. Згаданий П.Пилипенко зазначав у тому ж інформаційному звіті про фіксацію 1971 р. сходин єговістів рутерфордівського напрямку у містах Сніжне, Торез і в селищі Володимирівка Волноваського району Донецької області. З боку влади були вжиті адміністративні заходи, у ході яких у лідерів громади вилучили різноманітну заборонену релігійну літературу: більше як 250 примірників журналів «Башта варті» і «Вартова башта», 20 примірників журналу «Пробудись», 144 реферати єговістського напрямку, 36 примірників «Керівництва для служителів» та багато іншої релігійної друкованої словесності, яка зберігалася у схованках. Найбільш активних єговістів органи влади притягнули до кримінальної відповідальності і засудили на різні терміни відбування покарання [2, арк. 27].

Якщо говорити про чисельність нелегальних єговістських громад, то на початок 1972 р. в УРСР налічувалося 308 груп цієї релігійної течії [3, арк. 45]. У січні 1973 р. після низки перевірок місцевих органів влади спільно з апаратом уповноваженого Ради у справах релігій було зафіксовано 265 єговістських общин, більшість – рутерфордівського напрямку. Порівняно з 1971 р. їх кількість зменшилася на 43 групи. При цьому уповноважений Ради у справах релігій констатував, що встановити більш точну кількість віруючих-єговістів органам влади у регіонах було важко, оскільки ця релігійна течія, незважаючи на «природне зменшення, систематично поповнювалася новими членами».

У роботі з припинення забороненої діяльності єговістського підпілля адміністративні органи керувалися у цей період часу рішенням ЦК КПУ від 12 серпня 1969 р. «Про посилення роботи партійних організацій з викриття ворожої діяльності секти єговістів». У її процесі рядовим віруючим-єговістам роз'яснювалися вимоги радянського законодавства про релігійні культу з метою запобігання його порушення. Проводилася також робота з виявлення незаконних масових зібрань віруючих під час спільних молінь, продовжувалося вилучення релігійної літератури, адміністративне та кримінальне переслідування лідерів релігійних груп. Лише у Чернівецькій області в 1972 р. було притягнуто до кримінальної відповідальності 12 активних учасників єговістського підпілля. Зокрема, керівника єговістської групи в селі Лучниці Рогатинського району Івано-Франківської області Пархуця було утретє засуджено за «антигромадську діяльність» [4, арк. 32].

Як і в попередні роки, у своїй поведінці й релігійній діяльності єговісти не припиняли самоізоляції від радянської дійсності. Вони уникали участі у громадському житті, виборах органів влади. Їх лідери, за словами уповноваженого Ради у справах релігій, спонукали вірян зневажливо ставитися до науки, культури, забороняли дивитися кіно, телебачення, служити у Радянській армії. Також зверталася увага на те, що на активізацію діяльності єговістського підпілля впливало поширення серед віруючих чуток про наближення «священної війни» – Армагеддону, яка, як вважав Бруклінський центр єговістів, мала початися у 1975 р. [5, арк. 32].

На січень 1974 р. уповноважений Ради у справах релігій по УРСР К.Литвин мав відомості про те, що в Україні нараховувалося більше 10 тис. єговістів. У червні 1974 р., як встановили органи влади, вони входили до складу 270 релігійних груп, до кінця ж року їх кількість зменшилася до 239 [6, арк. 30, 61]. Уповноважений Ради відзначав ту особливість цієї релігійної течії, що серед її вірян переважали жінки. У Львівській області, наприклад, з 805 єговістів, які були на обліку у влади, жінок було 505 осіб.

Для того щоб ефективно вести антирелігійну боротьбу, партійному та радянському керівництву потрібно було мати всебічне уявлення про середовище віруючих, їх настрої, погляди. З цією метою, крім звичного арсеналу заходів, використовувалися соціологічні дослідження, які проводилися у різних регіонах республіки. За три роки соціологічних опитувань у Західному регіоні України (1971–1973 рр.) – Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій та інших областях – було зроблено висновок про те, що багато єговістів «відходили від старих релігійних канонів»: починали брати участь у суспільному житті, у виборах органів влади, служили у лавах Радянської армії. Однак це не впливало на зміну негативного ставлення партійного керівництва до них. Не випускаючи з-під пильного нагляду членів релігійних громад, місцеві органи влади збирали необхідну інформацію й намагалися складати вичерпні списки віруючих єговістських груп (кілок) і їх керівників. З рядовими віруючими не припиняли проводити індивідуальну роботу, їм роз'яснювалося релігійне

Наукові записки

.....
законодавство, до найбільш непоступливих застосовували заходи адміністративного тиску за «антигромадську діяльність». Зокрема, у 1973 р. близько 60 осіб «активних сектантів» були оштрафовані адміністративними комісіями за порушення законодавства, 10 осіб молодих єговістів за відмову служити у Радянській армії було притягнуто до кримінальної відповідальності [7, арк. 10-11].

Про пильне стеження органів влади за підпільною діяльністю єговістів свідчить факт утисків віруючих цієї Церкви на півдні України. Так владою було встановлено, що у Кримській області ще у 1969 р. керівниками «Східної частини Українського округу єговістів» було створено «Кримський обвід», який нараховував разом із херсонською групою, що входила до його складу, більше 250 осіб. У результаті вчинених органами влади заходів було виявлено керівний склад єговістського підпілля і його структуру, магнітофонні записи «ворожого змісту», місця зберігання єговістської літератури, фотонегативи такої літератури, а також осіб, які займалися її поширенням і розмноженням. На основі зібраних матеріалів 5 лідерів-єговістів у Сімферополі, Джанкої і Ялті були притягнуті до кримінальної відповідальності. Тож К.Литвин констатував, що на місцях вживалося багато заходів щодо виконання згаданої постанови ЦК КПУ від 12 серпня 1968 р. про посилення роботи партійних органів з припинення антирадянської діяльності єговістів [8, арк. 11].

На думку уповноваженого Ради, заслуговував також на увагу досвід роботи партійних, громадських і комсомольських організацій та навчальних закладів Івано-Франківської області. Упродовж 1973 р. обком партії провів тут спеціальний семінар з лекторами, які займалися «викриттям реакційної сутності єговізму», були організовані семінари з агітаторами у районах, крупних населених пунктах. Співробітники Івано-Франківського відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР під керівництвом кандидата філософських наук А.Шиш, професорсько-викладацький склад педагогічного інституту та інших навчальних закладів постійно проводили соціологічні дослідження. Їх результати лектори й агітатори широко використовували у своїй роботі з віруючими. Засобами обласної газети «Прикарпатська правда» та районних багатотиражок регулярно публікувалися антиєговістські матеріали, організовувалися виступи із засудженням віровчення колишніх членів єговістських громад. Матеріали такого гатунку доносилися до населення і з допомогою місцевих радіотрансляцій [9, арк. 11].

Підсумовуючи, К.Литвин підкреслював, що внаслідок проведеної органами влади роботи діяльність єговістського підпілля була в основному локалізована й масове збільшення кількості віруючих за рахунок залучення нових членів не спостерігалось. Однак рівнем цієї роботи він усе ж був незадоволений і наголошував на тому, що засоби масової пропаганди області не піддавали критиці поширену єговістами інформацію про наближення у 1975 р. «священної війни», а деякі місцеві владні структури і суспільні організації помилково вважали, що ряди місцевих громад єговістів поповнювалися лише за рахунок приїжджих віруючих осіб з інших регіонів, а не шляхом залучення нових членів. За наведеною уповноваженим Ради інформацією, користуючись відсутністю дієвого контролю за їх діяльністю, єговісти, через здійснення релігійного обряду водного хрещення, приймали у секту 15-16 літніх підлітків.

Оскільки вважалося, що будь-яка діяльність єговістів мала незаконний характер і нерідко перепліталася з політичними проявами і виступами проти радянської дійсності, на місцях побутувала думка про відстоювання усіма віруючими єговістських общин антирадянських поглядів. К.Литвин же, на основі конкретних соціологічних досліджень, навів дані про 22% єговістів, які фанатиками не були, а 11% визначалися такими віруючими, які висловлювали сумніви щодо вираженої антирадянської позиції. Для партійного керівництва республіки та органів, що відповідали за успіх реалізації антирелігійної політики влади, особливо, коли це стосувалося єговістської Церкви, такі результати соціологічних опитувань мали велике значення. Вони давали надію на використання у її інтересах тієї частини віруючих, яка не ставилася вороже до радянської влади або сумнівалася. Підтвердженням цьому є слова К.Литвина про те, що «особливість складу цих віруючих (єговістів – Авт.) потребує диференційованого підходу до окремих груп, вивчення позитивного досвіду виведення їх з-під впливу секти». А такий досвід у влади був, в основному, внаслідок боротьби з іншими підпільними релігійними організаціями, зокрема, п'ятдесятниками і «Радою церков евангельських християн-баптистів» [10, арк. 12].

У звіті за 1974 р. К.Литвин повідомляв ЦК КПУ про розробку і здійснення уповноваженими Ради спільно з місцевими органами влади деяких заходів з «викриття і

знешкодження протизаконної діяльності керівників секти» єговістів та поліпшення роботи з її рядовими віруючими. У Закарпатській, Івано-Франківській, Кримській, Тернопільській, Одеській, Чернівецькій і деяких інших областях було взято на персональний облік понад половину ватажків і «сотні фанатичних сектантів», з більшістю з яких проводилися «роз'яснювальні» індивідуальні та групові бесіди. Така цілеспрямована і систематична діяльність проти єговістського підпілля сприяла відходу деякої частини віруючих від Церкви. Зокрема, у Чернівецькій області вийшли з неї понад 300 віруючих, а також утворилась нейтральна група з єговістів, які «критично сприймали вказівки Бруклінського центру і більш лояльно ставилися до радянської дійсності». Як зазначив К.Литвин, матеріали соціологічних досліджень, проведених у Івано-Франківській області, свідчили про те, що «у буденній свідомості віруючих єговістів проходили значні зміни»: лише 18,9% віруючих (переважно керівники і актив) негативно ставилися до радянського способу життя, решта – 81,1% – «позитивно сприймали усі заходи радянської влади». На його думку, виправдовувала себе практика засудження протизаконної діяльності керівників єговістського підпілля на зборах виробничих колективів, яка практикувалася у Донецькій, Хмельницькій та інших областях республіки [11, арк. 40-41].

У 1976 р., незважаючи на деяке зменшення єговістських релігійних общин (їх було 235), кількість віруючих у них збільшилася до більше ніж 12 тисяч осіб. Єговістські громади були зафіксовані у 18 областях республіки, на чолі яких стояли, як з'ясували органи влади, 184 постійних керівники кілок, груп і обводів. Більшість єговістів рутерфордівців (10 070 осіб) були зосереджені в шести західних областях – Волинській, Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській, Тернопільській і Чернівецькій. Більше двох тисяч єговістів були членами релігійних громад на сході і півдні УРСР.

За відомостями органів влади, найбільш активними у своїй діяльності були єговісти-рутерфордівці. У другій половині 1970-х рр. вони приділяли велику увагу новим формам роботи у групах з пропаганди релігійної ідеології, місіонерства, навернення в общини нових членів. Спеціальний день був відведений на ознайомлення й вивчення журналу «Вартова башта», що проходило під час спеціального уроку. Така робота, на думку владних інстанцій, велася «з метою затушовування провалу акції «Армагеддон»», котра передбачалася на осінь 1975 р., сама ж ідея «Армагеддону», як вони з'ясували, не відкидалася, а лише відсовувалася у часі на невизначений строк.

Радянська влада також підкреслювала те, що, порівняно з попередніми роками, зменшилася кількість зафіксованих нелегальних зібрань єговістів. Вони переважно проводилися за сімейно-родинними ознаками, тому перевіряючим органам було неможливо їх контролювати. До своїх успіхів у боротьбі з єговізмом органи влади зараховували зменшення кількості відмов віруючих Церкви від служби у Радянській армії, від голосування на виборах, розрив членів общин у деяких областях з єговізмом. Зокрема, у 1976 р. у Донецькій області з громади єговістів вийшло три особи, дві з яких, під тиском владних інстанцій, виступили у місцевій пресі. А колишній керівник єговістського підпілля Кримської області І.Полоченко виступив по радіо з осудом «ворожої діяльності єговізму». Однак все одно більшість відданих віровченню членів єговістських общин, як зазначали органи влади, «під впливом своїх вожаків» висловлювали думку про те, що реєстрація для них була можливою лише за умови визнання у країні керівництва світового центру єговістів у Брукліні (США) [12, арк. 16-18].

Все ж владні органи намагалися зібрати якнайбільше інформації про єговістське підпілля, особливо у Західних областях України, де існування великої кількості віруючих цієї релігійної течії підривало авторитет радянської ідеологічної системи, яка не визнавала проявів інакодумства, особливо релігійного. Зокрема, у Чернівецькій області, як доповідав у ЦК КП України секретар обкому КПУ В.Слинченко, на кінець 1970-х рр. було зафіксовано півтори тисячі віруючих свідків Іегови, які, однак, не склали єдиного цілого, а були роз'єднані на угруповання, що протистояли одне одному. Найбільш чисельними були зятеківські громади Бруклінського спрямування – більше 1100 осіб, керівництво яких мешкало на території Молдавії. Лідери цих громад вимагали від своїх послідовників високого рівня дисципліни; обов'язкового вивчення на студіях, які проводилися 2-3 рази на тиждень, єговістської літератури; щомісячної звітності кожного члена релігійного гуртка чи групи перед вищими керівними ланками щодо виконаної ними роботи із розповсюдження віровчення; обов'язкового здавання грошових пожертв, конкретна сума яких не встановлювалася. 1977 р. у селі Новоселиця Кельменецького району була навіть створена

.....
школа з вивчення єговістської догматики для віруючої молоді. Для більшої конспірації її заняття проводилися у будинках єговістів у нічний час. На них вивчалася бруклінська література, давалися завдання для виконання удома. Однак місцевим органам влади школу вдалося виявити і вона припинила своє існування.

Іншим напрямком єговістів були «нейтралістські» групи, які утворилися у деяких районах області у складі понад 200 осіб. Вони виникли унаслідок відмови частини віруючих від зв'язку з американським єговістським Бруклінським центром. Прихильники цієї течії вивчали Біблію та орієнтувалися на праці засновників єговізму – Руссела і Руттерфорда. Її діяльність, за відомостями органів влади, була обмежена рамками області.

Все ж, незважаючи на неоднорідність і розбіжності у тлумаченні вчення засновників цієї течії пізнього протестантизму, єговістське підпілля залишалося чітко організованою структурою. Її актив і надалі проводив, як визначив В.Слинченко, «ворожу й антигромадську діяльність, направлену на невизнання радянських законів, ухилення від служби у Радянській Армії, відмову від голосування, розпалювання релігійного фанатизму у віруючих, на прийняття активних заходів з вербування у секту нових осіб, особливо з числа молоді». Тобто єговістське підпілля так і залишалося небезпечною невирішеною проблемою для партійних органів республіки [13, арк. 42-44].

Ця проблема продовжувала бути невирішеною й особливо турбувала партійні органи республіки у першій половині 1980-х рр. Як зазначав голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР М.Колесник, на початку 1984 р. в Україні було обліковано 215 об'єднань єговістів, що становило три чверті їх загальної кількості у країні. В основному вони були зосереджені у сільській місцевості західних областей: Закарпатській – 64 об'єднання, Івано-Франківській – 41, Чернівецькій – 18, Тернопільській – 16, Львівській – 14, Волинській – 12, Рівненській – 3. Об'єднання єговістів також існували в Одеській області – 14 груп, Донецькій – 11, Вінницькій і Запорізькій – по 4, Дніпропетровській і Миколаївській – по 3, Ворошиловградській, Кіровоградській і Кримській – по 2, Полтавській і Києві – по 1 групі. Тож релігійні громади єговістів продовжували діяти у 18 областях республіки.

Органи влади у цей період часу помітили тенденцію міграції єговістів у промислові райони УРСР як у процесі організованого набору робітників, так і шляхом приватних переїздів. На нових місцях проживання вони активно вели місіонерську діяльність, використовуючи з цією метою родинні зв'язки, відхідництво віруючих від інших релігійних течій, підтримуючи людей у моменти особистої скрути, обов'язково займалися релігійним вихованням дітей у сім'ї.

Які б заходи не вживали партійні і контролюючі органи у ході антирелігійної боротьби, тиску на єговістів і «обробки» їх віруючих, Церква свідків Ієгови так і залишалася єдиною у республіці протестантською течією, жодне об'єднання якої не пішло на поступки радянській владі й не погодилося на офіційну реєстрацію. Як наголосив М.Колесник, «за вказівкою світового центру єговізму, який розміщувався у США, верховоди цієї секти наполягали на невизнанні радянського законодавства про культу» і не припиняли наставляти віруючих відмовлятися від голосування та виконувати військовий обов'язок. Тож партійні, радянські і правоохоронні органи у першій половині 1980-х рр. активізували роботу з цією категорією віруючих, особливо у напрямку «розвінчування антикомуністичної сутності соціально-політичних установок керівництва всесвітньої організації свідків Ієгови» [14, арк. 7].

З цією метою у республіці було видано низку монографій і науково-популярних робіт з критики єговізму. Поряд з політико-правовою пропагандою більш широко почали використовуватися й заходи громадського впливу і примусу. Зокрема упродовж 1980–1983 рр. 830 єговістів було «профілактовано» адміністративними органами на зборах у трудових колективах і сільських сходах; 312 «порушників законодавства про культу» отримали офіційне попередження на адміністративних комісіях; з 599 було стягнуто штраф; 199 віруючих-єговістів притягли до кримінальної відповідальності, дві третини з них – за відмову від виконання військового обов'язку. Посилення репресивних заходів органів влади змусило лідерів єговістського підпілля ще краще конспірувати свою заборонену діяльність.

Влада фіксувала, що серед рядових віруючих з'являлися особи, які «все більше почали усвідомлювати необхідність реєстрації своїх громад в установленому порядку». Такі настрої проявлялися у низці єговістських об'єднань Волинської, Закарпатської, Львівської, Одеської і Тернопільської областей. При цьому наводився також приклад Донецької області, де робота радянських і партійних органів велася «продумано, цілеспрямовано й системно». Тож тут дві групи єговістів у містах Артемівськ і Сніжне «відмовилися від виконання ворожих

радянському ладу політичних установок їх духовного центру» й подали заяви щодо реєстрації. Підкреслювалося, що розроблені цими групами основи віровчення й організація внутрішнього устрою не суперечили Положенню про релігійні об'єднання в Українській РСР. Розглянувши їх, виконавчий комітет Донецької обласної Ради народних депутатів запропонував голові Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР зареєструвати вказані дві групи. Однак М.Колесник вважав, підтримуючи у загальному цю пропозицію, що для позитивного вирішення даного питання не склалися необхідні умови. Крім того, що ці групи єговістів мали невеликий склад – 8 і 9 осіб кожна, він був переконаний, що після отримання реєстрації їх би одразу відлучили від Церкви за відступництво. А це, у свою чергу, що чітко розумів голова Ради у справах релігій, загальмувало б такий бажаний для органів влади процес переходу єговістів на позиції визнання радянського законодавства про релігійні культу [15, арк. 8].

Л.Кравчук, який очолював у середині 1980-х рр. відділ пропаганди й агітації ЦК Комуністичної партії УРСР, аналізуючи тенденції в релігійних об'єднаннях, зазначав, що релігійна ситуація у республіці свідчила про послаблення уваги місцевих органів влади до діяльності віруючих. Саме Церкву свідків Ісгови він характеризував як одну з найбільш реакційних, і при цьому вона ще й становила більше однієї третини мережі нелегально діючих релігійних організацій в Україні. Будучи незадоволеним станом антирелігійної боротьби, Л.Кравчук наголосив, що у регіонах стосовно до єговістських груп «індивідуальна робота» часто підмінялася заходами адмінвпливу й мало що робилося для обмеження впливу «екстремістів на рядових членів секти».

У зв'язку з цим Л.Кравчук надіслав «орієнтування» комітетам партії 17 областей і міськкому партії Києва, де існували єговістські громади, а також Раді у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, Прокуратурі, МДБ і КДБ УРСР для використання її у практичній роботі. В «орієнтуванні» зазначалося, що громади єговістів вирізнялися суворою дисципліною і централізацією організаційної структури. Культивування ними нелегальних форм роботи визнавалося націленим на «відгородження віруючих від радянської дійсності, замикання їх у рамках групи одновірців, посилення фанатизму». Л.Кравчук наголошував на важливості врахування контролюючими органами у роботі з єговістами «нових пристосованських тенденцій в ідеологічних установках Бруклінського центру». Вони, на його думку, полягали у тому, що від прямих закликів віруючих до відмови служити у Радянській армії центр перейшов до «демагогічних розмов про те, що військовий обов'язок і служба в армії – це не біблійна проблема, а особиста справа кожного християнина» [16, арк. 11-12].

Позитивним фактором у наближенні єговістів до радянського способу життя вважалося поступове пом'якшення ними регулятивних установок у сфері побуту і дозвілля віруючих: було знято обмеження на відвідування кінотеатрів, концертних залів, театрів, молодіжних вечорів тощо. Однак поряд з цим, як зазначав заввідділом пропаганди і агітації ЦК КПУ, «посилилися спекуляції на глобальних проблемах сучасності: загостренні міжнародної ситуації, загрози ядерної війни, енергетичній, екологічній кризах тощо». Тож Л.Кравчук зробив висновок про незмінність сутності ідеології свідків Ісгови. Він наголошував, що ця протестантська течія «залишалася набором украй реакційних проімперіалістичних клерикальних концепцій, які не визнавали комунізм і соціальний прогрес й нагнітали страх перед наближенням Армагеддону». Крім цього, Л.Кравчук простежував відповідність та узгодженість єговістських ідеологічних установок із спрямованими проти СРСР «підривними кампаніями», до яких зараховували закордонну пропаганду щодо радянської загрози, порушення у країні прав людини тощо.

Щоб зменшити шкідливий для радянської влади вплив єговістських поглядів та способу життя на звичайних громадян та не допустити ще більшого поширення віровчення у республіці, Л.Кравчук рекомендував обкомам, міськкомам, райкомам партії та радянським органам вжити термінових заходів з протидії єговістському підпіллю, у тому числі виявляти єговістів серед потенційно «небезпечних» категорій населення, зокрема переселенців за організаційним набором, тих, хто працює тимчасово, сезонно, тих, що перебували у роз'їздах, довготривалих відрядженнях (заготівельники, працівники транспорту, зв'язку) тощо [17, арк. 13-14].

Однак усі намагання органів влади змусити єговістів позитивно ставитися до радянського законодавства про культу, сформувані у них політичну лояльність наштовхувалися на стійке неприйняття. Хоча на середину 1980-х рр. кількість їх громад дещо зменшилася – у 1986 р. нараховувалося 198 груп єговістів, у країні наступав новий період, який ще більше посилював активізацію віруючих, попри продовження застійних процесів в Україні, що усіляко підтримував перший секретар ЦК КПУ В.Щербицький [18, арк. 41]. Однак утримати

.....
посилення релігійності населення ні йому, ні різним інстанціям, які відповідали за антирелігійну боротьбу у республіці, вже було не під силу.

Отже, упродовж 1970 - х – першої половини 1980-х рр. єговістські релігійні громади не припиняли підпільну діяльність, вступаючи у конфронтацію з органами влади. Вони залишались єдиною релігійною течією, жодна з громад якої, незважаючи на адміністративний тиск і кримінальне переслідування, не пішла на поступки радянському Комуністичному режиму й не зареєструвалася. В умовах подальшого розвитку демократичних процесів у країні неприйняття віруючими багатьох релігійних течій радянського способу життя й ідеології сприяли послабленню авторитарного режиму Комуністичної партії, яке призвело, врешті-решт, до розвалу Радянського Союзу та здобуття Україною незалежності, де громадянам гарантувалося право на свободу совісті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дорош Є.К., Юрченко П.І. Корпорація страху [про антирадянську і реакційну суть єговізму]. – К.: Політвидав України, 1970. – 137 с.; Дорош Є.К. Ревнителі Єгови. Віруючі та атеїстична пропаганда. – Донецьк, 1972. – 70 с.; Яроцький П. Антикомунізм соціально-політичної доктрини єговізму. – К.: Наукова думка, 1976. – 216 с.; Яроцький П.Л. Идеология Бруклинского центра и религиозность Свидетелей Иеговы / Современная религиозность: состояния тенденции. – К., 1988. – 48 с.; Яроцький П.Л. Эволюция современного иеговизма. – К., 1981. – 76 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.25. – Спр.663. – Арк.27.
3. ЦДАГО України. – Спр.663. – Арк.45.
4. ЦДАГО України. – Спр.823. – Арк.32.
5. ЦДАГО України.
6. ЦДАГО України. – Спр.1040. – Арк.30, 61.
7. ЦДАГО України. – Спр.872. – Арк.10-11.
8. ЦДАГО України. – Спр.872. – Арк.11.
9. Там само.
10. ЦДАГО України. – Арк.12.
11. ЦДАГО України. – Спр.1040. – Арк.40-41.
12. ЦДАГО України. – Спр.1357. – Арк.16-18.
13. ЦДАГО України. – Спр.1887. – Арк.42-44.
14. ЦДАГО України. – Спр.2717. – Арк.7.
15. Там само. – Арк.8.
16. ЦДАГО України. – Арк.11-12.
17. Там само. – Арк.13-14.
18. ЦДАГО України. – Спр.2980. – Арк.41.

В.В. Барцьось

ТРЕТІ ВСЕУКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ (28 ЛЮТОГО – 1 БЕРЕЗНЯ 1992 Р.): СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

Історія Народного Руху України на початку 90-х рр. ХХ ст. є однією із сторінок утвердження державної незалежності молодій українській державі, демократичного напрямку в суспільно-політичному, економічному житті країни. Будучи громадсько-політичною організацією, Народний Рух (далі НРУ) посідав провідне місце в національно-демократичному, державницькому середовищі України, втілюючи в життя свої програмні положення. Знаковими в становленні й розвитку Руху, визначенні пріоритетів в різних галузях життєдіяльності були Всеукраїнські Збори НРУ, як найвищий виборний, представницький, законодавчий, у розумінні вироблення власної політики, орган. Специфіка проведення Всеукраїнських Зборів Руху, починаючи від 1989р., є важливою рисою у визначенні змісту стратегії й тактики, в соціально-економічному напрямку зокрема. Нас цікавить, яку роль, місце, значення у вдосконаленні соціально-економічної програми НРУ, визначенні соціально-економічної складової рухівської політики займають Треті Всеукраїнські Збори Народного Руху України (28 лютого – 1 березня 1992 р.).

Історіографія і джерельна база даного дослідження є достатньою для наукової розробки й подальшого опрацювання в контексті ширшої соціально-економічної тематики, над якою працює автор. У монографії Г.І. Гончарука «Народний Рух України. Історія. – Одеса, 1997 р.» містяться цінні відомості щодо перебігу Третіх Зборів, пануючого настрою делегатів, характеру

дискусії й актуальності прийнятих рішень. Важлива інформація присутня в матеріалах і тезах доповідей Всеукраїнських конференцій «Народний Рух України: місце в історії та політиці», що відбувалися в різний час в Одесі, зокрема в тезах доповідей першої Всеукраїнської наукової конференції (14-16 вересня 1994 р.). Автори статей і доповідей часто були безпосередніми членами НРУ або опосередковано мали стосунок до його діяльності, тому вони подають цікаву фактичну інформацію про діяльність НРУ, його соціально-економічну політику, проведення і зміст Третіх Всеукраїнських Зборів. За основу при вивченні матеріалів, що стосуються Третіх Всеукраїнських Зборів НРУ, взято стенографічні звіти НРУ: Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого – 1 березня 1992 р. Стенографічний звіт. – К, 1995., які детально описують кількість делегатів, персональний склад з окремими характеристиками, доповідачів, точність дискусії. Крім цього, звіт дає можливість вивчити й проаналізувати прийняті на Зборах поправки і зміни до Програми і Статуту НРУ, ухвали, заяви, звернення, які є важливими документами у визначенні соціально-економічної складової політики НРУ. Не менш істотними є й опубліковані документи й матеріали НРУ в різних періодичних виданнях, як-от: «Народна газета», журнал «Розбудова держави» та інших, які також містять різні цінні думки про проведення Третіх Всеукраїнських Зборів, їх місце і значення не тільки для Руху зокрема, але й для України в цілому.

Предметом дослідження даної теми є соціально-економічна складова в діяльності Третіх Всеукраїнських Зборів НРУ, тобто теоретичні і практичні розробки й напрацювання. Важливими науковими завданнями є аналіз прийнятих програмних документів НРУ, їх змісту, характеру, ідеологічної визначеності, порівняння програмних положень соціально-економічного плану. Суттєвим є питання ролі й значення Зборів загалом, так і теоретичних, і практичних результатів в окремому розгляді, вдосконалення програмних засад НРУ в соціально-економічній сфері. Не менш актуальним є дослідження стратегії й тактики діяльності на конкретному прикладі роботи вищого керівного органу Руху, визначенні головних пріоритетів, судячи із змістовності та гостроти порушених делегатами питань й ухвалення непростих рішень.

Підготовка до Зборів проходила за умов соціально-економічного спаду й політичного протистояння в Україні. Переважно йде мова про боротьбу між прокомуністичними владними структурами, з одного боку, й опозиційними національно-демократичними силами, які уособлював Народний Рух України, з іншого. НРУ проводив цілеспрямовану кампанію по інформуванню населення про дійсні причини політичної й економічної кризи, здійснював практичні кроки щодо її подолання. Велика Рада Руху як один із керівних органів зокрема висловлювала свою позицію в «Ухвалі Великої Ради Руху щодо соціально-політичної ситуації в Україні» в січні 1992 р.: «відзначаючи невдалу діяльність сьогоднішнього складу уряду, неефективну, нерішучу діяльність Президента в реформуванні економіки та органів управління, що призвело до відчутного зниження життєвого рівня людей, спричинилося до загострення соціальної ситуації в суспільстві, наполягаємо на невідкладній заміні Кабінету міністрів та формуванні уряду народної довіри. Ми готові йти шляхом реформ до розбудови міцної, заможної Української держави. Високопрофесійний уряд народної довіри, що стане на цей шлях, знайде наше розуміння і підтримку» [1, с. 1]. У «Заяві Малої Ради Руху» зазначається: «проаналізувавши перші призначення Президента в областях, Мала рада Руху із тривогою відзначає, що представники, в основному, – відомі консерватори із колишньої партійно-радянської верхівки, які не користуються підтримкою демократичних сил. У більшості випадків рекомендації з місць зігноровано» [2, с. 1]. У прийнятих ухвалах чітко можна простежити суперечності між Рухом і владними структурами, хоча слід відзначити й наміри до конструктивної співпраці. В одному з опублікованих документів НРУ від 13 січня 1992 р., а саме в «Заяві Народного Руху України стосовно дій уряду України в економічній сфері». Рух пропонував низку практичних заходів щодо покращення економічного становища і подав Верховній Раді, уряду, Президенту України антикризові законопроекти про роздержавлення, приватизацію, демонополізацію, реформу органів місцевої влади. Зокрема антикризові пропозиції з фінансових питань, цінової й торговельної політики [3, с. 2]. Перед проведенням Зборів В.М.Чорновіл – голова Львівської обласної Ради – висловився про перспективу вдосконалення Програми НРУ так: «найважливіше зараз – вироблення нової ідейної програми Руху й максимальне розширення його суспільної бази. Вважаю, в новій програмі абсолютний пріоритет слід віддати моментам соціальним, програма повинна бути націлена на демократизацію суспільства та комплексне радикальне реформування його» [4, с. 5].

Треті Всеукраїнські Збори Народного Руху України відбулись 28 лютого – 1 березня 1992 р. в Палаці культури Київського політехнічного інституту в м.Київ, саме в тому закладі, де в 1989 р. відбувся перший Установчий З'їзд Народного Руху України за перебудову. Голова Народного Руху України Іван Драч назвав Треті Збори «З'їздом переможців». В. Чемерис – один з організаторів студентської «Громади», яка багато зробила для становлення Народного Руху України, голова Союзу Українського Студентства зазначив про цю подію так: і досі вище означена суперечність, яку часто ототожнюють із протиріччям «імперія-незалежність» є керівництвом до дії (приклад – треті збори Руху) [5, с. 8]. Далі переходимо до детальнішого розгляду змісту і перебігу Зборів. За Протоколом №2 засідання Мандатної комісії від 28-29 лютого 1992 р., а також відповідно до звіту голови комісії А. Здорового, відповідно до квот, встановлених Великою Радою Руху для крайових організацій, було делеговано 900 осіб, зареєстровано прибулих на з'їзд делегатів 864, які представляють членів Руху 27 крайових організацій України. Оргкомітетом була визначена мінімальна квота представництва від крайових організацій в 20 чоловік. За національністю: українців – близько 700, а решта – росіяни, євреї, угорці, поляки, молдавани, словаки тощо. [6, с. 204]. На зборах були присутні численні гості з всієї України, з-за кордону, представники ЗМІ та інші поважні особи, зокрема Президент України Л.М. Кравчук. Нас безпосередньо цікавлять змістовні доповіді, редакційні зауваження і пропозиції керівників Руху, делегатів зборів, що стосуються досліджуваної теми. Вони цінні фактичним матеріалом, свідчать про ідеї й настрої керівників, що представляють певні інтереси рухівських груп, бачення перспектив розвитку. Наведемо найбільш характерні з них. У звітній доповіді Голови Руху І. Драча «Рух і утвердження української демократичної незалежної держави» зазначалося про відповідальність Руху за долю України, нові форми роботи: парламентської і позапарламентської, науково-аналітичної і практично-господарської, культурної, військової, а особливо — кадрової. «Так, нам треба навчитися, як кажуть, «перебирати на себе економіку», допомагати розвитку українського бізнесу, розбудові вільної, але української економіки, — такої, якими є економіки німецька, французька, угорська, чеська, польська, та й та ж сама російська» [7, с. 22]. Крім цього, голова Руху наголосив на доцільності підтримки президентської команди й участі Руху в роботі влади. Його в цьому підтримав Михайло Горинь – голова Політичної Ради Руху, перший заступник Голови Руху. У своїй доповіді «Роль і місце Руху в політичній структурі України» М. Горинь вказав на тотожність передвиборчої програми Президента, яка зводиться до побудови української незалежної демократичної держави: «підкреслюю, демократичної, вона адекватна рухівській Програмі, власне, вона рухівська» [8, с. 35]. На зборах одному з перших слово було надано Президенту України Л. Кравчуку, цитую: «ніколи не погоджуюсь з тим, щоб змагатись, хто більше, а хто менше зробив для України, для її незалежності. Але для справедливості, для історії потрібно сказати, що Рух зробив для цього найбільше. Проведена та надзвичайна історична робота, яка принесла саме такий наслідок» [9, с. 28]. Він також просив Рух допомогти йому в подоланні економічної кризи. Протилежну думку до попередніх виступаючих висловив В.М. Чорновіл – народний депутат України, голова Львівської обласної Ради. Цитую за текстом: «маємо водночас і практику державного будівництва, яка полягає у повній відсутності власної соціально-економічної політики і бездарному мавпуванні економічної політики Росії із впертим небажанням допустити до будь-яких реформ в Україні...». «Я хочу запитати тих людей, які затято пропагують ідею: Рух – не опозиція, Рух – опора Президенту, чи розуміють вони, що саме ототожнення Руху із такою практикою державного будівництва означатиме виродження Руху і неминучий його занепад» [10, с. 134]. В.Чорновіл наголосив на принциповій позиції націонал-демократів у цьому питанні, заявив про перспективу перетворення Руху на політичну партію з метою приходу до влади відповідно до законодавства. Фактично лідери Української Демократичної партії, Української Республіканської партії та Товариства української мови при підготовці до III Зборів Руху взяли курс на перетворення Руху в партію підтримки Президента України Л. Кравчука, комуністичної більшості у Верховній Раді України. Збори більшістю до 90% не підтримали домагань лідерів цих організацій, підтвердили курс Руху на боротьбу за економічні реформи в інтересах народу України [11, с. 27]. У перекладі редакційної статті з американської газети «Вашингтон-пост» від 6.03.1992 р. про ці події є така згадка: незадоволені повільним темпом економічних змін в Україні і підозрюючи, що Кравчук купив їхнє керівництво, більшість рядових членів не погодилася з цим, а підтримала запального західноукраїнського лідера В'ячеслава Чорновола, якого вибрали третім членом керуючої «трійці» [12, с. 2], тобто збори шляхом гострих дискусій дійшли компромісу з

багатьох рішень, в тому числі й у вибранні керівництва, трьома співголовами Руху були обрані І. Драч, М. Горинь, В. Чорновіл, їх ще називали «рухівським тріумвіратом». Місце III з'їзду в історії Руху тлумачиться в політичній і історичній літературі по-різному. Переважно як розкол. Та, на наш погляд, розколу, як такого, не було взагалі [13, с. 153]. Ми відхилились від основної теми дослідження з метою визначити характер зборів і боротьбу за майбутню політику НРУ, в тому числі це стосується й соціально-економічного питання. Далі доповідачі зупинились вже на суто технічних моментах у діяльності Руху, подавали звіти, які свідчать про теоретичні і практичні напрацювання діячів НРУ в соціально-економічній політиці. Наступну доповідь виголосив О. Лавринович під назвою «Функціонування структур Руху, їх ефективність і проблеми», в якій проаналізував на питаннях підготовки кадрів, навчання та організації, виконання необхідних наукових розробок, чим міг би займатися Навчально-дослідний центр Руху, наголосив на доцільності утворення Ділового центру для розвитку українського підприємництва, встановленню контактів між підприємцями в Україні та із зацікавленими представниками зарубіжного бізнесу [14, с. 45]. Голова Координаційної Ради НРУ Микола Пороський звітував про діяльність Координаційної Ради, яка ставила за мету своєї діяльності практичну організаційну роботу щодо виконання програмних завдань Руху, ухвал Великої Ради і Проводу та власних рішень, крім цього Координаційна Рада сприяла Раді колегій у проведенні економічних конференцій. У звіті М. Пороський зазначив, що «важливим завданням є здійснення Програми НРУ економічного розвитку України. Діяльність із запровадження економічних реформ, ведення фінансової політики має стати домінуючим напрямом роботи Руху» [15, с. 66]. Змістовним був виступ Голови Ради колегій І. Зайця, який зупинився на економічних проблемах, а також подав інформацію про звітний період діяльності Ради колегій, яка безпосередньо займалася соціально-економічними питаннями. Цитую за текстом звіту: «за участю Ради колегій створювалась також Асоціація фермерів України. Колегія з проблем робітничого та профспілкового Руху допомагала незалежним профспілкам та страйковим комітетам як на стадії творення структур, так і під час їх функціонування. Раді колегій вдалося зосередити свою увагу на найважливіших проблемах сьогодення. Передусім це стосується Колегії з проблем економічної політики, яка працювала в таких трьох напрямках: пошук шляхів виходу з економічної кризи, приватизація державної власності, впровадження власної грошової одиниці. Нею було проведено такі конференції: республіканську науково-практичну конференцію «Шляхи виходу України з економічної кризи», міжнародну наукову конференцію «Власні національні гроші України. Роздержавлення і приватизація власності». Восени 1990 року відбулася у США міжнародна конференція «Економічні реформи в Україні». У її підготовці і проведенні брали участь члени економічної колегії. Як результат діяльності колегії з проблем економічної політики і конференцій з'явилися й були оприлюднені три програми: «Програма формування в Україні економіки європейського типу», «Програма розвитку економіки незалежної України», «Економічна програма Приватизації і впровадження національної валюти». Крім цього, колегією з економічної політики було розроблено та передано керівним органам Руху та до Верховної Ради понад 30 різних документів (проектів законів, пропозицій, звернень тощо). Колегія з проблем робітничого і профспілкового Руху підготувала методичні матеріали «Про ставлення до профспілок в сучасних умовах (рекомендації місцевим організаціям Руху)» та методичні рекомендації «Як створити страйки». Матеріали розтиражовано. Аналіз діяльності Ради колегій дозволяє стверджувати, що Рада колегій провела значну роботу. Водночас далеко не всі можливості були реалізовані». Він також підтримав думку про трансформацію Ради колегій в Дослідницький центр [16, с. 77-79]. Крім цього, у своєму виступі Заєць І. приділив увагу земельній реформі, фонду підтримки фермерських господарств, питанню приватної власності: «допомога фермерству – це забезпечення економічної реформи, демократизації суспільства і незалежності держави» [17, с. 83]. Після дезінтеграції СРСР та заборони КПРС і КПУ, тактичні і стратегічні питання щодо програми аграрного розвитку України концентруються Рухом у напрямі демонтажу колгоспно-радгоспної системи та заміни її приватним селянським господарством [18, с. 18]. Доктор економічних наук, професор В. Черняк наголосив на деяких проблемах Руху і шляхах їх вирішення: «це питання про соціальну базу Руху. Якщо Рух не стане робітничим Рухом, селянським Рухом, студентським Рухом, то він приречений на деградацію. Нам не вдалося зв'язати Рух інтелігенції, робітничий і селянський Рух. До речі, доля України вирішується зараз не в столиці, а в селі. Якщо буде проведена земельна реформа, буде приватна власність на землю, тоді буде вирішена доля України. В Руху зараз дуже вузька

соціальна база» [19, с. 218]. Рухівський економіст О.І. Савченко вважає, що головне завдання Руху, Проводу Руху зараз — це взяти під контроль все ж таки і довести до логічного кінця процес виготовлення грошей і взяти під контроль вже зараз процес економічної чи монетарної реформи [20, с. 346]. Цікавою є позиція на зборах представників Вінницької крайової організації НРУ, зокрема голови С.М.Вовка: «Ми виступаємо за те, щоби був механізм, введений негайно, механізм економічних реформ. Верховна Рада має прийняти відповідний пакет, а ми повинні такий механізм мати як у центрі, як в областях, як в Радах, так і в трудових колективах. У нас є певний досвід у цьому питанні і вважаємо, що в трудових колективах вже настав час, щоби були такі ініціативні групи, комітети, якщо треба, комісія, які займаються роздержавленням» [21, с. 141]. В. Мулява сказав наступне: «я хочу сказати, що я бачу Рух як структуровану організацію соціальної активності народних мас. Рух повинен займатися всіма ділянками життєдіяльності людини, тоді він зможе повести і стати справжньою організацією соціальної активності народних мас» [22, с. 232-233]. Щодо змін і доповнень до Програми і Статуту НРУ переважно редакційного характеру виступив голова Редакційної комісії В. Дончик: «Тобто Програма Народного Руху України залишається в істотних своїх рисах і засадах тою самою» [23, с. 123]. У розділі «Економіка» додано тезу: «Рух виступає проти номенклатурної приватизації, створення псевдоприватних і псевдоакціонерних підприємств» і далі запропоновано записати: «Рух вимагає захистити економіку від зазіхань російських та інших урядових і неурядових структур на власність Української держави». В одинадцятому пункті «Соціальна справедливість» записано: «Рух підтримує створення справді незалежних профспілок, сприяє їх розвитку, налагоджує з ними співробітництво. Виступає за докорінну перебудову профспілкових структур, успадкованих від тоталітарного режиму, чия діяльність була спрямована на бюрократичне самозбереження і спекулятивне маніпулювання громадською думкою». В. Дончик виділив активних учасників Редакційної комісії, це П.Осадчук, П.Кислий, Л.Шульман, В.Мулява, Василенко, В.Гейченко та інші.

Перейдемо до розгляду найважливіших документів, які були прийняті Третіми Всеукраїнськими Зборами НРУ з огляду на досліджувану в статті проблематику. Це, зокрема, «Заява Третіх Всеукраїнських Зборів Народного Руху України з приводу економічної ситуації в Україні». В ній вказуються причини і умови кризи в Україні, практичні кроки до її подолання. Вибірково цитуємо: «З'їзд Руху вимагає від Президента України та Верховної Ради терміново замінити некомпетентних міністрів, керівників державних банків та сформувати уряд національної злагоди, уряд реформ. З'їзд вимагає від Президента, Верховної Ради та всіх виконавчих структур: 1. Прискорити і в першому півріччі 1992 року закінчити підготовку до впровадження національної грошової одиниці, забезпечити з самого початку внутрішню конвертованість гривні. Провести грошову реформу не за рахунок грошових заощаджень громадян України. 2. У найстисліші строки провести радикальну земельну реформу на засадах приватної власності на землю. Створити державну програму підтримки фермерських господарств. 3. Розпочати форсовано широкомасштабну приватизацію землі, житла, підприємств, дотримуючись принципів соціальної справедливості та економічної доцільності. Приватизацію здійснювати виключно з використанням національних платіжних засобів для громадян України і твердої валюти – для іноземців. 4. Терміново впровадити митно-валютний контроль на всіх кордонах України, забезпечити повний контроль над зовнішньоекономічними та валютно-кредитними операціями з боку Національного банку та уряду України. 5. Забезпечити спрямованість економічних реформ до інтеграції економіки України в світову економіку, зокрема у систему Європейського Економічного Співтовариства. 6. Створити систему соціального захисту громадян на період подолання суспільної, зокрема економічної кризи. Звернути особливу увагу на соціальний захист малозабезпечених громадян. З'їзд вважає, що перелічені заходи забезпечать стабілізацію економіки, а з часом – підвищення життєвого рівня народу [24, с. 312-313]. Щодо політичних і економічних зв'язків з Росією, то була прийнята Заява III Всеукраїнських зборів НРУ «За добросусідські, взаємовигідні відносини України і Російської Федерації»: ми - за рівноправну, взаємовигідну співпрацю України і Російської Федерації, дотримання угод про непорушність кордонів і територіальну цілісність, за добросусідські відносини, ми – проти шовіністичних претензій та імперського диктату [25, с. 3]. Важливим документом є прийнята «Ухвала Третіх Всеукраїнських Зборів Народного Руху України». Варто проаналізувати її суттєві економічні пункти, які дають можливість простежити головні стратегічні і тактичні завдання НРУ в соціально-економічній сфері. За текстом Ухвали, «Незалежність України, незважаючи на формальне її визнання

.....

державами світу, залишається досі більше декларативною, ніж справжньою. Народний Рух України в нових історичних умовах побудови Української держави з демократичним устроєм і ринковою економікою усвідомлює свою відповідальність за проведення необхідних радикальних політичних, економічних і екологічних змін, спрямованих на скоріше підняття матеріального і духовного життя народу... Принципова позиція Руху, зумовлена потребою посилення соціального захисту зубожілих верств населення в умовах переходу до ринку й економічно не підготовленої лібералізації цін, полягає в підтримці тих незалежних профспілок, які насправді виражають інтереси трудового народу... Рух проти відтворення компартійних структур під оновленими соціалістичними вивісками, які гальмують економічні реформи, діють за принципом: чим гірше, тим краще, збурюють соціально-політичну обстановку. Рух виступає як опозиція до виконавчої влади і Президента, якщо їхні дії суперечать Програмі Народного Руху України [26, с. 336-337]. Отже, проаналізовано перебіг і досягнуті практичні результати зборів. Рішення Третіх Всеукраїнських Зборів Народного Руху України знайшли широку підтримку серед національно-демократичних кіл і громадськості загалом. У «Заяві конференції голів крайових та районних організацій НРУ» підкреслюється: засади НРУ, підтверджені III зборами, як громадсько-політичної організації національно-демократичного спрямування з метою розбудови демократичної Української держави, проведення радикальних соціально-економічних реформ, залишаються незмінними [27, с. 2]. Пізніше В. Черняк як головний ідеолог соціально-економічної політики Руху, говорив: «зараз головна політика – це економіка. Якщо ми виявимося нездатними вирішувати економічні проблеми, то ідея незалежності буде дискредитована... Парадокс полягає в тому, що реформи очолюють люди, які їх не хочуть. Без радикальної реформи всієї вертикалі влади і управлінських структур економічна реформа неможлива» [28, с. 30-32]. У «Зверненні Центрального Проводу Народного Руху України до трудових колективів підприємств, організацій та установ та до всіх громадян України» зазначається про те, що «програмні документи III Всеукраїнських зборів визначають, якими сьогодні є напрямки діяльності Руху: зміцнення та подальша розбудова української державності, запровадження ринкових відносин на основі роздержавлення та приватизації, втілення в практику найпрогресивніших форм організації сільськогосподарського виробництва, соціальний захист малозабезпечених верств населення України» [29, с. 1].

З вищепроаналізованих документів і матеріалів можна зробити ряд висновків. Теоретичні розробки й напрацювання в даному випадку зводяться до вдосконалення (редакційних поправок) Програми НРУ на Третіх Всеукраїнських Зборах Народного Руху України (28 лютого – 1 березня 1992р.), зокрема її соціально-економічної частини. Ухвалено важливі документи, в яких визначається стратегія і тактика діяльності Народного Руху України в соціально-економічній сфері, що базується на утвердженні державної незалежності України, проведенні демократизації всіх сфер життя, практичній реалізації радикальних економічних реформ ринкового характеру. Аналіз і порівняння опрацьованих і прийнятих програмних документів НРУ свідчить про їх державницький, національно-демократичний зміст і характер. Істотною частиною зборів був практичний аспект результатів роботи, а саме вироблено низку антикризових законопроектів, пропозицій соціально-економічного плану, покликаних бути втіленими в життя органами державної влади України. Роль і значення Третіх Всеукраїнських Зборів для майбутньої діяльності НРУ зокрема, так і для України в цілому, впливає з наслідків теоретичних напрацювань, і їх практичної реалізації в межах здійсненої Рухом діяльності на всіх рівнях суспільного життя. Перспективи дослідження даної проблематики є значними в більш широких наукових рамках, особливо з погляду соціально-економічної політики державницьких громадсько-політичних сил в незалежній українській державі, а також актуальності й доцільності проведення ринкових реформ з метою добробуту української нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ухвала Великої Ради Руху щодо соціально-політичної ситуації в Україні // Народна газета. – 1992. – січень №4 (33). – С.1.
2. Заява Малої Ради Руху // Народна газета. – 1992. – березень №11 (40). – С.1.
3. Заява Народного Руху України стосовно дій уряду України в економічній сфері від 13 січня 1992 р. // Народна газета. – 1992. – січень. – С. 2.
4. РУХ-ПРЕС. Два погляди на майбутнє Руху // Народна газета. – 1992. – Лютий №7 (36). – С.5.
5. Чемерис В. Український консерватизм: геть від Москви плюс економічна реформа // Розбудова держави. – 1992. – №2. – С. 8-10.

6. Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого - 1 березня 1992 р.: Стенографічний звіт. – К., 1995. – 351 с.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Цимбалюк В.Д. III Збори Народного Руху України. Самовизначення. Народний Рух України: місце в історії та політиці. Тези доповідей першої Всеукр. наук. конф. (14-16 вересня 1994 р., Одеса). – К., 1994. – С. 26-27.
12. Лозовий І. III Збори у світлі світової преси (переклад редакційної статті з американської газети «Вашингтон пост»(6.03.92) // Народна газета. – 1992. – березень №10 (39). - С.2.
13. Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – С. 380.
14. Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого - 1 березня 1992 р.: Стенографічний звіт. – К., 1995. – 351 с.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само.
18. Євсєєв Є.Т., Кононенко О.О. Розвиток програмних цілей Руху стосовно аграрних перетворень в Україні (1989-1994 рр.) Народний Рух України: місце в історії та політиці. Тези доповідей першої Всеукр. наук. конф. (14-16 вересня 1994 р., Одеса). – К., 1994. – С. 17-19.
19. Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого - 1 березня 1992 р.: Стенографічний звіт. – К., 1995. – 351 с.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Заява III Всеукраїнських зборів Народного Руху України «За добросусідські, взаємовигідні відносини України і Російської Федерації» // Народна газета. – 1992. – квітень №13 (42). – С.3.
26. Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого – 1 березня 1992 р.: Стенографічний звіт. – К., 1995. – 351 с.
27. Заява конференції голів крайових та районних організацій Народного Руху України // Народна газета. – 1992. – липень №27 (56). – С.2.
28. Черняк В. Формування моделі змішаної ринкової економіки // Розбудова держави. – 1992. – №2. – С.30-33.
29. Звернення Центрального Проводу Народного Руху України до трудових колективів підприємств, організацій та установ та до всіх громадян України // Народна газета. квітень. – 1992. – №12 (41). – С.1.

О.А. Шановська

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ВЛАДА В УКРАЇНІ ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМВІДНОСИН

Проблема «інтелігенція і влада» належить по праву до числа вічних проблем суспільства. Специфічна роль інтелігенції, яка, з одного боку, як високоосвічена, інтелектуальна верства є інформаційною елітою суспільства і вихователем народу, чинить вагомий вплив на владу, а з другого, функціонально несе дух сумніву, заперечення, дух перманентної опозиційності до дій влади і до власної в них участі, – завжди викликали інтерес дослідників різних галузей наук.

Історичний інтерес до проблеми взаємовідносин інтелігенції і влади в Україні доби перебудови зумовлений унікальністю політичної ситуації для створення конструктивного діалогу інтелігенції і влади, для впливу інтелігенції на владу, яка склалася після 1985 р. в СРСР та в Україні, зокрема завдяки спробам радянського керівництва здійснити реформування існуючої політичної системи.

Навіть ті, хто не визнає політичної ролі інтелігенції в суспільстві, оскільки у цієї соціальної групи немає економічної бази, економічної платформи й економічних інтересів, а тому і немає політики, а за класичним визначенням «політика – концентроване відбиття економіки» (до послідовних критиків інтелігенції можна зарахувати, наприклад, представника російської інтелектуальної еліти Олександра Власова, який опублікував статтю в газеті «Известия» [1]), навіть вони вважають, що горбачовські реформи дали відчутні матеріальні

преференції і зробили на короткий строк інтелігенцію справді економічно вільною та незалежною від будь-якої влади й викликали потужний зріст політичної самосвідомості інтелігенції.

Тема інтелігенції і влади в УРСР доби перебудови не досліджувалася окремо, різні її аспекти розглядалися в рамках висвітлення суспільно-політичних процесів 1985–1991 рр., формування опозиційних сил, створення системи багатопартійності в Україні, які здійснили в своїх працях В.К. Баран, О.Д. Бойко, О.В. Гарань, Г.І. Гончарук, А. Камінський, с. В. Кульчицький, В.М. Литвин, А.М. Русначенко та інші історики [2].

Для розробки інтелігентознавства як окремого наукового напрямку чимало зробив відомий вітчизняний дослідник інтелігенції Г.В. Касьянов, який досліджував історію інтелігенції з кінця XIX ст. до 80-х рр. XX ст., обмежившись вивченням дисидентського руху, саме він започаткував наукове дослідження інтелігенції як самостійного об'єкту дослідження. У післямові до свого дослідження руху опору 1960-80-х років він висунув положення про те, що дисидентський рух у багатьох відношеннях визначив суспільно-політичну ситуацію в Україні в другій половині 80-х – на початку 90-х років, розглядаючи рух опору як продовження попередніх етапів національно-визвольної боротьби інтелігенції та початок нового етапу її політичної діяльності [3, с. 177].

На його думку, виникнення руху опору визначалося процесами, які мали глибинний зміст, і саме інтелігенція була приречена на конфлікт із владою. Г.В. Касьянов охарактеризував відносини тоталітарної держави й інтелігенції, проаналізував витoki відчуження української інтелігенції від держави й радянської системи в цілому, показав вплив зрушень у тоталітарній системі на створення інтелектуально-духовної опозиції 1960 – 80-х років.

Участь інтелігенції у національно-опозиційному русі доби перебудови відображена в чисельних дисертаційних дослідженнях [4].

Цінна інформація про політичні перипетії тих часів, ставлення до них різних прошарків радянського суспільства, оцінка перебудови безпосередніми учасниками та свідками історичних подій (серед них – відомі російські та зарубіжні дослідники Арчі Браун, Олександр Вебер, Олександр Галкін, Стівен Коен, Віктор Кувалдін, Вадим Медведєв, суспільні діячі, дипломати, публіцисти Родрик Брейтвейт, Джек Ф. Метлок, Борис Славін та ін.) міститься у книзі, яку підготували співробітники Горбачов-Фонду [5].

Мета даної статті полягає у тому, щоб визначити характер взаємовідносин інтелігенції і влади в Україні в добу проведення політичних реформ М. с. Горбачова, окреслити чинники, які впливали на дані взаємовідносини, а також показати позицію інтелігенції до дій влади і до власної політичної діяльності.

Окремі аспекти запропонованої теми авторка порушила в низці статей, які друкувалися у збірнику «Інтелігенція і влада» та в інших наукових збірниках [6].

У період до 1985 р., а також у наступні 3–4 роки вся влада в СРСР і в Україні належала структурам КПРС. Реальним господарем у державі був генеральний секретар ЦК КПРС, головною постаттю в Україні – перший секретар ЦК КПУ, у містах – перші секретарі горкому тощо. Диктатура керівників партії спиралася на силові структури, «одержавлену» економіку, на місцях влада партії здійснювалася через партійні комітети, які виконували роль «вихователя» суспільства, налаштовували суспільні настрої у «потрібному» напрямі.

При хазяїні був орган, який номінально його обрав (ЦК, горкоми тощо), а також орган «перов»: Політбюро ЦК, бюро горкому, на яких вирішувалися всі головні питання. Ці органи влади були також представницькими (в Політбюро ЦК, наприклад, входили представники армії, КДБ, перші секретарі найкрупніших республік), що дозволяло узгоджувати інтереси різних угруповань. Водночас існував формально стандартний апарат влади: Рада депутатів. Номінально вищою владою в Україні була Верховна Рада України. Але вона збиралася 2–3 рази на рік на сесії по 2–3 дні. Певну владу мала постійно діюча Президія Верховної Ради. Формально саме Верховна Рада формувала Раду Міністрів і її Голову. Хоча вказівки вищих партійних органів завжди були обов'язковими для виконання, все ж Голова Ради Міністрів був одним з головних державних чиновників. Часто саме з цієї посади призначалися перші секретарі, а Рада Міністрів користувалася хоча й обмеженою, але цілком реальною владою. Однак вища влада була не в руках обраного народом і відповідального перед ним першого секретаря [7].

У ході горбачовської реформи робилися спроби зменшити різницю між номінальним формулюванням про народовладдя, визначене в конституції, та реальним станом справ. У

червні – липні 1988 р. XIX партійна конференція схвалила рішення про «повновладдя Рад». У листопаді – грудні цього ж року Верховна Рада підтвердила дане рішення. Суть його полягала у тому, що Ради перетворювалися на справді владні структури і визволялися з-під влади партійних комітетів та їхніх апаратів. «Керівна і спрямовуюча» роль партії повинна була тепер реалізовуватися через вибори партійних функціонерів у ради, їхньої роботи на чолі рад або виконкомів. У цьому полягала суть реформування політичної системи, яку здійснив М. с. Горбачовим [8, с. 341].

Фахівці зауважують, що перебудова виникла як вимога історичної необхідності. Ця вимога відчувалася задовго до формального початку перебудови в 1985 році. За образним виразом головного «архітектора перебудови», радянське суспільство «було буквально вагітно перебудовою» [9, с. 139].

Серед об'єктивних причин проведення реформ історики називають системну кризу економіки, поглиблення суперечностей тоталітарної системи, які проявлялися у неефективності інститутів управління, їх низкій компетентності, антиінтелектуалізмі влади, зведеному в ранг ідеології, критичному рівні невідповідності слова та діла тощо.

Попередження про тривожний стан економіки поступали від партійних чиновників-держуправлінців, керівників різних служб інших країн. Не залишалася остороною інтелігенція. У 1970 році відомий правозахисник, академік Андрій Сахаров попередив Брежнєва, що «перекуси та застій» в економіці будуть зберігатися, якщо нічого не здійснити у відношенні «антидемократичних норм суспільного життя», які ввів Сталін і які так і не були повністю ліквідовані [10, с. 232].

Окремі групи найбільш талановитої, здібної інтелігенції підтримували владу, у співробітництві з ними влада була особливо зацікавлена, тому забезпечувала їм гідний рівень життя, високий соціальний статус, привілеї, залучаючи до адміністративно-бюрократичних структур. Втім, в цілому, влада до Горбачова мала виражену антиінтелігентську спрямованість, – інтелігенція сприймалася як джерело потенціальної нестабільності, її намагалися тримати під невиспним контролем. Це викликало зворотню реакцію. Інтелігенція вимагала свободи слова, політичного й ідейного плюралізму. Вкрай болюче сприймалися переважною більшістю інтелігенції її штучно занижений статус у суспільстві, зневажлива оцінка розумової праці як невиробничої, дискримінація при розподілі громадського майна тощо [11, с. 70].

Інтелігенція передусім являла собою частину суспільства, якій потрібна була перебудова. Виразниками критичних умонастроїв серед інтелігенції були дисиденти – правозахисники. Саме вони були активними носіями ідей перебудови на її початку та стали політичним авангардом опозиції в українській мирній революції 1989–1991 рр.

Горбачовська влада ініціювала «політику гласності», яка мала на меті посилення системи зворотніх зв'язків та активізацію підтримки реформ населенням. У резолюції XIX Всесоюзної конференції КПРС «Про гласність» було зазначено, що «гласність передбачає соціальну, правову і моральну відповідальність засобів масової інформації. Неодмінними вимогами в цій сфері повинні бути... компетентність, безумовна достовірність інформації...» [12, арк. 124]. Втім, на практиці гласність мала обмежений характер. Про це свідчить хоча б факт існування головного цензурного літературного органу в СРСР – Головного управління у справах літератури та видавництва (Головліту), а також створеного в 1989 р. на його базі Головного управління з охорони державних таємниць у пресі, який проіснував до серпня 1991 р. Останній за часом перелік відомостей, які заборонялося публікувати (вийшов у 1987 р.), містив не тільки інформацію про діяльність органів державної безпеки, радянських розвідувальних органів, а й дані про катастрофи, великі аварії, що призвели до людських втрат, інформацію про маршрути поїздок, зупинки, місця виступів і перебувань членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК КПРС [13, с. 175].

Жоден з напрямів гласності не мав такого сильного резонансу, як відновлення історичної правди («ліквідація «білих плям» історії»), яке розпочалося з лютого 1986 р. Це визнав навіть М.С. Горбачов. Відновлення історичної правди включало у собі повернення забутих імен і творців, вписування їх в історичний контекст, розкриття та вивчення раніше заборонених тем, допуск до деяких утаємничених архівних фондів, появу плюралізму думок, нову інтерпретацію відомих фактів та процесів тощо [14, с. 253].

Гласність становила собою перехідний стан інформаційного простору на шляху від тотального контролю держави й мовчазного однодумства суспільства до свободи слова. В обстановці гласності широкій громадськості стали відомі жахливі масштаби Чорнобильської

катастрофи, які спочатку замовчувалися, голодомору 1932-33 рр. та інших «білих плям» радянської історії.

Трагедія Чорнобиля позначилася на свідомості суспільства і стала каталізатором піднесення реформістського духу в Україні. У суспільстві почав наростати протест проти грубих фальсифікацій і перекручень фактів, пов'язаних із Чорнобильською катастрофою, бездіяльності керівних органів влади у справі поліпшення екологічної ситуації в Україні, запобіганні нових аварій. Небезпеку політичних, екологічних рішень, що приймалися за межами республіки, першими гостро відчували письменники. Це засвідчив IX з'їзд письменників України, який відбувся у червні 1986 р. На з'їзді письменники виявили громадську активність і готовність включитися в колективний пошук шляхів і методів розв'язання нагальних завдань. Пізніше, на зборах Київської організації Спілки письменників у листопаді 1988 р., наводячи болючі факти дійсності, учасники зборів висловилися за необхідність об'єднати сили письменників і громадськості в боротьбі за права людини, за збереження природи, а також виступили за справжню, а не перекручену гласність, перебудову та демократизацію.

Горбачовська влада зробила чималі кроки назустріч інтелігенції. Вона визнала її роль у процесі суспільного оновлення, опікувалася діяльністю творчих спілок. Редактори журналів і газет, поети, публіцисти, науковці стали дорадниками влади та її словом. Значною мірою завдяки схвальному ставленню влади до інтелігенції на авансцену української політики вийшла творча інтелігенція, поети і письменники, журналісти Б. І. Олійник, Д. В. Павличко, І. Ф. Драч, В. О. Яворівський та інші.

Серед секретних матеріалів партійних архівів республіки та окремих областей містяться документи, які відбивають однозначну та чітку позицію партії на активне залучення гуманітарної інтелігенції до комуністичного виховання трудящих, підвищення її ролі в суспільному житті. Так, відповідно до архівних документів, у березні 1985 р. бюро Одеського обкому Компартії України прийняло постанову «Про роботу правління і партбюро Одеської організації Союзу письменників України по комуністичному вихованню трудящих» [15, арк. 70]. В Інформації про хід виконання даної постанови, датованій березнем 1987 р., зазначено, що за минулий після прийняття постанови час було проведено близько трьох виступів письменників у трудових колективах, школах, професійно-технічних училищах, технікумах, вищих навчальних закладах, військових частинах [16, арк. 9]. Контроль за виконанням постанови регулярно здійснювався партійним бюро обкому.

Настанови керівництву, парткомам Союзу кінематографістів, Спілці театральних діячів, Спілці художників України на «яскраве відображення творчої діяльності радянських людей», «керуючої ролі партії у житті радянського суспільства» були звичайною справою для УРСР доби перебудови.

Першочергове значення для реалізації настанов партії відводилося відповідному підбору, розстановці та вихованню відданих партійних функціонерів. Звичайним явищем було повне оновлення керівництв письменницьких організацій, органів засобів масової інформації, організацій галузей кінематографії, театрального, образотворчого мистецтва, призначення на керівні посади нескомпрометованих у своїх ідейних позиціях і діяльності відданих комуністів-представників творчої інтелігенції.

Отже, на початку перебудови, незважаючи на проголошені владою настанови на демократизацію, посилення ролі людського фактора, активне використання творчого потенціалу народу, політика партії змінилася мало. Її керівна роль відчувалася на всіх ділянках життя суспільства, партійні комітети контролювали й регламентували діяльність творчих спілок, лібералізація суспільного життя дозволяла лише обмежений і контрольований плюралізм у поглядах і діях громадян, що цілком відповідало авторитарному режимові, який виключав всяку можливість реальної політичної конкуренції за владу.

Двоїстість політики влади спостерігалася і в мовному питанні. З одного боку, під впливом громадськості, насамперед письменників, учителів, театральних діячів, які були занепокоєні обмеженням вживання української мови в державній і освітній сферах, низьким рівнем мовної культури багатьох теле- й радіопередач, газет і журналів, денационалізацією українського театрального мистецтва, партійним і радянським органам доручалося здійснення цілого комплексу заходів для виправлення такого становища. Та водночас висловлювалося застереження щодо вимог «оголосити українську мову державною та відмовитись у школах республіки від принципу вільного вибору мови навчання» [16, с. 84]. А саме на цьому наголошували літератори на пленумі Спілки письменників України в червні 1987 р., вчителі,

театральні діячі, що знайшло відображення у листі Спілки письменників до Президії Верховної Ради УРСР.

Непоследовність і суперечливість політики влади в здійсненні проголошеного перебудовного курсу на фоні даних про свавілля чиновників, підступність, цинізм і демагогію не могли не викликати опір у колах передової громадськості. Прагнення політичних сил, які всерйоз почали працювати над розв'язанням гострих проблем України, ініціювали проведення зборів, мітингів громадськості на захист національно-демократичних перетворень, почало відчуватися в 1988 р. До цього діяли просвітницькі організації, товариства шанувальників рідної мови, групи «зелених».

Окремі дослідники, зокрема А. Камінський, а слідом за ним О. Гарань, В. Литвин, А. Русначенко, О. Бойко, висвітлюючи суспільно-політичні події доби перебудови, відзначали роль творчої інтелігенції не тільки в процесах національного відродження, а й у створенні впливових організацій республіканського масштабу – Народного Руху України, «Меморіалу», «Зеленого світу», Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, яке з плином часу перетворилося на Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка. Дійсно, помітний зріст суспільної динаміки на Україні стався саме завдяки посиленій діяльності неформальних організацій, які створила інтелігенція, втім, не вся інтелігенція займала чітку активну позицію.

У колах інтелігенції виділялися окремі групи, які відрізнялися між собою і політичними переконаннями, і ставленням до влади.

Поряд із радикально-опозиційною інтелігенцією, яку представляли колишні дисиденти та їх послідовники (брати Михайло та Богдан Горині, Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл та ін.), існувала інша опозиція, яка була готова взяти на себе тепапевичні заходи. Ці люди виходили з того, що на будь-якому місці треба чесно працювати й робити свою справу так, щоб бути корисним суспільству. Вони виступали проти радикальних заходів, оскільки такі спроби перетворень завершуються кров'ю, а щастя не приносять. Вони склали переважну більшість інтелігенції, їхні політичні переконання є благородними, втім, вони в масштабах суспільства нічого не могли змінити навіть у далекому майбутньому.

Позицію даної групи інтелігенції висловив наприкінці 1989 р. український прозаїк В. Г. Дрозд, якого справедливо можна зарахувати до неї. Замислюючись над місцем творчої інтелігенції у перебудовних процесах, він зауважив, що те, що письменники змушені займатися політикою, оскільки немає інших, національно свідомих політичних сил, то є трагедією нації, дилетантизм у політиці ще більш небезпечний, ніж дилетантизм у літературі, та ще помножений на природну для письменника емоційність [17, с. 70]. Письменник упевнений, що партія – реальна організуюча сила у суспільстві, втім, вона потребує кардинального оновлення й перегляду своїх дій. Апарат розгубився від несподіваної активізації народних мас замість того, щоб перехопити ініціативу у Руху і, розробивши власну концепцію відродження, повести за собою народ [18, с. 71].

З позицій сьогодення маємо зазначити, що то є справою інтелігенції – розробити і запропонувати суспільству конструктивну ідеологічну стратегію державотворення, своєю національно-патріотичною налаштованістю згуртувати людей навколо даної стратегії.

Безперечною заслугою інтелігенції доби перебудови було те, що вона ініціювала вирішення гострих проблем мовної культури, подолання денационалізації українського театального мистецтва, збереження різних видів національного мистецтва, традицій, охорони навколишнього середовища тощо, сприяла піднесенню рівня національної свідомості громадян, боротьбі з національним нігілізмом в умовах правління консервативної партійної номенклатури. Проведення культурологічних заходів, створення суспільно-політичних організацій, серед них значне місце посідав Рух як головна опозиційна правлячій владі сила, прийняття Закону про державність української мови, – завоювання провідної інтелігенції.

Однак до політичної діяльності інтелігенція виявила себе менш підготовленою. Інтелігенція не змогла запропонувати владі та суспільству конструктивну ідеологію на початку перебудови, коли влада цього потребувала (це стосується насамперед інтелігенції союзного значення). Опозиційний і реформаторський рух інтелігенції мав переважно культурницький характер до 1988 р. включно, а з 1989 р. у боротьбі з компартійною владою брала участь незначна група радикалів, у взаєминах із владою більшість інтелігенції була орієнтована на компроміс. Серед представників поміркованої ліберальної інтелігенції, налаштованої на співпрацю з владою, помітно виділялися авторитетом відомі в колах інтелігенції та суспільстві постаті Олесь Гончара, Бориса Олійника, Івана Драча, Володимира Яворівського, Дмитра

Павличка та деяких інших, які своєю політичною позицією чинили значний вплив на політичні переконання української інтелігенції.

У результаті компроміс між колишньою правлячою елітою та націонал-демократами, що був укладений на фініші перебудови, призвів до того, що ключові позиції у владних структурах захопили представники далекої від демократії еліти, а невдоволення суспільства результатами проведених суспільно-політичних змін призвело до відчуження народу від політичного життя.

Отже, в добу перебудови влада залучила інтелігенцію до політичної діяльності, однак через відсутність політичного досвіду і власної ідеологічної концепції інтелігенція не змогла стати дійовим і повноправним суб'єктом політики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Власов А. Баба-Яга всегда «была против», или рудиментарные инстинкты интеллигенции // <http://www.inauka.ru/intelligent/article65572.html>.
2. Алексеев Ю. М., Кульчицкий С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985 – 1999 рр.). – К.: Ексоб, 2000. – 296 с.; Баран В. К. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.; Бойко О. Д. Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. – К.: ППІЕНД, 2002. – 306 с.; Гарань О. В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993. – 200 с.; Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – 379 с.; Камінський А. На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. – Мюнхен: Укр. вільний університет, 1990. – 624 с.; Кульчицкий С. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989-1991 рр.) // <http://history.org.ua/zbirnyk/5/index.htm>; він же. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні / Інститут історії України, НАН України. – К., 2001. – 160 с.; Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х рр. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.
3. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
4. Кривдіна І. Б. Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 – початок 90-х років) // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01/Одеський національний політехнічний ун-т. – Одеса, 2001. – 161 с.; Лебедев І. К. Науково-технічна інтелігенція України (1980–1990 рр.) // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01/Національний технічний ун-т України «КПІ». – К., 1997. – 221 с.; Місєвра І. В. Внесок ВУТ «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка в піднесення рівня національної самосвідомості громадян України (1988–1996 рр.) // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01/Одеський держ. політехнічний ун-т. – Одеса, 1999. – 197 с.; Пилипенко О. О. Національно-демократичний рух в Україні (друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.) // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 /Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1997. – 220 с.; Стасюк І. М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років) // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01/Національний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2002. – 226 с.; Шевчук О. А. Український національно-культурний рух (друга половина 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.) // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01/НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – 184 с.
5. Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ). – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 436 с.
6. Шановська О. А. Інтелігенція як суб'єкт суспільно-політичних перетворень: досвід української мирної революції 1989-1991 рр. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 9. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2007. – С. 179-193; її ж. Політичні передумови виникнення інтелектуально-духовної опозиції радянському режимові наприкінці 1980-х рр. (на прикладі УРСР) // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 13. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2008; її ж. Підтримка владою творчих спілок у добу перебудови // Наукові праці Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2008.
7. Украина: Очерк истории и современной жизни. Справочно-аналитические материалы / Центр рыночных реформ под рук. М. Погребинского // http://www.igri.ru/bibl/igri_publ/pogreb/.
8. Кульчицкий С. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989-1991 рр.) – С. 330-351.
9. Славин Б. Перестройка в зеркале современных интерпретаций // Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ). – С. 132-153.
10. Брейтвейт р. Горбачев и перестройка: парадоксы ретроспективного взгляда // Там само. – С. 228-238.
11. Галкин А. Место перестройки в истории России // Там само. – С. 66-87.
12. Державний архів Одеської області. – Ф. П-11. – Оп. 150. – Спр. 113.

13. Брюм А. В. Закат Главлита: Как разрушалась система советской цензуры: документальная хроника 1985 – 1991 гг. // Исследования и материалы. – М., 1995. – Сб. 71. – С. 168-187.
14. Бойко О. Д. Місце і роль гласності у контексті суспільно-політичних трансформацій в Україні у добу перебудови // Література та культура Полісся. Вип. 20. – Ніжин: НДПУ, 2002. – С. 251-261; 15. Державний архів Одеської області. – Ф. П-11. – Оп. 150. – Спр. 45. – Арк. 5-7.
15. Там само. – Арк. 8-12.
16. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
17. Дрозд В. Интеллигенция и время // Радуга. – 1990. – № 8. – С. 68-85.
18. Там само.

К.І. Левчук

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РЕФОРМУВАННІ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ (1991-1996 РР.)

Прагнення українського народу бути господарем на своїй землі було втілено у Декларацію про державний суверенітет та закріплено Актом проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. Зміни у політичній та економічній системах країни вплинули на процеси в аграрному секторі – одному із найважливіших складових частин народного господарства України.

18 грудня 1990 року Верховна Рада Української РСР ухвалила Постанову «Про земельну реформу», згідно з якою з 15 березня 1991 року всі землі Української РСР було оголошено об'єктом земельної реформи. Місцевим радам народних депутатів, Раді Міністрів УРСР було доручено здійснити реєстрацію громадян, які бажають організувати селянське (фермерське) господарство. На підставі матеріалів інвентаризації, частина земель, що використовувалася не за призначенням, передавалася до складу земель запасу для наступного надання у першочерговому порядку громадянам для організації фермерських господарств.[1, с. 100] Отже, реформування аграрного сектору розпочалося земельною реформою, що сприяло утвердженню плюралізму власності та господарювання, відродження хлібороба як господаря з правом розпоряджатися землею, своїм майном, виробленою продукцією.

Участь громадських об'єднань у вдосконаленні законодавчих і нормативних актів з проблем розвитку агропромислового комплексу, їх безпосередня діяльність у реформуванні форм власності та господарювання у аграрному секторі АПК у першій половині 90-х років ХХ ст. аналізується Н. Гончарук, С. Коломійцем, Л. Куценком, В. Моргуном.[2], [3]

Предметом дослідження О. Кропивко виступає пропагандистська та організаторська діяльність громадських організацій, форми та методи їх відносин з державними структурами, участь у проведенні аграрної реформи. Дискусійним є твердження дослідниці про належність до громадських об'єднань Українського фонду підтримки селянських (фермерських) господарств. Діяльність фонду свідчить про те, що це державна спеціалізована структура, яка виконувала функції реалізації державної політики з підтримки селянських (фермерських) господарств. [4, с. 14]

Розвиток нових форм господарювання в Україні відбувався із значними труднощами. Чинниками, що стримували розвиток фермерських господарств в Україні, були: невеликі за площею земельні ділянки, що виділялися у власність фермерам; відсутність необхідного реманенту, обладнання, посівних матеріалів; нерозвинений ринок сільськогосподарської техніки та продуктів; відсутність дієвої державної допомоги; невиконання у повному обсязі ухвалених на підтримку фермерства законодавчих актів, невирішеність питання з підготовки та перепідготовки майбутніх фермерів. Так, станом на 1 липня 1992 року фермери володіли лише 0,3 відсотка сільськогосподарських угідь. За кожним господарством у середньому було закріплено по 20 гектарів угідь, з яких 17 га – рілля. 44 відсотки взагалі не мали сільськогосподарських угідь. На фермерське господарство припадало по дві голови худоби, по троє свиней, дві вівці, 20 голів птиці. Дуже низькими залишалися показники, що характеризували наявність сільськогосподарської техніки у приватних господарів. У середньому лише один трактор на два господарства, один вантажний автомобіль на трьох господарів, зернозбиральний комбайн – на 20 фермерів.[5]

Незважаючи на несприятливі обставини, що супроводжували процес відродження господаря на селі, фермерські господарства досягли значних результатів. Якщо, станом на 1

листопада 1991 року в Україні було зареєстровано 1700 фермерських господарств на 27 тис. га землі, [6, арк. 74] то на початку 1997 року діяло понад 35 тис. фермерів, які обробляли 835 тис. га землі,[7]що складало 2 відсотки сільськогосподарських угідь, або 15 відсотків земель запасу. При цьому в 1996 році фермери зібрали 1,6 відсотка зернових, 2 відсотки цукрових буряків, 3 відсотки соняшнику.[8]

Важливу роль у становленні фермерського руху відіграла Асоціація фермерів України (АФУ), створена у лютому 1991 року. Спонукало утворенню об'єднання громадян невдоволення активістів фермерського руху відсутністю дієвих дій місцевих рад з реєстрації охочих створити фермерське господарство. Головною метою об'єднання проголошувалася допомога встановленню приватного сімейного сектора сільськогосподарського виробництва. АФУ відкрито виступила на підтримку курсу на прискорення процесів приватизації агропромислового комплексу, зняття будь-яких законодавчих обмежень щодо розмірів земельних ділянок фермерських господарств. У виступі на VII з'їзді Асоціації у лютому 1997 року президент АФУ М. Шкарбан зазначив, «що в Україні реформа потрібна не тільки для того, щоб підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва. Вона повинна зміцнити духовний зміст українського селянина через любов до власної землі».[8]

У своїй діяльності АФУ, захищаючи інтереси приватних сільських товаровиробників, зверталася до Верховної Ради, Президента та Прем'єр-міністра України з приводу поліпшення законодавчого забезпечення становлення фермерства та неухильного виконання вже ухвалених правових актів. Враховуючи практичний досвід втілення в життя Закону України «Про селянське (фермерське) господарство, представники АФУ брали активну участь у покращанні «фермерського» законодавства, вимагали прискорення реформ у аграрному секторі. Так, у 1993 році, Краснолиманська асоціація фермерських господарств запропонувала звільнити фермерів на 5 років від плати за банківський кредит, а повернення кредиту перенести на три роки. [9, арк. 125-126] Сумська обласна організація АФУ була занепокоєна встановленням для фермерів податку на добавлену вартість; виділенням для бажаючих створити фермерське господарство мізерних наділів, які не можуть бути прибутковими; відсутністю в продажу сільгосптехніки, необхідної фермерам; спробами деяких голів колгоспів виселяти фермерські сім'ї із будинків, що належали колгоспам.[9, арк. 128] Вінницька обласна організація АФУ пропонувала ввести у районні земельні комісії представників АФУ з правом вирішального голосу; не обмежувати розміри фермерського господарства, якщо вони науково обґрунтовані та відповідають певній спеціалізації (вирощування зернових, технічних культур, садівництво, тваринництво); гарантувати виділення до 70 відсотків земель запасу для фермерів; навчати дітей фермерів за рахунок держави.[9, арк. 162-163]

Вимоги місцевих організацій фермерів було акумульовано в законодавчих пропозиціях народного депутата України, президента АФУ М. Шкарбана. Протягом першої половини 1993 року пропозиції неодноразово обговорювались робочою групою з підготовки Закону «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство», на засіданнях Комісій з питань відродження та соціального розвитку села і агропромислового комплексу, в Міністерстві сільського господарства та в Держкомземі. В остаточному варіанті Закону з восьми пропозицій повністю було враховано лише дві – відновлено землі запасу і створено на їх основі реальний фермерський фонд та віддано невикористані фермерами землі запасу в оренду колишнім користувачам на один рік.[9, арк. 228-230]

М. Шкарбан відзначив внесок народних депутатів України С. Плачинди, М. Пороського, І. Зайця, В. Філенка, О. Барабаша, М. Гориня, В. Шевченка, Б. Ярошинського та партій, які вони представляють, у справі захисту інтересів фермерського руху. Зокрема, народний депутат, член ради АФУ В. Шевченко направив депутатське звернення на ім'я Прем'єр-міністра України з приводу дотримання урядових гарантій щодо фінансування розвитку українського фермерства. У зверненні зазначалося, що Стаття 35 Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» зобов'язує планувати в державному бюджеті окремим рядком кошти для потреб Українського державного Фонду підтримки селянських (фермерських) господарств – державної інституції, покликаної, згідно із законодавством, виступити гарантом здійснення програм розвитку фермерства, кредитування господарств, відведення земельних ділянок, науково-інформаційного забезпечення фермерства тощо. Держбюджетом на 1996 рік передбачалися мізерні кошти, але і їх уряд не виділив, профінансувавши потреби Фонду на 15,78 відсотка. У проекті Держбюджету на 1997 рік фінансування діяльності Фонду не передбачалося взагалі. «Чимало фермерів не мають жодного

трактора, але позбавлені можливості отримати банківські кредити навіть на не вигідних умовах, оскільки банки вже не визнають гарантій Фонду. Тим часом фермери – це, здебільшого, вчорашні колгоспники, які не мають фінансових заощаджень чи майнової власності, завдяки яким могли б придбати знаряддя виробництва» – наголошував В. Шевченко.[10] На VI з'їзді АФУ в лютому 1996 року було ухвалено подання до Верховної Ради України. У ньому фермери звернули увагу законодавців на недопустимість творити такі законодавчі акти, в яких можливе подвійне розуміння та витлумачення. Так, у Постанові Верховної Ради від 20 грудня 1991 року, підтвердженою Постановою від 24 червня 1993 року «Про порядок введення в дію Закону України «Про селянське (фермерське) господарство і внесення змін та доповнень до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство», фермерам «як правило» мають надавати землю неподалік від дому. На місцевому рівні фермери одержували землю за 5-10 км, що створювало проблеми для органів виконавчої влади при виділенні коштів на будівництво доріг та інших елементів інфраструктури.[11]

Місцеві об'єднання АФУ, співпрацюючи з державними структурами, сприяли розбудові фермерського руху в регіонах. Так, протягом 1992 року рада Асоціації фермерів Херсонської області разом з представниками державного Фонду підтримки селянських (фермерських господарств) сприяли направленню державних коштів на оплату проектів землеустрою фермерських наділів, видавали фермерам гарантії під кредити. Було започатковано створення виробничої фермерської інфраструктури, що включала низку переробних малих підприємств, цехів, дільниць та формування торговельної мережі.[12] У Полтавській області Асоціація фермерів виборювала право фермерів на отримання частки земель запасу. Наприкінці 1992 року з 150 тис. га земель запасу тільки 6 тис. га перейшло у власність фермерів. Більшість земель перерозподілялося під особисте підсобне господарювання за ініціативи ради колективних сільськогосподарських підприємств (колишньої ради колгоспів) Полтавської області. Селянам, що прагнули стати господарями на своїй землі, виділялися гірші землі, що непридатні для господарювання без спеціальних агротехнічних та рекультивацийних заходів. Для впровадження передових технологій виробництва рослинницької та тваринницької продукції Асоціацією фермерів Полтавської області разом із Селянською спілкою було організовано індивідуальне навчання фермерів.[13]

Більшість голів обласних асоціацій сприяли створенню районних асоціацій фермерів, малих підприємств страхових та банківських структур, сприяли розвитку виробничої кооперації. Так, у кооператив «Ратай» з вирощування насіння гібридної кукурудзи входили десятки фермерів Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької області. Протягом 1993-1995 років було вирощено сотні тонн зерна з урожайністю в півтора-два рази вищою, ніж у довколишніх колгоспах.[14]

Для захисту інтересів фермерів, швидкого впровадження ринкових реформ в аграрному секторі, АФУ активізувала участь в суспільно-політичному житті України. Ухвала VI з'їзду АФУ (лютий 1996 року) рекомендувала членам асоціації сміливіше використовувати політичні можливості для виконання статутних завдань, бути активними учасниками політичних рухів національно-демократичного спрямування. З'їзд закликав членів АФУ всіма засобами сприяти становленню Селянської демократичної партії (СДП) як найближчої за програмою до фермерських проблем. Усім низовим ланкам об'єднання рекомендувалося взяти участь у виробленні спільної з СДП виборчої програми та активно готуватися до спільної участі у наступних виборах.[15] Слід зауважити, що наступного року на черговому з'їзді асоціації про необхідність партійного будівництва не згадувалося.

Для успішного господарювання фермерам необхідна кваліфікована порада спеціалістів сільського господарства, впровадження у виробництво передових технологій, рекомендацій провідних науковців. Для надання консультативної допомоги фермерам АФУ здобула значну міжнародну підтримку, зокрема, громадської спілки Американського бізнесу, Канадського бюро технічної допомоги, німецького, нідерландського та інших урядів країн європейського співтовариства через програми «ТАСІС».[14] АФУ стало ініціатором проведення конференцій, семінарів, «круглих столів», присвячених аграрній реформі, вдосконаленню земельних відносин, вирішенню питання підготовки фермерів, поліпшенню економічних відносин фермера з державою. Так, у Києві 22-23 жовтня 1992 року в Інституті аграрної економіки ім. О. Г. Шліхтера відбулася науково-практична конференція, присвячена розвитку фермерства в Україні. У роботі конференції взяли участь вчені з інституту економіки АН УРСР, інституту механізації та електрифікації сільського господарства, інституту зрошувального землеробства,

інституту кормів, інституту тваринництва степових районів, низки аграрних університетів. Конференція схвалила розроблені вченими «Рекомендації по організації селянських (фермерських) господарств в Україні», «Норми витрат на вирощування сільськогосподарських культур у фермерських господарствах» та «Методику обчислення оптимальних розмірів селянських (фермерських) господарств». [16]

На шпальтах газети «Наш час», часопису «Сільські обрії», видавництво яких започаткувала АФУ, вміщувалися матеріали з'їздів Асоціації, звернення до Верховної Ради, уряду України, друкувалася інформація про розвиток регіональних асоціацій, рекомендації науково-практичних конференцій, що сприяло популяризації нових форм та методів господарювання на селі.

Інший погляд на майбутнє аграрного сектору України, темпи та напрям реформ мала Селянська Спілка України (ССУ), яка репрезентувала себе як організацію, створену за низовою ініціативою всіх сільських товаровиробників – представників колгоспів, радгоспів, фермерів та інших землекористувачів. Голова ССУ І. Мозговий виділив основні принципи та напрями діяльності Селянської Спілки в перші роки реформування сільського господарства: «По-перше, ми захищаємо всіх, хто живе та працює на селі... По-друге, ми виходимо з того, що в основі піднесення сільського господарства повинні стати матеріально-технічна база і кадри. По-третє, ... рушієм виведення з кризи вітчизняної економіки є лише сільськогосподарське виробництво... По-четверте, ми виступаємо за всі форми організації праці та всі форми власності. І категорично проти революційних процесів у сільськогосподарському виробництві.»[17] В. Вощевський, заступник голови ССУ, був більш категоричним: «... головне – ми мусимо зберегти великих сільськогосподарських товаровиробників. Можемо дискутувати щодо того, в яку організаційну форму повинні перетворитися колишні колгоспи (чи це будуть акціонерні товариства, чи якісь спілки, об'єднання), але основне завдання, що має бути вирішеним якнайскоріше, стосується цілеспрямованої державної політики щодо збереження великого товаровиробника».[17]

Отже, ССУ, виступаючи від імені колективів колгоспників, робітників і спеціалістів радгоспів, представників інших підприємств, що обслуговують сільське господарство та переробляють його продукцію, прагнула повільних, еволюційних змін в аграрному секторі України, намагалася пристосувати колгоспно-радгоспну систему до ринкових відносин. При цьому посилалися на перевірену практику розвинених країн світу, що лише великі аграрні підприємства можуть інтегрувати та використовувати передові технології, які за дрібнотоварного виробництва не знайдуть застосування. Саме великі товаровиробники зможуть планувати та фінансувати витрати на розвиток сільськогосподарського виробництва. Держава має спрямовувати дотації ефективним власникам, регулювати ціни на сільськогосподарську продукцію. [18]

ССУ виступала за створення рівних політичних та правових умов для розвитку різних форм організації праці і господарювання на землі (колективні господарства, держгоспи, фермерство, приватні орендні господарства тощо), наголошуючи на тому, що колективні форми господарювання будуть поступово реформуватися. Значну увагу ССУ приділяла вирішенню проблем соціального, культурного та виховного характеру, що мало сприяти відродженню та поліпшенню демографічної ситуації на селі. Так, протягом 90-х років ХХ ст. представники Селянської Спілки виступали за поліпшення кількісного та якісного складу абітурієнтів аграрних вищих навчальних закладів і створення умов для одержання освіти сільською молоддю, що сприяло прийняттю Постанови Кабінету Міністрів України «Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості» у червні 1999 року. Зазначений документ передбачав квотування місць при вступі до вищих навчальних закладів для підготовки фахівців із числа сільської молоді у межах державного замовлення, та забезпечення їх працевлаштування згідно із спеціальністю по завершенні терміну навчання.[19. с.7]

З 1993 року у структурі ССУ діяли підприємства, які склали матеріально-технічну базу громадського об'єднання. Так, за ініціатииви голови спілки І. Мозгового було створено Селянську інвестиційну компанію «Сінком», яка у 1996 році мала 34 відділення. Намагання залучити кошти західних інвесторів започаткувало створення Українського аграрного інвестиційного фонду. У 1996 році ССУ розпочала співпрацю з корпорацією «Агронафтапродукт». Того самого року було поставлено на нафтопереробні заводи 250 тис. тонн нафти та 170 тис. тонн сировини з неї. Нафтопродукти, виготовлені з неї, було відправлено на село та стали важливим стабілізуючим фактором у забезпеченні техніки

паливом у період збирання врожаю.[20] Разом з тим Українська ліга підприємців агропромислового комплексу (УЛПАПК) висловила стурбованість впровадженням у 1995 році податку на добавлену вартість для імпортованих світлих нафтопродуктів, що привело до збільшення ціни на них на 25-35 відсотків. УЛПАПК запропонувала не обкладати податком світлі нафтопродукти, гербіциди, сільськогосподарську техніку, запчастини, які ввозяться для потреб сільгоспвиробників [21, арк. 1-2]

Відсутність єдності в поглядах на домінуючі форми організації праці та власності в аграрному секторі завадили консолідації громадських організацій, які виражали інтереси різних верств українського селянства. Так, у 1993 році зазнала невдачі спроба ССУ та Ради колективних сільськогосподарських товаровиробників провести Всеукраїнський надзвичайний селянський з'їзд. На з'їзді мали розглядатися шляхи та методи захисту інтересів українського селянства в умовах економічної кризи, створення Аграрного союзу, який мав би об'єднати найбільші організації сільських товаровиробників. АФУ відмовилася брати участь у роботі з'їзду, звинувачуючи голів колгоспів та директорів радгоспів у гальмуванні земельної реформи. Ускладнила ситуацію різна політична орієнтація громадських організацій. Якщо АФУ з моменту створення співпрацювала з об'єднаннями національно-демократичного спрямування, то ССУ проголошувала співпрацю з Селянською партією, Соціалістичною та Комуністичною партіями, які, на думку Г. Чепурного, «можуть добитися, щоб на майбутніх виборах у парламент пройшла значна частина депутатів від трудящих, зокрема від селян.»[22]

Реформування аграрного сектору України сприяло відродженню фермерського руху, який потребував значної організаційної та фінансової підтримки. Держава в умовах економічної кризи не могла виконувати в повному обсязі функції захисту та розвитку нових форм господарювання на селі, що привело до утворення Асоціації фермерів України. Ускладнювало аграрну та земельну реформи в Україні протистояння АФУ та Селянської спілки щодо напрямів та темпів реформ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – №10.
2. Громадські об'єднання: їх роль у суспільно-політичному і соціально-економічному житті країни / [Джос Ф. Х., Гончарук Н. Б., Каденюк О. С. та ін.] – К.: «ВІПОЛ», 1997. – 194 с.
3. Україна на зламі історичних епох: формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991-2000 рр.) / [Беренштейн Л. Ю., Панченко П. П., Левчук К. І. та ін.] – К.: Центр ІТ Київ, 2000. – 396 с.
4. Кропивко О. М. Громадські об'єднання України в умовах реформування аграрного сектора АПК (1991-1996 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Кропивко. – К., 1997. – 24 с.
5. Шевчук О. Наш фермер // Наш час. – 1992. – 21 липня.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України – далі ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 22. – Спр. 1873. – Т.1.
7. Селянські (фермерські) господарства в Україні // Наш час. – 1997. – 24 січня.
8. Поза увагою держави: доповідь президента Асоціації фермерів України М. Шкарбана на VII з'їзді асоціації // Наш час. – 1997. – 7 лютого.
9. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 22. – Спр. 1884.
10. Депутатське звернення «Про фінансування українського державного Фонду підтримки селянських (фермерських) господарств» // Наш час. – 1996. – 6 грудня.
11. Подання VI з'їзду Асоціації фермерів України до Верховної Ради України // Наш час. – 1996. – 23 лютого.
12. Барулін Ф. Держава дала жменьку грошей // Наш час. – 1992. – 21 серпня.
13. Лихо С. Організована боротьба проти фермерства? // Наш час. – 1992. – 27 листопада.
14. Ми з тими, хто хоче Україні добра: звітна доповідь президента АФУ М. Шкарбана на VI з'їзді фермерів України // Наш час. – 1996. – 9 лютого.
15. Ухвала VI з'їзду Асоціації фермерів України // Наш час. – 1996. – 23 лютого.
16. Конференція вирішила // Наш час. – 1992. – 30 жовтня.
17. Спілка виступає за еволюційне реформування на селі // Селянська спілка. – 1997. – 13–19 травня.
18. Чепурний А. Надзвичайна ситуація вимагає надзвичайного селянського з'їзду. // Сільські вісті. – 1993. – 14 січня.
19. Новий довідник для вступника до ВНЗ I, II, III, IV рівнів акредитації / За ред. В. Співаківського. – К.: ДП «Гранд-Ліцей», 2006. – 380 с.
20. Вошецький В. Здолає дорогу тільки той, хто йде // Селянська спілка. – 1997. – 8–14 липня.

Г.Я. Буртяк

РЕФЕРЕНДУМ ЯК СПОСІБ ЗДІЙСНЕННЯ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Відповідно до ст.5 Конституції України, єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює її безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Однією з важливих форм безпосереднього здійснення влади є референдум, за допомогою якого народом України реалізується розв'язання найважливіших питань з конституційних, законодавчих та інших внутрішніх і зовнішніх проблем.

У науковій літературі референдум трактується як інститут, що забезпечує безпосередній вибір відповідного рішення, яке є предметом голосування. Референдуму притаманні такі характеристики: безпосередня участь громадян у представленні власної позиції, право лише на один голос кожного виборця та визнання волі більшості за основу в процесі прийняття правових актів. Загальними умовами проведення референдумів є чітка фіксація проблеми, з якої вони проводяться; на всезагальний референдум виносяться питання, які мають загальнонаціональний характер. Право участі у референдумах мають громадяни країни, які володіють виборчим правом [1].

Питання місця та ролі референдумів у політичному житті українського суспільства стали предметом багатьох наукових досліджень. Серед них варто насамперед назвати праці В. Погорілка, В. Федоренко, М. Ставнійчук [2], де ґрунтовно досліджені різні аспекти правового врегулювання використання цієї форми безпосередньої демократії. Проблеми реалізації народом права визначати і змінювати конституційний лад через проведення референдуму висвітлювалися у статтях В. Шаповала [3]. Питання застосування референдної демократії в Україні знайшли своє дослідження у працях М. Оніщука [4]. Гостра дискусія щодо безпосереднього здійснення влади через референдуми відбулася на сторінках тижневика «Дзеркало неділі» та газети «Голос України» [5].

Водночас у наукових розвідках представників політичної науки названа проблема майже не висвітлюється. Але з огляду на політичні події в сучасній Україні, вона, на наш погляд, безумовно, потребує й теоретико-політологічної рефлексії.

Враховуючи актуальність теми, метою даної публікації є аналіз застосування референдної демократії в Україні, причини їх бездієвості, шляхи поліпшення законодавчої бази щодо підготовки, проведення та імплементації результатів референдумів.

Як засіб безпосередньої демократії, референдум не є новою формою участі населення у вирішенні соціально-економічних і політичних питань, а також територіальних та інших завдань. Прийнято вважати, що перший референдум було проведено у 1449 р. у швейцарському кантоні Берні з питань фінансового становища цієї республіки. Символічно, що саме ця країна тримає першість проведення референдумів із юридичними наслідками і нині. Так лише за останню чверть століття у конфедерації їх було проведено декілька сотень – від визначення пофарбування муніципальних автобусів до встановлення розмірів собачих поводків. Нещодавно швейцарцями шляхом референдуму було прийнято рішення про вступ їхньої країни до ООН.

І все-таки чемпіоном в області екзотичних референдумів можна вважати США, де кожний штат має можливість проводити подібні заходи для зміни відповідних законів. Так півстоліття тому у штаті Мічиган лише після референдуму було дозволено продавати маргарин. Жителі Колорадо наприкінці 90-х років минулого століття на референдумі вирішували питання про встановлення в їхньому штаті ігрових автоматів.

У 20-х роках ХХ століття були проведені референдуми у Веймарській Республіці, Австрії, Чехословаччині, Естонії. Однак це не мало масового характеру. Після другої світової війни референдуми стали проводитися частіше і, насамперед, з питань державного будівництва та з приводу інших важливих проблем. Так, у період з 1991 по 1999 р. референдуми пройшли в Албанії, Білорусії, Боснії й Герцоговині, Естонії, Латвії, Литві, Македонії, Молдові, Польщі, Російській Федерації, Сербії, Словаччині, Угорщині, Хорватії, Чорногорії. Нині проведення референдумів передбачено Конституціями понад 20 держав світу. Загалом у минулому столітті

загальнонаціональні референдуми проводилися 256 разів: у Європі – 101, у країнах Африки та Середнього Сходу – 54, в Азії – 18; в Америці – 25, в Австралії та Океанії – 48 [6].

Всесвітня практика проведення референдумів, однак, засвідчує, що вони часто використовуються не лише як безпосередня форма реалізації народного суверенітету, але і як засіб легітимізації антинародних або неоднозначних, з погляду демократії, рішень. Наприклад, референдуми 1933-го, 1934-го і 1939 років у Німеччині, референдум 1947 року в Іспанії, референдуми 1978-го, 1980-го і 1998 років у Чилі.

Так за допомогою інституту прямої демократії проклав собі дорогу до необмеженої влади Адольф Гітлер, якому 89,9% німецьких виборців під час референдуму 19 серпня 1934 р. надали надзвичайні повноваження. Він неодноразово звертався до населення своєї країни за підтримкою й завжди її отримував. Це дозволило йому, всупереч міжнародним договорам, приєднати до Німеччини Рейнську область, Сілезію, Рур, Судети, а заодно й Австрію. Аналогічно чином було прийнято рішення про вихід з Ліги націй. Враховуючи гіркий досвід своїх попередників, сучасні німці відмовились від безпосередньої форми здійснення народовладдя й загальнонаціональних референдумів не проводять.

Заслуговує на увагу референдум щодо проекту нової Конституції Франції, проведений за ініціативою Шарля де Голля у вересні 1958 р., який поставив хрест на історії парламентської Четвертої республіки і відкрив шлях П'ятій республіці. Завдяки ще одному референдуму у 1962 р. де Голль домігся прямих загальних виборів президента. Однак навіть розумний авторитаризм генерала, який допоміг повоєнній Франції стати на ноги, не вберіг країну ні від глибоких потрясінь 1968 року, ні від вотуму недовіри і його відставки у 1969 році.

26 липня 1959 року на мільйонному мітингу в Гавані президент Куби Дортікос запитав у народу: «Чи хочете ви, щоб Фідель Кастро залишався на чолі уряду?» Мільйон сомбреро полетів у повітря, і на всю Гавану розкотилось громоподібне «Так». Так було започатковано так звані «референдуми під відкритим небом», на яких згодом приймалися основні кубинські закони.

У Радянському Союзі інститут референдуму юридично існував з 1977 р.: відповідно до ст. 5 і 108 Конституції СРСР найбільш важливі питання життя держави могли ставитись на всенародне голосування (референдум), закони могли бути винесені на референдум рішенням Верховної Ради СРСР. Фактично ж референдуми не проводились. Винятком є проведення 20 січня 1991 р. загальнокримського референдуму, за результатами якого Верховна Рада УРСР прийняла Закон України «Про поновлення Кримської АРСР». 12 лютого 1991 р. Єдиний, перший і останній всесоюзний радянський референдум, проведений у березні 1991 р. з питання про збереження Союзу РСР як оновленої федерації, залишив по собі досить тяжке та неоднозначне враження.

Референдна демократія в Україні бере свій початок з часу створення самостійної держави та прийняття відповідних законодавчих документів, якими започатковано проведення референдумів. Згідно з Конституцією України, Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень. Всеукраїнський референдум проголошується також за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менше як у двох третинах областей і не менш ста тисяч підписів у кожній області. Виключно референдумом в Україні вирішуються питання про зміну її території. Він не допускається з питань податків, бюджету та амністії [7].

Проведення референдумів України регламентується Законом України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» (1991), згідно з яким предметом його обговорення може бути затвердження Конституції України, її окремих положень та внесення до Конституції змін і доповнень; прийняття, зміна або скасування законів України або їх окремих положень; прийняття рішень, які визначають основний зміст Конституції України, законів України та інших правових актів. Виключно всеукраїнським референдумом вирішується питання про реалізацію права народу на самовизначення та входження України до державних федеративних і конфедеративних утворень або вихід з них.

На всеукраїнський референдум не виносяться питання, віднесені до повноважень органів суду й прокуратури; питання амністії та помилювання, а також питання податків та бюджету. На референдумі не можуть також розглядатися питання, пов'язані з обранням, призначенням і звільненням посадових осіб, що належать до компетенції Верховної Ради, Президента та Кабінету Міністрів України.

На місцеві референдуми можуть виноситися питання щодо повноважень місцевого самоврядування відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а також питання дострокового припинення функціонування відповідної Ради народних депутатів та її голови. Виключно місцевими референдумами вирішуються питання про найменування та перейменування сільрад, селищ, міст, районів, ліквідацію комунальних дошкільних навчальних закладів. На місцеві референдуми не виносяться питання щодо скасування рішень вищих органів державної влади й самоврядування [8].

Референдуми в Україні бувають різних видів, а саме: за територією проведення: загальнонаціональні – проводяться в масштабах усієї країни; місцеві – в межах окремих суб'єктів федерації (у федеративній державі) або адміністративно-територіальних одиниць (в унітарній та федеративній державах) з метою вирішення найважливіших питань місцевого значення. За предметом проведення референдуми поділяються на конституційні – на всенародне голосування яких виносяться проекти конституцій або конституційні поправки; законодавчі – коли розглядаються проекти законів або чинні закони; консультативні – з метою виявлення громадської думки щодо питань державного будівництва.

Результати конституційного й законодавчого референдумів мають найвищу юридичну силу. Вони є загальнообов'язковими для державних органів, слугують правовим підґрунтям їх правотворчої і правозастосовної діяльності. Результати ж консультативного референдуму не є обов'язковими для винесення адекватного рішення з опитуваного питання. Вони мають дорадчий характер, розглядаються й враховуються під час прийняття рішень відповідними державними органами.

Законодавством України передбачене проведення обов'язкових референдумів, предметом розгляду яких є питання, віднесені Конституцією до виключного вирішення в результаті всенародного опитування. Мова, зокрема, йде про зміну території країни. Факультивні референдуми проводяться з метою виявлення громадської думки щодо конкретного питання, яке цікавить певну частину населення того чи іншого регіону (наприклад, про встановлення вільної економічної зони).

У референдумах мають право брати громадяни України, які досягли на день їх проведення 18 років. Гарантується вільне волевиявлення. Голосування під час виборів і референдумів є таємним: контроль за волевиявленням громадян не допускається. Новий український референдум з питань, що раніше виносилися на референдум, може бути проведений через 5 років, а місцевий референдум – через 1 рік від дня проведення попереднього референдуму з цих самих питань.

Різновидом референдуму є плебісцит (лат. plebiscitum, від plebs – простий народ і scitum – рішення, ухвала, постанова) – один із видів загальнонародного голосування з метою розв'язання найбільш важливих і складних проблем соціально-політичного розвитку й життя суспільства, які мають загальнонаціональне значення. Однак цей вид загальнонародної демократії не є предметом нашого розгляду.

Новітня історія вітчизняних загальнонаціональних референдумів бере свій початок від референдуму 1 грудня 1991 року, який було призначено Верховною Радою Української РСР на підставі Закону Української РСР «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 р. Попри певні сумніви у долі всенародного голосування, його результати були більш ніж переконливими – 90,3% громадян Української РСР проголосували «за» Акт проголошення незалежності України. Переконливі результати голосування сприяли тому, що, починаючи з 1 грудня 1991р. по 31 січня 1992 р., Україну як суверенну незалежну державу визнали понад 100 країн. На підставі результатів референдуму Україна першою з колишніх радянських республік заявила про свій вихід з СРСР.

Подальший аналіз політичного життя українського суспільства дозволяє зробити висновок, що спроби вирішувати на всеукраїнському референдумі найважливіші проблеми суспільного й державного життя не завжди досягали поставленої мети, вони, на жаль, були одним з найбільш ефективних методів політичного шантажу.

Так у липні 1993 року, враховуючи складну політичну ситуацію в Україні, Верховна Рада прийняла рішення про проведення 26 вересня того ж року референдуму про довіру президенту і вищому законодавчому органу. Водночас опозиція замість референдуму запропонувала Л.Кравчуку дострокові вибори глави держави і Верховної Ради. Оскільки його популярність тоді була не високою, то він з такою пропозицією погодився, розраховуючи, що виграти вибори йому буде легше, ніж заручитися вотумом довіри населення. Однак його

.....

прогнози не справдилися, президентські вибори Л.Кравчук програв, а шантаж, як один з ефективних методів, спрацював сповна.

Ще один приклад. 31 травня 1995 р., продовжуючи сваритися з парламентом та вимагаючи додаткових повноважень, президент України Л.Кучма видав указ «Про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президенту України і Верховній Раді України». Маючи невисокий імідж серед населення, парламент проголосував за прийняття сумнозвісного Конституційного договору, згідно з яким Л.Кучма перебрав на себе максимальну повноту влади в країні, а указ про опитування завбачливо скасував.

Через рік історія повторилась. Президент Л.Кучма видав Указ «Про проведення всеукраїнського референдуму з питання схвалення нової Конституції України». Однак Верховна Рада на цей раз не дала себе обдурити. На другий день після опублікування Указу вона прийняла нову Конституцію України, звівши нанівець необхідність проведення референдуму.

Третій референдум в Україні відбувся 2000 р. На його розгляд було винесено 6 питань, однак 2 з них відхилив Конституційний суд. Результати голосування виявились наступними: 1) 90% учасників референдуму проголосували за скорочення чисельності вищого законодавчого органу; 2) 89% - за відміну депутатської недоторканності; 3) 85% - за надання президенту додаткових повноважень щодо розпуску Верховної Ради; 4) 82% - за введення двохпалатного парламенту. Результати голосування влаштували Президента, він вимагав їх негайної імплементації, тобто безпосереднього втілення у життя. Л. Кучма просив, пояснював, погрожував, забувши при цьому, що будь-які зміни до Конституції України можуть бути внесені лише Верховною Радою.

Виступаючи 9 лютого 2006 р. у Верховній Раді України зі зверненням «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 р.», Президент України В.Ющенко, зокрема, заявив, що «як гарант Конституції я не зробив і не зроблю жодного кроку на порушення Конституції в редакції, що набрала чинності з 1 січня 2006 року». На завершення промови Президент несподівано запропонував після парламентських виборів 2006 р. створити нову Конституційну комісію з представників політичних сил, громадськості, неурядових організацій, органів місцевого самоврядування, науковців, експертів з метою створення проекту нової редакції Конституції і винести його на референдум.

Чимало політиків, науковців, громадських організацій різко виступили проти поспішного переключення Конституції України, вважаючи, що введення Конституції в редакції, що набрала чинності з 1 січня 2006 р. (за неї 8 грудня 2004 р. проголосувало 402 депутати Верховної Ради) стало важливим компромісом, який не тільки дозволив В.Ющенку перемогти на президентських виборах, але й втримати країну від громадянських потрясінь. Вони не сприйняли президентський алгоритм проведення конституційної реформи, яким замість подальшого реформування політичної системи, зокрема, органів місцевого самоврядування, передбачалось повернення до президентсько-парламентської форми правління, виведення за конституційний процес Верховної Ради.

Все це, як і інші очевидні фактори, призвело до непомірних непорозумінь між різними гілками влади, особистісних конфліктів між Президентом України В.Ющенко та Прем'єр-міністром Ю.Тимошенко, незадовільної роботи Верховної Ради, політичної та економічної нестабільності в країні. Епіцентром конфлікту стало питання щодо прийняття нової Конституції чи внесення до неї поправок, а також спосіб вирішення цього питання.

Венеціанська комісія, яка є авторитетною європейською інституцією з розгляду документів щодо правових демократичних норм, оцінивши проект Конституції України, підготовлений у надрах секретаріату Президента групою науковців, очолюваною професором В. Шаповалом, відзначила, що найбільший подив у зарубіжних експертів викликав не так зміст проекту, як пропонований засіб його імплементації. Вони дійшли висновку, що запропонований проект Основного Закону не є новим варіантом, а лише консервативною версією чинного. Експертам незрозуміло, чому розробники обрали шлях прийняття «нової» Конституції через всенародний референдум, оскільки пропоновані зміни цілком могли б бути внесені як поправки до чинного Основного Закону. Комісія заявила, що ухвалення нової Конституції через референдум – це прагнення авторів проекту вивести за конституційний процес Верховну Раду [9].

За поданням президента України В.Ющенка Конституційний Суд розглянув питання щодо прийняття Конституції на загальнонаціональному референдумі і підтвердив висновки

венетіанської комісії, що це можливо лише при умові прийняття нової редакції Конституції України. Президент України може оголосити всенародний референдум про зміни до Конституції, але лише за умов внесення своїх поправок до Верховної Ради, схвалення їх простою більшістю парламенту, визнання їх Конституційним судом правомірними, схвалення їх на наступній сесії в цілому більшістю не менше 300 голосів. Конституційний суд також роз'яснив, що виносити на всенародний референдум питання щодо змін до основного закону не є обов'язковим [10].

На основі викладеного можна зробити наступні висновки та пропозиції.

1. Прийнятий 3 липня 1991р. Закон України «Про всеукраїнський і місцеві референдуми» є недосконалим і застарілим. Він не дає можливості повною мірою використовувати проведення референдумів для всенародного волевиявлення народу, подальшого удосконалення конституційно-правових форм безпосередньої демократії в Україні. Однак проект нового Закону про всеукраїнський референдум, поданий народним депутатом України Лавріновичем О.В., через політичні розбіжності між депутатами 19 вересня 2008 р. Верховною Радою прийнятий лише у першому читанні й переданий відповідним комітетам для подальшого доопрацювання. [11]

У плані підготовки нового закону про всеукраїнські та місцеві референдуми важливо було б врахувати, що кожний референдум – це досить дорогий спосіб виявлення народної думки, передусім, у матеріально-фінансовому плані. Варто звернути увагу й на те, що референдум може призвести до глибокого соціально-політичного розколу суспільства й викликати політичне протистояння. А тому необхідно виключити політичний авантюризм у самій постановці питання, яке виноситься на референдум. Виносити на всенародне обговорення, як правило, варто лише одне питання, щоб людям був зрозумілий його зміст.

Оптимальним шляхом законодавчого врегулювання всеукраїнських референдумів могла бути імплементація вказаної форми демократії у конституційне поле. Для досягнення цієї мети бажано запровадити обов'язковий контроль Конституційним Судом за конституційністю питань, що мають виноситись на всеукраїнський референдум до прийняття рішень про його проведення. Це потребує внесення відповідних змін і до Закону «Про Конституційний Суд України» [12].

2. Виключно важливими є проблеми, пов'язані із соціологічним забезпеченням проведення референдумів, які потребують свого розв'язання, а саме: 1) постановка під час референдуму запитань, стосовно яких у народі не вироблено певної позиції, коли люди не знають, за що мають голосувати. Це дає можливість використовувати референдум певним політичним силам у своїх цілях; 2) проблема формування запитання (запитань), які виносяться на референдум. Історія їх проведення у світі і нашій країні сповнена прикладів, коли тільки за рахунок «правильної» постановки запитання організатори референдуму домагалися поставлених цілей, нерідко навмисне заплутуючи населення, що бере участь у ньому; 3) багатозначність постановки запитання референдуму або комбінації в одному запитанні кількох. Це не дозволяє мати однозначну відповідь на поставлене запитання; 4) специфіка референдуму не як механізму виявлення волі народу, а підходу до аналізу стану громадської думки на певний період. Проблема в тому, що, на відміну від голосування, де виборці обирають певного політика або партію, в процесі референдуму опитування населення є не простим виявлення волі народу, а аналізом стану громадської думки з конкретної проблеми в певний період.

Найкращим виходом із такої ситуації в ході підготовки і проведення референдуму повинна стати обов'язкова участь соціологів, що має забезпечити коректну постановку запитань у бюлетенях для референдуму, професійну інтерпретацію даних всенародного опитування, що саме й уможливить уникнення ймовірних викривлень, зокрема й спроб різноманітних політичних сил привнести до організації референдумів свої егоїстичні політичні інтереси [13].

3. Конституційний Суд повинен дати конкретні, зрозумілі громадянам відповіді на питання щодо підготовки, проведення референдумів та їх імплементації.

4. Необхідно виробити механізми, які б унеможлилювали є ігнорування на всіх рівнях і, передусім, на рівні владних структур, вже чинного законодавства з питань референдної демократії. Незважаючи на роз'яснення Конституційним Судом порядку проведення референдумів за народною ініціативою громадян, Президент України В.Ющенко при наявності необхідних документів через надмірну політизацію цього питання не прийняв відповідного

рішення про проведення референдуму щодо вступу України до НАТО, ЄС, про статус російської мови. Невикористаним залишився й потенціал місцевих референдумів.

5. У зв'язку з відсутністю необхідних теоретико-методологічних засад з питань проведення референдумів в Україні є необхідність об'єднання зусиль політиків, науковців громадськості для розроблення національної концепції щодо використання референдумів для здійснення безпосередньої демократії, що сприятиме формуванню гармонійно розвинутого суспільства, забезпеченню політичної та економічної стабільності в нашій державі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи. Інституційний вимір. - Львів, 2004. - С.278-279.
2. Погорілко В.Ф., Ставнійчук М.І., Руда Н.І. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії та практики, - К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ, 2001; Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л., Референдум в Україні: історія та сучасність. (Шемшученко Ю.С. (заг. ред.) – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького, НАНУ; 2000.
3. Шаповал В. Основний Закон України та референдум: до питання про «стабільність» Конституції // Право України. – 2000. – №2. – С.3-5.
4. Оніщук М. Категорія «референдна» демократія в конституційному праві України // Право України. – 2007. - №11. – С.3-10.
5. Рахманін С. Введение в референдум. Краткий курс //»Зеркало недели». – 2006. – 28 января – 3 февраля (№ 3). И снова о референдуме. Там же. – 2007. – 3–9 февраля; (№4); 17-23 февраля (№6). Оніщук М. Короткий курс референдуму: коментар юриста // «Голос України». – 2006. – 14 березня.
6. Політологічний енциклопедичний словник За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д. Бабкіна, К.: – Генеза, 1997. – С. 297.
7. Конституція України: із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 08.2004р. – К.: Велес, 2007. – С.16-17.
8. Закон України про всеукраїнський та місцевий референдум від 3 липня 1991 року [Текст] // Вісник Верховної Ради. – 1991. – № 33. – 1992. – № 35.
9. Писанська В. Брак Голос України. – 2008. – 3 липня.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частини другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) м.Київ, 16 квітня 2008 року, № 6-рп/2008.
11. Про прийняття за основу проекту Закону України про всеукраїнський референдум: Постанова Верховної Ради України, м.Київ, 19 вересня 2008 р. № 566-VI.
12. Паламарчук М. Всеукраїнський референдум у політичній системі України // Право України. – 2005. – № 5. – С.42-44.
13. Полторак В., Петров О. Соціологічний механізм референдуму: проблеми реалізації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 204-211.

О.А. Колястрок

ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ПРОБЛЕМА ПОСТАНОВКИ Й ОКРЕСЛЕНOSTІ В СУЧАСНІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ

Однією з помітних тенденцій сучасної української історичної науки є звернення уваги дослідників до історії повсякденного життя суспільства. Йдеться не лише про опис повсякдення, а й розкриття його структури і смислів, проведення аналізу буденності як чинної складової історичного минулого.

Ще донедавна до повсякденного життя суспільства історики не мали такої цікавості, вважаючи його за маловартісну сферу, оскільки в ній зазвичай не відбувалось нічого надзвичайного, виключного, особливого. Повсякденність розуміли як сферу рутинних, звичних, одноманітно повторюваних з дня у день малих дій і вчинків, зрозумілих і доступних, виконуваних майже автоматично, без спеціального напруження свідомості і рефлексії. Цей аспект життя суспільства перебігав поза громадськими й державними інститутами, вона була непублічною, отже й не осмислювалась як вартісна, нею можна було знехтувати як малою величиною, що істотно не спричиняється на дії соціальних інститутів і механізмів їх суспільної взаємодії.

У межах класичних підходів соціального пізнання (представлених, зокрема, марксизмом, фрейдизмом, структурним функціоналізмом) повсякденність вважалась за нижчу

реальність. Вона тлумачилась лише як фон або ж зовнішня поверхня, за якою криється певна глибина, або ж завіса з фетишистських форм, за якою лежить справжня реальність (економічні зв'язки і стосунки в марксизмі, «воно» у фрейдизмі, визначальні для людської поведінки і світосприйняття стійкі структури у структурному функціоналізмі). Якщо дослідники і зупинялись на характеристиці окремих сторін чи проявів повсякдення, то лише з огляду на їх симптоматичність більш глибинного і вартісного уваги шару соціальної реальності.

Можна додати, що крім зневаження повсякденності потерпала ще й від упередженості, її звинувачували у нівелюванні особистості, бо не публічна буденність справді не потребує від людини звітності, відповідальності, включеності. Відомий радянський антикознавець Г.С. Кнабе відзначав, що повсякденність через її зрозумілість, непомітність, навіть банальність і посередність традиційні історики відносили її до так званої закритої сфери, протиставляючи відкритій – теренам високої культури [1, с. 17]. Повсякденність трактувалася класичною філософською традицією Заходу як анонімно-усереднений модус соціальності, як несправжня сфера людського буття, тому тема повсякденності посіла периферійне місце в системі класичного філософського знання, набула в ньому маргінального характеру. Відповідно, і в інших гуманітарних науках не було сформовано зацікавленості до буденного, в тому числі й в історії.

Попри свою опозиційність «великій» історії повсякденність не є позаісторичною. Адже кожна людина (пересічний громадянин чи політичний діяч) відбувається у щоденній практиці, в ній вона виявляє свою сутність, в ній вона соціалізується з усіма своїми знаннями, досвідом, намірами, талантами. У повсякденному житті в такий спосіб відбувається апробація і адаптація політичних ідей і програм, планів і проєктів, задумів і мрій. З огляду на це, повсякденність – дійсно «смісловий універсум» (за А.Шюцом), крізь який можна зрозуміти людину, її суть та історію. Зацікавленість реаліями щоденного життя суспільства зумовлена тим, що повсякденність є обов'язковим і невід'ємним підґрунтям соціалізації людини. На тлі повсякденності відбуваються політичні події, розгортаються особисті долі людей, реалізуються суспільні проєкти. Для соціальних істориків вона постає у функціонуванні суспільства як «природна», «самоочевидна умова людської діяльності» [2, с. 254-255].

Норми повсякденного життя певного суспільства чи певної соціальної верстви, навіть родини й окремої особи складаються поступово. Їх не можна спеціально програмувати, штучно конструювати, швидко реформувати. Вони шліфуються часом і обставинами, а точніше, практиками багатьох людей у безлічі повторюваних життєвих ситуацій. Повсякденність передбачає зрозумілість норм і правил для всіх членів соціуму (верстви, групи, суспільства), не виписаних спеціально, а на які люди зголошуються через їх прийнятність, доступність для кожного. Їх відбір відбувається шляхом взаємної згоди завдяки зрозумілості, розкодованості дій і вчинків усіх учасників щоденного контактування чи спілкування. Через повсякдення людина соціалізується, вона приймає/не приймає соціальні норми (у праці, на дозвіллі, на відпочинку, у приватно-родинній сфері, у побуті тощо). Повсякдення є простором суголосності, не в розумінні суто поступливості, а в сенсі звичайності. Його характер залежить від культурно опанованого людиною простору, рівня її потреб і можливостей, він [характер] залежить, визначається культурними обмеженнями певного соціального шару, культурними практиками тієї або іншої епохи [3, с. 8-89]. Це царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ [4, с. 291-292].

Повсякденність є тією сферою життя суспільства, що акумулює в різний спосіб різні сфери людського буття, до неї цілком можна застосувати таку ознаку, як голографічність (А.С. Сенявський) [5, с. 26]. Будь-який елемент суспільної системи знаходить у ній своє певне відображення. Проаналізувавши різні сторони повсякденного життя суспільства, вдумливий історик здатний з'ясувати його стан у різних «горизонтальних» формах і на різних «вертикальних» рівнях. У одиничних проявах повсякдення фокусується і відбивається строката сукупність суспільних стосунків, існуючих у суспільстві у певний час.

Регулятивні норми повсякденного побутування передаються з покоління до покоління як щось звичне, зрозуміле, прийнятне, звичайне, що не викликає подиву чи спротиву і не потребує пояснення. Однією з головних рис повсякдення і є його зрозумілість, доступність, підсвідома з'ясованість. У повсякденному житті людина не розмірковує над сакраментальними питаннями (хто ми, звідки і куди йдемо; у чому сенс буття?), вона не розв'язує морально-етичних проблем (це добре чи погано; що таке віра, чесність, гідність?), не робить

«гамлетівського» вибору (бути чи не бути; що робити; хто винен?). Людина просто живе. Але це «просте проживання» тому й можливе, що тримається на перевірених життєвих практиках і засвоєних моральних засадах.

Навіть коли ритм чи малюнок повсякденного життя кимсь з учасників соціуму порушується, всі інші його суб'єкти продовжують діяти за усталеними звичками, ледь не позасвідомо скорегувавши наслідки чийогось випадання чи похибки. Повсякденне життя вирізняється стабільністю і сталістю вивірених норм. На відміну від динамічного політичного життя з його різкими зламами, розривами, поворотами, повсякдення консервативне, воно не таке чутливе до ідеологічних і державних змін, воно виразно інертне. Воно може зберігати стандарти усталеного в минулому протікання не тільки попри швидку мінливість, а й всупереч змінам, уже закріпленим у суспільно-політичних інститутах.

Суспільство – це багатомірна, динамічна в просторі і часі система, що водночас виявляє себе у різних рівнях і площинах. Якщо брати «вертикальний» зріз суспільного буття, то в ньому обов'язковими є як мінімум три рівні: макро, мета і мікро, – хоча насправді ж їх набагато більше. «горизонтальних», змістових вимірів також безліч: економіка, політика, родина, етнос, соціальні стосунки, культурні інститути тощо. Втім, у реальному житті все переплетене, не розкладається по полицях і нішах; у разі вивчення окремих інститутів суспільного життя історик вдається до умовної автономізації предметної галузі, оскільки категоричне виокремлення призведе до схематизації у відтворенні, втраті справжнього наповнення.

Повсякденне життя різноманітне і багатолике. На нашу думку, у повсякденні за домінуючим способом виявлення життєдіяльності можна вирізнити кілька важливих сфер (зі значною мірою умовності меж між ними): 1) трудову (праця, навчання); 2) дозвілєво-відпочинкову (читання, відвідування театру, цирку, кіно, музеїв, виставок, заняття спортом, іграми, розваги, свята, урочистості, мандрівки); 3) репродуктивно-забезпечувальну (харчування, лікування, торгівля, транспорт, одяг, побут); 4) приватно-родинну (сім'я, родина, кохання, шлюб, діти, дім); 5) комунікативно-громадську (товариства, дружба, об'єднання).

Сфера повсякденності – сфера узгоджених дій, такої поведінки, де всі взаємопов'язані один з одним і інтерпретують світ разом [6, с.8,12,15]. Повсякденність виступає невід'ємною часткою нашого чуттєвого і раціонального досвіду, накопичувачем і транслятором актуальних для нас значень. Вона присутня тут і зараз, хоча ми її не помічаємо (як не бачимо повітря, що нас оточує, яким ми дихаємо і яке забезпечує режими функціонування підсистем нашого організму) і забезпечує культурно-історичний розвиток людини у просторі і часі [7].

Завдяки своїй стабільності, консервативності повсякденність набуває значення самостійної і самодостатньої сфери людського суспільства. Крім того, мережею присутніх і апробованих у ній смислів вона поєднує в одне ціле різні прояви життєдіяльності людини: приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними і морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси з загальносуспільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує у ментальні характеристики тощо. Таким чином, можна вважати повсякденність домінуючою сферою, яка має інтегративні можливості і повноваження.

Без вивчення механізмів щоденного буття людини не можливе адекватне розуміння не тільки її приватної сфери, а й суспільного життя в цілому. Суспільство – це не просто сукупність індивідів, груп чи верств, це система загальноприйнятих ними стосунків, вироблення яких хоч і відбувається на індивідуальному рівні, передбачає суспільну адаптацію з врахуванням державної політики та ідеології, національно-культурних традицій, а також щоденних життєвих практик.

Як показують дослідження у галузі соціальної психології, люди у своєму повсякденному житті створюють теорії, які допомагають їм зрозуміти себе, довколишній світ [8]. Ці теорії або «схеми» утворюють у процесі конструювання людиною реальності за посередництва здорового глузду, який у самому загальному вигляді являє принцип пізнання, заснований на життєвому досвіді. Сформовані у процесі такого пізнання «схеми» відображають необхідність повторюваних у життєвій практиці зв'язків між предметами, процесами і явищами (закономірності). Неодноразово апробовані «схеми» – уявлення поступово закріплюються у свідомості не тільки як знання, але й як віра у незмінність виявлених зв'язків. сторичні закономірності реалізуються не автоматично. У складному і суперечливому русі історії перетинаються чи зіштовхуються різні процеси, в яких людина може бути пасивним агентом, і такі, де її активність проявляється самим прямим і безпосереднім чином. Для розуміння цих

останніх (їх іноді визначають як суб'єктивний аспект історичного процесу) необхідне вивчення не тільки суспільно-історичних передумов тієї або іншої ситуації, але й специфіки самого діяча – людини. Якщо ми вивчаємо історію з точки зору діяльності людей, нам не обійтися без психологічних передумов їх поведінки. під дією виключно складних соціально-історичних процесів складаються специфічні форми історичної і соціальної поведінки, епохальні і соціальні типи реакцій, уявлення про правильні і неправильні, дозволені і недозволені, високі і негідні вчинки. Виникають такі регулятори поведінки, як сором, страх, честь. До свідомості людини долучаються такі складні сімейні, релігійні, загальнокультурні, етичні норми, на фоні яких складається психологія групової поведінки.

Отже, звернення до історії повсякденності цілком виправдане й необхідне на сучасному етапі розвитку історичної науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кнабе Г.С. История. Быт. Античность // Быт и история античности. – М., 1988.
2. Козлова Н. Н. Повседневность // Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2001. – Т. 3.
3. Лелеко В.Д. Пространство повседневности в европейской культуре. – СПб.: СПбГУКИ, 2002. – 320 с.
4. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002.
5. Сенявский А.С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований // История в XXI веке: Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества / Под общ. ред. В.В. Керова. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001.
6. Золотухина-Аболина Е.В. Повседневность: философские загадки. – К.: Ніка-Центр, 2006.
7. Волохов С.П. Естественная речь и мир повседневности: нахождение смысловых границ // Естественная письменная речь: исследовательский и образовательный аспекты. Ч. II: Теория и практика современной письменной речи: Материалы конференции / Под ред. Н.Д. Голева. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. – С. 169-177.
8. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. – СПб., 2002.

Т.П. Антонішина, І.П. Мельничук

СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ В ГАЛУЗІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНО-ЄВРЕЙСЬКИХ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМВІДНОСИН

Міжнаціональні відносини завжди були одним з основних аспектів політичної діяльності будь-якої країни. Наша Батьківщина в цьому відношенні не є винятком. Процес становлення новітньої Української держави потребує розробки і дослідження різних аспектів державного будівництва, в тому числі вироблення державної концепції етнонаціональної політики. Для стабільного та ефективного функціонування цієї концепції необхідно ґрунтовно вивчати особливості здійснення етнонаціональної політики в різні часи історичного поступу України до створення незалежної держави. Зокрема значний і вагомий матеріал для наукового дослідження становить етнонаціональне життя та міжнаціональні взаємовпливи населення українських земель у 1920-х рр.

У даній статті зроблено спробу розкрити стан розвитку сучасної методологічної бази досліджень міжетнічних взаємовідносин українців та євреїв у перше десятиліття становлення радянської влади. Особливість цієї проблеми полягає в тому, що вона досі не отримала комплексного висвітлення, хоч окремі її аспекти вивчали різні дослідники, зокрема В. Гусев, О. Найман, В. Орлянський, І. Погребинська, О. Рафальський, Л. Якубова та ін. [1; 2; 3; 4; 5].

Взаємини двох народів ведуть свій лік від Х-ХІІ ст. проте як вітчизняні, так і зарубіжні наукові академічні у сучасному розумінні слова дослідження почали формуватись тільки на зламі ХХ і ХХІ ст. На сьогодні немає чітко визначеного напрямку історичної науки, на основі якого має проводитись систематизація та узагальнення накопиченого фактичного матеріалу. Більшість авторів, котрі займаються питаннями етнонаціональних відносин в Україні визначають об'єктом своїх досліджень відносини між суб'єктами національно-етнічного розвитку — націями, народностями, національними групами та їхніми державними утвореннями, їх сутність і характеристику в сфері національної політики влади, етнотериторіальних, етнотериторіальних та етнокультурних процесів [6]. Перший суттєвий крок на шляху інституціоналізації міжетнічних та міжнаціональних відносин українців та євреїв в методології історії зробив Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І.Ф. Кураса. Його науковці досягнули вагомих успіхів у теоретико-методологічному обґрунтуванні нового напрямку соціогуманітарних наук – етнополітології, розробці об'єктно-предметної зони політології та етнополітології і вдосконаленні понятійно-категоріального апарату цих наук, осмисленні діалектики взаємодії етнічних і політичних, етнічних і регіональних факторів. Сьогодні ними провадиться дослідження етнонаціональної специфіки, характеру та особливостей політичного процесу і політичної культури в минулому і сучасному Україні, релігійної ситуації і взаємовідносин різних конфесій [7].

Першу та найбільш вагому спробу виділити комплексну науку про українське єврейство у його тісному взаємозв'язку із українством зробив відомий філолог Мартен Феллер. Він є автором терміну «україноюдаїка» і саме він наповнив його змістом – «це комплексна, переважно етнокультурологічна наука про українське єврейство у його глибинних взаєминах і взаємопроникненні з українцями»[8, с. 126]. Ця нова наука покликана розвиватися за рахунок вивчення співжиття українців та євреїв як етнічних та національних спільнот. Тобто пояснювати існуючі і формувати нові продуктивні моделі міжнаціонального співіснування, шляхом подолання штучних стереотипів, багаторічної замовчуваності та політичних спекуляцій на цій темі. Основними завданнями україноюдайки автор бачив дослідження долі, традицій, побуту, менталітету українських євреїв як невід'ємної складової частини історії України. Також М. Феллер закликав вивчати українських євреїв та українсько-єврейське взаємопроникнення за регіонами України, оскільки цілком різні, а часом, навіть протилежні тенденції склалися на Поділлі та, скажімо, у Прикарпатті. Як професор філології вчений наголошував, що завжди слід підкреслювати мовні взаємовпливи та взаємозв'язки, які є найбільш доказовим матеріалом для констатації контактів між народами.

Наука україноюдаїка покликана допомагати долати історичні кривди та прикри непорозуміння українського та єврейського народів. Тому, не випадково, що вона знаходить схвалення в середовищі української інтелігенції. Доказом цього слугує конференція присвячена пам'яті М. Феллера «Читання з україноюдайки –2008. Актуальні питання україноюдайки» що відбулась у Дрогобичі.

Проте, слід констатувати, що історична наука ще тільки розпочала інституалізацію цього напрямку в методології історії, а тому межі предмета залишаються розмитими, не окреслене й коло тих наук, які можуть мати зв'язки із україноюдаїкою.

Наразі спробуємо проаналізувати існуючі у історії, філософії, соціології, політології визначення етнонаціональних взаємовідносин як базису україноюдайки. Це завдання тим цікаве що доводиться інтегрувати методи і підходи інших наукових дисциплін. Багатоплановість україно-єврейських взаємовідносин вимагає об'єднання наук, оскільки дослідження даної галузі знань може бути тільки комплексним і системним.

Філософія розглядає процес розвитку і функціонування міжетнічних взаємин на трьох основних рівнях. Перший рівень — це процес об'єктивної саморегуляції, що відбувається на основі функціонування міжнаціональних відносин, свободи взаємовідносин, спілкування суб'єктів етносуспільного буття, свободи вибору етносом, етнічною індивідуальністю свого власного розвитку, зокрема організації в економічній, соціально-політичній і духовній сферах життєдіяльності суспільства, форм реалізації свого внутрішнього етносоціального потенціалу. Другий рівень — регулювання процесів здійснення міжетнічних взаємин інститутами і засобами громадянського суспільства, його основними структурами. До цього рівня належить державне регулювання процесів розвитку етносуспільного буття, що безпосередньо чи опосередковано впливають на розвиток етнонаціональних відносин, суб'єктом якого виступають усі складові влади. І, нарешті, третій рівень регулювання здійснюється на основі свідомого, внутрішнього саморегулювання особистістю свого етносоціального потенціалу, його самореалізації.

Усі три рівні функціонування розвитку етносуспільного буття не перебувають в ієрархічній залежності один від одного, а мають реалізувати себе в діалектичній єдності. Їхній оптимальний вплив на міжнаціональне спілкування, регулювання і саморегулювання його розвитку відбувається не завдяки ієрархії цих рівнів, а в результаті багатогранного і всебічного розвитку кожного рівня, різноманітності їх проявів [9, с. 296].

Керуючись працями колеги та продовжувача справи М. Феллера П. Іванишина, можна окреслити характеристику методології міжнаціональних стосунків як гуманітарну методологію націоналістичного типу, яка є іманентною українській герменевтичній традиції системою регулятивних принципів національного мислення. Йдеться про ідейно-наукову базу

національного світогляду, що випливає з класичної філософії національної ідеї та онтологічно-екзистенціальної інтерпретації сенсу національного існування і спрямована на освоєння, вивчення і захист буття нації [10]. В основу цієї універсальної методології покладено досягнення філософії нації, націології та передусім націоналізму.

Психологи вивчають головним чином відносини на рівні міжособистісного спілкування, тому індикатором для них служать установки на особистісні контакти з людьми іншої національності. Етносоціологія тримає у полі зору й інші види взаємодії, тому включає у вивчення також ставлення до цінностей, норм іншої культури, готовність до адаптації і міжкультурну взаємодію. Вивчати останні феномени ставлять своїм завданням і соціальні психологи, коли мають справу з великими групами. Психологи вивчають варіабельність психологічних характеристик і закономірностей. Етнокультурні змінні допомагають їм повному поглянути на «традиційні психологічні універсали». Етнокультурні контекст для них - приватний випадок соціального контексту.

У етносоціології при вивченні міжетнічних відносин в центрі уваги знаходиться поведінка людей різних національностей в сфері міжнаціональних взаємодій. Психологічні закономірності важливі, але вони - один з факторів, що впливають на поведінку групи.

При цьому поведінка людей розглядається не тільки через вчинки, але й через факти свідомості, сприйняття дійсності - погляди, уявлення, установки, орієнтації, цінності.

Психологія міжетнічних взаємодій вивчається за допомогою соціально-психологічних теорій середнього рівня. Аналіз здійснюється через особу, включену в етнічну групу. Природно, ступінь такого включення у людей дуже різний і залежить не тільки від типу особистості, а й від культурних традицій, конкретних ситуацій. При вивченні психології міжетнічних відносин використовується ряд соціально-психологічних теорій. Одна з них - теорія особистості. Для неї перш за все важливі уявлення про структуру особистості, які склалися в її рамках. Відомий російський психолог та соціолог І.С. Кон писав, що одні розуміють особистість «в єдності індивідуальних властивостей та її соціальних ролей», інші - як сукупність інтегрованих в індивіда «соціальнозначимих рис, що утворилися в прямій і непрямій взаємодії цієї особи з іншими людьми». При вивченні міжетнічних відносин другий підхід фактично є домінуючим [11].

Психічними утвореннями як підсумковими продуктами взаємодії цих процесів є соціальні установки. Через них звичайно і вивчають міжетнічні відносини. Теорія установки - це теж спеціальна соціально-психологічна теорія, що пояснює відношення до міжетнічних установок як до одного з видів соціальних установок і визначає диспозицію особи і групи в міжетнічних відносинах.

Досліджуючи міжнаціональні стосунки, важко оминати аналіз цього поняття зроблений політологами. Всі питання про сутність, характер, форми життєдіяльності, взаємовпливи етносів, їх взаємозв'язок із владними структурами вивчає етнополітологія - складова частина політології.

Слід виділити деякі функції етнополітики. Це функція забезпечення специфічних потреб різних етнопонаціональних груп у сфері мови, національної культури, традицій та ін. Є також функція стабілізації міжетнічних відносин, що передбачає настанову на згоду й міжетнічний консенсус, розв'язання міжетнічних колізій та конфліктів на базі взаємного врахування інтересів та виключення конфронтації з арсеналу взаємодії народів, свідомий вибір конфліктуючими сторонами діалогу як загальноприйнятної форми вирішення суперечливих питань. Важливою є функція формування культури міжнаціонального спілкування. Сприяючи реалізації націо»нальних інтересів, етнополітика забезпечує моделювання і прогнозування етнополітичних ситуацій, що можуть виникнути як у стосунках між етносами, так і у відносинах етносів з державою. Інноваційність має базуватися на вивченні тенденцій національного розвитку, мотивації й спрямування діяльності основних суб'єктів етнополітики, на врахуванні ступеня загостреності конфліктних ситуацій, особливостей етнопсихології насе»лення, традицій тощо.

Для реалізації поставлених завдань та з метою поглиблення досліджень міжнаціональних відносин етнополітологія озброєна низкою методів пізнання. Найважливішими з них є нормативно-ціннісний підхід, що орієнтує на розроблення ідеалу політичного устрою, функціональний метод спрямований на аналіз реального життя з усіма його протиріччями, біхейвіористський метод, що базується на дослідженні поведінки окремих

груп і особистостей та антропологічний підхід як аналіз зв'язків між природою людини та існуючою в державі політикою [12, с. 13].

Таким чином, при всіх відмінностях у підходах до міжнаціональних контактів взагалі та україно-єврейських зокрема в сучасній гуманітаристиці виділяють наступні групи, що стосуються даної проблематики: макро- і мікросередовище, нація та етнос, міжособистісні відносини в різних мікросоціальних групах, об'єктивна історична дійсність тощо.

Питання міжнаціональних взаємин наразі виступає у якості вкрай загального позначення специфічної сфери наукових досліджень, до розробки окремих аспектів якої звертаються представники різних дисциплін, подекуди ігноруючи спроби наукового діалогу в межах згаданої сфери. За таких умов особливо актуально видається проблема методологічної інституціоналізації україноюдаїки як спроба долучити вказаний напрям гуманітарних досліджень в наявну систему дослідницьких парадигм, намагаючись не тільки усвідомити сучасний стан їх розбудови, але й передбачити хоча б окремі тенденції їх подальшого розвитку.

Поряд з міждисциплінарними принципами пізнання україно-єврейських відносин важливе значення у системі методології мають власне історичні способи та засоби пізнання. Реконструкція непростого сплетіння міжетнічних взаємин неминуче ставить низку методологічних проблем, котрі пов'язані зі складностями узагальнення і оцінки різноманітних і нерідко взаємовиключних даних, що розкривають внутрішню неординарність і мінливу динамічність спільного співжиття цих двох народів. Всі методи що охоплюють досліджувані явища поділяються на декілька груп: загальнонауковий діалектико-матеріалістичний метод, загальні методи, спеціальні та приватно-наукові методи що ґрунтуються на принципах системності, історизму, науковості, гуманізму, світоглядного плюралізму та інтегративності знань. Об'єктивність передбачає правдивий і неупереджений аналіз усієї різноманітності фактів у їх діалектичному зв'язку. Принцип історизму вимагає розглядати всі явища і події в русі та на підставі закономірних причинно-наслідкових зв'язків – від їх виникнення, через усі періоди розвитку, до зникнення. Принцип гуманізму вимагає пояснення й оцінки історичних подій з точки зору високих моральних критеріїв. Він означає пріоритет загальнолюдської моралі над усіма державними, національними, класовими, груповими та іншими інтересами. Світоглядний плюралізм утверджує існування багатьох незалежних одна від одної теорій, концепцій пізнання, методів. Він означає відмову від монополії на істину з боку однієї концепції, що забезпечує повну свободу творчості ученого, пошуковий характер досліджень минулого.

Діалектико-матеріалістичний метод пізнання загальнонауковий і розробляється філософією. В україноюдаїці він визначає загальні напрями і підходи до вивчення міжетнічних взаємовідносин, озброює істориків принципами та категоріями наукового пізнання. На основі діалектики сучасна гуманістика виробляє свої методи, що відповідають цілям і завданням тої чи іншої науки, а також особливостям досліджуваних ними явищ.

У процесі досліджень застосовуються різноманітні загальнонаукові і спеціальні методи: діалектичний метод, відповідно до якого міжнаціональні відносини та національно-етнічне буття розглядаються у їх розвитку, взаємозв'язку та взаємодії; методи аналізу та синтезу, за допомогою яких визначається роль і місце національно-етнічних прав особи у системі прав людини; методи абстрагування та моделювання – для розробки механізму реалізації прав національних меншин, визначення структури міжнаціональних відносин, формулювання понять та визначень (міжнаціональні відносини, право на національне самовизначення, правові гарантії реалізації прав національних меншин, національно-культурна автономія тощо).

Із спеціальних методів дослідження знайшли своє застосування: історико-правовий – для дослідження практики врахування національно-етнічних чинників у правовому регулюванні на теренах України на різних етапах її історичного розвитку; формально-логічний – для формулювання понять та визначень (механізм реалізації прав національних меншин, національно-культурна автономія тощо); системно-структурний та структурно-функціональний – для дослідження існуючих нормативно-правових документів за ступенем врахування національно-етнічного чинника, для обґрунтування необхідності виокремлення групи прав людини, пов'язаних з її національно-етнічною приналежністю і самобутністю; статистичний та соціологічний – для аналізу кількісного складу національних меншин в Україні, динаміки зміни його чисельності, для дослідження практики міжнаціональних відносин, реалізації прав національних меншин в Україні, феномену національно-етнічної самоідентифікації тощо; метод прогнозування – для визначення можливих наслідків нехтування національно-етнічним

чинником у правовому регулюванні, а також розробки пропозицій щодо подальшого виховання національної культури та прищеплення толерантності серед сучасного населення України.

В цілому весь комплекс історичних, соціальних та гуманітарних наук, що використовуються для дослідження україно-єврейських відносин – перебуває в процесі організаційного та концептуального становлення, пов'язаного із новизною об'єкта дослідження. На сьогодні ми маємо поки що початок міждисциплінарної співпраці, ще в майбутньому розвій історичних шкіл які з різних боків за допомогою різних концепцій та методик пояснять сутність та закономірності історичного розвитку міжнаціональних зв'язків та етнополітичного життя в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гусев В. Бунд в суспільно-політичному житті України /кінець XIX ст. – 1921р. // Автореферат дис. докт. істор. наук. – К., 1999.
2. Найман О.Я. Історія євреїв України. – К., 2003.
3. Орлянський В.С. Євреї України в 20-30 роки XX ст.: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000;
4. Погребинская И. Современный методологический подход к проблеме украинско-еврейских отношений (начало XIX-начало XX веков) // Евреї в Україні: історія, культура, традиції/ Збірник статей. – К., 1997. – С. 209-226.
4. Рафальський О.О. Національні меншини України в XX ст.: історіографічний нарис. – К., 2000. – 26 с.
5. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-ті – пер. пол. 30-х рр. XXст. – К., 2006. – 507 с.
6. Див.: Роговий В.М. Україно-російські етнонаціональні відносини в Україні в 20-30-х рр. XX ст. // Автореферат дис. канд. істор. наук. – К., 2001. – 14 с.
7. Прилуцька О.П. Вітчизняна історична наука в умовах незалежності: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса // Ел. ресурс: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum.
8. Феллер М. Про наших великих духом . Есеї з україноюдаїки. – Львів, 2001. – 129 с.
9. Філософія. Навч. Посібник / За ред. І.Ф. Надольного. – К., 2003. – 457 с.
10. Іванишин П. Україноюдаїка Мартена Феллера: шлях до співбуття // Ел. ресурс: <http://www.universum.org.ua>.
11. Втеча від свободи // Ел. ресурс: <http://www.kumarchik.org.ua>.
12. Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред.. О.В.Бабкіної. – К., 1998. – 368 с.

ПОДІЛЬСЬКЕ ЖИТЛО В СИСТЕМІ ЗВИЧАЇВ ТА ОБРЯДІВ

Житло, займаючи особливе місце у духовній сфері життя кожного народу, відіграло і продовжує відігравати особливу роль у просторовій поведінці людини [1]. Народне житло українців як суттєвий елемент матеріальної культури віддавна привертає увагу дослідників в українській етнографії. Перші спеціальні описи народного житла та обрядів українців припадають на кінець XVIII – 90-ті роки XIX ст., коли українська етнографія перейшла від нагромадження окремих відомостей про народну культуру до створення спеціальних досліджень з важливих розділів культури і побуту [2]. Однією із перших праць, де розглядається система обрядів, пов'язаних із будівництвом житла східних районів Поділля, є «Труди етнографічно-статистичної експедиції...» П.П. Чубинського [3].

На певні локальні особливості українського подільського житла звернув увагу відомий український дослідник Ф. Вовк. На поданому ним аналізі етнічних традицій українського народного житла формулюються певні концепції щодо характеру етнокультурних зв'язків, зокрема рис культурно-побутової спільності та відмінності українського та російського народів [4]. Вагомий внесок у дослідження подільського житла зробили відомі українські етнографи Т.В. Косміна [5], А.Г. Данилюк [6], В.П. Самойлович [7].

Житло для селянина було центром його Всесвіту, місцем, де проходило все життя, – від колиски до могили. Тож коли будували нову хату, намагалися зробити все, дотримуючись всіх звичаїв, засторог, навіть найменших забобонів, щоб привернути до себе всі добрі сили, багатство, щастя та благополуччя [8].

Закладання нової хати, початок забудови садиби завжди супроводжувалися багатьма обрядами. Найбільше уваги приділялося вибору нового місця для житла [9].

Вибір місця під житло було одним з найважливіших елементів в процесі будівництва для українського селянина. Тому й сьогодні деякі обряди збереглися у подільських селах та мають певний сакральний зміст. Ми зустрічаємо їх в різноманітних формах, хоч і призначення залишається єдиним і незмінним – захист нового житла від різних стихій та нечистих сил.

Право обирати місце для нового житла належало зазвичай господарю. Хоч в деяких випадках господиня мала право йому радити та підказувати певні деталі або ж обряди. І від правильності вибраного місця залежала подальша доля родини, що буде жити в майбутньому будинку. Тому і казали в народі, що існують «чисті» та «нечисті» місця. Саме це і мав дізнатися господар при виборі місця [10].

Заборонялося будувати на теренах, де раніше була дорога, на перехресті, на межі, бо «неспокій в хаті буде», на місці старих поховань. Боялися ще так званих «чортових місць» – так називали на селі місця, де дуже часто траплялися нещасні випадки. Чортовими місцями також вважали місце, де була корчма або млин. Інколи неподалік таких місць ставили дерев'яні хрести, які відвертали злих духів від них. Поганою прикметою вважалося будувати хату на тому місці, де zostалися залишки старої хати, бо старі люди вірили, що в такій землі залишилась негативна енергія минулої хати. На таких місцях зруйнованої хати садили дерева чи кущі.

Правильність вибору місця забудови раніше перевіряли за допомогою обрядів, більшість з яких виконував чоловік, як голова родини, або син. Ось деякі з обрядів. Коли місце для забудови було вже обране, то господар запрягав коня та оборював навколо тієї ділянки так, щоб вийшло коло, яке служило оберегом, «щитом» від злих духів. Після цього господар брав коня і переводив через обрану ділянку. Якщо кінь йшов і не пручався, то місце вважалося добрим, а якщо кінь вагався і зупинявся, то господарі ще раз освячували землю або шукали іншу ділянку [11]. Крім коня, для вибору місця під майбутнє житло також використовували корову. На певній ділянці, де планувалося будувати хату, випускали худобу і залишали її доти, поки вона не вляжеться пережовувати жуйку. Це місце і вважалося добрим для побудови хати [12]. Також місце вважалося добрим, якщо на нього ляже собака, адже, за народними віруваннями, собака є «сторожем» хати і відчуває те, що не може відчувати людина.

Інший обряд, зазвичай виконувала жінка. Рано, щойно зійшло сонце, господиня мала зварити одне яйце, яке кропилося свяченою водою. Потім, взявши його, ставала на обрану

ділянку і клала яйце на землю. Після чого читала молитву «Отче Наш!» і перехрещувала обране місце. Якщо після молитви яйце не покотилося, не змістилося на жоден сантиметр і не дало тріщин, то таке місце вважалося спокійним і придатним для забудови. Після цього те яйце закопували на тому ж місці, де його вперше поклали. Якщо ж зміщалося або тріскалося, то в жодному разі не можна було будувати на такому місці [13].

Найпоширенішим на Поділлі був наступний спосіб ворожби: по кутах майбутнього будинку звечора господар насипав купки зерна (жито, пшениця). Якщо на ранок наступного дня зерно залишалося незачепленим, то таке місце вважалося «чистим». А якщо було зачіплене чи з'їдене, то повторювали цей обряд. Якщо протягом кількох разів не зберігалась цілісність купок із зерна – місце вважалося «нечистим» [14].

Найчастіше такі обряди-ворожіння тривали з вечора до ранку, що мало символічне значення. В народній демонології ніч виступає як час, коли діють чорти, відьми, упирі, отже, виявити їх легше саме вночі. Вірили, що звір, плазун, «нечистий дух», диявол бере хліб лише в «нечистому місці», а в чистому ніколи [15].

Однією із умов успішного будівництва вважався час закладання житла. Найчастіше закладали навесні та влітку. Та і фундамент намагалися закладати у новий місяць. Найсприятливішими днями вважались – вівторок, четвер, п'ятниця [16]. У понеділок ніколи не зачинали будувати або робити якусь важливу роботу, бо цей день тижня вважався важким. Заборонялося будувати також у неділю, тому що це «Божий день» і тому не можна робити жодної роботи.

Розпочинали будувати житло дуже рано, при перших променях сонця та в присутності всіх членів родини. Перш ніж забити в землю перше поліно, вся земля освячувалась свяченою водою, а потім господар малював палицею на ділянці хрест, а родина під час цього читала молитву. У центрі майбутнього будинку, перед передбачуваною піччю або ж на покуті, ставили лаву, застелену рушником, на неї клали хрест, букет квітів, хліб, сіль і ставили квартиру з водою або вином.

Під кути майбутнього житла закладали найчастіше зерно. Часто використовували колоски пшениці (по одному колоску під кожен кут – «щоб господарство до ладу було», клали ще і гроші (монети), «щоб родина у достатку жила», сипали мак, «щоб діточки були здорові». Траплялися випадки, коли під кути хат закладали шкаралупу з освячених крашанок, писанки. Адже люди вірили, що в них зберігається добро та «святий дух», бо писанки та крашанки часто зберігали за образами. Крім того, писанка у світогляді українців слугує оберегом [17]. Іноді, слідуючи архаїчним традиціям, під головний кут будинку заривали череп або голову великої рогатої худоби, коня, вівці або барана, собаки, кішки, курки або півня. Потім старший майстер брав рушник з хлібом, цілував його із словами «Господи, допоможи» і починав роботу. Рушник, а іноді відріз тканини і гроша (свого роду аванс) майстер забирав собі. Якщо у нього були помічники, він розраховувався з ними сам [18].

До початку будівництва господиня готувалася зазалегідь – вишивала рушник. Коли розпочиналось будівництво нового житла, вона мала розстелити його на тому місці, де мав бути ганок, і читала молитву, під час якої кожен з членів родини мав поцілувати рушник та доторкнутись рукою до землі. Такий обряд символізував єднання сім'ї із землею та духами предків. Після цього дійства господиня обережно складала рушник і берегла аж до одруження своїх дітей, бо хто першим з дітей вступав у шлюб, той мав у перший день «переходин» у нову хату, постелити його на порозі і прочитати молитву. Цей обряд проводився для того, щоб у новій хаті «життя було добрим, як у батьківській» [19].

Щоб житло було довговічним, перший камінь майстри прагнули закласти в той момент, коли повз них пролітав ворон.

На закладах майстра пригощали особливо, боячись, щоб він не «зарубав» кого-небудь під час закладки першої підвалини (балка у фундаменті) нового житла, тобто щоб ніхто з господарів не опинився перед його очима: вважалося, що той, кого майстер побачить, може незабаром померти. Як і при зведенні нової хатини, суворо стежили за тим, щоб «навхрест дерево не клали». Інакше в будинку незабаром буде небіжчик.

Відповідно до звичаїв, гроші, зерно, хліб, вино, трави, квіти, злаки, часник, овечу шерсть, лампадки, ікони, ладан, освячену воду, проскурки і інші предмети жертвовної атрибутики, як і перший камінь, і перший глиняний вальок, обов'язково повинен був закласти господар житла [20].

Наступний важливий етап в будівництві житла – зведення (піднімання) сволока. Сволока займав важливе місце в сільській хаті, тому йому надавали обрядового значення. Закладання сволока відбувалось у кілька етапів. До першого етапу входив вибір дерева, з якого мав витесуватись сволок. У жодному разі не дозволялось використовувати в будівництві дерево, в яке вдарила блискавка. Не використовували у будівництві і осики, бо це прокляте дерево – на ньому повісився Іуда [21]. Тому деревину підбирали ретельно. Після цього господар витесував сволок і освячував його. Під час його закладання родина мала почитати молитву. Під його «голову» (зі східного боку) закладали різні предмети, освячені в церкві, найчастіше – ладан (як оберіг від ударів блискавки), на іншому (глухому) кінці сволока – шматочок хліба, сіль, гроші («для багатства») і шерсть («для сухості і тепла»). Під час зведення сволока не можна було стукати, щоб дим не йшов назад в будинок. Також під час встановлення сволока вважалося поганою прикметою, якщо він давав тріщину або без причин падав. Тоді це було знаком, що у цій хаті неспокійно. У таких випадках робили інший сволок або ще раз освячували. Часто сволок переносили з старої хати у нову.

На сволоці вирізьблювалися хрест і кілька рядків молитви, імена членів родини. За сволок клали пучки часнику, полину, щоб відлякувати злих духів. Він підтримував дах хати і слугував своєрідним орієнтиром у сфері прикмет, адже по тому, який вдається сволок, люди судили і про майбутнє життя в новій хаті [22].

Сволок відіграв велику роль і у весільній обрядовості. Коли дівчина хотіла щасливо вийти заміж, то вона плела вінок із свіжих польових квітів і вішала його на кілок чи гвіздок на сволоку біля вирізьбленого хреста. Люди вірили, що таке дійство допоможе дівчині скоріше «прикликати долю» до своєї хати [23].

Зазвичай після зведення стін і їх перекриття майстер прибивав до сволока хрест і квіти. Господар у свою чергу прив'язував до нього кожух або кожущок («щоб в будинку було тепло»), скатертину («для чистоти і порядку»), хустку з хлібом і сіллю («щоб в будинку завжди були хліб і сіль»). Хустка, хліб і сіль призначалися в подарунок майстрові [24].

Після закінчення основних будівельних робіт майстер вітав господарів і дарував їм вінок з польових квітів. Потім, перев'язавши господарів житнім перевеслом, вели їх до річки для купання або кидали у діжку з водою. А якщо було холодно, то обливали водою прямо в хаті. Проте купання та обливання могло замінюватись і киданням в заміс (обмазування глиною) [25]. Майстер також прикріплював букет з освячених польових квітів, трав на гребінь даху. Такий обряд називався «квіткою». Обряд «квітки» зберігся і донині. Це було своєрідним сигналом завершення основних будівельних робіт та свідченням того, що господареві пора розрахуватися з майстром, а господині – накрити стіл для нього і гостей [26].

У наявності трансформація обряду, який з магічного дійства, покликаного оберігати хатину і її мешканців від всяких бід і напастей, перетворився на звичайний сигнал-символ.

Для запобігання нещасних випадків у новому будинку було прийнято не доводити до кінця окремі роботи. Наприклад, могли залишити непокритою якусь частину даху над сіннями, вірячи, що через цей отвір відлетить все зло; через кілька днів після новосілля його закривали. Ідея незавершеності реалізовувалась і в інших формах. Наприклад, під час білення хатини, на печі, «щоб не було видно стороннім», залишали небілену стіну.

Відразу ж після закінчення будівництва в будинок вносили освячені гілки верби: вважалося, що блискавка у вербу не б'є. Маленькі гілки складали на печі (згодом їх використовували для миття голови), а більші виносили на горище і прикріплювали під дахом [27].

За день до новосілля проводився невеликий обряд, за допомогою якого люди намагалися умилостивити «хатнього духа» – домовика. А проходив він так: після заходу сонця господиня брала трохи пшениці та цукру і насипала невеликі купки на порозі та біля вікон. Цим вчинком вона ніби просила домовика, «щоб він допомагав їй по господарству і не лякав худоби». На ранок ці купки збирали у вузли і зберігали на горищі або на печі, тому що саме в таких місцях живе домовик. Крім того, здавна піч вважалася берегинєю родинного вогнища [28].

Також поширеним обрядом на Поділлі було за день до новосілля впускати в хату на ніч чорного kota або чорного півня та занести діжу, ікону з образом святого мученика, коцюбу і лопату для хліба. На другий або третій день будинок освячують [29].

На Поділлі серед літніх людей збереглися спогади про те, що раніше першим в будинок вводили сплутаного коня, ймовірно, як символічну жертву, а також, щоб продемонструвати добротність і просторість житла [30].

Підготувавши все до переходу в новий будинок, проводився обряд новосілля. Старші члени сім'ї, узявши ікону, вишитий рушник з хлібом і сіллю, миску житнього або пшеничного зерна, дрібні гроші, горілку, входять в нове житло. Іноді вони спочатку впускають в будинок півня і курку або kota. Старший в сім'ї (батько одного з молодих господарів, а при його відсутності кум або найближчий родич) іконою або хлібом-сіллю благословляє на всі сторони нове житло, після чого встановлює ікону в червоному кутку. Потім із хлібом на вишитому рушнику він виходить з будинку і благословляє молоде сімейство на щасливе і довге життя в новому житлі. Молоді господарі беруться за кінці рушника, і батько вводить їх в нову хату. За ними входять діти, родичі, сусіди і всі інші, кого запросили на святкування «переходин» («новосілля»). Найстаріша жінка (мати одного з молодих господарів, кума або близька родичка) посипає їх зерном і дрібними грішми, бажаючи всім щастя в новому будинку. Гості ж в свою чергу приходили із хлібом. А якщо в родині були маленькі діти, то приносили для них гостинці. Також кожен із запрошених приносив подарунок господарям. Ним міг зазвичай бути посуд, побутові тканини, меблі – все, що потрібно для життя в новому житлі – подарунки, які мали практичне значення. Адже вважалось поганою прикметою переносити старі меблі, посуд та інші речі в нове житло. Тому гості заздалегідь знали, що потрібно подарувати господарям нового житла. Після цього відбувалось святкове частування, під час якого кожен з гостей бажав доброго та щасливого життя господареві та його родині у новій хаті [31].

Колись барвистий обов'язковий обряд новосілля («переходини») тепер існує в скороченому варіанті.

До кінця ХХ ст. в селах перестали дотримуватись звичаю обкурювання житла перед новосіллям ладаном, смирною, вугіллям і шматочками шкіри, а також перевіряти за допомогою різного роду ворожінь придатність хатини до заселення. Не дотримуються тепер і правила переселятися в новий будинок тільки в повний місяць, уникаючи по можливості постів.

У минулому першим в будинок входив священик, а за ним – батько один з молодих господарів. Спочатку в будинок вносили ікони, а потім вже меблі. Всі знали, хто і що повинен подарувати новоселам: батьки приносили їм подушки, родичі і сусіди – мішечки жита, хліб і сіль, а також посуд, ножі, ложки. На новосіллі господар обов'язково різав барана або свиню [32].

Елементи житла та інтер'єру були не тільки річчю, але й досить змістовними знаками, що виконували як естетичну, так і магічну функції. Ось, наприклад, стіл, що займав чільне місце посеред кімнати, був і залишається неодмінною складовою хатнього інтер'єру. Стіл в минулі часи ще вважався своєрідним «мірилом достатку». У родин, що були заможніші, стіл був із кращого дерева, ліпшої форми. Бідніші родини мали дещо скромніший стіл, а подекуди доводилось робити і «збірний стіл», тобто з різних порід дерев. Форма столу найчастіше була прямокутною, а от довжина могла коливатись. На його розміри також впливала кількість дітей у родині та розміри хати [33].

Певного обрядового значення надавали порогові. Ще здавна він вважався своєрідним невидимим «бар'єром» між двома «світами» – вулицею та хатою. Ось тому і сьогодні на Поділлі серед людей похилого віку існує думка, що не можна нічого передавати через поріг, бо «щастя віддаєш з господи». Так само не слід відразу після того, як вийшов з хати, повертатись і переступати через поріг, адже тоді обов'язково буде невдача.

Коли немовляті виповнювалось півроку, його коліску клали на поріг та проводили певний обряд, що символізував залучення дитини до родини. Крім того, такими діями батьки намагались прищепити в дитини любов до праці та до ведення господарства. Після охрещення немовляти хрещені батьки через поріг передавали його рідним батькам.

Обрядового значення також надавали порогу у весільній обрядовості, а саме тоді, коли молоде подружжя поверталось від церкви з вінчання до хати батьків. Батьки садовили їх на лаві, яку клали на поріг. Це мало принести молодим щастя та довготривале подружнє життя в домі. На сьогоднішній день зберігся звичай переносити молоду через поріг. Старі люди розповідають, що така традиція могла символізувати прийняття господею нової господині. На відміну від весільної обрядовості, в поховальній – поріг має значно глибше символічне значення. Люди похилого віку вважають, що коли хтось купує стару хату, то має передусім все

відремонтувати поріг, бо там зберігається вся енергія будинку та частина душі колишнього господаря.

У поховальній обрядовості прийнято, виносячи труну із мерцем, тричі опускати її до порогу (стукати об поріг), щоб душа померлого знайшла собі вічний спокій і не верталась назад до хати [34].

Не залишилася осторонь духовного життя селянина і піч. Крім того, вона є чи не найголовнішим компонентом інтер'єру не тільки подільського але й українського житла загалом. Вона була годувальницею родини, домашнім (родинним) вогнищем. Така дія дівчини як колупання печі під час сватання була не просто знаком згоди для парубка, а й своєрідним обрядом – від'єднання дівчини від батьківської домівки, від родинного вогню. Під час випікання короваю у весільній обрядовості староста та коровайниці згадують про піч у піснях:

Наша піч регоче, короваю хоче.

А припічок посміхається, короваю дожидається [35].

А в нашої печі, золотії плечі.

А срібнії бильця, щоб коровай гнітився [36].

Невід'ємною складовою духовного світу в інтер'єрі хати була покуть. Це було найсвятіше місце у житлі. У ньому розміщувались ікони, що підсилювало його символічність та святість. Покуть відігравала значну роль у багатьох українських святах. Це нам яскраво демонструє цикл різдвяних свят. На покуті ставили Дідуха, кутю.

Прийнято було найдорожчих гостей садовити на покуті. Це чітко проявлялось, власне, під час весілля, молодого і молоду садовили на покуті [37].

Отже, у комплексі звичаїв, обрядів і вірувань, пов'язаних з будівництвом нового, тісно переплелися практичний досвід і раціональне й ілюзорне, елементи християнства і язичництва. Сьогодні найстійкіше зберігаються ті звичаї і обряди, які, втративши властивий їм у минулому магічний характер, перетворилися на етнокультурну традицію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гребинь И. Ф. Сельские поселения и жилища // Украинцы. – М., 2000. – С. 190.
2. Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії. – К., 1964. – С. 237.
3. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. Чубинским. – СПб., 1877. – Т. 7. – Ч. 2.
4. Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Пг., 1916. – Т. 2 – С. 516 – 518.
5. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля: кінець XIX – XX ст. – К., 1980. – 189 с.
6. Данилюк А. Г. Українська хата. – К., – 1991. – 109 с.
7. Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество Украины. – К., 1989. - 344 с.
8. Свята та побут Слобожанщини: Альбом / Упор. О.В. Астахова, Т.М. Крупа, В.А. Сушко. – Харків, 2004. – С. 75.
9. Байбурин А. Жилище в обрядах и в представлениях восточных славян. – Ленинград, 1983. – С. 34 – 45.
10. Архів Косаківського В.А. (Далі – Архів ...) – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 2.
11. Там само. – Арк. 3.
12. Сілецький р. Поставлю хату і кімнату // Берегиня. – 1992. – С. 60.
13. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 3.
14. Там само. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 35. – Арк. 1.
15. Сілецький р. Вказ пр. – С. 61.
16. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 2.
17. Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 2.
18. Гребинь И. Ф. Указ. соч. – С. 192.
19. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 3.
20. Гребинь И. Ф. Указ. соч. – С. 192.
21. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 37. – Арк. 3.
22. Там само. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 36. – Арк. 4.
23. Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 4.
24. Гребинь И. Ф. Указ. соч. – С. 193.
25. Там само. – С. 193.
26. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 13. – Спр. 19. – Арк. 2.
27. Гребинь И. Ф. Указ. соч. – С. 193.
28. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 6.
29. Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 3.

30. Гребинь И. Ф. Указ. соч. – С. 193.
31. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 13. – Спр. 31. – Арк. 2.
32. Гребинь И. Ф. Указ. соч. – С. 194.
33. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 6.
34. Там само. – Арк. 7 – 8.
35. Запис автора 16 липня 2004 р. від Поліщенко Ганни Федорівни, 1909 р.н., жительки с. Орлівка Теплицького району Вінницької області.
36. Там само.
37. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 56. – Арк. 3.

М.А. Пилипак

ВЕСІЛЬНЕ ПЕЧИВО ПОДІЛЛЯ

Весільний обряд українців і, зокрема, – Поділля, здавна зацікавив науковців, які ще наприкінці XIX століття у своїх працях, часто зосереджуючись на дослідженні структурно-змістових частин весілля, не залишили поза увагою окремих його елементів, складових частин, в тому числі й вивчення весільного печива.

До таких належить праця «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край...» [1], четвертий том якої присвячений родинній обрядовості українців, які зібрав та опублікував П. П. Чубинський. У праці вміщено низку матеріалів із різних населених пунктів Поділля, в тому числі, – детальний опис виготовлення весільного короваю та використання іншого обрядового печива у весільному дійстві.

Працю «Хлеб в обрядах и песнях» [2] М.Ф. Сумцов повністю присвятив дослідженню хліба, у ній автор розглядає хліб і його застосування не лише в повсякденному житті а й у обрядах, в тому числі весільному, визначає його релігійно-міфічне й побутове значення. Г.Т. Танцюра у своїй книзі «Весілля в селі Зятківцях» [3], також подає опис використання випічки у весільному обряді, й акцентує увагу на тому, що не всім жінкам дозволялось випікати коровай: «Покритка, вдова, розвідниця, московка, шлюха, нечесна (та, що у неї весілля було без вінка), та, та що мала два-три шлюби, та, що в неї діти мруть, – не можуть бути коровайницями (місити і пекти коровай)» [4, с. 52].

Наприкінці XX – на початку XXI ст. вагоме місце у вивченні весільної обрядовості зайняли експедиційні записи, які стали невід'ємними складовими етнологічних праць.

Низка статей, присвячена вивченню подільського весілля розміщена у першому випуску наукового збірника «Подільська старовина». Серед них зокрема: Т. Пірус «Весілля в с. Рахнах-Лісових (I половини XX ст. – до поч. 60 XX ст.)» [5], В. Косаківського «Весілля в с. Хоменки Шаргородського району» [6], в яких автори не лише детально описують традиційний весільний обряд сіл Рахна-Лісові та Хоменки Шаргородського району Вінницької області, а й подають інформацію про використання обрядового хліба на певних етапах весільного дійства.

Цінні відомості про сучасний стан весільної обрядовості Поділля як загалом, так і окремих її етапів, уміщено в публікаціях В. Гадомського [7], Н. Черняк [8], Ю. Шахової [9], Т. Тисячної [10], І. Драчук [11], с. Загнибіди [12], Т. Лик [13], А. Кардаш [14], О. Маєвської [15] тощо. У своїх працях молоді науковці подають цікаві матеріали про приготування та використання обрядового печива у весільному обряді.

Унікальною є праця С. Творун «Українські обрядові хліби: На матеріалах Поділля» [16], у якій автор приділила увагу системному вивченню обрядових хлібів Поділля, а також звичаїв, вірувань, обрядів, пов'язаних з культом хліба, та використанням випічки у весільному обряді. Але, незважаючи на велику кількість вже надрукованих джерел, інтерес до подальшого поглибленого вивчення цієї теми серед етнологів не згасає, а кожні нові польові матеріали значно доповнюють та розширюють наші знання про весільний обряд, а також використання в ньому обрядового печива.

Весільний обряд – складна система поліфункціональних обрядодій, що тягне за собою використання великої кількості весільної атрибутики. Окрім інших, основним таким атрибутом є коровай, Але, окрім нього, у весільній обрядовості побуває і ряд інших хлібобулочних виробів, які за своїм значенням не поступаються йому.

Кожен весільний етап не обходився без використання хліба. Йшли з ним і на сватання. Зайшовши до хати, старости ставили на стіл хліб, пляшку горілки і починали розмову про щось буденне, поступово повідомляючи господарів про дійсну мету їхнього візиту. Якщо дівчина

погоджувалась вийти заміж, то приймала хліб, проте у кожному селі ця дія, а саме, приймання хліба, відбувалася по-різному. Наприклад, у с. Хотьківці [17] Красилівського району, що на Хмельниччині, і в селах Краснопілка [18] та Заливанщина [19] на Вінниччині, дівчина, прийнявши хліб, розрізала його навпіл, що вказувало на її згоду; в с. Велика Стадниця [20] Вінницького району Вінницької області молодим різали цілушку, а приносили той хліб, який був перший всаджений в піч, і, незважаючи на його якість, його все одно брали з собою, цей хліб мали обов'язково з'їсти; в с. Щурівці [21] Гайсинського району, крім рушників і хустки, для закріплення згоди сватання давали ще хліб, який старости несли додому до молодого; у с. Скоморошки [22] Оратівського району на знак згоди дівчина розламувала хліб і давала кожному з присутніх по шматочку.

Якщо дівчина не бажала виходити заміж за того парубка, вона брала зі столу принесений старостами хліб, вклонялась їм і повертала зі словами: «Спасибі за честь, та нехай вам Бог дає з інших рук».

За тиждень до весілля наречені йдуть запрошувати гостей із калачами, спеціально спеченими для цієї події. Хлопець ходив просити зі старшим боярином, а дівчина – зі старшою дружкою зі словами: «Просили мама й тато на хліб, на сіль, а я – на весілля». Окремо кличуть коровайниць з хлібом. Для них є спеціальні слова: «Просили мама й тато на хліб, на сіль, а я – на весілля, а Вас – на коровай». Запрошення батьків обох молодих є завершенням передвесільної частини весілля: коли усі гості запрошені, хлопець йшов до батьків дівчини, а вона – до його батьків, звертаючись до них: «Просили мама й тато на хліб, на сіль, а я – на весілля. Приймаю маму за маму, тата за тата, а Івана (Галю) за чоловіка (дружину)» [23].

У південних і південно-східних районах для запрошення на весілля випікають один або пару великих калачів, які лише кладуть на столі, а, виходячи з хати, забирають з собою [24]. У с. Хоменки Шаргородського району на Вінниччині молода колач брала на бинду, а дружки в хустку чи на бинду (з 30 чи скільки треба) і просили [25, с. 374]. З особливою пошаною в с. Малі Крушлинці [26] запрошують хрещених батьків, для цього використовували великі калачі, які обов'язково клали на стіл. Господар мав розламати калач на дві частини, щоб молоді довго жили в парі. Парним калачем у с. Борків [27] Літинського району і в с. Слободище Іллінецького району запрошують хрещених батьків і найближчих родичів, сусідів же просять з простим калачем. Шишкою запрошували на весілля в с. Щаслива [28] Липовецького району.

У той час як молоді запрошують на весілля, вдома у обох молодих печуть коровай. Коровайний обряд пов'язаний з культом печі, вшануванням домашнього вогнища як божества. Коровай – весільний хліб, який має певне магичне значення, тому пекти коровай запрошують тільки жінок, які живуть у «первині», тобто у першому шлюбі, мають дітей. Для випікання короваю на Поділлі запрошували парну кількість жінок. Кожна жінка-коровайниця несла щось із собою: борошно, яйця, олію, цукор – хто що може:

Ой йшла я на короваєць
І несла коробку яєць,
Переїняли мене хлопці
Та побили яйця к коробці.
Наробили мені біду!
Ой з чим же я на короваєць піду.

У випіканні короваю головує старша сваха, яка розчиняє в діжі й замішує тісто на коровай. Коли тісто вже готове, частину викладають на стіл і виробляють прикраси – лебеді, виноград у Великій Стадниці Вінницького [29], шишки, лебеді, квіти – у с. Каришків Барського району [30]. При цьому, приліплюючи голубів, коровайниці промовляли: «Дай, Боже, щоб наші діти в парі були!» Парна кількість шишок і пара голубів символізують подружжя. У смт Чечельник на коровай, що випікають у молодого, в центрі ставлять дві шишки, а на коровай, що печуть у молодій, два голуби. Окремо формують основну, нижню частину прямокутної або круглої форми – підшову. Із тіста, що залишилося, кожна коровайниця виробляє собі шишку.

При випіканні короваю обов'язково дотримувались певних заборон. Наприклад, заборонялося ходити дверима, голосно розмовляти. Коли коровай садили в піч, то в хаті мало бути тихо, адже при найменшому стукові він міг сісти. Досвідчені коровайниці, які знали на своїй справі, всіляко намагалися посприяти тому, щоб коровай вдався добрим. Якщо боялися, щоб коровай не пригорів, то брали хустину, мочили у воді й накривали зверху, щоб не «посмалився». Про те, чи коровай готовий, дізнавались так – старша коровайниця торкалася його носом, якщо не пекло – готовий. Про готовність свідчив і духмяний запах, який

поширювався по всій хаті, а також вага короваю, яка була значно більшою перед тим як його садили в піч. Традиційно виймати коровай із печі мав той, хто його посадив. У Красилівському районі Хмельницької області цей процес супроводжується жартівливою піснею:

А хто встромив, то той вийме, 2 р.
Бо вже другий не прийде,
Не будемо наймати –
Короваю виймати [31]

По тому, як вдавався коровай, передбачали, яким буде майбутнє життя молодих: як він посів – життя буде погане або дівка не чесна, якщо лоп – розійдуться [32].

Якщо коровай трішки надколеться, то «прибирали віночками», але ні в якому разі другий не можна було пекти. Якщо він вийшов чорний, то й життя у молодих буде чорним. Витягнувши коровай із печі, дякували коровайницям за роботу, пригощали їх вечерєю і давали шишки.

Цікавий звичай відпикання короваю вдалось зафіксувати у Красилівському районі Хмельницької області, а саме, в селах Хотьківці, Митинці [33], Вереміївка [34], Заруддя [35]. Респондент А. Ф. Карасик, із Хотьківцеь, розповіла: «мені пекли, я – мусю відпикати! А колись попросила сусідка, для родичів спекти, то такий вже вдався, що мусіли піч розбирати, челюсті – був такий обруч, то мусіли його виривати – ізуродували мені піч, поки коровай винесли!» [36].

Після того як коровай був готовий, його витягали з печі і ложили у віко від пікної діжі, але перед тим сипали на дно жито, гроші, застеляли гарним платочком. Коли коровай вистигав, його мастили густим цукром, розведеним на воді, – для блиску. Окрім прикрас із тіста, коровай могли прикрашати калиною, колосками жита, пшениці, а також барвінковим вінком. На Красилівщині під час розподілу весільного короваю цей вінок надягають сватові на шию. Молодим за традицією вирізають середину, яку вони мають з'їсти, «щоб діти не шмаркали!» [37]. Локальною особливістю є те, що коровай ріже той, хто його пік. (Мається на увазі не виконував саму роботу, а той хто відпикав – М. П.). Весільним короваєм мали похачувати всіх гостей, а підошву віддавали музикантам – щоб в танці не боліли у людей ноги. Цікавим є той факт, що у розподілі короваю, точніше – у його роздачі, бере участь і молода – «вже покрита, в хустинці чи у фартушку, брала кришки з короваю, шишок трохи і виходила на вулицю – давала по жмені тим людям, які прийшли подивитися на весілля. При цьому, даючи шматочок короваю – цілується. Скільки б людей не було, то всім має дати, хоч по крихті» [38].

Децо відрізняється весільний коровай у південних районах Вінниччини, а саме в селах Буша [39], Дорошівка [40], Слобода Бушанська [41], Ямпільського району, де під впливом укроецько-молдавських взаємин замість весільного хліба печуть калачі, функції яких достатньою мірою збігаються із функціями короваю. Проте коровай печуть лише в молоді. Коровай – звичайний «колач», при випіканні якого в середину кладеться баночка, чи кварта. Після того як коровай був готовий, банку витягали, а в дірку весільні батьки – нанашки, закладали великий букет з свічками, це називається – «тримають світло» [42]. Дві свічки вкладаються в дірку, до купи, а коло кожної свічки є букет».

Плели весільний колач учетверо, роботу виконувала кухарка, а підказувала мама. Прикрашали коровай калиною, барвінком і квітами з тіста – три, а на похорон – чотири! На весіллі все не парне!» [43].

Замість короваю у молодого печуть спеціальні колачі, які несуть дружби.

Локальну специфіку має зафіксований на Ямпільщині обряд «розривання калача» над головами молодих. Для цього печуть спеціальний розривний колач – в середину якого кладуть гроші, перев'язують барвінком, калиною. Обрядодія розривання відбувається тоді, коли молоді йдуть від розпису. Свати (дружби) тримають колач перед хатою. Молоді двічі проходять під ним, а за третім – всі присутні, і старі, і малі рвуть його. Кому попадуться гроші – дуже добре, а ще кажуть: «Щоб так за дівками хлопці рвалися, як за тим колачем!» [44].

Розривному колачу надавали магічного значення – хоч крихту намагалися зберегти і давали худобі перед тим, як мали продавати: «Щоб так купці рвалися за товаром, як за тим колачем!» [45], «зара і бізнесмени просять того колача, щоб... велося» [46].

Слід зазначити, що весілля в досліджуваних селах молоді гуляють окремо, тобто після розпису молодий повертається із своєю родиною до себе додому, а молода з своїм родом – до себе. Однак трапляються випадки, що весілля гуляють разом. Ця обставина безпосередньо вплинула на те, де саме, у кого будуть «розривати колач» – якщо весілля гуляють разом, то рвуть у молодого, а якщо окремо, – то в молоді.

Крім спеціальних хлібобулочних виробів, на весіллі застосовується і звичайний хліб.

У перший день весілля кожна сімейна пара, яка була запрошена, обов'язково мала принести з собою хлібину. Іконою та хлібом благословляють молодих перед тим, як вони мають йти до розпису або вінчатися. У с. Брідок Теплицького району з двома хлібинами під пахвами молодий разом із своїм почтом приходять до молодої, де теща його зустрічає також з двома хлібинами під пахвами. На порозі вони мають обмінятися хлібом – при цьому не випускаючи його з рук [47].

Звичай переймання молодих також не обходиться без хліба. У південно-східних районах Вінниччини ця обрядова дія відбувається так: хтось із родичів молодої або молодого, чоловіки або хлопці, виносили на вулицю невеличкий столик або стілець, застелений рушником. На рушник клали хліб з сіллю і так зустрічали молодих, які поверталися з вінчання або розпису. Підійшовши до такої перепони, молоді мали поклонитися, поцілувати хліб. Після того як молодий заплатив за перейму, хліб з рушником забрав собі. При перейманні молодих на Ямпільщині, крім хліба, застосовували й воду – з кварта чи відра переливали молодим дорогу. Молодий так само платив викуп, забрав хліб, а стілець, на якому він стояв, – перекидав ногою. Після цього молоді йшли далі.

Вражає своєю різноманітністю весільне печиво Іллінецьчини, де під час обдаровування весільних гостей використовували спеціальну випічку. Для пошанування чоловіка і дружини використовували парний весільний калач для подружньої пари. Для весільної свахи пекли спеціальний калач, який називався «Квітка». Калач «Курінь», який дарували сватові, мав овальну форму, і в середині нього була запечена пляшка. Горлечко пляшки трішки виглядало з калача для того, щоб ємність можна було заповнити рідиною.

При обдаровуванні весільних гостей на Тепличчині використовували спеціальні калачики, які мали назву «подарки». Їх давали всім гостям разом із подарунками, зазвичай чоловікам дарували сорочки, а жінкам – хустки. Отримавши такі дари – сімейна пара мала їх відтанцювати – тримаючи в руках разом з «подарком» [48].

Отже, наші польові спостереження та матеріали інших дослідників показують, що окрім головного весільного атрибуту – короваю, на всій території Поділля й нині широко застосовується багато інших хлібобулочних виробів, які за своїм значенням не поступаються йому та до нинішнього часу використовуються у весільному дійстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чубинський П. П. Труды етнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край ... – Т. 4. – Обряды: родини, крестини, свадьба, похорони. – СПб, 1887. – 715+45 с.
2. Сумцов М. Ф. Хлеб в обрядах и песнях. – Харьков, 1885. – 140 с.
3. Танцюра Г. Т. Весілля в селі Зятківцях / Упоряд., ред., М. К. Дмитренко, Л. О. Єфремова. – К., 1997. – 404 с.
4. Там само. – С. 52.
5. Пірус Т. П. Весілля в с. Рахнах-Лісових (І половини ХХ ст. – до поч. 60-х рр. ХХ ст.) // Подільська старовина: Зб. наук. праць: на пошану В. Д. Отамановського. – Вінниця, 1993. – С. 365-372.
6. Косаківський В. А. Весілля в с. Хоменках Шаргородського району // Там само. – С. 373-377.
7. Гадомський В. Родинна обрядовість у с. Заливанщина Калинівського району на Вінниччині // Народна культура Поділля в контексті національного виховання: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2004. – С. 107-115.
8. Черняк Н. Покривання молодої у весільному обряді с. Слободище Іллінецького району на Вінниччині // Там само. – С. 115-120.
9. Шахова Ю. Весілля у Брацлаві на Вінниччині // Там само. – С. 120-126.
10. Тисячна Т. Весілля в с. Гордівка Гростянецького району на Вінниччині: минуле і сучасність // Там само. – С. 126-129.
11. Драчук І. Весільний обряд із с. Почапінці (Жмеринський район Вінницької області) // Матеріали до етнології Поділля: Польові дослідження. – Вінниця, 2005. – Вип. 1. – С. 78-79.
12. Загнибіда С. Весільні звичаї та обряди с. Купин (Хмільницький район Вінницької області) // Там само. – С. 79-80.
13. Ілик Т. Передвесільний обряд (сватання, коровай, передвесільна п'ятниця) в с. Велика Стадниця (Вінницький район Вінницької області) // Там само. – С. 83-86.
14. Кардаш А. Весільний обряд м. Шаргорода на Вінниччині // Там само. – С. 83-86.
15. Маєвська О. Коровайний обряд в українському весіллі с. Митки (Барський район Вінницької області) // Там само. – С. 94-95.

16. Творун С. О. Українські обрядові хліби: На матеріалах Поділля. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – 96 с.: іл..
17. Запис автора 24. 07. 2007 р. від Анісі Филімонівни Карасик, 1927 р. н., жительки с. Хотьківці Красилівського району Хмельницької області.
18. Архів Косаківського В. А. (Далі – Архів ...) – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 32. – Арк. 7.
19. Там само. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 66. – Арк. 6.
20. Там само. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 8.
21. Там само. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 9. – Арк. 14.
22. Там само. – Ф. 1. – Оп. 15. – Спр. 36. – Арк. 10.
23. Експедиційні записи автора від Мельник М. В., Кравець К. А., Мельник Г. І., – жителів с. Брідок Теплицького району, Вінницької області. – 2003, 2006 рр..
24. Творун С. О. Вказ. пр. – С. 39.
25. Косаківський В. А. Вказ. пр. – С. 379.
26. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 49. – Арк. 12.
27. Там само. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 13. – Арк. 10.
28. Там само. – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 16. – Арк. 9.
29. Там само. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 7.
30. Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 11.
31. Експедиційні записи автора 25. 07. 2007 р. від Журавльової Ганни Олексіївни, 1954 р. н., жительки с. Хотьківці Красилівського району Хмельницької області.
32. Експедиційні записи автора 24. 07. 2007 р. від Анісі Филімонівни Карасик, 1927 р. н., жительки с. Хотьківці Красилівського району Хмельницької області.
33. Експедиційні записи автора 26. 07. 2007 р. від Кравчук Марії Іванівни, 1940 р. н., жительки с. Митинці Красилівського району Хмельницької області.
34. Експедиційні записи автора 27. 07. 2007 р. від Яремчук Василя Семеновича, 1930 р. н., жителя с. Вереміївка Красилівського району Хмельницької області.
35. Експедиційні записи автора 28. 07. 2007 р. від Подворної Євгенії Іванівни, 1927 р. н., жительки с. Заруддя Красилівського району Хмельницької області.
36. Експедиційні записи автора 24. 07. 2007 р. від Анісі Филімонівни Карасик, 1927 р. н., жительки с. Хотьківці Красилівського району Хмельницької області.
37. Експедиційні записи автора 26. 07. 2007 р. від Ганни Олександрівни Шляхової, 1934 р. н. та Горбатюк Марії Артемівни, 1931 р. н., жителів с. Митинці Красилівського району Хмельницької області.
38. Експедиційні записи автора 24. 07. 2007 р. від Костюк Галини Григорівни, 1935 р. н., жительки с. Митинці Красилівського району Хмельницької області.
39. Експедиційні записи автора 7. 10. 2007 р. від Олійник Віри Ульянівни, 1938 р. н., жительки с. Буша Ямпільського району Вінницької області.
40. Експедиційні записи автора 7. 7. 2007 р. від Константинової Євгени Єфимівни, 1922 р. н., Микитюк Марії Іванівни, 1942 р. н., Микитюк Вікторії Семенівни, 1983 р. н., жителів с. Дорошівка Ямпільського району Вінницької області.
41. Експедиційні записи автора 8. 10. 2007 р. від Придиус Анастасії Яківни, 1940 р. н., жительки с. Слобода Бушанська Ямпільського району Вінницької області.
42. Експедиційні записи автора 7. 10. 2007 р. від Пташнік Ольги Терентіївни, 1935 р. н., жительки с. Буша Ямпільського району Вінницької області.
43. Експедиційні записи автора 25. 07. 2007 р. від Данилюк Лесі (Лариси) Мелентіївни, 1928 р. н., жительки с. Буша Ямпільського району Вінницької області.
44. Експедиційні записи автора 11. 10. 2007 р. від Галини Антонівни Стерніцької, 1940 р. н., жительки с. Буша Ямпільського району Вінницької області.
45. Експедиційні записи автора 7. 7. 2007 р. від Константинової Євгени Єфимівни, 1922 р. н., Микитюк Марії Іванівни, 1942 р. н., Микитюк Вікторії Семенівни, 1983 р. н., жителів с. Дорошівка Ямпільського району, Вінницької області.
46. Експедиційні записи автора у 2003. і 2006 рр. від Мельник М. В., Кравець К. А., Мельник Г. І., – жителів с. Брідок Теплицького району, Вінницької області.
47. Експедиційні записи автора 7. 10. 2007 р. від Олійник Віри Ульянівни 1938 р. н., жительки с. Буша Ямпільського району Вінницької області.
48. Експедиційні записи автора у 2003 і 2006 рр. від Мельник М. В., Кравець К. А., Мельник Г. І., – жителів с. Брідок Теплицького району Вінницької області.

РИБАЛЬСТВО ТА БДЖІЛЬНИЦТВО – ДОПОМІЖНІ ВИДИ ГОСПОДАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ УКРАЇНЦІВ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ (НА МАТЕРІАЛАХ МІСТЕЧКА ЧЕЧЕЛЬНИК)

Поряд із землеробством та тваринництвом серед українського населення Поділля здавна інтенсивно розвивались і допоміжні види господарської діяльності – збиральництво, полювання, рибальство, бджільництво. Останні два види серед них займали чільне місце.

Рибальство. Південно-Східне Поділля багате на ріки та водойми, в яких водяться різні види риби. Від часу заселення краю стародавньою людиною рибальство, як одна з галузей господарства, відіграло тут помітну роль. Поселяючись біля річок, первісна людина використовувала не лише воду, а й різноманітних мешканців водойм, включаючи і багато видів риби. Всі пізньопалеолітичні та мезолітичні стоянки на Поділлі розташовані на берегах річок, і, без сумніву, разом зі збиральництвом і полюванням їх мешканці займалися і рибальством.

Про заняття рибальством у минулі часи свідчать численні археологічні знахідки – кістяні, мідні і залізні риболовні гачки, керамічні і кам'яні грузила до риболовних сіток та кістки і луска риби. Так лише на трипільських поселеннях Придністров'я знайдено кістки майже 20-ти видів риби [1, с. 55]. За спостереженнями дослідників, трипільці почали також будувати штучні водойми – ставки. Вони будувалися поряд з поселеннями, передусім для забезпечення його жителів водою. Без сумніву, ці давні штучні водоймища з часом стали місцем розведення риби [2, с. 139-140].

Про рибальство в часи пізньої бронзи опосередковано свідчить глиняна модель човна, знайдена на поселенні Сабатинівської культури біля с. Червона Гребля Чечельницького району. Модель човна виготовлено з добре вимішаної глини із домішками дрібного піску. Вона добре випалена і має світло-червоний колір. Моделі надано форму човна-однодеревка. Знахідка унікальна, аналогів у матеріалах пізньої бронзи Північного Причорномор'я немає [3, с. 119 - 127].

Рибальство було одним з найдавніших допоміжних промислів на Середньому Побужжі. Однак внаслідок винищення риби в річках у XV – XVI ст. місцеве населення змушене перейти від вільного користування рибними багатствами до ведення рибного господарства, «засипаючи» стави. Перші рибні господарства на Побужжі з'явилися разом із «пасіками». Протягом XV - першої половини XVI ст. у Вінницькому повіті, у зв'язку з інтенсивним освоєнням річок, міщани м. Вінниці вже тримали стави на схід від міста (Калітин став) у радіусі близько 20-25 км. У близьких околицях міста кожне місце міщанської «пасіки» було використано під став. В описі «пасік» брацлавських міщан (1545 р.) згадується і став спускний [4, с. 98-99]. Спускали ставки через кожних три роки. Після спуску дно іноді перекопували. Малі ставки закладали на рудах, болотах, витоках малих річок. Тут найчастіше розводили мальків. Вирощували коропів, линів, карасів тощо.

Близько 30-ти західноєвропейських авторів XVI ст. залишили свої описи природних багатств Поділля, в тому числі і рибних. Озера і річки кишіли рибою, яку можна було ловити руками. Також рибу в цей час розводили в багатьох ставках. Це давало чималі прибутки, хоча ставкова риба і вважалася гіршою від річкової [5, с. 13].

Лише в межах Поділля наприкінці XVII – на початку XVIII ст. існувало понад 240 ставків та 130 млинів. На малих річках та струмках були широко розповсюджені так звані «дикі ставки», що створювалися з допомогою невеликих загат. На кінець XVIII ст. більша частина річок Лісостепової України, в т. ч. й Поділля, були зарегульованими, а їх заплави зайняті ставками.

У XIX – на початку XX ст. спостерігається активне господарське освоєння річок. На карті Вінницького повіту (1912 р.) нанесено понад 110 великих ставків, з них 42 створено на місці колишніх «диких» ставків [6, с. 78].

Такою ж зарегульованою численними ставками сьогодні є і р. Савранка. Наявність великих ставків на річці Савранка сприяла здавна поширенню рибальства. За ставками вівся спеціальний догляд. Інколи їх спускали, осушували та вивозили наносну землю.

Рибу в Чечельнику ловлять вудками, руками та різними рибальськими пастками, які виготовлялися з лози, ниток, та, зрідка, – з металу (дроту). З лози та металу плетуть верші (кубоші). Використовують їх переважно для ловлі в'юнів. З ниток за допомогою «глички» та

«дощечки» плетуть «паровиці», «кульки», «павуки» та «фатки». У воді «паровиці» та «кульки» закріплюються за допомогою палиць, а їх вертикальне положення фіксується грузилами.

У селищі поширена риболовля як літня, так і зимня. Влітку ловлять рибу з берега або з човнів (лодок). «Паровиці», «кульки», «верші» розставляють (у селищі кажуть, «накладають») з човнів. «Павуками» ловлять рибу з берега. Взимку потрібно прорубувати в льоду ополонку, щоб мати змогу «накладати» паровиці, верші, павуки. Для накладання паровиці взимку потрібно прорубати в льоду ополонку (3-5 м довжиною та 10-20 см шириною), для «павуків» – теж відповідно їх розміру (2x2 м і більше). Для «фаток» і «верш» ополонки невеличкі круглі (50-70 см в діаметрі). Накладають верші під корчі, а в одну ополонку – по 2-3 штуки. З різних видів риб, які водяться у водах р. Савранки, переважають карась, короп, плітка. Зрідка, останнім часом, трапляються лин, щука, білий амур, товстолоб білий, [япончик], в'юн, «коблик» та річковий рак. Виловлену рибу споживають своїми родинами, зрідка продають на базарах, сушать на тараню, а нині вже навіть солять [7].

Бджільництво. Бджільництвом на Україні і на Поділлі займалися повсюдно і здавна. Маємо відомості, що бджільництвом займалися ще скіфи, а Полібій, наводячи детальний перелік товарів, які постачали грекам «оточуючі Понт країни», серед інших називає ще мед і віск.

Бджільництво було поширеним на наших землях і в період Київської Русі. Про це свідчать літописні згадки. Бортні угіддя цього часу були у приватній власності, яка охоронялася законодавством. Власники бортей на кордонах бортних угідь та на деревах з бортями ставили свої знаки, за знищення яких накладався штраф.

Як показали розкопки Райковецького городища поблизу м. Бердичева, його жителі займалися також бортництвом, причому їм уже були відомі не лише борті, а й бджільництво у вуликах, про що свідчать виявлені на цьому городищі дерев'яні дошки з сотами [8, с. 76].

Природні умови Поділля також сприяли розвитку бджільництва з давніх часів. Як зазначає В. Д. Отамановський, первісною формою бджоляного промислу було збирання мандрівними ухадниками меду диких бджіл за принципом «вільного користування» («без бортів і без усякої праці великої, не тільки з пасік, але й готового, з вепетів видираючи»). Такий промисел міг існувати лише при незначному заселенні краю.

Наявність великих лісових масивів на Поділлі сприяла поширенню бортництва. На сході Вінницького повіту були давні ліси, так звані «богські пущі». У них здавна існували бортні землі. Бортники ділили свої входи на «кабиці» (вогнища), тобто ділянки, в яких були курені з кабицями. Головним багатством «бортних входів» були бортні дерева, в яких жили бджоли. З часом «бортні входи» були замінені «пасіками». За О. Яблоновським, пасіками на Брацлавщині здавна називали місця, «посічені» (позначені – В. К.) серед лісу та окуповані для певного господарського використання.

Причиною створення пасік були природні багатства – бортні дерева, які потрібно було охороняти, природні умови для запровадження пасічництва та ведення сільського господарства тощо. Хоча головною галуззю «пасік» було бджільництво, з самого початку їх заснування на «пасіках» постійно проживає їх власник з родиною. Крім бджільництва, він займається сільським господарством. Згодом такі «пасіки» перетворюються на хутори-фільварки. З цього часу поняття «пасіка» звужується й застосовується вже виключно до бджільництва.

У своєму історичному розвитку бджільництво пройшло шлях від бортних входів до бортей штучних, створених людиною. Зі зменшенням лісів виникла потреба в штучному житлі для бджіл – дуплянок. Саме це призвело до постійного ведення бджоляного господарства. Бджіл переводять у вулики. За ними покращився догляд. Але восени з кращих дуплянок забирався повністю мед, а рій руйнувався.

Південною межею поширення «пасік» на Східному Поділлі були землі сіл Тиврова, Кліщева, Шендерова, Тростянець. Далі на південь у Брацлавському повіті в XV ст. та навіть ще на початку XVI ст. зберігається бортництво. За люстрацією Брацлавського замку 1552 р., в околицях Брацлава поширеним було і бортництво, і пасічництво, яке співіснує тут до середини XVII ст.

На початку XVI ст. в лісах Вінницького повіту на кожному придатному для бджільництва місці (узлісся, галявина, берег річки) вже існує «пасіка». Пасіки були в лісах усіх без винятку маєтків Вінницького повіту, а прибуток від них становив одне з головних джерел привілейованих землеволодінь. Наприклад, за люстрацією 1552 р., власник с. Стрижавка одержував «за літо від пасік дані урочистої на рік з дому 16 грошей».

Пасічництво того часу стояло нарівні зі скотарством. У 60-х рр. XVI ст. мед стає не лише одним з найголовніших продуктів збуту на торзі у Вінниці, але й предметом експорту за кордон, замінюючи інколи навіть гроші. Наприклад, купуючи в Польщі коней, зем'янські люди платили за них медом.

У другій половині XVI – на початку XVII ст. на Брацлавщині поширюється «стояние» з пасіками та худобою. Напроресні вінницькі міщани вирушали зі своїми пасіками та худобою в пустинні та віддалені південно-східні та східні простори, щоб тут «стояти» аж до пізньої осені. Наприкінці 70-х – початку 90-х рр. XVI ст. деякі вінницькі міщани «стояли з пасіками та худобою аж над р. Липовець, посеред земель жорницьких шляхтичів Пясочинських». Наприкінці серпня 1602 р. вінницькі міщани Матяш, Денис та Федір Шелестенки, Семен Мосуренко та Лаврін Білоусенко «стоять» зі своїми пасіками аж над р. Гірським Тікачем в околицях м. Буки, даючи за це «куниці» власникові цього містечка [4, с. 96-104].

Займаються цим промислом, незважаючи на важкі часи, і в наступні століття. Згідно з описом Вінницького повіту 1798 р., серед різних господарських занять подолян зазначено і бджільництво, яке у цих краях мало значне поширення. Його розвитку сприяє сама природа і плодові сади і гаї, оточені з усіх сторін хлібами. Бджіл тримають в невеликих вуликах з одним дном. У добрі роки від одних бджіл отримується по два рої, зрідка від одного вулика приплід чотири рої. Як правило, восени тут знищують третю частину старих та молодих знесилених роїв. На розплід залишають найбільш сильні молоді та старі рої. З одного вулика одержують меду 15 та навіть 30 фунтів. Але оскільки така кількість меду в малих вуликах не вміщується, то для цього під вуликами викопують ямки, щоб бджоли могли витягувати там свої соти. В кінці вересня вулики кладуться в спеціально побудовані темники. З темників їх виймають на початку травня [9, с. 82-83].

На початку XIX ст. бджільництво також посідає вагомe місце у господарській діяльності подолян. У багатьох поміщиків налічувалося по декілька пасік, на кожній з яких розміщувалося 50-100 вуликів. Окремі селяни і представники чиншової шляхти мали 10-50 і більше вуликів, з яких восени віддавали поміщикам десятину [10, с. 60-61].

Про поширення бджільництва на Південно-Східному Поділлі в XIX ст. свідчить цікава історія з гербом повітового міста Ольгополя. Бджільництво як найбільш поширений вид господарської діяльності населення Ольгопільського повіту Подільської губернії було винесено у 1838 р. в проект герба міста: на блакитному полі розташовані поруч три вулики й деякі землеробські знаряддя. Але в такому вигляді герб не затвердили, а саме затвердження розтягнулося на кілька десятиліть. У 1858 р. для Ольгополя складено новий проект герба «... щит із зеленим полем, всіяний 18 золотими бджолами з перевернутою лопатою й косою, розташованими навхрест...». У 1891 р. при перегляді герба подільський губернатор заявив, що ця емблема вже є недоречною: «Бджільництво нині не лише в Ольгопільському повіті, але й узагалі в добрій половині Подільської губернії знаходиться в цілковитому занепаді». Як губернатор розумів занепад, бачимо далі: «воно тримається ще трохи у селян і духівництва, не більше як по декілька десятків вуликів на пасіку».

Чи зауваження губернатора виявилось фатальним, чи щось інше, але такий проект герба для Ольгополя так і не був затверджений [11, с. 72-89].

Повертаючись до розвитку бджільництва, зазначимо, що в 60-х рр. XIX ст. на Поділлі з'являються рамкові вулики. Наприкінці XIX – на початку XX ст. продовжують використовувати й інші, давніші типи вуликів: виготовлені з дерев'яних дуплявих колод (пні, кадлуби, дуплянки), плетені з соломі «солом'яники» [12, с. 118]. У Літинському повіті зустрічалися глинобитні вулики з рамкою Левицького. Такі вулики не переносилися. Виготовляли їх з глини, зовні білили. Нагадували вони українську глинобитну хату без дерев'яного каркасу [13, с. 27 – 34].

Унікальною пам'яткою народного малярства, пов'язаною з бджільництвом, була розписна пасіка в с. Балин. Її опис зробив К. В. Широцький. На вуликах були зображені сцени з життя козаків, а також Максим Залізник та Іван Гонта [14, с. 464].

На початку XX ст. Подільська губернія займала перше місце по кількості рамкових вуликів серед 20 чорноземних і степових губерній Російської імперії. Але розвивалося на Поділлі переважно дуплянкове бджільництво. Загалом в 1901 р. на Поділлі налічували 87299 штук вуликів (32% - рамкові вулики, а 68% - колоди). Вже на 1912 р. в Подільській губернії було 8671 пасічник, які мали 35088 рамкових вуликів та 116565 дуплянок (разом – 151653 вулики), відповідно 23,1 – рамкові та 76,9 – дуплянки.

Серія: ІСТОРІЯ

Статистичні дані про розвиток бджільництва в окремих повітах Подільської губернії на початку ХХ ст. [13, с. 15].

ПОВІТИ	Кількість пасічників	Рамкові вулики	Дуплянки	Разом
Вінницький	710	5280	11554	16834
Літинський	985	3773	14323	18096
Ямпільський	750	1829	6866	8695
Ольгопільський	488	399	6973	7372
Могилівський	487	1055	5656	6711
Брацлавський	213	1602	3127	4729
Гайсинський	249	1851	2848	4699

Загалом у подільському бджільництві ХХ ст. спостерігалися то спади, то підйоми, пов'язані із соціально-економічним розвитком краю. Не було винятком і містечко Чечельник і його околиця. Частина його мешканців здавна також займалася бджільництвом. Яскравим свідченням цього є садиба Олянецького І.А., 1917 р.н., у с. Тартак. Іван Антонович багато років займався бджільництвом і створив на своїй садибі своєрідний музей, у якому є борти у старих дуплавих вербах, велика кількість дуплянок розвішаних на деревах (яблунях і вербах) і виставлених рядами під хлівом, а також велика звичайна пасіка із рамковими вуликами [15].

На превеликий жаль, сьогодні все це вже не діє, а залишається німим свідком величчя подільського бджільництва.

Зрідка і сьогодні можна знайти вулики-дуплянки, які ще на початку ХХ ст. мали значне поширення. Виготовлялися вони з дуплистих стовбурів дерев середньої товщини. Часто давні пасіки розміщувалися біля вітряків або в садах. Місце у садибі, відведене під пасіку, називають тічки. Його обов'язково відгороджують від решти садиби, тому що бджоли люблять спокій і затишок.

На початку квітня 2000 р. у жителів Чечельника нараховувалося 913 бджолосімей [16, с. 2].

Останніми роками інтерес до бджільництва у мешканців селища, як і загалом усієї України значно зріс. Про це свідчить збільшення бджолосімей у багатьох пасічників селища. Так у Схабовського О. П. понад 100 вуликів, Схабовського М. М. – 100, Мироненка П. – до 50, Тимчишиного Д. – до 60, Кучерявого С. – до 100, Діхтяра А. – до 60, Железняка О. В. – до 20, Білоброва П. – до 60, Ковалю В. І. – до 50, Ямкового І. – до 40, Рязанцева В. – до 30, Лемця Л. – до 30, Романова В. – до 30, Трачука В. С. – до 40, Кудревича А. – до 40, Філіпішина А. – до 25, Шмириги В. – до 40.

Значна частина нинішніх чечельницьких пасічників, як і пасічники сусідніх сіл, з травня до початку вересня кочують зі своїми пасіками в околицях селища або переїжджають на землі сусідніх сіл – Білий Камінь та Червона Гребля. Для перевезення пасік деякі пасічники обладнали спеціальні пересувні платформи на колесах. На таких платформах вулики встановлюють стаціонарно. Цим полегшується їх транспортування на різні віддалі і в найкоротший час. Інші пасічники транспортують вулики окремо, встановлюючи їх у потрібному місці. За сезон пасіки необхідно два – три рази перевозити з місця на місце. Разом з пасіками кочують і пасічники, інколи разом із сім'ями: дружини та старші діти виступають тут у ролі помічників. Для кращого догляду за пасікою та надійною охороною пасічники поєднують свої зусилля – кочують по двох, об'єднавши свої пасіки в одну. У такий спосіб об'єднана пасіка завжди знаходиться під постійним наглядом одного з пасічників. До того ж на таких пасіках, як правило, обладнані «пересувні курені» на колесах. У ньому можна переспати, відпочити, сховатися від негоди тощо. Тут же стоїть і медогонка та інший реманент пасічника, а при потребі тут зберігають і мед.

Як згадував пасічник Схабовський О. П., кочувати з вуликами у Чечельнику він почав ще у 1989 р. Він був першим і нині його почин розвивають інші пасічники.

Добрими пилконосами у Чечельнику та його околицях є дерен, ліщина і верба. Медоноси – клен і всі види садових дерев (абрикос, яблуня, груша, слива, вишня, черешня). З них іде перший взяток. Через два тижні зацвітає акація. У цій місцевості вона найкращий медонос. З 1 га акаційових насаджень можна зібрати до 1 т меду. Майже одночасно з акацією зацвітає еспарцет та ріпак. Згодом починає цвісти липа, а за нею гречка і соняшник.

Наукові записки

У травні пасіки вивозять під ярі та балки, порослі акацією та на різнотрав'я. Відкачавши мед, в середині червня (між 10-20) пасіки перевозять до лісу – на липу, а потім до полів, де квітнуть гречка та соняшник. Гречка цвіте з місяць, а соняшник два тижні (з 15-20 липня до початку серпня). Відкачавши гречаний та соняшниковий мед, пасічники готують вулики до зими: оглядають кожен вулик, при потребі підгодовують та утеплюють. На початку вересня їх перевозять у селище для зимівлі. Для доброї зимівлі однієї бджолосім'ї чечельницькі пасічники залишають 10-15 кг меду. Якщо вулики взимку зберігатимуться у зимівнику, то запас меду може становити 4-5 кг. Але у зв'язку з теплими зимами останніх років зимівників для бджіл не обладнують. Вулики встановлюють біля будинків, як правило, на осонні та у захищених від вітрів і протягів місцях.

Продукція бджільництва – мед, віск, прополіс. Меншою мірою пасічники заготовляють пилок та маточне молочко. Сильна бджолина сім'я за сезон, при хорошій погоді та наявності великої кількості медоносних рослин, може дати до 100 кг меду. У найкращі роки деякі чечельницькі пасічники викачували на круг по 75 – 80 кг меду на вулик. Якщо рік хороший, то викачується чотири види меду: 1 – з ранніх квітів і садів, 2 – з акації, 3 – з гречки і липи або з липи і різнотрав'я, 4 – з соняшника [17].

Отже, рибальство і бджільництво на Південно-Східному Поділлі, пройшовши довготривалий шлях свого розвитку, нині посідає значне місце у господарській діяльності мешканців краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бибииков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // Советская археология. – 1965. - № 1. – С. 48-62.
2. Жураковский Б. С. Забезпечення водою трипільських поселень // Раннеземледельческие поселения – гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов I полевого семинара. – Тальянки - Веселый Кут - Майданецкое: РАПО «Укрвузполиграф», 1990. - С. 139-140.
3. Ванчугов В. П., Кушнир В. Г. Новые памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа в междуречье Южного Буга и Днестра // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 119-127.
4. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV – XVII століттях: історичне дослідження. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – 464 с.
5. Штойко П. І. Господарське і оборонне значення ставків Поділля // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико – краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. - С. 13.
6. Денисик Г. І. Природнича географія Поділля. – Вінниця: Еко БізнесЦентр, 1998. – 184 с.
7. Польові спостереження автора за 2000-2008 рр.
8. Гончаров В. К. Райковецкое городище. – К.: Изд. АН УССР, 1950. – 218 с.
9. Петренко О. С. Лука Мелешківська: нариси історії села. – Вінниця: Універсам-Вінниця, 1999. – 338 с.
10. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд. Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2005. – 106 с.
11. Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1995. – 144 с.
12. Мандибура М. Д. Допоміжні види господарської діяльності // Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. – К.: НКЦ «Доля», 1994. – С.110-121.
13. Лозицкий М. Пчеловодство в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - № 15. – С. 27-34; № 17. – С. 14-25.
14. Откович В. П. Народний живопис // Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. – К.: НКЦ «Доля», 1994. – С. 461-465.
15. Запис автора 19 січня 2003 р. від Олянецького Івана Антоновича, 1917 р. н., жителя с. Тартак Чечельницького району.
16. Чечельницький вісник. – 2000. – 1 квітня. – С. 2.
17. Запис автора 27 лютого 2007 р. від Схабовського Олександра Петровича, 1962 р. н., жителя смт. Чечельник.

МИКОЛА ГОГОЛЬ І ПОДІЛЛЯ (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПИСЬМЕННИКА)

У першій половині XIX ст. Україна дала світові двох літературних геніїв – Миколу Гоголя і Тараса Шевченка. Тієї історичної доби кожний письменник, народжений в Україні, бачив перед собою дві дороги: одна вела до культури російської, а по-іншому кажучи, державної, імперської, яка швидко набувала сили й величі, інша, рідна, ховалася у важкому тумані офіційного невизнання, заперечення, зневаги і постійних, послідовних заборон. Навіть мова, якою творилася українська література, як відомо, не мала права на життя як засіб освіти, культури, науки, мистецтва тощо. І сталося, власне, те, що мало статися: за збігом багатьох обставин і причин – суспільних і особистих – один український геній сформувався як російськомовний, його повів за собою близький друг Олександр Пушкін, «автор першого повністю успішного формулювання російської імперської самосвідомості» [1, с.108], а інший, Тарас Шевченко, про якого Гоголь казав «... Мені вдалося й самому дечим допомогти в першому облаштуванні його долі», рішуче і без будь-якого вагання пішов сам і повів за собою Україну дорогою волі, національної незалежності і суспільної справедливості.

Його надихала козацька й гайдамацька героїчна історія, виражена величною мовою дум, пісень, легенд і переказів. З появою «Кобзаря» українська література, а за нею й уся культура, ціла Україна, отримала свого пророка і вождя. Це відразу зрозуміло багатьом світлим умів в Україні, Росії і Європі ще за життя поета. Не міг не збагнути цього або хоча б відчутти і Микола Гоголь.

Чи стало для нього національне подвижництво Шевченка, гнівно-протестне, викличне, відчайдушне, святе у своїй саможертвості, любові до України, приводом для порівняння себе з ним? Можливо, що й так, принаймні, деякі висловлювання про поета, правда, непрямі, лише в переказах, свідчать, що Гоголь думав про свій вибір і міг порівнювати його з Шевченковим [2, с.597]. Чимало літературознавців вважає, що важкі душевні страждання письменника пов'язані, окрім іншого і з його відірваністю від рідного краю.

Проте применшувати значення творчості Миколи Гоголя для української культури було б непрошеною помилкою. Адже більшість його видатних творів присвячена Україні, а його історична повість «Тарас Бульба» виховала не в одного покоління українців палку любов до рідної землі, пошану до її історії. Читаючи їх вони відчували глибокий духовний зв'язок автора з Україною.

З особливою шанобою ставляться до великого земляка на Полтавщині, де він народився, Чернігівщині, де навчався, Запоріжжі, яке оспівав, а також на Поділлі, звідки походить, як вважали в родині письменника, їхній предок. Проблема зв'язку життєтворчості Миколи Гоголя з названими українськими регіонами розглянута на сьогодні в значній кількості наукових і краєзнавчих досліджень, в тому числі й стосовно Поділля. Серед останніх слід назвати насамперед працю В.Вересаєва «Гоголь в житті», зокрема перший її розділ «Предки Гоголя» [2, с.16-21] і ґрунтовну розвідку, що спирається на широку джерельну базу, О.Оглобина «Предки Миколи Гоголя» [3, с.5-37]. Нещодавно побачив світ історико-краєзнавчий нарис . Назаренка «Подільський полковник Остап Гоголь», цікавий тим, що автор розглядає названу проблему на тлі історичних подій того часу, які відбувались на Поділлі [4, с.3-12].

Серед публікацій останнього часу у періодиці привертають увагу певною новизною фактів та їхнього осмислення статті Ю.Матіваса [5, с.71-73] і Н. Герасименко [6, с.58-59].

На основі вищезазначених та інших праць маємо змогу сьогодні вибудувати більш-менш цілісну висхідну лінію родоводу Миколи Гоголя і, кладучи її в основу, чіткіше увиразнити характеристику генетичної пам'яті видатного митця, застосовуючи історичний принцип для вивчення його поглядів на минувшину України.

Отже, з усього розмаїття завдань, означених темою «Микола Гоголь і Поділля», ми обрали поки що два: це історія родоводу письменника та історія відкриття йому одного з перших пам'ятників не лише в Україні, але й у всій Російській імперії.

1. Поділля – предківська земля Гоголів.

Повість Миколи Гоголя «Тарас Бульба» завершується загибеллю славного козацького полковника, якого «чортові ляхи» спляють, прип'явши до враженого громом дерева на

.....
дністровській кручі. Жменя козаків-побратимів тікає на човнах, полохаючи на річці різну птицю: лебедів, куликів, турухтанів і гордих гоголів...

І Дністер, й імена синів старого Бульби – Остапа та Андрія, й навіть «гордий гоголь», напевно, не випадкові у повісті. За родинними переказами полтавські Гоголі-Яновські походять з придністровського Поділля. Їхній предок Остап (Остафій, Євстафій) Гоголь – відомий учасник визвольної боротьби 17-го століття в Україні – родом із цієї південно-західної української околиці. Дід письменника Опанас (Афанасій) Дем'янович пред'явив дворянській комісії Київського намісництва відповідний документ (правда, в ньому Остапа Гоголя чомусь було названо Андрієм) і на його основі зробився російським дворянином, занесеним до першої частини Родословної книги. Сталося це в жовтні 1792 року. Батькові Миколи Гоголя Василю Опанасовичу було тоді п'ятнадцять років.

Нині літературознавці та історики по-різному тлумачать питання походження Миколи Гоголя. Одні заперечують справжність представленого Опанасом Дем'яновичем документа, вважаючи його за підробку, інші припускають, що він міг бути правдивим. Але для нас важливо те, що Микола Гоголь вірив у свій родинний зв'язок з відомим козацьким полковником, сподвижником Богдана Хмельницького, пишався ним, що й відбилося у повісті «Тарас Бульба».

Отже, Остап Гоголь, імовірно, народився в однойменному селі Гоголі (тепер Вінковоцького району Хмельницької області). До 1648 року він, за польськими джерелами «бавився розбоєм», тобто був повстанцем, а згодом ротмістром панцерних козаків в Умані. Вже наступного року стояв на чолі Вінницького (Кальницького) козацького полку, потім Уманського, Могилів-Подільського (протягом двадцяти років з перервами) і Брацлавського (у 1664 році). 1675 року польський король призначив його наказним (тимчасовим) гетьманом правобережної України, підтвердив його шляхетські права, дав грамоту на село Ольховець (нині село Вільховець Новоушицького району Хмельницької області).

Остап Гоголь, без сумніву, був талановитим і досвідченим козацьким ватажком, брав участь у незліченних боях та сутичках, часто перемагав, але й часто міняв орієнтацію, здебільшого опиняючись на боці тих, хто перемагав у силі: польського короля, татарського хана, московського царя, турецького султана. Доки жив Богдан Хмельницький, він був його бойовим соратником, брав участь у Переяславській раді, але після смерті гетьмана у пекельній круговерті змагань короля, султана і царя за Україну, у внутрішніх роздорах між багатьма гетьманами Остап Гоголь виглядає в очах одних науковців надто нестійким, навіть у порівнянні з іншими його сучасниками – козацькими ватажками, в очах інших – дбайливим оберігачем свого полку та його території, мудрим керівником, якому доводилось щоразу вирішувати конкретні ситуації тієї такої багатой на сум'яття і трагедії історичної доби. Уже той факт, що він як полковник перетривав багатьох українських гетьманів (Хмельницького з сином, Виговського, Тетерю, Дорошенка, Самойловича) мовить сам за себе.

Остап Гоголь мав синів. Одного з них звали Прокопом, відомо, що він навчався у Львові. Прокопові діти, Федір та Іван, після смерті діда й батька, перебралися на лівий берег Дніпра. Іванів (Янів) син, Дем'ян, додав до свого прізвища ще одне – Яновський.

Такий у стислому викладі родовід Миколи Гоголя.

2. Пам'ятник Гоголю.

На постаменті могилів-подільського пам'ятника письменнику викарбувані слова: «Н.В.Гоголю, от граждан города 1872 год». Історію його любив розповідати академік-літературознавець Микола Гудзій, який народився в Могилеві-Подільському. А сам він її не раз чув у родинному колі ще в дитинстві. Довго пам'ятали про цю знаменну подію й інші мешканці міста. З роками розповідь про неї набувала легендарних рис, перетворювалася у фольклор, у якому сьогодні вже нелегко розділити дійсне і народжене поетичною уявою народу. Тож, мабуть, краще передати її не стилем наукового дослідження, а зберігаючи ознаки усного народного переказу.

Десь у сімдесятих роках позаминулого століття в Могилеві-Подільському був аматорський театр. Щоб ушанувати пам'ять Гоголя, місцеві актори вирішили поставити «Ревізора», але... в могилівському варіанті. Бо і в їхньому місті побував «Хлестаков». Якийсь одеський пройдисвіт, «купець» Гальперін, перед цим зумів обдурити майже половину могилівських купців і чинодралів, прикинувшись інспектором зі столиці. Отож, кожному персонажеві гоголівської комедії було знайдено відповідну особу в чиновницькому й поміщицькому світі повітового міста. На сцені відтворили навіть покої міського голови, дістали

одяг, що його носили в Могилеві урядовці, поліцейські та різне панство. Настав день вистави. Розпочалася перша дія. Несподівано глядачі побачили на сцені свого голову Хаджі, міського суддю Силича, поміщиків Красовського та Пеньковського, інших знайомих. Образ місцевого поштмейстера вдало відтворив Каленик Гудзій, батько майбутнього академіка. Під час гри актори навмисно «забували» імена гоголівських персонажів, називали їх справжніми іменами місцевих можновладців. У залі вибухав сміх упереміш із гнівними вигуками. Дехто з тих, що впізнав себе на сцені, кинувся геть.

Проте голова, що сидів з усією родиною у першому ряду, дивився мовчки. Дивився, терпів і... не витерпів. Коли в якомусь місці актор особливо вдало й дотепно перекривив Хаджі, той схопився з місця, стрибнув на сцену й що є сили вліпив запотилничника своєму двійникові. Актор не розгубився - і Хаджі тут-таки дістав здачі.

На сцену вискочили й інші «герої» комедії. Діялось щось неймовірне. Гвалт, регіт, колотнеча. Одні гукали: «Закрити комедію!». Інші, і таких було багато більше, кричали: «Далі!». Зчинилася справжня бійка, під час якої й зуби сіялись, і пики малювалися синцями. Каленикові Гудзю хтось надкусив вухо. Навіть могилівські держиморди не скоро вгамували розшаленілий натовп.

Після тривалого антракту, коли залу покинули всі висміяні чиновники, вистава йшла далі. Наприкінці виконавцям влаштували бурхливу овацію. І тоді хтось із глядачів вибіг на сцену і запропонував:

- Зберімо гроші на пам'ятник Миколі Васильовичу Гоголю в нашому місті!

По рядах пішов капелюх. У нього посипалися паперові гроші і золоті монети...

Постамент з'явився швидко. Його витесали з найкращого білого «жорнового» каменю грушанські (з того ж таки повіту) каменотеси. А погруддя письменника замовили аж у Києві. На жаль, справа затяглася, минули роки, та все-таки настав час і бронзового автора «Ревізора» було встановлено на постаменті на перехресті Вірменської вулиці та Олександрівського проспекту.

Був це 1897 рік. Микола Гоголь постав у місті, в якому рівно 240 років тому його предок, полковник Остап Гоголь очолив Придністровський козацький полк.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. – К.: Основи, 2006. – 368 с.
2. Вересаєв В. Гоголь в житті. – М.: Моск-рабочий, 1990. – 638 с.
3. Оглобин О. Предки Миколи Гоголя. – Мюнхен, 1968. – 38 с.
4. Назаренко Є. Подільський полковник Остап Гоголь. – Хм.: Поділля, 1995. – 12 с.
5. Матвіас Ю. Одного родоводу // Київська старовина. – 1994. – №2. – С.71-73.
6. Герасименко Н. Загадковий предок великого Гоголя // Політика і культура. – 2001. – №12. – С.58-59.

Б.М. Хітлач

ВПЛИВ УНІЇ НА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ У XVIII СТ.

У процесі вивчення широкого кола питань, пов'язаних з історичними процесами в Україні, важливого значення набувають дослідження розвитку освіти, християнської культури й мистецтва. Церковно-релігійна традиція, принаймні до кінця XVIII століття, відігравала провідну роль у справі формування головних культурно-мистецьких пріоритетів українського народу. Показовою у цьому відношенні була діяльність Уніатської церкви та її вплив на різні сфери громадського й духовного життя Правобережної України у XVII – першій половині XIX століть. У згаданій період ініціатором багатьох культурно-освітніх починань була конгрегація Чину св. Василя Великого, з якою пов'язані значні досягнення у розвитку освіти, книговидавництва, церковної архітектури та релігійного живопису.

Історіографія зазначеної проблеми нараховує значну кількість праць українських, польських та російських дослідників. Всі вони притримуються різних точок зору, наводячи відповідні приклади та аргументи на свою користь. Серед авторів праць з церковного будівництва на території Поділля можемо виділити Ю. Сіцинського, М. Шумицького та інших. Питання книговидавництва висвітлювали Г. Антонюк, Т. Соломонова, М. Підлипчак-Масрович. Внутрішнє оздоблення церков, зміни в літургії, питання мови у своїх статтях аналізували польські дослідники, серед яких П. Красний, П. Кондрацюк, Є. Ковальчик. В. Вальчак. Натомість місійна діяльність уніатських священників та ченців-василіан на Поділлі у XVIII ст.

.....
ще не стали предметом спеціального дослідження. Окремі аспекти проблеми в своїх працях розглядали М. Яворівський, дослідники-василіани М. Войнар, І. Патрило, а також польські С. Набиванець, А. Новицька-Єжович. Однак практично всі вони лише побічно торкалися території Поділля, сконцентруючи свою увагу на західних землях України.

Окремим джерелом дослідження, що дає фактичний матеріал, слугують акти візитацій. У них докладно описується сама церква, її внутрішній та зовнішній вигляд. Отже, метою даної статті є дослідити ступінь впливу унії на церковне життя Поділля у XVIII столітті.

На початку завважимо, що в ухвалах Замоїського Синоду 1720 р. про заміну архітектурного вигляду уніатських церков не йшлося. Через невеликий часовий відрізок існування унії на Поділлі, реальний її вплив на зовнішній вигляд храмів цієї території був мінімальним. Ті церкви, які стали уніатськими у XVIII ст., але були побудовані раніше, за часів православ'я, не зазнавали перебудов. Лише храми, споруджені у другій половині століття, вже мали деякі відмінності: 1) за своєю архітектурою вони були схожі на костели. На Брацлавщині такі були в с. Белоче Балтського повіту, м. Вороновиця Брацлавського повіту, с. Кропивна, Вінницького повіту, с. Жилинці Проскурівського повіту. Однак це були поодинокі випадки, які в цьому регіоні не набули масовості; 2) при деяких церквах (с. Дорошівка Ямпільського повіту) дзвони висіли за католицьким способом на чотирьох стовпах. Це дає підстави стверджувати, що процес латинізації архітектури подільських храмів, на відміну від галицьких, волинських та білоруських, був незначним [1, с. 201-204].

Натомість значно більших змін зазнало внутрішнє оздоблення церков. Були запроваджені не знані раніше сповідальниці та лавки для сидіння, а також органи чи фісгармонії. Розміщення лавок пов'язувалося з обов'язком виголошення священниками промов та з катехизмом вірних; органна музика стала обов'язковою з погляду на збільшення кількості відправних служб в неділю та на свята й неможливість забезпечення участі хору у всіх богослужіннях [2, с. 14]. У XIX ст. всі органи були усунуті з уніатських церков при «очищенні» літургії Східної церкви від латинських нашарувань [3, с. 188].

Завважимо, що візити подільських уніатських церков (Подільського та Брацлавського воєводств) вказують на відсутність у них будь-яких музичних інструментів. Можливо, це пов'язано з низьким матеріальним достатком чи відсутністю великої потреби в органах. Натомість в храмах споруджувалися бічні вівтарі для проведення кількох служб в один день, хоча в ухвалах Замоїського Синоду ми не знайдемо про це жодних постанов. Так само і про скасування іконостасів, які були в кожній уніатській церкві. Також серед церковного начиння були дзвіночки, дарохронительниці, срібні чи олов'яні кружки, які з'явилися за рекомендаціями Синоду [4, с. 348]. Наприклад, у Вінницькому повіті Брацлавського воєводства в 1785 р. бічні вівтарі, дзвіночки та інше вищезгадане начиння мали: церква Святого Миколая в передмісті м. Тульчина, церква Святої Параскеви Мучениці в передмісті м. Тростянець, церква Успіння Пресвятої Богородиці в м. Ладижин, церква Святого Миколая в м. Брацлав й багато інших [5, с. 463-559]. Проте наявність лавок спостерігається лише в церкві Сатанівського монастиря [6, с. 358].

У сфері літургії, обрядів та культу, латинські інновації полягали у певних змінах у способі відправлення літургії (наприклад, служба читана, тиха) та наданню таїнств, впровадженню нових богослужінь (наприклад, розарію, коронки та молитов), латинських свят Божого Тіла, згадування Папи Римського під час служби, філіюкве [7, с. 13].

Істотною зміною у внутрішньому церковному убранстві було також впровадження «латинських» амвонів. Згідно з традицією Східної Церкви, промови виголошувалися з амвону або на підвищеннях перед іконостасом. У багатьох описах церков того періоду, занотовано існування амвонів, підвішених на стінах або опорах. Однак за матеріалами візитацій подільських уніатських церков амвонів виявлено не було, що дає підстави зауважити про їх відсутність. Також зазначимо, що василіани не завжди перебудовували свої приміщення через низку причин: матеріальна, зручність у використанні, функціональність.

Значних успіхів василіани досягли на освітянській ниві [8, с. 239-248]. Духовно-навчальна праця ЧСВВ ділилася на 1) василіанські студії для власних членів; 2) семінарії для єпархіальних священників; 3) школи для молоді; 4) парафіяльні школи [9, с. 241].

Початкову освіту діти отримували в школах при церквах, якими опікувався місцевий дяк, а священник наглядав за його освітньо-виховною діяльністю. У таких школах навчалось до 20 дітей, які вивчали буквар, Псалтир та Часослов, церковний спів, катехизм, а також початки арифметики.

На Поділлі Василіанський Чин тримав шість шкіл: Барську, Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Сатанівську, Уманську та Шаргородську. Крім того, ченці Маліївського монастиря ЧСВВ викладали в місцевій латинській школі [10, с. 37].

Освітня діяльність уніатських священнослужителів в церквах та початкових школах провадилася церковнослов'янською мовою з українською вимовою. Нею ж в Уніатській церкві на Правобережній Україні у XVII – XVIII ст. велася Служба Божа. Натомість у василіанських школах навчання здійснювалося латиною та польською. Крім того, тут вивчали декілька іноземних мов, як-от: французьку, німецьку. Душпастерська діяльність, катехизація, проведення місій відбувалися місцевою, тобто українською мовою, задля популяризації віри та залучення якомога більшої кількості населення, що вело до збільшення фінансових надходжень. Щоправда, відбувалася заміна греко-слов'янської церковної термінології латинською (у спольщеному вигляді). Слов'янські терміни, зокрема «батюшка», «владика» сприймалися у XVIII ст. як презирливі. Навіть василіанські архимандрити воліли вживати титул «абат» [11, с. 258]. Як наслідок – застосування сталих визначень в Уніатській церкві було замінено на польські. Наприклад, замість «батюшка», говорили «ксьондз», замість «владика» – «біскуп», «архимандрит» – «абат», «церква» – «костел». Польські визначення мали підняти престиж унії, оскільки у той час польська вважалася мовою освічених людей, уніатського духовенства та їх родин [12, с. 49].

Отже, уніатська церква у XVII – XVIII ст. послуговувалася трьома мовами: польською, латиною та церковнослов'янською з українською вимовою. Перші дві були офіційними, третю ж мову використовували на нижчому рівні при безпосередньому контакті з населенням через богослужіння, місії, катехизацію, сповіді. Цим видам діяльності уніатські священники і ченці-василіани присвячували найбільше часу й зусиль та виконували в монастирських і єпархіальних парафіях, були капеланами при дворах шляхти, монастирях сестер-василіанок та в єпископських резиденціях. Сам звичай проведення місій уніати запозичили у католиків, у яких це проводили монахи різних чернечих орденів [13, с. 62-67].

Місіонерська робота поділялася на душпастерську, проповідницьку, сповідницьку. Уніатські священники своїми повчаннями охоплювали більше людей, ніж православні – приватними бесідами. Для відповідних місій у XVIII ст. було відкрито ще 10 нових монастирів (зокрема в Умані, Шаргороді), з яких вишколені місіонери мали об'їжджати найближчі околиці, щоб, як сказано в документах, навчати народ «катехизму і страху Божого» [14, р. 96]. В них брали участь кілька проповідників та сповідників, вони тривали по три – чотири тижні, охоплюючи цілі деканати та проводилися мовою народу, тобто по-руськи (українською). Такими місіями василіани освічували широкі маси вірних та високо тримали їхній духовний та моральний рівні, їх без насильства вже не можна було відвести від своєї церкви. Про це знали її вороги й тому вже 1793 р. Катерина II видала окремий указ, яким забороняла такі місії [15, с. 285].

Питання стосунків між уніатами та місцевим населенням досить складне та малодосліджене. Хоча й на цю тему написано чимало наукових праць, проте вони далекі від об'єктивізму та часто схиляються до двох, кардинально різних, точок зору, що відбивають проправославну та прокатолицьку позиції [16, с. 121-126].

Догмати та обряди богослужіння уніатської церкви фактично не відрізнялись від усталених канонів православної церкви, крім того, за умови користування в ній української мови та служіння священників-парохів, в минулому православних, а ще за відсутності іншого вибору, уніатська церква позитивно сприймалася українською паствою. Водночас, ієрархічна підпорядкованість служителів церкви папі римському наближала її до католицизму, що вигідно відрізняло уніатів порівняно з православними в очах поміщиків-католиків. За таких умов уніатська церква отримувала значні пожертвування і впроваджувалась на Поділлі як церква, визнана польською державою [17, с. 10].

Народна маса, байдужа до почесей, бачила в унії свою релігію та цінувала її як таку. На ділі уніати, католики та православні чудово уживалися один з одним, коли їм не заважали посередницькі ланки у вигляді різноманітних просвітницьких місій. Уніат саме завдяки своєму проміжному становищу був наче ланкою, яка пов'язувала католицизм та православ'я. Він любив свій обряд, свого попа, а коли його не було, ходив до католицького костелу або православного храму, знаходячи і в тому й в іншому для себе за потребою спільне. Це можна назвати народною релігійною терпимістю, здоровим та раціональним відчуттям віри [18, с. 10].

Латинські священники відправляли богослужіння в уніатських церквах і навпаки, особливо в місцевостях, де був храм лише одного обряду, а мешкали в ньому вірні обох віросповідань. Існував також звичай запрошування проповідників одного обряду до церкви іншого. Крім того, відбувалася спільна участь духовенства та вірних обох сповідань в богослужіннях та процесіях на такі свята як латинські Божого Тіла та уніатські благословенного Йосафата, а також в місіях, паломництві до святих місць [19, s. 194]. Багато уніатських вірних робили паломництво до латинського образу Божої Матері, який був, наприклад, в костьолі Кармелітів м. Бердичів, костьолі Домініканців в м. Летичів. До останнього ходили не тільки римо-католики та уніати, але й православні [20, s. 429]. Це свідчить про толерантність, терпимість до іншої релігії, а подекуди й нерозуміння всіх тонкощів різниці між обрядами й богослужіннями.

З селянами – своїми прихожанами – священники жили, переважно, в повному мирі та злагоді. У важку хвилину люди приходили до священника за порадою, сповіддю або допомогою. Практично кожна подія в селі чи місті не обходилася без служителя церкви: народження, хрещення, вінчання, поховання, а також народні та релігійні свята. Крім того, священник і дяк займалися освітою дітей, а подекуди – й дорослих.

Парафіяльне повсякденне життя уніатів на мікрорівні практично не відрізнялось від православного. Відсутність глибокого та усвідомленого розуміння конфесійних різниць, яке спричинилося низьким освітнім рівнем та недостатньою спеціальною підготовкою як кліру так і вірних обох конфесій [21, с. 131].

У своїй багатогранній діяльності уніати активно використовували різноманітну літературу, тому для її друку були засновані типографії. Василіани Поділля за відсутності власного видавничого центру користувалися книжками Львівської, Почаївської та Унівської друкарень [22, с. 346]. Проте зауважмо, що церкви мали ще й київські, московські, а подекуди й чернігівські видання. Також були внесені певні поправки у церковні книжки (таких було 15), відповідно до рішень Замоїського собору [23, с. 383]. Невиправлені ж друки видавати заборонили. Проте зазначимо, що в Уніатській церкві спокійно уживалися як старі (православні), так і нові (уніатські) книжки, а подекуди, залишалися й рукописні. Це було викликано неспроможністю друкарень швидко забезпечити церкви необхідним комплектом богослужбової літератури. Існувала також фінансова проблема, адже нові книжки були дорогими (від 30 злотих), а церкви та їх парафіяни – бідними. Також й самі священники, в минулому православні, не поспішали змінювати книжки [24, с. 68].

Підсумовуючи, зазначимо, що латинізація охопила всі сфери церковного життя: інституції та організаційні структури, архітектуру та оздоблення церков. Весь процес змін в Уніатській церкві разом з латинізацією та полонізацією становив елемент довготривалої політичної, суспільної та культурної польської експансії на руських землях Речі Посполитої, яка була не рівномірною, а її результати різнилися залежно від території досить великої уніатської метрополії, яка обіймала білоруські землі Великого Князівства Литовського та руські (українські) землі Польщі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хіхляч Б. М. Огляд архітектури уніатських церков Поділля у XVIII ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – С. 201-204.
2. Kondrasiuk P. Misterium wschodniej liturgii // Deluga W. Sztuka i liturgia kościoła greckokatolickiego: w 400 rocznic Unii Brzeskiej: katalog wystawy. – Cheim, Zamońж, 1996. – S. 11-16.
3. Krasny P. Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej: 1596–1914. – Kraków, 2003. – 429 s.
4. Kowalczyk J. Latynizacja i okcydentalizacja architektury greckokatolickiej w XVIII wieku // Biuletyn Historii Sztuki. – № 3-4. – S. 347-362.
5. Wizytacje generalni parafii unickich w wojewydztwie Kijowskim i Braciawskim po 1782 roku / opracowai i wydał Marian Radwan. – Lublin, 2004. – 912 s.
6. Труды Подольского историко-статистического комитета. Вып. 5 / Под ред. Н. И. Яворовского. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1890/1891. – XXII, 444 с.
7. Koibuk W. Końcioły wschodnie na ziemiach dawney Rzeczypospolitej 1772 – 1914. – Lublin, 1992. – 618 s.
8. Хіхляч Б. М. Василіанські школи на Поділлі: становлення, діяльність, ліквідація (XVIII – перша третина XIX ст.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-

- Подільський: Оіом, 2007. – Т. 10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 239-248.
9. Патріло І. Нарис історії василіан від 1743 до 1839 pp. // Записки Чину Святого Василя Великого. – 1988. – Т. 13. – С. 183-283.
 10. Pidiypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoiy i księżki w dziaialnoñci zakonu. – Warszawa-Wrociaw, 1986. – (Acta Universitatis Wratisaviensis; № 779) – 272 s.
 11. Bieckowski L. Mozaika religijno-kulturalna Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w. // Uniwersalizm i swoistożж kultury polskiej / red. J. Kioczowski. – Т. I. – Lublin, 1989. – S. 241-270.
 12. Dylęgowa H. Dzieje Unii Brzeskiej (1596-1918). – Warszawa-Olsztyn, 1996. – 228 s.
 13. Хіхлач Б. М. Уніатські місії на Поділлі // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 62-67;
 14. Wojnar M. Basilian missionary work-missionaries and missions (XVII – XVIII) // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni. – Series II. – Sectio II. – Vol. IX.* – 1974. – P. 95-110.
 15. Патріло І. Вклад Василіанського Чину в життя з'єднаної Київської митрополії (1617-1839) // *Belarus. Lithuania. Poland. Ukraine.* – Lublin, Rome, 1996. – S. 282-289.
 16. Хіхлач Б. М. До проблеми взаємовідносин католиків, уніатів та православних на Поділлі у XVIII – I пол. XIX ст. // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій: Зб. наук. праць за результатами міжнар. наук. конф. – К., 2007. – С. 121-126.
 17. Земський Ю. С. Подільські дослідники кін. XIX – поч. XX ст. про стосунки Української греко-католицької (Уніатської) та Православної церков. – Хмельницький, 1997. – 23 с.
 18. Мельгунов С. Из истории воссоединения униатов в России // *Голос минувшого / Под ред. С. П. Мельгунова и В. И. Семеvского.* – 1915. – № 10. – С. 5-37.
 19. Bieckowski L. Oñwiecenie i katastrofa rozbioryw (druga poiowa XVIII wieku) // *Chrzeñжжacstwo w Polsce: zarys przemian / praca zespoiowa pod red. J. Kioczowskiego* – Lublin, 1981. – S. 173-201.
 20. Nabywaniec S. Unicka Archidiecezia Kijowska w okresie rżędow arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Woiodkowicza 1762 – 1778. – Rzeszyw, 1998. – 575 s.
 21. Яременко М. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. (постановка проблеми) // *Соціум. Альманах соціальної історії / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. В. Горобець.* – Вип. 3. – К., 2003. – С. 121-136.
 22. Огієнко І. Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV – XVIII в.в.: вид. 2-е. (Ін-т дослідників Волині) – Ч. 50. – Вінніпег, 1983. – 418 с.
 23. Крачковский Ю. Ф. Очерки униатской церкви // *Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при императорском Московском университете.* – 1876. – № 3-4. – С. 283-404.
 24. Соломонова Т. р. Книгозабезпечення уніатських церков Брацлавщини наприкінці XVIII ст. (за матеріалами генеральної візитації церков Брацлавського деканату 1785 р.) // *Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору.* – Вінниця, 2008. – С. 67-72.
 25. Dylęgowa H. Unia Brzeska i unicy w Krylestwie Polskim. – Warszawa, 1989. – 72 s.

Л.О. Орловський

УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ ПОДІЛЛЯ В РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ КРАЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Традиційні напрями єврейського господарського життя склалися ще за довго до приєднання краю до Російської імперії. Передусім вони диктувалися політичними й соціальними реаліями життя єврейського населення на території Речі Посполитої. І як наслідок, єврейське населення подільських земель, що входило до складу Польщі, зосередило свою діяльність у сфері торгівлі, обміну й посередництва. У той час у Східній Європі значно зростає кількість дрібних торговців, переважно євреїв, які стають посередниками між оптовиком і споживачем, охоче займаються орендою, шинкарством, лихварством. Ще в XVII-XVIII ст. в Польщі лише мандрівні торговці-євреї взяли на себе 40-50% торгівлі [1].

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії єврейство було загнане в так звану «смугу осілости» й затиснуте десятками різних обмежувальних законів та положень, що були насамперед спрямовані на послаблення їх економічної діяльності. На початку XIX ст. основним напрямком економічної діяльності євреїв Київщини, Волині й Поділля залишалася торгівля, якою займалося понад 80% єврейського населення краю [2].

Прийняте 9 грудня 1804 р. «Положення про євреїв» поділяло їх на чотири класи: а) землероби; б) фабриканти й ремісники; в) купецтво; г) міщанство. До категорії купецтва були

віднесені купці, які мали титули I, II, III гільдій, корчмарі, дрібні торговці, власники заїжджих дворів [3]. Це «положення» дозволяло окремим категоріям євреїв вільно торгувати в межах лінії осілости, а також їздити в інші міста Російської імперії у торговельних справах, маючи при собі губернські паспорти. У торговельно-економічні відносини Поділля були залучені різні версти населення: дворяни, поміщики, міщани, ремісники, але основну роль в цьому процесі відіграв купецький стан.

У 1852 р. в магістратурах повітів Подільської губернії знаходились списки, в яких зазначався розподіл євреїв по розрядах купців, землеробів, цехових ремісників і міщан, осілих і неосілих. Так у магістратуру Брацлавського повіту було подано 2853 посімейних списків на зачислення євреїв до перших чотирьох розрядів. За ревізійними списками числилось 3892 єврейських сімейства, з яких 1039 належали до 5-го розряду. З 2853 єврейських сімейств до перших чотирьох розрядів було зачислено – 1500, з них – 321 у зв'язку з недостатніми даними, як того вимагали встановлені урядом правила, належали до 5-го розряду, останні 972 були ще не записані в належні розряди [4]. У Проскурівському повіті було подано 1861 посімейний список, з яких до різних чотирьох розрядів було приписано 1672 єврейські сім'ї. До 5-го розряду зачислено 758 сімей [5]. У Балтському повіті – з 2551 сімейства до 1-го розряду було зараховано 142 сім'ї, до 3-го розряду цехових робітників – 477, до 4-го розряду осілих – 1800, до 5-го – 976 [6]. В Ушицькому повіті для присвоєння встановлених розрядів числилось – 2130 єврейських сімей, з яких до 1-го розряду було зараховано – 125 сімей, до 4-го – 898, до 5-го – 427. У Староушицькому міському управлінні до 1-го розряду було зачислено – 12 сімей, до 3-го ремісничого – 53, до 4-го – 89, до 5-го – 43 сім'ї [7]. У Гайсинському повіті в перших чотирьох розрядах нараховувалось – 2308 єврейських сімей, до 5-го розряду належало – 682 сім'ї, до ремісничого розряду входило – 663 єврейських сімей [8].

Царський уряд всіляко регулював соціально-демографічні процеси в купецькій сфері. У середині 20-х років XIX ст. було започатковано створення торговельних товариств «депутацій» у купецькому середовищі у столицях, губернських і портових містах з метою здійснення нагляду за торгівлею й промисловістю. Ці товариства склалися з 3-7 купців, які мали право вільно відвідувати крамниці, торговельні заклади, здійснювати нагляд над тим, щоб торгівля велась згідно з виданими посвідченнями і становою належністю торговців. Торговельні представництва були узаконені царським указом від 4 березня 1850 року в містах Кам'янці, Балті, Вінниці, Могилеві. Депутатами в повітовому м. Кам'янці стали євреї Я. Левензон, Х. Бланк, Д. Ванштейн, М. Фельдштейн, Л. Бродський та Г. Гологорський [9].

24 грудня 1841 року царський уряд своїм положенням «про пільги купцям і міщанам західних губерній» надавав значні пільги купцям і міщанам з внутрішніх губерній імперії, які виявили бажання переселитися в Правобережну Україну і записатися в купецький стан. Згідно із законом купці та міщани могли протягом 25 років вільно переїжджати з інших російських губерній у західні губернії. В свою чергу такі купці звільнялися від усіх податків терміном на 15 років [10]. Але, як показує статистика, цим указом в Подільській губернії скористалося лише 38 осіб, серед яких двоє канцелярських купців. У 1843 р. Подільський губернатор у своїй службовій записці Миколі I повідомляв цареві, що вже минуло 2 роки з часу надання купцям пільг, але «як і раніше купці, майже всі, євреї. Вся місцева торгівля знаходиться в їх руках, тому вони заважають росіянам розвивати її [11].

Преважно єврейські купці проживали в містечках губернії, де повністю утримували монополію у торгівлі хлібом і горілкою. Так, наприклад, в м. Брацлаві проживало 15 купців III-ї гільдії, 9 з яких були євреями. Нахум-Лейб Фішенсон утримував поштову станцію, Ізраель-Лейб Гольденберг орендував відкуп у питній торгівлі [12]. У м. Тульчині до купецького стану належало 27 євреїв і 1 християнин, в м. Ямполі у 1855 р. було 347 купців-євреїв III-ї гільдії, у м. Гайсині із 7 купців – 6 були євреями, в м. Бершаді з 10 купців III-ї гільдії – 6 були євреями [13], в м. Балин Кам'янецького повіту у 1858 р. налічувалось купців I-ї гільдії – 2, III-ї – 18, IV-ї – 19, V-ї – 16 [14]. Купцями I-ї гільдії були євреї Алтман Мортко Мошкович і Койфман Нусим Шимонович, V-ї Кетельман Шмуль Лейб, Іцко Шлимович, Лейба Лейзарович Либерович, Мойше Хаїм Борунович Пельцматер [15].

Аналіз архівних і статистичних документів наочно свідчить, що протягом першої і другої половини XIX ст. купці-євреї отримали низку прав і привілеїв, які значно розширили їхні торговельні можливості, що цілком дозволило їм стати монополістами у сфері торгівлі. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор І.І. Васильчиков писав, що в 50-х роках XIX ст. збут господарських товарів із повітів, які межували з австрійськими кордонами,

.....
перейшов у руки галицьких торговців і місцевих євреїв [16]. Загальне число купців Подільської губернії з 1794 по 1851 рік збільшилось більше ніж у 6 разів, у Волинській – майже в 4 рази, у Київській – у 12 [17]. У 1846 р. купцями усіх гільдій Поділля було оголошено капіталів на суму 1,4 млн. рублів сріблом [18].

Селянська реформа 19 лютого 1861 року, яка скасувала панщину, стала поворотним пунктом в економічно-соціальній історії краю. Вона накреслювала можливість формування внутрішнього ринку та капіталістичного розвитку губернії. Швидкий розвиток капіталістичних відносин у сфері торгівлі у пореформений період давався взнаки вже у 60-х роках ХІХ ст. Зовнішньою та внутрішньою торгівлею Подільської губернії займалися різні верстви населення, але найбільший внесок у її розвиток здійснювали купці, особливо євреї.

Так з 1849 по 1851 рр. «питні відкупи» в Кам'янці, Балті і Старій Ушиці утримували почесні громадяни барони Габріель і Євзель Гінцбурги; в Літині, Вінниці і Хмільнику повірені кам'янецьких купців 2-ї гільдії Файбіша Бланка і 3-ї гільдії Хаїма Бланка; в містечку Вербоivecь – повірений кам'янецького 3-ї гільдії купця Меєра Бройди кам'янецький міщанин Давід Месік [19].

Щорічно єврейські купці Подільської губернії сплачували в казенну скарбницю подвійні повинності – державні та губернські. У 1854 р. єрейські купці 1-ї гільдії сплачували з одного свідоцтва на держповинності – 81 руб.; на губернські – 54 руб.; 2-ї та 3-ї гільдії відповідно 39 руб. 60 коп. і 26 руб. 40 коп., та 9 руб. 90 коп. і 6 руб. 60 коп. [20]. Міщани-євреї сплачували з будинку від 1-го до 3-х руб. сріблом; з постійного або ж заїжджого двору, від 2 до 5-ти руб. сріб.; з будинку з городом, від 1,5 до 4-х руб. сріб.; за найм лавки, від 6 до 10 руб. сріб. в рік [21].

Протягом першої і другої половини ХІХ ст. купці-євреї отримали низку прав, які значно розширили їхні торговельні можливості, що цілком дозволило їм стати монополістами у сфері торгівлі. Цікавим буде порівняння кількісних змін євреїв і християн серед купців губернії. Так згідно з даними «Військово-статистичного огляду Подільської губернії», у 1846 р. в губернії нараховувалось 564 сімей купців, з яких 12 осіб були купці другої гільдії і 552 особи – третьої гільдії. Купців 1-ї гільдії не було. Купці II-ї гільдії володіли капіталом у сумі 72000 руб. сріблом. Купці III-ї гільдії склались з християн – 38 осіб з капіталом 91200 руб., євреїв – 428 осіб з капіталом у сумі – 1027200 руб. і дворян – 19 осіб з капіталом – 45600 руб. [22].

У 1865 році в губернії нараховувалось 12 купців I-ї гільдії і 1572 – II-ї гільдії, разом 1584 особи і всі виключно єврейського походження, які володіли капіталом у сумі 9612000 руб. [23]. У 1872 р. в губернії нараховувалось 4355 купців-євреїв і лише 427 купців-неєвреїв (відповідно 91% і 8,9%) [24], тобто за 26 років загальна кількість купців збільшилась у 4,5 рази, а купців-євреїв майже у 10 разів. Офіційним документом, який дозволяв євреям займатися торгівлею, було торговельне свідоцтво. Для купців першої гільдії воно коштувало 2200 рублів, для другої – 880, а для третьої – 220 рублів (у Правобережжі – 132 рублів) [25].

Єврейська економічна активність в краю була настільки високою, що не могла не цікавити царський уряд, який всіляко намагався її обмежити. Через це в Подільській губернії 22 серпня 1881 року була навіть створена спеціальна комісія, яка прискіпливо вивчала економічну діяльність євреїв. За її даними, у 1880 р. у Подільській губернії було видано 16634 торгових документів, з них – 15602 отримали євреї. Білетів, виданих за гільдійськими свідоцтвами і на дрібну торгівлю, нараховувалось – 25250, з них євреям належало – 23772 білетів. Отже, кількість осіб, що займалися торгівлею, складала – 14843. Серед цієї кількості числилось: християн – 987 осіб, або 6,6%; євреїв – 13856 або 93,4% [26]. Це значить, що на 1000 осіб християн – припадав один торговець, а на 1000 душ євреїв – 66 торговців. Якщо розподілити єврейських торговців у такому ж співвідношенні по містах, містечках і селах губернії, то отримаємо: У містах на 1000 осіб єврейського населення припадало 165 торговців, в містечках – 29, в селах – 62 [27].

Євреї часто порушували встановлені урядом правила торгівлі і за це каралися штрафами, про що свідчить значна кількість складених актів. Протягом 1880 р. в Подільській губернії було складено таку кількість актів: у торгівлі – 2313, в ремеслі – 3441, разом – 5754 акти. З них на долю євреїв припадало 2134 торговельних актів і 2754 ремісничих актів, разом – 4888, або майже 85% від загальної їх кількості. На долю християн відповідно, торговельних актів – 179, ремісничих – 687, разом – 866. За даними актами було накладено штрафів на суму – 67776 руб., 50 коп. З цієї кількості на євреїв припадало – 60663 руб., 30 коп., або 89,5%, на

християн – 7133 руб., 20 коп., або 10,5% [28]. Отже, наведені дані переконливо свідчать, що майже вся торгівля в губернії знаходилась в руках євреїв.

Значного удару єврейській торгівлі було завдано тарифами 1857 і 1868 рр., які знизили мито на товари, що ввозились в імперію, і цим зменшили доходи торгівців, особливо дрібних [29]. Крім цього поступове втягнення Поділля в загальноросійський ринок, активний розвиток товарно-грошових відносин, призвели, з одного боку, до концентрації капіталів в руках невеликої кількості людей, з іншого, – до розорення значної кількості дрібних торгівців. Результатом цього процесу було зменшення кількості купців краю. Так, якщо у 1872 р. в Подільській губернії налічувалось 4355 купців-євреїв, то в 1897 р. – уже 3080. Але все це не змогло змінити домінуючу роль єврейського населення в сфері торгівлі тому, що значна кількість капіталу була зосереджена в руках невеликої частини купців-євреїв, від яких в основному залежав стан економічного розвитку краю.

Цікавим на наш погляд документом, який яскраво ілюструє економічну діяльність єврейського населення губернії, є звіт подільського губернатора за 1888 р., в якому він констатує, що в сільській місцевості губернії проживала така кількість єврейських сімей: в Кам'янецькому повіті – 565, Проскурівському – 474, Ямпільському – 1200, Летичівському – 706, Літинському – 1093, Вінницькому – 856, Ушицькому – 600, Могилівському – 629, Ольгопільському – 966, Гайсинському – 781, Брацлавському – 543, Балтському – 1245. Всього 10031 сім'я [30].

За родом занять євреї поділялись так:

1. Орендарі лісових, земельних угідь і оброчних статей – 463.
2. Службовці питних закладів, заводів, млинів тощо як економів, прикажчики – 1078.
3. Ремісники – 698.
4. Чорноробочі – 768.
5. Торгівці по документах – 1040.
6. Займалися різними промислами, питними, що належать до сільського господарства – 1501.
7. Без визначених занять – 3353 (які займалися торгівлею без документів, торгівлею спиртними напоями та іншими промислами).

Як зазначається у звіті, найбільшої уваги заслуговує у вищенаведеному списку перша й остання групи. Адже, як зауважує губернатор, «оренда землі і різних оброчних статей у винятковому випадку знаходиться легально в руках євреїв, через договори, складених ще до видання закону 3 травня 1882 р., і значна кількість євреїв-власників нерухомого майна і оброчних статей користувалася ними, обходячи чинний закон, але не порушувала його, а саме «продаж хліба на корені, наймання маєтків для випасу худоби, контракти через які єврей приймає на себе постачання робітників для сільськогосподарського виробництва, виключне право обмолу борошна на млинах тощо». Постійна ж категорія 3353 сімей, яка складала 37% від загальної кількості проживаючих в селах євреїв, на думку губернатора, являла собою «той експлуататорський вид, який в змозі зняти з селян, що потрапили до нього в руки, останню сорочку, аби тільки зміцнити у такий спосіб свій власний достаток» [31].

Далі губернатор перераховує способи, якими користуються євреї для збільшення своїх капіталів. І в тому випадку, де судові органи й адміністрація не в змозі запобігти всім зловживанням, якими користуються євреї, обходячи закон 3 травня 1882 року, генерал-губернатор вважав необхідним застосувати п. 2. параграфа 16 «Положення про посилену охорону». При цьому він мав на увазі заборонити євреям проживати в тій місцевості, де вони були прописані до видання закону 3 травня 1882 року. Це, на його думку, не дало б змоги євреям продовжувати свою «вредную деятельность не только в селе, но и вообще среди крестьянского населения» [32].

За статистичними даними, в 80-х роках XIX ст. в Подільській губернії числилось 20788 ремісників чоловічої статі, з яких – 14994 євреї і 5794 християни [33]. Отже у ремісничому стані євреї складали 72,2%, а християни – 27,8%.

Швидке економічне піднесення кінця XIX ст. внесло значні корективи в господарську діяльність євреїв. Всеросійський перепис 1897 р. засвідчив, що торгівлею в губернії займалося 178795 осіб, з яких 167431 були євреями [34], тобто частка євреїв серед інших торгівців губернії становила 93,6%. За даними перепису, у 1897 році у губернії налічувалося 3637 купців, з них євреїв – 3080, неєвреїв – 557 (відповідно 84,6% і 15%) [35]. Загалом виходить, що за рахунок торгівлі на Поділлі жило 49,8% євреїв від їхньої загальної кількості. Цілком зрозуміло,

що велика кількість євреїв-торгівців вносила, безперечно, свій неповторний колорит в торговельне життя краю. Ось як описує торговельну діяльність євреїв Подільської губернії «Військово-статистичний огляд Російської імперії»: «Вся місцева торгівля знаходиться в руках євреїв, вони і складають все купецтво губернії, за невеликим винятком... Основна ідея, як купців, так і торгашів-євреїв, полягає в тому, щоб якнайшвидше зробити оборот і для цього продавати товари за можливо низькою ціною, чого досягають, продаючи заборонені товари, або навіть у деяких товарах знімають митні печатки й видають їх за контрабандні. Підробляючи товари, ходять по хатах і заїжджих дворах з товарами, нав'язуючи їх майже насильно, дають в борг на великі суми, у цьому випадку беруть подвійну ціну, а що найбільше підриває російських купців і поляків, то це монополія, яку зробили собі євреї у торгівлі» [36].

Значна кількість євреїв Подільської губернії були бідними, і їхні торговельні операції мали дрібний характер. Так з 16634 вибраних у 1880 р. торговельних документів, що дозволяли займатися торгівлею, лише 1096 (6,5% від загальної кількості) належали купцям першої та другої гільдії, які мали великі капітали і здійснювали значні торговельні операції. Всі інші проводили дрібну, розносну і розвізну торгівлю [37].

На початку ХХ ст., за даними статистики, у містах губернії проживало 139354 євреї, а в повітах губернії – 301877 євреїв [38]. Дрібні торговці-євреї, як правило, займалися торгівлею в містах і містечках губернії, обслуговуючи на місцевих базарах та ринках сусідні селянські повіти своїми ремісничими виробами, а також дрібною посередницькою торгівлею. Правдиву характеристику атмосфери тодішнього містечка подав російський письменник К.К. Случевський: «Торгівля складає тут артерію місцевого життя, набагато більшу за силою і значенням, ніж обробка землі [39]. У своїх торговельних операціях євреї виявляли надзвичайну енергію й винахідливість, за словами дослідника Г. Аксакова поки у російського купця рубель обертався двічі, то у єврея – п'ять разів [40]. У свою чергу така спритність дозволяла євреям не тільки вчасно повернути позичені гроші, а й одержати прибуток. Якщо міста залишалися переважно центрами торгівлі зі слабозвинutoю промисловістю, то містечка перебирали на себе функції і ставали агромістами – малими населеними пунктами міського типу, які підтримували тісний зв'язок із сільським господарством і орієнтувалися на переробку та збут аграрної продукції [41].

Іншою була ситуація у селах губернії, де, як правило, була відсутня ярмаркова, базарна та крамничкова торгівля. Тут євреї-торгівці розвозили й розносили товар, а якщо селянин не мав грошей, то проводився обмін на інші господарські предмети і продовольство [42]. У 1880 р. на розносну й розвізну торгівлю в Подільській губернії було видано 106 торгових документів і всі вони повністю належали євреям [43].

У другій половині ХІХ ст. з подальшим розвитком капіталізму торгівлі належала помітна роль у забезпеченні найголовніших потреб численного селянства та значної частини міського населення. У Подільській губернії основними осередками торгівлі були ярмарки і базари. Всі ярмарки і базари проводилися в містах з наявністю в них великої кількості єврейського населення, для якого торгівля була важливим джерелом існування. На домінуючу роль єврейських підприємців у торгівлі вказують «Статистичні відомості Подільської губернії»: «...казённые и частные подряды и поставки, оптовая и розничная торговля местными товарами, а также товарами, получаемыми из австрийских владений, царства Польского и черноморских портов, находятся с давних пор исключительно в руках евреев и соперничество христиан и купечества на этом поприще почти невозможно» [44].

У 1890 р. у Подільській губернії кількість ярмарків досягла до 123-х. Переважно всі вони, за винятком Петропавлівської в м. Ярмолинцях, Проскурівського повіту і Троїцької в м. Балті, були незначними й слугували місцевому населенню швидше для задоволення сільськогосподарських потреб, ніж для якихось торгово-промислових операцій [45]. У 1895 році кількість ярмарків в Подільській губернії збільшилась і становила 183. За свідченнями статистичних матеріалів, така цифра не змінювалась і в наступні роки. Найбільше ярмарків проводилось у Літинському повіті – 69, далі йшли Вінницький – 44, Проскурівський – 18, Летичівський – 17, Могилів-Подільський – 15 [46].

Швидкому розвитку торгівлі в Подільській губернії сприяло будівництво залізничної колії від Балти до Одеси у 1865 р. У 1870 р. почала діяти залізниця від Києва до Балти, яка не тільки забезпечувала розвиток міст Балти, Вінниці, Жмеринки, але й з'єднувала Поділля з магістралями Західної Європи [47].

Балтська ярмарка слугувала для обміну речами місцевого виробництва. На противагу їй Ярмолинецька – це гуртовий продаж металевих виробів, хутра, ситцю. Сюди приїжджали закордонні купці, більшість з Австрії з меблями, землеобробними машинами [48]. Кожного року в Ярмолинці єврейські купці привозили крупні оптові партії товарів з мануфактурних фабрик з Лодзі, Москви, Одеси. У 1884 р. в Ярмолинці привозили на торги паперових і шерстяних виробів на суму 1356300 руб., з них було продано на 796800 руб., сукна привозили на 80000 руб., реалізовано – 70950 руб., виробів з льону та пенькових товарів завезено на 902250 руб. і продано на 70950 руб., галантерейних виробів на 300000 руб. реалізовано на 80000 руб., виробів зі шкіри – на 92420 руб., реалізовано 60810 руб., цукру привезено і продано на 50300 руб., чаю привезено 3000 руб., продано на 2000 руб. Крім того, в містечку у місцевих євреїв на період ярмарку прибулими купцями орендувалось понад 200 помешкань під магазини і склади [49].

Як правило, всіма торговими операціями в губернії займалися євреї, дрібні скупщики, що були в кожному містечку Поділля. Такими містечками були Бар, Ярмолинці, Ольгопіль, Чорний Острів, Бершадь. Євреї-посередники пильно стежили за цінами на місцевих ярмарках і базарах, оптом скупляли на них велику рогату худобу, овець, мед, домоткане полотно та інші речі і перепродували їх за межами губернії.

Слід зазначити, що заможні євреї-торгівці здебільшого займалися хлібною, лісовою, питною і тютюновою торгівлею. Особливо великих оборотів в губернії досягала хлібна торгівля. У середині XIX ст. щорічний надлишок подільського хліба становив до 1 млн. четвєртин [50]. Відомий історик і краєзнавець Поділля В.К. Гульдман розподіляє операції, пов'язані з хлібом в краю на купівлю панського економічного хліба і селянського. Останнім, зазначає науковець, займаються євреї – дрібні скупщики майже в кожному містечку губернії. Значними пунктами такої торгівлі були Ольгопіль, Ярмолинці, Бар, Чорний Острів, Бершадь [51]. Активно хлібною торгівлею займалися єврейські купці. Так Ушицький купець Розенберг тільки за один рік імпортував через Гусятинську митницю хліба на 200 тис. крб. Залізнодорожна торгівля зерном, яка повністю була зосереджена в руках євреїв, перетворила м. Проскурів в найбільший центр експортної хліботоргівлі. Якщо в 1872 р. єврейські підприємці Проскурова отримали 80% з 2034 виданих в повіті дозволів на торгівлю, то в 1881 р. з 2274 – 90% [52].

У такий спосіб позитивна діяльність євреїв у сфері торгівлі створювала можливість продуктивного розвитку промисловості Поділля, появи нових галузей у фабрично-заводському виробництві, яке міцно прив'язувалось до існуючої системи капіталістичних відносин. У цьому плані євреї були підприємцями, спрямовуючи частину свого капіталу на розвиток промисловості краю, посередниками, орендаторами, адміністраторами й управлінцями підприємств, організаторами торгівлі та реалізаторами виробленої продукції губернії й налагодження торговельних зв'язків як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Самарцев І. Євреї в Україні на початок XX ст. - УІЖ. – 1994. - №4. – С. 19-29.
2. Там само. – С. 23.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ в м. Києві) – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 9920. – Арк. 1.
4. Там само. – Арк. 3.
5. Там само. – Арк. 34.
6. Там само. – Арк. 35.
7. Там само. – Арк. 36.
8. Там само. – Арк. 38.
9. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття): Монографія. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет: редакційно-видавничий відділ, 2006. – С. 157.
10. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 361.
11. Киевская старина. – 1896. – Т. 52. – С. 90.
12. 100 єврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. – Иерусалим – Санкт-Петербург: Эзро, 1997. – Вып.1: Подолия. – С. 172.
13. Там само. – С. 124, 190, 319.
14. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі-К-ПМДА). – Ф. 226. – Оп. 79. – Спр. 6092. – Арк. 39.

15. Там само. – Арк. 34.
16. Філінюк А.Г., Ігнатська Т.В. Вказана праця. – С. 161.
17. Там само. – С. 156.
18. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.Х. – Ч.2. – Подольская губерния. – СПб., 1849. – С. 131-132.
19. Подольские губернские ведомости. – 1849. – № 21. – С. 155.
20. Подольские губернские ведомости. -1854. - №26. – С. 215.
21. Каменский А.В. Очерк местечек в губерниях Киевской и Подольской // Подольские губернские Ведомости. – 1845. – №32. – С. 160.
22. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.Х. – Ч.2. – Подольская губерния. – СПб., 1849. – С. 131.
23. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы / Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск: Подольский губернский статистический комитет, 1869. – С. 125.
24. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 52. – Спр. 437. – Арк. 24.
25. Філінюк А.Г., Ігнатська Т.В. Вказана праця. – С. 157.
26. // ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 330.
27. Там само.
28. Там само.
29. Івашенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир: Волинь, 1998. – С. 47.
30. К-ПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 914. – Арк. 43.
31. Там само.
32. Там само. – Арк. 45.
33. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 330.
34. Православная Подолия. – 1906. - №2. – С. 523.
35. Православная Подолия. – 1906. - №7. – С. 477.
36. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.Х. – Ч.2. – Подольская губерния. – СПб., 1849. – С. 28.
37. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 330.
38. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. – XXXII. Подольская губерния. – Б.м.: Центр. Стат. Комитет Мин-ва внутр. дел, 1904. – С. 415.
39. Случевский К. Еврейские колонии. – Русский вестник. – 1890. – С. 215.
40. Івашенко О.М., Поліщук Ю.М. – Вказана праця. – С. 50.
41. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – С. 33.
42. Івашенко О.М., Поліщук Ю.М. – Вказана праця. – С. 50.
43. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 330.
44. Демяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1865. – С. 44.
45. Обзор Подольской губернии за 1890 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. – Каменец-Подольск: Изд. Подгубстаткома, 1891. – С. 29.
46. Обзор Подольской губернии за 1895 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. – Каменец-Подольск: Изд. Подгубстаткома, 1896. – С. 48.
47. Хоптяр Ю.А. Залізничне будівництво на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету. – Т. 2. – Кам'янець-Подільський: Історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С. 70.
48. К-ПМДА. – Ф. 228. – Оп.1. – Спр. 4684. – Арк. 11.
49. Григор'єв-Наш. Поділля: географічно-історичний нарис. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня Под. губ. Нар. Управи, 1919. – С. 43.
50. С. 187. 51. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского управления, 1889. – С. 188.
52. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / Сост. В. Лукин, Б.Хаймович. – Иерусалим – Санкт-Петербург: Эзро, 1997. – Вып.1: Подолия. – С. 177.

О.О. Вітюк

ЗАХОДИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ КОМІТЕТІВ НА ПОДІЛЛІ ЗІ СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ТА ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ (1918-1920 РР.)

Революційні комітети – недостатньо досліджена проблема часів боротьби за відновлення української державності 1917–1921 рр. Організація та діяльність революційних комітетів становлять великий інтерес і заслуговують на детальне вивчення. Ревкоми –

надзвичайні багатофункціональні органи радянської влади на місцях, діяльність яких спрямовувалася більшовицькою партією на здійснення контролю над усіма сферами життя, зокрема й освітньою.

Проблема діяльності революційних комітетів у сфері освіти окремо не досліджувалась, а розглядалась у контексті загальної роботи більшовицьких органів. Роль ревкомів у створенні мережі професійної освіти та підготовці вчительських кадрів є недостатньо висвітленою темою, яка вимагає детального та більш глибокого об'єктивного дослідження. Дослідженнями діяльності революційних комітетів займалися науковці М. Володимирський [1], Л. Потарикіна [2], П. Тригуб [3], М. Бугай [4], О. Рубльов, О. Реєнт [5], І. Рибак [6]. Автор у дослідженні використав матеріали Державного архіву Вінницької області.

Метою дослідження є висвітлення методів та форм діяльності ревкомів на Поділлі зі створення мережі професійної освіти та підготовки вчительських кадрів у період існування радянської влади у 1918-1919 рр., а також після її остаточного утвердження у 1920 р.

У період встановлення радянської влади на Поділлі революційні комітети здійснювали велику роботу для всебічного розвитку продуктивних сил, орієнтуючи свою діяльність на поширення професійно-технічної освіти серед населення. Для розвитку продуктивних сил необхідно було мати висококваліфікованих робітників у різних галузях народного господарства. Здійснювати таку підготовку могла тільки професійна школа. На кінець 1920 р. на Поділлі діяли 13 повітових, 173 волосних та 2280 сільських ревкомів [7, с. 114], які, крім іншого, займалися створенням закладів професійної освіти.

При вищих початкових школах відкривались ремісничі відділення, майстерні, курси, де учні навчалися простих ремесел. Зокрема, в 1918 р. при вищій початковій школі містечка Станіславчик було влаштовано навчальну палітурну майстерню, а при Мізяківсько-Хуторській вищій початковій школі почало функціонувати шевське відділення. У період 1918 – 1919 рр. у Брацлавському повіті були відкриті ремісничі відділи з двома класами – столярно-токарем і ковальсько-слюсарним у селах Олександрівці, Клебані й Рубані; ремісничий відділ зі спеціальності «столяр – токар – стельмах» у місті Шпикові; навчальні ремісничі майстерні плетіння кошиків у селах Дувівчик і Куничім; чоботарно-чемоданна навчальна майстерня в селі Мазурівці; шевсько-шорна навчальна майстерня в місті Немирові; навчальні майстерні з обробки волокнистих речовин у селах Кизинці, Анопала, Бугаків; гончарна навчальна майстерня в селі Кришинці; школа «пічникової і штукатурної майстерності» у Брацлаві і Чернашівці [8, с. 239].

У 1919 р. зусиллями відділу професійної підготовки Подільської губернського відділу народної освіти та Подільського губернського ревкому було відкрито ткацьку інструкторську школу в Кам'янці із 3-річним терміном навчання, яка готувала інструкторів для всіх ткацьких шкіл і майстерень. Вона мала 4 відділи: ткацький, килимарський, красильний, вишивальний. Також було відкрито ткацьку майстерню в місті Немирові; керамічні школи в селах Зятківці і Журавлівці з 3-річним терміном навчання; столярно-слюсарні школи в містах Могилів-Подільський і Ярмолинці та у селі Великі Арм'яни [8, с. 240]. Цього ж року в місті Кам'янці-Подільському було відкрито технічну школу, яка мала три відділи: хімічно-технічний, агрономічний і загальноосвітній [9, арк. 4]. Майже у всіх повітових та волосних містах Поділля діяли заклади професійного навчання. У місті Тульчині діяла шевська школа чисельністю 15 учнів, дві технічні професійні школи, при яких була організована єврейська секція [10, арк. 17]. У місті Летичів діяли професійні школи загального напрямку, а в місті Меджибіж функціонувала спеціалізована агрономічна школа [11, арк. 16]. Жмеринський повітовий ревком у серпні 1920 р., розглядаючи питання про розвиток професійної освіти, відзначав, що відкривається агрономічна школа з гуртожитком в містечках Браїлів, Бар, Жмеринка, причому в місті Браїлові школа з будівельним, технічним, землемірним, соціально-економічним та медичним відділами [12, арк. 5].

У травні 1919 р. в місті Кам'янець-Подільський діяла культурно-освітня колегія при ревкомі, що здійснювала перебудову більшої частини культурних закладів міста та повіту. Колегія складалась з п'яти відділів: дошкільного, шкільного, позашкільного, мистецького і статистичного. Зокрема, позашкільний відділ планував створити курси першого та другого ступенів для робітників, для того, щоб підвищити їх загальноосвітній рівень і підготувати до університетського навчання. На початку вся робота колегії, як і ревкому, була перервана наступом військ Директорії [17, с. 122].

У Подільській губернії за допомогою революційних комітетів було налагоджено професійну освіту на досить високому рівні. У губернії на 1920 р. діяли Кутківецька професійна школа, Красносельська професійна школа, Кам'янецька лісова школа, Ямпільська агрошкола, Вінницька будівельна та автомеханічна школи, Вороновицька механічна школа, Жмеринська будівельна школа, Немирівська електротехнічна школа, Вінницька художня школа, Тульчинська музична школа [13, арк. 11]. Окрім шкіл, на Поділлі діяла широка мережа технікумів та училищ професійно-технічного спрямування. Так у Бердичівському повіті на середину 1920 р. функціонував сільськогосподарський технікум [10, арк. 18], у місті Хмільник діяло Вище чотирикласне училище [9, арк. 19]. Також діяли Кам'янецький індустріальний та художньопромисловий технікуми, Вінницький музичний технікум, Вінницький фармацевтичний технікум [13, арк. 12].

У функції відділу народної освіти при ревкомах, окрім розвитку професійної освіти, входила організація різних загальноосвітніх і спеціальних курсів, набір кадрів вчителів, постачання книжками, господарськими речами, канцелярськими приладами бібліотек та музеїв. Так Подільським губернським відділом народної освіти в період за травень 1919 р. – квітень 1920 р. були організовані курси для працівників шкіл і установ позашкільної освіти. На дошкільні курси з 25 червня до 3 серпня 1919 р. прибули учителі із Вінницького, Брацлавського, Літинського і Гайсинського повітів – з міст Жмеринка, Брацлав, Тульчин, Немирів, Літин, Хмільник – чисельністю 320 – 340 осіб [14, арк. 4]. Завдяки діяльності відділів народної освіти Жмеринського повітового ревкому було організовано короткотривалі курси для робітників торговельної сфери [12, арк. 1]. У місті Вінниці в 1920 р. діяли акушерські курси, курси лікарських помічників; у Кам'янці-Подільському – курси медперсоналу [13, арк. 12].

У Липовецькому повіті, а саме в Монастирищах, упродовж червня – грудня 1920 р. діяли курси цукроваріння, а також були відкриті агрономічні, педагогічні та українознавчі курси [15, арк. 62].

З метою підготовки учительських кадрів було сформульовано основні вимоги до відкриття й роботи учительських семінарій та учительських інститутів, спрямовані на створення належних умов та якості навчання.

Після встановлення радянської влади діяльність з підготовки вчительських кадрів продовжувалась з певною корекцією: підшукувались відповідні землі та здійснювались заходи з утримання педагогічних закладів. Для відкриття навчальних закладів професійної підготовки вчителів необхідно було мати відповідні помешкання для семінарій та інститутів і зразкових шкіл при них; мати у власності навчальних закладів мінімум 5 десятин землі, щоб трудовий принцип здійснювався на практиці [16, с. 53].

Ревкоми здійснювали роботу щодо відкриття та відновлення учительських семінарій, тобто навчальних закладів з підготовки вчителів для загальноосвітніх шкіл. Зокрема, учительські семінарії почали свою роботу в Кам'янці, Хмільнику [9, арк. 19], Летичеві [11, арк. 5], інших повітових та волосних містах.

Грунтовну професійно-педагогічну й фахову підготовку вчителів здійснювала вища школа, тобто учительські інститути, які провадили свою діяльність відповідно до Інструкції про державну систему вищих навчальних закладів в УСРР на місцях від 13 вересня 1919 р. [9, арк. 83]. Ця Інструкція містила в собі наступні положення: план занять, методи роботи, організаційні питання та правила прийому студентів на навчання. Зокрема зазначалось про організацію підготовчих курсів до вступу у вищі навчальні заклади; систему короткострокових курсів, що створювались для робітників. На старших курсах історикофілологічних факультетів додатково запроваджувались заняття з теорії і практики Трудової школи [9, арк. 84]. Необхідно зазначити, що Інструкція закріплювала створення інститутів народної освіти. Втілення в життя даної Інструкції на місцях було покладено на ревкоми.

У Вінниці також діяв інститут народної освіти. Відповідно до його Статуту статус навчального закладу визначався як вищий. Метою його діяльності була підготовка працівників для всіх галузей народної освіти в сфері дошкільної, шкільної та позашкільної. Для здійснення даної мети інститут мав чотири відділи підготовки працівників: для викладання в Єдиній трудовій школі, з дошкільного виховання, з позашкільного виховання, з викладання окремих предметів в Єдиній трудовій школі [9, арк. 184].

Навчальний курс в інституті тривав на I, II та III відділах – 3 роки, на IV відділі – 4 роки. Загальна тривалість навчального року в Інституті складала 240 днів. Навчальний рік починався 1-го вересня, а закінчувався 5-го липня. Канікули тривали 3 тижні взимку, півтора

тижня навесні і 7 тижнів влітку. Навчальний рік ділився на три триместри. Вивчались наступні предмети: історія навчального світосприйняття, теорія еволюції, історія й теорія соціалізму, історія культури, загальна й соціальна педагогіка та школознавство, історія педагогіки з оглядом педагогічних проблем та історією народної освіти, основи фізичного виховання та інші [9, арк. 185].

Діяльність закладів вищої школи координувалась Управлінням вищої освіти у складі трьох осіб, яких затверджували місцеві Губернські революційні комітети. Прийом студентів здійснювався на добровільних засадах.

В Інструкції зазначалось, що необхідно збільшити кількість студентів, плати на навчання не було, формувалась інститут вільних слухачів.

Проблема підготовки й забезпечення учительськими кадрами шкіл, зокрема й учителями історії, досить гостро відчувалась в період відновлення радянської влади на Поділлі. Відкривались нові школи, але забезпечити їх повною мірою кваліфікованими кадрами було неможливо. Так на Поділлі учителів, які мали спеціальну підготовку, налічувалося лише 9 %. З усієї кількості педагогічних працівників звання учителя повітових шкіл і домашніх педагогів мали 21 %, 41 % не мали ніякої підготовки, окрім середньої освіти, і 29 % учителів не здобули навіть середньої освіти [16, с. 55].

Власне, причиною того, що окремі школи часто не працювали, була відсутність учителів. Місцева радянська влада у формі ревкомів розуміла, що тільки тоді школа відповідатиме своєму завданню, коли буде забезпечена кваліфікованими педагогами. З цією метою відкривались педагогічні курси та інститути народної освіти. Після впровадження в дію інститутів народної освіти за ними здійснювався жорсткий контроль з боку Наркомату освіти, Губернських відділів народної освіти та Губернських революційних комітетів.

1917 – 1921 рр. – це не лише період політичних і соціально-економічних перетворень в Україні взагалі і на Поділлі зокрема, час жорстокої збройної боротьби, розрухи, але й час відродження та піднесення національної свідомості, культурно-освітніх домагань українського народу, який утверджувався як державотворча нація. Сфера освіти була єдиною сферою суспільного життя, в якій більшовики були відносно лояльними та демократичними.

Ревкоми як тимчасові надзвичайні місцеві органи відіграли велику роль в зміцненні радянської влади. Без утворення цих органів влади вся справа більшовицького режиму була б приречена на загибель. Надзвичайність характеру роботи ревкомів, оперативність їх діяльності дали змогу радянській владі закріпитись в країні, де більшість населення не підтримувала більшовицької позиції. У цьому їм допомагала активна діяльність у сфері освіти. Роботу ревкомів зі створення мережі професійної освіти та підготовки вчительських кадрів можна охарактеризувати як позитивну: це відкриття широкої мережі навчальних закладів, інститутів народної освіти, фінансова допомога їм; ліквідація неписьменності; постачання бібліотек підручниками тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Володимирський М. Організація радянської влади на місцях. – Харків: Всеукраїнське видавництво, 1923. – 116 с.
2. Потарикіна Л. Л. Ревкоми України в 1918-1920 рр. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1957. – 156 с.
3. Тригуб П. М. На защите завоеваний Великого Октября. – К.: Вища школа, 1987. – 152 с.
4. Бугай Н. Ф. Чрезвычайные органы Советской власти: ревкомы, 1918 - 1921 /Отв. ред. Е. Г. Гимпельсон; Академия наук СССР. Институт истории СССР. – Науч. изд. – М.: Наука, 1990. – 320 с.
5. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.: [монографія] / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К.:Альтернативи, 1999. – 320 с. – (Серія «Україна крізь віки»: у 15 т., т. 10).
6. Рибак І. В. Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодні / Іван Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 156 с.
7. Тригуб П. Радянське будівництво на Поділлі в 1920 р.: Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції, (Секція історії радянського періоду) / Кам'янець-Подільський держ. пед. ін-т ім. В.П. Затонського, 1985. – С.113-114.
8. Собчинська М. Розвиток професійної освіти на Поділлі у 1917 – 1920 рр.: Матеріали IX Подільської історико – краєзнавчої конференції, (Секція історії краю першої половини ХХ ст.) / Кам'янець-Подільський держ. пед. ін-т ім. В.П. Затонського, 1995. – С.239-240.
9. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф.Р. – 254. – Оп. 1. – Спр. 1. – 185 Арк.
10. ДАВО. – Ф.Р. 2625. – Оп. 2. – Спр. 94. – 18 Арк.
11. ДАВО. – Ф.Р. 2625. – Оп. 2. – Спр. 90. – 16 Арк.

12. ДАВО. – Ф.Р. 2625. – Оп. 2. – Спр. 91. – 5 Арк.
13. ДАВО. – Ф.Р. 254. – Оп. 1. – Спр. 188. – 12 Арк.
14. ДАВО. – Ф.Р. 254. – Оп. 1. – Спр. 1208. – 4 Арк.
15. ДАВО. – Ф.Р. 2625. – Оп. 2. – Спр. 109. – Арк. 62.
16. Булда А. Професійна підготовка вчителів історії у період національно-визвольних змагань (1917 – 1920) // Історія в школах України. – 1998. - № 1. – С. 52-55.
17. Осташко Т. Діяльність культурно-освітньої колегії Кам'янець-Подільського ревкому в травні 1919 р. : Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції, (Секція історії радянського періоду) / Кам'янець-Подільський держ. пед. ін-т ім. В.П. Затонського, 1985. – С.121-122.

Т.Р. Соломонова

ДОЛЯ М.О. ХИТЬКА (ХИТЬКОВА) – ПРЕДСТАВНИКА ВЧИТЕЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

Для динамічного розвитку будь-якого суспільства надзвичайно важливе значення має формування самодостатньої, внутрішньо структурованої й дієвої еліти. Молодий вік української державності не дає підстав вважати, що формування національної еліти загалом відбулося. Штучно перерваний природний процес початку ХХ ст. сьогодні привертає постійну увагу істориків, перед якими стоїть завдання всебічного вивчення ролі економічної й військової еліти, інтелігенції, партійних структур у процесі елітотворення. Вивчення окремих постатей, які хоч і були типовими представниками своєї соціальної страти, але вирізнялися творчим життям, відкриває нові можливості для аналізу. Однією з таких особистостей є Микола Олексійович Хитько (Хитьков – у дореволюційній практиці). Його прізвище часто згадують вітчизняні науковці. Так для бібліотекознавців [1] він є одним з донаторів бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918), музейників [2] – дослідником і популяризатором шкільного музейництва, істориків науки [3] – популяризатором наукової спадщини професора П.Бучинського. Отже, метою даної публікації є висвітлення життєвого та творчого шляху М. Хитька.

Микола Олексійович Хитько (Хитьков) народився у грудні 1868 році, за деякими відомостями 1870 року [4, арк.38], у с.Літвіновка Київської губернії в українській родині агронома з Катеринославської губернії [5, арк.9]. Закінчив Коростишівську учительську семінарію, за особистою оцінкою, «посередньо» [5, арк.9]. Але знайомство на вчительських курсах у Херсоні з відомим педагогом М.Ф. Бунаковим (1837-1904) допомогло йому з подальшим фаховим визначенням як педагога. З 18 серпня 1891 року з с.Черняхово Київського повіту почалася його вчительська кар'єра. Багато займався з дітьми позашкільною освітою, зокрема любив майструвати, ходити з дітьми на екскурсії, проводити вечірні читання. Право викладати ручну працю школярам підтверджувало свідоцтво Санкт-Петербурзького учительського інституту. Потреба у самоосвіті та самовдосконаленні диктували формування бібліотеки, природничих і нумізматичної колекцій. Серед інтелектуальних захоплень особливо його приваблювали науки природничого циклу.

20 січня 1902 року він став завідувачем Крижопільського залізничного училища, що давало йому вже 500 руб. річного утримування та квартиру [6]. Через сімейні обставини 1905 року перейшов на таку ж посаду до Козятинського залізничного училища. Паралельно викладав у місцевій жіночій прогімназії та торговельній школі. Набутий педагогічний та адміністративний досвід вже заслуговував на популяризацію, тому з 1911 року почалися виступи з доповідями на з'їздах вчителів та фаховій пресі. Йому належали, наприклад, такі публікації «О разведении садов и огородов при железнодорожных училищах и общежитиях», «Об устройстве при железнодорожных школах площадок для игр и физических занятий», «Школьные библиотеки», «Об изыскании средств на развитие школьного просветительского дела», «О летних курсах для учителей» тощо [4, арк.38 (зв.)]. Микола Олексійович брав участь у Всеросійській виставці 1913 року у Києві, де демонстрував виставку – живу мініатюру «Шкільний показовий садочок», про який 1917 року випустив окрему брошуру. Водночас з метою узагальнення власного досвіду на основі наявної літератури та практики підготував до друку книгу «Школьный музей, его значение и организация» (Київ, 1913). Це була чи не перша у вітчизняному музейництві така об'ємна (308 стр.) монографія зі шкільного музейництва, присвячена теоретичному обґрунтуванню необхідності створення, цілей і напрямків розвитку шкільних музеїв.

Активна професійна позиція сприяла тому, що весною 1917 року його обрали в місцевий «Комітет громадських організацій», де він опікувався створенням читалень для робітників. Вважав себе аполітичною людиною, налаштованою тільки на українську культурницьку діяльність. Так, улітку на з'їзді вчителів Південно-Західної залізниці у Києві він виступав з доповіддю російською мовою «Украинизация школы з педагогической точки зрения», в якій підтримував мовні зміни в освітній системі України. Того ж року в Козятині за власний рахунок під псевдонімом «Надежный Мыкола» він видав тексти цієї доповіді та доповіді про українізацію дитячих садків окремими брошурами.

Пореволюційна демократизація правил вступу до вищої школи давала нарешті широкі можливості для всіх бажаючих. А звістка про відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету відновила у майже 50-річного чоловіка з чималим досвідом педагогічної діяльності мрію про отримання вищої освіти. Натхнений цією ідеєю Хитько вступив до природничого відділення фізико-математичного факультету університету. Ймовірно, усвідомлення важливості такої події, бажання бути корисним підштовхнули його до важливого кроку: стати одним з перших донаторів університетської бібліотеки та подарувати власну книгозбірню у майже 2,5 тис. томів, а також нумізматичну та мінералогічну колекції. У цьому рішенні його підтримав давній знайомий І.Г. Сливка, який отримав посаду бібліотекаря університету. Зауважимо, що, за студіями сучасних дослідників історії університетської бібліотеки [1], це був найбільший дарунок приватної особи. Основу збірки складала природнича та педагогічна література, що стало у нагоді у формуванні ядра бібліотеки вищого навчального закладу.

Заради заробітку Микола Олексійович влаштувався діловодом при декані факультету проф. П.Бучинському (1852-1927), опікувався університетським ботанічним садом, згодом з 1920 року став лаборантом при зоологічному кабінеті (замість Ю.О. Русова) [5, арк.20]. Під час навчання у Кам'янці-Подільському, використовуючи адміністративний і лекторський досвід, він брав участь у створенні біологічного інституту у складі університету, виступав з лекціями природничої тематики, наприклад, «Лікарські рослини – друзі людини». Закінчував він вже Кам'янецький ІНО у 1922 році, тоді ж вступив до аспірантури до проф. П.Бучинського, залишився позаштатним викладачем. Але через непевне матеріальне становище, необхідність пошуків додаткових заробітків та стан здоров'я вчасно підготувати дисертацію не зміг, тому автоматично вибув з аспірантури [5, арк.20].

У вересні 1925 року Хитько переїхав до Вінниці, куди був запрошений як агробіолог для викладання природничих дисциплін у Вінницькому українському педагогічному технікумі ім. І.Франка [5, арк.171]. Вже тут він отримав через наркомат народної освіти вчене звання доцента з методики викладання. 1926 року вступив до місцевої профспілки науковців РОБОС. В особистій анкеті подав список 25 наукових праць за 1911-1926 роки [4, арк.38(зв.)]. Завдяки авторитету, яким він користувався у колег, його було делеговано на Всеукраїнські педагогічні конференції 1926, 1927 років.

1932 року після створення Вінницької області почалася реорганізація її освітньої мережі. Педтехнікум перевели до Умані. Хитько залишився без роботи і влаштувався на роботу в краєзнавчий музей спочатку агробіологом – науковим співробітником, згодом був призначений завідувачем відділу соціалістичного будівництва [5, арк.194-195]. На літо 1933 року він готував першу музейну пересувну виставку, присвячену успіхам радянського будівництва в сільському господарстві (Прикметний рік – від автора), але 6 лютого 1933 року був заарештований представниками ДПУ як член «Української Військової Організації». За матеріалами допитів, до членства у цій організації його залучив 1920 року приват-доцент В.Герінович (1883-1949), під керівництвом якого й діяло Кам'янецьке відділення. По переїзду у Вінницю Хитько нібито брав активну участь у діяльності Вінницького відділення. Зокрема він співпрацював з М.Нарушевичем (1902-1937), представником краєзнавчого музею, М.Доброгаєм, В.Рахинським, викладачами педтехнікуму, М.Стельмахом (1912-1983), тоді студентом інституту соціального виховання [5, арк.196-201]. Доволі швидко почав давати свідчення проти себе, на потребу слідству: про отримання з-за кордону чималих сум для здійснення контрреволюційної діяльності: взимку 1921-1922 років – 15 тис. доларів, 1923 року – 20 тис. доларів [5, арк.188] (Величезні суми для того часу – від автора); підготовку до збройного повстання проти радянської влади, для якого збиралися використовувати зброю й з краєзнавчого музею. 1933 року було засуджено 25 осіб по Подільській філії. Подальших відомостей про Миколу Олексійовича ми не маємо.

Життя М.О.Хитька стало яскравим прикладом впливу громадсько-політичних подій на долю людини. Хоча він наголошував на власній аполітичності та прагнув тільки до культурно-освітньої діяльності, але опинився у вирі всіх подій першої третини ХХ ст. Його ім'я вже увійшло в історію педагогіки, бібліотекознавства та музеєзнавства України, тому творча спадщина заслуговує на вивчення, а може, навіть й актуалізацію деяких висновків і рекомендацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ляхоцький В.П. Книга творить людину... (сторінки з літопису заснування університетської бібліотеки у Кам'янець-Подільському) // Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту. – Кам'янець-Поділ., 2008. – Вип.1. – С. 88-98. – (Бібліотекознавство. Книгознавство); Прокопчук В.С., Філінюк Л.Ф. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: історія й сьогодення // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Поділ., 2008. – Т.11. – С. 37-60.
2. Соломонова Т.Р. Шкільні музеї України: основні тенденції та проблеми розвитку // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми: Матеріали наук.-практ. конф. – Житомир, 2005. – С.188-193. – (Велика Волинь. Т.33); Юхневич М.Ю. Я поведу тебя в музей: Учеб. пособие по музей. Педагогике / Рос. ин-т культурологии РАН. – М., 2001. – 140 с..
3. Вашеняк І.Б. Діяльність П.М. Бучинського в контексті розвитку біологічної науки та освіти: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / УААН; Держ. наук. с.-г. б-ка. – К., 2005. – 21 с.; Колястрок О. А. Реалії повсякденного життя інтелігенції України на початку 1920-х років // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2007. – Вип. 12. – С. 65-70.
4. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р-522. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.38.
5. Там само. – Ф.Р-60695. – Оп.4. – Спр.10695. – Арк.9.
6. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1903 г. Ч. II. Подольская губерния. – К., 1903. – С. 99.

В.Р. Адамський

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ: ЗМІНА СТРУКТУРНИХ ФОРМ

Історія Кам'янець-Подільського національного університету становить вагому складову історії державного та культурно-освітнього будівництва в Україні. Заснований у добу Української революції 1917 – 1920 років, навчальний заклад упродовж свого 90-річного поступу не лише вніс чималий внесок у справу підготовки кадрів для установ національної системи освіти, передусім учителів для загальноосвітніх шкіл Подільського регіону, а й зумів вирізнитися якісними науковими здобутками, свідченням чому виступає наявний доробок професорсько-викладацького складу з різних галузей наукового знання та ефективна діяльність дослідних центрів і наукових товариств, що діють при інституції.

За час присутності в українському освітньому просторі Кам'янець-Подільський університет переживав різні періоди, що в значній мірі залежали від викликів відповідної доби та визначених стратегій органів державної влади у провадженні культурної політики. Літопис пройденого шляху, зокрема в частині зміни організаційних та структурних форм, неодноразово виступав предметом наукового аналізу в узагальнюючих працях з історії навчального закладу [1] або його окремих структурних підрозділів [2].

Однак проблема далеко не вичерпана. Особливо, коли йдеться про часи радикальних новацій у цьому процесі, що припадають на початок 20-х років ХХ ст., коли уся освітня система України зазнала докорінної модернізації.

У даній статті автор ставить на меті з'ясувати на прикладі Кам'янець-Подільського державного університету історико-правові підстави, засади та методи щодо реорганізації університетської освіти в Україні у роки становлення більшовицької системи влади.

Вперше вищий навчальний заклад на Поділлі зіткнувся з радянською практикою в реалізації основних принципів освітньої політики у квітні 1919 р., коли червоні війська зайняли Кам'янець. Комуністичний досвід цього періоду в справі визначення структурних форм функціонування системи вищої школи виступав лише калькою відповідних підходів, які застосовувалися у Російській Федерації. Нормативна база, що врегульовувала різні аспекти внутрішнього життя вузів та їх місце в системі народної освіти, дублювалася на місцевому ґрунті практично без змін. У контексті нашого дослідження варто наголосити на важливості прийняття тимчасовим робітничо-селянським урядом України у січні 1919 р. двох декретів – «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» [3] та «Про передачу всіх

шкільних закладів у відання відділу освіти» [4]. Ці документи надавали юридичні підстави наркомові освіти УСРР В. Затонському під час відвідування навчального закладу розпорядитися про закриття богословського факультету [5, с. 243 – 244]. На природне прохання декана В. Біднова надати можливість слухачам хоча б закінчити академічний рік, що фінішував за два тижні, реакція посадовця була негативною. «Богослови – наші вороги!», – з упевненістю промовив він [6, с. 70].

Власне на цей раз державна влада обмежилася зініційованими змінами в питанні приведення внутрішньої структури університету до вимог нових стандартів. На більше у більшовиків не вистачило ані часу, ані сил. Тому це надало підстави дослідникам умовно визначити даний період у взаємовідносинах влади і інституції як період «мирного співіснування» [7, с. 12].

Натомість другий прихід радянських військ у місто, що стався в середині липня 1920 р., характеризувався значно агресивнішим ставленням комуністів до навчального закладу, аж до пропозиції ліквідувати установу як таку [8, с. 70 – 71]. Зрозуміло, що це не могло не позначитися на багатьох важливих сторонах життєдіяльності вузу, зокрема й на його організаційних та структурних формах.

Відтак уже в першому наказі по установі від 28 липня 1920 р. за підписом уповноваженого місцевої вищої школи А. Волянського, котрий фактично репрезентував у навчальному закладі інститут політичного комісара, знову йшлося про закриття з 11 липня богословського факультету, ліквідацію справ якого з господарських питань доручалося зробити Господарчій раді, а з академічних – Раді університету. На практичну реалізацію цього завдання давалося трохи більше двох тижнів [9]. Через два дні, в розвиток започаткованих процесів, комісар видав наступний наказ, яким розпустив усі комісії та заклади, що існували при факультеті [10, с. 12].

Однак на цей раз даним рішенням зміни не вичерпувалися. Принципові новації стосувалися також правничого та історико-філологічного факультетів. Їх було реорганізовано і злито в один – факультет соціальних наук [11]. У конкретному випадку українські комуністи знову-таки йшли протореним шляхом, наслідуючи практику, що була зреалізована в російських умовах, де в 1919 р. було ліквідовано усі юридичні факультети. Пояснення цьому достатньо просте. Право і закон аж ніяк не кореспондувалися із запроваджуваною системою «диктатури пролетаріату». Так само, як не вписувався в канони новітніх стандартів зміст курсів переважної більшості професорів, котрі готували фахівців у галузі гуманітарних знань.

Проте на цьому схожість в реорганізаційних процесах, що відбувалися у вищих школах України і Росії завершується. 1920 рік ознаменований в УСРР початком створення національної системи освіти, яка, за задумом її творців, мала відповідати не лише завданням пролетарського будівництва в освітній сфері, а й бути співставною з регіональною специфікою, вирішенням проблем українізації школи. Провідним творцем цієї системи виступав нарком Григорій Гринько, котрий репрезентував у коаліційному уряді національно налаштованих боротьбистів.

Позаяк керівництвом Наркомосу України був обраний власний шлях, що не мав відповідних радянських аналогів і перевіреної практики, доводилося почасти експериментувати. Зокрема, намагаючись вмонтувати вищу школу в загальну систему освіти, наблизити її зміст і форму до вирішення основних завдань соціалістичного будівництва, заступник наркома освіти Зандер запропонував як варіант реорганізувати університети в Академії теоретичних знань [12, с. 37]. У такий спосіб планувалося адаптувати навчальні заклади до потреб радянської дійсності, відійти від схеми організації «суто теоретичних вузів».

На виконання даних директив уповноважений Кам'янець-Подільського університету створив наприкінці серпня 1920 р. політехнічний факультет [13] і водночас перетворив навчальний заклад в Академію теоретичних знань [14]. Однак будь-яких практичних наслідків це рішення не мало, оскільки невдовзі радянська влада змушена була залишити терени краю. Втім, не на довго. Уже 16 листопада більшовики знову вступили в Кам'янець. А разом з тим знову постала проблема щодо визначення структури інституції.

З метою з'ясування цього питання у грудні 1920 р. Харків відвідала університетська делегація в складі М. Васильківського та Є. Сердюка. Інформація, яку вони привезли, не вирізнялася чіткою конкретикою. Це наклало свій відбиток на ухвалу, яку Науково-шкільна рада прийняла 2 січня 1921 р., заслухавши відповідний звіт. Так, з одного боку, в документі констатувалося, що Наркомос остаточно виявить своє відношення до університету після ревізії і тільки потому запропонує реорганізуватися в одну із вироблених форм. З іншого-ж боку – у

.....
наступному абзаці в документі зазначалося, що «Кам'янецькому університетові запропоновано Наркомосом перетворитись в Академію Теоретичних наук з Інститутом фізико-математичних наук та Наук соціальних». Сільськогосподарський факультет мав перетворитися в окремішній інститут з додатковою організацією геодезичного технікуму [15]. Тобто, навіть поверховий аналіз документу дає можливість углядіти в ньому наявну суперечність, що говорить про певну невизначеність в цьому питанні.

Допоки колектив навчального закладу не мав вичерпної інформації щодо шляхів, за якими має реформуватися структура вищої школи в Україні, він намагався напрацьовувати власні проекти. У цьому контексті розроблялася можливість відкриття технічного і медичного факультетів. Ідея про організацію останнього була гаряче сприйнята академічним персоналом, студентством та громадськістю міста [16].

Однак подібна ситуація тривала недовго. На початку березня 1921 р. до професора Є. Сташевського потрапили деякі матеріали від університетської делегації, що перебувала в справах установи у Харкові, в яких йшлося про реорганізацію Ітену в Інститут народної освіти. Сільськогосподарський інститут, згідно отриманим документам, планувалося відокремити в окрему структурну одиницю. В зв'язку з цим 9 березня 1921 р. він зробив позачергову заяву на засіданні Науково-шкільної ради. Остання, не маючи достатньо вичерпної інформації для прийняття повноцінного рішення, вирішила відкласти розгляд усіх справ, що стосувалися структури вузу [17].

До практичного розв'язання проблеми щодо реорганізації навчального закладу НШР повернулася 23 березня 1921 р. На цьому засіданні був заслуханий цілий комплекс питань, пов'язаних з майбутньою долею Ітену. В основу ключового з них лягло привезене І. Шимановичем рішення колеги Укрголовпрофосвіти від 26 лютого 1921 р. про реорганізацію університету в два самостійні інститути: народної освіти і сільського господарства [18]. Що стосується індустріально-технічних напрямків підготовки спеціалістів, то було вирішено розглянути дане питання після надання відповідних додаткових матеріалів. Щодо медичного факультету, то центр вирішив відкласти це питання до часу з'ясування загального плану конструкції медичної освіти. Відтак Науково-шкільна рада з цих пунктів обмежилася лише прийняттям інформації до відому [19].

З цього часу в навчальному закладі спостерігається намагання професорсько-викладацькою корпорацією реалізувати декілька стратегій, що мали безпосереднє відношення до майбутнього статусу установи. По-перше, в контексті поставлених завдань адміністрація вузу змушена була досить активно працювати над забезпеченням навчального процесу в сформованих інститутах та розмежуванням матеріальної бази. Для оперативного і злагодженого вирішення цих завдань була створена спеціальна комісія [20]. Однак цей процес все ж таки затягнувся аж до початку нового навчального року. ІНО зустрів його в складі двох факультетів – фізико-математичного та соціальних наук. Крім того, додатково було відкрито підготовче відділення. Ці підрозділи утворювалися практично в усіх гуманітарних вищих навчальних закладах республіки як відповідь на вимогу керівництва Наркомосу створити базу для підготовки робітників і селян до вступу у вузи [21].

По-друге, зусилля академперсоналу були спрямовані на відкриття нових структурних підрозділів, зокрема медичного факультету. З цього питання було підготовлено спеціальний пакет документів, що містився на 40 аркушах, який уповноважена комісія передала на розгляд в центральне освітнє відомство [22]. Ідея втратила свій сенс і нею перестали займатися тільки після проведеної у червні 1921 р. третьої Всеукраїнської наради з питань освіти, яка остаточно закріпила структуру вищих навчальних закладів, що винятково орієнтувалися на підготовку спеціалістів за напрямками галузей народного господарства [23, с. 3 – 11].

Врешті, всупереч рішенню Укрголовпрофосвіти, окремими професорами робилися спроби мобілізувати викладацьку корпорацію в питанні збереження статусу науково-навчальної інституції – Інституту теоретичних наук. Зокрема, відкрити і публічну активність в цьому питанні проявляв приват-доцент П.Г. Клепатський. В одній із заяв на ім'я голови Науково-шкільної ради він писав: «Переформування Ітену в Інарос не тільки руйнує університет, як такий, але й позбавляє Україну єдиної установи, яка розробляла українську науку, – отож під оглядом науки і національних інтересів ми мусимо звернутися до влади з проханням про відміну цієї постанови» [24]. Проте в умовах наростаючої уніфікації усіх сфер суспільного буття, про що недвозначно заявляв більшовицький режим, відстоювати позиції, що не вписувалися в загальну державну стратегію, ставало все важче, а тому подібні ініціативи

здебільшого були приречені на поразку. А, отже, й пропозиція приват-доцента підійти до розгляду важливого питання з усвідомленням усіх можливих негативних наслідків для системи вищої освіти, залишилась практично не поміченою. Предметом окремого розгляду вона так і не стала, попри спеціальне рішення Науково-шкільної ради [25].

Восени 1921 р. Кам'янець-Подільський ІНО пережив чергову внутрішню реорганізацію. При цьому, згідно усталеній більшовицькій практиці, викладацький склад був просто поставлений перед фактом. Наказом політичного комісара від 18 жовтня відповідно до системи підготовки учительського персоналу скасовано фізико-математичний і соціально-гуманітарний факультети, а натомість утворено факультет професійної освіти [26]. Останній орієнтувався на підготовку вчителів для професійних шкіл, шкіл фабрично-заводського учнівства і викладачів загальних дисциплін технікумів. Його завданням було підготувати «висококваліфікованих керівників занять», дати їм професійну освіту і професійні навички. Навчання мало відбуватися у семи секціях: математичній, фізичній, хімічній, географічній, природничій, соціально-історичній, мови і літератури [27]. Даний факультет існував у складі всіх трьох курсів.

Наразі цим же наказом створювався новий підрозділ – факультет соціального виховання, перед яким ставилося завданням підготовки кваліфікованих педагогів для дошкільних дитячих установ та освітніх закладів для дітей з відхиленнями у стані здоров'я та шкіл-семирічок [28]. Він діяв у складі першого курсу.

Окремо, з метою підготовки до занять у вищій школі, продовжувало функціонувати і підготовче відділення.

Однак нова конструкція вузу також проіснувала недовго. Уже на початку 1922 року поширилася інформація про те, що навчальний заклад можливо взагалі закрийть як такий [29]. Хоча подібний розвиток подій категорично заперечувався офіційними представниками влади, проте підстави для хвилювання небайдужому до подальшої долі інституції академічному персоналу таки були. За умов нової економічної політики, коли обсяг коштів, спрямованих на освітні і культурні потреби, скоротився до мінімуму, Наркомат освіти поряд з пошуком різних джерел для розширення бази фінансування освітньої галузі, змушений був вдаватися до оптимізації системи установ вищої освіти. Звісно, за таких умов не усім вузам, що фінансувалися з центрального бюджету, вдалося вижити. Чимало їх таки було закрито або реорганізовано [30]. На Поділлі у цьому відношенні йшла своя певна боротьба за можливість залишитися в освітньому просторі між Кам'янцем і Вінницею. На користь першого спрацьовувала краща матеріальна база і більш досвідчений викладацький персонал, на позитив другого відчутне значення справляло його розташування в губернському центрі.

Починаючи з літа 1922 р. адміністрація Кам'янець-Подільського вузу неодноразово зверталася до центральних органів влади з проханням зберегти навчальний заклад [31]. Переломним виявився візит до Харкова політичного комісара С. Чалого. Змістовні доповіді, зроблені ним у РНК УСРР та ЦК КП(б)У, мали вирішальне значення. Як не прикро, але найпереконливішими аргументами політкома у відстоюванні позицій збереження інституту виступали проведені у вузі заходи з пролетаризації студентського товариства та організації виробничого продуктивного колективу [32].

Відтак ІНО відстояли, але чергової реорганізації навчального закладу запобігти не вдалося, незважаючи на численні звернення до державних органів влади як професорсько-викладацького складу, так і молоді [33]. 26 жовтня 1922 року Укрголовпрофос, заслухавши питання щодо встановлення типу для Кам'янець-Подільського інституту, прийняв цілком певне рішення: «а) В Кам'янці-Подільському вважати Інститут Соцвиху, який будувати з двома відділеннями: дошкільним і шкільним, з профосівським розгалуженням з 2-го курсу; б) доручити Відділу підготовки працівників освіти з'ясувати справжнє становище, перспективи Вінницького ІНО і можливість злиття його з Кам'янецьким ІНО; в) запропонувати Відділу підготовки працівників освіти подати на затвердження в адміністративному порядку проект ліквідації Кам'янецьких російських і українських Педагогічних курсів і злиття їх з Кам'янець-Подільським ІНО» [34].

До проблеми структурної перебудови Кам'янецького ІНО колегія Головного управління професійно-технічної освіти ще раз повернулася за чотири дні в контексті розгляду вельми непростого питання щодо забезпечення установи фінансовими та матеріальними ресурсами. Орган управління вищими навчальними закладами України з усією категоричністю підтвердив необхідність термінової реорганізації закладу в Інститут соціального виховання [35]. Його

завданням стала підготовка вихователів дошкільних дитячих закладів, дитячих будинків та вчителів семирічних шкіл [36, с. 31].

Як тільки ця інформація стала відомою Кам'янецькому громадянству, студентський виконавчий комітет виробив відповідне звернення до Бюро ІНО, в якому йшлося про зобов'язання адміністрації виконати конкретні вимоги. У першому пункті ставилося принципове питання про вжиття необхідних заходів з метою скасування постанови щодо закриття факультету професійної освіти і відновлення його роботи. Дана теза аргументувалася великим значенням цього підрозділу для «Пролетарської Республіки». Два наступні пункти стосувалися винятково вирішення проблем професорсько-викладацького складу навчального закладу – ретельного забезпечення його заробітною платою та припинення шкідливої практики по переведенню викладачів до інших вузів. Врешті, останній пункт вирізнявся ознаками компромісності: «Коли Факпрофос при Кам'янецькому ІНО по плану Наркомосвіти, з невідомих нам причин, має бути знесений, – говорилося в ньому, – то ми просимо відтягнути його ліквідацію на цілий рік, щоби дати змогу студентам 3-го і 4-го курсів докінчити свої студії, а молодшим курсам – докінчити відповідні курси» [37].

Втім, Бюро не зуміло відстояти діяльність факультету. На початку 1923 року навчальний заклад перейшов на нову структуру [38, с. 18].

Таким чином, за перших два роки існування більшовицької влади від класичного університету на Поділлі, що був заснований у роки Української революції 1917 – 1920 років, не залишилося видимих структурних ознак. Реформуючись на кожному конкретному історичному етапі у відповідності з завданнями радянської системи освіти, навчальний заклад притерпів різючих організаційних змін. Спроби професорсько-викладацького складу бодай в незначний спосіб втрутитися у цей процес з метою збереження напрацьованих традицій, успіхів не мали. Система, що усією своєю сутністю була спрямована на уніфікацію всіх сфер суспільного життя, перетворювала вищу школу в одну із ланок народногосподарського механізму з жорстко поставленою метою підготовки відповідних спеціалістів. Цьому завданню мав відповідати не лише зміст навчальних планів, засади і методи організації праці, але й форма вищих освітніх установ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кам'янець-Подільський університет: минуле і сучасне /За загальною редакцією О. М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 305 с.; Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет (1918 – 2008 рр.): Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 296 с.;
2. Завальнюк О. М. Історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту: ретроспектива і сьогодення // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, 1995. – Т. 1. – С. 5 – 16; Алещенко М.І., Несторенко В.А. Сільськогосподарський факультет при Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1919 – 1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових статей. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 31 – 40; Зваричук Е. О. Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету // Там само. – С. 105 – 110; Адамський В. р. Факультет соціального виховання Кам'янець-Подільського інституту народної освіти: структура, завдання, організація навчального процесу // Педагогічний дискурс. Збірник наукових праць. – Хмельницький: Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 2008. – Вип. 3. – С. 7 – 11; Маркітантов Ю. О., Стецюк В. Б. Факультет української філології та журналістики Кам'янець-Подільського національного університету: поступ вперед // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». – С. 80 – 97; Копилов С.А., Газін В.В. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: збереження історичних традицій – запорука успішного поступу в майбутнє // Там само. – С. 98 – 119; Лозовий В. С., Щирба В. С. Фізико-математичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: курсом зростання (1918 – 2008 рр.) // Там само. – С. 120 – 135; Каньоса П. С., Суровий А. Ф. Педагогічний факультет: кроки зростання // Там само. – С. 155 – 179 та ін.;
3. «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви»: Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917 – 1959 рр.: Збірник

Наукові записки

-
- документів /Упорядники: З. І. Зобіна, Г. О. Кравченко, Ю. Б. Медведєв та ін. – К.: Державне видавництво політичної літератури, 1959. – Т. 1 (1917 – червень 1941 рр.). – С. 28 – 30;
4. «Про передачу всіх шкільних закладів у відання відділу освіти»: Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 25 січня 1919 р. // Там само. – С. 30;
 5. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: драматичний фінал за радянської доби (січень – травень 1921 р.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 243 – 252;
 6. Біднов В. Перші два академічні роки українського державного університету в Кам'янець-Подільському (Уривок із спогадів) // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 69 – 70. – С. 64 – 74;
 7. Завальнюк О.М. Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1919, 1920 – 1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. – Т. 1. – С. 9 – 20;
 8. Тимошик М.С. «Лишуть навки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. – К.: Наша культура і наука; Вінніпег: Український православний Собор Св. Покрови, 2000. – 548 с.;
 9. Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХМО). – Ф. Р – 582. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 2;
 10. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти /Під редакцією професорів: В. Гериновича, Фр. Кондрацького, М. Курневича та ін. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня ім. Леніна, 1927. – Т. 2. – С. 1 – 24;
 11. ДАХМО. – Ф. Р – 582. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 2;
 12. Зандер. До питання про реформу вищої школи // Вісник Народного комісаріату освіти УСРР. – 1920. – Ч. 1. – С. 34 – 37;
 13. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 11;
 14. Там само. – Спр. 60. – Арк. 5;
 15. Там само. – Арк. 1а;
 16. Там сам. – Спр. 51. – Арк. 75 зв.;
 17. Там само. – Спр. 60. – Арк. 27;
 18. Там само. – Арк. 31;
 19. Там само. – Арк. 31 зв.;
 20. Там само. – Арк. 44 – 44 зв.;
 21. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р – 1941. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 6;
 22. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 16;
 23. Третье Всеукраинское совещание по просвещению. Выдержки из материалов работ пленума и секций. Резолюции. – Харьков: Редакционно-издательский отдел Наркомпроса, 1922. – 80 с.;
 24. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 22 – 22 зв.;
 25. Там само. – Спр. 60. – Арк. 31 зв.;
 26. Там само. – Спр. 51. – Арк. 64 зв.;
 27. Там само. – Ф. Р – 6. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 99 – 102 зв.;
 28. Там само. – Ф. Р – 302. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 82.;
 29. Там само. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 42.;
 30. Там само. – Спр. 222. – Арк. 133;
 31. Там само. – Спр. 199 а. – Арк. 18;
 32. Там само. – Спр. 222. – Арк. 133;
 33. Там само. – Спр. 215. – Арк. 72;
 34. Там само. – Спр. 205. – Арк. 148;
 35. Там само. – Ф. Р – 6. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 209;
 36. Мельник Е. М., Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та утрати (1921 – 1930 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. – С. 28 – 40;
 37. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 72 – 72 зв.;
 38. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський національний університет (1918 – 2008 рр.): Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 296 с.

**СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ВІННИЧЧИНІ ВІДДІЛУ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
СПІЛКИ МИСЛИВЦІВ ТА РИБАЛОК У 1920-Х РР.**

Еволюційний розвиток всього живого на Землі завжди відбувався і відбувається у конкурентній боротьбі за місце під сонцем. Не була винятком у цьому процесі і людина. Вона знаходилась і знаходиться зараз у постійних і нерозривних зв'язках з природою, особливо з живою. Однією із гілок цих зв'язків було і є мисливство, але не просто як процес добування їжі окремою людиною, а як відносини між людським суспільством і тваринним світом.

Дослідження історії мисливства на теренах України є досить актуальною темою. Особливий інтерес та зацікавленість для нас має дослідження історії територія Східного Поділля, зокрема Вінниччини на початку 1920-х років.

Насичена трагічними подіями історія Вінниччини початку минулого століття залишила проблеми мисливства поза увагою дослідників, краєзнавців, спеціалістів цієї галузі. Саме мисливство і рибальство врятувало не одну тисячу людських життів в Україні під час голодоморів 1920-х, 1930-х та середини 1940-х років.

У радянській історіографії історія мисливства на Поділлі не отримала належного і, головне, об'єктивного висвітлення. Серед сучасних історичних праць із даної проблематики варто відзначити статтю А.В.Войнаровського присвячену розвитку мисливського господарства Вінницької округи в 1920-ті рр. [1]. Стаття є цікавою, хоч окремі твердження потребують додаткового вивчення й уточнення.

Джерельну базу статті склали документи державного архіву Вінницької області (ДАВО. – Ф.Р-516. – Оп. 1. Вінницький окружний відділ Всеукраїнської спілки мисливців та рибалок. 1924-1930). Дослідження даної галузі істотно розширює сферу життя та діяльності мешканців краю, дозволяє більш ґрунтовно реконструювати історію повсякденності, побуту, традицій, специфіки регіону. Окремі документи дозволяють доповнити та розширити знання з історії рідного краю, істотно поглибити джерельну базу. [1, с.217].

Нагальною потребою для більшовиків після встановлення влади постало впровадження нових правових відносин у тому числі й регламентація та впорядкування мисливської справи.

Перший мисливський закон – Декрет РНК РРФСР про терміни полювання і про право на мисливську зброю – був виданий у 1919 р. [2, с.7]. Цим декретом заборонялось полювання у весняно-літній період, крім полювання з науковою метою за особливим дозволом Наркомзему. Заборонялось полювання на лосів і кіз протягом року. Народному комісаріату землеробства спільно із науково-технічним відділом ВРНГ було доручено виробити правила про терміни полювання, про встановлення заповідних територій тощо.

У 1920 році вийшов «Декрет про мисливство», який передбачав цілий ряд організаційних заходів. У вересні 1920 р. на основі цього декрету при Наркомземі було організована центральне правління у справах полювання (Центромисливство), а на місцях - відділи (губмисливство) [3, с.16].

В Україні подібний декрет «Про мисливство» був ухвалений РНК УСРР 11 грудня 1920 р. [1, с. 218]. Саме в цей рік мисливці і рибалки Вінниччини почали організовуватись у спілку. Спілка мисливців та рибалок Вінниччини розпочинала свою працю з відбудови господарства у дуже важких умовах. На Поділлі мисливське господарство було зруйноване. Наслідком такого становища було те, що на Вінниччині, де водилися у значній кількості дикі кози, свині, окремі види дичини зникли на час створення обласної спілки мисливців та рибалок. Найперше мисливці Вінниччини об'єднались у «Перше Вінницьке трудове товариство правильного полювання». На чолі цього товариства було правління із двох осіб - голови і секретаря. Воно виконувало посередницьку роль між мисливцями та Надзвичайною губернською комісією, яка видавала дозволи, як на право володіння мисливською зброєю так і на полювання. У 1920 році на Вінниччині кількість зареєстрованих мисливців була незначною. Вони не були членами товариства. Лише 37 жителів міста Вінниці склали основу цієї організації [4, арк.6].

Так було до 1922 року. У цей час при губернському земельному відділі був організований губернський адміністративний орган з надання дозволу на зберігання зброї. Очолював цей орган уповноважений по губернії і повітах. Низова частина мисливців і рибалок діяла самостійно.

Наукові записки

У кінці 1922 року була організована «Подільська спілка мисливців і рибалок» у м. Вінниці, а на місцях повітові спілки. ВЦВК і Раднарком РРФСР 1 березня 1923 року прийняли постанову «Про право полювання», яка доповнювала декрет «Про мисливство» 1920 року. Дана постанова відмінила вікові обмеження мисливців, населення звільнилося від необхідності отримувати посвідчення на право полювання [3, с.17].

З прийняттям постанови 1 березня 1923 р. у м. Харкові був скликаний Всеукраїнський з'їзд мисливців та рибалок, на якому була заснована Всеукраїнська спілка мисливців та рибалок (ВУСМР) [4, арк.7].

Всеукраїнська спілка мисливців та рибалок мала відповідну структуру:

- центр: а) Всеукраїнський з'їзд, б) Центральна Рада і Президія, в) Центральна ревізійна комісія, г) центральна товариська дисциплінарна комісія;

- округа: а) окружний з'їзд, б) окружна Рада, в) президія окружної ради, г) окружна ревізійна комісія, д) товариський дисциплінарний суд;

- райони: а) загальні районні збори, б) районний уповноважений або районна президія, в) ревізійна комісія, г) товариський дисциплінарний суд;

- село: а) загальні збори мисливців і рибалок, б) осередки, в) доглядачі.

Дещо пізніше у м. Вінниці було скликано окружний з'їзд, на якому був створений Вінницький окружний відділ Всеукраїнського товариства мисливців та рибалок. Загалом у Вінницькій окрузі на кінець 1927 року нараховувалось 650 відповідальних працівників товариства. Відбулось значне зростання кількості членів спілки мисливців та рибалок Вінниччини. Якщо в 1920 р. їх нараховувалось лише 37 осіб, то в 1927 р. лише у Вінницькій окрузі нараховувалось 2464 мисливців і 647 рибалок. За соціальним складом 74% становили селяни, 14% службовці і 12% робітники [4, арк.7].

З перших своїх кроків спілка мисливців та рибалок проводила активну боротьбу з браконьєрством, хижацьким винищенням мисливської фауни Вінниччини. Одночасно спілка вела роз'яснювальну роботу серед населення щодо правильного ведення мисливського господарства, поширювала ідеї охорони природи [4, арк.8].

Як для того часу, то були добрі результати проведеної товариством роботи. Були визначені терміни полювання та норми відстрілу дичини [1, с.219-220]. Була встановлена заборона на відстріл диких кіз, свиней, куниць, видри, куріпки, які зникали з теренів Східного Поділля. Було створено велику площу лісових і болотних заказників для розведення дичини. Заборонялось полювати «засідками», «котлами», з хортами також.

У результаті у Вінницькому відділі ВУСМР було організовано 18 тис. десятин лісових заказників, у яких була належна охорона окремих видів дичини, що знаходились на межі знищення. На Вінниччині було організовано 10 великих рибних заказників [4, арк.9].

Виконуючи директиви VII-го Всеукраїнського з'їзду ВУСМР, 2-й пленум ЦР ВУСМР у 1928 р. вперше в Україні встановив щорічне святкування «Дня мисливця» 6-го травня. Цей день повинен був стати «одним із початків єдності мисливських мас України, демонстрацією досягнутих успіхів, поглибленням необхідності захисту й охорони природи, зокрема правильного провадження мисливського господарства і значення його як однієї з найважливіших галузей народного господарства». [5, арк.138].

Виходячи із рішень з'їзду й пленуму ВУСМР Центральна Рада закликала відсвяткувати цей день усіх мисливців республіки та залучити до святкування населення.

Так, для проведення урочистостей і святкування Дня мисливців, 6 травня 1928 р. у м. Вінниці була створена спеціальна комісія з 7 осіб. У святкуванні брали участь мисливці, рибалки, члени гуртків з охорони природи міста та Вінницького району. Свято урочисто розпочалось 6 травня 1928 р о 10 годині ранку. Дві колони, сформовані з мисливців і членів гуртків, пройшли від будинку ОКРВідділу ВУСМР вулицею Леніна і прийшли до міського стадіону. Тут були проведені урочисті збори, а після них цікаві спортивні змагання із стрільби мисливськими гвинтівками по тарілках і механічних мішенях. Переможцями стали О.Сініцин, Д.Мельників, В.Рудковський [5, арк.177]. Серед учнів переможцем був одинадцятирічний член Якушинецького гуртка охорони природи С.Карпенко [5, арк.178]. Для всіх членів товариства та гуртківців був організований сніданок і перегляд кінофільму.

На Вінниччині перші стрілецькі змагання з мисливської зброї були проведені в 1925 р. У 1926 р. відбулось 6 таких змагань, а в 1927 р. – 50. Значна частина їх була проведена в райцентрах і селах Вінниччини. У 1927 р. Вінницьке товариство ВУСМР брало участь у

Всеукраїнських змаганнях із стрільби в Києві і міжнародних змаганнях у столиці республіки м. Харкові. [4,арк.11].

Таким чином, створення Вінницького відділу ВУСМР допомагало у впровадженні нових правових відносин, здійсненні регламентації та впорядкуванні мисливської справи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войнаровский А. Окремі аспекти розвитку мисливського господарства на прикладі Вінницької округи в 20-ті рр. XX ст. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Матеріали XXI Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції 25-26 жовтня 2007 р. – Вінниця, 2007. – С.216-221.
2. Болдинков С. Охотничье хозяйство Украины // Охота. Сборник. – К.: Урожай, 1976. - С.7-12.
3. Охотничье хозяйство СССР / Под ред. Н.Н.Гракова. –М.: Лесная промышленность, 1973. -407 с.
4. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО).- Ф.516. – Оп.1. – Спр.52. - 37 арк.
5. ДАВО. – Ф.516. – Оп.1. – Спр.25. -197 арк.

В.П. Рекрут

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НКВС ПРОТИ КЕРІВНИЦТВА ВІННИЦЬКОЇ ОБЛСПОЖИВСПІЛКИ У 1936 – 1938 РР.

У вітчизняній історичній науці висвітленню політичного терору більшовицької влади у 30-х роках XX ст. в Україні надається величезне значення. Однак застосування репресій проти керівників регіональних спілок споживчої кооперації України ще маловивчене й потребує детального дослідження.

Сучасний етап української історіографії пов'язаний з позитивними змінами у доступі до інформації, яка надає унікальну можливість на підставі архівних документів і матеріалів розгорнути плюралізм поглядів у висвітленні історичних подій, зокрема за часів «великого терору» 1936 – 1938 років. Варто назвати праці вітчизняних науковців, а саме: І. Біласа, с. Білоконя, І. Винниченка, В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Ченцова, Ю. Шаповала, Б. Яроша. На думку упорядників бібліографічного покажчика «Політичні репресії в Україні (1917 – 1918 рр.), наукові розробки цих авторів подають «панорамне бачення та аналіз радянського тоталітаризму в Україні» і, безперечно, привертають увагу [1, с. 17].

Ідеологія політичного терору, механізми його реалізації докладно висвітлені у колективній монографії «Політичний терор і тероризм в Україні» [2], регіональних дослідженнях з науково-документальної серії «Реабілітовані історією» [3], знайшли своє продовження в глибоких наукових розвідках О. Бажана, В. Васильєва, р. Подкура та інших. Названі вище автори, значною мірою, висвітлюють маловідомі сторінки з історії та викривають злочинну діяльність сталінського тоталітарного режиму.

У наукових і краєзнавчих працях, що стосуються Вінниччини, дослідники В. Васильєв, В. Воловик, А. Давидюк, К. Завальнюк, с. Калитко, П. Кравченко, І. Мазило, О. Лошицький, А. Малигін, П. Павлович, І. Паламар, р. Подкур та ін. зібрали величезний масив фактичного матеріалу, розкрили механізми застосування репресій, назвали прізвища виконавців та визначили кількісні показники репресованих громадян краю. Однак серед названих вище авторів ніхто не досліджував застосування політичного терору проти працівників споживчої кооперації області. Тому такі дослідження не втрачають своєї актуальності й повинні стати предметом вивчення й поширення серед кооперативної громадськості України.

У статті аналізуються основні причини розгортання політичного терору в системі споживчої кооперації Вінниччини та вперше висвітлюються маловідомі факти застосування репресій проти керівників Вінницької облспоживспілки в 1936 – 1938 роках.

Зазначимо, що поштовхом для проведення кампанії масових арештів став Московський процес, організований головним чекістом СРСР Г. Ягодою над 16 членами «Об'єднаного троцькістсько-зінов'ївського терористичного центру» [4]. Власне, суд, який відбувся в серпні 1936 р. над учасниками «центру» [5], став гучним фарсом радянського правосуддя над політичними опонентами генсека Й. Сталіна.

Величезний резонанс цієї справи, повсюдне схвалення трудовими колективами й підтримка основної маси населення лише прискорили розгортання широкомасштабних операцій НКВС. Вище керівництво партії вдалося до безпрецедентної практики – виносити вироки на підставі списків, затверджених особисто Й. Сталіним та його найближчими соратниками.

Серед засуджених за першим списком «585» були декілька українських кооператорів, котрих арештували за причетність до «контрреволюційної троцькістської терористичної організації». У цьому переліку репресованих значився М. Михайлик – колишній голова президії Вукоопспілки у 1931 – 1933 років [6]. Після інтенсивної «обробки» методами НКВС він був змушений назвати осіб, які його начебто залучили до організації, та й тих, що йому особисто вдалося «завербувати» до так званих «контрреволюціонерів», у тому числі й серед керівництва регіональних спілок [7, арк. 348].

Вдалий початок у відкритій боротьбі з «опонентами» Й. Сталіна дав привід для розширення масштабів виявлення осередків «контрреволюційного троцькізму». Масовий політичний терор також торкнувся усіх обласних споживчих спілок України. Однією з перших стала Вінницька.

Підкреслимо, що масові репресії в Україні проти керівників споживчої кооперації (колишніх і діючих) у 1936 – 1938 рр. мали цілеспрямований характер. На нашу думку, важливу роль відіграла особиста позиція Й. Сталіна, котрий був невдоволений роботою кооперації. У першій половині 30-х років він ініціював проведення різних реорганізацій (утворення «Тогзину», системи держторгівлі й так званих «Орсів»), значно обмежив можливості споживчої кооперації. Внаслідок таких реформ споживча кооперація мала право працювати лише в сільській місцевості.

Оперативні працівники НКВС знали, що в умовах «дефіциту» на продукти харчування та різні промтовари управлінський апарат кооперативних установ мав чи не щоденний контакт з партійно-радянським керівництвом усіх рівнів. Тому, у цьому були переконані чекісти, арештовані кооперативні діячі своїми «зінаннями» могли б забезпечити накопичення компроментуючих матеріалів, у тому числі з «викриття» й ліквідації мережі контрреволюціонерів: «троцькістів», «правих», «націоналістів», «боротьбістів» і тощо. серед партійно-радянської номенклатури республіки.

Такі операції НКВС містили ще й дуже важливий психологічний фактор: трудящим СРСР доводили, що на будь-яку «зраду» більшовизму «караючий меч революції» реагує жорстоко – розплата неминуча.

За матеріалами справи М. Михайлика, керівник облспоживспілки Ізраїль Соломонович Мондрус (колишній член правління Вукоопспілки) потрапив у поле зору органів НКВС. Працюючи вже на Вінниччині, І. Мондрус рішуче проводив кадрову політику, спрямовану на оновлення керівників усіх ланок в обласних структурах, у тому числі й на місцях. Так на засіданні правління облспоживспілки 7 – 9 липня 1936 р. він майже повністю змінив склад президії. За його ініціативою з апарату Укоопспілки на посаду I-го заступника голови прибув А. Хаїт. І. Мондрус знав його через спільну роботу в Харкові та був з ним у дружніх взаєминах. Також до складу президії були введені нові члени: Ж. Гряво, К. Плікше та Л. Талейсник [8, арк. 10]. Змінились і керівники ключових обласних баз та організацій. Зокрема, об'єднання «Плодоовоч» очолив А. Файн, який раніше працював у Молдавській центральній спілці споживчих кооперативних організацій «Умчеко» і прибув до Вінниці на запрошення І. Мондруса [9, арк. 273].

Такі новації голови президії викликали потік писемних та усних повідомлень у «компетентні органи». Зокрема, «сигнальщики» і «скривджені» інформували про те, що в газеті «Соціалістична Молдавія» А. Файн викритий як троцькіст і звільнений з посади керівника заготуправління «Умчеко». Це повідомлення зацікавило всіх, навіть парткомісію обкому КП(б)У, хоч А. Файн був позапартійний. Вінницькі чекісти швидко відшукали матеріали про те, що А. Файн у 1918 – 1921 рр. перебував у партії анархістів, допустив «шкідництво» (відвантажив до Москви овочі, непридатні для споживання), намагався зірвати відправку 2-х ешелонів з фруктами для робітників Києва і Донбасу [10, арк. 12, 16]. Тому версія про зв'язок І. Мондруса з «молдавськими контрреволюціонерами» стала предметом прискіпливої оцінки з боку обласного управління НКВС. Вже у вересні 1936 р. вінницькі чекісти володіли «неспростовними» доказами, що І. Мондрус – заклятий «троцькіст-дворушник», згуртував навколо себе «зграю» закоренілих «ворогів народу» [11, арк. 56, 57, 219-230, 233-242, 243-247, 258-261].

2 вересня 1936 р. на вимогу бюро Вінницького обкому партії правління облспоживспілки звільнило А. Файна від займаної посади [12, арк. 22]. Однак на його захист став голова Укоопспілки В. Д. Кузьменко, який змусив правління облспоживспілки скасувати постанову та виплатити належну йому компенсацію. Водночас Укоопспілка відкликала А.

Файна в розпорядження Києва [13, арк. 25]. Звідти він швидко перейшов на роботу до Центроспівки в Москві. Але, судячи з виступів його «колеги» на партійних зборах у Вінниці, зокрема, про направлення у тамтешні «органи» інформації про двурушництво А. Файна, можна припустити, що його доля була трагічною [14, арк. 54].

10 жовтня 1936 р. був заарештований І. Мондрус [15, арк. 5]. Його звинувачували в причетності до «українського терористичного центру, сконструйованого в Москві об'єднаного троцькістсько-зінов'ївського терористичного центру» [16, арк. 281]. Головним аргументом при розробці справи для слідчого Я. Денау став факт, що І. Мондрус на початку 1924 р., перебуваючи на студентських канікулах у рідному Конотопі, на партійних зборах у залізничному депо запропонував проголосувати за троцькістську резолюцію [17, арк. 116]. Слідство інкримінувало йому й те, що він постійно підтримував зв'язок з троцькістами в Харкові та Києві, у центральному апараті облспоживспівки оточив себе троцькістами (І. Хаїт, А. Файн) і розставив однодумців на місцях, зокрема на Жмеринській міжрайбазі (Озерова), у Тиврівській (Кримана), Хмільницькій (Мошеля, Лівшиця) райспоживспівках [18, арк. 202-204]. Його також звинувачували у зберіганні зброї (мав «наган» з простроченим дозволом), користувався забороненою літературою Л. Троцького (хоч постанова про заборону цих видань вийшла у 1937 р.), в ігноруванні «сигналів» преси про зловживання в системі споживчої кооперації [19, арк. 202 зв.].

Необхідно зауважити, що арештований І. Мондрус, на відміну від багатьох інших, не визнав своєї провини у контрреволюційній діяльності, шкідництві та участі в терористичній організації. Навіть допити із застосуванням фізичного впливу (в жовтні – грудні 1936 р. його допитували 25 разів!) та очна ставка з М. Михайликом, котрий дав свідчення про залучення І. Мондруса до «терористичної організації», не змогли зламати його волі [20, арк. 82 – 86]. Він стверджував, що повністю змінив свої переконання й безповоротно став у ряди більшовиків-ленінців-сталінців. Слідство не змогло довести, що І. Мондрус і Я. Дехтярьов (начальник управління внутрішньої торгівлі області) склали «шкідницький» план будівництва й розширення мережі хлібопекарень в області [21, арк. 70, 71, 81]. Не визнав він звинувачень у тому, що разом із заступником А. Хаїтом влітку 1936 р. зірвав «постачання населення прохолоджувальними напоями» [22, арк. 107 – 109]. Тому тверда позиція підсудного, на диво, вплинула на Військову колегію Верховного суду СРСР й змусила її винести «м'який» вирок – засудити І. Мондруса до 10 років утримання у в'язниці [23, арк. 292]. Однак це не гарантувало йому ніяких шансів на життя. У Вологді, не порушуючи кримінальної справи і без проведення слідства, «Трійка» 23 листопада 1937 р. констатувала: «Перебуваючи в ув'язненні, продовжував вести активну боротьбу проти Радвлади...», – і прийняла рішення: «Розстріляти» [24, арк. 312].

Репресивні дії НКВС проти керівництва викликали певний психологічний ажіотаж серед службовців облспоживспівки, котрі активно взялися за виявлення «ворогів народу» у своєму середовищі. Особливо старався лідер партгруппи, котрий, щоб знайти компромат на одного з членів правління, навіть виїжджав до столиці. Внаслідок цього після проведення (25. 01. 1937 р.) закритих партійних зборів з порядком денним «Про троцькіста-двурушника-контрреволюціонера Хаїта» 27. 01. 1937 р. Абрама Хаїмовича заточили до вінницької в'язниці [25, арк. 4]. Підставою для арешту стали «виявлені» чекістами матеріали (з протоколів партзборів) про зв'язок з І. Мондрусом, а також дані про те, що А. Хаїт двічі виключався з партії (за матеріальну підтримку виключених з партії) і приховував свою причетність до контрреволюційного троцькізму [26, арк. 4].

Однак А. Хаїт відкинув усі звинувачення й не визнав своєї провини.

Як правило, у таких випадках чекісти направляли справу на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. Цей позасудовий орган 9. 08. 1937 р. й ухвалив рішення про позбавлення волі А. Хаїта терміном на 5 років [27, арк. 116]. Вже через два місяці в Магаданській області він помер [28, арк. 118].

Отже, при розробці «антитроцькістської операції» в системі Вінницької облспоживспівки органи НКВС досягли потрібного результату: 1) «викрили» й знищили регіональний осередок «українського терористичного центру, сконструйованого в Москві об'єднаного троцькістсько-зінов'ївського терористичного центру»; 2) встановили факт «змови» керівництва Укоопспівки (Михайлика, Кузьменка) з обласними організаціями (Мондрусом, Хаїтом), котрі, у свою чергу, мали розгалужену мережу на місцях (Озеров, Криман, Мошель); 3) викриті «вороги народу» М. Михайлик, В. Кузьменко мали безпосередній зв'язок з вищим

керівництвом Раднаркому і КП(б)У (Любченком, Порайком, Хвильою, Войцехівським); 4) знайшла підтвердження версія керівництва НКВС УРСР, що в системі Укоопспілки діяла «зграя шкідників» під керівництвом В. Кузьменка, який розставив у регіональних спілках групи «зловмисників», зокрема Вінницькій обл. (Мондруса) і Молдавській АРСР (Баканурського), котрі, у свою чергу, організували шкідництво (Файн, Хаїт, Дехтярьов) у забезпеченні населення товарами широкого вжитку, особливо в прикордонних районах; 5) «викрили» безпосередню участь керівників партійно-радянських органів (Гібера, Баруна, Кримського, Михайлова) в діяльності «троцькістських угруповань» та організації шкідництва в області.

Фактично у 1936 – 1937 рр. органи держбезпеки протиправними діями проти керівництва Вінницької облспоживспілки здобули «підтвердження» правильності лінії вищого керівництва партії й НКВС. Операції чекістів дали відповідь на те, що бажали почути ідеологи й виконавці терору: «троцькізм» як «антирадянська ідеологія» має організований характер і володіє розгалуженою мережею терористичних і шкідницьких організацій у всіх сферах управління народногосподарського комплексу. Тому боротьбу проти «троцькізму» й інших контрреволюційних поглядів потрібно посилити та надати їй перманентного характеру. Такі висновки, на наш погляд, повністю збігалися із переконаннями генсека ВКП(б) Й. Сталіна.

Слід зазначити, що в процесі дослідження значної кількості кримінальних справ і при об'єктивній оцінці використаної слідчими доказової бази виникає декілька тверджень:

За основу бралися не матеріальні докази (списки, предмети, зброя, прокламації тощо), а усні свідчення, писемні повідомлення, плітки, наклепи тощо.

Помилки в господарській діяльності, притаманні будь-якому керівнику, видавалися за шкідництво; саркастичні та насмішливі вислови, анекдоти і тощо класифікувалися як антирадянська агітація, організована протидія та навіть змова з метою фізичного знищення політичних лідерів країни.

Слідчі органи сприймали звичайне невігластво, навмисні наклепи громадян за достовірні факти й використовували їх як документальну базу для судочинства та винесення вироку.

Головним аргументом для прийняття судового рішення було зізнання підсудного або свідчення декількох інших арештованих про його причетність до висунутого звинувачення.

5. Особлива нарада НКВС мала право засудити будь-яку людину навіть при повній відсутності доказів.

Тому говорити про декларовану на весь світ «вільність народів», «радянську демократію» й «справедливе судочинство» було б великим перебільшенням. Насправді ідеологічний міф демократичного суспільства будувався на свавіллі бюрократичного апарату, породженого диктатурою монопартійної системи політичної влади, яка ретельно виконувала волю однієї людини – Й. Сталіна.

У реальному вимірі, злочинні дії НКВС призвели до страждань значної кількості невинних працівників споживчої кооперації області та членів їх сімей. Всі вони ніякого відношення до організованої «контрреволюційної діяльності» не мали. Однак значна кількість з них втратила життя.

Зазначимо, що наступні широкомасштабні репресії органів НКВС в області розгорнулися на виконання наказів НКВС СРСР № 00447, 00485 та інших циркулярів щодо проведення операцій проти антирадянських націоналістичних елементів. Оскільки поляків, німців, китайців, греків, іранців серед членів правління облспоживспілки не було, то основні події розгорнулися згідно з меморандумом № 49990 від 30 листопада 1937 року [29, с. 48]. Цей документ вимагав від чекістів провести операцію з ліквідації в області «латиської контрреволюції».

З наведеного вище складу президії Вінницької облспоживспілки відомо, що там працювали два представники цієї нацменшини – Жан Янович Гряво і Карл Генріхович Плікше. Це були віддані члени більшовицької партії, котрі в загонах латиських стрільців боролися за встановлення радянської влади і згодом довгий час плідно працювали на відповідальних посадах в сфері торгівлі та споживчої кооперації. Арештовані на початку грудня 1937 р. під тиском тортур «зізналися», що були «членами латиської націоналістичної контрреволюційної організації, яка ставила за мету збирати контрреволюційні кадри для активної боротьби з радянською владою під час війни» [29, арк. 141]. Також підтвердили, що проводили «шкідницьку» роботу в системі Вінницької облспоживспілки [30, арк. 12, 62]. Вирок був однозначний – 25 лютого 1938 р. їх розстріляли [31, арк. 63, 146].

Аналогічної долі зазнав голова Шаргородської райспоживспілки латиш Е. А. Зільпаут, котрий також «зізнався» у вищезазначених злочинах і 26 березня 1938 р. був позбавлений життя [32, арк. 26].

Нагадаємо, що зі сформованого І. Мондрусом складу президії залишався жити лише Л. М. Талейснїк. Однак його виключення у 1934 р. з рядів ВКП(б) за «розбазарювання робітничих фондів не за призначенням» і згодом відновлення у членстві з суворою доганою, а також факт проживання в Філадельфії (США) декількох братів і сестер покійного батька викликало неабияку зацікавленість з боку секретаря партгрупи облспоживспілки (про ці факти парторг повідомив у відповідні органи). Тому Л. Талейснїк у березні 1938 р. терміново залишив посаду і перейшов на іншу роботу [33, арк. 4, 5].

Не краща позиція була у діючого голови президії Вінницької облспоживспілки Й. Б. Крайзмана. На нього той же партсекретар «накопав» значну кількість «компроментуючого матеріалу» і, відповідно, передав до тих же органів [34, арк. 107 – 110]. На наше переконання, лише збіг обставин, викликаний тим, що в середині листопада 1938 р. директивами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «великий терор» був призупинений, подарував їм шанс на життя. [35, с. 55]. Їхні «справи» втратили актуальність, що й дозволило залишитися на займаних посадах і продовжити плідну працю.

Отже, аналіз наукової літератури й дослідження архівних документів показують, що політичні репресії 1936 – 1938 років проти керівництва Вінницької облспоживспілки були невід'ємною частиною політики «великого терору», яка проходила в рамках суворого централізованого процесу під керівництвом Й. Сталіна. Унаслідок політичного терору відбувся розгром правління, сформованого І. Мондрусом в середині 1936 р., всі його члени були репресовані, більшість з них втратили життя. Потерпілі, як правило, перебували раніше в різних політичних партіях або висловлювали свою прихильність до поглядів, відмінних від лінії генсека Й. Сталіна. Тому всі керівники вищої й середньої ланки управління споживчої кооперації України, котрі мали таке політичне минуле, були жорстко репресовані, більшість з них була позбавлена життя.

У подальших дослідженнях проблеми вбачаємо за доцільне висвітлити документи й матеріали про застосування політичного терору проти керівників районної ланки та звичайних працівників споживчої кооперації області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Політичні репресії в Україні (1917 – 1980 рр.) Бібліографічний покажчик // Авт. вст. статей: С. Білоконь, р. Подкур, О. Рубльов. – Житомир: «Полісся», 2007. – 456 с.
2. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архїрейський, О.Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.: іл. – Бібліогр.: с. 878 – 921. – Покажчик ім.: с. 922 – 944.
3. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область / Редакція тому: І.С. Гамрецький (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. – Упорядники: В. П. Лациба (керівник), В.І. Білоконь, К.Д. Бухїн, В.Ю. Васильєв, К.В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П.М. Кравченко, І.Г. Паламар, Р.Ю.Подкур, О.К. Струкевич. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.
4. Дело «Антисоветского объединенного троцкистско-зиновьевского центра» / Режим доступу: <http://www.krugosvet.ru/articles>.
5. Правда (Москва), 1936. – 15, 25 августа.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі: – ГДА СБ України). – Ф. П. – Спр. 7108. – 458 арк.
7. Там само.
8. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО). – Ф. Р – 6023. – Оп. 4. – Спр. 21115. – 310 арк.
9. Там само. – Спр. 7001. – 484 Арк.
10. Там само. – П – 139. – Оп. 9. – Спр. 3457. – 320 арк.
11. Там само. – Р – 6023. – Оп.4. – Спр. 7001. – 484 арк.
12. Там само. – П – 139. – Оп 9. – Спр. 3457. – 320 арк.
13. Там само.
14. Там само. – Р – 6023. – Оп. 4. – Спр. 21155. – 310 арк.
15. Там само. – Спр. 7001. – 484 арк.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само.
19. Там само.

20. Там само.
21. Там само. – Спр. 2743. – 420 арк.
22. Там само. – Спр. 21115 – 310 арк.
23. Там само. – Спр. 7001. – 484 арк.
24. Там само.
25. Там само. – Спр. 21155. – 310 арк.
26. Там само.
27. Там само.
28. Там само.
29. Реабілітовані історією: ...Вінницька область / Редакція тому: І.С. Гамрецький (голова), В.П. Лациба, С. С. Нешик та ін. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.
30. ДАВО. – Р 6023. – Оп. 4. – Спр. 18696. – 210 арк; Спр.4654 – 290 арк.
31. Там само.
32. Там само. – Спр. 6887. – 132 арк.
33. Там само. – П-136. – Оп. 2. – Спр. 4231. – 354 арк.
34. Там само. – Оп.1. – Спр. 301. – Арк. 312.
35. Реабілітовані історією: ...Вінницька область / Редакція тому: І. С. Гамрецький (голова), В.П. Лациба, с. С. Нешик та ін. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.

О.О. Стадник

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Сучасний стан розвитку української історичної науки зумовлює посилений інтерес дослідників до вивчення регіональної історії. У цьому контексті цілком умотивованим, на наш погляд, є звернення до аналізу суспільно-політичних процесів у невідомому подільському селі. Зокрема, це дозволить доповнити знання із проблем суспільно-політичної активності українського селянства. Незважаючи на те, що ряд моментів цієї багатогранної теми вже знайшли своє належне наукове висвітлення у ПРАЦЯХ сучасних українських істориків [1], залишаються малодослідженими питання, що стосуються існування та діяльності різних політичних партій у подільському селі, ролі радянських органів влади в суспільно-політичному житті регіону, участі подільських селян у ньому. Тому автор статті ставить за мету розкрити ці сюжети. Об'єкт вивчення – невідоме подільське село, предмет – особливості суспільно-політичних процесів у ньому.

Станом на червень 1920 р. на Поділлі було лише 18 дійсних членів КП(б)У [2, с. 9]. На червень 1921 р. губернська парторганізація нараховувала вже 1868 дійсних членів та 561 кандидатів. Вони об'єднувались у 12 повітових парткомів, 19 районних та 19 волосних організацій КП(б)У і нараховували 114 осередків [2, с. 10]. На той час це була найчисельніша партія на Поділлі.

На початку 1920-х років на Поділлі, крім більшовицьких, діяли організації меншовиків, есерів, анархістів, Українська комуністична партія (УКП) та декілька єврейських партій і груп.

УКП організувалась на Поділлі в 1921 р. завдяки зусиллям прибулого з ЦК УКП С. Симона. Осередки УКП були створені майже у всіх повітах губернії. Найактивнішим з них був Брацлавський, при якому діяла молодіжна організація «Ком'юна» як альтернатива комсомолу. Укапісти, як і більшовики, виступали за союз незаможного селянства з пролетаріатом для спільної боротьби проти «куркуля», закликали до боротьби з контрреволюцією та повстанцями. Однак УКП критикували КП(б)У за те, що її політика спрямована «обличчям до Москви, а задом до України» й домагалася створення немаріонеткового уряду УСРР з усією повнотою влади, виступала за формування української Червоної Армії, а також за те, щоб український пролетаріат у Комінтерні представляв він сам, а не РКП(б). Крім цього, укапісти вимагали скликання Всеукраїнського з'їзду профспілок, який би обрав власну Раду профспілок і замінив російське бюро ВЦРПС. Також УКП вимагала скасування призначеного російською РНК Українського Профбюро і створення альтернативної Вищої Української Ради Народного Господарства для управління економікою. Отже, УКП виступала за незалежну УСРР, яка мала б «братерські» стосунки з РРФСР як рівна з рівною. Це йшло врозріз з планами більшовиків, тому вони розпочали наступ на УКП, створюючи такі умови, за яких партія не могла існувати.

У 1921 р. на Поділлі нараховувалося близько 140 членів УКП [2, с. 9-13], весною 1922 р. організація припинила існування [2, арк. 35зв.]. Було створено Бюро з ліквідації УКП на Поділлі, яке реорганізувало її Вінницьку організацію. Після цього організації УКП у повітах проіснували лише до квітня 1922 р. Найбільша на Поділлі Брацлавська організація розкололась, а потім і розпалася. Частина укаїстів вступила до КП(б)У. Найбільш активні члени партії С.Симон, І.Кукніченко, О.Вихр, П.Бевз, А.Фарафонов виїхали з Поділля, залишилися тільки І.Рябокін та О.Яровий. Останній в серпні 1922 р. помер від тифу, а І.Рябокін після цього ніякої роботи вже не проводив [2, с. 16]. Отже, організація УКП на Поділлі була ліквідована.

Дещо довше протримались інші партійні осередки, найбільшими з яких були сіоністські партії та групи. На 1923 рік вони нараховували у своїх лавах 526 осіб, з них сіоністи-соціалісти (Ц.С.) – 250 осіб, союз соціал-сіоністської молоді (С.С.С.М.) – 14 осіб, організація сіоністської молоді (О.С.М.) – 60 осіб, Гелохуц – 150 осіб, Маккабі – 22 особи, Скаути – 30 осіб. Така кількість подібних організацій пояснюється тим, що єврейська партія Поалейціон розпалася на 3 угруповання: Цейреціон, Бенейціон та Альгомейнеціон [2, с. 171].

У Вінниці розміщувався районний комітет Ц.С. Головну увагу у своїй діяльності він зосереджував на оргпитаннях та на вдосконаленні роботи трудової організації Гехолуц та спортивних осередках молоді Маккабі і Скаутів. Гехолуц щомісяця видавала свій бюлетень, проводила щотижневі збори. При ній була створена артіль ковалів та гуртожиток, який використовувався для зборів. Свої філії організація мала у Вінниці, Тульчині, Літині, Брацлаві, Хмільнику, Кам'янці, Проскуріві, Каменівці та Вороновиці. Крім щотижневих, влаштовувались і загальні збори, на яких поширювались бюлетені, журнали, а також критикувалася політика більшовиків.

О.С.М. існувала лише в Кам'янецькій окрузі і здійснювала виключно виховну роботу серед молоді в національному дусі, активно залучаючи її до участі у профроботі, приділяла увагу загальній освіті та фізичному розвитку, що відповідало програмній меті партії.

Схожий характер мала організація С.С.С.М., яка діяла переважно у Вінницькій окрузі. Крім цих груп, у 1923 р. на Поділлі перебувало 36 меншовиків, 21 правий есер, 22 анархісти [3, с. 190]. Активної роботи вони не проводили.

Більшовики в цих організаціях вбачали загрозу своєму існуванню й особливо існуванню Комуністичного Союзу Молоді [4,14-15]. Тому всі не* більшовицькі партії та організації перебували на обліку в ДПУ, а через деякий час були повністю ліквідовані.

Запровадження НЕПу ставило перед органами радянської влади нові вимоги. Всіх селян закликали до перевиборів представницьких органів влади. «Товариші незаможні селяни! На 5 липня призначено губернський з'їзд Рад Поділля. Зараз по всіх повітах, волостях і селах відбуваються перевибори сільських рад та волосних і повітових виконкомів. Виконати завдання непу ми зможемо тоді, коли утворимо на місцях міцну владу» [5, с. 27].

На Поділлі до середини 1921 року діяли тимчасові органи влади – ревкоми. У період НЕПу вони були замінені Радами та їхніми виконкомом. Практика утворення рад робітничих і селянських депутатів в цей період показала, що туди обирались представники з різними політичними поглядами та прагненнями. Наявність у радах певного політичного плюралізму заважала більшовикам формувати тоталітарне суспільство. Особливо це стосувалося сільських рад, де «особливу активність проявляли заможні селяни, а це становило найбільшу загрозу для існуючого режиму» [6, с. 35]. Тому залучення селян до активної громадської діяльності в радах вимагало добору кандидатів за ознакою їх «революційності», що забезпечувалось маніпулюванням нормами представництва, незаконним позбавленням виборчих прав, висуванням партійних кандидатур та суто волонтаристським відведенням небажаних кандидатів на виборах у ради.

Партійні та радянські працівники проголошували, що Ради – влада трудящих. Насправді ж широкі верстви населення були позбавлені політичних прав і свобод. Всі важливі справи за них вирішували представники партійних та радянських органів. Під час виборів у місцеві ради уповноважені райкомів намагалися за всяку ціну протягнути обраних райкомом осіб. Хлібороби в багатьох селах вимагали: «Дайте нам достойних голів сільрад – і непорозуміння між владою і народом відпадуть самі собою» [5, с. 28]. Селяни були готові підтримати новий уряд, але за умови, що він виконуватиме свої обіцянки, Проте антидемократичність нової влади, яка поступово брала під контроль всі ділянки економічного й суспільно-політичного життя, призвела до того, що до керівництва приходили пройдисвіти, п'яниці [7, с. 37].

Бюрократизм на селі проявлявся не тільки у ставленні до різних товариств і громадських організацій, але і в питанні політпропаганди: численні збори, мітинги, кампанії проводились тільки на папері. Рішення й постанови обов'язково повинні були мати (і мали!) класовий підхід при вирішенні всіх питань. Так у резолюції позачергових закритих зборів Терешпільського осередку КП(б)У Вінницької округи, датованої 1924 роком, зазначалось: «Троцькізм був до жовтня 1917 року контрреволюційною течією, таким він є і тепер. Тільки ленінізм повинен жити, і він буде жити. Геть троцькізм! Ми вимагаємо від ЦК не зупинятись ні перед жодними заходами для збереження монолітності в наших рядах» [8, с. 320]. Вимагали перебудови профспілки і громадські організації. Тому VIII Подільська губернська конференція в липні 1922 року, визначаючи завдання профспілок в конкретних умовах Поділля, вимагала посилення керівництва партійних організацій профспілками, підвищення їх ролі та авторитету.

На Поділлі утворювались і так звані комнезами (далі – КНС). Як зазначалось в одній із інструкцій, комнезами – це важіль, за допомогою якого повинні бути перевернуті всі соціальні взаємовідносини, міцно вкорінені в життя кожного селянина. Комнезами були єдиною офіційно дозволеною громадсько-політичною організацією на Поділлі. Вони створювались як органи диктатури пролетаріату та пролетаризованого селянства. «З введенням непу основне завдання комнезамів полягало в сприянні господарському зміцненні країни, вони повинні були вирішувати питання селянського землекористування, збору продподатку, ліквідації неписьменності» [9, с. 53].

Проте завдання, які стояли перед комітетами незаможних селян зводились до наступного: зробити переділ земель та засобів виробництва заможного селянства, в результаті чого підсилити господарське значення маломісних прошарків села, тобто провести заходи «зрівняльної революції» на селі. Насправді мета роботи комнезамів була спрямована і на ліквідацію «політичного бандитизму». «Товариші незаможники! На виконання наказу, даного верховним господарем Поділля – I Подільським губернським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, вибраному ним губернському виконавчому комітету, організувати при губернській нараді із боротьби з бандитизмом 1-й кавалерійський добровільний полк незаможного селянства» [5, с. 32].

КНС виконували колосальну роботу зі зміцнення позицій радянської влади на селі, тому в циркулярному листі ЦККП(б) від 24 жовтня 1921 р. підкреслювалося, що зміцнення організацій незаможних селян повинно стати головним політичним завданням сільських партійних осередків. Особливо підкреслювалась роль комітетів незаможних селян і в зборі податку з метою згуртування бідноти і збереження за комнезамами провідної ролі на селі.

Статус та завдання комнезамів у продподатковій кампанії визначав циркулярний лист КП(б)У від 28 квітня 1921 року. У ньому підкреслювалася необхідність подальшого розвитку та зміцнення комнезамів [8, с. 115]. Збирання податку, як раніше продрозкладки, пропонувалося провести за активної участі КНС та безпосередньо через них. Комнезами у такий спосіб проголошувалися державними збирачами податку.

Збереження КНС та залучення їх до продовольчої роботи свідчило не про кардинальні зміни в економічній політиці більшовиків, а про тимчасовий відступ від втілення в життя комуністичної доктрини. Прагнучи зберегти та зміцнити свої позиції, партія не могла відмовитись від політики насильницького розшарування села й підтримки своєї опори – організованої бідноти. Незважаючи на те, що економічні потреби вимагали державного протекціонізму стосовно високопродуктивного виробника заможного селянства, більшовики через свої доктринні настанови продовжували вбачати у ньому «класового ворога» і основну ставку робили на малопродуктивні сили села в особі незаможного селянства.

Помітну роль у політичному житті Поділля 20-х років відігравала ВУЧК - ОДПУ. Подільська губчека була створена 20 березня 1919 р. на засіданні губревкому. Першим головою колеції Подільської ЧК став Г.Біллер. У січні 1920 р. його замінив Б. Лотажевич. Після звільнення Вінниці від поляків головою було обрано В.Нікольського, з квітня 1921 р. Подільську губчека очолив А.Заковський.

6 лютого 1922 року ВЦВК прийняв декрет про ліквідацію ВЧК та її місцевих органів. При НКВС створювалося Державне політичне управління (далі – ДПУ). Подільський відділ ДПУ став гідним спадкоємцем губчека. Він проводив роботу в таких напрямках: 1) знищення антибільшовицького підпілля; 2) участь у боях із повстанськими загонами; 3) розлад повстанських загонів з середини; 4) роззброєння жителів сіл. Ці організації відіграли головну

.....
роль у боротьбі з повстанцями й переважно завдяки їхнім зусиллям ця боротьба була успішною.

Невід'ємним атрибутом нової влади була міліція. На 1 липня 1922 року губерньська міліція мала у своєму складі 172 особи командного складу, 260 – адміністративно-господарського, 39 – політскладу, 11 – культпросвітпрацівників, 2 лектори, 6 вчителів та 1570 міліціонерів. На озброєнні в міліції було 18 кулеметів та 1757 гвинтівок. Зброї вистачало, за винятком револьверів, яких бракувало на 40% [10, с. 21]. Особовий склад міліції був ненадійним. Серед міліціонерів було багато випадкових людей та кар'єристів. Хабарництво та зловживання службовими посадами було звичним явищем. Окрім цього, за умов розвинутого кримінального бандитизму, злочинності штаб міліції був замалий, і це зумовлювало малу ефективність її роботи. Активних операцій проти повстанського руху міліція майже не проводила.

Для боротьби з повстанцями на початку 1920-х років були створені особливі військово-партійні загони – частини особливого призначення (ЧОП). Діяльність ЧОП велася у трьох напрямках: 1) попередження антирадянських виступів; 2) організація внутрішньої й зовнішньої оборони населених пунктів; 3) ведення бойових дій проти повстанців. У Кам'янці особливий склад кадрів ЧОП інструктували: «Верховна воля всієї партії повинна бути здійснена через вас».

До вересня 1921 року в Україні було сформовано 2 дивізії, 5 бригад та 6 окремих полків особливого призначення, в тому числі й Подільський [11, с. 94]. Подільський полк ЧОП складався з 3 батальйонів. Перший батальйон був розташований у Вінниці, Літині, Гайсині та Ольгополі. Другий дислокувався у Жмеринці, Могилеві-Подільському, Брацлаві та Ямполі. На кінець 1921 року 1-й батальйон нараховував 1032 чол. та 81 жінку, 2-й – 254 чол. та 19 жінок, 3-й – 539 чол. та 34 жінки [12, с. 1]. Молодий командний склад був неповний і не зовсім відповідав своєму призначенню. Відвідування занять бійцями складало спочатку 70%, потім знизилось до 9-20%. В полку не вистачало 1300 гвинтівок, 17 коней, 16 підвід, 70 шинелей тощо [12, с. 11]. У березні 1922 року ЧОП перетворився в самостійну військову одиницю, за типом територіально-міліційних військ. На 1 вересня 1922 року ЧОП Поділля складалось з 65 осіб командного складу, 31 – адмінгоспскладу та 115 бійців. Некомплект був 81 особа [13, с. 14]. За таких умов діяльність ЧОП на Поділлі була малоефективною. Головною силою, яка боролася з повстанцями, була Червона Армія. Протягом першої половини 20-х років більшовики змушені були тримати на Поділлі значні військові формування. Тут були розташовані 1-й Київський кінний корпус, до складу якого входили 1 та 2 дивізії Червоного козацтва та Башкирський кінний корпус, 24-а Самарська залізна та 12-а піхотна дивізії, 29-а бригада прикордонної охорони, 112-й батальйон військ ВЧК тощо [14, с. 251]. Дислокація цих частин змінювалась, хоча деякі частини мали постійне місце розташування. Забезпечувались ці війська продовольством, фуражем та ін. за рахунок подільських селян. Часто такі побори не зараховувалися до розмірів продподатку, але мали великі розміри, адже лише 24-а Самарська залізна дивізія нараховувала на жовтень 1921 року 10100 бійців [15, с. 19]. Дисципліна в цих військах була на низькому рівні. Взаємини червоноармійців та селян не були дружніми, червоноармійці вороже ставилися до селян, часто грабували їх, спалювали цілі села.

Так у зведенні від комнезамів Старої та Нової Ободівки Ольгопільського повіту в губвоенраду від 16.11.1921 року йшлося про те, що «загони й частини Червоної армії наводять на місцеве населення такий страх і паніку, що, здається, приїхали не захисники робітничо-селянських інтересів, а найзліші їх вороги. Багато червоноармійців, якщо не більшість, заходять в хати зі зброєю, під загрозою розстрілу й під виглядом пошуку зброї без ордеру риються в селянських сховищах, забирають все, що їм подобається, а скарги потерпілих командирам в більшості своїй ведуть до покарання тих, хто скаржився. Часто червоноармійці грабували і просто перехожих, як це було, коли червоні козаки зняли чоботи з стрижавських селян» [16, с. 320]. Після придушення повстання селян в Ямпільському повіті частини 104 полку, 35 бригад, 12 дивізій ввійшли в с.Петрашівку і почали займатися грабунками [16, с. 332].

У селі Татарка Ольгопільського повіту червоноармійці після невдалої погоні за повстанцями, повернувшись, почали грабувати хати селян, підпалюючи їх, в результаті чого 2/3 села згоріло [16, с. 354]. Також були спалені села Зарванці та Медвеже Вушко Вінницького повіту, Шура та Копіївка Брацлавського повіту [16, с. 169]. Усім командирам і політпрацівникам наказувалося використовувати перебування військ у Подільській губернії для

зміцнення радянської влади на місцях, співпрацюючи з місцевими радянськими і партійними органами, «що є необхідною умовою успіху військової боротьби з бандитизмом» [17, с. 38].

У наказі по Подільському губвідділу ставилось завдання виділити «летючі загони», відповідно до вказівок інструкції по боротьбі з «бандитизмом». Один з таких «летючих загонів» прибув до села Попова Гребля Чечельницької волості і зажадав від селян 50 пудів вівса, 20 пудів печеного хліба, 30 підвід, 6-ти пудову свиню, 11-ти пудового бичка, призначивши термін для виконання вимоги всього 2 години. Це викликало у селян підозру, що це бандити, але під загрозою розправи вони виконали вимоги. На другий день вранці було зібрано схід села, але через невідкладні весняно-польові роботи селяни не могли чекати довго його початку і розійшлися. Незабаром приїхав загін, почали бити в дзвін тривогу, але люди були вже в полі. На дзвін прийшов колишній голова сільради Іван Савинецький і дехто з жителів села. За невиконання вимоги голову вивезли за село, де почали вимагати видати куркулів, а також бандитів і дезертирів, на що голова відповів, що таких у селі немає. Тоді командир загону послав частину своїх людей палити село, а у голови сільради під загрозою розстрілу було взято письмову розписку, що село Попова Гребля взагалі не хоче й не має наміру надалі виконувати розпорядження радянської влади. Загін почав знищувати село вогнем, причому гасити вогонь і рятувати своє майно селянам забороняли. Нарешті виявилось, що було спалено 534 будинки з усіма господарськими спорудами, згоріло двоє дітей і одна літня людина, багато худоби і птиці. У результаті без житла залишилось 1840 жителів села, з них більшість були бідняками без хліба, одягу, худоби [10, с. 15]. І не дивно, що з цього села, за неперевіреними чутками місцевих жителів, пішло в повстанські загони 700 молодих хлопців [10, с. 16]. Звичайно, за умов повного безправ'я, грабунків та принижень селяни брали в руки зброю.

Отже, в період нової економічної політики, незважаючи на певні зміни в соціально-економічному житті, суспільно-політичне становище подільського села майже не змінюється. Набуває обертів монополізація влади більшовицькою партією, відбувається становлення всіх її політичних інститутів. Чільне місце в системі радянсько-більшовицьких органів керівництва займають Ради та їх виконкоми, створені на місцях. Проголосивши Ради владою трудящих, партійне керівництво насправді порушує цей принцип, використовуючи суто класовий підхід, фактично контролюючи їх діяльність. Списки виборців перевіряються, позбавляються виборчих прав кандидатури, що у будь-який спосіб знаходяться в опозиції до більшовицької влади. Така виборча система, точніше, система виборчих порушень, давала змогу владі забезпечити у радах переважну кількість потрібних їм представників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Каспрук І.І. НЕП на Україні у 1921-1923 рр. (історико-політичний аналіз): Дис... к. і. н. – Львів, 1993.; Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарною режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000.
2. Саричев В.І. Селянство і Радянська влада в 1925-1929 роках.: Автореф. дис...к. і. н. – Дніпропетровськ, 2000.
3. Державний, архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.11.1. – Оп.1. – Спр.212.
4. ДАВО. – Ф.11.1. – Оп.1. – Спр.57.
5. ДАВО. – Ф. 11.1. – Оп. 1. – Спр.492.
6. ДАВО. – Ф. 11.1. – Оп. 1. – Спр.44.
7. Мельничук О. Боротьба за владу на селі в 1920-1925 роках: Сільські ради проти комнезамів // Нова політика. – 1998. – № 2.
8. Шульга І.Г. Гірка правда: Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 років. – Вінниця; Віноблдрукарня, 1987.
9. Поділля в період відбудови народного господарства 1921-1925 рр.: Збірник документів і матеріалів. – Вінниця, 1957.
10. З історії Радянської Вінниччини: Збірник документів і матеріалів. – Вінниця, 1960.
11. ДАВО. – Ф.11.1. – Оп.1. – Спр.59.
12. Кукель Е. Діяльність частин особливого призначення (ЧОП) на Україні (1920-1924 рр.) // Український історичний журнал. – 1974. – № 3.
13. ДАВО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.511.
14. ДАВО. – Ф.11.1. – Оп.1. – Спр.512.
15. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Станик В.Р. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918-1922). – Харьков, 1990.
16. ДАВО. – Ф.11.1. – Оп.1. – Спр.517.
17. ДАВО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.6.

**ЗАВЕРШЕННЯ ВІДБУДОВИ І РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ
У 1945-1950-Х РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЦЬКОЇ МАГІСТРАЛІ)**

На сторінках наукових видань з'явилися публікації, присвячені історії транспорту [1]. Наприкінці 70-90-х рр. минулого і початку XXI сторіччя вийшли з друку книги, присвячені історії окремих залізниць і транспортної галузі України [2]. Їх значимість у соціально-економічній історії регіонів засвідчують публікації І.В. Жалоби, С.С. Богатчук, М.С. Глушка [3].

Поза цими виданнями залишається не досліджена історія залізничного транспорту подільського регіону, зокрема, періоду створення й функціонування Вінницької магістралі, яка виділилася зі складу Південно-Західної дороги у 1940 р. Працівники залізниці обслуговували територію Подільського регіону. Після звільнення краю від німецьких загарбників Вінницька магістраль відновила свою роботу як окремий суб'єкт господарювання. Тому різнопланова діяльність її колективу у 1944-1945 рр. й перші повоєнні роки потребує наукових розробок. Крім того у Вінницькому обласному державному архіві автор статті виявив низку документів, які відтворюють картину відбудови магістралі у 1945-1950-х рр. Ці документи дають підставу стверджувати про ефективність на той час спланованих робіт.

Подібний підхід до вирішення складних народногосподарських проблем, як зауважує автор статті у часописі «Аргументи і факти», «Піднімав з колін не лише галузі економіки, а й держави. Вчасно сформовані чіткі плани розвитку не раз ставали паличкою-виручалочкою для багатьох країн у тяжкі періоди... У 1955 р. Японія прийняла п'ятирічний план розвитку, який допоміг вийти з післявоєнної кризи» [4].

У фондах архіву вдалося виявити комплексний документ «План відновлення і розвитку Вінницької залізниці на 1946-1950-ті рр.» При детальному його розгляді з'ясувалося, що його характерною особливістю було те, що він спрямований на відновлення і розвиток самої магістралі і водночас залізничної галузі України. По-друге, ним передбачалася не тільки відбудова залізниці, але й подальший інтенсивний розвиток, оскільки до початку війни її господарство виявилось слабо розвинуте у технічному відношенні через «тупиковість до 1939 і 1940-х рр. до моменту приєднання до України її західних областей і Буковини» [5, арк.2]. Це підтверджує факт збільшення об'ємів перевезень на дільницях близьких до кордонів з Польщею і Бессарабією [5, арк.2].

Назва дільниці	1937 (Вагони)		1940 (Вагони)		1947 (Вагони)		1952 (Вагони)	
	Туди	Звідти	Туди	Звідти	Туди	Звідти	Туди	Звідти
Гречани - Підволочиськ	-	-	1672	809	1160	1225	124	1345
Жмеринка - Гречани	884	705	1412	2200	1335	1750	2800	1750

Проглядається соціальна спрямованість робіт. Ставилося завдання одночасно з відновленням виробничого потенціалу покращити житлово-побутове становище залізничників і членів їхніх родин. На 1948 р. планували ввести в експлуатацію житловий фонд у кількості 24,8 тис.кв.м. [5, арк.25]. На момент завершення робіт він мав становити 75 тис.кв.м. [5, арк.25]. Покращити умови мали 3600 працівникам. Враховуючи, що на магістралі працювало 23 тис. осіб, звичайно, цього було недостатньо [5, арк.25].

Відбудовчі роботи передусім розпочали на магістралі одразу після звільнення території областей, через які пролягали її колії у 1944 році. Як відзначається в одному з документів, відновлені об'єкти здебільшого мали тимчасовий характер із деяким відхиленням від технічних норм та з великою кількістю недоробок, використанням застарілих матеріалів, які були взяті із зруйнованих транспортних об'єктів. Промовистим у цьому відношенні є документ, складений у той час Уповноваженим Держплану Ради Міністрів СРСР по Вінницькій області на ім'я заступника Голови Держплану «Про стан шляхового господарства Вінницької залізниці», де серед недоліків названо такі:

1. Відсутність достатньої кількості нових матеріалів верхньої будови колії.

2. Продовжують широко використовуватися вкорочені рейси.
3. Шляхові машини й агрегати дорожньо-ремонтного поїзда не використовуються.
4. Заготівля шпал на дистанції проводиться незадовільно [5, арк.26].

Підтвердженням такого стану є те, що на Могилів-Подільській дистанції шляхів під час проведення відбудовчих робіт першої черги використали рельси прокату 1915 року [5, арк.29].

На незадовільний технічний стан залізниці також надто вплинули, особливо в квітні – липні 1944 р., напади ворожої авіації [6, арк.4].

Помітно, що під час проведення робіт другої черги порядок відбудови об'єктів залізниці визначався ступенем їхньої важливості для забезпечення ритмічної й безпечної роботи магістралі. Значний вплив на темпи й виробничі потужності будівельних організацій мало їх ресурсне забезпечення. За браком останнього було передбачено ввести до ладу власне виробництво будівельних матеріалів, зокрема роботи паперового, черепичного, миловареного, механічного цехів і виготовлення фарб [6, арк.27].

Для налагодження ритмічної роботи транспорту на території Поділля важливо було поряд з відновленням колійного господарства відбувати мостові споруди. У 1944-1945 рр. від загального числа зруйнованих мостів уже запрацювало 70 [6, арк.6]. Їх звели в основному з дерева, до того ж низької якості [6, арк.7]. Тому в 1946р. запланували відбудувати ще 19 мостів на суму 12,6 млн. карбованців [6, арк.6], у наступному – 9 мостів й 65 мостових переходів. У 1947-1948 рр. запланували перебудувати дерев'яні споруди із врахуванням рівня зносу й технічного стану. Останні планували перебудувати у 1951-1952 рр. через обмеження лімітів на будівельні матеріали. Щоб у певний спосіб усунути напругу, у 1946 р. ввели в дію найбільший на залізниці Славутський баластовий кар'єр, в розбудову якого вклали 4 млн. карбованців [6, арк.9].

На початку 50-х років гостро постала потреба в паливі для потягів. Донецькі шахти не покривали потреби у вугіллі. Для виправлення становища розпочали розробку двох торфовиробництв, потужність кожного – 4 тис. тонн на рік [6, арк.12], при його річній потребі в 200 тисяч [6, арк.12]. Для забезпечення електроенергією залізничних вузлів Проскурів і Гречани передбачалося ввести до ладу локомотивну електростанцію потужністю 800 квт. на торфі. Завершили її споруджувати у 1948 році. На відновлення й розвиток енергетичного господарства управління дороги передбачало видатки в сумі 6 млн. карбованців [6, арк.15].

Приділили увагу відновленню паровозного господарства, бо з семи депо працювало лише два. Тому й запланували вкласти в їхнє відновлення 24 млн. карбованців [6, арк.16], а у вагонне господарство – 5 млн. [6, арк.16], на відновлення ліній зв'язку витратили 14 млн. карбованців [6, арк.22].

У післявоєнний період гостро постала проблема покращення обслуговування пасажирів. Вокзали, залізниці зазнали нищівних руйнувань: із 51 діючого до війни приміщення вціліло п'ять. Обслуговування людей здійснювалося в пристосованих будівлях, при їхньому великому скупченні [6, арк.23].

Відбудова планувалася так, щоб не допустити зустрічі пасажиропотоків, для чого передбачали збільшити кубатуру вокзалів з максимальним наданням різних комунальних послуг [6, арк.23]. Їх зовнішнє оформлення і привокзальні площі планували у такий спосіб, щоб разом з прилеглими будинками вони створювали єдиний архітектурний ансамбль [6, арк.23].

Загалом план передбачав будівництво 11 спеціалізованих вокзальних приміщень у 1946 р., в основному на лінії Київ-Жмеринка-Львів. У тому числі на таких великих вузлах, як Вінниця, Проскурів, Шепетівка, Жмеринка й менших – Гнівань, Калинівка, Браїлів, Голендри. У 1947 р. їхнє будівництво мали продовжити на ст. Бровки, Гулівці, Сарбинівці і Війтівці [6, арк.23].

У 1949 р. були здані в експлуатацію вокзали на станціях Старокостянтиніві, Погребищах, Мірополі, Білгороді [6, арк.24]. У 1950 р. вже передбачили капітальний ремонт ще 11 пасажирських вокзалів з малими пасажиропотоками, а також відновлення приміщень на станції Козятин [6, арк.24]. Планували поновити роботу 23 багажних відділень, 42 клубів, 15 пасажирських платформ. Загальний об'єм фінансування робіт складав 22 млн. крб. [6, арк.24].

Предметом особливої уваги при відбудові залізниці мали бути складські приміщення, особливо на дільницях, які належали до яскраво виражених сільськогосподарських районів. Прийом і зберігання продукції вимагав саме таких приміщень. Їх було зруйновано на 80 відсотків. Частину відновили одразу – в 1944-1945 рр. Із збільшенням пропускної здатності

залізниці потреба в таких будівлях значно зросла. Планували зведення нових на ст. Шепетівці і Гречанах, значно більших за розмірами, ніж до війни. Передбачали будівництво складів на ст. Козятині і Жмеринка [7, арк.26]. На їх відбудову виділили 10 млн. карбованців [7, арк.25].

Відновленню підлягали не тільки виробничі потужності залізниці, а й об'єкти соціальної ваги – лікарні, школи тощо. Варто відзначити, що на дорозі, яка створена у 1940 р., була відсутня широка сітка лікарняно-санітарних установ. На момент відбудови при нормі вісім лікарняних ліжок на одну тисячу осіб було 2,6. Утримувати хворих було майже неможливо. Наявні медичні заклади збереглися лише частково. Взимку в палатах використовували тимчасові грубки. У непристосованих приміщеннях знаходилися їдальні, пральні. Замість ліжок використовували дерев'яні тапчани [7, арк.26].

На великих вузлових станціях, таких як Гречани й Шепетівка, були відсутні медичні заклади. На усіх інших за німецької окупації «... збитки були нанесені значні, що вплинуло на забезпеченість кваліфікованою медичною допомогою працівників дороги» [7, арк.26]. Тому планували відновити лікарню у Вінниці (на 150 ліжок), на вузлах Гречани (на 75 ліжок), Шепетівці (50 ліжок), утворити туберкульозне відділення в Козятині, яке взагалі було відсутнє на дорозі [7, арк.28]. Після виконання плану будівельних робіт у розпорядженні працівників залізниці знаходилося 650 ліжок з розрахунку 5 на 1000 осіб. Ця норма, безперечно, досить мінімальна [7, арк.28].

Наразі було відкриття при лікарнях поліклінічних відділень. Так Козятинська мала усього 3 кімнати. Не забезпечувався прийом хворих окремими спеціалістами. Тому при потребі пропускати в день 500 оглядали лише 200 хворих [7, арк.28].

Не в кращому становищі знаходилося поліклінічне відділення станції Жмеринка, яке розміщалося в п'яти аптечних кімнатах [7, арк.28].

У Вінниці запланували побудувати поліклініку на 600 відвідувачів [7, арк.28], з уведенням у дію туберкульозного, фізіотерапевтичного, дитячого і венеричного відділень, жіночої консультації, лабораторії, аптеки зі складом [7, арк.28].

На станції Жмеринка будівництво поліклініки велося у 1948-1950-х рр. [7, арк.28]. Для боротьби з епідеміологічними захворюваннями почалося спорудження санперепускників [42, арк. 28]. Усього на відбудову медицини для працівників залізниці планували використати 6 млн. карбованців [7, арк.29].

Звернули увагу на відновлення шкільництва. До війни в розпорядженні дороги було 25 шкіл, з яких 5 знаходилося після війни в орендованих приміщеннях. В одну зміну могли навчатися лише 4-5 тисяч з 10700 учнів. Багатьом доводилося навчатися не тільки у дві зміни, а в п'ять і в три. [7, арк.29]. Планом передбачали будівництво шкіл №13 у Вінниці, №2 на станції Гречанах, № 16 на ст. Жмеринка, № 26 в Козятині, а також Калинівці, Гулівцях, Журавлівці й Проскурові [7, арк.29]. Також передбачалося будівництво двох дитячих садків у Козятині і Жмеринці. Не вистачало ясельних місць. За наявних 150-160 потреба становила 800. Відбудувати вдалося приміщень на 200-250 ліжок [7, арк. 28]. Загалом на відбудову шкіл і дитячих закладів витратили 4 млн. карбованців [7, арк.28].

Не менш важливою для залізниці виявилася проблема підготовки кваліфікованих кадрів. Тому в плані було передбачено відновлення роботи залізничних училищ в Козятині і Жмеринці. Поступово перетворювали їх в навчально-виробничі комбінати з майстернями, навчальними корпусами, гуртожитками і їдальнями. У Вінниці й Проскурові відновили свою роботу технічні школи з гуртожитками по 9,4 тис.куб. метрів кожній. Загальний об'єм капіталовкладень у підготовку кадрів склав 5 млн. карбованців [7, арк.30].

Як наслідок, за час відбудови залізниці в 1945-1950-х рр. навколо її об'єктів, особливо це важливо у сільській місцевості, відбувалося відтворення соціально-культурного середовища, в якому покращувалися умови праці як самих залізничників, так і сотень тисяч подолян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дьяков Ю.Л. Развитие транспортно-дорожной сети СССР в 1941-1945 гг. – М., 1997; Сотников Е.А. Железные дороги мира из XIX в XXI век. – М., 1993.
2. Куманев Г.А. Война и железнодорожный транспорт СССР 1941-1945. – М., 1988; Ковалев И.В. Транспорт в Великой Отечественной войне (1941-1945гг). – М., 1981; Ванеев Г.И. Моряки-днепровцы в Великой Отечественной войне. – К., 1999.
3. Лесковский В. Столетня – Одеса, 1966; Львівська залізниця. Історія і сучасність. – Львів, 1996; Южной – 100 лет. – Харьков, 1969; Приднепровская железная дорога. – Дніпропетровськ, 1973;

Наукові записки

.....
Столичная магистраль Украины. – К.,1970; Юго-Западная железная дорога. Вчера, сегодня, завтра. – К., 1998; Кирпа Г.М, Пенька О.М., Огієнко І.В. Залізниця України: Історичний нарис. – Дніпропетровськ, 2001; Галаган В.Я., Виноградов С.В., Драмарецький Б.Б., Шатаєв В.М. Історія розвитку транспорту. – К., 2004.

4. Жалоба І.В. Політика австрійського уряду щодо шляхів сполучення на північному сході монархії в останній чверті ХУІІІ-на початку 70-х рр.. ХІХст. // Автореф.дис. на здобуття наукового ступеня докт.іст.наук. – Чернівці, 2005; Толоконьов І.В. Залізниця України в часи Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918) // Наук.зап. ВДПУ. Серія: Історія. Вип.ІІ. – Вінниця, 2000; Багатчук С.С. Роль залізничного транспорту в економічному піднесенні Подільського краю в ХІХ– на початку ХХ ст. Там само; Глушко М.С. Шляхи сполучення і транспортні засоби в українських Карпатах другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. – К.,1993.
5. Аргументы и факты в Украине. – 2006. – № 11; Державний архів Вінницької області. – Ф.136. – Оп.23. – Спр.81.
6. ДАВО. – Ф.136. – Оп.23. – Спр.81.
7. ДАВО. – Ф.136. – Оп.23. – Спр.81.

**ЕРІХ ЛЯСОТА І ПЕРЕГОВОРНИЙ ПРОЦЕС ПРО ПЕРЕХІД КОЗАКІВ НА СЛУЖБУ
ДО АВСТРІЙСЬКОГО ІМПЕРАТОРА РУДОЛЬФА ІІ**

Історія Запорізького козацтва привертала і привертає увагу як вітчизняних так і зарубіжних дослідників, адже поява козацтва, його військово-політична активність, зокрема героїчна боротьба з турецько-татарською агресією та шляхетською Польщею, викликали в останній чверті XVI ст. посилений інтерес як до самого козацтва, так і до України як окремого історичного й національного утворення. Боротьба проти турецької експансії протягом XV–XVI ст., як і пізніше залишалася головною проблемою для більшості європейських країн: турки на той час володіли вже майже всією Угорщиною, Балканами, Малою Азією, загрожували Венеції, успішно воювали проти Іспанії і Австрії. І навіть після поразки у морській битві під Лепанто (7 жовтня 1571 р.) не зменшило агресивності і військової могутності Порту. Потреби антитурецької боротьби призводили до створення у Західній Європі все нових коаліцій, штовхали європейських володарів на пошуки нових союзників. Цілком природно, що в цій ситуації відважні походи запорожців на турків і татар привернули увагу всієї Європи. Основним джерелом, яке подає нам широку картину запорізького війська, його організацію, життя та побут є щоденник Еріха Лясоти, посланця австрійського імператора Рудольфа ІІ, який побував на Запоріжжі в останній декаді XVI ст.

Матеріали переговорного процесу про перехід запорізьких козаків на службу до австрійського імператора Рудольфа ІІ, містяться також у працях Д.І Яворницького [2], С.А. Леп'явка [3], В.С. Крисаченка [4], Ю. Січинського [5], О.В. Русини [6], Д. Наливайка [7] та ряді колективних праць [8], а також у дослідженнях чеських істориків Богдана Зелінського [9] та Яни Шамалової [10].

Що штовхало Рудольфа ІІ на пошуки союзників? Міжнародна ситуація в Європі в останній декаді XVI ст. була надзвичайно складною, перш за все небезпека була з боку Османської імперії. В 1593 р. турки розпочали широкомасштабні військові дії з метою завоювання нових територій в Європі аж до Відня включно. Основний удар було спрямовано на Священну Римську імперію – таку назву мала тоді держава австрійських Габсбургів, до складу якої, зокрема, входили також угорські та хорватські землі. Імператор Рудольф ІІ розумів всю складність ситуації і перш за все можливої поразки у війні з турками, у зв'язку з чим почався пошук союзників у Європі. Однак Іспанія саме вела війну в Голландії й проти Англії, Венеція воліла сплатити туркам 300 тис. дукатів, не ризикуючи втратити свою східну торгівлю [1]. Не було впевненості що і така держава як Банат, де своїх проблем було достатньо погодиться стати членом антитурецької коаліції [1]. Залишилися східноєвропейські країни – Польща і Росія. Річ Посполита у відносинах з Портою прагнула зберігати крихкий мир і зважувала кожен крок, який би міг підірвати цю стратегічну лінію. Росія теж не виявляла особливого бажання встрявати у війну з турками, хоча й надала Австрії фінансову допомогу. Залишалися запорізькі козаки.

Перехід запорізьких козаків на службу до австрійського цісаря приносить останньому декілька переваг - пише Яна Шамалова. Вони озброєні і добре навчені, мали свої гармати з обслугою і на відміну від інших найманців не вимагали високої платні. Досконало знали військове ремесло, свідченням чого були успішні походи на кримських татар, були хоробрі і дружні в бою, хоча і дещо шкутильгала дисципліна. Австрійські Габсбурги та Ватикан знали про військові можливості козацтва і вирішили використати їх у протистоянні з турецьким військом, тим більше, що саме козацтво висловлювало готовність до відповідних дій [10]. Не став перешкодою і той факт, що залучення козаків на військову службу до імператора Рудольфа ІІ було свідомим порушенням традиційного міжнародного права, оскільки козаки, особливо реєстрові, на яких була основна надія цісаря, були підданими польського короля [3]. Поступово розпочався переговорний процес.

Після перших спроб переговорів в кінці 1592 р., коли Прагу відвідало точно не визначене посольство і пропонувало Рудольфу ІІ козаків на службу, нова спроба встановлення контактів відбулася вже в 1593 р. У квітні до Москви був направлений агент цісаря Микола Варкоч, завданням якого було окрім отримання згоди царя допомогти австрійському

імператору фінансово, також зібрати якнайширшу інформацію про козаків, їх чисельність, озброєння тощо.

3 грудня 1593 р. переговорний процес про участь козаків під габсбургськими прапорами проходив паралельно на двох фронтах – при дворі цісаря у Празі і в польському Замості, куди в грудні 1593 р. було направлено посла імператора Матвія Вакера. Метою посла було отримання допомоги проти турок і спробувати розпочати процес переходу козаків на службу до цісаря. Тут слід було врахувати і реакцію польської сторони. Канцлера Яна Замойського дуже налякав напад козаків на Джурджево, який міг порушити і до того крихкий мир між обома країнами і переговори які велися в Празі без згоди польського сейму, незважаючи на це, до прохань М. Вакера віднісся позитивно [1].

У другий період перебування Вакера у столичному місті канцлера до нього прибув якийсь козак на прізвище Валіцький і запропонував 10 000 козаків на службу до імператора. Вакер рекомендував йому зустрітися з поручиком Орішевським, представником реєстрових козаків, які служили виключно інтересам Речі Посполитої. Однак Вакер з самого початку вважав Валіцького агентом канцлера, а переговори вважав за провокацію і участі у них не приймав. Як показали подальші події він виявився правим. Враховуючи позицію Замойського щодо прагнень Габсбургів, навряд чи можна було собі уявити перехід на службу до останніх офіційно зареєстрованих козаків. Підозра підтвердилася і тим, що Вакер бачив Валіцького серед дворян Замойського. Але факт залишається фактом, що на протязі січня 1594 р. на переговорах у Празі було досягнуто остаточної домовленості між цісарем і козацьким посланцями.

Головною постаттю празьких переговорів був Станіслав Хлопицький, який прибув до Рудольфа II в Прагу в кінці 1593 р., а супроводжував його якийсь єврей Мойжіш. Хлопицький – політичний пройдисвіт й авантюрист, який служив у Стефана Баторія, але чимось завинив і втік від покарання до козаків, - лише це посольство змусило австрійський уряд до дії. Цікаво, що ініціатива й цього разу виходила не від Запоріжжя, а від «козакуючого» шляхтича, як це було у випадку із Валіцьким. Хлопицький, відрекомендувавшись козацьким гетьманом, обіцяв цісареві за невелику нагороду, точніше за подарунки, наберувати для боротьби проти турків і татар 8 – 10 тис. козаків [6]. Отож не дивно, що Рудольф II спокусився перспективою отримати добре озброєне військо таким малим коштом. Хлопицький, як свідок постійних бойових походів запорожців проти турків і татар, здійснюваних козаками на свій страх і ризик без жодної винагороди, крім воєнних трофеїв, розраховував, що отримавши певні подарунки козаки, які після поразки повстання К. Косинського зосередилися на Низу, і їх усіляко переслідував польський уряд, охоче погодяться на цю пропозицію. Та й сам Хлопицький, очевидно, бажав здобути своїм «посольством» більший авторитет, а то й посісти якусь керівну посаду у Війську Запорізькому. Однак, як показали подальші події, розрахунки Хлопицького виявилися хибними, і сам він ледве не поплатився життям.

Одночасно з Рудольфом II римський папа Клементій VIII горів бажанням організувати новий хрестовий похід проти турків. Значну роль у ньому він відводив запорізьким козакам. В інструкції своєму послові на схід Олександрові Комуловичу (Комулео) у листопаді 1593 р. папа, який раніше був папським нунцієм у Польщі, доручав не лише довідатися про боездатність, чисельність козацького війська та ін., а виплатити козакам до 12 тис. дукатів, якщо вони вирушать «в краї неприятеля» і завдадуть йому «значних шкод». Переговори Комуловича з «начальником» (кошовим) Війська Запорізького Богданом Микошинським у квітні-травні 1594 р. були досить успішними, останній висловив готовність виступити з усім козацтвом проти турків, але молдавський господар, який перед цим обіцяв діяти спільно з козаками, знову завагався, боячись помсти Туреччини [1].

Послом імператора Рудольфа II до козаків було призначено Еріха Лясоту фон Стеблау, онімеченого моравського шляхтича з роду Одровонтів. Він народився у Верхній Сілезії в Блажейовіцях біля Ратибора бл. 1550 р. Початкову освіту здобув у м. Герніці, згодом учився в Лейпцігському університеті, а з 1573 р. продовжив навчання у славетному Падуанському університеті. З 1585 р. пішов на службу до імператора Рудольфа II де і став першокласним дипломатом [4].

7 лютого 1585 р. була підписана угода між цісарськими дипломатами на чолі з Лясотою і козаками. Козаки склали присягу вірності до рук цісарських уповноважених Бартоломео Ніцца і Даніеля Прінце і отримали листа до царя Федора, молдавському князю Арону, пану

Янушу Збаражському і звичайно листа адресованого «товариству». Посольству було вручено срібні труби і, звичайно, цісарські хоругви. Прагу залишили 10 лютого і взяли курс на Україну, щоб тут з колегами підготуватися до приїзду поважного посла. 22 лютого Лясота отримав 8 000 злотих для передачі запорізьким козакам і після принесення присяги на вірність вирушив на Схід. До складу посольства крім Е. Лясоти входили козацький діяч Станіслав Хлопицький, дипломат Яков Генкель і представник папи римського пастор Александр Комулео [4]. Враховуючи що у нього була запланована зупинка у Відні і Мішкольці, посольство дещо запізнилося. Таким чином, його шлях на Україну пролягав з Праги через Моравію, Кошиці, Сянок, Самбір і в середині лютого прибуло до Львова де Лясота зустрівся із Хлопицьким. Далі шлях пролягав через Броди, Вшинець, Пиляву, Прилуки, Погребище, Трипілля і 17 травня 1594 р. прибула до Києва, це було три дні. Далі посольство їхало униз по Дніпру і 9 червня прибуло на острів Базавлук, де тоді була Запорізька Січ.

Прибувши до Запорізької Січі, що була на острові Базавлук на Чортомлицькій Дніпровщині, Лясота відзначив, що козацька старшина зустрічала його з почестями, а потім на честь посольства стріляли з гармат [5].

У зв'язку з тим, що 1 300 козаків на чолі з гетьманом Богданом Микошинським наприкінці травня вирушило в похід проти татар, переговори були відкладені до їх повернення. Похід козаків закінчився безуспішно і вони разом з гетьманом повернулися на Січ 18 червня. Переговори Лясоти з козаками розпочалися аж 20 червня. Справа в тому, що у цей час на Січі був посланець московський з яким переговори були більш важливими і невідкладними. Передбачали, що і московське посольство буде обговорювати питання участі козаків у християнському війську в Європі проти турок. Позиція царя для козаків була важливою і очевидно переговори з послами цісаря хотіли вести в поєднанні з його позицією. Вирішальні переговори про вступ козаків до габсбургського імператора почались через сім місяців після звернення Хлопицького до цісаря.

На Січі Лясота провів близько місяця (в зворотну дорогу посольство вирушило на початку липня), що дало йому змогу провести низку зустрічей і переговорів, досить ґрунтовно ознайомитися з козацькою республікою і згодом описати її в своєму щоденнику. Найдокладніше він розповідає про демократичний суспільно-політичний устрій Запорізької Січі та її військову організацію, цікаві також окремі замальовки способу життя й звичаїв запорожців зроблені рукою спостережливого очевидця, роль і значення запорожців, для міжнародного життя. Розповідаючи про те, як козаки обговорювали пропозиції австрійського імператора й приймали рішення, Лясота конкретно і детально зафіксував, так би мовити, весь хід роботи козацької ради, процес ухвалення рішень на ній, весь її глибоко демократичний характер. Чи й варто говорити про те, яку величезну пізнавальну цінність мають ці фіксації спостережливого і об'єктивного свідка. Тож і не дивно, що до сторінок щоденника Лясоти так часто зверталися історики, в тому числі і радянські, причому останні здебільшого шукали на них підтвердженень соціальної диференціації Запорізької Січі, її класового поділу на старшину і «сірому», розбіжності їхніх інтересів і прагнень старшини прибрати владу до своїх рук (В.О. Голобуцький і інші). За свідченням Лясоти якраз старшина залежала від козацької маси, що остаточне рішення приймалося всією козацькою громадою, і старшина мусила цьому рішенню коритися. Після того, розповідається в щоденнику, як старшинам передавали письмові пропозиції імператора, ті «просили нас знову відійти і прочитати переданий нами Лист прилюдно, сказавши, щоб кожен, добре поміркувавши, висловив свою думку. Проте, коли на перший і другий заклик гетьмана всі промовчали, вони розділялись (як завжди, коли обговорювали щось важливе) на два кола. В одному була старшина, у другому – прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною акламацією податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського Кола і пригрозила, що, коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася, бо не могла противитися черні (яка є сильніша, могутніша й згуртованіша), лише хотіла обговорити з нами умови» [4].

І коли члени Кола покликали до себе Лясоту, тоді і почалися детальні переговори про участь козаків у війську Рудольфа II. Лясота був впевнений, що Хлопицький задалегідь ознайомив козаків з пропозиціями австрійського цісаря, варто буде обговорити тільки подробиці. Однак в ході переговорів стало зрозуміло, що козаки вперше чують про можливий перехід на службу до цісаря і тому обговорення затягнулося. Козаки спокійно сприйняли

.....
пропозицію австрійської делегації і внесли декілька принципових пропозицій: недостатню кількість воїнів (на Січі тоді було до 3 000 козаків), слабкі можливості коней для необхідних військових дій, і третя давно існуюча проблема пов'язана з ненадійністю валашського князя, по землях якого мали рухатися татарські війська в напрямку до Угорщини. А якщо взяти до уваги що Валахія і Молдавія були васалами Османської імперії, то дипломатичне забезпечення всієї акції було нереальним. Козаки не одноразово переконувалися в тому, що валашський князь у будь-який момент може перейти на бік турецького війська. Останнім спірним питанням була сума винагороди козакам за участь у антиосманській коаліції, яку запропонував цар. Козаки були воїнами, які цінували свої життя так само як і інші найманці, а 8 000 злотих вважали скоріше як дрібну повагу до них ніж як підходящий гонорар [10].

Всі раптом зрозуміли, що Станіслав Хлопицький багато наобіцяв цареві щоб його схилити до себе. Незважаючи на розчарування, козаки висловилися за укладення угоди. Вони мотивували це наступним чином: перехід козаків на службу до царя приносив їм фінансові вигоди і одночасно проявили б себе на міжнародному рівні. У козаків була надія, що служба під царськими прапорами посилить їх престиж і позитивно вплине на відносини з Річчю Посполитою. З іншого боку, Лясота розумів, якою загрозливою є ситуація в Угорщині і як швидко необхідно завадити вступу турецьких військ. Першими запропонували вихід із загрозливої ситуації козаки. Вирішили послати до Рудольфа II нових послів, які б ґрунтовно обговорили умови і узгодили гонорар. Крім того «товариство» хотіло знайти нових коней і довести свою відданість ідеї християнського бою і звільненні міст Білгород і Кілію. На думку Лясоти, козаки повинні все зробити, щоб не допустити татар в Угорщину. Здавалося, що шлях до угоди буде довгим і заплутаним.

Напружену атмосферу ускладнили суперечки між самими запорожцями. Козацькій старшині план в цілому здавався дуже ризикованим. Козаки вдруге поставили вимогу відмовитися від небезпечних акцій і у бій з татарами не вступати. Ситуацію вирішив сам гетьман Мікошинський, який мав досвід розв'язання таких суперечок. Вказавши на драматизм ситуації і неможливість виходу з неї заявив, що відмовляється від гетьманства. Гетьман йшов на ризик, але маневр вдався. Козаки почали просити його залишитись гетьманом і погоджувалися з прийняттям плану дій. Вони почали шукати винних і погляд впав на Хлопицького. Справедливо звинуватили його в напрузі через те, що у свій час подав царю неправдиву інформацію. Злочином в очах запорожців було і те, що називав себе гетьманом, засуджували «лжегетьмана» і за те, що обіцяв царю 8 000 козаків на службу хоча повинен був бачити, що в запорожців немає і половини тієї кількості. На своє виправдання Хлопицький придумав легенду нібито ці дані йому запропонував невідомий козак, якого він зустрів у Києві. Козаки йому не повірили і засудили його до мученицької смерті з каменем на шиї у водах Дніпра. Врятував його Лясота, поросивши козаків залишити його живим [10].

На кінець обидві сторони формулювали свої вимоги. Козаки наполягали на відправці посольства до Рудольфа II, а щоб схилити на свій бік царя вирішили послати дві трофейні яничарські хоругви і декілька військовополонених. Крім того, вимагали дипломатичної підтримки акції польським урядом тому, що і на території Речі Посполитої хотіли гарантованої безпеки, наполягали на військовій підтримці з боку Московського князівства. Допомогу з Росії вважав за необхідну і Лясота, який поділяв побоювання козаків про малу кількість воїнів і коней, а також небезпеку, яка загрожувала з боку валаського і молдавського князівств.

Довгоочікувані 8 000 злотих Лясота передав колу 24 червня. Було прийнято рішення згідно з якого Хлопицький відвідає Москву з листом царя про допомогу, потім до Праги повернеться Лясота, якого будуть супроводжувати козацькі сотники Саська Федорович і Ничипор. В ролі спостерігача на Базавлуку залишався Якуб Генкель, член супроводу Лясоти в обов'язки якого входило слідкувати за наслідками обіцяних рішень у відсутності посольства [4].

На початку липня Еріх Лясота розлучився з гетьманом та іншими членами «товариства». Козаки подякували йому за ті зусилля, які він доклав при поїздки на Запоріжжя, і на знак поваги подарували йому хутряну шубу з куниць і шапку з чорних лисиць. На наступний день під звуки труб, сигнальних ріжків, стрільби з гармат, посольство залишило Базавлук і взяло курс на столичне місто царя Рудольфа II Прагу, куди і прибула на початку жовтня. Лясота доповідав про хід та наслідки місії таємному раднику Рудольфа Корадусі. Через день послів прийняв і сам цар. Користуючись моментом, і в знак поваги до імператора, козаки

.....
передали йому дві трофейні хоругви. Ще через день Лясота повідомив козаків, що цар остаточно вирішив взяти їх на свою службу.

Непрості переговори, здавалося, закінчилися успішно і скоро козаки будуть служити під царськими хоругвами. Але ситуація змінилася у зв'язку з посиленням серед козаків групи Северина Наливайка, яка поповнилася 1 500 кіньми. У липні місяці козаки Наливайка і частина запорожців вирушили походом на турків, спалили міста Кілію і Тегіню (Бендери). Повертаючись назад, вони зазнали нападу воїнів молдавського князя Арона і потерпіли поразку. Зазнало невдачі і посольство Хлопицького в Москві, листа Рудольфа не було вручено цареві, останній навіть не удостоївся аудієнції у Кремлі. Правитель у Москві вважав лист недоречним, ображений був і тим, що його ім'я у листі названо поряд з іменами таких людей як Арон, пан Януш Збаражський і козаки серед яких не бачив ні одного рівного собі, приказав Хлопицькому залишити Москву. Надія на російську допомогу не виправдалася, а козаки не отримали підтримки щоб зупинити татарську навалу на Угорщину [10].

Перед зустріччю з татарами, козаки вирішили поквитатися з Ароном. Відповідна акція відбулася на початку жовтня, коли залишки військ Наливайка разом з запорожцями Григорія Лободи вступили до Молдавії. Козаків було 10-12 тис. розділених під 40 хоругвами на двох із яких були царські орли. Арон зрозумів, що зустріч з козаками це гра з вогнем. Після спалення м. Цецюри і навколишньої округи відбулося ще ряд військових сутичок, ні в одному з яких молдавський володар не досяг перемоги. Переможним ходом козаки спалили м. Ясси і потім повернулися на Запоріжжя [10].

Цей на перший погляд банальний конфлікт значно ускладнив ситуацію для царя. При сприятливому папському нунція Комуловича Арон позбувся впливу турок. Ця незначна зміна у політиці малого князівства перетворилася у міжнародну подію. Приймаючи до уваги той факт, що в часи нападу козаків Арон знаходився під захистом Рудольфа II, вийшла парадоксальна ситуація, коли молдавський князь просив захисту у патрона своїх нападників. Ситуація стала ще більш запутаною, коли Арон попросив захисту польського сейму який заявив, що козаки сьогодні воюють під царськими хоругвами. Поляки цю інформацію політизували заявляючи, що козаки під царськими хоругвами наймалися без їх згоди і цар ігнорував негативну позицію Яна Замойського. Рудольф II опинився в надзвичайній ситуації і мусив поспіхом шукати з неї вихід. Його листи переповнені співчуттями та вибаченнями та прагнучи виправдати себе стверджував, що сам він не хотів наймати козаків і тільки постійні прохання останніх змусили його це зробити. Дав наказ припинити акції козаків проти молдаван і просив їх допомагати Арону.

В цей час на Сході сформувався союз володарів Трансільванії, Молдавії і Валахії з козаками для спільних дій проти турок. Певний час новий союз мав успіх, на протязі року об'єднані війська налякали турецьких жителів Бухареста і Джорджева зруйнували ряд міст і сіл. Участь козаків у цих акціях була символічною, хіба що деколи брав участь Наливайко. Помста турок не забарила себе чекати, і як тільки вони зібрали нове військо, вище згадана коаліція розпалася, до того ж її розривали внутрішні суперечки, а саме прагнення Трансільванії перетворити інших двох членів коаліції на свої провінції.

На цьому участь царських хоругв, які і досі були у козаків не закінчилася. Влітку 1595 р. почалася навала татар. Замойський рушив із військом до південносхідних кордонів Речі Посполитої, зайняв Молдавію і посадив на престол молдавського володаря Єремію Могилу і після ряду битв з татарами, де поляки перемогли, Ян Замойський підписав з Туреччиною мир, де обіцяв, що Польща буде перешкоджати будь-яким нападам на турецькі землі.

У серпні 1595 р. на Угорщину рушило 2 тис. козаків під проводом Наливайка. Не ясно, що стало приводом до цього походу, поширювалися чутки про подальші переговори між габсбургською і козацькою сторонами і зі свідчень Наливайка витікає, що навряд чи козаки самі по собі вирішили брати участь у боях в Угорщині та ще і без винагороди. У битвах з турками показали себе з найкращого боку і отримали від арсікнязя Матяша хоругви. Населення ж Угорщини сприйняло козаків неприязно, що визнав і сам Наливайко, і в кінці осені 1595 р. козаки повернулися на Подністров'я [10].

Коли на Україні посилюлися національно-визвольні змагання, подальша співпраця козаків з царем не мала сенсу. Козаки під проводом Наливайка повстали проти польського гніту. Спочатку переважали соціальні мотиви, а пізніше на передній план виходить питання конфесійне. Козацький гнів був направлений перш за все проти католицьких волинських панів і

.....
дуже швидко охопив більшість козацьких об'єднань. Об'єднані козацькі війська нараховували 7 тис. чоловік. 3 травня 1596 р. козаки зійшлися в бою з військом коронного гетьмана Жолкевського, який повертався із Молдавії. Битва відбулася у Гострого Каменя. Повсталі хоробро захищалися, а після приходу додаткових польських сил становище повсталих стало критичним. Вирішальна битва відбулася біля р. Солониця. Як пам'ять про свої колишні перемоги і в цій битві за щастя і кращу долю козаки підняли над своїми головами хоругви з цісарським орлом. Однак на цей раз над головами хоробрих воїнів з дніпровських порогів свою захисну роль вони не виконали [10].

Наймання запорізьких козаків на службу до Рудольфа II являло собою найцікавішим випадком використання цих воїнів в габсбургських службах. Участь козаків засвідчена в 1620 р. і в першій половині 1630-х рр., коли козацьке військо ставало все могутнішим. Після поразки повстання на чолі з Наливайком ще півстоліття козаки залишалися під гнітом Польщі. Козаки ставали захисниками традицій і прав православних українців шляхта яких окатоличилася і полонізувалася. Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького привела до утворення козацької держави, яка проіснувала, як автономна одиниця в межах російської імперії аж до половини XVIII ст.

Еріх Лясота був першим послом європейської держави, який відвідав Січ, і ця подія стала однією із важливих віх в історії козацтва. Імператора Священної Римської імперії традиційно вважали першим за рангом серед усіх правителів європейських держав. Формально австрійський посол мав завдання лише найняти козаків на службу на час війни, але реальний факт прямого звернення імператора по допомогу до козацтва свідчив про визнання його самостійною і досить потужною військово-політичною силою в міжнародних відносинах. Крім того, звернення до козаків в обхід польського уряду фактично означало визнання незалежності козацтва від державної влади Речі Посполитої, адже навіть для простого набору найманців потрібен був дозвіл уряду.

Австрія пішла на цей неординарний крок тому, що для неї було життєво важливим знайти нового союзника, розширити театр військових дій проти турків на Північне Причорномор'я і Молдавію. Переговори закінчились успішно і козакам було передано прапор імператора та гроші. Проте ця сума була більш символічною, ніж реально могла допомогти у спорядженні козацького війська. Еріх Лясота був спостережливим дипломатом і уклав докладний щоденник своєї подорожі, який є першим відомим описом Запорізької Січі. Посол залишився надзвичайно задоволеним процесом посольства, самими переговорами, оскільки повністю виконав свою місію і, як він сам зазначав, заручився допомогою великого і досвідченого війська.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Щоденник Е. Лясоти із Стеблева 1588 – 1594 рр. – Д., 2005. – С. 159-218.
2. Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. – 1988. - № 10. – С. 95-96.
3. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3-х т. Т. 2. – Л., 1991. – С. 26-40.
4. Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник, у 2-х кн.. Кн. 1. – К., 1996. Діаріуш. – С. 144-154; Леп'явко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 2006. – С. 335-336, Леп'явко С.А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 6, 10, 103, 109-116, 121.
5. Січинський Ю. Україна очима чужинців. – К., 1992. – С. 56-60.
6. Русин О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 308-310.
7. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 85-93.
8. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., «Генеза»-Запоріжжя «Прем'єр», 2002. – С. 302; Історія українського козацтва: Нариси у 2-х т. Т. 1/ Редкол. В.А. Смолій, В.А. Брехуненко, О.К. Струкевич та ін. – К., 2006. – С. 474 – 476, 543-548, 550-553, 574-576.
9. Zilinskyj B. Ukrajinský kozácký mýtus // Historické listy. – Praha, 1993. – Č. 3, S. 21-25.
10. Samalova J. Pod cisařskoy korouhvi. Cesta zaporozských kozáků do služeb Rudolfa II // Dějiny a současnost. – 2000. – Číslo 5. – S. 2-7.

**ДУХОВНА СПАДЩИНА Д.С. БОРТНЯНСЬКОГО У КОНТЕКСТІ
СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ МУЗИЧНОЇ КЛАСИКИ**

У багатій богословській спадщині Іоанна Златоустого є сторінки, присвячені християнському музичному мистецтву: «Спів – це свято для тих, що радіють, втіха для тих, що нудьгують, вгамування для пристрасних. Він допомагає правді, нищить хульні задуми, вбиває срамні думки, сповіщає Божественний закон, проповідує Бога, роз'яснює віру, затуляє уста еретиків, творить Церкву... Духовні пісні наділені великою користю, повчанням та освяченням і є шляхом до всілякої добродієвності, тому що слова їх очищують душу і Дух Святий сходить на людину, що співає ці пісні» [1, с. 129]. Цей красномовний вислів може стати творчим та моральним кредо для багатьох композиторів, котрі звертались до духовної музики. Релігійна музика Дмитра Степановича Бортнянського (1751-1825) не лише втілює етико-естетичні ідеали православного християнства, але й знаходиться біля витоків російської професійної композиторської школи.

Проблема закладання основ російської музичної класики неодноразово досліджувалась у працях вітчизняних науковців. Так наукове вивчення творчості Дмитра Бортнянського як центральної постаті у російській музичній культурі докласичного періоду почалося ще наприкінці XIX століття у працях російських музикознавців С. Смоленського [2], А. Преображенського [3], М. Фіндейзена [4], які досліджували його спадщину та її вплив на подальший розвиток релігійної музики. У XX ст. Б. Асаф'єв [5], Т. Ліванова [6], Ю. Келдиш [7-8], с. Скребков [9], М. Рижарева [10-11], а також українські науковці Л. Хіврич [12], В. Іванов [13], Волинський Й. [14] зосередили свою увагу у річизі хорového концерту як самого «світського» жанру церковної музики та його впливу на становлення російської опери та симфонії. Духовна ж музика попередника Глінки, в силу багатьох об'єктивних причин (зокрема атеїстичної ідеології радянської науки), десятиліттями залишалась малодослідженою, що не дозволяло дати гідну оцінку її місця й ролі у формуванні російського національного стилю. Метою статті є визначення ролі духовної музики Д. Бортнянського у становленні національного стилю російської музичної класики XIX ст.

На межі XVIII-XIX ст. у формуванні професійної російської композиторської школи найбільше історичне майбутнє належало опері. Ще не досягнувши високої епічності та трагедійності концепцій Глінки, будучи замкнутим в межах простих комедійно-побутових сюжетів, російське оперне мистецтво вже було по-справжньому дієвим та реалістичним, усім своїм корінням поринало у рідну дійсність і народне життя, що й пояснює його розквіт у XIX ст. Художні здобутки у галузі камерної вокальної та інструментальної музики кінця XVIII – поч. XIX ст. також стали ґрунтом, на якому зросли класичні зразки російського романсу та інструментальних творів у досимфонічний період вітчизняної музики.

Іншою була доля хорової музики: будучи у своїх традиціях найбільш старовинною та сталою сферою російського музичного мистецтва, увібравши багатий досвід культового та народного співу, виробивши нові художні прийоми та засоби, вона досягає, по суті, свого завершення у творчості М. С. Березовського, а особливо високого художнього рівня та досконалості стилю – у творчості Д. С. Бортнянського.

Положення хорової музики у жанровій системі того часу визначалось строем її художньої образності, що полягала у виявленні піднесено-духовного начала, у розкритті питань узагальнено-морального змісту, в осмисленні людських почуттів та прагнень. У цьому процесі жоден з музичних жанрів не міг зрівнятись з хоровим, який став для майстрів російської композиторської школи чи не єдиною областю музичного вираження етико-філософських ідей.

Розвиток російського хорového мистецтва у другій половині XVIII ст. характеризується як тенденціями наступності, так і принципово новими явищами. З одного боку, продовжували розвиватись традиційні жанри церковного співу й різні види світських хорových творів, з іншого – у 60-і роки наступає новий етап в історії російської хоровой культури, а саме: перехід вітчизняного хорového мистецтва у русло класицизму, чий норми мислення стають панівними як у світських, так і в церковних хорových жанрах.

Одним із провідних жанрів російської хоровой музики тієї епохи був духовний концерт. Перебуваючи на перехресті різноманітних художніх сфер і тенденцій, він одночасно належав до областей світської і духовної культури, являв собою явище національно-самобутнє і

.....

водночас з тим піднімався до загальноєвропейського рівня, служив символом давньої традиції та втілював її найновішими засобами. Його музична форма виявилась досить стійкою в основних закономірностях і водночас гнучкою, дивовижно місткою у змістовному розумінні, а стилістика в межах класицизму об'єднувала і опосередковано перетворювала різноманітні інтонаційні пласти – від простої літургійної рецитації та народної пісні до ритмомелодичних формул модних тоді танців і тематизму інструментального типу. Отже, риси, притаманні російській хоровій музиці загалом, визначились у духовному концерті в особливо концентрованому вигляді. Історичний відрізок часу, що охоплював творчість композиторів від М.С.Березовського (1745-1777) до С. А. Дегтярьова (1766-1813), дослідники вважають золотим віком російського хорового концерту.

Д. Бортнянський – єдиний з російських композиторів XVIII ст., чия духовна музика не була забута після його смерті, продовжувала викликати любов та визнання численного кола слухачів. Кульмінація хорової творчості Бортнянського припадає на період з 1790 по 1797 роки, коли була створена більша частина його творів на духовні тексти. Підготовлене за життя композитора, але видане вже у 30-х роках XIX ст. зібрання його духовних творів включає 35 однокорних та 10 двокорних концертів, 14 «Хвалебних» («Тебе Бога Хвалим»), 2 літургії, 7 чотириголосних та 2 восьмиголосних «Херувимських», біля 30 інших піснеспівів, низку обробок старовинних наспівів. У цих творах Бортнянський досягає великої майстерності монументального хорового письма, продовжуючи традиції своїх попередників та прокладаючи шлях до хорової класики XIX ст.

Найбільш численними та значними є хорові концерти. Бортнянський утвердив та розвинув тип класичного хорового концерту а cappella. Виникнувши на основі музичного збагачення літургії, хоровий концерт утвердився як поліфункційний жанр: він використовувався в кульмінаційних моментах церковного богослужіння, звучав в урочистих придворних та державних церемоніях, завоював популярність як форма світського музикування. Саме ця подвійна природа концерту, що поєднав у собі духовність і світськість, особливо приваблювала Бортнянського – виразника прогресивних ідеалів епохи класицизму та Просвітництва. Неповторна самобутність його хорових концертів полягає в органічному поєднанні принципів класичного музичного стилю з традиціями вітчизняної хорової культури – партесного концерту та кантової лірики XVII – XVIII століть.

Загальна структура концертів утворюється з нанизування відносно самостійних тематичних побудов за принципом контрасту темпів (швидко - повільно), типу фактури (tutti - solo), що дозволяє композитору досягати плинності і гнучкості форми та різноманітності звучання. Новації Д. Бортнянського лежать у площині інтонаційного строю музики, в якому іноді відчутні риси оперності, мелодики розповсюджених у побуті кантів та псалмів, народнопісенних зворотів. Всі ці компоненти утворюють особливий інтонаційний сплав, котрий не відповідав вимогам древньої церковно-співочої традиції і викликав дорікання у надмірній прихильності Бортнянського до «концертного» стилю.

Концерти Бортнянського відрізняються широтою образного змісту. У деяких з них композитор віддає дань зовнішньо імпазантному, але одноманітному за засобами офіційно-парадному стилю музики (концерти № 2, 4, 5). Особливою виразністю характеризуються концерти скорботно-елегійного та інтимно-ліричного характеру. Тут його музика, наповнена глибоким, зосередженим роздумом, набувала надзвичайного «душевного» резонансу. Очевидно, це і стало причиною величезної популярності духовних творів Бортнянського у самих широких колах слухачів, їх проникнення у репертуар повсякденного домашньо-побутового музикування.

Притаманна Бортнянському лірична настроєність з особливою повнотою виявилась в його мінорних концертах споглядального плану. Багато з них можна назвати «ліричною сповіддю» композитора. До кращих з них належать патетичний концерт фа-мінор № 21 «Живий в помощи», один з найбільш ліричних № 25 «Не умолчим никогда», траурно-елегійний ре-мінорний (№ 33) та зворушливий до-мінорний (№ 32). Глибоко філософський характер, піднесеність та одухотвореність настрою, стихія стриманої зосередженої лірики, щирість і проникливість почуття пронизує концерти композитора пізнього періоду творчості. Один з таких творів – концерт № 32 «Скажи ми, Господи, кончину мою», відзначений Чайковським як «кращий із всіх тридцяти п'яти», «позитивно прекрасний». Скорботно-низхідна початкова тема концерту, що передає стан передсмертного звернення, була близькою

емоційному світу російського класика й конкретно нагадує інтонації зітхання в його ліриці, наприклад, у передсмертній арії Ленського з «Євгенія Онегіна». Очевидно, грандіозна пропозиція нотовидавця П. Юргенсона, який запропонував Чайковському відредувати й підготувати до видання всі хорові твори композитора, змусила його глибше проникнути в естетичну систему Бортнянського.

Тематичні ремінісценції знаходимо і в початковому мотиві концерту № 33 («Вскую прискорбна еси душе моя»), котра своїм народнописенним тужливим складом майже збігається з темою народних страждань із вступу до «Бориса Годунова» Мусоргського. Саме цей концерт був виконаний півчими Придворної співацької капели в останні години життя Бортнянського за його проханням.

Загалом духовно-хорова творчість Бортнянського помітно впливає на формування оперного стилю Глінки, а з ним активно проникає в російську оперу. У монументальних народних сценах «Івана Сусаніна» Глінка, безсумнівно, відштовхувався від хорového стилю XVIII ст. Знаменитий фінальний хор «Слався» з названої опери виникає не без впливу гармонічної фактури канту, жанру хорової пісні, котрий широко представлений в хорах Бортнянського. «Слався» – не що інше, як кант за всіма стилістичними та змістовними інтонаційними ознаками» [15, с. 54]. Щодо тематичних впливів, то зауважимо на тему фіналу з концерту № 31 («Яко царь всея земли»), яка своєю мужністю та мотивними ходами ніби випереджає хор ополченців з інтродукції глінкінського «Івана Сусаніна».

Особливу увагу привертає концерт № 35 «Господи, кто обитает в жилищи Твоём». На відміну від скорботно-елегійних творів, він відзначається світлим, умиротвореним характером. У цьому концерті втілений ідеал моральної чистоти та правдивості, що складав етичне кредо композитора.

Значне місце в хорovій спадщині композитора займають двохорні концерти. За своєю структурою вони аналогічні однохорним, лише їх образно-емоційний устрій більш одноманітний: переважає величний урочистий тон і рідше зустрічаються моменти заглиблено-медитативної лірики. Притаманна Бортнянському майстерність хорového письма досягає тут своєї вершини. Яскравого, могутнього ефекту добивається він прийомами антифонного звучання, багатотембровістю хорového викладу.

Поряд з концертами Бортнянський писав і «рядові», тобто вжиткові в повсякденному богослужінні піснеспіви: «Херувимські», «Достойно есть», «Многая літа». Одним з улюблених жанрів композитора були «Херувимські», для більшості з яких характерна піднесена простота, величний спокій, тон просвітленого розчулення.

Особливе місце у творчості Бортнянського посідають обробки старовинних розспівів – знаменного, київського, болгарського та грецького. Звернення Бортнянського до спадщини давньоруської співочої культури було, безсумнівно, пов'язане з наростаючим інтересом до різноманітних сторін вітчизняного минулого на початку XIX ст., активізацією історичних та археографічних досліджень, виданням пам'ятників давньоруської літератури та народної творчості. Композитор прагнув при цьому не стільки до відновлення співочої старовини, скільки до того, щоб зробити її близькою й доступною для слухацького сприйняття, вихованого на сучасному музичному мисленні. Ця праця була виконана композитором вже на схилі життя, в 20-х роках XIX ст. і спричинила величезний вплив на творчість композиторів кінця XIX – поч. XX ст., котрі свою увагу зосередили на хорovих жанрах. Справу, почату Бортнянським, послідовно розвивали й поглиблювали П. І. Турчанінов, О. Ф. Львов, М. І. Глінка, Г. Я. Ломакін, М. І. Бахметєв, Г. Ф. Львовський, М. О. Балакіреєв, О. А. Архангельський, С. В. Смоленський. Наступною вершиною у розвитку обробки старовинних розспівів стала творчість О. Д. Кастальського (1856-1926), у творах якого поєдналися принципи селянського народного пісенного мистецтва та давньоруського хорového співу, а кульмінацією практики звернення до давніх культових розспівів стали богослужбні цикли С. В. Рахманінова (1873-1943), особливо його «Всенощное бдение», в якому на повну силу розквітає наспівно-поліфонічний стиль, настає пора справжньої художньої реставрації древніх наспівів.

Традиції хорového мислення Бортнянського знаходять своє продовження у жанрі кантати у творчості С. І. Танєєва. Піднесено-лірична атмосфера середньої частини його кантати «Іоан Дамаскін» своїми витоками поринає у докласичну музику. Остання кантата С. Танєєва

«По прочтении псалма» розвиває та поглиблює етико-філософську проблематику пізніх концертів Бортнянського.

Окрім впливу на розвиток російської композиторської школи, творчість Д. Бортнянського позначилась і на становленні української музики. Сам композитор був уродженцем міста Глухова і тому, як справедливо зазначав один з перших українських професійних композиторів М. Вербицький, для українців Бортнянський був тим самим, що Гайдн і Моцарт для Західної Європи. Із засвоєння стильових принципів Бортнянського почали свою діяльність представники перемишльської школи в особах М. Вербицького та І. Лаврівського. Розвиток традицій Бортнянського продовжено в монументальних кантатах М. Лисенка, величних полотнах С. Людкевича, хорових композиціях М. Леонтовича.

Самі твори Д. Бортнянського насичені інтонаціями українського мелосу. Як зазначає Ю. Келдиш, «мелодичні звороти української міської пісні (особливо близької композитору як українцю за національністю) та інших побутових жанрів подані в облагородженому, сублімованому вигляді, ніби піднятому над рівнем житейської буденності» [7, с. 162]. Міркуючи ширше, взаємопроникнення російських та українських елементів у творчості Бортнянського дозволяє розглядати жанр хорового концерту в аспекті історії двох братніх культур.

Окремого висвітлення заслуговує питання впливу Бортнянського на наступні покоління не тільки як композитора, але й як активного організатора музичного життя. Це пов'язано з його роботою на посаді директора Придворної співацької капели та реформуванням її діяльності. Композитор збільшує кількість півчих з 24 до 60, сам займається набором нових українських співаків. Великий талант Бортнянського-педагога розгорнувся у напрямку підготовки регентів церковних хорів. Відома його вимогливість до якості голосів, до професійної підготовки та виконавської майстерності капели. Композитор О. Є. Варламов, автор відомого романсу «Красный сарафан» та учень капели, згадував, як поважний маестро показував прийоми вокального виконання: «І раптом 70-річний старець візьме фальцетом, і так ніжно, так душевно, що зупинишся від здивування» [7, с. 193]. Та й сам Варламов був зобов'язаний Бортнянському своєю плавною та гнучкою кантиленою.

У лоні традицій капели, котра була найважливішим освітньо-просвітницьким центром, певною мірою формувались творчі особистості російських композиторів-класиків. Глінка, Балакїрев, Римський-Корсаков певний час були на службі у капелі, і, можливо, вони не здійснили великого впливу на церковну музику, проте забезпечили процес наступності від музичних заповітів Бортнянського до мистецтва ХІХ ст.

Діяльність Бортнянського у капелі зумовила покращення артистичного рівня колективу, котрий з 1802 року бере участь у роботі Петербурзького філармонічного товариства і виконує твори Гайдна, Моцарта, Генделя та Бетховена. Невдовзі капела стає кращим колективом у Європі. У 1847 році французький композитор Г. Берліоз слухав у Петербурзі концерти Бортнянського у виконанні капели і залишив відгук: «Ці твори відзначені рідкісною майстерністю у застосуванні хорових мас, дивним поєднанням відтінків, повнозвучністю гармоній і, що найбільш дивовижно, незвичайно вільним розташуванням голосів, чудесним нехтуванням всіх правил, перед якими схилились як попередники, так і сучасники Бортнянського...» [16, с. 187].

З 1816 року на Бортнянського, як на «директора вокальної музики», покладено обов'язок цензора духовних творів. Саме з його діяльності на цій посаді в Росії була започаткована справа видавництва духовно-музичної літератури. Не обминув Бортнянський-композитор і проблеми невеликих міських та сільських церковних хорів, для яких спеціально створив дві літургії на три і на два голоси.

Крім культової музики, Бортнянському належить низка хорових творів світського характеру – патріотичні кантати, пісні та гімни, а також значні художні досягнення в жанрах опери, симфонічної та камерної музики. В усіх музичних жанрах композитор переконливо й послідовно втілює естетику класицизму. У хорових творах Бортнянського виразилась його унікальна здатність втілювати високі духовно-моральні ідеї в ясній та доступній для всіх слухачів формі. Свій досвід по-європейському освіченого професіонала він використав для вирішення завдань, що стояли перед вітчизняною музикою в період народження «російської європейськості».

У 20-х роках ХХ ст. Б.Асаф'єв, котрий бачив у Бортнянському прямого попередника Глінки, першим наголосив на науковому вивченні російської музичної спадщини передглінківської епохи. Оцінюючи хоровий стиль композитора, дослідник зазначав: «Бортнянський виробив гомофонно-гармонічний стиль, що зберіг свою силу на декілька поколінь вперед, з характерними зворотами. Ці типові звороти (...) не тільки потрапили до Глінки, а й далі до Чайковського, Римського-Корсакова і Бородіна» [16, с. 184].

Цілком погоджуючись з думкою Т. Ліванової про те, що «XVIII століття передало XIX начала психологічної лірики в музиці, перші знахідки в камерних та симфонічних жанрах, пов'язані із заглибленням у внутрішній світ людини» [6, с. 336], наголошуємо на особливій ролі образного світу духовної музики Д.Бортнянського у формуванні специфічного обличчя російської класики. Саме його духовні твори позначені печаттю «великої урочистості, притаманної даному жанру; але вони вже по-своєму зігріті особистим почуттям художника, по-своєму експресивні та людяні» [16, с. 182]. Як нове художнє явище, духовно-хорова творчість Бортнянського була життєвою та безцінною для російських композиторів, виходила далеко за межі «служебної» культової музики і стала важливим кроком на шляху до російської хорової та оперної класики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Как спастись: Крупицы с духовной вечери, собранные протоиереем Валентином Мордасовым. – М.: ООО «Ронда», 2006. – 197 с.
2. Смоленский С.В. Значение XVII века и его кантов и псалмов в области современного церковного пения и так называемого «простого напева» // Музыкальная старина. – СПб., 1911. – Вып. 5. – С.76-98.
3. Преображенский А.В. Культовая музыка в России. – Л., 1924. – 189 с.
4. Финдейзен Н.Ф. Очерки по истории русской музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века, тт. 1-2. – М., 1928, 1929.
5. Асафьев Б.В. Русская музыка (XIX и начало XX века). – Л.: Музыка, 1968. – 243 с.
6. Ливанова Т. Русская музыкальная культура XVIII века. – Т. 2. – М.: Музгиз, 1953. – 356 с.
7. Келдыш Ю. Д.С. Бортнянский. – В кн.: История русской музыки в 10-ти томах. – Т. 3. – М.: Музыка, 1985. – С.150-198.
8. Келдыш Ю. Русская музыка XVIII века. – М.: Музыка, 1965. – 382 с.
9. Скребков С.С. Бортнянский – мастер русского хорového концерта // Ежегодник ин-та истории искусств. – М.: Музгиз, 1948. – С.83-102.
10. Рыцарева М. Из творческого наследия Бортнянского // Страницы истории русской музыки. – Л.: Музыка, 1973. – С.187-209.
11. Рыцарева М. Композитор Бортнянский. Жизнь и творчество. – Л.: Музыка, 1979. – 98 с.
12. Хіврич Л. Фугатні форми в хорových концертах Д.Бортнянського // Українське музикознавство. – Вип. 6. – К.: Муз. Україна, 1971 – С.121-132.
13. Іванов В. Дмитро Бортнянський. – К.: Муз. Україна, 1980. – 86 с.
14. Волинський Й. Дмитро Бортнянський і Західна Україна // Українське музикознавство. Вип. 6. – К.: Муз. Україна. – С.65-79.
15. Ковалев К. Бортнянський. – Регентское дело. – № 1. – Севастополь, 2006. – С. 54.
16. Левашева О., Келдыш Ю., Кандинский А. История русской музыки. – Т. 1. – М.: Музыка, 1972. – 326с.

Т.В. Піковська

МІСЦЕ І РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В ПЕРШІЙ ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1918-1938 РР.)

Проблема місця й ролі політичних партій у парламентській демократії почала розроблятися у Західній Європі із середини XIX ст., тобто з часу їх формування. Проте на конституційно-правовому рівні вони ще протягом десятиліть вважалися суто соціологічним феноменом і не були предметом наукових досліджень. Лише після Другої світової війни почалася нова епоха розвитку демократії, яка пов'язана з включенням партій до системи конституційно-правового регулювання.

Перша Чехословацька республіка була однією з найдемократичніших країн тогочасної Європи. Саме в умовах демократії з'явилися можливості для розвитку великої кількості політичних партій, які стали ядром політичної системи новоствореної держави.

Вивчення структури політичної системи Чехословаччини цікавило й продовжує цікавити багатьох науковців. Зокрема, К. Іващенко підкреслює важливу роль політичних партій у структурі політичної системи Чехословаччини [1]. Вивченням правових аспектів становища політичних партій займались Ю.Бисага, Н. Кушнір [2, 3]. Цікавими для вивчення названої проблеми є праці, присвячені діяльності окремих політичних партій, а також наукові розвідки, в яких досліджується політичне становище в окремих регіонах держави [4, 5, 6]. Важко переоцінити ту роль, яку відіграв у становленні політичної системи Чехословаччини її перший президент Томаш Масарик. М.Нагорняк розкриває значення його впливу на діяльність політичних партій [7].

З огляду на вищезазначене, метою статті вважаємо аналіз місця і ролі політичних партій у Першій Чехословацькій республіці (1918-1938), їх внесок у формування політичної системи новоствореної держави.

Парламентська система Першої Чехословацької республіки являла собою варіант Австрійської виборчої системи із загальним виборчим правом та розподілом місць у Національному Зібранні відповідно до пропорційного представництва. Від виборів до виборів легітимними повноваженнями володів кабінет міністрів, у формуванні якого вирішальним фактором була партійна система республіки. Із п'ятдесяти чехословацьких, німецьких, угорських, польських та інших партійних угруповань, що брали участь у змаганнях за місця в парламенті, успіху досягала зазвичай чверть із них (див. Таблицю 1).

Таблиця 1. Рейтинг політичних партій Чехословаччини за результатами парламентських виборів 1920, 1925, 1929, 1935 рр. [1, с. 8]

ПАРТІЇ	1920	1925	1929	1935
Республіканська партія чехословацьких землеробів та дрібних селян (аграрна партія)	9,7%	13,7%	15%	14,3%
Соціал-демократична партія	25,7%	8,9%	13%	12,6%
Комуністична партія	-	13,1%	10,2%	10,3%
Національно-соціалістична партія	8,1%	8,6%	10,4%	9,2%
Народно-католицька партія	7,5%	9,7%	8,4%	7,5%
Національно-демократична партія	6,3%	4,0%	4,9%	5,6%
Судетсько-німецька партія	-	-	-	15,2%

Дослідники відзначають, що сучасники нерідко сприймали Чехословаччину передусім як республіку партій [8, с. 5]. Партії знаходились у центрі структури організованого політичного життя: під їх впливом були сотні професійних, кооперативних, молодіжних, жіночих, спортивних, культурно-просвітницьких та інших організацій, а також мережа видавництва та періодичних органів преси [1, с. 5]. Отже, у сферу партійної діяльності входило не тільки формування парламенту та урядових міністерств, але й координація громадської, культурно-просвітницької, інформаційної сфер.

Політичні партії здійснювали надзвичайно глибокий вплив на чехословацьке суспільство, який визнавався як звичайними громадянами, так і керівниками держави. Так свого часу президент Томаш Масарик підкреслював: «кожна партія, якщо вона визнає політику держави й саму державу, має право на участь в її управлінні, і це є її обов'язком» [7, с. 197].

Незважаючи на це, чехословацьке законодавство не припиняло ігнорувати політичні партії. Політичні партії вважались фактичним утворенням, чехословацька конституція навіть не містила поняття політична партія [7, с. 197]. Правове визнання отримували лише ті політичні партії, яких норми права торкались безпосередньо. Не існувало нормативного акта, який регулював порядок створення політичних партій. Прямо стосувався політичних партій Закон №201/1933 Чехословацької Республіки «Про припинення діяльності та розпуск політичних партій» [7, с.198; 3, с. 11]. Цим законом були передбачені дисциплінарні заходи (наприклад, встановлення нагляду чи припинення діяльності), які стосувались не лише безпосередньо політичних партій, але й спілок, господарських товариств, торгових об'єднань, структурних частин політичних партій. Положення Закону ігнорували те, що політичні партії не були юридичними особами, й втручались у внутрішньопартійні події на межі законності, наприклад, конфіскацією майна, заборонаю публікувати ті чи інші періодичні видання. У такий спосіб, без

рішення суду, відбувалося втручання до сфери особистих прав та свобод громадян через їх належність до забороненої чи розпущеної політичної партії.

Застосування Закону №201/1933, могло призвести до розпаду механізму парламентської демократії. Із розпуском партії члени усіх представницьких органів, що були обрані за списком кандидатів цієї партії, втрачали свої мандати. Отже, коло виборців, які обирали цю особу, залишались без представника у представницькому органі аж до проведення нових виборів [3, с. 112].

У другій половині тридцятих років багато говорилось про зміну становища політичних партій. Пропонувалась обов'язкова реєстрація політичних партій у міністерстві внутрішніх справ. У парламентських та інших виборах могли б брати участь лише зареєстровані політичні партії. Рішення про реєстрацію чи анулювання реєстрації приймала б влада. Ці пропозиції так і не дочекалися своєї реалізації.

Однією з особливостей чехословацьких партій була їх національна орієнтація [1, с. 5; 8, с. 89]. Ця особливість пояснюється сукупністю різних факторів. З одного боку, певну роль відігравали наслідки розвитку чеської політики ще в австрійські часи. Зокрема, те, що чехи не пішли шляхом створення великих ідеологічних партій. Значною мірою це було спричинено тим, що значно більше, ніж абстрактна ідеологія, чеського виборця цікавив захист групових, або класових прав. Це призвело до появи спочатку виключно корпоративних аграрних партій і партій дрібних підприємців, які лише потім почали набувати ідеологічного забарвлення [8, с. 89].

Крім того, строкатість партійних угруповань певною мірою відповідала складній та своєрідній національній структурі населення. Різні історичні шляхи розвитку регіонів зумовили строкатість етнічного, конфесійного та економічного спектру у кожному з них. Велика загальнонаціональна партія, за двадцять років існування республіки виникла лише одна – комуністична [8, с. 89].

Чисельність політичних організацій оберталась передусім за все, тим, що жодна з партій не була спроможна створити свій однопартійний уряд, що мав більшість у парламенті [9, с. 5]. Кожне з чехословацьких політичних угруповань, переслідуючи свої інтереси, мало враховувати також і пріоритети партнерів із коаліції. Саме коаліційність примушувала партії заручатись у своїй діяльності підтримкою президента, до повноважень якого входило досить багато принципових питань. Так, наприклад, президент Чехословацької республіки після принесення присяги вже міг бути усунутий зі своєї посади до чергових президентських виборів, але сам мав право розпуску Національного Зібрання та призначення нових парламентських виборів [1, с. 9]. Президент мав також фактично необмежене право законодавчої ініціативи: для того, щоб будь-яке його рішення набуло сили закону, вимагався підпис лише одного міністра будь-якого відомства. У випадку відмови від підпису міністр міг бути відправлений у відставку, оскільки президенту належало право призначення та звільнення всього уряду [9, с. 5].

Це зумовило той парадокс політичної системи Чехословаччини, що впливові політичні партії практично не мали скільки-небудь значних позицій у системі урядової бюрократії, якщо вони не підтримували добрих стосунків з президентом, і, навпаки, менш популярні, з погляду набраних у чергових виборах голосів, партії могли утримати у руках цілі міністерства та відомства [1, с. 9]. Так Національно-демократична партія захопила вагомі позиції у сфері фінансів та промисловості; аграрна партія очолювала всі парламентські уряди та утримувала за собою міністерства внутрішніх справ, оборони та землеробства [9, с. 6].

Наприкінці 20-х рр., з початком світової економічної кризи, ускладнилось політичне становище в країні, особливої гостроти набули проблеми німецької меншини. Загострення конфлікту змусило керівництво країни в 1933 р. прийняти закон, що дозволяв уряду забороняти діяльність політичних партій, що працюють проти влади [1, с. 20].

Зрештою, поступовий занепад Версальської системи мирних договорів, а також послаблення демократичних сил Першої Чехословацької республіки призвели до того, що у жовтні 1938 р., з підписанням Мюнхенської угоди, було не лише покладено кінець існуванню держави, але й знищено саму модель демократичної політичної системи, що впроваджувалась протягом двадцяти років її існування.

Отже, політичні партії були ядром політичної системи Першої Чехословацької республіки. Незважаючи на їх важливу роль у новоствореній державі, їхнє становище

практично не було визнане чинним законодавством. Крім того, політичні партії здійснювали свою діяльність у складних умовах конкуренції між собою різних політичних сил. У період існування Першої Чехословацької республіки нараховувалось понад п'ятдесят партійних утворень. Причому, в парламент потрапляла приблизно чверть з них. Безумовно, існування такої великої кількості політичних партій є свідченням демократичного устрою новоствореної держави, але при цьому саме неусталеність демократичної системи, що стала результатом її поступової еволюції під впливом зовнішніх чинників, з допомогою зусиль національних автономістів та сепаратистів, було використано для знищення Першої Чехословацької республіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іващенко К.В. Структура політичної системи Чехословаччини та її вплив на діяльність українських емігрантських політичних партій між двома світовими війнами. – К.: Знання, 1999. – 24 с.
2. Бисага Ю.М. Створення підвалин державно-правової політики Чехословаччини в 20-х роках ХХ століття. – Ужгород: Закарпаття, 1997. – 149 с.
3. Кушнір Н. П. Правова культура у першій Чехословацькій Республіці (1918-1938 рр.): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ужгородський національний ун-т. – Ужгород, 2006. – 223 с.
4. Шніцер І.О. Словацький автономістський рух в роки Першої Чехословацької республіки (1918-1938) : Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Ужгородський національний ун-т. – Ужгород, 2004. – 186 с.
5. Токар М. Ю. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 -1939) – Ужгород, 2006. – С.380.
6. Вегеш М.М., Гиря В.І, Король І.Ф., Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами. – Ужгород: Ужгородський державний ун-т., 1998. – 129 с.
7. Нагорняк М.М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика. – К.: Логос, 2009. – 368 с.
8. Бобраков-Тимошкін А. Проект «Чехословакия». Конфликт идеологий в Первой Чехословацкой республике (1918-1938). – М.: Новое Литературное Обозрение, 2008. – 224 с.
9. Прасолов С.И. Чехословакия в европейской политике 1935-1938 рр. – Москва: Наука, 1988. – 231 с.

О.Ю. Пон

ПІВДЕННА АФРИКА: ПОЛІТИКА АПАРТЕЇДУ ВІДНОСНО НЕБІЛИХ УЧНІВ

Розвиток та функціонування системи освіти в Південно-Африканській Республіці у другій половині ХХ століття, безумовно, тісно пов'язаний з дією політичної системи апартеїду, що була офіційно встановлена в країні з 1948 року (прихід до влади Націоналістичної партії) та функціонувала до 1994 року, коли на перших в історії ПАР демократичних виборах, в яких брало участь не лише біле, а й кольорове, азіатське й чорне населення країни, впевнену перемогу в кількості 62,5 % голосів виборців отримав Африканський Національний Конгрес (АНК).

Значна кількість праць російських та зарубіжних дослідників присвячена даній проблемі, різні аспекти якої висвітлені в працях Р.Н.Ісмагайлової [1], М. Хорелла [3], К. Легума [4], А. Ла Гупи [5], та Ю.Горбунова [7].

У виданому в 1950 р. словнику мови африкаанс наводилось офіційне визначення апартеїду як «політичної ідеї», що базувалась на наступних основних принципах: а) відмінність расова (або за кольором шкіри), за рівнем цивілізації, що була перепорою для асиміляції; б) зберігання індивідуальності різноманітних кольорових груп, з яких складається населення та їх окремий розвиток відповідно до індивідуальності їх сутності, традицій й здібностей, що стають на перепоні інтеграції, [1, с. 225].

Фактично ж практика доводила, що система апартеїду являла собою систему окремої життєдіяльності та розвитку населення за расовою ознакою та дискримінацію, що охоплювала будь-які обмеження, винятки та відмінності за ознакою кольору шкіри, релігії та мови й мала на меті порушення та руйнацію рівності, зводила до мінімуму всі зв'язки та спілкування між білими та небілими та встановлювала жорстоку територіальну сегрегацію.

Більшість африканських народів Південно-Африканської Республіки протягом тривалого часу зазнавали впливу системи апартеїду, що не могло не відбитися на різноманітних сферах їх життєдіяльності, а також порушувало права людини. Одним із таких прав було право на освіту.

У статті 26 загальної декларації про права людини йдеться про те, що:

«1. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безкоштовною принаймні в тому, що стосується початкової та загальної освіти. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна та професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а також вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх згідно зі здібностями кожного.

2. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особистості і на збільшення поваги до прав людини та до загальних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, толерантності та дружбі між усіма народами, расовими та релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй у підтримці миру.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Політика апартеїду в Південно-Африканській Республіці була спрямована на порушення даного права відносно небілого населення. Система освіти у ПАР не лише зазнавала значного впливу, але й базувалась на ідеології апартеїду та дискримінації за расовою ознакою. Політична система стала вирішальним чинником, що спрямовував напрямок розвитку та функціонування системи освіти. Расизм, що культивувався владою у всіх сферах життєдіяльності суспільства, передусім не повинен був обійти систему освіти як постачальника людських ресурсів на ринок праці та в усі сфери суспільного життя. Важливість якості людського фактора як запоруки соціально-економічного розвитку країни тлумачився ідеологами апартеїду у певний спосіб. Кваліфікованими, високооплачуваними спеціалістами повинні й могли бути лише представники білого населення країни, а неосвічене та неписьменне небіле африканське населення країни стало б запорукою невтручання вищезгаданих верств населення у політичну та суспільну діяльність, підкорення та непротивлення політиці апартеїду та обов'язково наявності дешевої робочої сили на виробництві та у промисловості.

Керівні кола країни визнавали, що їм не слід давати університетську освіту африканцям, тому що велика кількість освіченого небілого населення стане причиною зменшення кількості людей, що займаються в країні фізичною працею. Водночас керівництво намагалось завуалювати істинні наміри політики апартеїду відносно освіти африканців промовами, в котрих вказувалось на корисність окремого розвитку націй для збереження самобутності останніх. Так у концепції руху «Християнська національна просвіта» зазначався первинний божественний розподіл націй та наділення богом кожної нації окремими завданнями та здібностями.

Інший теоретик апартеїду професор Н.Дж. Олівер стверджував, що «політика апартеїду з людського, етичного, християнського та наукового погляду в разі свого здійснення неодмінно покращила б расові відносини в нашій країні і привела б до людського щастя і створення духу доброї волі між білими й чорними» [2, с. 235].

На практиці ж політика апартеїду відносно системи освіти означала обмеження доступу до освіти особам неєвропейського походження або забезпечення їх освітою низького рівня, що в подальшому тягнуло за собою відповідні нерівні можливості небілого та білого населення.

Представники різних рас (біле населення, чорне, кольорове (метиси) та вихідці з Азії) здобували освіту у різних навальних закладах, за різними навчальними програмами. Відмінними були також рівень та зміст освіти.

Звертаючись до фактичного матеріалу та статистичних даних, можна прослідкувати функціонування системи освіти в Південно-Африканській Республіці для згаданих вище расових груп. Так, згідно із Статистичним щорічником ЮНЕСКО (Statistical Yearbook UNESCO 1981-1984), доля неписьменного населення країни на 1960 рік складала 43% всього населення країни. Рівень неписьменності серед представників різних рас виглядав так:

- доля неписьмених серед білого населення складала 2%;
- доля неписьмених серед азіатського населення складала 26%;
- доля неписьмених серед кольорового населення складала 31%;
- доля неписьмених серед чорного населення складала 59%.

Отже, з наведених вище даних видно, що рівень освіченості серед чорного населення був найнижчим у країні. Така ситуація і була результатом діючої расової політики.

Система освіти, що була введена в країні з 1953 року і базувалась на «Законі про освіту банту», будувалася чітко за расовою ознакою відповідно до існуючого політичного ладу. «Закон про освіту банту» виявився першою ознакою офіційного втілення в життя політики расової дискримінації та апартеїду. Згідно з даним законом, повноваження керівництва школами для африканців були перекладені з провінційних органів влади на міністерство у

Наукові записки

.....

справах банту і мали на меті виконання не лише управлінської функції в системі освіти африканців, але й узгодження функціонування системи освіти з існуючою політичною системою, що важко було б зробити за умов управління освітою провінційними органами влади. Унаслідок дії «Закону про освіту банту» більшість приватних шкіл для африканців змушені були припинити своє існування або були передані міністерству у справах банту з причини припинення державних асигнувань на їх утримання.

Законодавство у сфері освіти та планування бюджетних витрат на потреби освіти розроблялись чітко відповідно до системи расової дискримінації. Ліміт державних бюджетних асигнувань в Південній Африці для освіти чорного населення був «замороженим». Згідно з кошторисом на освіту банту з державного бюджету щорічно виділялась чітко встановлена сума у розмірі 13 млн. рендів, інфляція, що відбувалась в країні, урядом при цьому не враховувалась. Всі зростання витрат на розширення освіти африканців повинні були відшкодовуватись за рахунок самих африканців шляхом обкладення останніх додатковими податками, що мали тенденцію збільшуватись з року в рік для покриття збільшених витрат на освіту. До 1960 року податок сплачували тільки африканці чоловічої статі, а з 1960 року оподатковувались також жінки, чий прибуток перевищував 360 рендів на рік.

Якщо порівняти витрати на освіту африканців 1955-1956 років і 1963-1964 років, то вони становили відповідно 17 053 844 та 21 530 000 рендів [3., р. 34]. Це означало, що витрати справді зросли, але сума асигнувань з державного бюджету при цьому залишалась незмінною й становила 13 млн. рендів. Отже, зростання витрат з бюджету на освіту відбувалось переважно за рахунок оподаткування самих африканців, а також існування системи «добровільних» грошових внесків учнів.

Крім того, якщо взяти до уваги той факт, що національний прибуток країни зростав з кожним роком більше, ніж зростали витрати на освіту африканців, то стає зрозумілим, що у відсотковому відношенні дані витрати зменшувались.

Якщо ж порівнювати витрати на освіту африканського населення в Південно-Африканській Республіці та інших країнах африканського континенту, то витрати в ПАР на освіту банту, наприклад, на 1960 рік, склали близько 30 мільйонів рендів, що було удвічі менше порівняно з витратами на освіту у Замбії, не враховуючи ще й того факту, що африканське населення, що навчається, в Замбії становило менше ніж 4 мільйона осіб порівняно з 12 мільйонами в Південно-Африканській Республіці.

Доказом існування серйозних недоліків у галузі освіти для африканських дітей стала доповідь Південно-Африканського Відділу Освіти Банту 1966 року, в якій зазначались наступні негативні аспекти:

- лише 637 із майже 24500 вчителів, найнятих на роботу Відділом Освіти Банту, мали належну кваліфікацію;
- на кінець 1966 року загальна кількість вчителів, що працювала в системі освіти банту, складала 30276, із них праця 5837 вчителів приватно оплачувалась обштинними школами;
- у той час як протягом останнього року штат учителів зріс на 5,5%, кількість учнів середньої школи зросла на 12,3%, а учнів початкової школи – на 7,2%;
- відділ освіти відзначав гостру нестачу відповідно кваліфікованих учителів для роботи в середніх школах;
- всі 497 білих вчителів в африканських школах мали певну визнану кваліфікацію, але 4826 африканських вчителів не мали ні диплому, ні професійної кваліфікації та інші 14 000 вчителів мали неповну початкову освіту;
- з 7476 діючих шкіл всі, крім 498, були державними школами. Католицька церква керувала 472 недержавними школами;
- більше ніж 7100 з усіх шкіл були початковими, що складало близько 96%;
- інша приголомшлива цифра – це кількість шкіл, що працюють у дві зміни, намагаючись впоратись з 2 111 886 учнями;
- з 6 978 державних шкіл 3 977 працювали в дві зміни та 162 з 494 церковних шкіл теж працювали в дві зміни [4., р. 312].

В умовах зростання потреби збільшення витрат на освіту африканців, уряд країни шукав шляхи як заощадити кошти в даній галузі. Це було зроблено у такий спосіб:

- шляхом введення навчання в багатьох школах банту у дві зміни;

- шляхом залучення до викладання в школах для африканців вчителів, що не мали належної освіти та кваліфікації і в результаті чого отримували низьку заробітну платню;
- шляхом збільшення кількості учнів у класах;
- шляхом поділу шкіл на школи для учнів молодшого та середнього віку, тому що оплата праці вчителів в школах для учнів молодшого віку була нижчою у порівнянні зі школами для учнів середнього віку;
- шляхом істотного заощадження коштів на харчуванні школярів, що призводило до чисельних хвороб, пов'язаних з недоїданням.

Існуючий стан системи освіти африканців спричинив падіння показників числа учнів-африканців, що отримали атестат зрілості та право на вступ до університетів. Частина учнів припиняла навчання, закінчивши молодші класи початкової школи, і лише близько 40% учнів молодших класів вступали до старших класів початкової школи. Однією з причин припинення навчання був брак кількості місць для учнів в старших класах початкових шкіл для африканців та відсутність приміщень для старших класів початкових і середніх шкіл.

Серед африканців, що склали екзамен на атестат зрілості, кількість учнів, що склали екзамен успішно становила зазвичай близько 50%. Підтвердженням цього є наступні дані: з 825 учнів-африканців, котрі в 1965 році склали випускні іспити, в усіх середніх школах Південної Африки лише 322 учні змогли отримати оцінки, що дозволяють вступ до університету [4, с. 72].

Така ситуація була наслідком ще одного напрямку політики уряду країни щодо навчання африканських дітей. Такий напрямок стосувався нерівномірного територіального розподілу середніх шкіл і полягав у зменшенні кількості старших класів початкової школи та перших класів середньої школи в міських районах та збільшенні за їх рахунок кількості старших класів в так званих «хоумлендах» – місцях, відведених для проживання чорного населення. Унаслідок цього учні, що мешкали в міських районах, мали змогу навчатись лише в початкових класах і повинні були припинити навчання після закінчення початкової школи або продовжити набувати освіту, в школах-інтернатах у віддалених резерватах. Батькам-африканцям слід було вирішити питання щодо подальшого навчання їх дітей. Вони мали змогу залишити дітей в місті, де б діти не набували освіти, і де постійно зростав рівень дитячої злочинності, або направити їх на навчання до резерватів, не будучи впевненими, що їх дітям буде дозволено повернутись до міста.

Унаслідок цього в 1964 році в 10-х і 11-х класах міських середніх шкіл навчались 396 учнів порівняно з 3081 учнем, що навчались в сільських середніх школах. Станом на 30 червня 1964 року в районах, відведених для мешкання банту, що знаходились під контролем муніципалітету Йоханесбургу, функціонували лише 4 школи, котрі давали середню освіту, в той час коли в цих районах мешкали більше ніж 74 тис. дітей шкільного віку [5, с. 70].

Іншим принципом, на якому базувалась система освіти африканців, був принцип навчання рідною мовою. Прогресивний, на перший погляд, принцип підпорядковувався політиці апартеїду. Беручи до уваги той факт, що офіційними мовами Південної Африки були дві мови – англійська та африканс – мови ж африканських народів не вживались ні в офіційному суспільному житті країни, ні в торгівлі, ні в промисловості, ні в техніці, ні в науці – можна зробити висновок, що даний принцип мав на меті усунення африканців від участі в житті країни, повернення їх до відсталих форм існування та ізоляцію одних расових груп від інших.

Як уже зазначалось, програми навчання та підручники для африканських дітей істотно відрізнялись від програм та підручників для білих дітей. У перші роки навчання майже одна чверть навчального часу витрачалась на фізкультуру та вивчення закону Божого, в той час як на арифметику та правопис виділялось вдвічі менше часу. У наступні роки навчальне навантаження учнів збільшувалось, але переважно за рахунок появи таких предметів, як шиття, співи, основи сільського господарства, обробка дерева та інших ремесел. З вищевказаного видно, що політика уряду відносно навчальних програм для чорного населення переслідувала мету забезпечення учнів знаннями на примітивному та початковому рівні, з наголосом на отримання навичок практичного володіння ремеслами.

Отже, свідоме врізання фінансування освіти чорного населення країни, переповненість шкіл, нестача кваліфікованого викладацького складу, недоїдання серед учнів, низька якість

шкільного обладнання призвели до незадовільних умов навчання в африканських школах банту та загального зниження якості освіти.

Усвідомлення африканцями неможливості отримання якісної освіти та рішуче прагнення здобути її призвело до повстання студентської молоді в червні 1976 року в містечку Соуето на знак протесту проти існуючої системи освіти, що не задовольняла потреби молоді. Повстання поширились по всій країні і не припинялись і в наступні роки.

Молодь наполегливо вимагала від уряду вжити заходів щодо покращення системи освіти африканців, а саме: збільшення державних асигнувань на освіту чорного населення, відміни введення африкаанс, як обов'язкової мови в школах Соуето, та ліквідації расизму в системі вищої освіти.

Уряд країни був змушений відреагувати на вимоги молоді та задовольнити деякі з них. Навчання на мові африкаанс було скасовано в 1976 році, а в 1978 році були частково збільшені асигнування на будівництво шкіл для африканців. У 1980 році була створена урядова комісія на чолі з Дж. П. де Ланге, члени якої намагались розробити програму «освіти рівної якості» для всіх расових груп, однак подальша академічна освіта не була безкоштовною, що в кінцевому результаті все одно призвело до нерівності, але не расової, а економічної.

Заходи, вжиті урядом для створення «освіти рівної якості», хоч і не були достатньо ефективними, але все ж таки певною мірою покращили рівень освіти африканського населення. Про це свідчать результати спеціального дослідження науковців Кейптаунського університету, проведеного в 1984 році, яке визначило масштаби неписьменності населення. Серед африканців, котрим виповнилось 15 років, неписьменними виявились одна третина, серед білих 0,72%, серед кольорових – 15,15%, серед індійців – 7,79% [6, с. 90;]. З іншого боку, наведені цифри не свідчать про ліквідацію расової дискримінації в системі освіти, яка, хоч і меншою мірою, але все ще залишалась під впливом системи апартеїду до 1994 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Исмагайлова Р.Н., Африка: взаимодействие культур. – М., 1987. – 225 с.
2. Там само.
3. Muriel Horrell. A Decade of Bantu Education. – London, 1991. – 34 p.
4. Colin Legum. Africa contemporary record. Annual Survey and Documents 1968-69, – London. – 1969. – 312 p.
5. Алекс Ла Гупа. Апартеид. Правда о расизме в Южной Африке. – М.: Прогресс, 1975. – 72 с.
6. Апартеид. Его последствия для образования, науки, культуры и информации. – М.: Международные отношения, 1969. – 70 с.
7. Горбунов Ю. Политика и образование в ЮАР // Народное образование. – 1987. – №5. – С. 90-96.

Л.С. Більовська

ТРИЛАТЕРАЛІЗМ – АЛЬТЕРНАТИВНА ПРОГРАМА ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ США 1970-Х РР.

Економічна та політична криза капіталістичних країн, розбіжності у стосунках один з одним, а також із некапіталістичним світом підточували тогочасну політичну теорію і концепцію, спонукаючи тим самим до їх перегляду.

На початку 70-х рр. ХХ ст. видатний політолог, аналітик та державний діяч Збігнев Бжезінський зазначив, що ядром політики капіталістичних країн відносно союзників повинно бути, не дивлячись на залучення Японії, Північноатлантичне товариство, а політичний зміст даного союзу має складати боротьба проти соціалізму. На зміну домінуючої у США п'ятиполюсної системи світових відносин (США, Західна Європа, СРСР, Японія, КНР) американськими політологами була запропонована «тристороння стратегія» (трилатералістичний союз між США, Японією та Західною Європою).

Природа виникнення, головні ідеї трилатералістичного союзу, прогнози зовнішньополітичних відносин, Тристороння комісія, найбільш широко й повно висвітлюються у працях їх головного теоретика – Збігнева Бжезінського [1]. Багатий теоретичний матеріал з широкого спектру питань, пов'язаних з проблемою становлення нової системи міжнародних відносин міститься в працях американського політолога, професора Гарвардського університету Стенлі Хоффмана [2]. Американський історик британського походження Ентоні Саттон присвячує низку праць дослідженню однієї із головних міжнародних фінансово-

економічних структур, вплив якої простягається далеко за межі США – Тристоронній комісії та трilaterалістичній концепції міжнародних відносин [3]. Серед зарубіжних дослідників тогочасної міжнародної ситуації можна також виділити професора міжнародного права Принстонського університету Річарда Фалька [4].

Проте питання, пов'язані із концепцією трilaterалізму та Тристоронньою комісією, є недостатньо дослідженими в російській науковій літературі, вони побічно підіймаються в контексті аналізу подій 1970-1980 рр. та осмисленні глобалізації [5]. Лише А.І. Уткін присвячує окремі розділи даній тематиці у своїх дослідженнях [6]. Вітчизняні дослідники даній проблематиці окремих праць не присвятили, тому її вивчення залишається актуальним. Мета даної статті полягає у висвітленні причин, що сприяли виникненню трilaterалістичної концепції, виокремленні її основних рис та опор.

Із приходом до влади р. Ніксона, а пізніше і Дж. Форда «єдиним стрижнем» стратегічного планування 1969-1976 рр. стає Г. Кіссінджер, який вважав, що інтересам США найкраще підходить більш складна система світоустрою – багатополлярний світ. Щодо цього він писав: «Двополюсний світ не дає перспектив нюансів; надбання однієї сторони означає абсолютну втрату для іншої сторони. Кожна проблема виявляється залученою до процесу виживання. Малі держави розриваються між проханнями про захист і бажанням уникнути домінування зі сторони великих держав... В наших довгострокових інтересах створити більш плюралістичний світ» [7].

Головним інструментом створення моделі п'ятиполюсного світу американське керівництво передбачало нові радянсько-американські відносини, а саме, політику розрядки. Проте на початку 70-х років ХХ ст. американська правляча еліта починає тиснути на владу, вважаючи «розрядку» хибною концепцією, що сприяє втраті Сполученими Штатами своїх позицій у світі. Уотергейтський скандал та відставка Р. Ніксона також завдали удар по ініціативам в даній області. У лютому 1974 р. сенатор Б. Голдуотер висловив кредо противників поліпшення відносин із СРСР: «Ми ніколи не були в гіршому стані, ніж сьогодні... СРСР перевершив нас в кожній категорії озброєнь... Ми були по дурості втягнуті у договір про припинення випробувань ядерної зброї і в переговори ОСО... Усе це поставить США в позицію слабкості» [8]. Безперечним фактом залишалось те, що коли починали торкатись радянського експансіонізму та радянських оборонних програм, чіткі різниці між прогресом або безвихіддю в справі обмеження стратегічних озброєнь переставали існувати. Міністр оборони Гарольд Браун заявляв Конгресу в 1979 р.: «...коли ми виготовляємо зброю, вони також виготовляють зброю, а коли ми припиняємо її виробництво, вони все рівно продовжують робити це» [9].

Жовтнева криза на Близькому Сході та оголошення Організацією країн-експортерів нафти ембарго на постачання нафти у США сприяли поступовому відходу від політики поліпшення радянсько-американських відносин. Під тиском правих Г. Кіссінджер відходить від політики «реалістичного стримування» й починає повертатися на старі позиції американської політики «гнучкого реагування», стверджуючи, що реалізація політики розрядки залежить від проведення політики психологічного і фізичного стримування [10].

Починаючи із 1973 р. в США отримує все більший вплив ідеологія трilaterалізму, яка передбачала розподілення обов'язків і проведення консультацій між США, країнами ЄС та Японією в умовах збереження американського лідерства.

Проте слід зазначити, що в США велись дискусії щодо вибору між трикутниками «тристоронніх відносин»: США-СРСР-КНР та США-Західна Європа-Японія.

Стенлі Хоффман, Андре Пьер і Дігер Деттке надавали перевагу першому трикутнику виходячи з хибних міркувань [11]. Одне з них полягало в тому, що Радянський Союз і соціалістичні країни погодяться поширити розрядку на питання ідеології, тим самим полегшивши для США та інших країн Заходу проведення політики «наведення мостів».

Друга хибна думка полягала в тому, що Радянський Союз погодиться на відмову від підтримки національно-визвольної боротьби проти імперіалізму та на політичне статус-кво.

Однак наступні роки розвитку світових відносин не виправдали цих сподівань. Радянський Союз неодноразово показав, що політика розрядки не означає ідеологічного примирення, і даний процес не може вплинути на принципову позицію СРСР відносно підтримки національно-визвольної боротьби народів.

На користь вибору трикутника США-Західна Європа-Японія вплинули такі події як остаточний вихід США із Південного В'єтнаму, радянська інтерпретація хельсінських угод, що торкалися гуманітарних проблем (третьої кошик), також підтримка Радянським Союзом революційних сил Анголи. Зазначені події викликали в США різку критику зовнішньополітичного курсу Ніксона-Форда-Кіссінджера та доктрин, які лежать в його основі.

Найбільш яскравим опозиціонером початку 1970-х рр. став Збігнев Бжезінський, який доводив неефективність і шкідливість нового міжнародного курсу Білого Дому. Він говорив про небезпеку бездіяльності, вказуючи одночасно на те, що розрядка дала можливість СРСР подолати відставання в області озброєнь. Через дану політику стала можливою військова допомога Радянського Союзу перевороту 1973 р. в Чилі на чолі з Аугустом Піночетом. Серед прихильників трилатералізму існувала доволі впливова група людей, серед яких був президент «Чейз Манхеттен банк» Джон Д. Рокфеллер, колишній заступник державного секретаря США Джордж Болл та професор Колумбійського університету Збігнев Бжезінський, який детально обґрунтував своє бачення нового світового устрою та концепцію «тристоронності» в журналі «Foreign Affairs» [12] та в книзі «Between Two Ages» [13], де ідею «тристоронньої стратегії» назвав однією із центральних задач США 70-х рр. XX ст. У книзі автор вказує, що епоха балансу держав поступається епосі світового політичного порядку, який спирається на тристоронні економічні зв'язки між Японією, Європою і США. Революція у способах виробництва і трансформація важкої промисловості в електроніку повинна викликати руйнування політичних систем і зміну еліт, що знаходяться при владі. Бжезінський був упевнений, що внутрішні причини не дозволять Радянському Союзу перейти в технотронну, постіндустріальну еру.

У 1973 р., за ініціативою Д. Рокфеллера, створюється головна опора трилатералізму – т.зв. «тристороння комісія», в яку ввійшли представники бізнесу, політичних діячів, вчених, журналістів США, Західної Європи та Японії. Із 200 членів цієї комісії майже 70 були американцями, в тому числі майбутній президент США Дж. Картер і його найближчі помічники У. Мондейл, Дж. Венс. Президентом «тристоронньої комісії» став Зб. Бжезінський, а регіональними головами обрали: Джерарда Сміта – Північна Америка, Такеші Ватанабе – Японія і Макса Кохнстамма – Західна Європа; регіональними секретарями стали: Джордж Франклін, Тадаші Ямамото та Вольфганг Хаге [14]. Перше пленарне засідання комісії відбулось 30-31 травня 1975 р. в Кіото (Японія), на якому були присутні 113 членів. На порядку денному обговорювались такі теми як «Глобальний перерозподіл влади» та «Триллатералістичне суспільство: ключові проблеми і перспективи» [15].

На думку Зб. Бжезінського, більш тісне співробітництво між суспільствами, що поділяють деякі спільні політичні ідеали, сприяло би створенню стабільного ядра глобальних політичних відносин, які допомогли б усунути загрозу війни або перспективи краху глобальної економічної системи. Вказуючи на те, що межі Атлантичного союзу надто вузькі, Бжезінський вважав, що без тісного співробітництва США, Західної Європи і Японії неможливо ефективно вирішувати важливі проблеми сучасності. Він виступав за більш тісні консультації між трьома центрами сили та рекомендував проводити їх на основі рівноправності. Починаючи із 1975 р. такі консультації почали проводитися регулярно.

Специфічна різниця між концепціями «п'ятисторонньої рівноваги» та «трилатералізму» полягає у тому, що перша являла собою реакцію на кризу американських політичних концепцій, а друга була реакцією на кризу американського суспільства і всього капіталістичного світу. Трилатералістська програма боротьби із «надзвичайною ситуацією» передбачала розподіл функцій у дусі войовничої антисоціалістичної внутрішньої та зовнішньої політики. Ціль трилатералістів полягала у використанні можливостей ослаблення СРСР політично, ідеологічно та економічно, а також у військовій перевазі над ним, що б дозволило диктувати свої умови. В цьому сенсі посилення курсу відносно соціалістичних країн є складовою частиною загального «плану боротьби із кризою», ядро якого утворює трилатералістична політика взаємовідносин із союзниками.

Колишні прихильники п'ятиполюсності – такі як Генрі Кіссінджер – в питаннях ідеологічного і військово-політичного наступу перейшли на позиції трилатералістів. Даний перехід свідчить не про відсутність різниці між двома концепціями, а про те, що прихильники політики «рівноваги» розуміли в нових міжнародних умовах необхідність переходу країни на новий зовнішньополітичний курс, який можна охарактеризувати як «агресивно-гнучка лінія».

.....
Ступінь пріоритетності зовнішньополітичних завдань США був визначений за наступною шкалою:

- налагодити координацію розвинених капіталістичних країн для вироблення спільного підходу до негативних для Заходу явищ міжнародного життя (перш за все в питанні вироблення економічних зв'язків Північ-Південь);
- послабити швидкість розповсюдження засобів отримання могутності: уповільнити процес передачі атомних електростанцій, реакторів і інших ядерних об'єктів, скоротити експорт озброєнь із зони розвинених держав на території країн, що розвиваються;
- прискорити вирішення проблеми «потенційних в'єтнамів»: вивести американські війська з Південної Кореї, добитися домовленості з урядом Панами щодо питання про статус Панамського каналу і американської присутності в його зоні, намітити шляхи ослаблення конфронтації ПАР і сусідніх африканських країн, спробувати добитися контролю над кризою на Близькому Сході.

Отже, доктрина трilaterалізму є спробою американського керівництва розробити відповідь на виклик, кинутий їм глибинними процесами світового розвитку. Згідно із нею всі члени світової спільноти були поділені на три категорії відповідно до інтересу, який вони являли для США. До першої групи увійшли «найближчі друзі в індустріальному світі». У другу – держави, що утворилися після деколонізації, в третю – країни, соціальна система яких протилежна капіталістичним державам.

Були вжиті заходи для проведення більш тісної спільної політики відносно країн, що розвиваються, та для підпорядкування трilaterалізму східної політики Північноатлантичного блоку. Президент США Дж. Картер закликав перемістити американські зусилля з «надзахопленості» діалогом Схід-Захід на ті напрями, де Сполучені Штати можуть ефективніше використовувати свої зовнішньополітичні можливості, перш за все, на об'єднання розвинених західних демократій, об'єднання сил Заходу.

Збігнев Бжезінський стверджував, що помилково укріплювати атлантичні зв'язки, а потім пропонувати Японії приєднатися. Викристалізована ним концепція на початку 70-х рр. ХХ ст. отримала назву «розрядка за допомогою війни».

Варто вказати на те, що прихід до влади у США Дж. Картера пов'язують із тандемом Рокфеллер-Бжезінський, які для успішної реалізації ідей Тристоронньої комісії висунули його на посаду президента США. Про серйозність організації стало одразу зрозуміло із перемогою Картера на виборах. Отже, хоча комісія декларувала, що засновувалась приватними громадянами з метою «зібрати разом неофіційну групу найвищого рівня для спільного розгляду загальних проблем, що стоять перед нашими трьома регіонами» і «для зміцнення співробітництва»¹⁶, у всіх звітах Тристоронньої комісії можна виявити змішування «приватного» і «державного». Її цілі і операції орієнтовані на державну політику для досягнення нового світового порядку.

Отже, запропонована Збігневим Бжезінським концепція трilaterалізму за своїм змістовим наповненням була більш ніж концептуальною конкретизацією вимог щодо активізації відносин із союзниками, втілювала зовнішньополітичну програму США взагалі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Brzezinski Zb. The Trilateral Relationship // SAIS Review. – 1975. – Vol. 18. – №14. – p. 4-12.
2. Hoffman S. Primacy or World Order: American Foreign Policy since the Cold War. - N.Y., 1978; Hoffman S. Foreign Policy: What's to Be Done // New York Times Review of Books. – April 30. – 1981.
3. Саттон Э. Кто управляет Америкой? – М. ФЕРИ-В, 2002; Sutton A., Wood p. Trilaterals Over Washington. – Volume I. – 1979; Sutton A., Wood p. Trilaterals Over Washington. – Volume II. – 1980;
4. Falk R. A study of future worlds.- New York: Free press, 1975.- XXXIII.
5. Внешнеполитическая стратегия США в 70-е годы: региональные направления / Отв. Ред.. Л.С. Вавилов. – М., 1978.
6. Уткин А. Стратегияг глобальной экспансии. Внешнеполитические доктрины США. – М., 1986.
7. Kissinger H. American Foreign Policy. – N.Y., 1977. – P. 56-57.
8. Уткин А.И. Вказана праця. – С. 164.
9. Kissinger H. For the Record: Selected Statements, 1977-1980. – Boston: Little, Brown, 1981. – P. 204.
10. Уткин А.И. Вказана праця. – С. 168.
11. Внешнеполитическая стратегия США в 70-е годы: региональные направления / Отв. ред. Л.С. Вавилов. – С. 17.
12. Brzezinski Zb. US Foreign Policy: The Search for Focus // Foreign Affairs. – 1973 – July.

Наукові записки

-
13. Brzezinski Zb. Between Two Ages: America's Role in the Technetronic Era. – New York: Viking Press . – 1970.
 14. Sklar H. Trilateralism: the Trilateral Commission and elite planning for world management. – Cambridge: South End Press. – 1980. – P. 79.
 15. Ibid. – P. 80.
 16. Саттон Э. Кто управляет Америкой? // <http://www.velesova-sloboda.org/geo/trilaterals.html>. – 10.03.2009.

Історіографія та джерелознавство

Ю.Ю. Головіна

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У СПОГАДАХ ЄВРОПЕЙЦІВ

У багатомітній історії України козацтво посідає важливе місце. Ґрунтуючись на глибоких історичних традиціях, козацтво продовжило розвиток матеріальної культури та духовного життя народу. А вже з середини XVII ст. козацтво почало репрезентувати перед світом український етнос, а українці дістали назву «Козацького народу» [1, с. 98].

Явище козацтва є важливим в історії нашого народу. Найхоробріші козаки плавали на чайках по морю, розуміючи, що воно підступне; чекаючи у засідці, терпіли спрагу, спеку, холод, всілякі незручності, аби потім підкрастися до ворога непомітно у ту мить і з тієї сторони, звідки небезпеки зовсім не чекають [2, с. 48].

Одним із аспектів феномену українського козацтва є те, що, з одного боку, воно виникло на ґрунті високої історичної свідомості народу, пошуку української ідентичності, а з іншого боку, поява козацтва як провідної сили українського суспільства потужно вплинула на розвиток історичних знань. Це був, по суті, суспільний виклик інтелектуалам з'ясувати історичні витоки українського народу й довести історичне право українців на свою окремішність, волю, незалежність, на власну державу.

Опрацьовано цікаві свідчення про причини виникнення українського козацтва, влучні порівняння їх з героями античної доби.

Вивчення свідчень іноземців про причини виникнення українського козацтва, його побут, звичаї є важливою ланкою у вивченні історії України. У дослідженні історії україно-польсько-італійських зв'язків козацької доби одне з найпочесніших місць належить хроністу Олександрю Гваньїні [3, с. 152-156]. Перебуваючи 50 років у Речі Посполитій, він багато бачив і чув того, що було гідним пам'яті нащадків.

Двічі з дипломатичною місією побував у Москві посол австрійського імператора Сигізмунд Герберштейн. У 1549 р. він видав у Відні свої «Записки про Московію», де згадує українських козаків, яких називає «черкесами», їхнього «старшого» Остапа Дашкевича [4, с. 36].

У 1550 р. українськими землями подорожував литовець Михайло Литвин, який залишив вельми цікаві відомості й описи. За його словами, над Дніпром у містах і селах живе багато народу, хороброго і вправного, а тому «у цій країні дуже легко набирають добрих воїнів». Він звернув увагу і на напади татар [5, с. 50].

У 1578 р. у Франкфурті-на-Майні була надрукована книга польського історика Горецького А. «Опис війни Івонії» з описанням подвигів і високого військового мистецтва запорожців.

Цінним джерелом з даного дослідження є стаття, присвячена свідченням визначного польського письменника Самуеля Грондського про генезу українського козацтва [6, с. 36-42]. Найбільша цінність праці Грондського як історичного джерела, в тому, що в ній чимало особистих спостережень автора, запропонованих ним свідчень очевидців, як-от, самого Івана Виговського, з яким він був знайомий.

Великий інтерес викликають роздуми Грондського над актуальними історичними проблемами, наприклад, походження козацтва. Він правильно підкреслює автохтонний характер козацтва як соціального стану українського народу. Підкреслює, що козаки є православними християнами, підкреслює релігійну складову Національно-визвольної війни, вказує на дискримінацію православних у Речі Посполитій. Він високо оцінює бойові якості козаків. Грондський характеризує й історико-географічне тло виникнення козацтва, походження назви «запорожці», хоча припускається певної неточності: слово «козак» є тюрське, а не латинське, й означає «вільна озброєна людина», а не «легкоозброєний воїн».

Жан де Люк, чернець домініканського ордену, біля 1625 р. подорожував Кримом, і залишив свої спогади про козаків, написані італійською та латинською мовами. Уперше ці записи були видані французькою мовою в перекладі Мельхіседека біля 1663-1672 рр [7, с. 37].

Надзвичайно велике значення має для нас знаменита книга про Україну французького інженера Гійома Левассера де Боплана «Опис України». Про козаків Боплан пише, що вони

хоробрі, загартовані у боротьбі, завжди готові по першому наказу виступити в поле. Під час плавання козаки зовсім не п'ють горілки. Козаки страшенно люблять свободу [8, с. 32].

В. Мірошніченко систематизував свідчення британських та північно-американських дослідників запорізького козацтва, де показав великий інтерес вищезазначених дослідників до умов та причин виникнення такого стану як українське козацтво [9, с. 78-81].

Про зв'язки українського козацтва з сербами зазначає у своїй дисертації В. С. Дмитрієв [10, с. 19]

Хочеться виділити чеських дослідників, які у своїх працях займалися дослідженням історії, причин виникнення, значення на міжнародній арені українського козацтва. Це зокрема: E. Barvinskyj Prysnyky do istoriji znosyn cisarja Rudolfa II i papi Klimenta VIII s kosakamy v.r. 1593 i 1594; histy Stanislawo Zolkiewskiego 1584-1620; J. Macurek, Zapas Polska a Habsburku o pristup k Cernemu mori na sklonku 16. Stoleti; Zaklynskyj K, Znosjenja cisarja Rudolfa II s kosakamy i jich ucast v vijni u hersko-tureskij v. r. 1594-1595 та інші [11, с. 7].

Відгуки в чеській історіографії про козаків у XIX ст. знаходились у галузі літератури, поезії, однак яскравих фігур назвати важко. Козацька боротьба зображалась чеськими істориками в романтичних рисах.

Цікаво зазначити, що дещо парадоксальним чином у питанні походження козацтва ближчими до історичної дійсності виявились польські шляхетські хроністи та історики, які вороже ставились до козаків.

Польські хроністи (М. Бельський, П. П'ясецький, с. Грондський, В. Каховський та інші) [12, с. 31]. У з'ясуванні походження козацтва говорили правду якраз внаслідок ворожого ставлення до нього.

В історичних дослідженнях найпереконливішою мовою є мова фактів. Особливо в дослідженнях, до яких належить дана стаття, написаних на тему маловивчену і водночас актуальну.

Важливі зрушення і зміни в розвитку західноєвропейської україністики відбулись наприкінці XVI – початку XVII ст., що було прямим наслідком виходу українського козацтва на історичну арену та його військово-політичної активності.

Однією з цінних рис західних джерел XVIII ст. є те, що у своїй більшості вони багато уваги приділяли боротьбі козацтва за збереження національної державності.

Впадає у вічі те, що інтерес до України в Західній Європі зростає і набуває стабільності наприкінці XVI – поч. XVII ст., коли козацтво розгорнуло активну боротьбу як проти турецько-татарської агресії, так і проти польсько-шляхетської експансії.

Протягом століть мінялися підходи і трактування Запорізької Січі в західних пам'ятках, але всі вони незмінно констатували величезну роль цієї «козацької республіки» в житті українського народу. Західні пам'ятки кінця XVI – XVII ст. дають всі підстави для висновку, що в той час Європа розглядала запорізьке козацтво як національну військову силу України: «Запорізькі козаки – військо Русі».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я.С. Українська історіографія. – К., 2004. – 496 с.
2. Боєчко В.Ф., Чабан А.Ю. Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва // УІЖ. – 1999. – №2. – С. 48-54.
3. Мицик Ю. Опис України в хроніці О. Гваньїні // Всесвіт. – 2000. – №11-12. – С. 152.
4. Заруба В. М. Студії з історії України. – К., 1995. – 192 с.
5. Січинський В.Ю. Чужинці про Україну. – К., 1992. – 245 с.
6. Кислюк О. Походження козацтва в хроніці С. Грондського // Мандрівець. – 2005. – С.36-42.
7. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів, 1993.
8. Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій королівства, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. – Львів. – 1990. – 252 с.
9. Мірошніченко В. Запорізьке козацтво в англійській періодиці та історіографії // Київська старовина. – 1992. – №3. – С.78-81.
10. Дмитрієв В.С. Серби в Україні XVII-XIX ст. – К., 2006. – 19 с.
11. Jana Samolova Pod cisarskoj korobjvi Cesta zaporozskych kozaku do sluzeb Rudolfa II // Dejiny . – 2000. – №5. – С. 7.
12. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – 495 с.

**СУБ'ЄКТИ СПАДКУВАННЯ НА МАТЕРІАЛАХ ТЕСТАМЕНТІВ ПРЕДСТАВНИКІВ
КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКИХ РОДИН (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.)**

В умовах невисокого розвитку товарно-грошових відносин економічний стан козацької старшини визначався їх маєтковим господарством. Брак історичних джерел господарсько-фінансового характеру про розвиток цих маєтків вимагає їх дослідження через приватно-правові документи [1]. Одним із таких джерел є духовні заповіти власників. В них зафіксовані основні економічні, духовні, соціальні та політичні здобутки конкретної особистості як результат її життєвої діяльності.

Козацький маєтковий розвиток мав три етапи: формування, функціонування та дроблення. Зупинимось детальніше на третьому етапі – дробленні. Поділ маєтків приводив до дроблення як соціально-економічного характеру, так і до зміни в біосоціальному і духовному світі старшин і їх нащадків.

Право складати заповіт належало кожній людині крім неповнолітніх, психічно хворих, глухих, німих, сліпих від народження, марнотратників, засуджених за злочин до смерті, політичних злочинців, які тікали за кордон, невільників, монахів та ченців [2]. Позбавленими права спадкувати були євреї, відступники від християнської віри, марнотратники, п'яниці, позашлюбні діти, доньки, які вийшли заміж без згоди батьків [3].

Право передбачало дві підстави спадку – за законом і за заповітом. Спадкування за законом – це кровна спорідненість, спадкоємцями за законом вважалися природні (кровні), швагерські (свояцькі) та духовні (кумівство). Основними категоріями спадкового права «по крові» була отчизна, дідизна, материзна, бабизна та рід. При спадкуванні головною була чоловіча лінія.

У значній частині заповідних актів можна зустріти інформацію про майнові конфлікти, а також про суперечки майнового та немайнового характеру поміж родичами або сторонніми зацікавленими особами (найчастіше боржниками чи кредиторами). Ця інформація є різноплановою, оскільки зафіксовані в тестаментх протиріччя на момент складання документу перебували на різних стадіях розвитку. Інші конфлікти породжувалися самим укладанням заповіту і мали розвиток у майбутньому, наслідком цього могли стати оскарження духівниць та невиконання останньої волі заповідача.

Одним із завдань, які виконували тестаменти, було переважно, попередження суперечок між спадкоємцями. Як виключення маєтковий комплекс зберігав свою цілісність.

Прикладів такого цілісного збереження маєткового комплексу маємо достатньо. Наприклад, 16 квітня 1662 року був складений спільний заповіт «обивателів Переяславських» славетного шляхтича і козака полку Переяславського Івана Григоровича Бурмаки та його дружини – доньки полковника кропивненського – Євдокії Філонівни Джеджалії. Все своє майно вони заповіли Межигірському монастирю [4].

Зберігся оригінал тестаменту (23 квітня 1701) [5] Пелагеї Зарецької-Зенькович з Любеччини, яким вона відписала батьківське поле і сіножать хорунжому Омеляну Красковському, з умовою, щоб він її поховав [5].

За духовним заповітом значкового товариша Чернігівського полку «з давних лет» [6] Остапа Стефановича Башкирця 1728 р. після смерті його дружини Євдокії Мальцевич всі добра Башкирців у Сосниці протопоп чернігівський Григорій Максимович продав за 1500 карбованців судді полковому чернігівському Тимофію Сенюті, а гроші пішли на відновлення після пожежі Чернігівської соборної Спасо-Преображенської церкви [7].

Рідна сестра гетьманші Скоропадської та лубенського полковника Андрія Марковича протопопина лохвицька Марія Павлова Імшеницька, не маючи дітей, 2 червня 1741 р. зробила своїм спадкоємцем брата Андрія, якому вона заповіла маєтності, які були забрані генералом фон Вейзбахом, «а именно весь мой завод конный, волю выкормленные у дорогу Шлезскую, поверх того немало другого товару рогатого, пасека с пчелами, казаны винные и прочего заводу господарства немало же» [8].

У родинних паперах Скороп зберігся тестамент шляхтича гербу «Шелінга», бунчукового товариша (? – 1728 – 1741) з Стародубського полку [9] Григорія Дем'яновича Скоропи [10]. Заповідач відписав всі маєтності, млини, ґрунти та угіддя своїй дружині, доньці значного військового товариша Настасії Степанівни Ширай «чрез сорок лет со мною добропорядочное обхождение и в набытие наших добр труда» [10, с. 224], з тим щоб вона потім

розділила їх між синами Іваном та Павлом та видала заміж доньок «з отпавою по благоусмотрению своим и по могуществу приходячих со всех предписанных добр наших доходов» [10, с. 225].

У 1722 р. по своєму дядьку, козаку Березанської сотні Федору Івановичу Пилипенку (який помер бездітним) за умови догляду за його дружиною Пелагеєю отримав спадок значковий товариш [11] Яків Іванович Безбородько. До нього перейшли двір, садок, ставок з греблею, левада, 26 нив в с. Пилипчах та інше майно [12].

Бунчуковий товариш Семен Семенович Лизогуб тестаментом від 25 червня 1781 р. залишив свої маєтності доньці Тетяні, дружині Опанаса Дем'яновича Гоголя-Яновського [13, с. 106].

Сталою традицією заповітів був розподіл майна між членами родинами, який вів до дроблення.

1 квітня 1699 р. «остатню волю» виказав колишній сотник мглинський, значний військовий товариш [9, с. 31] Стародубського полку Іван Федорович Єсимонтовський. Суб'єктами розподілу його спадку виступали дружина Ірина Кузьмівна, донька Килина (дружина Андрія Шапченка), сини Опанас та Олексій [14].

1746 р. помер онук Івана Єсимонтовського бунчуковий товариш Михайло Олексійович Єсимонтовський. Перед смертю він заповів (через бездітність) своїй дружині Марині Григорівні Скорупі своє рухоме і нерухоме майно [15, с. 8]. 1 лютого 1765 р. вона написала тестамент, в якому своїми спадкоємцями назвала дев'ять осіб: брата Павла Скорупу (полкового обозного стародубського), племінників Івана, Володимира, Олександра та Петра (синів померлого брата бунчукового товариша Івана Скорупи [10, с. 248]), дядька Івана Степановича Ширая, сестру Пелагею, племінника свого чоловіка (військового канцеляриста) Івана Стефановича Єсимонтовського та писаря земського стародубського Степана Івановича Чернолузького [16].

В тестаменті значного військового товариша Григорія Михайловича Гамалії 16 листопада 1694 р. заповідач всі свої значні володіння залишив дружині Марії Василівні [17]. Вона ж, в свою чергу, склала заповіт 17 серпня 1716 р. та зробила спадкоємцями Київський Михайлівський монастир [18] та сина двоюрідного племінника Івана Михайловича Гамалію [19].

18 травня 1691 р. через хворобу склав тестамент колишній протопоп новгород-сіверський Лаврін Єлисейович Зеленецький, яким заповів свої рухомі і нерухомі добра, ґрунти, поля, двір, в якому мешкав дружині Євдокії Захарівні та сину Григорію по половині [20, с. 972]. Сину Григорію відписав «окоп, лежачий за Лодейною, ниву теж Комонскую над ровом Комонским» [20, с. 972]. Сестра заповідача Настасія Єлисейівна (дружина сотника новгородського Давида Трохимовича Пушкаренка) за заповітом брата вона отримала частину ґрунту з поля. Таким чином, маєтковий комплекс було розділено на 3 частини.

7 грудня 1692 р. в с. Курознів виказав останню волю шляхтич Ілля Іванович Рубець. Свої дідишні і отчизні добра, розділені з старшим братом Михайлом [9, с. 50] царськими листами та правами, він записав синам Юрію та Гнату [20, с. 974].

25 травня 1698 р. в Чернігові написав тестамент [21] шляхтич гербу «Погоня польська» [22], полковник чернігівський [23, с. 53] (1687–1698.9.08.) Яків Кіндратович Лизогуб. На час написання документу він був власником щонайменше 11 сел, сіножатей, лісів, озер, млинів, дворів, Конотопських добр, винниці, 3 шинків в Чернігові, 4 «отчин» [20, с. 977–978], які розділив на сім частин: між дружиною, сином Юхимом, 3 онуками (Андрієм, Яковом та Семеном), донькою Марією та племінницею Пелагеєю Іванівною Гладкою. П'ятьом донькам (Марії, Домні, Пелагеї та двом невідомого імені) батько не виділив ніяких маєтностей, а лише по 500 золотих. Також гроші заповів своєму брату Павлу, синам Григорія Барана, сестрі Якова Христині та братовій (доньці брата) Пелагеї Іванівні Гладкій. Худобу заповідач розпорядився розподілити між убогими «сродніками», які мешки в м. Гельмязові.

4 серпня 1699 р. за день до своєї смерті написав заповіт полковник лубенський Леонтій Назарович Свічка, з якого бачимо що він був власником щонайменше 15 садів, 22 лісів, 2 гребель, ґрунтів, городу на озерці, 3 хат, хуторів, гаїв, млинів, дворів, луки з березником Трохимівським, підданих в сс. Малютинцях і Антонівці [24]. Спадкоємцями його нерухомості стали дружина, троє синів, онук та Дмитро Котляр [20, с. 982], тобто, відбулося дроблення великого маєткового комплексу на 6 нерівноцінних частин.

9 березня 1701 р. сотник глиньський Лубенського полку Михайло Прокопович Жуковський склав заповіт, з якого дізнаємося що він був досить заможною людиною. До його маєткового комплексу входило 12 лісів з нивами, 3 гайки, 9 ланів, 2 садки, поруб, 3 ріллі, 2 огороди, млини, шинок, підварок, винниця, острів з греблею та садом, двір з садом та левадою, ґрунт з палацом, ставком, долинами, ріллями та лісом, став з млином та лісом, 2 хати, 2 луки, долина, комора, 7 нив, світлиця з садом та левадою. Все це майно Михайло Жуковський розподілив між двома синами, трьома доньками та чотирма онуками – на дев'ять частин. Дружина Гафія нічого не спадкувала, а мала жити разом з дітьми [24].

Через 18 років (7 травня 1719 р.) написав тестамент старший син Михайла Жуковського полковий суддя Лубенського полку (1714–1722) [20, с. 982] Андрій. З духівниці бачимо, що у його володінні було 7 дворів, 2 шинки, млини, 5 гаїв, 3 левади, ниви, рілля, винниця, солодовні, бровари, 2 підварки, кліті, 2 луки, 17 лісів, 5 ланів, 2 стави, 2 греблі, дворища, кут з левадою, 4 поля, долини, хутори, сади, 3 зруби, ґрунти. Порівнявши з тим, що він отримав від батька (3 двори, 7 лісів з нивами, 3 гайки, 4 лани, садок Шубовський, поруб до Погорільці, рілля, город в Подолі, два кола в млині на греблі міській Цимбаковській на р. Сулі, а третє коло в цьому ж млині отримав його молодший брат Опанас. Також спільно з братом мав володіти островом з греблею та садом, батьківським лісом Брагинець, двором за містом з садом та левадою, ґрунтом у Волошинівці з палацом, ставком, гайком, долинами, сіножатями, лісом Кошперовським), доходимо до висновку, що основну частину свого майна Андрій здобув сам протягом життя. Все це багатство полковий суддя розподілив на 8 частин – між своєю третьою дружиною, трьома синами, трьома доньками та своїм братом Опанасом [25]. Таким чином, дев'яту частку маєткового комплексу Михайла Жуковського було розділено на вісім часток.

Бунчуковий товариш Володимир Іванович Ракушка-Романовський заповів свої маєтності племіннику Максиму Турковському, двоюрідним сестрам Мотрі (попадді с. Овчинця), Ірині і Гафії, двоюрідному брату Парфену Филімоновичу і «сестрі» Євдокії Федорівні Підгурсковні Василієві Лисаневич, роздробивши їх на п'ять частин [26].

6 серпня 1703 р. в Шишаках через хворобу написав заповіт полковий суддя Миргородського полку Григорій Федорович Зарудний. Майже все своє майно заповів молодшому сину Мойсею, але й старші сини Іван та Петро отримали від батька спадок, хоча й не такий великий як їх брат [27]. В 1735 р. сини Івана та Петра розпочали судову справу, якою оскаржували достовірність заповіту свого діда Григорія Зарудного. Суд неправомірно вирішив розділити маєтності діда на рівні частини, але Яків Мойсейович цього не зробив [28].

24 травня 1705 р. склав заповіт Давид Трохимович Пушкаренко-Овсієнко колишній отаман городовий канівський, полковник канівський [29], сотник I полкової сотні, сотник новгородський, суддя полковий стародубський. За його тестаментом все майно перейшло до дружини Настасії Єлисеївні Зеленецької та доньки Мотрі.

13 травня 1724 р. значковий товариш Стародубського полку Василь Матвійович Журман в с. Гарцеві склав дуже детальний тестамент, в якому навів перелік приданого, яке він отримав за своєю дружиною – донькою сотника почепського Єфросинією Іванівною Губциць, вказав осіб, яким заборгував, перерахував всі маєтності свого діда – полкового обозного стародубського Дмитра Журмана, розповів про його життєвий шлях, життя його другої дружини (Марії Д'ячихи), а також про свої з нею суперечки стосовно власності діда. Своім заповітом залишив дружині та малолітньому сину Іллі с. Задубіння з підданими і з усіма угіддями та млином-вишняком; двір в с. Гарцево з ¼ ґрунта пашенного і сіножатного, а під двором ¼ частину млина на Росусі; загін на Росусі; двір шинковий з городом, який купив на гроші дружини; казан горілчаний з трубами, посуд; худобу [30, с. 106]. Вдова заповідача вдруге вийшла заміж за значкового товариша Івана Семеновича Лашкевича (Тищенка), з нею до родини Лашкевичів перейшло 12 дворів у с. Гарцеві [31].

1691 р. склав заповіт представник однієї з найбагатших* і найвпливовіших родин Гетьманщини, представники якої протягом більш ніж сто років займали полкові [32] і генеральні уряди, син запорізького гетьмана, колишній полковник переяславський, значний військовий товариш Федір Іванович Сулима [9, с. 52]. Майно розподілив на 3 частини: дружині Марії, сину Яну (Івану) та онуку Дмитру Максимовичову – коня [33]. Три ж доньки, які на той час були вже заміжні не мали ніяких прав на добра.

* Про їх майнові суперечки див: Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К., 2004. – С. 25 – 30.

В останній день січня 1728 р. в родовому маєтку в с. Сулиминцях склала заповітний акт невістка Федора Сулими, вдова генерального хорунжого, який 6 років поспіль поєднував свій уряд з керівництвом Переяславського полком [34] Івана Федоровича Сулими (?–1721), донька переяславського полковника Марія Леонтіївна Полуботок. Свої чималі статки вона розділила на вісім частин, поділивши його між трьома своїми синами (Іваном, Степаном та Семеном) та п'ятьма онуками (чотирма донькам померлого старшого сина Федора – Ганною, Настасією, Уляною та Оленою, та сином померлого сина Самійла Матвієм). Також відписала своїй меншій доньці Марфі Тарасовичовій худобу, іншим донькам (Настасії, Євдокії, Ганні) не заповіла нічого, а вказала не те, що вони раніше вже все отримали [10, с. 50]. Слід додати, що син заповідачки Іван [9, с. 138] помер у 1736 р., через 3 роки його вдова Ірина Мойсеївна скаржилась на порушення тестаменту покійного чоловіка її діверем полковим обозним переяславським Семеном Сулимою [35].

26 квітня 1766 р. склав черговий тестамент (попередній був написаний у 1737 р.) син генерального хорунжого, полковник переяславський Семен Іванович Сулима, яким усі свої рухомі та нерухомі маєтності [36, с. 50-53] заповів дружині Парасці Василівні Савич [37], доньці лубенського полковника. Його дружина, в свою чергу, мала поділити маєтності між дітьми.

18 вересня 1750 р. «при старости лет своїх» в містечку Богодухові склала заповіт донька генерального хорунжого Івана Сулими Євдокія, в першому шлюбі була дружиною бунчукового товариша Григорія Івановича Черняка, а в другому – бригадира Данила Юрійовича Опочиніна. Це була досить забезпечена жінка, яка володіла частиною майна батька та двох чоловіків. Своім спадкоємцем назвала брата полковника Семена Івановича Сулиму, якому вона заповіла слобідку Данилівку та хутір Полуозерівський в Полтавському полку з умовою, щоб він їх продав, а кошти віддав на спомин її душі в дівочий Пушкарівський монастир, також зобов'язала його віддати племінникам – бригадиру Григорію Васильовичу Осипову з дружиною Євдокією Семенівною та бунчуковому товаришу Лубенського полку Андрію Івановичу Новицькому з дружиною Марією Семенівною одяг, посуд, деяку худобу, коштовні прикраси, донькам брата Семена Пелагеї – коштовності, а Марії (яка при ній мешкала й виховувалася) – коштовності, гроші, хутрянні вироби [37, с. 63-66].

1 січня 1731 р. виказала свою останню волю Марія Іванівна, донька полковника компанійського Лисиці, вдова сотника городиського Андрія Стаховича [38]. В тестаменті вона визначила «имение мое в недвижимых добрах покойним мужем моим и мною чрез куплю и заслуги его набитое и от моих родителей оставшееся детямъ моим» [39]. Старший син Андрій після смерті матері отримав с. Андріївку, двір та шинок в м. Седневі, млин на р. Снові під Седновом в одне коло, ріллю, сіножать з гаями, шинок в Мені, який побудував своїм коштом, шинок куплений в с. Мошонці та «отчину» під слободою Беревинами Городиської сотні, «отчину» Дроздовицьку, половину с. Пекарі Красноколядинської сотні Прилуцького полку, яке отримала заповідачка від свого батька, млинок – вешняк в Пекарях, збудований Андрієм власним коштом, половину с. Родинець Ромненської сотні Лубенського полку з греблею на р. Ромі з хут. Тютюнним, левадами й лісами, частину в млині ординському з шинком, пушу кусенівську. Молодший син Григорій отримував двір жилий в Городні з винницею, під сусідські двори з городами, шинок на ринку, поле, дуброви, сінокоси, млин під Городнею на р. Городні в 3 кола (2 мучних, а третє ступне) з будівлею, комору торгу на ринку в Городні, с. Кусей в Городницькій сотні з лісами, борами й дібровами, там же млин – вешняк в 2 кола (1 мучне, а 1 ступне), двір Товаровськи з ґрунтом в с. Переписі Городницької сотні, половину с. Пекарі, с. Родинець з слободкою, млинами та степами, слобідку Савинку з степом над рудкою Ромном в степу пекаревському в полку Прилуцькому. Обом синам по половині вона залишила плец з полем та сіножатями в с. Митченках Батуринської сотні Ніжинського полку (володіти разом з її швагром). Зятю Стефану Шубі, чоловіку доньки Марії, з дітьми заповіла с. Бирилівку. Зятю Самійлу Холодовичу, чоловіку її доньки Ганни, підтвердила с. Хоробрічі з двором, яке відійшло до них як посаг [40]. Млин біля с. Бирилівки заповіла обом донькам з зятями та онуками [41]. Таким чином, Марія Іванівна Лисиця розділила чималий маєтковий комплекс на шість частин.

6 квітня 1738 р. вдова пирятинського протопопа Максима Губки Марія склала заповіт, з якого дізнаємося, що чоловік заповів свої ґрунти їй. Вона ж, поділивши майно на 2 частини, передала їх своїм двом синам – Іллі та Єлисею [42].

Відомий тестамент від 14 лютого 1747 р. Олени Іванівни Ярмолківни [43], дружини сотника борзнянського Тараса Тарасовича Забіли. Олена Іванівна отримала всі батьківські володіння (її батько Іван Ярмолаєвич помер ран. 1718, а мати – 1707 р. Батько заповів частину майна Максаківському монастирю) [44]. Своїми спадкоємцями заповідачка назвала онуку Параску Часник та правнуків – дітей померлої онуки Ганни Демидовської, сотникової батуринської. Якому Демидовському вона залишила двір в Борзні (де сама мешкала) з усіма будівлями й поле, комори в московському ряду, ставок в Миколаївці, ½ млина старого в 2 кола на миколаївській греблі, ½ хутора за Ховмами з лісом та сіножаттю, Парасці Часниковій – двір шинковий в Борзні, город з солодовнею на новому місці, хутір в с. Красилівці з полем та сіножатями, млин на миколаївській греблі, ½ млина старого в 2 кола на миколаївській греблі, 1/2 хутора за Ховмами з хатою, лісом та сіножаттю, бровар в с. Миколаївці. Одяг, посуд та інше рухоме майно – по половині онуці Парасці Часниковій та правнучці Катерині Демидовській. Катерині залишила ще 50 карбованців. Синам своєї померлої доньки Ганни Іванівни Владимирської Василю та Миколі заповідачка нічого не залишила, мотивуючи це тим, що їх батько Іван багато чого отримав в придане та силою захопив у Олени Іванівни рілля та все марно витратив [45].

1748 р. склав духівницю учасник кизикерменського походу 1695–1697 рр., значний військовий товариш Чернігівського полку (?–1709–1710), сотник березненський (1723–1728), генеральний осавул (1728–1741), генеральний суддя (1741 – 1751) Федір Іванович Лисенко. З цього документу ми дізнаємося, що він був одружений двічі, й мав чотирнадцять дітей – сім синів та сім доньок: від 1-го шлюбу чотирьох синів (Івана, Якіма, Федора, Трохима) та п'ятьох доньок (Гафію, Настасію, Ганну, Тетяну, Марфу), які на момент складання заповіту були вже заміжні. Від 2-го шлюбу – трьох синів (Йосипа, Олександра, Степана) та двох доньок (Уляну та Катерину), ще не заміжніх. Ще за своє життя Федір Лисенко розпочав розподіл свого чималого маєткового комплексу (до якого входили с. Дягове, с. Кліщинці, с. Осмаки, поля, сінокоси, млини, городи, ліси, сади, пасіки, гаї, лан курчинський, 5 сіножатей (на блистовському лузі, бруштинівську, нагуршевську, іжкенецьку, у Поромного), щонайменше 4 шинки (в сс. Киселівці, Данилівці, в м. Мені), винокурня в с. Олександрівці, місце спадкове курчинське в м. Мені, пляц в м. Мені, двори (в с. Куковичах, м. Мені, с. Бондарівці, с. Олександрівці, с. Данилівці, с. Осмаках, с. Блистові), 2 хутора (в с. Блистові, с. Куковичах), 10 дворів підданих в с. Красилівці, 60 дворів підданих в с. Галицьке, худоба): він виділив сину Якому двір в Куковичах, 20 років той користувався підданими в Киселівці, доньці Ганні – 2 дворища з хатами й городами в с. Бондарівці. Гафії – шинок та городи в Мені. Настасії – шинковий двір курчинський в м. Мені, інших доньок від 1-го шлюбу батько також наділив приданим. Своім тестаментом Федір Іванович розподілив майно між своєю другою дружиною, синами та донькою від першого шлюбу, тобто на дев'ять частин [46]. Можемо зробити висновок, що врешті решт маєтковий комплекс Федора Івановича Лисенка, після смерті його другої дружини Єфросинії Опанасівни (яка ще у 1771 р. була жива) [36, с. 41], був розділений між усіма його чотирнадцятьма дітьми.

15 жовтня 1707 р. «достигнув лет, старостию преклонных склав заповіт військовий товариш Матвій Данилович Немирович-Данченко», в ньому ґрунт Бранівщицзну він заповів усім синам порівну. На той час з чотирьох його синів живими були троє (Семен, Пилип та Іван), а четвертий – Микита – загинув під Биховом у 1707 р.) [47, с. 630]. Крім того, Семен отримав двір «веде Рубцова млива», Пилип – урочище Брод (займище млинове на броду Істровському), Іван – млинок з 2 підданими і хутором в с. Чубковичах над р. Істровкою.

У 1707 р. перед виходом у похід склав заповіт значковий товариш Микита Матвійович Немирович-Данченко, за яким своє майно розділив на чотири частини (синам Гнату, Григорію та Івану й брату своєму Семену) [47, с. 631]. Його син Григорій заповів свою частку батьківського спадку сестрі Ганні (дружині значкового товариша Федора Георгійовича Косовича), внаслідок чого вона отримала двір в Стародубі [47, с. 639].

У 1735 р. склав тестамент ще один син Матвія Даниловича другий полковий осавул стародубський Пилип Немирович-Данченко. Його спадкоємцями стали сини Степан, Іван, Петро та ще не заміжні доньки Мотря, Єфросинія та Євфимія [47, с. 640-641].

9 листопада 1710 р. зробив духовний «запис» полковник гадяцький, майбутній генеральний суддя (1715 – 1725) Іван Чорниш [48], який мав значні володіння, набуті як через гетьманські надання, так і шляхом скуповування [49]. Більшість свого майна він заповідав другій дружині та їх майбутнім дітям, а своїм синам від першого шлюбу – лише чверть [50]. На

.....
час складання документу у нього було лише двоє дітей, а на час смерті (30 грудня 1728 р.) – восьмеро: п'ятеро синів та три доньки. Таким чином, маєтковий комплекс мав ділитися на 9 частин. У 1730 р. в ГВС розглядалася справа про розподіл його маєтностей між синами від першого шлюбу та дружиною [52, с. 216]. Розгляд справи затягнувся на довгі 5 років, протягом яких помер один з синів від попереднього шлюбу. Після розподілу до сина Івана (від першого шлюбу) перейшло с. Борки, а вдова з дітьми отримали с. Мітченки, київський двір, рухоме майно та гроші. Будучи у віці 53 років, 31 травня 1743 р. виказала свою останню волю вдова заповідача Євдокія Костянтинівна Чарниш, уроджена Голуб [51]. Своїми спадкоємцями вона назвала лише сина Якова, доньку Ганну та доньок її пасинка Івана. Додамо, що до часу написання нею тестаменту інші діти через слабкість здоров'я вже померли, а чому мати не згадала у своєму заповіті доньку Олену залишається не з'ясованим. 27 грудня 1745 р. «остатню волю» виказав Яків Іванович Чарниш. Він заповів сс. Подолов, Мітченки та інше майно своїй вагітній дружині Марфі Степанівні Ширай та майбутні дитині за умови, що Марфа більше не вийде заміж, а якщо це станеться – то все майно мало перейти до дитини. Якщо ж дитина помре – спадкоємцем ставав найближчий родич [52, с. 221]. В кінцевому результаті все майно перейшло до його доньки Ганни, бо у 1747 р. Марфа Ширай вдруге вийшла заміж за Михайла Васильовича Скоропадського. Донька Івана Чарниша Ганна Андрієва Войцехович склала тестамент через хворобу [53] 1 травня 1744 р. Вона заповіла чоловіку та малолітнім синам Олексію й Володимирі майно, яке перейшло до неї від покійних батьків: млин в 8 каменів на р. Сеймі в м. Нових Млинах та ще один камінь на тій самій річці під м. Батурином, а також усі двори, плечи, сади й угіддя [10, с. 279]. На випадок смерті синів, усе майно мало перейти до чоловіка.

Ганна Ничипорівна Калениченко, дружина міщанина чернігівського Сави Федосенка, інокія дівочого П'ятиницького монастиря Афанасія складала заповіт двічі: 8 травня 1719 р. та 11 тавня 1728 р. За останнім вона розподілила майно між двома синами: Іван отримав двір, будинок та шинковий двір в Любечі, ґрунти в сс. Новосюлках, Кротині, Полуботках, Сядричах, Седневі, Пищиках, Півцях, 2 двори в Чернігові, ½ млина на р. Стрижні в с. Полуботках та частину сядрицького бору, Корнило – двір та ґрунти в с. Мосанах, ґрунти в Чернігові й Котах, частину сядрицького бору [54, с. 465].

1 червня 1732 р. виказала останню волю донька протопопа воронізького та крелевецького Марина Дементіївна Маковська, дружина бунчукового товариша Федора Олександровича Чуйкевича. Як єдиній дитині в родині до неї перейшли всі маєтності її батька, які вона, в свою чергу, розділила на шість частин – чоловіку та п'ятьом дітям (Івану, Йосипу, Михайлу, Пелагеї, Ганні) [55, с. 49].

26 серпня 1757 р. абшитований військовий товариш Тимофій Васильович Лишень розподілив свій маєтковий комплекс на сім частин. Спадкоємцями стали його чотири сини (Федір, Мойсей, Андрій, Прокіп) та три онуки (Степан Трощинський та Петро й Гаврило Тарасевичі) [56].

Степан Михайлович Миклашевський написав заповіт 11 лютого 1750 р. Свій чималий статок він розділив на п'ять частин – між дружиною та чотирма синами [57]. Молодший син Михайло у вересні 1774 р. все своє майно, не маючи дітей, записав дружині.

Полковий обозний лубенський Павло Васильович Мартос в липні 1741 р. склав заповіт, за яким розподілив своє майно на п'ять частин. Його спадкоємцями стали дружина Ірина Федорівна Хоруженко, син Михайло, доньки Марія та Пелагея, онук Іван Васильович. 14 лютого 1745 р. Павло Васильович Мартос доповнив свій перший заповіт й виділив додаткові маєтності сину та онуку [47, с. 435].

Донька сотника опішнянського Гадяцького полку Феодосія Романівна Корицька, вдова військового товариша Григорія Опанасовича Покорського (який ще перед 1764 р. склав духівницю й заповів їй все своє майно) [53, с. 104] своїм заповітом від 1769 р. розділила між чотирма синами (Петром, Павлом, Данилом та Яковом) «третюю часть двора дедовского Яцковского, третюю часть млина, под тем же двором найду чогось, и мужиков в селе Яцковичах (ея часть), верхнюю мелницу на р. Вабле, двор Выстриковский з винокурнею, з мужиками, их дворами, в д. Выстрикове имеючимись, село Белогорщи з мужиками, тамо жиючими, з новостроячимся двориком и винокурнею, огородами, пихотними ґрунтами и покосами, лесом, бортним и оглядным деревом и з займами млиновими на р. Шкловке, на р. Белогорщи, на р. Кужелевке и на ручаях Оболонском и Перевиском и слободку Будиловку, купленный футор у попovichа белогорщанского Ивана Сведерского при р. Пелионки» [58].

Були випадки, коли батьки позбавляли спадку когось із своїх дітей. Це відбувалося через те, що вони давали для цього підстави своєю поведінкою. Так, вдова значкового товариша в Любецькій сотні [59] Григорія Пушкаря-Решинського (? – ран. 1743) Євдокія Киприянівна все своє майно заповіла доньці Євдокії з зятем Гаврилом, дітям і дружині сина Івана, а самого сина спадку позбавила, тому що він «здоровье мое лишил и худобы моей много потерял» [60].

В заповіті від 4 серпня 1747 р. полкового осавула прилуцького Михайла Федоровича Мовчана зазначено, що все майно переходить в рівних частинах його доньці Марії та онукам Андрію і Івану Дем'яновичам Мазаракіям [61]. Ще одному онуку «Григорию ничего не определено, потому что он Григорий так из малых лет при мне находясь обыкновенной сыновинной чести мне не отдавал, приказов моих и наставлений ослушался и в такое развращение пришел же похищая jakie набув вещи з дому моего и деньги. Пропопывал и попроигрывал в карты... Я в некоторых шинках заплатил за его напой денег немало» [62].

Козак чернігівський Корнило Савич своїм заповітом розділив свій маєтковий комплекс між двома молодшими синами Іваном й Климом, а старшого Василя батько позбавив спадку через «продерзости, непостоянство» [54, с. 465].

10 січня 1773 р. виказав останню волю бунчуковий товариш Михайло Павлович Мартос. Своїми спадкоємцями він зробив дружину Євдокію Антонівну, сина Івана та доньку Ганну. Сина ж Федора він залишив без спадку за те, що жив не в «страсе Божієм», а лише «упражнялся» в «ученіи некотором аптекарском» та «поступал во всем «атеически»» [47, с. 437].

22 лютого 1724 р. в Чернігові склала тестамент інокія дівочого П'ятницького Чернігівського монастиря [63] Єфросинія, вдова генерального бунчужного за гетьмана Дем'яна Ігнатовича Лукаша Заборовського, а в другому шлюбі – дружина полкового судді чернігівського Юрія Затиркевича, який у 1707 р. прийняв постриг під іменем Гедеона в Троїцькому Ільїнському монастирі. Від двох шлюбів вона мала чотирьох доньок, троє з яких отримали спадок від матері, а четверта була позбавлена спадку через те, що у 1723 р. мати дала їй тисячу золотих, а та їх витратила не відомо на що [64]. Також спадкоємцями стали її онуки. Окремо заповідачка відписала маєтності на 3 чернігівські церкви (Старотроїцьку Іллінську, Стяроп'ятницьку, а також на чернігівську кафедру).

Згідно заповітів типовим був перехід рухомого і нерухомого майна до кровних родичів: синів, доньок, дружин, онуків, як виключення – до сестер (заповіт Л.С.Зеленецького), братів (заповіт М.М.Імшеницької) та племінників (духівниця Ф.І.Пилипенка). Головними претендентами на спадок були продовжувачі роду по чоловічій лінії – тобто, сини. Як правило, до них переходила значна частка майна. Заміжні доньки в заповітах не мали претендувати на майно через те, що їхня частка виділялася їм в придане (тестамент Ф.І.Сулими). Заповідачі – чоловіки в своїх духівницях іноді вказували на те, що все майно переходить до дітей, а їх мати не успадковувала нічого, а мала мешкати разом з дітьми (заповіт М.П.Жуковського), іноді обумовлювали умову переходу частки майна до своїх дружин – якщо вони більше не вийдуть заміж. У виявлених тестаменах випадків заповідання майна своякам поки що виявити не вдалося, Привертає увагу той факт, що іноді худобу та одяг передавали в спадок слугам.

Існувала практика перепису свого майна на церкви (заповіт М.Ф.Корницької) [65], монастирі (духівниця І.Г.Бурмаки та його дружини). Крім того, здійснювалося надання священикам та вищим посадовцям (заповіт П.Зарецької-Зенькович).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я.С. Историчне джерелознавство. Підручник. – К., 2002. – С. 357; Мицик Ю.А. Писемні джерела з історії українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. –К., 2007. – Т. 2. – С. 544–545.
2. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К., 1997. – С. 216.
3. Бойко І.Й. Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743. Автореф. дис... канд. юрид. н. 12.00.01. – Львів, 1999. – С. 14.
4. ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 36; ІР НБУ. – Ф. XIV. – № 5396. – Арк. 2.
5. ІР НБУ. – Ф. I. – № 66145. – Арк. 1.
6. ІР НБУ. – Ф. I. – № 56235 – 56434. – Арк. 128.
7. ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 217
8. ІР НБУ. – Ф. I. – № 57489 – 57601. – Арк. 219 – 220.

Наукові записки

9. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Частина третя. Книга 1. Значне військове товариство. Бунчукове товариство. – К., 2008. – С. 135.
10. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей 17 – 18 вв.. – К., 1884. – С. 223 – 225.
11. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Частина третя. Книга 3. Значкове товариство. – К., 2008. – С. 8.
12. ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 93.
13. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 106.
14. ІР НБУ. – Ф. Лебедев. - № 515. – Арк. 456 – 457 зв.
15. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., Т. 2. – С. 8.
16. ІР НБУ. – Ф. І. – № 58810. – Арк 1 – 3.
17. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 33 – 33 зв.
18. ІР НБУ. – Ф. Петров. – № 216. – Арк. 25.
19. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 85 зв.
20. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. /Упорядник С. Павленко. – К., 2007. – С. 972.
20. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Упорядник С. Павленко. – К., 2007. – С. 974.
21. Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (15.05.1698 р.) // Пам'ять століть. – 1996. – № 3. – С. 10 – 14.
22. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Родовід. – 1997. – Ч. 1 (15). – С.101.
23. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. Вид. 2. – К., 2005. – С. 53.
24. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 183.
25. ІР НБУ. – Ф. І. - № 57489 – 57601. – Арк. 47 – 48 зв.
26. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 95 – 97 зв.
27. Ксензенко С. К истории рода Зарудных. Из семейного архива Скибинских // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава. – 1917. – вып. 15. – С. 80 – 81.
28. ЦДІАУК. – Ф. 83. – Оп. 3. – Спр. 18. – Арк. 1.
29. Акты ЮЗР. - Т. V. - С. 282.
30. Модзалевский В.Л. Два старинных духовных завещания // Историко-литературный сборник. Посвящается Л. И. Срезневскому (1891 – 1916). – Л., 1924. – С. 106.
31. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. – К., 1929. – С. 37.
- * Про їх майнові суперечки див: Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К., 2004. – С. 25 – 30.
32. Бойко І. Сулими на Переяславщині в кінці XVII та на початку XVIII в. // Історично-географічний збірник. – Т. 2. – К., 1928. – С. 11 – 22.
33. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка. XVII – XVIII в. – К., 1890. – С. 9.
34. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008. – С. 289.
35. ЦДІАУК. – Ф. X. – Спр. 11448. – Арк. 1.
36. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К., 2004. – С. 50 – 53.
37. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка. XVII – XVIII в. – К., 1890. – С. 108.
38. Див дет.: Кривошея В.В., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Василь Базилевич, Василь Лагода, Андрій Стахович // Гілея. – 2008. – Вип. 17. – С. 108 – 115.
39. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 173.
40. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1690. – Арк. 5.
41. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 175.
42. Стороженки. Фамильный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 377.
43. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 195 – 201.
44. ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 47, 176 зв., 177, 268.
45. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 199.
46. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. I. – Чернигов, 1866. – С. 105 – 116.
47. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 630.
48. Модзалевский В. Генеральный судья Черныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т. 84. – Март. – С. 315 – 347; Апрель. – С. 1 – 35; Май. – С. 193 – 230.
49. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. – С. 268, 269.
50. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 70 – 71.
51. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 229 – 231 зв.
52. Модзалевский В. Генеральный судья Черныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т. 84. – Май. – С. 221.
53. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 234.
54. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – С. 465.
55. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К. – Спб., 2004. – Т. V, вип. 4. – С. 49.

56. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 157, 159.
57. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. 3. Миклашевские // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 249 – 250.
58. Лазаревский А.М. Описание Старо Малороссии. Т. I. Полк Стародубский. – К., 1888. – С. 331 – 332.
59. ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 660 зв.
60. ІР НБУ. – Ф. I. – № 66093. – Арк. 1.
61. Див. детальніше: Кривошея О. Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт // Гілея. – 2008. – Вип. 11. – С. 118 – 122.
62. ІР НБУ. – Ф. I. – № 57489 – 57601. – Арк. 258 – 260 зв.
63. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18661. – Арк. 2.
64. ІР НБУ. – Ф. I. – № 57489 – 57601. – Арк. 125.
65. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. III. Полк Стародубский / Составил Н.Костантинович. – Чернигов, 1875. – С. 571 – 575.

Л.І. Шологон

**ЛІТЕРАТУРНЕ ТА НАУКОВЕ ЖИТТЯ ГАЛИЧНИНИ НА СТОРІНКАХ
ЧАСОПISУ «ЖИТЕ І СЛОВО» (1894 – 1897 РР.)**

Періодичні видання Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. приділяли чимало уваги як національно-культурним проблемам українців краю, так і розвитку літературного, театального та наукового життя. Серед галицьких україномовних часописів чимало літературно-публіцистичних журналів, де, окрім гострих статей, присвячених актуальним темам того часу, вміщено поезії та прозові твори видатних літераторів Галичини, Буковини та Наддніпрянщини, цікаві розвідки етнографічного та історичного характеру, повідомлення про вихід у світ нових художніх та наукових видань тощо.

Слід зазначити, що, незважаючи на чималу кількість вищевказаних видань, далеко не всі відзначилися належним підбором матеріалу та редагуванням. Проте високий фаховий рівень та прогресивні погляди видавців того чи іншого журналу на розвиток українського національного руху були важливою передумовою для виходу у світ цікавих та інформаційно насичених часописів, які на сьогоднішній день є важливим джерелом для дослідників, що цікавляться національно-культурним життям краю.

Одним з таких видань став журнал «Жите і слово», який виходив у світ завдяки зусиллям Івана Франка та його дружини Ольги. Проблематика часопису та його фаховий рівень зацікавили багатьох дослідників. Серед них радянський науковець М. Бернштейн [1], український діаспорний дослідник А. Животко [2], сучасні науковці М. Романюк, М. Галушко [3] та інші, які в узагальнюючих працях з історії української преси розкрили окремі аспекти обраної теми.

Метою статті є аналіз змісту вищевказаного періодичного видання та низки інших джерел, щоб проаналізувати причини виходу у світ часопису «Жите і слово», основні засади редакційної політики, видання та розповсюдження журналу, висвітлення на його сторінках літературного та наукового життя Галичини кінця ХІХ ст.

Серед епістолярної спадщини І.Франка чимало цікавої інформації, що розкриває працю видатного українського літератора над випуском нового часопису. 7 жовтня 1893 р. він писав до Агатангела Кримського, що йому вдалося знайти чоловіка, що профінансує видання нового літературно-наукового журналу. За задумом І.Франка, щороку планувалося видавати 6 томів, тобто що за два місяці об'ємом в десять друкованих аркушів кожен, де будуть вміщені художні та поетичні твори, літературно-критичні статті, етнографічні дослідження як оригінальні, так і переклади. Також в листі Івана Яковича знаходимо наступні рядки: «Звісно, з українців я Вас першого запрошую до співробітництва як у відділі белетристики, так і в відділі наукової роботи» [4, с. 421]. Також співпраця була запропонована таким видатним постатям українського національного руху, як Леся Українка, Олена Пчілка, Михайло Драгоманов, Федір Вовк тощо.

Слід зазначити, що саме А. Кримського І. Франко просив надіслати життєпис М. Драгоманова та бібліографію творів відомого громадсько-політичного діяча, які згодом були вміщені разом з портретом в книзі першій за 1894 р. під рубрикою «Сучасні діячі слов'янської науки і літератури», де редактор зазначив про нього наступне: «Розпочинаємо чоловіком, ім'я котрого повинно бути знайоме і дороге кожному Русинові-Українцеві без

огляду на те, чи він згоджується з усіма поглядами его обширної і многоплідної діяльності» [5, с. 148].

Також у першому випуску часопису «Жите і слово» були опубліковані повість «Основи суспільності», вірш «З подорожніх заміток» та перекладені з чеської «Тиропольські елегії Карла Гавлічка-Боровського» І.Франка, віршоване оповідання «Новик» Осипа Маковоя, поезію Уляни Кравченко «Жите і слово», «Пісню про Роланда» (переклав з французької Василь Щурат). З праць наукового характеру вмістили «Матеріали до історії віршів українських», «Старі хартії вільності. (Історичні начерки)» М. Драгоманова, «Сліди впливу В. Жуковського в поезіях Б. Залеського» Олександра Колесси, «До історії галицько-руського селянства» М. Зубрицького [5, с. 157].

На наш погляд, досить цікавою і не зовсім традиційною для галицької преси того часу була розвідка «Будда і Буддизм» Леона Лера, котру з французької переклав І. Франко. З приводу її публікації редакція зазначила, що прагне познайомити своїх читачів з результатами найновіших європейських досліджень з історії релігії, оскільки: «наука та, між другими студіями надлюдкістю, займає дуже видне місце в освічених краях, так і через те, що й для практичного життя важна справа про роль, яку грала і грає релігія в громаді» [6, с. 75].

Проте на особливу увагу заслуговує археографічна праця, яку розпочала редакція вже з першого випуску «Жите і слова», оскільки вмістили рубрики «Із переписки наших літературних і політичних діячів» (друкували епістолярну спадщину відомих політиків та літераторів, журналістів), «Із уст народу» (вмістили неопублікований фольклорний матеріал), «Із старих рукописів» (публікувалися пам'ятки релігійної літератури). У передмовях до вищевказаних тематичних добірок головний редактор намагався переконати читачів у необхідності надсилати важливі рукописи з домашніх архівів до часопису «Жите і слово».

Щодо листування відомих громадсько-політичних діячів, то І. Франко звернув увагою на його цінність і висловив стурбованість тим, що «публікація того рода жерел у нас доси ледве почата; ще більший жаль, що самі ті жерела через різні лихі обставини переважно позатрачувалися або й зовсім понижені» [7, с. 116]. Незважаючи на це, вже в першому номері журналу надрукували листи Ю. Федьковича до учнівської громади Станіслава (1866–1868 рр.), В. Шашкевича до В. Навроцького та інші.

У рубриках «Із старих рукописів» та «Із уст народу» були вміщені апокрифи, народні пісні та легенди, записані І.Франком. З приводу усної народної творчості він звернувся до читачів з проханням: «Всіх прихильників народної словесності, котрі або мають можливість записувати з уст народу, або мають в руках збірки творів нашої усної словесності, просимо дуже присилати нам свої записи для використання» [8, с. 140].

Окрім цього, в часописі «Жите і слово», як і інших галицьких періодичних виданнях, були рубрики «Критика і бібліографія» та «Нові книжки», які відзначалися неабиякою змістовністю.

Отже, ознайомлення із першим випуском журналу дозволяє стверджувати про його високий рівень, що був зумовлений ретельним підбором літературних творів, різноплановими науковими розвідками, публікацією цінного джерельного матеріалу і спробою залучити до археографічної праці своїх читачів. Великою мірою цьому сприяло те, що переважна більшість статей, вміщених на сторінках першого номеру «Жите і слова», вийшла з-під пера видатного українського письменника, непересічного науковця та головного редактора журналу.

Українські науковці та літератори як Галичини так і Наддніпрянщини схвально оцінили вихід у світ періодичного видання за редакцією І.Франка. Це дозволило йому в одному з листів до А. Кримського написати: «Перша книжка «Житя і слова» зробила у нас добре враження, про неї заговорили і в пресі, і в приватних кружках, та пренумерата (передплата – Л.Ш) поки що йде слабо» [9, с. 446]. Слід зазначити, що до кінця 1894 р. журнал передплачувало 260 читачів, тоді як необхідно було 400 для відшкодування витрат на його видання. Він виходив у світ як завдяки благодійній підтримці, так і власним коштам І. Франка.

Редакція неофіційно розповсюджувала журнал також на території Наддніпрянської України. «Я до Росії посилаю «Жите і слово» тільки тим хто замовляє. Кладу цілий номер без обложки в конверт і рекомундою. Досі всі подоходили», – повідомляв Іван Якович М. Драгоманова [10, с. 468].

Переважна більшість літературних творів та наукових розвідок, вміщених в першому номері «Жите і слова», були не закінченими, і редакція продовжувала їх друкувати в наступних. Проте впродовж 1894 р. з'явилися й нові праці, зокрема, «Притча про чотири

персні» Лесі Українки, переклади праць В. Гюго та трагедії Софокла «Едіп Царь», зроблені відповідно Оленою Пчілкою та І. Франком. У рубриці «Із уст народа» опублікували зібрані Лесею Українкою купальські пісні. У передмові до них письменниця зазначила: «При записуванні пісень і мотивів я хотіла як можна більше наблизитися до фонографічної достовірності, щоб удати як найвірніше всі найдрібніші одміни вимови і всі модуляції мотиву, бо вважаю се ідеалом усякого збірача устних народних матеріалів» [11, с. 454].

Серед наукових праць заслуговують особливої уваги наступні: «Із фольклорного руху в Західній Європі» Л. Василевського, «Про Румянцевський музей у Москві» А. Кримського тощо. Остання з них була написана на прохання І. Франка, оскільки в Галичині, за винятком декількох вчених, не були знайомі з історією, бібліотекою та рукописами музею. Враховуючи величезні наукові фонди бібліотеки, А. Кримський зосередив увагу лише на документах, що містять інформацію з історії України та давньоруської літератури [12, с. 402].

У рубриці «Сучасні діячі слов'янської науки і літератури» у книзі другій за 1894 р. опублікували змістовну статтю про російського дослідника-славіста Миколу Савовича Тихонравова. Окрім неї тут вмістили «Поправки до біографії М. Драгоманова» [13, с. 277]. Це було зумовлено тим, що видатний вчений і громадський діяч, прочитавши свій життєпис у попередньому номері журналу, залишився не зовсім ним задоволений, оскільки, як він вважав, редакція, публікуючи його, користувалася неавтентичними джерелами, тому написав поправки, які й опублікували в журналі.

З опублікованих джерел у 1894 р. варто звернути увагу на щоденник Володимира Навроцького (1869–1870 рр.), що з'явився в книзі шостій. Також тут вмістили «Запросини до передплати» на наступний 1895 р., де редактори повідомляли про зміст періодичного видання, яке планувало й надалі знайомити читачів з найкращими літературними й науковими працями та подавати їх в досить доступній формі, а також задекларували політичну незаангажованість часопису наступними словами: «Держачись з боку усяких політичних і партійних сварок, редакція бажає служити інтересам русько-української літератури і науки, вважаючи ті інтереси тотожними з поступом економічним та інтелектуальним широких мас народа, з розвитком серед них свободної сучасної думки» [14, с. 455].

Упродовж 1895 р. видавці «Жите і слова» дотримувалися вищевказаної програми. На сторінках журналу продовжували публікувати епістолярну спадщину відомих письменників та політичних діячів, некрологи, де повідомили про смерть М. Драгоманова та професора української мови та літератури Львівського університету Омеляна Огоновського, фольклорний матеріал та інші джерела, поезії та драматичні твори І. Франка, вірші Уляни Кравченко, П. Журби, переклади. Розвідки про російського літератора та публіциста Михайла Чернишевського та польську письменницю Елізу Ожешкову традиційно вмістили в тематичній добірці «Сучасні діячі слов'янської науки і літератури». Щодо нових наукових праць, то 1895 р. з'явилися «Знадоби до пізнання народних звичаїв та поглядів правних» Володимира Охримовича, статті про рукописи Степана Руданського та декілька розвідок під назвою «Історія та релігія Жидів» [15, с. 450].

Окрім цього, в книзі шостій за 1895 р. редактори пояснили, що останній номер вийшов у світ із запізненням не з їхньої вини, а лише через матеріальні труднощі. Також вони повідомили, що кошти на подальший вихід у світ часопису віднайшли завдяки благодійним внескам, проте журнал не буде залишатися поза політикою і майбутнє видання буде таким: «щоб воно не трапляючи свого дотеперішнього наукового характеру, розширило свої рамки також на справи політичні і провадило в дусі виложеної тут програми» [16, с. 487]. Щодо останньої, то редакція дала зрозуміти, що підтримує ідеї Української радикальної партії і планує змінити тематику видання, бо перестав виходити у світ часопис «Радикал» і вона прагне продовжити розпочату ним справу. Окрім цього, було зазначено наступне: «А що найважливішою справою для України здобути політичну волю, розуміючи її безусловно яко волю національну, краєву (областну), дезентралізаційну, а ніяк не вбачаючи єї в централізмі і обрусительстві, котрі все будуть нищити Україну – будемо в першій ряді давати місце таким статтям, в яких розбираються отсі питання з висшевказаного погляду» [16, с. 487].

Цим можна пояснити і те, що на сторінках раніше політично нейтрального часопису впродовж 1896 – 1897 рр. з'явилися рубрики «Політична хроніка», «Вісті з Росії» та окремі статті політичного характеру «Реалісти чи кар'єристи» (вміщено інформацію про міжпартійну боротьбу на Буковині), «Про російські воєнні порядки», «Хроніка соціальної боротьби в Європі», «До історії нової ери», «Хліборобські спілки в Україні», «Економічна безвикрутність

.....
благословенної Полтавщини», «Як я став казенним радикалом», «Український і галицький радикалізм» тощо.

Окрім них у журналі продовжували друкувати поезію в рубриці «Наш альбом», де з'явилися нові вірші І.Франка, Лесі Українки, П.Граба, Уляни Кравченко. Дещо менше місця, ніж в попередніх випусках «Життя і слова», було відведено для прозових та драматичних творів.

Головний редактор часопису не міг залишитися осторонь літературної критики і в одній з статей в рубриці «Наша белетристика» писав, що критик «мусить зробити те, до чого звичайний читач інколи буває неспосібний... те, що загал (або найосвіченіша, найвразливіша часть загалу) почуває він повинен висказати словами, обставити аргументами, підвести під якісь висші принципи, мову почуття перекласти на мову розумову» [17, с. 31].

Часопис продовжував інформувати читачів про новини літературного життя завдяки рубриці «Критика та бібліографія». Особливо цікавими були розвідки про видатного майстра пера Роберта Бернса, в передмові до яких редакція зазначила: «Отсю гарну статтю віденського вченого д-ра Карла Федерна, написану з нагоди сотих роковин смерти знаменитого шотландського мужика-співака подаємо в перекладі, додаючи до неї деякі наші переклади з Бернса» [18, с. 143].

Епістолярна спадщина відомих діячів середини XIX ст. була опублікована в рубриці «До історії 1848 року». Побачило світ на шпальтах журналу й листування М. Драгоманова, підготовлене до друку Михайлом Павликом.

Серед дописувачів журналу в 1896 р. з'явився Михайло Коцюбинський, який з розумінням і вдячністю прийняв пропозицію І. Франка про співпрацю. Останній писав до видатного письменника з Наддніпрянщини: «Щиро прошу Вас до співробітництва в «Житті і слові». Крім белетристики (коротких новелістичних творів), мені були б пожадні праці про просвіту, соціальний та громадський побут нашого народу, а надто критика літературна та дописи про біжучі факти» [19, с. 78].

В одному з листів до А. Кримського, що датується 24 березня 1896 р. І. Франко повідомляв про неабиякі фінансові труднощі, з якими зустрічалися видавці журналу, та про плани щодо зміни формату часопису. Іван Якович прагнув видавати «Життя і слово» щомісяця, виключити з нього не завжди високопрофесійні етнографічні та історичні матеріали, натомість публікувати якомога більше літературної критики та популярних розвідок з різних галузей знань. Оскільки такий формат часопису вимагав ретельного та кваліфікованого редагування, то для роботи в ньому І.Франко в черговий раз запрошував А. Кримського. Таким чином, незважаючи на те, що в журналі публікувалося впродовж 1896 і 1897 рр. чимало статей політичного характеру, пріоритетною для головного редактора була літературна та наукова тематика [20, с. 75].

Плідною залишалася співпраця часопису з Лесею Українкою, яка постійно надсилала свої літературні твори для «Життя і слова». У листі до Людмили Драгоманової в грудні 1896 р. вона писала: «Будьте ласкаві, перешліть мої вірші Франкові, в редакцію «Життя і слова», якщо він їх прийме, то нехай непримітно друкує за моїм підписом – я покладаю на се великі надії» [21, с. 360].

На сторінках журналу в 1896 – 1897 рр. розгорнулася й полеміка політичного характеру між Лесею Українкою та І. Франком. Її викликала стаття редактора часопису «З кінцем року». Поетеса, яка не погодилася з твердженнями І. Франка, надіслала до часопису розвідку, де виклала своє бачення проблеми. З цього приводу в листі до Івана Яковича в січні 1897 р. вона писала: «Передано мені, що ви хотіли б, аби стаття була взята назад. Не від мене залежить вимагати її друкування, але по власній волі я її назад не візьму. Всяку полеміку прошу направляти на мене, бо приймаю цілком на себе відповідальність за власні думки, виражені «по долгу совести и чести» [22, с. 509]. Слід зазначити, що стаття Лесі Українки «Не так ті вороги, як добрії люди», була опублікована в книзі шостій за 1897 р. і була спрямована проти тверджень Івана Франка про недоцільність участі українців у російському революційному русі. Згодом він назвав полемічні виступи власні і Лесі Українки «епізодом непорозуміння між своїми» [22, с. 510].

Варто звернути увагу на своєрідну верстку журналу, окремі тексти набирались іншим кеглем, ніж основний, використовувалися різні шрифти – напівжирний, курсив тощо. Окремі тексти в наукових статтях, листи друкувалися кирилицею, польською, німецькою, російською та іншими мовами [3, с. 587].

У червні 1897 р. «Житє і Слово» перестало виходити у світ. Про причини І. Франко повідомив в одному з листів до М. Грушевського: «Моє здоров'я сильно підкопано, і я попросту в розпуці, що з собою робити далі. Може б, Ви дали знати кому слід, що мій найширший намір є закінчити видання «Житє і слова» з кінцем сього року» [23, с. 92]. Не останню роль в цьому відіграли фінансові труднощі. Особливою увагою журнал користувався у молоді, натомість серед людей старшого покоління – значно меншою.

Проте вже в листопаді 1897 р. було прийнято рішення про видання з 1898 р. нового літературно-наукового часопису під назвою «Літературно-науковий вісник», головним редактором якого впродовж багатьох років, як вважають більшість дослідників, був І. Франко. На сторінках нового видання йому вдалося реалізувати багато нових творчих задумів.

Отже, журнал «Житє і слово», намагаючись підтримувати культурно-літературну й соціально-політичну незалежність українців та єдність українського народу, виступив попередником такого періодичного видання, як «Літературно-науковий вісник» [3, с. 586].

Леся Українка, яка радо прийняла від І. Франка пропозицію співпрацювати з новим літературно-науковим журналом писала: «Даремно гадаєте, що наш публіцистичний контрверс мав такий фатальний вплив на мої відносини до Вас. Я завжди вміла відрізнити публіцистику від приватних справ... Звістка про скасування «Житя і слова» була для мене сумна не тільки з загальних, але й особистих причин: зникло поле для моєї праці» [24, с. 411].

Отже, видання впродовж 1894–1897 рр. літературно-наукового часопису «Житє і слово» за редакцією видатного українського літератора та вченого – І.Я. Франка – було непересічною подією в житті українців Галичини кінця ХІХ ст. На його сторінках публікували найкращі твори української та світової літератури, глибокі наукові розвідки з різних галузей знань, етнографічний матеріал, епістолярну спадщину, щоденники видатних діячів української культури, цікаві публіцистичні твори. Однак високий фаховий рівень журналу не завжди знаходив значну підтримку серед масового читача, що негативно позначився на кількості передплатників і фінансовому становищі часопису «Житє і слово».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бернштейн М. Журналістика і критика // Історія української літератури: у 8 т. – К.: 1969. – Т. 4. – Кн. I: література 70 – 90-х рр. ХІХ ст. – С. 60 – 95.
2. Животко А. Історія української преси. – Мюнхен, 1989 – 90. – С. 139–140.
3. Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи Львова 1848 – 1939 рр.: історико-бібліографічне дослідження: у 3 т. – Т. 1. 1848 – 1900 рр. – Львів: Світ, 2001. – С. 580–587.
4. Франко І. Лист до А.Ю. Кримського. Львів, 7 жовтня 1893 р. // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. Листи (1886 – 1894). – С. 421–424.
5. Сучасні діячі слов'янської науки і літератури // Житє і слово. – 1894. – Кн. 1. – С. 148–150.
6. Будда і Буддизм // Там само. – С. 75 – 93.
7. Із переписки наших літературних і політичних діячів // Там само. – С. 116–124.
8. Із уст народа // Там само. – С. 140 – 145.
9. Франко І. Лист до А.Ю. Кримського. Львів, 12 січня 1894 р. // Франко І. Вказана праця. – С. 446 – 447.
10. Франко І. Лист до М.П. Драгоманова. Львів, 25 лютого 1894 р. // Франко І. Вказана праця. – С. 467 – 468.
11. Леся Українка. Із уст народа // Житє і слово. – 1894. – Кн. 2. – С. 454 – 461.
12. Кримський А. Про Румянцевський музей у Москві // Там само. – С. 402 – 417.
13. Драгоманов М. Поправки до біографії М. Драгоманова // Там само. – С. 277 – 280.
14. Запросини до передплати // Там само. – 1894. – Кн. 5. – С. 455.
15. Там само. – 1895. – Кн. 4. – 480 с.
16. Оповідка // Там само. – 1895. – Кн. 6. – С. 485 – 488.
17. Франко І. Наша белетристика // Там само. – 1896. – Кн. 1. – С. 31 – 33.
18. Роберт Бернс // Там само. – Кн. 2. – С. 143 – 147.
19. Франко І. Лист до М.М. Коцюбинського. Львів, 24 червня 1896 р. // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 50. Листи (1895 – 1916). – С. 78.
20. Франко І. Лист до А. Ю. Кримського. Львів, 24 березня 1896 р. // Там само. – С. 75 – 76.
21. Леся Українка. Лист до Л.М. Драгоманової. Київ, 19 грудня 1896 р. // Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах. Т. 10. Листи (1867 – 1897). – К.: 1978. – С. 359 – 360.
22. Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах. Т. 10. Листи (1867 – 1897). – К.: 1978. – 550 с.
23. Франко І. Лист до М. С. Грушевського. Львів, 23 вересня 1897 р. // Франко І. Вказана праця. – С. 92.
24. Леся Українка. Лист до І. Я. Франка. Ялта, 19 грудня 1897 р. // Леся Українка. Вказана праця. – С. 411– 412.

СУСПІЛЬНО-ГРОМАДСЬКА ПОЗИЦІЯ ПОДІЛЬСЬКОГО ДУХІВНИЦТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ПОДОЛЬСЬКИХ ЕПАРХИАЛЬНИХ ВЕДОМОСТЕЙ»)

Наукові дослідження суспільно-громадських та політичних орієнтирів українського парафіяльного духівництва в часи імперських реформ у вітчизняній історіографії мають славні традиції, започатковані такими визначними науковцями, як І. Франко [1], М. Грушевський [2], С. Єфремов [3], І. Власовський [4], Д. Дорошенко [5], Н. Полонська-Василенко [6], О. Лотоцький [7] та інші. У своїх працях вони відтворили механізми нівеляційної політики російського самодержавства, спрямованої на ліквідацію будь-яких проявів національних елементів у духовно-релігійному житті України, всебічно проаналізували тісний зв'язок кращих представників місцевого кліру з визвольними змаганнями українського народу. Варто зазначити, що більшість цих дослідників походили зі священницьких родин, були активними учасниками й організаторами українського визвольного руху й розділили його трагічну долю.

У радянській історичній літературі таке питання з ідеологічних причин висвітлювалося спотворено й однобічно. Ні про які справжні наукові пошуки в цій царині, як і в церковній історії загалом, не йшлося. Дослідження були поновлені в пострадянській незалежній Україні. Так М. Попова у статті «Православна церква та процес українського націотворення в третій чверті ХІХ ст.» проаналізувала розбіжність між позиціями світської національно свідомої інтелігенції й православного духівництва [8]. Її основною причиною авторка вважає перехід значної частини місцевих панотців на службу російській церкві під тиском самодержавної церковної політики. На нашу думку, даний факт є перебільшеним, до уваги не взято регіональні особливості релігійного життя українських епархій в той час, не використано свідчень очевидців та інших історичних джерел.

У праці Н. Шип «Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.) розкривається процес перетворення певних кіл духівництва в активного учасника антиукраїнських акцій [9]. Однак, як слушно зауважує дослідниця, визвольні ідеї знаходили широкий відгук серед священо- та церковнослужителів, більшість з них прихильно ставилися до українського руху, підтримували його, а то й виступали його організаторами.

Г. Надтонка [10], с. Гладкий [11], Л. Шаповал [12] охарактеризували широкий спектр соціальної активності парафіяльного кліру – від заходів, спрямованих на поліпшення пастирської діяльності, до участі в боротьбі за землю. Важливим є висновок Л. Шаповал про те, що духівництво в Україні було єдиною маєтною верствою, представники якої долучилися до цієї боротьби, а священнослужителі у свідомості селян не асоціювалися з образом класового ворога [12, с. 69].

У зазначених та інших наукових розвідках, присвячених церковній та світській вітчизняній історії, суспільно-громадська та політична позиція духівництва розглядається в загальноукраїнському масштабі, наводяться окремі приклади її вияву в різних українських епархіях. У наш час здійснюються спеціальні дослідження й на регіональному рівні.

Найґрунтовніше місце та роль подільського кліру в суспільно-політичному житті України в імперську добу дослідив авторитетний історик українського церковно-визвольного руху А. Зінченко. У своїх публіцистичних творах, підручниках, фундаментальних монографіях, зокрема у праці «Визволитися вірою», він відтворив масштабну картину національно-визвольного руху українського народу наприкінці ХVІІІ – на поч. ХХ ст., а в його контексті розкрив вищий прояв патріотичної активності нашого духівництва – боротьбу за автокефалію Української Православної Церкви на поч. ХХ ст. [13]. Автор широко використав місцевий краєзнавчий матеріал, в тому числі й публікації «Подольських епархиальних ведомостей» – офіційного друкованого органу місцевої єпископської кафедри, що виходив у 1862-1905 роках.

Численні матеріали, вміщені в офіційній та неофіційній частинах тижневика істотно урізноманітнюють джерельну базу церковної історії, надають їй регіонального колориту та допомагають з'ясувати істинну роль церкви в житті України.

Реформи, що проходили в той час в Російській державі, мали близький і безпосередній стосунок як до самого духівництва, так і до його пастирської діяльності. Найголовнішою з реформ була селянська, проголошена царським маніфестом 1861 року. Взамін довгоочікуваних землі й волі селяни отримали обтяжливі фінансові зобов'язання перед поміщиками. Україною прокотилася хвиля заворушень і бунтів. Особливо сильними вони були на Правобережжі, в

тому числі й на Поділлі, де ще жила пам'ять про гайдамаків, а ворожнеча між українським православним селянством і католицькою польською шляхтою посилювалася релігійно-національним гнітом. Самодержавство, використовуючи авторитет парафіяльних священників, перетворило церковні амвони на трибуну для втихомирення розбурханої хвилі народного невдоволення та проповіді соціальної покорі. Духівництво опинилося ніби між молотом і наковаленью: традиційний духовний зв'язок з селянством, підтримка його прагнень здобути землю, з одного боку, а з іншого – значна залежність від влади, необхідність виконання її керівних настанов. До того ж додавалися складні стосунки з місцевими поміщиками-поляками. Загнавши селян у боргову кабалу, вони не давали панотцям можливості проголошувати царський маніфест та розтлумачувати парафіянам його зміст.

Низка публікацій «Подольских епархиальных ведомостей» розкриває позицію рядового священства краю у тих складних суспільно-політичних обставинах, засвідчують його солідарність з інтересами народу. Так в посмертних спогадах про священника Авксентія Янковського описано стихійний бунт жителів волосного села Ковалівки Брацлавського повіту, що відбувся 1862 року. Розлючений тисячний натовп селян погрожував розправою сільському старшині й панотцю за те, що ті нібито підмінили «царську» грамоту про волю на «панську». Налякана волосна влада закликала на свій захист каральний загін. Лише завдяки мужності священника вдалося уникнути кровопролиття. Він зумів переконати своїх парафіян, що іншої «волі» немає, а військових умовив не вдаватися до екзекуцій. Згодом отець Авксентій з сумом говорив: «Бог свидетель, что горе крестьян было и моим горем, их страдания – моими страданиями. Но в мире столько зла, что так тяжело отличить ложь от истины» [14, с. 56].

У некролозі священника Ф.Ф. Петрусевича описуються схожі події, що мали місце 1863 року в селі Маркушах Літинського повіту [15]. Однак тоді селянська кров таки пролилася попри намагання панотця уникнути біди. Все, що він зміг врешті-решт зробити, – це висповідати понівечених під час розправи мирян, підготувавши їх за християнським звичаєм до смерті. Становий пристав Ржевуцький, котрий керував «заспокоєнням селян», написав на отця Федора донос за те, що той став на бік «заколотників». Занепокоєний з цього приводу губернатор краю Брауншвейг ініціював вивчення питання: чи не має подільське духівництво шкідливого впливу на народ.

Консисторські чиновники завели на священника слідчу справу. Її матеріали І. Шипович використав при написанні некрологу. З часом духовна влада зняла всі звинувачення з Ф. Петрусевича, трактуючи їх як результат наклепу підступного місцевого поміщика-католика.

Слід зазначити, що автори вказаних публікацій більше ніж через два десятиліття з часу описаних подій високо оцінили позицію своїх колег, як приклад вірності своєму духовному обов'язку. У некрологах відверто засуджуються насильницькі дії російських військових проти беззахисних селян.

Іншим прикладом відданості інтересам народу в тих складних історичних обставинах була діяльність отця Гарнишевського на посаді землеміра. 1864 року під час відводу селянських інвентарних земель в с. Гірчичній Іллінецького повіту він, як старожил, засвідчував точні межі наділів і у такий спосіб відстояв для колишніх кріпаків понад 300 десятин полів [16, с. 94].

Парафіяльні священники захищали селян під час складання уставних грамот. Їхній пильний контроль за роботою мирових посередників – своєрідних арбітрів у поземельних питаннях – викликав роздратування правителів краю. За клопотанням подільського губернатора 1862 року консисторія суворо заборонила місцевому кліру втручатися в роботу мирових установ. Кафедральне керівництво зобов'язало панотців переконувати парафіян, щоб ті погоджувалися на умови уставних грамот, складених в інтересах поміщиків [17, с. 40].

Священників, які після оголошення маніфесту 1861 року переконували кріпаків не відбувати панщину, суворо карали поміщики та місцева влада. Так 1862 р. за подібний «злочин» священника села Куровки Проскурівського повіту І. Квартировича відлучили від посади і спровадили на покуту до Сатанівського монастиря під пильний нагляд настоятеля [18, с. 107].

Архієреїв, завербованих на подільську кафедру з великоросійських провінцій, драгувала активна громадська позиція та високе почуття власної гідності місцевого кліру. З цього приводу О. Лотоцький зазначав, що Поділля прилучено до імперії на півтора століття пізніше за інші частини України. А тому духівництво тут не знало такого болючого процесу асиміляції та нівеляції. Психологічно й морально воно не було так надломлене й винищене, не

було рабського плазування перед владою. Відстоюючи свої права, священники зверталися до найвищих установ [7, с. 34].

Преосвященний Іустин на єпархіальному з'їзді 1883 року наголошував, що подільське духовництво користується недоброю славою серед вищого керівництва. А тому, заступаючи на свою посаду, архієрей добре усвідомлював, якою нелегкою буде його служба в цьому краї [19, с. 170-172].

В офіційній частині «Подольских єпархиальных ведомостей» натрапляємо на розпорядження синоду з приводу скарг священо- та церковнослужителів єпархії на дії місцевої церковної адміністрації. В усіх без винятку випадках такі звернення відхилялися як безпідставні. Дяка ж Л. Грицевського, котрий наважився опротестувати своє звільнення з посади, синод взагалі відлучив від духовного сану, щоб в інших не виникало бажання «зводити наклепи» на своє безпосереднє керівництво [20, с. 209].

До кінця XIX ст. православна церква в Російській імперії перетворилася на потужний поліційно-бюрократичний апарат, а діяльність рядового кліру набула характеру держслужби. Панотці, крім усього іншого, змушені були вести більше 30 видів різноманітної церковної документації. Нав'язані чиновницькі функції шкодили пастирському служінню, а тому спричиняли масове невдоволення духовництва краю. Про це йшлося на сторінках тижневика 1897 року [21, с. 69-82]. Один з дописувачів 1898 року відверто свідчив: панотці повсюдно виявляють непокору кафедральним керівникам, не виконують їхніх приписів і навіть діють наперекір [22, с. 1253]. Непоодинокі випадки протидії владі, що оприлюднювалися в офіційному виданні, являли собою не просто прецеденти, а свідчили про незалежну суспільну позицію подільського священства та про його потенційні можливості в українському русі.

Більшість рядових ієреїв ставали для православних вірних справжніми духовними отцями. Близько 1300 публікацій біографічного характеру, серед яких численні некрологи парафіяльних священників, ювілейні посвяти, спогади про них, є переконливим тому доказом. Значна частина матеріалів цього жанру містить важливі факти суспільно-політичного, культурного життя краю. Наприклад, у некролозі протоієрея Іоанна Зефірова йдеться про немирівське освітньо-культурне товариство, засноване при місцевій гімназії ще в 40-х роках XIX ст. [23, с. 123-125]. До нього входили викладачі А.Г. Теодорович, М.К. Чалий, І.П. Дорошенко, художник Іван Сошенко та інші представники патріотично налаштованої місцевої інтелігенції. Призначений 1850 р. на посаду законовчителя навчального закладу, І.А. Зефіров відразу став активним учасником товариства, заприятелював з його членами. Разом вони потай вивчали твори В. Белінського, Т. Шевченка та інших заборонених авторів, захоплювалися українськими піснями, козацькою старовиною, збирали матеріали для опису Київського навчального округу. Законвчитель відверто співчував національно-визвольним настроям своїх учнів-поляків, хоч і називав їх «по-дитячому наївним романтизмом» Отець Іоанн прожив у Немирові майже 20 років, мав товариські стосунки зі священниками навколишніх парафій, в тому числі з уже згадуваним настоятелем храму с. Ковалівки А. Янковським, найбільшим своїм другом вважав І. Сошенка. Ряд картин, подарованих художником, зберігалися в родині Зефірових як справжня реліквія. Автор некрологу називав Немирів 50-60-х років XIX ст. громадським, культурним, літературним центром краю, Подільськими Афінами. Відомо, що у 1855-1857 роках тут разом з сім'єю жила Марко Вовчок. Її чоловік О. Маркович займав посаду вчителя географії у місцевій гімназії. Тут же навчався рідний брат письменниці Дмитро. Опанас Васильович систематично влаштовував вечори зі співами і музикою, які згодом розрослися в концерти та аматорські вистави. В оселі письменниці часто бували прості люди. Від них гостинні господарі записували народні пісні, казки, прислів'я, приказки та легенди. Цілком слушним видається припущення про близьке знайомство Зефірова з членами родини класика української літератури. Адже в Немирові їх об'єднувало спільне оточення та освітньо-культурна діяльність.

Протягом всього часу функціонування «Подольских єпархиальных ведомостей» систематично з'являлися публікації, в яких місцеві священники висловлювали невдоволення синодальними нововведеннями та спотворенням духовно-релігійного життя. У 90-х роках XIX ст. в середовищі духовництва краю почалися масові протести та заклики до реформ. За визначенням А. Зінченка, у вітчизняній історії ці роки були початком нового етапу українського національного руху, що характеризувався, крім усього іншого, висуненням вимог загальної демократизації церковного життя [14, с. 84]. Всупереч цензурним перепонам єпархіальний часопис ряснів статтями, в яких йшлося про відродження атрофованого життя

парафій, про повернення авторитету подільських панотців та про подолання прірви в їх стосунках з віруючими. Автори на повний голос висловлювали свої національно-патріотичні почуття. Вони писали про пастирську любов до рідного народу, про повагу до його традицій, звичаїв, культури, виступали за повернення української мови до богослужбової практики, робили екскурси в давні й не дуже давні часи, коли в церковно-релігійному житті подолян ще панували гармонійні стосунки. Переконаливою та величною була алегорія, до якої вдався рядовий священик А. Гриневич: «О том, насколько уместны национальные идеалы в христианстве, не приходится много говорить. Особенно трогательная, горячая любовь Пастыря-Богочеловека к Своему родному иудейскому народу – любовь, совместившаяся с безмерною Его любовью ко всему человечеству, вот непоколебимое основание, на котором зыждется желание народа иметь пастырем лицо, способное любить и уважать его традиции» [24, с. 273-274].

17 квітня 1905 року вийшов указ російського царя про свободу віросповідання. Це був початок спроб реформації офіційної церкви, котра на той час цілковито втратила авторитет і вплив на суспільство. Своє бачення шляхів реформування збюрократизованих церковних структур подільське духовництво виклало в колективному програмному документі, прийнятому на єпархіальному з'їзді 1905 року – в «Мнениях Подольского Епархиального съезда 1905 года по вопросам о необходимых реформах в церковно-приходской жизни вообще и Подольской епархии в частности» [26]. При його підготовці було враховано побажання священнослужителів Поділля, зафіксовані в 66-ти актах окружних зборів.

Накреслені заходи спрямовувалися на поновлення соборноправного устрою духовно-релігійного життя. Йшлося про розширення компетенції зборів духовництва, скасування обмежень щодо їхнього скликання, запровадження виборного начала на рівні парафій та благочинницьких округів, заміну консисторії виборною Радою пресвітерів, відродження прав парафіяльних громад, вдосконалення роботи духовних судів шляхом введення в дію принципів гласності, доказовості, захисту звинувачених, скасування заборони на участь духовництва в громадсько-державних установах, сільських та волосних судах. Водночас ставилася вимога скасувати непомірні церковні побори на утримання єпархіальних установ та на інші позапарафіяльні потреби. Подільські панотці вважали вкрай необхідним ліквідувати цензурний комітет і припинити контроль за змістом проповідей. Великі сподівання духовництво краю поклало на запровадження повного державного утримання замість псевдоапостольської практики сплати за треби. На думку депутатів, система забезпечення кліру, що склалася протягом ХІХ ст., мала багато вад, а тому заважала достойному пастирському служінню. На сторінках «Мнений» висловлювалося невдоволення грубістю й безкультур'ям кафедральних чиновників, що завдавало православ'ю шкоди значно більшої, аніж недостойні вчинки рядових священиків.

Не ідеалізуючи священство краю загалом, мусимо зазначити, що чимало його представників мали суто людські вади, ставилися до своєї служби як заробітчани та найманці московської церкви. Така поведінка неминуче призводила до розриву їхньої духовної єдності з віруючими. Однак розглянуті публікації яскраво засвідчують, що значна частина місцевого духовництва мала незалежну суспільну позицію, напружені стосунки з московською владою, а в соціальних конфліктах була на боці народних мас.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Франко І. Зібрання творів в 50 т./ К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41: Нарис історії української літератури до 1890 р. – С. 194-470.
2. Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу // Літературно-науковий вісник – 1898. – С. 75-83; Українство і питання дня в Росії. – Львів, 1905. – 12 с.; Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – СПб., – 1907-294 с.; Пятдесят літ ««Исторических песен Малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // Україна. – 1924. – Кн. 1, 2; 3 публіцистичних писань Костомарова// Український історичний журнал. – 1992. - №4. – С. 113-133.
3. Єфремов С. Біля початків українства: Генезис ідей Кирило-Методіївського братства // Україна . – 1924. – Кн. 1-2. – С. 88-96.
4. Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви: В 4 т., 5 кн. – Т. 3. – Нью-Йорк – Київ – Бавнд-Брук, 1990.
5. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – 69 с.

6. Полонська-Василенко Н. Историчні підвалини УАПЦ. – Мюнхен, 1964. – 125 с.
7. Лотоцький О. Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту. – Ч. 1. – Варшава, 1932. – 179 с.
8. Попова Н. Православна церква та процес українського націотворення в третій чверті XIX ст. // Православ'я – наука - суспільство: проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції. Черкаси, 15 – 17 жовтня 2004 р. – Черкаси, 2004. – С. 36-38.
9. Шип Н. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.) – К.: Наукова думка, 1995. – 65 с.
10. Надтока Г. Православна церква і процес українського національного відродження 1900 – 1917 років. – К., 1996. – 110 с.
11. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православної єпархії України на початку XX століття. – Запоріжжя, 1997.
12. Шаповал Л. Роль духовенства в спробі реформ 1900 – 1917 років // Сіверянський літопис. – 2005. – №1 – С. 23-36.
13. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння Василя Липківського. – К: Дніпро, 1997. – 423 с.
14. Несколько слов о покойном священнике А. Янковском // Подольские епархиальные ведомости. Неофициальный отдел (далі – ПЕВ, н.о.) – 1886. – №7. – С. 52-58.
15. Шипович И. Священник Ф.Ф. Петрусевич (некролог) // ПЕВ, н.о. – 1888. – №23. – С. 554-567.
16. Юбилей 50-летия служения в священническом сане священника Ушицкого узда с. Горчицной Игнатия Гарнишевского // ПЕВ, н.о. – 1892. – №5. – С. 91-96.
17. Распоряжение епархиального начальства от 3 февраля 1862 г. // ПЕВ. Официальный отдел (далі – о.о.) – 1862. – №5. – С. 40.
18. Распоряжение епархиального начальства от 28 июня 1862 г. // ПЕВ, о.о. – 1862. – №5. – С. 40.
19. Распоряжение Святейшего Синода от 6 июля 1864 г. за №230 // ПЕВ, о.о. – 1864. – №17. – С. 23.
20. Распоряжение епархиального начальства о неупотреблении укорительных выражений в официальных бумагах // ПЕВ, о.о. – 1867. – №9. – С. 101.
21. О благочиннических советах // ПЕВ, о.о. – 1873. – №21. – С. 607-609.
22. А. Н. Благочинный как нравственный руководитель духовенства своего округа // ПЕВ, н.о. – 1897. – №32. – С. 1251-1262.
23. Протоиерей Иоанн Алексеевич Зефиров (некролог) // ПЕВ, н.о. – 1898. – №7. – С. 119-134.
24. А. Гриневич. Приходский пастырь по идеалу простого народа // ПЕВ, н.о. – 1905. – №12. – С. 268-275.
25. Мнения Подольского Епархиального съезда 1905 года по вопросам о необходимых реформах в церковноприходской жизни вообще и Подольской епархии в частности // ПЕВ, н.о. Прибавление. – 1905. – №45. – С. 1-16.

М.В. Стопчак

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ УНР І ЗУНР З БІЛИМ РУХОМ ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Історія багатогранної зовнішньополітичної діяльності Директорії свідчить, що остання, шукаючи способів захисту української державності від головного її ворога – російського більшовизму, не відмовлялась від спроб порозуміння з тими силами на терені України, які, хоч і важко сприймали ідею української незалежності, проте об'єктивно виступали з антибільшовицьких позицій. До них, безумовно, належать російські антибільшовицькі сили ліберально-консервативного спрямування, що отримали в історіографії назву Білого руху. За доби Директорії цей рух був представлений військово-політичними режимами А. Денікіна та П. Врангеля. Сучасні вітчизняні дослідники вважають, що за умов утворення взаємовигідного військового або військово-політичного союзу між українськими національними силами й російським білогвардійським рухом, вислід їх боротьби з більшовицьким режимом був би значно сприятливішим. Проте кілька можливостей для створення такого стратегічного альянсу у 1918–1920 рр. було втрачено. «Нереалізованість цієї унікальної можливості з вини обох сторін...», – підкреслює вітчизняний історик Д. Табачник, – стало, на нашу думку, однією з важливих причин остаточної перемоги в громадянській війні комуністичних сил. Наслідки цих втрачених перспектив спільної боротьби, безумовно, вкрай негативно позначилися на утвердженні української незалежної державності, на історії розвитку українського суспільства в XX столітті в цілому» [1, с. 74].

Зазначити, що в радянській історіографії взаємини Директорії і проводу ЗУНР з російськими військово-політичними режимами, як спеціальна проблема не розглядалися. Причини цього вбачаємо у жорстко визначеній компартійними органами ідеологічній спрямованості досліджень історії Громадянської війни. Вона повинна була висвітлюватись під кутом зору непримиренної боротьби Червоної Росії з «білими», які будь за що намагались

реставрувати в країні буржуазний лад. При цьому Директорію радянська історіографія відносила до найзапекліших ворогів радянської державності, зображувала як силу, що спільно з «білими» прагнула повалити владу трудящих. «Розуміння Громадянської війни виключно як протистояння «червоних» і «білих», – справедливо зауважує сучасний український історик Я. Штанько, – робило недоцільним вихід за рамки цієї схеми в сенсі вивчення інших сил, що брали участь у війні, так само, як і їх взаємин з основними ворогуючими сторонами» [2, с. 4].

Певні історіографічні набутки у дослідженні взаємин Директорії і ЗУНР з російськими військово-політичними режимами належать діаспорним дослідникам. Українська діаспорна історіографія представлена, передусім, працями І. Мазепи, В. Винниченка, О. Лотоцького, В. Карпова, с. Петлюри, Л. Шанковського, О. Удовиченка, М. Капустянського, О. Доценка, А. Процик та ін. авторів. Однак відверта партійна заангажованість багатьох із зазначених авторів, спроби висвітлювати процеси й події Української революції, з огляду на власні партійно-політичні уподобання, не дозволили їм об'єктивно змалювати складний процес взаємин Директорії УНР та ЗУНР з Білим рухом.

Зазначена проблема стала предметом дослідження багатьох вітчизняних істориків. Окремі праці вітчизняних фахівців з досліджуваної теми з'являються вже у середині 90-х рр. ХХ ст. Через призму політичної ситуації в Україні в 1918–1920 рр. розглядає цю тему вітчизняний історик А. Гриценко [3]. Спираючись на архівні документи, матеріали тогочасної преси, дослідниця доходить висновку, що позиція Денікіна, його прибічників, які переважали у зросійщеному Києві, щодо самовизначення України була негативною. Їх кредо – відродження «єдиної і неділимої Росії».

У другій половині 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. проблему взаємин різних форм української державності з керівництвом Білого руху розглядають у своїх працях Д. Табачник, кримські історики А. Г. та В. Г. Зарубіни, Г. Гаврилюк, М. Держалюк, с. Литвин, В. Матвієнко, О. Реєнт, В. Солдатенко, В. Яблонський та ін. автори [4]. Так Д. Табачник у своїй розвідці «Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу» одним з перших серед вітчизняних дослідників послідовно проаналізував взаємовідносини УНР доби Директорії з Денікінієм та Врангелем. Для розділу, у якому висвітлюється політика Денікіна в українському питанні, автор обрав характерну назву: «Денікінська містерія». Пояснюючи свою точку зору, Д. Табачник зазначає: «Головне, що характеризує денікінську політику в українському питанні, це її цілковита, здається, навмисно продумана ірраціональність і безглуздість» [1, с. 68]. Особливо безглуздим, на переконання автора, було намагання А. Денікіна ультимативно примушувати Директорію визнати гасло «єдиної і неділимої Росії», відмовитись від ідеї української державності. І «це говорилося тоді, – пише автор, – коли об'єднані сили Директорії і російської Білої гвардії могли б завдати армії РСФРР нищівної поразки» [1, с. 68]. Автор відзначає догматичне й заідеологізоване сприйняття А. Денікіна, що заважало йому реалістично оцінювати процеси, що відбувалися. Через це, підкреслюється у праці, «замість консолідації всіх антибільшовицьких сил А. Денікін робив усе від нього залежне, щоб протиставити себе (і, відповідно, Добровольчу армію) українському визвольному руху» [1, с. 68]. У праці Д. Табачника наводяться чисельні приклади антиукраїнської політики денікінської адміністрації в українських містах, найганебнішим з яких було рішення про заборону українських шкіл та викладання в школах «українознавства» і малоросійської мови. «І цей дикунський наказ, – продовжує – було видано в умовах палючої громадянської війни, ніби з єдиною метою – зменшити в Україні соціальну базу підтримки білогвардійського руху та унеможливити будь-яке співробітництво з проукраїнськими силами» [1, с. 69].

У статті Д. Табачника висвітлюється також переговорний процес Директорії з наступником Денікіна у керівництві Білим рухом Врангелем. Характерною є назва відповідного параграфу – «Реалізм «Чорного барона». Автор зазначає, що хоча Врангель був за ідеологічними переконаннями монархістом та прихильником жорсткої військової диктатури, проте добре орієнтувався у ситуації, що склалася для Білого руху на осінь 1920 р. Він розумів згубність продовження політики свого попередника в українському питанні і, плануючи виступ з Криму, шукав можливість налагодити співробітництво з українською національною владою. У праці наводяться конкретні кроки Врангеля з метою встановлення контактів з Директорією, зокрема його пропозиція про укладення військової конвенції, спрямованої проти більшовиків, аналізуються переговори дипломатичної місії УНР з Врангелем. При цьому дослідник зазначає, що уряд УНР протягом усього переговорного процесу висував, як обов'язкову умову

.....
підписання військової конвенції вимогу «... визнання незалежності УНР (як мінімум – суверенності Українських Установчих зборів та існуючого уряду)» [1, с. 72-73].

Дослідник не подає деталей завершального етапу переговорів делегації УНР з Врангелем, але висловлює переконання, що реалізація домовленостей могла б змінити усю ситуацію на фронтах громадянської війни, якби не штурм Перекопу більшовиками. На думку автора, переговорний процес Директорії з Врангелем хоч і запізно, але засвідчив, «що за бажання можна знайти позиції щодо взаємодії між ними, особливо коли обом загрожував більшовизм – найбільш агресивне і послідовно антихристиянське явище в історії цивілізації» [1, с. 74].

Більш детально процес переговорів Директорії з Врангелем висвітлений у статті Г. Гаврилюка «Спроба укладення військової конвенції УНР з «Урядом Півдня Росії» в 1920 р.». Спираючись на архівні джерела, праці соратників Врангеля, доводить автор, інтерес барона до союзу з українцями був зумовлений його намаганням забезпечити лівий фланг «Російської армії» у її запланованому виступі з Криму [5, с. 152]. Водночас дослідник проаналізував й українські перспективи у разі реалізації військової конвенції, одна з яких – можливість повернути до України увагу Франції, яка мала великий вплив на Паризькій мирній конференції [5, с. 153].

Цікаву інформацію, що пояснює окремі моменти переговорного процесу УНР з Врангелем, містить у собі стаття А.Іванця «Українське підпілля в армії Врангеля». Дослідник зауважує, що в армії Врангеля служило багато українців, «серед солдат – 70-80% українського елементу». Значний відсоток офіцерів армії Врангеля служив раніше у військах УНР або Української Держави [6, с. 149]. Тому керівник «Російської армії» не міг не враховувати проуєнерівські настрої, які панували серед значної частини його війська.

На думку А. Іванця, свою впливовість в армії Врангеля український чинник виявив під час перебування у Криму делегації так званого «Українського національного комітету» на чолі з Моркотуном, що претендувала на владу в Україні і готова була підписати від імені України будь-які договори з Врангелем. Але цього не сталося. І не лише тому, що Врангель бачив непопулярність УНК серед українців Криму, а отже, розумів, що його представники не зможуть надати йому військової допомоги. Дослідник вважає, що на позицію Врангеля справив вплив і той факт, що «відпоручників національного Українського комітету Моркотуна, Цитовича і Могилянського не прийняли фронтові організації врангелівської армії, заявляючи їм, що одним для них вирішальним чинником є уряд У.Н.Р.» [6, с. 151].

Підводячи підсумки, автор констатує, що Врангель протягом 1920 р., намагаючись використати з військовою метою потенціал українців, відмовляється від найбільш брутальних методів національної політики білих. Проте на принципові зміни у ставленні до України довго не йшов. Зокрема, врангелівське керівництво так і не дало згоди на створення українських частин у своїй армії, не досягло порозуміння з керівництвом УНР [6, с. 151, 152]. Ситуація змінилась лише у листопаді 1920 р., та вже було запізно.

Характерною особливістю вітчизняного історіографічного процесу з досліджуваної теми у другій половині 90-х рр. – на початку XXI ст. є поява, поряд з невеликими статтями, фундаментальних праць, у яких проблема стосунків УНР і ЗУНР з небільшовицькими режимами розглядається всебічно, із залученням значної кількості нових джерел. У зазначених працях передусім зроблені спроби всебічно розглянути концептуальні питання – про соціальну природу Білого руху, його національну програму, причини, які завадили досягти порозуміння українських державницьких центрів з Білим рухом тощо.

Так через призму взаємовідносин УНР з Антантою розглядає стосунки Директорії з Білим рухом М. Держалюк. Автор характеризує білогвардійську ідеологію як таку, яка «віддзеркалювала прагнення реакційних сил Росії до відновлення монархії чи буржуазної республіки, але без права жодної нації на автономію і відокремлення». І керівники УНР і ЗУНР добре це розуміли. Але ситуація складалась так, що Добровольча армія Денікіна на кінець літа 1919 р. була найбільшою силою у боротьбі проти Радянської Росії і саме на Білу армію робила ставку Антанта. І український провід не міг з цим не рахуватися. Антанта схилила керівництво УНР і ЗУНР до співробітництва з Білим рухом, пише автор, знаючи, що спільні війська Директорії та ЗУНР нараховують 95 тис. осіб. Отже, робить висновок М. Держалюк, «прагнення до порозуміння з Антантою було головною причиною діалогу УНР і ЗУНР з білими арміями у 1919 р., незважаючи на те, що білі війська вороже поставилися до українського визвольного руху» [7, с. 202].

У праці М. Держалюка наводяться конкретні факти, які свідчать, що С. Петлюра намагався використати інтерес Антанти до союзу українських національно-визвольних сил з Денікіним. Зокрема Голова Директорії декілька разів направляв на адресу Паризької мирної конференції, меморандуми, у яких переконував альянтів, що визнання незалежності УНР зробить Україну активним помічником Добровольчої армії у її поході на Москву. У серпні 1919 р. С. Петлюра подав Антанті план спільних дій УНР і ЗУНР з Добровольчою армією проти Радянської Росії. Наприкінці серпня 1919 р. міністр закордонних справ УНР А. Ливицький підписав з Денікіним угоду про спільну боротьбу проти більшовиків. Однак, зазначає дослідник, сподівання на зміну позиції Антанти щодо української незалежності були даремними: «Антанта вірила в силу армій Колчака й Денікіна й нехтувала Директорією» [7, с. 203]. Це відчув і Денікін, і тому спільні дії українських і білогвардійських військ під час походу на Київ 30 – 31 серпня 1919 р. були єдиним і останнім епізодом їхнього співробітництва. Спираючись на підтримку Антанти, Денікін незабаром порушив принципи співробітництва.

М. Держалюк наводить вагомні аргументи, які переконливо свідчать про провал антиукраїнської політики Денікіна, адже «100-тисячна армія УНР, десятки тисяч повстанців повернули проти Добрармії» [7, с. 204]. Вони знекровили її, знищили її тили і комунікації. Українсько-білогвардійське протистояння, робить висновок М. Держалюк, не принесло користі жодній із сторін, з нього успішно скористались лише більшовики. «Так у листопаді він (Денікін – М. С.) практично ліквідував владу УНР, – пише дослідник, – обидві українські армії зазнали великих втрат, керівники ЗУНР (Є. Петрушевич) та УНР (С. Петлюра) виїхали в еміграцію до Румунії та Польщі. Але й Добрармія виявилась знекровленою, у грудні 1919 р. під Орлом та Воронежем була розбита Червоною армією і почала хаотично відступати на південь» [7, с. 204-205].

На жаль, автор обійшов у своїй праці проблему взаємин УНР з Білим рухом за часів Врангеля.

Але на цьому, та низці інших аспектів стосунків соборницького табору з Білим рухом досить предметно зупинився інший вітчизняний дослідник – В. Солдатенко. У своїх монографіях «Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920)», «Українська революція. Історичний нарис», другому томі шеститомної праці «Політична історія України. XX століття» автор глибоко аналізує ідеологічне підґрунтя Білого руху, політику Денікіна в українському питанні. Він погоджується з поглядом сучасних російських істориків, що «біла ідея була погано розробленою», і, насамперед, через те, що сам Білий рух являв собою «строкатий конгломерат різних сил, які не тільки не змогли об'єднатися, але й не зуміли виробити скільки-небудь конструктивних мети і завдань». Але при цьому дослідник робить істотне доповнення, а саме: у вже згаданому конгломераті «надзвичайно помітною і активною була діяльність російських націоналістичних сил». Втіленням їх прагнень була особа А. Денікіна, в світогляді якого, за визначенням автора, «російська національна ідея домінувала» [8, с. 390]. Спираючись на праці А. Денікіна, значну джерельну базу, автор не тільки розкриває зміст білої ідеї, а й показує наслідки спроб її практичної реалізації у взаєминах з українським національно-визвольним рухом. Зокрема, В. Солдатенко зазначає, що «єдність і неподільність Росії – аксіома в політичній геометрії А. Денікіна» [8, с. 391]. Саме вона служила для Денікіна лакмусовим папірцем у визначенні ставлення до національних визвольних рухів на терені колишньої Російської імперії. З огляду на прагнення українців до незалежності, «петлюрівський рух для Денікіна, – зазначає автор, – був за визначенням зрадницьким і ворожим...» [8, с. 392]. Водночас, підкреслює дослідник, А. Денікін розумів, що в охопленій революційним рухом Україні повністю ігнорувати «українське питання» неможливо. Але запропоновані Денікіним кроки з метою його розв'язання засвідчили, що він виявився не готовим до сприйняття реалій. Адже українцям було фактично запропоновано обмежену культурну автономію. «Українофобство Денікіна очевидне і послідовне» [8, с. 392], – пише В. Солдатенко. Цю політику, відзначається у праці, Денікін послідовно проводив в Україні, відкидаючи не лише ідею самостійності, а й автономії у складі федеративної Росії. Свідченням цього було розчленування України на три області – Київську, Харківську та Новоросійську. «На чолі областей стояли генерали з надзвичайними повноваженнями» [8, с. 394].

Взяття білими Києва, підкреслює В. Солдатенко, їх брутальна загарбницька поведінка на українських землях остаточно перекреслили можливість компромісу між унерівцями і білими. Незабаром Директорія оголосила денікінцям війну. С. Петлюра вважав, зауважує автор,

що Денікін своєю політикою зруйнував єдиний антибільшовицький фронт і «передбачав у найближчому майбутньому вибух селянських повстань в заплілі білих» [8, с. 395].

На відміну від М. Держалюка, В. Солдатенко детально аналізує взаємини УНР з урядом П. Врангеля у 1920 р. Сам П. Врангель, зазначає дослідник, «розумів хибність української політики генерала Денікіна і йшов на контакти з представниками різних українських політичних угруповань, насамперед ліберальних» [8, с. 446]. Розуміло важливість розв'язання «українського питання» і найближче оточення Врангеля. Дослідник наводить і розглядає проекти його вирішення, запропоновані генерал-лейтенантом Я. Слащовим, полковником О. Сахно-Устимовичем, але при цьому підкреслює, що ці проекти так і не були реалізовані. «Не мали найменших практичних наслідків переговори, які вела в Криму делегація Директорії УНР», – зазначає дослідник [8, с. 446-447]. Пояснення невдачі нового політичного курсу Врангеля в українському питанні автор вбачає, поряд з іншими причинами, у тому, що барон «потрапив у певний військово-політичний цейтнот. За кілька місяців було неможливо докорінно змінити спосіб мислення свого оточення, як і психологію мас, виховану довгими роками на переконанні, що пани («господа») є їхніми головними ворогами» [8, с. 448]. Тому, мабуть, не випадково дослідник вибрав назву для відповідного розділу: «П. Врангель: запізнiла спроба модифікації білої ідеї. Завершення громадянської війни» [8, с. 444].

Окремі аспекти взаємин Директорії УНР і ЗУНР з Білим рухом, передовсім з Денікіним, у 1919 р. висвітлює у своїй монографії «Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана» С. Литвин. Автор заперечує закиди інших вітчизняних фахівців на адресу С. Петлюри у тому, що Голова Директорії не робив спроб порозумітись з Денікіним з метою скоординувати дії Армії УНР та денікінців для спільної боротьби проти більшовиків. Навівши конкретні факти, дослідник зазначає, що спроби висланих УНР делегацій порозумітись з денікінцями ні до чого не призвели. «Денікінці чути не хотіли про незалежну Україну, немилосердно придушуючи національно-визвольний рух» [9, с. 306].

Слід зазначити, що проблема стосунків УНР і ЗУНР з військово-політичними режимами Росії досліджувалась і на дисертаційному рівні. Окремі її аспекти висвітлені у кандидатській дисертації В. Яблонського [10]. Автор, зокрема, підкреслює, що одним із завдань Директорії у зовнішньополітичній сфері був пошук союзників з метою збереження української державності. Однак це завдання не було реалізоване. Причина полягала у тому, що «всі держави чи їх коаліції, які вершили світову політику, не готові були до визнання самостійної української держави». У цьому плані, продовжує дослідник, не були винятком і репрезентанти всіх російських політичних таборів» [10, с. 15].

Окремий розділ, присвячений відносинам урядів УНР і ЗУНР з російськими військово-політичними режимами, містить кандидатська дисертація В. Лозового [11]. Автор звертає увагу на значні розходження у соборницькому таборі щодо ставлення до білогвардійського режиму: С. Петлюра та уряд УНР вважали, що з Денікіним у кращому випадку можлива співпраця лише у військовій сфері з метою розгрому більшовиків, а праві кола та галичани прагнули до підписання з ним політичної угоди, вважаючи, що це відкриє їм шлях до визнання і співпраці з країнами Згоди. Дослідник робить висновок, що через антиукраїнську політику Денікіна, що заперечувала можливість визнання суверенності УНР, порозуміння з Білим рухом не сталося, а протилежні зовнішньополітичні орієнтації керівників українських державницьких центрів призвели до повного розриву між ними, поховали Акт Злуки [11, с. 15].

У перші роки ХХІ століття вітчизняна історіографія досліджуваної теми поповнилась ще двома дисертаційними працями – В. Крупини [12] та Я. Штанька [2].

В. Крупина, залучивши широкий пласт джерел, фактично започаткував процес наукового осмислення й узагальнення історії Білого руху Півдня Росії в контексті розвитку подій Української революції. Стосункам українського національного та Білого рухів за доби Директорії присвячені третій та четвертий розділи праці. У третьому розділі «Білий рух у боротьбі з більшовизмом в Україні та Директорією УНР (1919 – березень 1920 рр.)» автор зазначає, що наріжним каменем політичної доктрини Білого руху залишалась ідея збереження «єдиної, великої, неподільної Росії». У цій доктрині Україна розглядалася «як невід'ємна частина Росії, штучно підбурена до здобуття незалежності» [12, с. 14, 16]. Все це зумовило політичну і військову конфронтацію Білого руху з українським національним рухом. Автор сформулював основні засади антиукраїнської пропаганди Білого руху, серед яких – твердження про «німецьке походження» українського визвольного руху та його тотожність з більшовизмом», наголос на відсутності історичних прецедентів існування української

державності, звинувачення українських провідників у зрадництві й політичному авантюризмі. Таке ставлення до українського визвольного руху, робить висновок дослідник, надзвичайно «звучило платформу для переговорів», а отже й можливість до порозуміння [12, с. 14, 16]. Автор констатує, що війна між українським державницьким табором і ЗСПР, що спалахнула восени 1919 р., завершилась поразкою українців, проте «це була «піррова» перемога Білого руху, яка означала послаблення антибільшовицького фронту» [12, с. 16]. Що стосується переходу УГА на бік білих, то автор підкреслює, що це не посилює останніх, але призвело «до закінчення фронтальної боротьби українців за незалежність» [12, с. 14].

У четвертому розділі дисертації В.Крупини «Кримський період Білого руху (квітень – листопад 1920 р.)» розглядається зміна курсу внутрішньої політики П. Врангеля та його ставлення до «українського питання». Автор дійшов висновку, що ця зміна була зумовлена кількома факторами: різким погіршенням становища «білих» армій на фронті, змінами у самому «білому» таборі та проукраїнськими настроями в Криму [12, с. 16]. Висвітлюючи етапи переговорного процесу між С. Петлюрою та П. Врангелем, дослідник зазначає, що факт переговорів не означав зміни поглядів командування «Руської армії» щодо «українського питання». Вони змушувались до контактів політичними і військовими обставинами, в яких опинились. І чим гіршим ставало становище на фронті, тим більш поступливим ставав Врангель. Зокрема, зауважується у праці, було створено секретаріат з справ України, громадський діяч І. Леонтович став «радником зі справ України при уряді Півдня Росії», українську мову було прирівняно до російської [12, с. 15]. Врешті-решт, опинившись у безвиході, Врангель 8 листопада 1920 р. визнав де-факто незалежність УНР, але це визнання в умовах наступу більшовиків мало формальний характер.

Дисертаційне дослідження В.Крупини торкнулось низки аспектів взаємин УНР і ЗУНР з Білим рухом побіжно. Але їх глибокий аналіз був здійснений іншим вітчизняним дослідником – Я. Штаньком у кандидатській дисертації, захищеній у 2006 р. Стосункам УНР до Директорії з Білим рухом присвячені третій та четвертий розділи дисертації. У третьому розділі «Взаємини командування Збройних сил Півдня Росії з УНР» розглянуто спроби створення, за посередництва Великобританії і Франції, антибільшовицького союзу на основі порозуміння ЗСПР та Директорії УНР. Автор виділив фактори, які зумовили у 1919 р. значні зміни у взаєминах Білого руху Півдня Росії та УНР. Найважливіші з них: створення Директорії УНР, яка діяла під національними та «лівими» гаслами; активне втручання у Громадянську війну в Росії Антанти, яка зробила основну ставку на підтримку Білого руху Півдня Росії; завершення в цей період організації і політичної консолідації Білого руху, результатом якої була поява ЗСПР на чолі з А. Денікіним [2, с. 12]. Дослідник констатує, що спроби Антанти створити антибільшовицький блок на базі порозуміння УНР та Білого руху Півдня Росії були невдалими. Не мали позитивних наслідків й аналогічні спроби самої Директорії. Головна причина – погляди керівництва ЗСПР на місце України в структурі майбутньої Російської держави та на український національний рух зокрема.

Відзначивши, що категорична відмова керівництва Білого руху від порозуміння з Урядом УНР призвела восени 1919 р. до військового конфлікту між ними, автор не лише прослідковує етапи його розвитку, а й наслідки для обох сторін. Найважливіші з них зводились до наступного: по-перше, конфлікт сприяв їх поразці у боротьбі із спільним ворогом – Червоною армією; по-друге, під час війни на бік Білого руху Півдня Росії перейшла УГА, що стало однією із причин розколу українського національного руху; по-третє, в ході збройного протиборства у середовищі вищого військового керівництва ЗСПР «виникла тенденція переоцінки взаємин із національними рухами, яка певною мірою реалізувалась П. М. Врангелем»; по-четверте, війна із ЗСПР зумовила появу у лідерів УНР «стійкої недовіри до політики керівництва Білого руху, що мало негативне значення для їх взаємин у подальшому» [2, с. 14].

Четвертий розділ дисертації Я. Штанька «Політика уряду П.М. Врангеля щодо УНР» містить аналіз тих змін, які відбулись у національній політиці керівництва Білого руху у 1920 р. Вже навесні цього року, зазначає дослідник, керівництво «Російської армії» почало проводити «політику відмежування від дій попереднього керівництва і сформулювало ідею об'єднання усіх антибільшовицьких сил, укладення військового союзу з армією УНР та надання їй матеріальної підтримки у боротьбі проти більшовизму». Але до осені 1920 р. уряд Півдня Росії, на переконання автора, «прагнув створити тільки ілюзію порозуміння з українцями, щоб запевнити Францію у створенні єдиного антибільшовицького фронту» [2, с. 15]. Реальні кроки

.....
для налагодження безпосередніх контактів із керівництвом УНР були здійснені Врангелем лише восени 1920 р. під час переговорів у Бухаресті і Варшаві. На початку листопада 1920 р. Врангель навіть визнав уряд УНР і суверенність Українських Установчих зборів. Але визнання це, зауважує дослідник, «було зроблено в неофіційній формі й не мало жодних юридичних наслідків...» [2, с. 16]. У цілому, на переконання автора, практична діяльність уряду П. Врангеля засвідчує, що зміни у національній політиці Білого руху мали формальний характер. «За суттю вона залишилась «денікінською» політичною лінією, спрямованою на відновлення єдності Росії та уникнення шкідливих для цього прецедентів» [2, с. 17].

Плідно працює у дослідженні зазначеної проблеми сучасний дослідник М. Ковальчук. У підготовленій автором низці статей та монографії «Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійське збройне протистояння» [13], поряд з іншими проблемами, досліджується дипломатичне підґрунтя українсько-білогвардійського протистояння. Висвітлюються конкретні кроки урядів УНР на міжнародній арені напередодні та під час війни з білогвардійцями. Дослідник, зокрема, зазначає, що в 1919 р. у своїх «різноманітних зовнішньополітичних комбінаціях, які мали наблизити визнання на міжнародній арені», уряд УНР «не брав до уваги антибільшовицькі сили в Росії». За словами автора, «національна політика білих вождів була настільки ворожою до української держави, що ні очолювана С. Петлюрою Директорія, ні уряди С. Остапенка та Б.Мартоса навіть не намагалися встановити бодай найменші контакти з керівництвом білого руху» [14, с. 17].

На жаль, хронологічні рамки праці не дозволили досліднику охарактеризувати взаємини УНР з Білим рухом у 1920 р., коли на його чолі стояв П.Врангель.

Підсумовуючи стан історіографічного дослідження стосунків УНР і ЗУНР з білогвардійськими військово-політичними режимами у сучасній вітчизняній історіографії, маємо підстави для висновку про те, що зазначена проблема викликала певний інтерес в істориків незалежної України. Завдяки їхнім працям вдалось заповнити низку прогалів, які стосувались ключових питань взаємин обох українських державницьких центрів за доби Директорії з Білим рухом. І все ж слід погодитись із сучасними вітчизняними фахівцями О. Козеродом, М. Ковальчуком, В.Капелюшним, які вважають, що ця проблема недооцінена українськими дослідниками [15]. Ряд її аспектів потребують подальшого дослідження. Зокрема і до сьогодні ми мало що знаємо про переговори делегації УНР з П. Врангелем та генералом В. Киреєм в кінці серпня - на початку вересня 1920 р., під час яких, поряд з іншими, розглядалось і питання про передачу Україні Чорноморського флоту. Лише в загальному вигляді відома інформація про підсумки консультацій у Бухаресті з представниками Врангеля, у яких з української сторони брали участь міністр закордонних справ К. Мацієвич, генерал С. Дельвіг, адмірал М. Остроградський. На наш погляд, є потреба у більш глибокому вивченні протистояння в оточенні Врангеля щодо розв'язання «українського питання», яке серйозно впливало на проведення переговорів між УНР та керівництвом Білого руху восени 1920 р. Лише фрагментарно висвітлене неоднозначне ставлення провідних політичних партій УНР до контактів з Денікіним та Врангелем, що також не могло не позначитись на виробленні чітких позицій керівництва УНР щодо взаємин з Білим рухом. Не можна вважати вичерпаною проблему «ЗУНР – Білий рух». В оцінці їх стосунків, особливо факту переходу УГА на бік Добровольчої армії, навіть серед сучасних дослідників продовжують переважати одномірні, нерідко діаметрально протилежні підходи: від повного виправдання до однозначного засудження. Це зумовлює потребу у комплексній праці, у якій би, на основі залучення нових джерел, були відкинуті крайнощі, партійні уподобання, зроблені виважені висновки щодо усього комплексу питань, які стосуються взаємин ЗУНР з російськими військово-політичними режимами.

Подальше дослідження вищеназваних проблем дозволить, на наше переконання, конкретизувати наші знання про важливі події, які відбувались у чи не найкритичніший період Української національно-демократичної революції 1917 – 1920 років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Табачник Д. Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу // Політика і час. – 1996. - №8. – С. 67-74.
2. Штанько Я.В. Білий рух Півдня Росії і Українська Держава та УНР (1918 – 1920 р.р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2006. – 20 с.

3. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1919 р.) // Історичні зошити. Академія наук України. Інститут історії України. – К., 1993. – 102 с.; її ж. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: Рік 1919-й // Історичні зошити. Академія наук України. Інститут історії України. – К., 1996. – 81 с.; її ж. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: Рік 1920-й // Історичні зошити. Академія наук України. Інститут історії України. – К., 1997. – 94 с.
4. Табачник Д.В. Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізненого компромісу // Політика і час. – 1996. - №7. – С. 59 – 67; №8. – С. 67 – 74; Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей: Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – 349 с.; Гаврилюк Г. Спроба укладення військової конвенції УНР з «Урядом Півдня Росії» в 1920 р. // Київська старовина. – 1997. - №3 – 4. – С. 152 – 156; Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 рр. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.; Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. – 639 с.; Матвієнко В. Зовнішньополітичне відомство УНР за доби Директорії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 20. – С. 60 – 63; Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 1999. – С. 173 – 181; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К.: Просвіта, 1999. – 508 с.; його ж. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.; Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – Т. 2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920) / В.Ф.Солдатенко (кер.), Верстюк В.Ф. – К.: Генеза, 2003. – 488 с.; Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К.: Альтерпрес, 2001. – 160 с.
5. Гаврилюк Г. Спроба укладення військової конвенції УНР з «Урядом Півдня Росії» в 1920 р. // Київська старовина. – 1997. - №3 – 4. – С. 152 – 156.
6. Іванець А. Українське підпілля в армії Врангеля // Пам'ять століть. – 2001. - №5. – С. 148 – 152.
7. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 рр. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.
8. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – Т.2.: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920) / Солдатенко В. (кер.), Верстюк В. – К.: Генеза, 2003. – 488 с.
9. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. – 639 с.
10. Яблонський В.М. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918 – 1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – 19 с.
11. Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень – листопад 1919 року): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – 20 с.
12. Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917 – 1920 р.р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005, – 17 с.
13. Ковальчук М. Українська Народна Республіка та Збройні Сили Росії: від переговорів до війни (вересень 1919 р.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – К, 2003. – Т. 7. – С. 288 – 305; його ж. Дипломатія Антанти, російський білий рух і незалежність України (травень – серпень 1919 р.) // Україна дипломатична: науковий щорічник. – К., 2004. – Вип.: 4. – С. 519 – 564; його ж. Українська Народна Республіка та Білий рух: на шляху до війни (серпень 1919 р.) // Мандрівець. – 2006. - №4. – С. 29 – 39; його ж. Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійське протистояння. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.
14. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійське протистояння. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.
15. Козерод О.В. Білий рух в Україні (червень 1919 – листопад 1920 рр.) (Історіографія проблеми): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 9; Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.). – К.: Олан, 2003. – С. 482; Ковальчук М. Війна Української Народної Республіки зі збройними силами Півдня Росії (осінь 1919 р.): проблеми сучасної української історіографії // Історичний журнал. – 2004. - №12. – С. 35.

В.О. Гандзюк

**УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ПЕРІОДУ УНР В ОЦІНЦІ
ПОДІЛЬСЬКИХ ЧАСОПИСІВ 1920 Р.**

Навесні 1920 р. загальна політична ситуація складалася так, що польські війська, зайнявши протягом 1919 р. основну частину Білорусі та українські землі до річок Збруч та Горинь, здійснювали інтенсивну підготовку до війни з радянською Росією. Тоді ж у Варшаві, за дорученням Головного отамана С. Петлюри, дипломатична місія УНР вела переговори про сформування спільного антибільшовицького фронту. У результаті протягом 21-24 квітня 1920 р. було підписано політичну, торговельно-економічну та військову конвенції [1].

В умовах налагодження дружніх стосунків між двома країнами Голова Директорії УНР С. Петлюра розпочав вживати заходи щодо об'єднання усіх українських військових сил, поповнювати їх новобранцями. Але вже з перших днів це не вдавалося. Польська адміністрація дозволила функціонування тільки двох дивізій. Тому, напевне, мають рацію ті історики, котрі вважають, що керівництво Польщі, незважаючи на широкі проукраїнські жести, перешкоджало створенню сильної України.

Важливу роль у формуванні громадської думки, висвітленні реальної політології, розробці важливих українських питань, що стосувалися боротьби за державну незалежність відігравала преса. Вона на високому професійному рівні аналізувала суспільні явища воєнної доби, публічно коментувала, а подеколи й коригувала дії державних мужів. Зокрема, газети Поділля перетворили свої шпальти на справжній рупор революційних процесів, відображали небачений доти порив нації до самостійності, вели хроніку крайових і республіканських подій. У складних умовах подільські друковані органи були єдиною прикметою українського суспільного життя.

Мета цього дослідження – показати, як демократичні часописи Поділля, що виходили у 1920 р., впливали на перебіг боротьби українського народу за національне визволення, висвітлювали настрої різних соціальних верств та оцінювали українсько-польські відносини останнього періоду Директорії УНР.

З перших днів після укладення військової конвенції між двома сусідніми країнами подільські періодичні видання наголошували на труднощах, які відчувала тоді національна армія. Зокрема, у передовій статті, вміщеній у газеті «Україна», зазначалось: «В умовах нестачі та важкого матеріального поневір'яння доводиться нашому славному війську проводити боротьбу. Часто й густо голодні, неодягнені й не обуті наші лицарі-козаки йдуть переможно в бій, віддаючи своє життя за волю Республіки» [2].

Цього не могли не помічати і не розуміти політичні урядові кола УНР. Знову Україна ставала тільки картою в грі сильніших сил – Антанти, Польщі, більшовицької Росії, тільки ареною сутичок [3]. «Зараз ми перебуваємо в такому стані, що дійсно не знаємо, хто наші друзі, хто з нами чи проти нас. Ті, кого ми вчора вважали за своїх ворогів, – сьогодні наші спільники, а ті, на кого покладалось багато надій, у критичну хвилю нашого державного життя – від нас одвернулись», – такі міркування наводились у передовиці газети «Хвиля».

Єдиний вихід із ситуації, як підкреслювалося у публікації, – спиратися на свій народ, орієнтуватися на власні сили. Саме тому урядові варто було якнайшвидше скликати передпарламент, аби там «в тісній і безпосередній праці з представниками народу, черпаючи його свіжі сили, практично виконати історичну місію – відбудування Української Народної Республіки» [4].

Тема скликання передпарламенту домінувала на першому засіданні Ради Народних Міністрів у Кам'янці-Подільському за участю Головного отамана С. Петлюри. Виступаючи перед присутніми, він відзначив: «Аби будівництво нашої держави й забезпечення нашої суверенності відбулось, українському урядові у своїй відповідальній праці варто спиратися на населення, взяти допомогу од нього в формі притягнення різних кругів українського громадянства до творчої державної праці як в центрі, так і на місцях» [5]. Головний отаман запропонував Раді Міністрів у найкоротший термін розробити відповідний законопроект про скликання передпарламенту.

Одним з головних завдань державного будівництва була справа організації державного апарату. «На жаль, жоден уряд УНР не брався реалізувати цю справу сповна, – наголошувалося у газетній періодиці. – Причиною цього були ті обставини, в яких повставала і творилась наша держава. Українська Республіка розпочала своє життя із колишньої Російської імперії в революційних умовах, прийнявши у спадщину російську структуру державного апарату. І Центральна Рада, і Гетьманат намагались розбудувати його, ввести нові органи із новими компетенціями та функціями. Однак це породило багато непотрібних інстанцій і співробітників, що займалися формалізмом. виправити ситуацію взялася Директорія УНР, розпочавши відповідальну справу

із чистого аркуша: «Для нас вибору – старе чи нове – немає, а стоїть ясно завдання: творити нове, використавши для цього лише старі цеглини» [6].

У середині травня 1920 р. до Вінниці почали прибувати урядовці, відомі партійні та громадські діячі. І хоча міністерства працювали, урядове життя було зовсім не безхмарним. Після укладання договору і конвенції з Польщею без відома Ради Народних Міністрів та її керівництва, уряд на чолі з прем'єром І. Мазепою пішов у відставку.

Йшов час, а нового не було сформовано. Це створювало обстановку невизначеності, «породжувало версії легенд, казок, пліток і давало підґрунтя для агітації, провокацій, вносило хаос і дезорганізацію в державно-суспільне життя, шкідливо відбивалося на загальному перебігу державних справ всередині і ззовні країни» [7]. Громадськість вимагала діяти у непростих умовах швидко і ефективно: «У найвідповідальніший момент нашого державного відродження новим представникам влади необхідно рельєфно змалювати політичний курс, стати на правильний шлях для успішного закріплення нашої державності, знайти зрозумілу мову для співпраці з організованим суспільством, створивши єдиний демократичний фронт» [8]. Нагальною була потреба пошвавлення урядово-державотворчої праці [9].

Широкі верстви були шоковані приходом поляків, не знали, як їм діяти. Повстанці, побувавши у Головного отамана, вимагали пояснень: чому на території Поділля посиленням темпами запроваджується колонізація, грабуються селяни, здійснюються розстріли невинних людей, закриваються українські школи [10] тощо. Селяни також говорили: «Ніхто ще нам не залив стільки сала за шкіру, як польські пани» [11].

Частими і тривалими у Вінниці були зустрічі С. Петлюри із представниками уряду, що пішов у відставку, але виконував певні функції, а також місцевого самоврядування, бо якраз у травні 1920 р. в містах Подільської губернії свою діяльність відновили земства, що були розпущені після окупації краю денікінцями [12].

Про важке становище, зокрема, Вінницького самоврядного органу повідомлялось у місцевій пресі: «Кошторису на поточний рік складено не було; чергових зборів не відбулося; повітова управа досі немає ніяких вказівок і директив у напрямку подальшого ведення народного господарства і його розмірів; на 1-е квітня за населенням рахувалося недоплатою останніх років більш 7 млн. крб.; зараз ніяких платежів не поступає і на 1-е травня, в момент відновлення діяльності земства після відходу більшовиків, в розпорядженні повітової управи не було жодного шага грошей у буквальному розумінні цього слова» [13].

Окремі керівники УНР виношували думку про проведення земської реформи. До її розробки залучались і представники Вінницького земства. 15 травня в народній управі відбулась нарада, на якій було запропоновано проект створення нових органів самоврядування, до відання яких мали перейти земельні та лісові справи, військова повинність, міліція тощо [14].

Незважаючи на всі труднощі, земська управа розгорнула активну діяльність. З'явилися сподівання, що «земство помаленьку, крок за кроком, знову може відродитися для виповнення тих великих завдань з підвищення економічного й культурного добробуту населення, для яких воно на початку було покликано» [15].

У хліборобській Україні першочерговим стояло й земельне питання, від розв'язання якого, як підкреслювалось у пресі, залежатиме загальнодержавна справа. Адже до цього часу постійні зміни суспільно-політичного устрою «переплутали, збили з толку селянство і воно не знає тепер, на яку ногу стати. За останні роки спостерігалася тенденція селянства придбати землю у власність, бо, як справедливо кажуть, «взимку нам землю дають, а восени разом з хлібом одбирають». Унаслідок такої політики попередніх урядів поля не засіяні, культура хлібів низилась, а взагалі збіжжя нема й насувається примара голоду» [16]. Саме тому сільське населення закликала владу Директорії УНР розглянути земельну справу на державному рівні.

Запорукою прогресивного розвитку УНР було налагодження міжнародних відносин із центральними державами Європи. Насамперед це мало позитивно вплинути на подолання економічної кризи в країні. Досить привабливою виявилася пропозиція Німеччини щодо експорту в УНР залишків індустріального виробництва.

Однак реалізувати цей стратегічно важливий проект було складно, оскільки Антанта, яка не наважувалася визнати самостійність України, намагалася перешкодити німецькому «Drang nach Ukraina» [17]. Зважаючи на такі обставини, українська влада почала шукати спільні точки дотику з іншими економічно стійкими державами, а також спрямовувати у необхідне

.....
русло національний інтелект, використовувати для індустріальних потреб свої природні багатства. Тоді ж до Вінниці почали прибувати іноземні дипломати.

Знаковою подією стало оприлюднення у пресі 27 травня 1920 р. рішення про сформування нового уряду на чолі з В. Прокоповичем. Те, що уряд сформовано, було подією обнадійливою. В одному з номерів газета «Україна» повідомляла, що, нарешті, урядову кризу подолано: «Ще в старі часи державу порівнювали з кораблем, а правників – з лоцманами. Державний корабель потребує здатного лоцмана – уряду, поки він на місці і вартує, на кораблі більш чи менш спокійно... Нарешті, кабінет міністрів існує. Склад його має якісні і визначені риси, ті самі риси, які характеризують увесь сучасний український рух, а саме: діловитість і працездатність. Думка громадянства про об'єднання всіх сил народу для рятування України й будівництва її держави прекрасно конкретизована в новому складі кабінет...» [18].

Водночас у подільській пресі почастишали матеріали, де висловлюються думки про те, якою повинна бути влада, як треба діяти, що захищати. «Влада повинна бути одноликою, в якій би всі однаково думали, вірили і робили, – відзначала газета «Наш шлях». – Влада повинна бути тверда, смілива, рішуча й уперта, а м'якості, сентиментальності й нерішучості не повинно більше бути. Нарешті влада має ефективно працювати: для цього треба взяти в руки себе самих і всі виконавчі органи, бо там, окрім балачок, саботажу й ледарства, зараз нічого немає... Пан Головний отаман у своїй промові у Вінниці, а потім у Києві наголошував на тому, що у нас мусить бути хвилина за годину, день за місяць. А державний апарат робить зараз навпаки: в місяць те, що повинен зробити в день... Наше завдання – лише звернути увагу на те, що зараз повторюється стара історія. Ми відстаємо від життя, ми гаємо золотий час. Ми мусимо знати, що військове міністерство в два місяці зобов'язане дати таку армію, навчену й дисципліновану, яка б легко захистила східні кордони України. Це категорична вимога життя...» [19]

Трохи згодом преса радила, як треба діяти керівництву УНР, аби налагодити процес інформування громадськості про найважливіші події в суспільно-політичному житті країни: «Як колись – торік – так само і тепер в урядових сферах весь час ідуть жваві балачки про необхідність широкої інформації селянства і війська, про поширення серед працюючих верств ідей незалежності і державності України. Наслідком відсутності певної організації є страшна руїна народного духу, розпорошення народніх сил, так далі бути не може. Хочемо армії і незалежної України – мусимо поставити діло пропаганди і інформації, як слід. Хочемо, щоб нарід наш зрозумів, що робиться на Україні і для чого робиться, – мусимо розказати, роз'яснити йому друкованим і усним словом» [20].

«Населення не тільки далеко відлеглих місцевостей, але й околиць Вінниці живе найнеможливішими чутками про стан нашої справи. Чутки ці сіються ворогами України з провокаційними цілями: підірвати в народові віру, вбити його скарб й паралізувати волю. І треба сказати, вороги досягають своєї мети, бо зв'язку з центром нема і населення вірить усьому, що йому кажуть...» [21].

Правда, ці чутки мали певне реальне підґрунтя, бо вже 5 червня 1920 р. Червона армія перейшла в контрнаступ, шматувала польсько-український фронт, тиснула війська [22]. Вінницький повіт знову зайняли більшовики й український уряд змушений був виїхати спочатку до Жмеринки, а потім до Проскурова [23]. Недовгим було перебування польської й української армій у Києві: більшовики скупчили значні сили, а з Кавказу викликали армію Будьонного. Поляки поспішно залишили Київ. Побоюючись бути відрізаними від Польщі, вони відійшли за Збруч [24].

У цей скрутний момент Головний отаман С. Петлюра звернувся з відозвою до всіх повстанців, окремих відділів, що самостійно виступили на боротьбу проти «насильника – московського комуніста», в якій закликав: «Коли ми будемо битись не поодиноці, а організовано, вкупі, коли ми будемо бити ворога не розчепіреними пальцями, а міцно стиснутим кулаком, тоді наша боротьба буде успішною. А тому наказую: зголошуватися до начальників найближчих українських військових формувань, де вони будуть приймати з великою радістю і направляти для переорганізації в сталі й дієві частини» [25].

Однак очікуваного результату подібне звернення не принесло. У липні польські й українські війська продовжували відступати, а Червона армія оволоділа Летичевом, Проскуровим, Кам'янцем-Подільським. Польські й українські збройні формування відійшли за Збруч і на території краю було відновлено радянську владу.

Подальший наступ більшовиків відкинув українську армію у Галичину за Дністер, а польську армію загнав під Варшаву. Однак знекровлені в попередніх боях радянські з'єднання

взяти польської столиці не змогли. Провівши мобілізацію та отримавши воєнну допомогу від Франції, Й. Пілсудський швидко відкинув Червону армію за Буг [26].

У цей несприятливий для молодого Української держави час у газетній періодиці Поділля продовжували з'являтися матеріали, в яких засуджувались і викривалися злочини більшовизму. «Якоюсь безвихідною гіркотою і сумом віє від блискучого зовнішнього боку цього більшовицького руху, – констатував у передовиці часопис «Подольский край». – Ця вакханалія концертів, мітингів, виступи куплетистів і оповідачів нагадує бал під час чуми. Хіба це більшовизм? Цькування одного класу іншим з метою насилля, грабування, експлуатації робітника. Розкидання довкола звинувачень в саботажі, сіяння ворожнечі, проведення окрім фронтової, війну в тилу – ось більшовизм. Й іншим він бути не може, а знамените слово «товариш» є насмішкою над обдуреними громадянами» [27].

Тим часом у серпні розпочалися польсько-радянські переговори. Попри наміри УНР С. Петлюри продовжувати війну, щоб забезпечити умови для існування союзної Польщі, 12 жовтня 1920 р. в Ризі було підписано між РСФСР і УРСР, з одного боку, і Польщею, з іншого, угоду про перемир'я [28]. За його умовами воєнні дії могли тривати ще 6 днів. При цьому застерігалось, що війська протиборчих сторін будуть тимчасово займати територію, на якій вони опиняться в день закінчення війни, тобто 18 жовтня. Польське командування скористалося цим пунктом і взяло під свій контроль значну територію Поділля й Волині. У деяких місцях їм вдалося просунутися вглиб краю до 70 км.

Незважаючи на такий поворот подій, Головний отаман військ УНР С. Петлюра не зміг змиритися з позицією союзників, а тому вирішив тільки зусиллями власних збройних формувань продовжити боротьбу з більшовиками. Відтак для поповнення бойових частин Української армії було оголошено мобілізацію на дійсну військову службу [29], що «сприятиме підняттю тих сил, того духу, котрі створять броню для Української держави і будуть гарантією її подальшого становлення і процвітання. Армія скаже своє останнє переможне слово» [30].

25 жовтня польське командування через мирну делегацію в Бердичеві заявило, що воно взагалі знімає з себе будь-яку відповідальність за дії українських національних військових формувань і вважає, що лінія, яку займали польські війська на момент припинення воєнних дій, проходить на схід від Старої Синяви через Новокосянтинів, Літин, Бар, Шаргород, вздовж течії річки Мурафи, до Яруги на Дністрі [31].

Отже, в їхніх руках опинилися Кам'янецький, Проскурівський, Ушицький, Летичівський, частина Могилівського, Вінницького та Літинського повітів. Окрім польських військ, оборону в цьому регіоні зайняли українські війська (40 тис. осіб), а також російські козачі частини під командуванням генерала Перемикіна, які номінально підпорядковувались генералу Врангелю (10 тис. осіб) і «викликали політичні ускладнення на фронті» [32]. Їм протистояла 14-та радянська армія під командуванням І. Уборевича [33].

Незважаючи на те, що більшовицькі війська вели успішні наступальні операції й були небезпечними виключно за своєю кількістю, у подільській пресі із зовсім протилежного боку відображався моральний дух бійців, «який підтримувався штучно і мав за основу зовсім незрозумілі для загальної маси ідеї. На фронті серед червоноармійців відбулася довільна демобілізація, розпад, викликані укладеним перемир'ям з Польщею... Вони наступали без виконання тактичних маневрів і при повній відсутності стратегії...» [34].

Із захопленням радянською розвідкою документів армії Директорії стало відомо, що її командування планує великий наступ на півночі Подільського плацдарму, метою якого є захоплення Вінниці та Жмеринки. Крім того, петлюрівське командування сподівалося з'єднатися з антирадянськими партизанськими загонами, що діяли за лінією фронту. Командування 41-ої армії вирішило випередити противника і почати наступ. З цією метою 45-ту дивізію було перекинуто з Вінниці в район, що на півдні від Джурина. Зайняли вихідні позиції й інші частини радянських військ.

Відчуваючи безвихідь, Головний отаман військ УНР, уряд і військове керівництво знову звернулися до народу за допомогою в об'єднанні сил для вирішального бою за визволення від більшовицького нашествия. У цьому документі звучав заклик не вірити, що українська армія розбита, бо «вона ще сильна духом, несе лад і спокій, освячений в боях жовто-блакитний прапор, на якому полум'яно світяться слова «За волю святу, за землю народную, за Україну Велику». Поряд із закликом спільними силами врятувати рідний край, влада УНР ніби звітувала, чого досягнуто за три революційних роки. Зокрема, зазначалося, що в Україні знайшли мирне і вільне співжиття всі національні меншини, налагодилася торгівля, держави

Європи вийшли на шлях розвитку політичних і торговельних зносин, готувався акт амністії «всім синам Батьківщини, які заблукали в житті й готові викупити свою провину, ставши в оборону рідної державності» [35].

Хоча звертання про допомогу було почутим, проте виявилось занадто пізно. 10 листопада Червона армія перейшла в наступ на багатьох ділянках фронту. 45-та дивізія в цей день збила з позицій дві стрілецькі дивізії Директорії та прорвала фронт у напрямку Чернівці – Муровані Курилівці. У ході цих боїв була фактично виведена з ладу одна з найкращих частин Петлюри – «залізна дивізія», захоплено близько 400 полонених, 6 гармат, 11 кулеметів, великий обоз [36]. Внаслідок цього прориву українська армія змушена була почати відхід по всьому фронту.

Під ударами радянських військ, що вийшли на лінію Кузьмин – Лянцкорунь, 16 листопада об'єднані польсько-українські війська із значними запасами матеріальних цінностей, продовольчими обозами залишили державний центр УНР – Кам'янець-Подільський. Сучасний дослідник С. Литвин у зв'язку з цим наголошує: «Давнє місто над Смотричем лишилося в історії як цитадель в Українській державі ХХ ст., остання столиця УНР» [37].

Єдиним центром опору став Проскурів, який обороняли найбільш боєздатні частини С. Петлюри і Кавказький зведений козацький полк під командуванням полковника Яковлева. У ніч з 19 на 20 листопада 1920 р. розпочався запеклий бій за місто. На ранок радянські війська увірвалися в Проскурів.

Після цього рештки українського, польського й російського війська розпочали евакуацію через р. Збруч. Проте здійснити її повністю не вдалося. Вранці 22 листопада бригада Г. Котовського форсованим маршем вийшла з с. Ванієвки, що поблизу Чорного Острова, у напрямку на Волочиськ. Сюди ж рушив корпус Червоного козацтва В. Примакова. Зламавши опір військ, що прикривали переправу через р. Збруч на лінії Гарнишівка – Янушівці, бригада Г. Котовського надвечір 22 листопада ввірвалася у Волочиськ. Останніх п'ять верст до міста котовці пройшли галопом під шквальним артилерійським і кулеметним вогнем. Із захопленням Волочиська відрізані від переправи українські воїни потрапили в полон.

Волочиська операція завершила смугу кровопролитних боїв між регулярними військами протиборчих сторін на теренах краю. Польський Сейм відмовився продовжувати війну. Українські частини, що перейшли кордон Польщі, були роззброєні й розміщені в спеціальних таборах. 21 травня 1921 р. в одному з них з'явився Й. Пілсудський, віддав честь українським офіцерам і сказав: «Панове, я вас перепрошую. Я вас дуже перепрошую» [38].

Однак навіть після того, як у листопаді 1920 р. останній солдат української, польської та білої армії покинув Подільський регіон, більшовикам було далеко до повного контролю над подільським населенням [39]. Велика кількість селянства, особливо заможного, залишалася запеклим ворогом «червоного терору комунізму»⁴⁰, продовжувала вперту, хоча і неузгоджену партизанську війну з більшовиками за волю і самостійність України.

Отже, здійснивши аналіз демократичних часописів Поділля 1920 р., можна зробити висновок, що в останній період Директорії УНР на пресу лягли відповідальні завдання захищати, організовувати та виховувати народ. Газетна періодика впливала на перебіг національно-визвольних змагань, висвітлювала настрої різних соціальних верств, відображала амплітуду всіх суспільно-політичних перетворень в регіоні, об'єктивно оцінювала значення українсько-польських відносин в антибільшовицькій боротьбі.

Подільська преса зафіксувала досвід і багато повчальних уроків, які не втратили своєї актуальності на сучасному етапі розбудови української державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Україна між світовими війнами (1914-1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії: Навч. посіб. / Реєнт О., Коляда І. – К.: Школа, 2004. – С. 268.
2. Україна. – 1920. – 26 трав.
3. Станович М. Йозеф та Симон // Вінниччина. – 1992. – 31 жов.
4. Хвиля. – 1920. – 14 трав.
5. Там само. – 1920. – 15 трав.
6. Там само. – 1920. – 13 трав.
7. Подольський край. – 1920. – 30 мая.
8. Там само.
9. Хвиля. – 1920. – 8 трав.

10. Воловик В., Вініковецький С. З історії громадянської війни на Вінниччині (1920) // З історії радянської Вінниччини. – Вінниця, 1960. – С. 10.
11. Вісті ВУЦВК і Харківського губвиконкому. – 1920. – 5 черв.
12. Стецюк В. Вінницьке повітове земство в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2004. – Т.13. – С. 370.
13. Хвиля. – 1920. – 16 трав.
14. ДАВО. – Ф. Д – 255. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 26.
15. Хвиля. – 1920. – 16 трав.
16. Там само. – 1920. – 8 трав.
17. Подольський край. – 1920. – 30 апр.
18. Україна. – 1920. – 27 трав.
19. Наш шлях. – 1920. – 18 трав.
20. Україна. – 1920. – 24 трав.
21. Хвиля. – 1920. – 20 трав.
22. Станович М. «В бурю та серед скель...» // Вінниччина. – 1992. – 7 листоп.
23. Малигін А. Вінниччина в добу Директорії // Тези доповідей 15-ої Вінницької обласної історико-красознавчої конференції 14 травня 1996 р. – Вінниця, 1996. – С.40.
24. Станович М. «Запануєм, браття милі, в червоній сторонці...» // Вінниччина. – 1992. – 14 листоп.
25. Хвиля. – 1920. – 18 трав.
26. Крип'якевич І., Гнаткевич Б. Історія українського війська: в 12-ти вип. – Тернопіль: Збруч, 1992-1993. – Репринтне вид. кн. 1936 р. – Вип. 12. – С. 567.
27. Подольський край. – 1920. – 26 сент.
28. Воловик В., Зінько Ю. Останні події Української революції 1917-1920 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 41.
29. Подольський край. – 1920. – 29 сент.
30. Там само. – 1920. – 1 окт.;
31. ЦДАРА Російської Федерації. – Ф. 1499, оп. 1, спр. 119. – Арк. 23-26.
32. Подольський край. – 1920. – 26 окт.
33. Дубинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво. – К., 1961. – С. 141.
34. Подольський край. – 1920. – 27 окт.
35. Там само. – 1920. – 11 нояб.
36. Дубинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво. – К., 1961. – С. 141.
37. Завальнюк О., Комарницький О. В часи української революції // Кам'янець-Подільський: історико-популярний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 75.
38. Рубльов О., Ресент О. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 244.
39. Рибак І. Наш край в історії України. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. – С. 137.
40. Подольський край. – 1920. – 5 окт.

О.А. Мельничук

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (20–30-ТІ РР. ХХ СТ.) ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦДАВО УКРАЇНИ

Наукове дослідження історії становлення та функціонування системи соціального страхування в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. дозволяє виокремити цілий спектр джерел, які, тією чи іншою мірою висвітлюють діяльність страхових органів у зазначений період. До вказаного переліку входять архівні фонди радянських, партійних та, безпосередньо, страхових органів різних рівнів; опубліковані союзні та республіканські нормативні акти, що регулювали відносини у сфері соціального страхування; матеріали офіційної та відомчої статистики; збірники документів та матеріалів; періодичні видання тих часів – журнали, газети, бюлетені. Кожна із вказаних груп джерел відіграла важливу роль у створенні цілісної та об'єктивної характеристики діяльності органів соціального страхування та визначенні їх місця і ролі у системі соціального захисту населення України досліджуваного періоду.

Метою зазначеної статті є аналіз однієї із базових груп джерел – матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), переважна більшість яких вперше вводяться до наукового обігу. У статті подано характеристику фондів даної установи, що містять відомості про діяльність органів соціального страхування УСРР у 20 – 30-ті рр. ХХ ст.

Класифікуючи архівні фонди за обсягом матеріалу, слід відзначити, що найбільш змістовним є фонд Головного управління соціального страхування України (Ф. 2851), органу, що здійснював безпосереднє управління соціальним страхуванням. Хронологічні рамки фонду включають 1922-1933 р., тобто увесь період існування вказаного управління, однак за кількістю справ найбільш представлені 1923-1930-ті рр., тобто час перебування соцстраху у відомчій підпорядкованості наркомату праці. Дещо фрагментарно представлений початковий період становлення соцстраху в рамках НКСЗ у 1922 р. та функціонування управління після реорганізації 1931 р. відповідно до умов реконструктивного періоду.

Серед матеріалів фонду, розміщених за хронологічним принципом, можна зустріти різні типи документів. Тут містяться, передусім, керівні вказівки для Головносоцстраху УСРР з боку союзних та республіканських радянських, партійних, господарських та профспілкових органів, поданих у вигляді відомчих нормативних актів – законів, постанов, положень, наказів, інструкцій, розпоряджень. Такі директивні матеріали відображають, насамперед, відношення вказаних органів до соціального страхування як організаційно-правової форми та визначають її місце в системі соціального захисту.

Безпосередню реакцію страхових органів на керівні приписи, суперечності та складнощі у взаємовідносинах містять матеріали листування управління соціального страхування із вказаними установами. Зокрема, у фондах відображене активне листування Головносоцстраху УСРР із РНК, ВЦВК, НКП, НКСЗ, НКОЗ, НКО, ВЦРПС, ВРНГ, Держпланом як на союзному, так і республіканському рівнях. Так у листуванні із господарськими органами основною темою було визначення страхових тарифів, встановлення розмірів страхових внесків та пільг для державних промислових підприємств, ліквідація заборгованостей зі сплати внесків, забезпечення робітників страховою допомогою у необхідних розмірах [1, спр.65, 161, 200]. Відносини із ВУЦВК стосувалися переважною мірою пенсійного забезпечення промислових робітників [1, спр. 17, 160, 278, 405]. У листах до радянських органів управління соціального страхування найчастіше порушувало питання про фінансове забезпечення органів соціального страхування, ставлячи вимоги про необхідність підвищення тарифів страхових внесків, надання кредитів та позик [1, спр. 64, 278, 922]. Темою листування із ВЦРПС [1, спр. 61] та ВУРПС [1, спр.22, 750] були питання, пов'язані з охороною праці, пенсійним забезпеченням інвалідів праці.

Партійні органи рідко втручалися безпосередньо у роботу ГУСС, як правило, це здійснювалося через «приводні паси» – профспілки. Однак у ключові моменти зміни соціальної політики партійне керівництво у директивних матеріалах визначало основні принципи соціальної політики та напрямки розвитку соціального страхування. Так при відродженні соціального страхування з переходом до НЕПу державна партія виступила за посилення впливу за діяльністю страхових органів, запобігаючи декласуванню пролетарських елементів та перетворенню соціального страхування у самостійний напрям робітничого руху. Наступний період активізації був пов'язаний із необхідністю реформування соціального страхування в умовах відродження соціалістичного наступу наприкінці 1920-х рр..

Найбільша кількість відомчих розпоряджень та активність взаємного листування припадає на ті органи, що здійснювали безпосереднє керівництво соціальним страхуванням в Україні. Серед них – Центральне управління соціального страхування СРСР (Цусстрах, ЦУСС) [1, спр.58, 159, 179, 225, 281, 588, 684, 805, 818, 844, 999, 1126, 1172], Союзна рада соціального страхування (СРСС) при НКП СРСР [1, спр.1043], Всеукраїнська рада соціального страхування (ВУРСС) при НКП УСРР [1, спр.364, 370, 590, 917, 1039]. Переписка із союзними органами соцстраху дозволяє простежити спільні та відмінні риси даного інституту в межах СРСР, визначивши на цьому фоні особливості діяльності органів соціального страхування в Україні. ВУРСС виступала, насамперед, координаційним органом уряду, що здійснював загальне керівництво соціальним страхуванням, тому через її діяльність простежуються вплив соціального страхування на різні сфери суспільного життя.

Неодмінною цінністю для дослідження проблеми є збереження майже у повному обсязі щорічних постанов, обіжників, інструкцій, телеграм [1, спр.1, 2, 35, 36, 137, 138, 757, 925, 1040, 1041, 1127], а також переважної більшості щорічних звітів ГУСС [1, спр.134, 151, 166, 271, 872, 1037, 1052, 1175] та губсоцстрахів УСРР [1, спр.6, 46], які дозволяють простежити основні напрямки розвитку та стан органів соціального страхування України. На відміну від оброблених матеріалів офіційної статистики, основним завданням яких було підтвердження успіхів соціалістичного будівництва, безпосередні звіти страхових органів відображали

здебільшого реальний стан справ, фіксуючи труднощі та суперечності практики соціального страхування того часу.

Важливими для концептуального розуміння діяльності страхових органів є стенографічні звіти з'їздів та нарад за участю представників соцстраху, протоколи засідань Всеукраїнської ради соціального страхування, протоколи колегії ВУРПС тощо [1, спр.272, 1052]. Дискусії, зафіксовані у стенограмах вказаних зібрань на початковому етапі розвитку соцстраху, відбивають погляди різних політичних сил стосовно даної організаційно-правової форми соціального захисту.

Окрім директивних та звітних документів, фонд включає в себе і матеріали обстежень органів соціального страхування партійними, радянськими та спеціальними контролюючими республіканськими та союзними органами, а також інспекторами ГУСС щодо становища страхових органів на місцях. Так у фонді збереглися матеріали обстежень ГУСС УСРР, проведені союзним НКП у 1923, 1926, 1928 р. [1, спр.40, 134]; НК РСІ СРСР – у 1928-29 р. [1, спр.813] ; комісіями ЦК ВКП(б) та КП(Б)У – у 1922, 1929, 1935, 1936 рр. [1, спр.994]. Змістовними є власні анкетні дані, які надсилалися губернськими, оружними та районними страховими органами до ГУСС УСРР. Так, наприклад, анкети губсоцстрахів України про становище і розвиток справи соціального страхування протягом 1922 р. [1, спр. 33] дозволяють, з точністю до календарних днів, з'ясувати процес зародження страхових органів у різних регіонах України та особливості їх діяльності на початковому етапі. Збережені акти передачі [1, спр.78] дають змогу простежити перехід соціального страхування від народного комісаріату соціального забезпечення до народного комісаріату праці у січні-лютому 1923 р..

Практика органів соціального страхування, окрім щорічних фінансових та статистичних звітів, відображена у зведених табличних даних, які подавалися органами соціального страхування до ГУСС УСРР [1, спр.107, 355, 1038), в тому числі за різними видами страхування. До них, наприклад, належать: річні зведені таблиці з тимчасової непрацездатності [1, спр.112, 266, 354, 495]; зведені дані за округами про склад інвалідів та забезпечення їх пенсіями [1, спр.499]; звіти про забезпечення застрахованих медичною та санаторно-курортною допомогою [1, спр.507, 745, 906]; відомості страхових кас про виплату допомоги безробітним [1, спр.844]. Найменшою мірою у фонді Головоцстраху УСРР представлені матеріали про практичну діяльність страхових органів у 1931-1933 р., що пояснюється зменшенням впливу управління на органи соціального страхування, після їх реорганізації у червні 1931 р. та послаблення щорічної звітності. Однак серед документів вказаного періоду значну цінність мають відомості про виконання завдань першого п'ятирічного плану та визначення перспектив розвитку соціального страхування у другій п'ятирічці [1, спр.1153], листування із ЦУСС СРСР та відомості про проведення оздоровчих кампаній, медобслуговування застрахованих, виплату пенсій [1, спр. 1154, 1157, 1172], фінансово-статистичні звіти окружних кас соціального страхування [1, спр. 1175].

Загалом систематизовані в описі фонду ГУСС УСРР документи можна класифікувати на дві групи. Перша включає в себе нормативно-правові документи та матеріали про їх застосування (декрети, постанови, розпорядження, директиви, обіжники, накази, положення, роз'яснення, плани, протоколи, угоди, листування, телеграми). Друга група документів має аналітичне спрямування (звіти, зведення, статистичні таблиці, анкети, доповідні записки, відомості). У комплексі вони є базовими для розуміння теорії та практики соціального страхування у 1920 – 1930-х рр..

Дослідження діяльності органів соціального страхування у 1933-1937 рр. було б неможливими без опрацювання матеріалів фонду Всеукраїнської ради професійних спілок (Ф. 2605). Об'єднанням НКП УСРР та ВУРПС у вересні 1933 р. та передачею соціального страхування у відання профспілок пояснюється подальше збереження матеріалів про діяльність страхових органів у фонді даної установи. Вже, починаючи із січня 1932 р., невід'ємним підрозділом республіканської ради профспілок є бюро соцстраху, що стає своєрідним директивним та інформаційно-аналітичним центром діяльності органів соціального страхування. До моменту передачі соцстрахування профспілкам інструктори бюро провели всебічне обстеження усіх напрямків роботи органів соціального страхування. Так в описі 3 фонду збереглися такі матеріали: про стан роботи Українського республіканського комітету соцстраху (11 січня 1932 р. – 19 серпня 1933 р.) [2, спр.1592]; з обстеження діяльності обласних кас соцстраху (серпень 1932 – травень 1933 р.) [2, спр.1595]; матеріали з обстеження діяльності районних страхових кас та будинків відпочинку (січень – жовтень 1932 р.) [2,

спр.1596]; матеріали про виконання бюджету республіканських органів соцстраху (листопад-грудень 1932 р.) [2, спр.1598]; акт комісії з ревізії Всеукраїнської територіальної каси соціального страхування за 1932 р. [2, спр.1594]; відомості про виконання бюджету органами соцстраху за першу п'ятирічку з 1928 по 1932 р. [2, спр.1598] тощо.

Документальні матеріали опису 4 фонду українських профспілок відображають новий період діяльності органів соціального страхування, що позначився зміною основного їх призначення: від забезпечення соціальних ризиків до обслуговування рекордних темпів соціалістичного наступу в умовах модернізації народного господарства. Із ліквідацією територіальної страхової мережі та створення виплатних пунктів на підприємствах зменшилася кількість директивних матеріалів для низових органів. Основними з них стають обіжники бюро соцстраху ВУРПС та Всеукраїнської республіканської каси соціального страхування [2, спр.287, 515, 775, 908, 974], останній з яких датований 29 березням 1937 р.. Протягом вказаного періоду через відсутність звітів місцевих органів соціального страхування усі статистичні матеріали подаються у вигляді зведених балансів бюро, бюджету соцстраху, журналів обліку прибутків-видатків Всеукраїнської республіканської територіальної каси [2, спр.294, 297в]. Останні статистичні дані про структуру та штати бюро соцстраху датуються серпнем 1934 р. [2, спр.537]. Оскільки протягом вказаного періоду кошти соцстраху спрямовуються переважно на соціально-побутове обслуговування робітників провідних галузей економіки та потреби державного бюджету, акти обстежень контролюючих органів відображають лише статистичні дані про використання коштів на медико-санітарне та профілактичне обслуговування робітників [2, спр.500, 502], забезпечення харчуванням шкіл та дошкільних установ [2, спр.297а], трудове працевлаштування пенсіонерів [1, спр.532]

Оскільки впродовж 1923-1933 рр. органи соціального страхування знаходилися у відомчому підпорядкуванні Народного комісаріату праці УСРР, то матеріали фонду вказаного наркомату (Ф. 2623) слугують важливим джерелом для оцінки діяльності органів соціального страхування та визначення їх місця в системі соціального захисту. Особливістю окремих матеріалів є їх вищий ієрархічний статус, який відбиває основні напрямки соціальної політики впродовж 1920 – 1930-х рр.. Зокрема у фонді містяться витяги із протоколів засідань Політбюро, секретаріату ЦК КП(б)У, президії ВУЦВК, Південбюро ВЦРПС, що відображають дискусії радянсько-партійних органів щодо напрямків розвитку соціального страхування [3, спр.1142, 1143, 1144, 1200, 1606, 2314, 2812, 3082, 3571, 3739, 3800, 5552, 6777]. Стенограми Всеукраїнських нарад (з жовтня 1922 р.) та з'їздів (з травня 1925 р.) працівників відділів праці та соціального страхування [3, спр.1209, 1210, 1211, 1656, 2079, 2366, 2825, 2826, 4511а, 5526, 6785], що містять тези доповідей та резолюції із соціального страхування, дозволяють не лише простежити успіхи та недоліки в діяльності органів соціального страхування, але й відобразити специфіку їх роботи у різних регіонах України.

Щорічні звіти про роботу НКП УСРР 1923-1933 рр. [3, спр.1641, 1642, 2082, 2083, 2773, 2827], невід'ємною структурною частиною якого було управління соціального страхування, дозволяють простежити динаміку розвитку системи соціального страхування в Україні впродовж вказаного періоду в якісних та кількісних вимірах. У свою чергу, доповіді про роботу, звіти та плани діяльності вказують на їх регіональні особливості. Окрім загальних систематизованих даних, у справах фонду підібрані матеріали, що стосуються окремих напрямків діяльності страхових органів. Так статистичні дані відділів праці, що відображають стан та рух безробітних упродовж 1920-х рр. [3, спр.922, 1099, 2217, 2263], баланси страхових органів з боротьби із безробіттям [3, спр.1581], документи Центрального комітету по боротьбі із безробіттям при УЕН [3, спр.1238], плани та кон'юнктурні огляди про стан ринку праці в Україні, організацію та діяльність трудових колективів [3, спр.3080, 3548] дають змогу зробити висновки про ефективність діяльності страхових органів України щодо забезпечення безробітних. Звіти окружних страхових кас про направлення робітників та службовців на курорти, в санаторії та будинки відпочинку [3, спр. 2215, 6687], опублікування кошторисів витрат на утримання профілактичних установ, забезпечення застрахованих медичною допомогою [3, спр. 1594] сприяють визначенню рівня медичного страхування. Страхування тимчасової та постійної втрати працездатності простежується через звіти відділів охорони праці про стан техніки безпеки та травматизму у провідних галузях економіки УСРР [3, спр. 2129, 2622, 2932, 3796, 5216, 6753], відомості про кількість оплачених днів непрацездатності та склад інвалідів праці [1, спр. 1545, 6443, 6547] тощо. Важливим моментом для оцінки роботи страхових органів є збереження у фонді документів за 1931-1933 рр.

Особливу роль для визначення структури та штату управління соціального страхування УСРР у 1922 – 1933 рр. відіграв третій опис Ф. 2623. Він містить списки та анкети працівників управління у 1920-1933 рр. [3, спр. 2, 41, 74]; накази та розпорядження по особовому складу [3, спр.3, 13, 73, 113, 170]; листування із ЦК КП(б)У та ВУЦВК з приводу керівних призначень [3, спр.15, 83]; посвідчення, мандати та довідки, видані інструкторам із соціального страхування; витяги із трудових списків співробітників Головоцстраху [3, спр.133]. Останні відомості про особистий склад управління стосуються, на жаль, 1930 р.

Становлення соціального страхування при переході до НЕПу відбувалося в рамках народного комісаріату соціального забезпечення. Саме тому матеріали фонду вказаного наркомату (Ф. 348) є необхідними для дослідження початкового етапу зародження соціального страхування як форми соціального захисту населення в умовах ринкових відносин.

Колекція фонду, передусім, представлена підбіркою документів про роботу Управління соціального страхування протягом лютого – грудня 1922 р. [4, спр.572, 573], що включає в себе обіжники, інструкції, протоколи, висновки та листування. Становлення фінансової системи соцстраху відображають телеграми завідувачів губернськими відділами соціального забезпечення про надходження внесків у квітні-травні 1922 р. [4, спр.608], документи про створення та збирання внесків до фонду соціального страхування у 1922 р. [4, спр.770, 796]. Матеріали всеукраїнської наради завгубсобезами, зібрані протягом 7-24 березня 1922 р. [4, спр.623], відображають дискусії в системі органів влади щодо організаційного керівництва соціальним страхуванням. У 1923-1930 рр. у фонді НКСЗ відображені лише матеріали про спільну діяльність Головоцстраху та Наркомату соціального забезпечення із обслуговування пенсіонерів в інвалідних установах соцзабезу [4, спр.2280, 2290] та про оплату частини пенсій персональних та академічних пенсіонерів з бюджету сектору соціального страхування [4, спр.2261].

Певна частка матеріалів, що характеризують кількісні показники діяльності органів соціального страхування знаходиться у фонді Української загальнопланової комісії при Українській економічній нараді (Укрдержплану) (Ф. 337), зокрема, його економічної секції (1922-1925 рр) та секції праці (1925-1928 рр). Окрім звітів ГУСС, НКСЗ та НКОЗ УСРР за 1922-1927 рр. [5, спр.879, 4675, 5921, 6115, 6156, 7456, 7474] у фонді містяться річні фінансові звіти Українського курортного управління за 1924-1928 рр. [5, спр.3229, 4676, 5922], відділу робітничої медицини за 1922-1927 рр. [5, спр.878], які відбивають особливості медичного страхування в УСРР. Фінансове становище страхових органів відображено в протоколах засідань бюджетно-фінансової секції Укрдержплану та матеріалах до них [5, спр.867]. Серед планових документів, насамперед, перспективний п'ятирічний план розвитку соціального страхування на Україні на 1928/29 – 1932/33 рр. [5, спр.7463].

Висвітлення основ медичного страхування у 1920 – 1930-х рр. було б неповним без використання матеріалів архівного фонду народного комісаріату охорони здоров'я УСРР (Ф. 342). У 1922-1927 рр. при наркоматі функціонував відділ робітничої медицини (Рабмед), який здійснював керівництво медичним страхуванням. У фонді збереглися: протоколи засідань колегії відділу робітничої медицини 1923-1925 рр.; обіжники та інструкції відділу на місця з приводу надання медичної допомоги застрахованим 1922-1927 рр.; листування відділу із ГУСС УСРР, НКОЗ УСРР, НКП УСРР, губернськими і окружними відділами та інспекціями охорони здоров'я. Зазначені матеріали не лише розкривають правовий статус медичного страхування, але й дають можливість оцінити ефективність діяльності лікарняних установ робітничої медицини. Цікавими в цьому плані видаються матеріали про стан лікарської мережі страхової медицини УСРР у березні-грудні 1922 р. [6, спр. 1229], матеріали лікарсько-контрольних та лікарсько-експертних комісій у 1925-1927 рр. [6, спр. 1413, 2010]. Невід'ємною складовою медичного страхування було надання профілактичної допомоги застрахованим через направлення їх до будинків відпочинку, санаторіїв, курортів. У колекції фонду містяться відомості про розподіл санаторно-курортних місць по округах України у 1924-1926 рр. [6, спр. 1441], листування з питань профілактики в установах робітничої медицини у жовтні 1926 – березні 1928 рр. [6, спр.2657], листування про організацію роботи санаторіїв та курортів у 1927-1929 рр. [6, спр.2665], їх будівництво та утримання впродовж жовтня 1925 – вересня 1927 рр. [6, спр.2033].

Окремі матеріали, що стосуються пенсійного страхування, зберігаються у фонді Всеукраїнського центрального виконавчого комітету робітничих, солдатських та червоноармійських депутатів (ВУЦВК) (Ф. 1). Зокрема, у третьому описі фонду можна знайти

листування із Головносоцстрахом про призначення та виплату пенсій інвалідам праці та громадянської війни, робітникам-винахідникам, персональним пенсіонерам у 1923-1930 рр. [7, спр.26, 70, 78, 1807], видачу допомог безробітним, оплату понаднормових робіт [7, спр.116], визначення розмірів страхових внесків [7, спр.1814].

Отже, у фондах ЦДАВО міститься значний масив матеріалів, пов'язаних із діяльністю органів соціального страхування УСРР у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Різноманітні за змістом та формою, із різним ступенем репрезентативності та достовірності, вони, в цілому, достатньо повно відображають теорію та практику органів соціального страхування досліджуваного періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВО України. – Ф.2851. Головне управління соціального страхування при НКП УСРР.
2. ЦДАВО України. – Ф.2605. Всеукраїнська рада професійних спілок.
3. ЦДАВО України. – Ф.2623. Народний комісаріат праці УСРР.
4. ЦДАВО України. – Ф.348. Народний комісаріат соціального забезпечення УСРР.
5. ЦДАВО України. – Ф.337. Українська державна загально планова комісія при економічній нараді (Укрдержплан).
6. ЦДАВО України. – Ф.342. Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР.
7. ЦДАВО України. – Ф.1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад робітничих, солдатських і червоноармійських депутатів.

Б.М. Ратніков

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА В МОРСЬКИХ ДЕСАНТНИХ ОПЕРАЦІЯХ В КРИМУ (1941-1943 РР.)

Історіографія Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій цілком відповідає матриці історіографії Другої світової війни, і її доцільно аналізувати за генезою та періодами.

За генезою доцільно виділити два напрями – радянський та західний.

Надзвичайно широко висвітлені події операцій в радянській історіографії. Проте загальною рисою радянських джерел періоду 1941-1985 років є висока ступінь догматизму. На відміну від західної історіографії, в якій, як правило, спостерігається різноманіття точок зору, для радянської характерним є дотримання усталених на найвищому рівні поглядів, відсутність альтернативних точок зору, що легко пояснюється стилем державного управління того часу. Всі офіційні оцінки Другої світової війни в радянський період відповідали ідеологічним і політичним догмам. Відповідно ці догми проходили через всі опубліковані у радянському відкритому друці роботи. Це призводило до необ'єктивного, однобічного висвітлення подій, ігнорувалися документи, що були, факти, а альтернативні оцінки висловлювались тільки в неофіційних джерелах і могли потягнути відповідальність, «за фальсифікацію», аж до кримінальної. Тому практично повністю були відсутні наукові дискусії, намагання відновлення об'єктивності висвітлення ходу історії, в наслідку і до істотної втрати об'єктивності радянської історичної науки в цілому.

Магістральний напрям висвітлення подій Великої Вітчизняної війни та кожної операції, включно з Керченсько-Феодосійською та Керченсько-Ельтигенською морськими десантними операціями визначали такі роботи: «Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945», «История второй мировой войны 1939–1945», «Важнейшие операции Великой Отечественной Войны», «Історія Української РСР», «Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» тощо [1-6]. Відхилення радянської історіографії у бік роздування успіхів і досягнень привів до того, що про недоліки в підготовці країни до оборони, про поразки і втрати в ході війни говорилося мимохідь, без глибокого аналізу причин, а про ряд подій, які могли тлумачитись на шкоду керівництву КПРС і країни або кинути тінь на пануючий режим, взагалі замовчувалось. Так, наприклад, дослідження та широке висвітлення розгрому трьох радянських армій частиною військ 11 армії вермахту в Криму, в той час як переважна більшість її військ штурмувала Севастополь, стало можливим лише після припинення існування Радянського Союзу.

Загальна тенденція однобічного висвітлення подій Великої Вітчизняної війни властива і тогочасним виданням, що висвітлювали ведення бойових дій видів збройних сил, окремих об'єднань і з'єднань. Зокрема в роботах «Боевая летопись военно-морского флота 1941-1942», «Боевой путь Советского Военно-Морского Флота», «Действия Военно-морского флота в

Великой Отечественной войне», «Краснознаменный Черноморский флот», «История военно-морского искусства», «Советское военно-морское искусство», «Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне» [7-14] чимало сторінок присвячено веденню Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій. Проте і в них події висвітлювались в основному в позитивному аспекті, а про помилки та недоліки підготовки та ведення операцій згадувалось досить стримано. Крім того, зазначені роботи були зосереджені на висвітленні питань переходу морем, транспортування сил десанту та матеріально-технічних засобів, артилерійської підготовки до висадки десанту та артилерійської підтримки десанту корабельною артилерією, частково торкалися питань взаємодії видів збройних сил. Питання виконання основного завдання силами десанту практично не розглядались, через те, що до його виконання сили флоту практично не залучались. Радянські історики Кононенко В. М., Зубков А., Єлісєєв І. [15-17], які одними з перших описали події пов'язані з підготовкою та веденням операцій, переконливо показали героїзм і мужність десантників, позитивні сторони підготовки і ведення операцій, яка проведені в критичні періоди війни, їх результати і міжнародний резонанс. Але про те, що обидві операції не досягнули стратегічної мети, і були провальними саме на стратегічному рівні, не згадувалось, а результати операцій були завуальовані для їх відповідності матриці «радянської ідеологічно виваженої історії». Не показувалася повна картина дезорганізації переходу морем, висадки і вивантаження десанту, поганої роботи розвідки, провалів в управлінні військами та організації зв'язку, врешті решт вади замислу ведення операцій. Не були глибоко проаналізовані причини стратегічних невдач і не виправдано великих втрат особового складу, плавзасобів, озброєння та військової техніки, тут нашої оборони. При зіставленні сил сторін радянські автори прагнули перебільшувати чисельність військ і кількість озброєнь противника і відповідно зменшити свої сили. Так, у ряді робіт про Керченсько-Феодосійську та Керченсько-Ельтигенську морські десантні операції наголошувалося, що в ході обох операцій німецькі війська перевершували радянські за чисельністю. Насправді радянських сил тут було більше, ніж німецьких. Перевага у німців була, але не в кількості, а в якості. Німецькі війська мали досвід ведення бойових дій в Європі. Їх військовослужбовці відрізнялися кращою професійною підготовленістю, особливо на вищому рівні. Генерали вермахту за спиною мали високий рівень якісної освіти, досвід ведення бойових дій у Європі, їх робота була менш ідеологізована, бойовий вишкіл військ знаходився на значно вищому рівні, а система матеріально-технічного забезпечення діяла набагато ефективніше. Крім того, за свідченням учасників подій того часу радянських бійців нерідко посилали в бій недостатньо підготовленими у військовому відношенні, бойова виучка у них була значно нижча, ніж у відповідних категорій військовослужбовців вермахту.

Особливе місце в комплексі джерел дослідження розвитку воєнного мистецтва в Керченсько-Феодосійській та Керченсько-Ельтигенській десантних операціях займають документи особистого походження: мемуари, спогади, щоденники, листи, біографічні нариси, описи бойових шляхів об'єднань та з'єднань.

Серед мемуарів особливу вагу мають твори визначних радянських воєначальників, за безпосереднього керівництва яких готувались і проходили Керченсько-Феодосійська та Керченсько-Ельтигенська десантні операції. Передусім це спогади Г. К. Жукова, Н. Г. Кузнецова А. М. Василевського, С. М. Штеменка, [18-28]. Їх мемуари відзначаються великою масштабністю і глибиною у висвітленні питань планування, підготовки і здійснення операцій, координації і забезпечення взаємодії різних родів військ, з'єднань і частин. Вони містять незафіксовані в інших джерелах згадки численних телефонних переговорів, усних бойових наказів та розпоряджень, тексти радіограм, багатьох інших документів, оригінали яких не збереглися.

В ході дослідження підготовки і ведення Керченсько-Феодосійської десантної операції багато цінних відомостей отримано з мемуарів безпосередніх командувачів військами, що приймали участь у операції. Хоча твори О. М. Первушина і Н. Е. Басистого [22-23] і мають всі недоліки притаманні радянській історіографії періоду їх опублікування, проте в них можна знайти не лише тогочасні загальноприйняті штампи, а й відомості, які розкривають причини надмірних втрат особового складу та техніки.

Зокрема О. М. Первушин вказує на незадовільне планування та організацію матеріально-технічного забезпечення в ході ведення Керченсько-Феодосійської операції. За його свідченням при плануванні розміщення вантажів допускалися грубі помилки, коли артилерія перевозилась одним транспортом, а боєзапас іншим. Така сама ситуація відбувалась з

автомобілями та паливом, тарою для вивантаження пального, на десантні засоби не встановлювались засоби розвантаження. На перший погляд цей факт для планувальників є не суттєвим, проте в реальних умовах, коли висадка здійснювалась в Феодосійський порт прямо з кораблів, що було новим у практиці воєнного мистецтва, кожен корабель на період розвантаження стає легкою мішенню не тільки для авіації противника, яка діяла практично без перешкод. Десантні засоби могли вражатись навіть польовою артилерією німців. Тому кожна хвилина, навіть секунда затримки могла стати фатальною. Врешті решт саме таким чином були втрачений транспорт «Жан-Жорес» ...

В тексті мемуарів О. М. Первушина міститься згадування і про незадовільну організацію зв'язку. Власне це згадування завуальоване і в досить м'якій формі. Але організація зв'язку в динамічній обстановці шляхом обміну інформацією через посильних, призводила до затримки розпоряджень і донесень, та зниження керованості військами.

Не менш цікавими й інформативним є спогади Н. Е. Басистого. Крім загальновідомої та політично коректної на той час інформації, він мимохідь вказує на незадовільну організацію взаємодії між флотом та військами десанту. Навіть на кораблях, під час переходу морем траплялись конфліктні ситуації між командиром сил десанту та капітаном корабля.

Широкий розмах отримала в радянській період документальна література, заснована на спогадах учасників війни, літературні записи яких робили письменники і журналісти. Проте автори таких записів в гонитві за цікавістю оповідання нерідко прикрашали своїх героїв, не перевіряли фактів, що повідомлялися ним. Тому не дивлячись на строгий контроль за публікованою літературою в окремих документальних нарисах допускалося спотворення істини. Так окремі журналісти примудрились «перенести» гору Мітрідат з під Керчі на «якихось» 100 кілометрів до Феодосії [29]. Не знаходять документального підтвердження і ряд фактів, що повідомляються авторами деяких опублікованих мемуарів. Тому відношення до мемуарів має бути критичним.

В середині 1980-х років, з початку періоду демократизації суспільного життя Радянського Союзу, періоду гласності, стався корінний перелом в історіографії Другої світової війни, радикальне оновлення проблематики досліджень. Було покинено з ідеологічним догматизмом в історичній науці, скасована цензура. Стали доступними і архівні документи, що стосувались Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій.

Серед останніх робіт що висвітлюють події Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій необхідно виділити низку робіт, автори яких ґрунтовно дослідили перебіг подій використовуючи архівні джерела як радянської, так і німецької сторони.

В роботі І. Статюка [30] узагальнено велику кількість розсекречених архівних документів, що стосувались Керченсько-Феодосійської десантної операції, читачеві пропонується ознайомитись з такими раніше недоступними документами, як доповідь командувача військами Закавказького фронту № 01596/ОП Верховному Головнокомандувачу плану операції по захопленню Керченського півострова, Директива Ставки Верховного Головнокомандувача про затвердження плану операції та директива командувача військами Закавказького фронту на ведення операції. В роботі досить детально описано хід підготовки та ведення операції, проаналізовано чисельний та бойовий склад сторін, що приймали участь у операції, наведені списки командного складу радянських військ та військ вермахту. Проте роботі притаманні певні недоліки. Зокрема присутня певна тенденційність в напрямі описаному вище. Так при підрахунках співвідношення сторін, автор наводить такі цифри: особовий склад 4,7:1, бойові літаки 6,6:1, гармати і міномети 8,6:1 на користь радянських військ. Автор не вказує, що це співвідношення є чисто розрахунковим і не враховує істинної кількості десантованого особового складу і артилерії, і того факту, що операція проводилась поза межами досяжності авіації Закавказького фронту та Чорноморського флоту і дії радянської авіації були значно обмежені відсутністю аеродромів для перебазування авіації на Керченський півострів. Недоліком цієї роботи можна вважати відсутність ґрунтового аналізу питань воєнного мистецтва в ході Керченсько-Феодосійської десантної операції.

Подіям на Керченському півострові в кінці 1941 – на початку 1942 року присвячена книга доктора філологічних наук, професора Науменко В. Г. [31]. Робота написана на багатому фактологічному матеріалі, з використанням раніше не опублікованих матеріалів державних та приватних архівів. В процесі роботи над книгою оброблено велику кількість спогадів, листів,

фотографій учасників боїв на Керченському півострові як з радянського так і з німецького боку. Робота Науменко В. Г. акцентує увагу читача на участі в зазначених подіях населення Криму. Із зрозумілих причин питання стратегії, оперативного мистецтва та тактики автор детально не аналізує.

З жалем необхідно констатувати, що подіям Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської десантних операцій з боку вітчизняних дослідників уваги приділено недостатньо. В цьому напрямі доцільно відзначити роботу В. Г. Бережанського та А. А. Храпала [32], які використали широку архівну базу і незаангажовано відтворили підготовку та ведення Керченсько-Феодосійської операції. Проте питання новацій в стратегії, оперативному мистецтві та тактиці не були відображені в необхідному обсязі.

Зарубіжна історіографія Великої Вітчизняної війни, як і радянська, пройшла в своєму розвитку декілька етапів. Перший етап охоплює літературу, що видавалася в роки радянсько-німецької війни. Вся література що тоді публікувалася, різко ділилася на дві великі групи, які відповідали інтересам сторін. Роботи, що видавалися в Німеччині і в союзних з нею країнах під час війни, відрізнялися різкою ворожістю до СРСР. Їх метою було скомпрометувати Радянський Союз, представити його перш за все як агресивну державу, що нібито готувалася до нападу на своїх західних сусідів, і цим викликати у власного населення упереджене відношення до народу СРСР і його армії. Дії німецьких військ проти Червоної Армії в них висвітлювалися як безперервний ланцюг перемог, як прояв високої військової майстерності військовослужбовців вермахту. Зверталася увага на швидке просування вермахту і захват ними обширних просторів, багатих природними ресурсами, які не могли доцільно використовувати народи, що населяли їх. Наводилося багато прикладів примітивізму в житті радянських людей, їх культурній і освітній відсталості. У описах німецьких авторів росіяни і інші народи СРСР з'являлися як неповноцінні, нездібні до ініціативних і творчих дій, приречені лише на залежне від розвиненіших націй існування. Подібними думками пронизані, наприклад, роботи, що видавалися воєнно-історичним відділом сухопутних військ і іншими відомствами вермахту. До їх числа відносяться: «Бойові епізоди з походу проти Радянської Росії в 1941 – 42 року: По описах фронтовиків»; «Солдати Європи розповідають про Радянський Союз»; «Бессарабія – Україна – Крим: Звитяжний похід німецьких і румунських військ. Ілюстрована книга, підготовлена і видана оперативним відділом однієї з армій на сході» та інші [33–35].

Після 1943 р. випуск літератури про Радянський Союз в Німеччині різко скоротився. В основному публікувалися лише матеріали, що залякують німців і населення інших європейських країн можливим приходом Червоної Армії на їх територію і «жахами» радянської окупації. Продовжували з'являтися статті і брошури, що узагальнювали досвід збройної боротьби на радянсько-німецькому фронті. Крупних робіт з цієї проблеми не видавалося.

Спрямованість літератури, що видавалася про радянсько-німецьку війну в США, Англії і інших країнах антигітлерівської коаліції в 1941 -1945 рр., була явно антинімецькою. У статтях, що публікувалися там, брошурах і книгах Радянська Росія розглядалася як противник фашизму і союзник тих країн, які боролися проти нього. З цієї точки зору в них освітлювали всі проблеми, пов'язані з радянсько-німецькою війною. Ці роботи прагнули в першу чергу задовольнити той інтерес, який виник в населення країн антигітлерівської коаліції до СРСР після початку «східного походу» вермахту. У них показувалися можливості збройних сил і економіки СРСР, відношення радянського народу до свого уряду, хід і результати військових дій, зміни в міжнародній позиції СРСР.

Надзвичайно цінним для дослідження розвитку воєнного мистецтва виявились матеріали, що висвітлили організацію вивчення досвіду ведення воєнних дій в збройних силах США.

Ще літом 1945 р. представник воєнно-історичної служби армії США запропонував генерал-фельдмаршалам В. Кейтелю і А. Кессельрінгу, адміралові К. Деніцу, генерал-полковникові А. Йодлю і ще декільком гітлерівським генералам, що знаходилися в таборі військовополонених в тому числі і генералу фон Манштейну, який був очолював війська 11 армії вермахту в ході період проведення Керченсько-Феодосійської десантної операції, написати свої міркування по ряду оперативно-стратегічних проблем другої світової війни, що цікавили американців [36]. У січні 1946 р. американцями була прийнята так звана програма німецької військової історії. Відповідно до неї історичний відділ збройних сил США в Європі був перетворений в управління, а при ньому створений відділ оперативної (німецької) історії. Відділу офіційно поставили завдання використовувати «оперативно-стратегічну інформацію,

що є у розпорядженні американських військ, особливо знання німецьких командирів і штабних працівників» на користь командування США. Всі дані, отримані від колишніх гітлерівських генералів і офіцерів, пропонувалося представляти у формі доповідей (меморандумів), що розробляються по наміченій американцями заздалегідь тематиці. У штат відділу німецької історії ввели 122 співробітники, у тому числі 76 американців і 46 службовців з числа іноземців (в основному німців) [37]. До травня 1946 р. було відібрано близько 300 чоловік, а на початок 1947 р. — 767 колишніх гітлерівських генералів і офіцерів, які зайнялися узагальненням досвіду війни по завданнях командування США. Для зручності роботи вирішили зосередити їх в одному місці: у таборі 3-ої американської армії в Аллендорфі (земля Гессен в Німеччині). Тут до осені 1947 р. гітлерівські генерали і офіцери знаходилися на положенні військовополонених. Потім, відповідно до вказівки начальника штабу сухопутних сил США генерала Ейзенхауера, вони отримали статус вільнонайманих іноземних співробітників історичного управління армії США в Європі. Кожному з них встановили щомісячну платню в розмірі від 400 до 700 західнонімецьких марок, що відповідало у той час окладу високопоставленого державного службовця ФРН. Крім того, вони отримували спеціальний продовольчий пайок [37].

Війна, що почалася в 1950 р., в Кореї ще більше підвищила інтерес військового відомства США до здійснюваних гітлерівськими генералами і офіцерами воєнно-історичним розробкам. Пентагон зажадав підготувати нові матеріали про особливості військових дій на території СРСР, про погляди німецького командування на організацію і стан Червоної Армії. Для німецьких розробників цих матеріалів командування США створило сприятливіші умови. Якщо до середини 1948 р. вони спиралися в основному на особистий досвід і власну пам'ять, то тепер в їх розпорядження були надані багаточисельні німецькі архівні військові документи, захоплені військами США як трофеї на території Німеччини [37].

Спеціальні групи підготували такі праці, як «Способи ведення бойових дій росіянами в другій світовій війні», «Роль місцевості в російській кампанії», «Тактика частин і підрозділів в ході німецької кампанії в Росії» та інші. За завданням, що поступило від оперативного управління штабу армії США, генерал-лейтенант А. Хойзінгер розробив великий матеріал «Східна кампанія 1941 – 1942 рр.: Стратегічний огляд», який потім широко використовувався в штабах і військових навчальних закладах американської армії. Всього за період з 1945 по 1961 р. німецькі генерали і офіцери по замовленнях Пентагону підготували більше 2500 матеріалів (меморандумів) загальним об'ємом понад 200 тис. машинописних сторінок Найбільш важливі з точки зору американського військового керівництва матеріали в кінці 40-х — початку 50-х років були ретельно оброблені і видані як настанови для армії США.

До їх числа відносяться настанова N 20–230 «Способи ведення бойових дій росіянами в другій світовій війні», N20–231 «Бойові дії в умовах російських лісів і боліт», N20–233 «Способи ведення німцями оборони при проривах російських військ», N 20–234 «Дії в умовах оточення: З досвіду німецьких військ в Росії», N 20–240 «Забезпечення безпеки тилових районів вермахту в Росії: Радянський другий фронт в тилу німецьких військ», N 20–242 «Управління пересуванням німецьких танків в ході російської кампанії», N 20–290 «Роль місцевості в російській кампанії», N 20–291 «Дія клімату на бойові дії в європейській частині Росії», N10–292 «Ведення бойових дій в суворих умовах Півночі» тощо.

Таким чином, вже з кінця 1945 р. у військових кругів США виявився явно прагматичний підхід до вивчення радянсько-німецької війни. Проте значення здійснених колишніми військовослужбовцями вермахту розробок про радянсько-німецьку війну не обмежувалося лише представленням Пентагону пізнавального матеріалу на користь ефективного використання військової сили. Ці розробки одночасно грали важливу методологічну роль, з'явилися фундаментом, на якому формувалися уявлення більшості західних істориків про події на радянсько-німецькому фронті. Намагаючись виправдати себе, гітлерівські генерали стали пояснювати свою поразку випадковими чинниками, безпосередньо не пов'язаними з їх власною діяльністю як військових керівників. Магістральний напрям виправдань зводився до того, що вермахт, його солдати і особливо генерали діяли у війні проти СРСР з винятковою майстерністю, а перемогти їм перешкодили «рокові помилки», допущені політичним керівництвом нацистської Німеччини, перш за все Гітлером. «Наші армії Східного фронту, – пише генерал Цайтцлер, – попали в критичне положення не зі своєї вини. Вони воювали блискуче» [38]. Висунута гітлерівськими генералами теорія випадковості поразки вермахту, їх основні тези в її підтвердження, були потім взяті на озброєння більшістю західних авторів, що висвітлювали проблеми радянсько-німецької війни. Ці тези кочували з однієї

.....
роботи в іншу. Інколи це робилося в незмінному вигляді, але частіше вони дещо підновлялися, їм додавалося більше переконливості за рахунок залучення нових джерел. Проте суть їх залишалася незмінною.

Наочним підтвердженням цієї тези є фільм з серіалу «Поля битв» – «Боротьба за Крим». У двох частинах цього американського фільму практично без купюр відображені погляди на зазначені події німецької сторони, а окремі фрагменти коментарів практично повністю співпадають з текстом «Втратчених перемог» Манштейна [39]. Проте беззаперечною цінністю фільму є широке використання архівної німецької кінохроніки, хоча невідповідності, такі як неспівпадання сезону ведення дій, які коментуються та відображених на екрані, все ж таки зустрічаються.

В ході проведення дослідження дисертантом здійснено воєнно-історичну поїздку по місцям проведення Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської десантних операцій.

Головною метою воєнно-історичної поїздки було ознайомлення з архівними документами Керченського історико-культурного заповідника, Феодосійського краєзнавчого музею, матеріалами Керченського та Феодосійського муніципального архівів, приватним архівом відомого дослідника подій Керченсько-Феодосійської морської десантної операції Кулясової Г.А.

Необхідно зазначити, що органи місцевого самоврядування, культурно-просвітницькі заклади та ентузіасти історичної науки в населених пунктах де розгортались події Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій проводять велику просвітницьку та військово-патріотичну роботу. За роки, що минули, накопичено багато цінних матеріалів, які дозволили розглянути тогочасні подій з точки зору їх очевидців.

Надзвичайно високу цінність мають особисті архіви генералів та офіцерів, передані на зберігання архівним та музейним установам.

Важливою історичною знахідкою виявились особисті архіви колишнього командувача 44 армії генерала О.М. Первушина [40], особливо та частина з них, яка не ввійшла до його мемуарів [23]. Після закінчення Великої Вітчизняної війни О.М. Первушин підтримував зв'язки з однополчанами, і в його архіві немало незаангажованих свідчень про хід Керченсько-Феодосійської операції, які висвітлили багато моментів, що через описані вище причини не увійшли до офіційних видань. О.М. Первушин заповів особистий архів Феодосійському краєзнавчому музею.

Не менш цікавими є зібрані подібним чином в Керченському історико-культурному заповіднику архіви тогочасного начальника інженерних військ Кримського фронту генерала О.І. Смірнова-Несвіцького [41]. Хоча його матеріали й детально висвітлюють заходи, що здійснювали інженерні війська, проте з них отримано багато інформації стосовно переобладнання цивільних суден в інтересах десанту, підготовки особового складу та військової техніки до Керченсько-Ельтигенської морської десантної операції. Крім того цікавими є свідчення учасників подій щодо організації підготовки до операції, переходу морем, та виконання завдань десантом на березі.

Великий вклад у відтворення реальної обстановки на Керченському півострові в 1941–1943 роках внесло вивчення матеріалів приватного архіву Кулясової Г.А. Багаторічний директор Феодосійського музею провела колосальну роботу по збиранню свідчень очевидців та учасників подій Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій. Вона і сьогодні на громадських засадах координує діяльність по знаходженню поховань загиблих військовослужбовців як Радянської армії, так і вермахту. В її особистому архіві зібрані матеріали родичів німецьких солдат і офіцерів, неопублікованих раніше карт та фотографій.

Отже, аналіз джерельної бази та наукових праць, в яких розглядаються питання Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської десантних операцій, свідчить про те, що в роботах військових істориків, мемуарних і іншого роду творах, розкриті головні питання застосування сил і засобів оперативних об'єднань в операціях. Водночас, дотепер дослідники не використали унікальний історичний випадок проведення двох морських десантних операцій в одному районі, в подібних кліматичних та погодних умовах, які здійснювались тотожним комплектом сил і засобів, і мали подібну стратегічну мету.

Недостатньо узагальнено досвід організації і ведення цих великих морських десантних операцій, використання оперативних резервів, організації підготовки, посадки, переходу морем,

висадки десанту, безперервності ведення бойових дій, їх організації в особливих негативних метеорологічних умовах, виконання завдань забезпечення десанту в умовах ведення бойових дій, та ряд інших аспектів воєнного мистецтва.

Недоліками проаналізованих праць є недостатньо повне та глибоке дослідження воєнного мистецтва противника, замовчування недоліків та упущень з боку командування в ході організації та проведення операції. Слід відзначити, що в літературі до сьогодні не здійснено комплексний об'єктивний аналіз підготовки, ведення та результатів Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій, немає робіт, в яких встановлено тенденції та закономірності розвитку воєнного мистецтва, а досвід видатних операцій недостатньо враховується в практиці підготовки Збройних Сил України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945: Краткая история. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Воениздат, 1984. — 560 с., ил.
2. История второй мировой войны 1939–1945. Москва: Воениздат МО СССР. — 1975. — 536 стр.
3. Великая Отечественная война 1941–1945: Военно-исторические очерки. — М., 1998. — Кн. 1. — С. 313.
4. Важнейшие операции Великой Отечественной Войны. Воениздат МО СССР, М.-1956 под общей редакцией доктора исторических наук полковника П.А. Жилина, 623 стр.
5. Історія Української РСР. — К., — Т.1. — 1969. — С. 240.
6. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк. — М., 1958. — Стр. 214.
7. Боевая летопись военно-морского флота 1941-1942. — М., 1983. — С. 496.
8. Боевой путь Советского Военно-Морского Флота. — М., 1974. — С. 61.
9. Действия Военно-морского флота в Великой Отечественной войне. — М., Воениздат, 1956. — 420 с.
10. Краснознаменный Черноморский флот. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Воениздат, 1987. — 334 с., 28 л. ил.
11. История военно-морского искусства. — М., 1969. — С. 39–40.
12. Советское военно-морское искусство. — М., Воениздат, 1975. — 262 с.
13. Ачкасов В., Павлович Н., Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне. — М., Воениздат, 1973. — 403 с.
14. Гаккель А.М., Замчалов А.Н., Бензин К.В. История военно-морского искусства. Военно-морская академия им. Гречко А.А., Ленинград-1980, — С. 425.
15. Кононенко В. М. Керченско-Ельтигенская десантная операция (31 октября – 10 декабря 1943 г.) М. Главный штаб ВМФ, 1954. — 204 с.
16. Зубков А. И. Керченско-Феодосийская десантная операция. — М., Воениздат, 1974. — 93 с. с ил.
17. Елисеев И. Керченско-Феодосийская десантная операция. (Проведенная частями Закавказского фронта, кораблями Черноморского флота, Азовской военной флотилией в Морской сборник. — 1971 — № 1. — С. 66-71.
18. Кузнецов Н.Г. Накануне. — М., 1966. — С.243.
19. Кузнецов Н.Г. Курсом к победе. — М., 1989. — 3-е изд. — С.171.
20. Василевский А.М. Дело всей жизни: В 2 кн. — М., 1988. — 6-е изд. — Кн. 1. — С.208.
21. Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны: В 2 кн. — М., 1985. — 2-е изд. — Кн. 1. — С.58–59.
22. Первушин А. Н. Дороги, которые мы не выбирали / Первушин А. Н. — М.: ДОСААФ, 1974. — 271с.
23. Басистый Н. Е. Море и берег / Басистый Н. Е. — М.: Воениздат. Серия «Военные мемуары», 1970. — 216 с.
24. Воронин К. И. И нет конца тревогам...:[Военные мемуары]. — 2-е изд., доп. — К.: Изд-во «Украина», 1991. — 287 с., [8] л. ил.
25. Неделин А. И. Севастополь. — Симферополь, 1954 — С. 13.
26. Басов А.В. Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945. — М., 1987. — С.123.
27. Горшков С. Г. Морская мощь государства. — М., 1976, С. 231.
28. Горшков С. Г. На южном приморском фланге (осень 1941 г. — весна 1944 г.). — М.: Воениздат, 1989. — 286 с.: ил.
29. Суходольский В. Главный причал. — М.: Красная звезда № 117 от 24 декабря 1979 г.
30. Статюк И.. Керченско-Феодосийская десантная операция 1941 –1942 — М.: ООО «Издательство «Цейхгауз», 2007. — 48 с.
31. Науменко В. Г. Просто фронт (о морском десанте у феодосийских берегов). — М.: Прометей, 2006. — 192 с.: цв. И ч/б вк.
32. Бережанский В. Г., Храпаль А. А. Керченско-Феодосийская десантная операция (26 декабря 1941 г. — 2 января 1942 г.). Украинский институт военной истории. — К.: 2004. — 86 с. карт. — библиогр.: С. 43 — 45.

33. Kampferlebnisse aus dem Feldzug gegen Sowjetrussland 1941/42: Nach Schilderungen von Frontkämpfer. – В., 1943.
34. Europas Soldaten berichten über die Sowjetunion. Berlin, 1942.
35. Bessarabien – Ukraine – Krim: Der Siegeszug deutscher und rumänischer Truppen. Ein Bildbuch bearb. u. hrsg. von der Abt. I. einer Ost-Armee. – В., 1943.
36. World War II: German military studies. – NY, 1979. Vol.1 A.
37. World War II: German military studies. – NY, 1979. Vol.1 D.
38. The Fatal Decisions. – NY, 1956.
39. Манштейн Э. Утерянные победы. – М.: АСТ; СПб Terra Fantastica, 1999.
40. Архів Феодосійського краєзнавчого музею. Фонд «Архів генерала О. М. Первушина». 564 с.
41. Архів Керченського історико-культурного заповідника. Опис №3. Справа № 44. Огляди, підсумки Керченсько-Ельтигенської операції (Архів генерала О. І. Смірнова-Несвіцького). – 214 с.

І.Ю. Данілова

**ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА З ІСТОРІЇ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ЦЕРКОВ В УКРАЇНІ
(1945-1955 РР.)**

Із здобуттям Україною незалежності питання історії розвитку протестантських церков, їх діяльності, відносин з партійно-державною владою у післявоєнне десятиліття посіли вагомe місце серед актуальних і дискусійних тем сучасної української історіографії.

Тривале панування у суспільній свідомості догматичного, ідеологічно спрямованого підходу до оцінки будь-яких явищ, особливо релігійного характеру, робило неможливим публічне правдиве висвітлення та аналіз питань суспільно-політичного життя країни. До того ж, багато джерел та архівних матеріалів, що торкалися питань релігії, були засекреченими та недоступними для істориків і дослідників. Представлена ними картина розвитку релігійної мережі виявилась дещо спотвореною, оскільки пануюча в країні адміністративно-командна система наклала жорстке табу на висвітлення та аналіз багатьох подій релігійного життя, особливо культового віросповідання.

Сьогодні перед дослідниками розкритий широкий спектр джерел, що дає можливість об'єктивного висвітлення проблеми державно-протестантських відносин, розкриття масштабів репресій та переслідувань віруючих, повноцінного опису життя та побуту релігійних протестантських громад у радянській державі 1940-х - 1950-х років.

Джерельну базу з історії українського протестантизму складають неопубліковані (архівні) та опубліковані джерела.

До основної групи неопублікованих джерел відносяться матеріали і документи фондів державних архівів. Широкий спектр інформації містять архівні фонди Вінницької, Харківської, Полтавської, Київської, Рівненської, Хмельницької областей та центральних архівів України у м. Києві.

Усі джерела можна умовно розподілити на дві групи.

По-перше, центральні архіви України, до яких відносяться Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВО України (колишній Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління – ЦДАЖР України) і Центральний державний архів громадських об'єднань України – ЦДАГО України (колишній Партійний архів Інституту Марксизму-ленінізму при ЦК Компартії України). В них зосереджені документи республіканських партійних та державних установ, матеріали, що надійшли з місць.

Переважає кількість документів, що торкаються питань релігії в Україні, зосереджені у фонді 4648 ЦДАВО України, який довгий час був позначений грифом таємності і не допускався до наукового обігу та у фонді І ЦДАГО України, що зберігає протоколи засідань політбюро, секретаріату та президії ЦК.

По-друге, регіональні державні архіви України, зокрема, Вінницької (ДАВО), Харківської (ДАХО), Полтавської (ДАПО), Київської (ДАКО), Рівненської (ДАРО) та Хмельницької (ДАХМО) областей. Ці установи зберігають документи місцевих органів влади, інструкції та розпорядження щодо питань боротьби з релігією, інформаційні довідки про релігійну ситуацію, мережу церков і діяльність релігійних організацій.

Архівні матеріали дозволяють широко розглянути та розкрити основні принципи державної політики стосовно питань релігій в Україні у післявоєнний період. Та вони

.....
вимагають критичного ставлення науковців, оскільки радянських бюрократичний апарат, маніпулюючи фактами, корегував існуючу ситуацію відповідно до політичною моделі. Виходячи з цього, використання цих документів ретельного вивчення та співставлення з іншими джерелами для досягнення об'єктивності даних.

Для достатнього розкриття проблеми життєдіяльності протестантських релігійних організацій та їх взаємовідносин з керівним апаратом країни необхідні матеріали наступних архівних фондів: Центрального комітету комуністичної партії України (ЦДАГО — Ф.1), уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР (ЦДАВО України. — Ф. 4648), а також виконавчого комітету Київської обласної Ради депутатів трудящих (ДАКО — Ф.Р.880), уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР (ДАКО — Ф.Р.4830), уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР Полтавської області (ДАПО — Ф.Р. 4085), Полтавського обласного комітету комуністичної партії України (ДАПО — Ф.П. 15), виконавчого комітету Харківської обласної ради депутатів трудящих — уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР (ДАХО — Ф.Р.3858), Харківського обласного комітету комуністичної партії України (ДАХО — Ф.П. 2), Харківського міського комітету Комуністичної партії України (ДАХО - Ф.П. 69), Вінницького обласного комітету комуністичної партії України (ДАВО — Ф.П.136), виконавчого комітету Вінницької обласної Ради депутатів трудящих — уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР (ДАВО — Ф.2700), виконавчого комітету Рівненської обласної Ради депутатів трудящих — уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР (ДАРО — Ф.Р. 204), виконавчого комітету Кам'янець - Подільської (Хмельницької з 1955р.) обласної Ради депутатів трудящих (ДАХО — Ф.Р.330, 338), виконавчого комітету Новоушицької районної ради депутатів трудящих (ДАХО — Ф.Р.1469), Хмельницького обласного комітету комуністичної партії України (ДАХО — Ф.П. 487).

Регіональні державні архіви містять документи місцевих органів влади, інформаційні довідки, статистичні дані та звіти уповноважених щодо релігійної ситуації, діяльності релігійних об'єднань, церковної мережі та заходів владних структур по викориненню релігії в цілому.

Документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, що торкаються питань релігії в Радянському Союзі та Українській республіці 1945-1955 рр., можна умовно поділити на 3 основні групи:

Документи вищих органів влади:

а) постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ, директивні постанови уряду СРСР і УРСР, циркуляри, укази президії Верховної Ради СРСР і УРСР, інструктивні листи Ради у справах релігійних культів (РСРК), інструкції та накази союзних і республіканських міністерств, інформації центральних партійних органів, що стосувалися життєдіяльності протестантських релігійних організацій, віруючих і служителів культів;

б) інформаційні звіти уповноважених РСРК, звіти, довідки, висновки щодо форм та методів діяльності релігійних організацій уповноважених РСРК в областях України, які містять багатий статистичний матеріал про кількість, чисельність, соціальне становище, освітній рівень віруючих протестантських релігійних громад, листування керівництва РСРК з уповноваженими Ради Міністрів УРСР та уповноваженими областей;

в) рішення, постанови обласних і районних комітетів Рад депутатів трудящих про закриття молитовних будинків, довідки прокуратури СРСР та УРСР про притягнення до відповідальності віруючих.

2. Документи місцевих органів влади. У фондах Вінницької, Полтавської, Харківської, Київської, Хмельницької та Рівненської областей зберігаються рішення та звіти місцевих органів влади, які характеризують особливості здійснення державної політики щодо протестантів в регіонах країни.

3. Документи релігійних установ. Ці джерела містять інформацію про особливості віровчення протестантських культів, показують внутрішню церковну ситуацію в релігійних об'єднаннях, репрезентують ставлення віруючих до політичних змін в СРСР. У державних архівах відклалося чимало документів про діяльність церкви євангельських християн-баптистів. Важливу групу документів складають листування старшого пресвітера ЄХБ у республіці з помісними церквами, протоколи з'їздів віруючих та пленумів Всеукраїнської Ради ЄХБ, розпорядження духовного центру.

Документів церкви АСД набагато менше. За своєю структурою вони аналогічні до матеріалів церкви ЄХБ. У них відсутні лише протоколи з'їздів конфесії, бо такі зібрання в означений період не проводилися. Документальна база церкви ХСВ теж не велика, тому що конфесія офіційно була заборонена та існувала нелегально.

Центральний державний архів громадських об'єднань України має інформативно насичений пласт джерел, що допомагають проаналізувати партійну державну політику щодо розвитку конфесійної діяльності та її реалізацію. Тут зберігаються постанови Комуністичної партії України, протоколи засідань політбюро, президії і секретаріату Центрального комітету комуністичної партії України.

Офіційні законодавчі акти радянської влади, що стосувалися релігійних організацій є головним джерелом з історії взаємовідносин держави та церковних організацій. Законодавчі документи зосереджені у спеціальних збірниках, таких як «Законодательство о религиозных культурах» [1], «Про религию и атеистичное виховання. Збірник документів і матеріалів» [2], «О религии и церкви. Сборник документов» [3], «Збірник законів Української РСР і указів Президії Верховної Ради Української РСР. 1938 — 1973» [4], «Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР» [5], «Об идеологической работе КПСС. Сборник документов» [6], «Коммунистическая партия и советское правительство о религии и церкви» [7], «Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета, постановлений и распоряжений правительства Украинской ССР» [8].

Джерельну базу збагатили і матеріали періодичних видань. Особливу цінність для нас мають повоєнні конфесійні видання: «Братский весник» (1945 — 1977 рр.), «Вісник спасіння» (1964 — 1975 рр.), «Братський листок» (1964 — 1975 рр.), «Християнин» (1968 — 1973 рр.), «Бюлетень родичів в'язнів ЄХБ» (1965 — 1976 рр.), у яких висвітлювалися шляхи поширення протестантського руху в Україні.

Важливими джерелами інформації щодо розкриття проблеми взаємовідносин релігійних організацій та держави стали радянські офіційні періодичні видання такі, як газети «Правда», «Известия», «Радянська Україна», «Правда України».

Сьогодні історія релігійних громад, розвиток конфесійної діяльності, віровчення та повсякденне життя віруючих знайшли своє відображення на сторінках таких періодичних видань, як «Українське релігієзнавство», «Релігійна свобода», «Релігійна панорама», «Щорічник свідків Іегови», «Християнське слово», «Християнин», «Сопричастя», «Євангельська нива», «Християнська думка», «Релігії світу». Проблеми сучасного становища протестантської релігії в Україні та історія розвитку конфесійної мережі містяться у журнальних виданнях: «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ», «Людина і світ», «Український історичний журнал», «Наука. Релігія. Суспільство.», «Сучасність».

Специфічним джерелом з історії протестантизму в Україні стали мемуари Г.Вінса [9] та А. Коркосенка [10]. Автори розповідають про долю видатних церковних лідерів-протестантів, а також історію окремих громад. У мемуарах детально описане життя засуджених віруючих, здебільшого євангельських християн-баптистів, у місцях позбавлення волі. Ці роботи дають можливість проаналізувати становище протестантських церков у Радянському Союзі і в Україні.

Існуюча джерельна база містить відомості про конфесійну політику радянської влади у післявоєнний період, заходи та методи її здійснення на місцях, простежуються закономірності впливу державних органів на розвиток і діяльність протестантських громад, форми протидії віруючих щодо засобів реалізації антирелігійних планів високо посадовців. Це дає можливість констатувати, що джерельна база визначеної проблематики представлена в достатньому обсязі, хоча на сьогодні не існує ґрунтового, об'єктивного та системного дослідження даної проблеми.

Повністю розкрити сутність і проаналізувати механізм державної політики, визначити принцип діяльності та особливості розвитку кожної протестантської конфесії післявоєнної України, можливо лише за умов фундаментального опрацювання існуючих документальних матеріалів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Законодательство о религиозных культурах / Под. ред. Куроедова В.А.. – М.: Юридическая литература, 1971. – 336 с.

2. Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Лобовик Б.О., Приходько Р.С. – К.: Політвидав України, 1979. – 260 с.
3. О религии и церкви. Сборник документов. – М.: Политиздат, 1981. – 128 с.
4. Збірник законів Української РСР і указів Президії Верховної Ради Української РСР: 1938–1973. – Т. 2. – К.: Політвидав України, 1974. – 480 с.
5. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – №.11. – К.: Політвидав України, 1974. – 120 с.
6. Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. – М.: Политиздат, 1977. – 170 с.
7. Коммунистическая партия и советское правительство о религии и церкви / Ред. Пантин И. – М., 1959. – 98 с.
8. Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета, постановлений и распоряжений Украинской ССР. – Т.1. – К.: Юридическая литература, 1963. – 502 с.
9. Вінс Г.П. Горизонти віри. – К., 1995. – 112 с.
10. Коркосенко А.Г. Знайте правду, люди! – Симферополь, 1963. – 60 с.

С.І. Іскра

ОФІЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ГАЛУЗІ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Розвиток засобів масової комунікації спричинив у сучасному суспільстві своєрідний інформаційний вибух, кардинально змінивши уявлення людини про світ і своє місце у ньому. Традиційні цінності індустріального суспільства – влада, виробництво, гроші – поступаються місцем інформації як головному товару сучасного соціуму. Інформаційна епоха формує новий образ людини на межі другого і третього тисячоліть - homo comunicans. Завдяки найрізноманітнішим засобам масової комунікації людина щодня потрапляє у шалений інформаційний потік. Усвідомлюючи світ як хаос, що потребує перетворення на середовище людського існування, сучасне суспільство творить з нього комунікаційний прогрес.

Українська держава вже стала невід'ємною часткою інформаційного суспільства, в якому важливу роль сьогодні відіграє й християнська, зокрема Римо-католицька церква. У світлі вище сказаного стає зрозумілою актуальна необхідність створення таких релігійних ЗМІ, які б формували християнську соціальну свідомість. Її відсутність у першій половині ХХ ст. негативно відбилась на положенні Церкви в суспільстві, коли газети, журнали, радіо, а потім і телебачення максимально впливали на свідомість мас, творячи саме поняття «масової людини», пропагуючи масову секуляризовану культуру, нерідко антихристиянські ідеї. Саме тому у добу постмодернізму Римо-католицька церква видала низку важливих документів – Декрет про засоби масової комунікації *Inter Mirifica* [1], Душпастирські Інструкції *Communio et Progressio* [2] та *Aetatis Novae* [3], в яких висловила свою офіційну позицію стосовно морального виховання сучасного суспільства засобами ЗМІ. У даній статті аналіз змісту цих документів буде здійснено з метою визначення ролі Римо-католицької церкви у формуванні гуманістичного образу сучасної інформаційної сфери.

Докорінно новий етап співпраці церкви із засобами масової комунікації був започаткований Папою Іоанном ХХІІІ у 1960 р. створенням окремого Секретаріату для преси. До періоду Другого Ватиканського Собору серед документів Церкви про ЗМІ виділяємо *Vigilanti Cura* та *Miranda Prorsus*. *Vigilanti Cura* (Невсипуща турбота) – енцикліка Папи Пія ХІ про кінематограф (1939) - стала першою папською енциклікою про засоби комунікації ХХ ст., де розглянуто кіномистецтво як один із сучасних засобів інформації. Застерігаючи про небезпеку можливого негативного впливу кінематографа на моральність суспільства, папський документ пропонує певний позитивний підхід, що полягає у використанні засобів кіно для формування гуманістичного світогляду націй і народів.

Miranda Prorsus (Дивовижний поступ) – енцикліка Папи Пія ХІІ про кіно, радіо і телебачення (1957) – другий документ Церкви про ЗМІ ХХ ст., в якому розвинуто і конкретизовано її позицію щодо електронних ЗМІ, а до міркувань Пія ХІ про кінематограф додано ще й аналіз сучасних радіо і телебачення. У підготовці постанови ІІ Ватиканського Собору про засоби масової комунікації енцикліка *Miranda Prorsus* разом із вченням Пія ХІІ про ідеальний фільм відіграла вихідну роль.

Декрет Другого Ватиканського Собору про засоби масової комунікації *Inter Mirifica* є вагомим внеском Учительського уряду Церкви в розвиток вчення про ЗМІ. Саме у цьому документі вперше в історії Римо-католицької церкви Вселенський Собор не лише обговорював питання про засоби масової комунікації, але й видав відповідний документ. Проаналізувавши

його зміст, відмічаємо низку головних положень *Inter Mirifica*, що призвели до важливих позитивних змін у християнській науці та суспільному житті:

1. Започаткування нової термінології. Замість поняття масової комунікації вперше запроваджено термін «соціальна комунікація». На думку підготовчої комісії терміни, як «технології поширення інформації», «аудіовізуальні засоби інформування», «засоби масової інформації» («мас-медіа», «медіа») та «масова комунікація», не здатні виразити сутності, яку бачить Церква у роботі цих структур. Тому до наукового обігу введено термін *the instruments of social communication*, або *the means of social communication* («знаряддя, або засоби соціальної комунікації» далі - ЗСК), який охоплює усі способи суспільного спілкування і є ширшим, ніж поняття *mass media* (преса, радіо, телебачення, кіно). Поняття «соціальна комунікація», тобто спілкування людей у суспільстві, включає у себе, крім самих тільки технічних засобів, ще й інші форми людського спілкування, виражені у різний спосіб у різних суспільствах і культурах.

2. Запровадження Всесвітнього дня комунікації, «щоб навчати вірних їхнім обов'язкам у цих речах» [1, с. 84-85]. Цей день відзначають щороку, починаючи з 6 травня 1967 року. Щорічні послання Папи з нагоди цього дня слід розглядати як важливий внесок до Церковного вчення про різні аспекти суспільного спілкування.

3. Пропозиція створення у Ватикані головного бюро у справах засобів соціальної комунікації. Папа Павло VI своєю буллою *In Fructibus Multis* створив таке бюро у квітні 1964 року, назвавши його «Комісією (від 28 червня 1988 року - Рада) у справах засобів соціальної комунікації». Головні функції Ради – координаційна, виховна, контролююча, інформативно-комунікаційна.

4. Наголос на необхідності фахової підготовки служителів Церкви у відповідності з вимогами часу.

5. Наказ Папській Комісії у справах засобів соціальної комунікації видати відповідну душпастирську інструкцію за участю експертів із різних країн. Ця інструкція, *Communio et Progressio*, була опублікована у 1971 році і стала продовженням заходів Другого Ватиканського Собору в галузі суспільного спілкування.

У пункті 3 *Inter Mirifica* чітко сформульовані права та обов'язки Церкви та мирян у галузі соціальної комунікації. Обов'язок Церкви – проповідання Євангелії. «Це природне право Церкви – використовувати всі ті мас-медіа, які потрібні, або корисні їй для виховання християн і для пастирської діяльності; а також вона має право володіти цими засобами. Душпастирі повинні наставляти вірних і навчати їх так використовувати медіа, щоб домогтися особистого спасіння та вдосконалення всієї людської родини. Поза тим на мирянах лежить обов'язок надихати мас-медіа християнським і людським духом, щоб вони повною мірою відповідали людським сподіванням, покладеним на них, та замислам Божим» [1, с. 79-80]. Окрему увагу Декрет приділяє питанням виховання моральності суспільства: «висвітлення і змалювання або опис морального зла за допомогою засобів соціальної комунікації, особливо якщо вдається до певних драматичних способів, може посприяти глибшому пізнанню й розумінню людини, звеличенню правди й добра» [1, с. 81].

Дбаючи про майбутнє сучасного суспільства і церкви, у Декреті у пункті 10 міститься звернення до пересічних мирян, усіх тих, «хто сприймає інформацію через медіа, а особливо молодь»: «...нехай стараються сповна зрозуміти все, що бачать, чують або читають. Нехай обговорюють повідомлення зі своїми вчителями та іншими знаючими людьми; нехай вчать вносити правильні рішення» [1, с. 81-82].

«Усі ми покликані захистити цей, ще нічим не зіпсутий дитячий світ» - цей вислів отця Павла Вишковського [4, с. 5] відповідає головним положенням пункту 12 Декрету *Inter Mirifica*. Занепокоєна негативним впливом ЗМІ, римо-католицька церква закликає до вживання особливих заходів з метою захисту дітей та підлітків від шкідливої преси й поганих видовищ, які вони можуть споглядати за допомогою кіно, телебачення, відео тощо.

Усвідомлюючи виховний потенціал ЗМІ, у пункті 14 церква закликає підтримувати ті програми на радіо і телебаченні, які виховують родинні цінності, сприяють зміцненню католицького інституту сім'ї і родинного виховання.

Глумаченням і безпосереднім наслідком виконання пропозицій, поданих у Декреті *Inter Mirifica*, стала Душпастирська Інструкція *Communio et Progressio* (Спілкування і прогрес) (1971), яку вважають одним з найкращих церковних документів про соціальну комунікацію. Відмовившись від категоричного імперативу, від декларації прав та обов'язків Церкви, *Communio et Progressio* наголошує на особистій відповідальності людини. «Душпастирську

Інструкцію вважають «великою хартією» християнської комунікації, документом, що виявляє найбільш позитивний і найконкретніший підхід до засобів комунікації та їх значення з позицій офіційної церкви» [2, с. 89]. Головна мета соціальної комунікації - досягти єдності і поступу людей, які живуть у суспільстві. Завдання ЗСК сформульовані у пункті 19 Інструкції і полягають в об'єднанні людей, налагодженні діалогу, який призведе обопільного і приязного розуміння і загального поступу.

Розвиваючи ідеї попереднього документу (Inter Mirifica), Інструкція акцентує увагу на відповідальності і фаховості тих, хто є творцями повідомлень – комунікаторів. «Сумління мусить зобов'язувати цих людей бути компетентними в мистецтві комунікації, щоб діяльно провадити свою працю. І що більший вплив має людина на процес спілкування, то більші її обов'язки» [2, с. 95-96]. Інструкція приділяє багато уваги підготовці кваліфікованих працівників-комунікаторів, від яких вимагає не лише професійних умінь, але й особистісних гуманістичних якостей, знань у галузі вікової і соціальної психології.

У зв'язку із занепадом моральних стандартів у багатьох ділянках людського життя, *Communio et Progressio* наголошує на необхідності проведення заходів, які б відродили моральні норми. У пункті 22 наголошується на особливу роль ЗСК у підготовці різноманітних виховних заходів, які повинні співпрацювати з різними суспільними прошарками.

«Майже повсюди аудіовізуальні посібники, навчальні відеокасети, радіо й телебачення стали вже звичною допомогою в навчанні. Завдяки таким новітнім формам навчання науковців з різних царин комунікації стають доступними щораз більшої кількості людей. Подекуди засоби соціальної комунікації правлять за доповнення до традиційних методів навчання. Ці засоби дають можливість молоді й дорослим поглибити своє знання. Там, де немає належних умов для навчання, ці засоби можуть надати людям релігійне виховання й початки освіти; також вони допомагають подолати неписьменність... Таке використання новітніх технічних засобів для освіти має бути по можливості творчим і має залучати учнів до жвавого діалогу. Таким чином можна не тільки навчити учнів теоретичних знань, а й дати їм практичне вміння виражати себе через медіа» [2, с. 103]. Цим твердженням Інструкція наголошує на важливій ролі католицьких ЗСК у розбудові сучасної духовної освіти. Мас-медіа здатні залучати до співпраці фахівців релігійної освіти та експертів з усіх інших царин, вони володіють усіма технічними можливостями для того, щоб використовувати новітні методики у повідомленні інформації, допомагаючи цим праці педагогів.

Часто ЗСК догоджають смакам найменш культурної частини аудиторії, відвертаючи її від вищих і корисніших цілей. Саме тому з особливу увагу Інструкція приділяє використанню зразків високого мистецтва, здатного облагородити особистість. Звертаючись безпосередньо до митців, Інструкція не вимагає від них бути моралістами, але закликає до усвідомлення таємничої сили художньої творчості – «розкривати ті славні царини світла, що лежать по той бік таїни людського життя» [2, с. 105]. Інструкція торкається також і проблеми виховання у підростаючого покоління естетичного смаку, проникливого критичного мислення й почуття своєї відповідальності, заснованого на здоровій моралі.

Друга Душпастирська інструкція Папської Ради у справах соціальної комунікації *Aetatis Novae* (За нової доби) була видана з нагоди 20-ї річниці *Communio et Progressio*, яку святкували 23 травня 1991 року. Автори цього нового документа мали на меті «пастирським оком поглянути» на «революційні технологічні зміни», пристосувати попередні рішення й настанови до «нових і актуальних реалій», допомогти суспільству усвідомити той факт, «що сьогодні немає такого місця, де релігійні та моральні погляди людей, освіта, політичні та соціальні системи не були б позначені впливом медіа» [3, п. 141]. Головний інтерес у цьому документі представляють спеціальні настанови для розроблення планів щодо соціальної комунікації на рівні дієцезій, Єпископських Конференцій, Патріарших Асамблей, де конкретно вказано напрямки і завдання праці духовенства і мирян у сфері ЗСК. Зокрема католицьким ЗСК рекомендовано докладно вивчати особливості аудиторії певного регіону; екуменічні та освітні можливості телебачення, радіо, преси; засоби трансляції та розповсюдження; зв'язки з громадськістю тощо.

Аналіз змісту головних документів Римо-католицької церкви, присвячених засобам соціальної комунікації, дозволяє зробити висновок про те, що Церква з усією серйозністю ставиться до ЗМІ і розцінює їх не лише як важливий, але й обов'язковий інструмент у моральному вихованні сучасного суспільства. У підході до ЗМІ Церква наголошує на необхідності проведення досліджень, в результаті яких потрібно оцінити потреби та етико-

естетичні запити кожного окремого регіону, зробити аналіз наявних засобів та описати їх ресурси. Такі дослідження потрібні для створення стратегії і тактики діяльності ЗСК Римокатолицької церкви у справі розбудови духовності сучасного суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Декрет Другого Ватиканського Собору про засоби соціальної комунікації *Inter Mirifica* (8 грудня 1963) // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, Інтернет та інші медіа/ Упор. і наук. ред. М. Перун. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 73 – 86.
2. Душпастирська інструкція на виконання Другого Ватиканського Собору про засоби соціальної комунікації *Communio et Progressio* (23 травня 1971) // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, Інтернет та інші медіа/ Упор. і наук. ред. М. Перун. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 87 – 136.
3. Душпастирська інструкція про соціальну комунікацію до 20-ї річниці «*Communio et Progressio*» *Aetatis Novae* (22 лютого 1992) // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, Інтернет та інші медіа/ Упор. і наук. ред. М. Перун. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 137 – 159.
4. Вишковський П. Християнська етика і ЗМІ. Небезпека нерозумного використання: Путівник для молоді, катехитів, вихователів. – К.: Видавничий відділ «КАЙРОС» Інституту релігійних наук св. Томи Аквінського, 2006. – 104 с.

Д.О. Мельников

МОЛОДЬ УКРАЇНИ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ ТА СУСПІЛЬНИМИ СПРАВАМИ У 80-Х – 90-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Конституційне положення щодо участі громадян, в тому числі й молодого покоління, в управлінні державними й суспільними справами має надзвичайно важливе значення в умовах будівництва демократичної держави, якою прагне бути Україна. Тому не випадковим є підвищений інтерес дослідників-суспільствознавців до проблеми участі молоді України в управлінні державними й суспільними справами в 80-х - 90-х рр. ХХ століття.

Враховуючи актуальність проблеми, автор ставить за мету охарактеризувати джерельну базу, для того, щоб на цій основі визначити пріоритети її подальшого дослідження.

Проблема участі молоді в управлінні державними й суспільними справами є комплексною. Вона включає в себе декілька важливих напрямків діяльності молоді, а саме: формування та розвиток державної молодіжної політики, яка забезпечує залучення молоді у сферу управління; розвиток молодіжного руху; участь юнаків та дівчат в роботі органів державної влади й управління; прояв управлінських функцій молоді у сфері виробництва; студентське та учнівське самоврядування.

Цілісного дослідження, яке б показувало діяльність молоді в цих сферах розвитку, поки що немає. Дослідники, як правило, висвітлюють окремі прояви дій молоді в сфері управління державними й суспільними справами.

Враховуючи це, автор вважає доцільним охарактеризувати декілька груп досліджень, що в тією чи іншою мірою дають нам можливість побачити рівень наукової розробки проблеми, яка нас цікавить.

Залучення молоді до управління державними та суспільними справами буде відбуватися ефективніше за умови проведення в країні державної молодіжної політики. Варто вказати, що ця проблема по-справжньому до другої половини 80-х років практично не досліджувалася. Цьому значною мірою шкодили заідеологізовані догматичні підходи в розкритті суспільно-політичних процесів, які відбувалися в країні загалом і республіці зокрема. Тому в зв'язку з початком так званої перебудови з'явилися праці, в яких молодіжні проблеми почали критично аналізуватися, з позиції історичної правди науковці прагнули показати суперечності, що призвели до серйозних деформацій у молодіжному середовищі, молодіжному русі, зокрема. До таких праць слід віднести наступні: «Положение молодёжи в советском обществе»; «О положении молодёжи и перестройке исследованной молодёжной проблематики в СССР»; «Социальный портрет молодёжи. По материалам государственной статистики социологического исследования «Пути поколения» та інші [1].

У цей же період з'являються і в Україні цікаві дослідження проблем молодіжної політики, а саме: «Молодіжна політика: проблеми і вирішення»; «Механізм реалізації державної молодіжної політики на республіканському і регіональному рівнях» [2]. У 1991 та 1992 роках у Києві проходять міжнародні науково-практичні конференції з проблем молодіжної політики. За результатами дискусій Міністерством України у справах молоді і спорту, Українським науково-дослідним інститутом проблем молоді були видані книги «Молодёжная политика: опыт, проблемы, перспективы» [3]. Проблеми розвитку молодіжної політики в Україні присвячені праці М. Ф. Головатого та Є. І. Бородіна [4]. М. Ф. Головатий у своїй монографії «Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення» дав характеристику молодіжного руху як об'єктивного і суб'єктивного фактору молодіжної політики, показав основні проблеми та уроки формування і реалізації молодіжної політики у 70-80-х роках, зупинився на проблемах розробки і здійснення молодіжної політики у другій половині 80-х - першій половині 90-х років у колишньому СРСР та в Україні, показав концепцію державної молодіжної політики в Україні і шляхи її реалізації.

Проявом участі юнаків та дівчат в управлінні державними і суспільними справами був молодіжний рух. У другій половині 80-х років з'являється чимало праць, у яких робиться спроба визначити місце молодіжних організацій в політичній системі суспільства. Уперше в науковій літературі деякі автори спробували підійти до розгляду проблеми взаємодії політичних партій і молодіжних організацій дещо по-новому. Так професор Ф. Луков у своїй праці «Молодёжное движение в социалистическом обществе. Вопросы теории и практики» критично оцінює роль партійного керівництва молодіжним рухом в СРСР [5].

Вагомий внесок у дослідження проблеми молодіжного руху як важливого чинника залучення молоді до управління державними і суспільними справами країни зробили В.А. Головенько та О.А. Корнієвський [6]. Серед праць, які присвячені цій проблемі, виділяється монографія В. А. Головенька «Український молодіжний рух у ХХ столітті». Узагальнюючи досвід розвитку молодіжного руху в Україні, він підкреслює, що до середини 80-х років на всіх українських землях молодіжний рух існував у формі двох громадських об'єднань – комсомольської та піонерської організацій, які одночасно були філіями, резервом Комуністичної партії і яким правлячий режим передавав функції держави в роботі з підростаючим поколінням. Уособлюючи собою в цілому молодіжний рух тоталітарної радянської системи, ці дві організації робили все можливе, щоб виховувати не лише своїх членів, а всю молодь країни в комуністичному дусі, формувати відповідну, ту, що підходила їм та їх формам діяльності, регулятивну та інформаційну підсистему [6, с. 89].

Оцінюючи стан розвитку молодіжного руху в Україні, В. А. Головенько робить висновок, що, незважаючи на складну економічну, політичну ситуацію, він розвивається, займає своє місце в політичній системі суспільства [6, с. 113]. У своїй праці дослідник показує проблеми розвитку молодіжного руху з часів його зародження до основних тенденцій розвитку в умовах незалежної держави. Окремий розділ він присвятив показу характерних рис комсомольського періоду українського молодіжного руху.

Найбільш ґрунтовне дослідження молодіжного руху в Україні другої половини 80-х років ХХ століття провів О. А. Корнієвський, яке стало його дисертацією на здобуття вченого звання кандидата історичних наук. Характеризуючи молодіжний рух в Україні, він вказав на те, що цей рух є одним із засобів участі молоді в суспільних процесах через колективні (організовані, неструктуровані) форми прояву молодіжної самодіяльності на засадах спільних інтересів [6, с. 14].

Цінними для з'ясування проблеми участі української молоді в управлінні виробничими процесами є праці В. В. Анищука, Л. А. Марченка, А. Н. Стояна, В. А. Приступко [7]. І хоча в цих наукових розвідках чітко прослідковується ідеологізація процесів, в яких брала участь молодь України, критична оцінка їх, прагнення об'єктивно оцінити процеси, в яких безпосередньо брала участь молодь, на основі цього зробити висновки є необхідною умовою дослідження проблеми активності молоді у сфері управління виробництвом. Прикладом участі юнаків і дівчат в управлінні виробничими процесами була їх участь в спорудженні об'єктів господарювання та діяльність студентських будівельних загонів. Саме ці напрямки діяльності молоді висвітлюються у працях вищезгаданих авторів.

Участь молоді в управлінні суспільними справами проявлялася в діях студентського самоврядування. Актуальність цієї проблеми зумовлюється не тільки тим, що Україна стала на шлях будівництва соціальної, правової держави, але й тим, що українська освітня галузь стала

на шлях інтеграції в Європейське співтовариство, прагне працювати за принципами Болонського процесу, в якому студентство в сфері управління навчальними закладами розглядається як партнер.

Проблема участі студентської молоді в управлінні навчальними закладами, розвиток студентського самоврядування у ВНЗ України у 80-90-х роках має хоча і невелику, але власну історіографію. Це, зокрема, праці О. Костюченка, М. Новаченка, О. Кравченка [8]. Хоча дослідження цієї проблеми періоду 90-х років в їх працях має фрагментарний характер, фактичний матеріал, висновки авторів дають нам змогу глибше пізнати цю сферу молодіжної активності у вузах України.

Зміни, які відбулися в країні в другій половині 80-х років, дали можливість критично оцінити роль студентської молоді в управлінні вузівськими справами. З'являються праці, в яких хоча ще і домінують старі, консервативні підходи до аналізу функціонування студентського самоврядування, відчутне прагнення авторів до зміни акцентів дослідження в бік об'єктивності, історичної правди. Це, зокрема, праці Е. А. Якуби, В. Л. Артеніна, А. І. Андрущенко [9]; Н. П. Іщенко [10]; Т. Є. Старченка, І. О. Пустельника, Н. І. Черниш [11].

Важливим джерелом у дослідженні проблеми участі молоді в управлінні державними й суспільними справами є щорічні доповіді Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, підготовлені науковим колективом, сформованим Українським інститутом соціальних досліджень на замовлення Міністерства України у справах сім'ї та молоді, на основі державної статистики, матеріалів Міністерств і відомств, Наукових досліджень, найбільшою мірою тих соціологічних опитувань, що проводилися Українським інститутом соціальних досліджень спільно з Центром «Соціальний моніторинг» упродовж 1991-1999 років [12].

У доповідях була подана об'єктивна картина соціального стану молоді та зроблено узагальнення існуючої практики реалізації державної молодіжної політики, показано розвиток молодіжного руху в Україні, роль молоді в управлінні державними та суспільними справами. Водночас у доповідях не розкрито проблемних питань щодо залучення молоді до управління державними та суспільними справами, не показані шляхи виходу молоді з кризового стану, в якому вона опинилася у зв'язку зі зміною суспільно-політичного устрою в країні.

Немалу роль у дослідженні проблеми відіграють матеріали державної статистики, офіційні дані органів центральної та місцевої державної влади, зокрема, аналітичні та статистичні матеріали Міністерства України у справах сім'ї та молоді, Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Державного комітету статистики України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Республіканського комітету у справах сім'ї та молоді Автономної Республіки Крим, управлінь у справах сім'ї та молоді обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій.

У 1991 році рішенням Кабінету Міністрів України був заснований Український науково-дослідний інститут проблем молоді, з часом реорганізований в Український інститут соціальних досліджень. Науковці інституту провели дослідження з різних напрямків діяльності молоді. І хоча більшість досліджень, особливо соціологічного характеру, стосувалися молодіжних проблем 90-х років, траплялися наукові розвідки з історії молодіжного руху. Інститут регулярно проводив міжнародні та республіканські конференції з проблем молоді.

Науковці інституту разом з дослідниками інших наукових та навчальних закладів України було підготували чимало праць, які стосувалися різних проблем молоді. Інститут щорічно виконував наукові програми та проекти, які публікувалися в спеціальних збірниках [13].

Історичні дослідження будуть більш ґрунтовними за умови допомоги інших наук, зокрема, соціології. Варто підкреслити, що ця наука набула свого нового змісту в період, коли Україна стала на демократичний шлях розвитку. Було проведено чимало соціологічних досліджень у різних сферах діяльності молоді, в тому числі і в сфері управління державними та суспільними справами. Значну роботу в цьому напрямку провели О. М. Балакірева та О. О. Яременко [14].

Значна джерельна база щодо прояву управлінських функцій молоді в різних сферах суспільного життя міститься в архівних установах, зокрема, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, державних обласних архівах, поточному архіві Міністерства України у справах сім'ї та молоді, поточному архіві Українського інституту соціальних досліджень.

Плинність часу, зміни, що відбулися в житті країни, людському житті, які були зумовлені набуттям Україною статусу незалежної держави, примушують нас по-новому дивитися на роки минулі, критично оцінювати процеси, що відбувалися в молодіжному середовищі, робити висновки, для того, щоб участь молоді в управлінні державними та суспільними справами відповідала вимогам демократії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Положение молодёжи в советском обществе. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 246 с.; О положении молодёжи и перестройке исследований молодёжной проблематики в СССР. – М.: Институт молодёжи, 1990. – 94 с.; Социальный портрет молодёжи. По материалам государственной статистики социологического исследования «Пути поколения». – М.: Институт молодёжи, 1990. – 168 с.
2. Молодіжна політика: проблеми і вирішення. – К.: Український науково-дослідний інститут проблем молоді. – 78 с.; Механізм реалізації державної молодіжної політики на республіканському і регіональному рівнях. – К.: Укр. НДІ проблем молоді. – 117 с.
3. Молодёжная политика: опыт, проблемы, перспективы. – К.: Укр. НИИ проблем молодёжи, 1991. – 238 с.; Молодёжная политика: опыт, проблемы, перспективы. Материалы международной научно-практической конференции (в двух частях). – К.: Укр НИИ проблем молодёжи, 1992. – ч.1. – 162 с.; ч.2. – 238 с.
4. Головатий М.Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. – К.: Наукова думка, 1993. – 236 с.; Бородин Є.І. Державна молодіжна політика в Україні. – Дніпропетровськ: Герда, 2003. – 345 с.
5. Луков В.А. Молодёжное движение в социалистическом обществе: Вопросы теории и практики. – М.: Молодая гвардия, 1987. – 348 с.
6. Головенько В.А., Корнієвський А.О. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. – К.: Наукова думка, 1994. – 112 с.; Головенько В.А. Український молодіжний рух у ХХ столітті. – К.: А. Л. Д. – 1997. – 158 с.; Корнієвський О. А. Молодіжний рух в новітній історії України (друга половина 80-х – початок 90-х років). Автореф. дисертації канд. іст. наук. – К., 1993. – 24 с.
7. Аніщук В.В. Рост социальной активности молодёжи. – Одеса: Вища школа. – 1988. – 192 с.; Марченко Л.А., Стоян О.М, Семестры гражданской зрелости. – К.: Вища школа, 1988. – 147 с.; Приступко В. О. Студенческие отряды. – М.: Институт молодёжи «Социум», 1998. – 104 с.
8. Костюченко О., Новаченко М. Студентське самоврядування – важлива форма здійснення соціалістичної демократії // Радянське право. – 1990. - №7. – С. 66-68; Кравченко О. Студентське самоврядування: перспективи співпраці // Освіта. – 2006. - №2. – С. 24-31.
9. Якуба О.О., Арбеніна В.Л., Андрущенко А.І. Воспитательный процесс в высшей школе: его эффективность. – К.: Вища школа. – 1988. – 275 с.
10. Іщенко М.П. Социальное становление советской молодёжи. – К.: Вища школа. – 1989. – 199 с.
11. Старченко Т.Є., Пустельник І.О., Черниш Н.Й. Молодёжь: вехи социальной зрелости. – Львів: Вища школа. – 1988. – 261 с.
12. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 року). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К.: НВФ «Студцентр» / Ніка-Центр. – 1998. – 147 с.; Про становище молоді в Україні (за підсумками 1998 року). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України. – К.: Тм Прінтікс-Прес, 1999. – 154 с.; Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 159 с.; Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. – 211 с.
13. Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. – К.: Український науково-дослідний інститут проблем молоді, 1992. – 160 с.; Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. – К.: Український інститут проблем молоді, 1993. – 198 с.; Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. – К.: А. Л. Д., 1995. – 136 с.; Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. – К.: Столиця, 1997. – 208 с.
14. Балакірева О.М. Методологічні підходи до дослідження соціалізації молодого покоління // Матеріали засідання секції «Соціологія молоді» міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі». – К.: Український науково-дослідний інститут проблем молоді, 1996. – с. 217-220; Особливості соціологічного аналізу молодого покоління в сучасному суспільстві // Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики. – К.: А. Л. Д., 1996. – С. 217-220.; Яременко О.О. Соціологічний моніторинг стосовно настроїв, інтересів, уподобань молоді України // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. – К.: А. Л. Д., 1997. – С. 189-193.

ІНТЕГРАЦІЯ ПОЛЬЩІ ДО НАТО ТА ЄС: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Вступ Польщі до структур НАТО та ЄС – події, здійснення яких однозначно можна вважати як таке, що справило суттєвий вплив як на подальший розвиток самої Польської держави, так і обумовило глибокі зміни у системі міжнародних відносин, насамперед тієї її частини, що відбуваються у Центральній-Східній та Східній Європі. Офіційна Варшава заявила про себе як про активного учасника Північноатлантичного альянсу та діяльного члена Європейського Союзу, займається реалізацією чисельних програм та ініціатив НАТО і ЄС, підтримує ідею наступного розширення НАТО на Схід, відповідає за здійснення «східної політики» Євросоюзу.

Дослідження проблеми євроатлантичної та європейської інтеграції Польщі займає значне місце в сучасній історіографії. Активізація наукового інтересу до проблеми визначає появу значного масиву публікацій, які, зважаючи на незначну віддаленість у часі процесів, що досліджуються, часто є відверто суб'єктивними та по-різному трактують їх суть. Наявність великої кількості різноманітного, змістовного та доступного документального матеріалу дозволяє вдатися до поглибленого вивчення проблеми вступу Польщі у структури НАТО та ЄС.

Низка чинників, серед яких стратегічний характер відносин Польщі й України, зміщення кордонів НАТО і ЄС на Схід та перетворення України на країну, що безпосередньо межує з ними, прагнення офіційного Києва поглиблювати відносини з євроатлантичними та європейськими структурами, а також готовність польського керівництва представляти та активно відстоювати інтереси України на міжнародному рівні, визначають для українських дослідників та науковців появу необхідності у ґрунтовному вивченні проблеми євроатлантичної та європейської інтеграції Польщі.

Таким чином, метою даної статті є визначення сукупності документів та матеріалів, зміст яких дозволяє комплексно дослідити процес інтеграції Польщі до НАТО і ЄС та створити об'єктивну цілісну працю із зазначеної проблеми.

Відповідно до прийнятої нами класифікації, усі доступні документи та матеріали, різною мірою дотичні до проблеми євроатлантичної і європейської інтеграції Польщі, було виділено у декілька груп: нормативно-правові документи вищих органів державної влади Республіки Польща, офіційні промови президентів, прем'єрів, керівників міністерств та відомств; офіційні документи, прийняті інституціями Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу в процесі реалізації стратегії «східного розширення»; документи договорів, угод, конвенцій, комюніке, підписаних у ході переговорів сторін; документи суспільно-політичного життя; статистичні джерела; матеріали періодичних видань та преси; аналітичні праці тогочасних лідерів держав, партій, громадських організацій; опубліковані спогади та мемуари провідних політичних діячів, за участю яких здійснювалася політика в Центральній-Східній Європі протягом 1989–2005 рр.

Принципове значення для дослідників має звернення до нормативно-правових документів вищих органів державної влади Республіки Польща. Серед них, перш за все, варто відзначити основоположні декларації «Політика безпеки та оборонна політика Польщі» (*Polityka bezpieczeństwa i strategia obronna Rzeczypospolitej Polskiej*) [1] й «Національна стратегія інтеграції» (*Narodowa strategia integracji*) [2], які визначили початок змін у зовнішньополітичному курсі РП, його переорієнтацію на користь західних інституцій. У цих документах стратегічним завданням зовнішньої політики Польщі визначається поглиблення відносин з наступною інтеграцією в євроатлантичні та європейські структури, реалізації якої підпорядковуються всі дії керівництва держави як на міжнародній арені, так і всередині країни.

Різні аспекти внутрішньої та зовнішньої політики Польщі висвітлюються в чисельних офіційних заявах та промовах її вищого керівництва, зокрема президента РП А. Квасневського [3–8], прем'єр-міністра РП Є. Бузека [9], міністрів МЗС РП К. Скубішевського [10–11], А. Олеховського [12–13], В. Бартошевського [14–15], Д. Росаті [16–18], Б. Геремека [19]. У них логічно прослідковується динаміка розвитку країни, визначаються особливості реалізації стратегії державної розбудови, насамперед її зовнішньополітичного курсу.

Дослідження проблеми євроатлантичної та європейської інтеграції Польщі передбачає звернення до документальної основи діяльності власне самих НАТО і ЄС, а також

інституціоналізації процесу інтеграції до них Польщі як суб'єкта міжнародних відносин. Вивчення проблеми реалізації європейського вибору офіційною Варшавою, на нашу думку, потребує здійснення попереднього аналізу принципів діяльності структур НАТО і ЄС, особливостей набуття членства та наступного функціонування в них вже як повноправного члена. Відповіді на ці та інші запитання містяться в низці основоположних договорів НАТО та ЄС, серед яких Договір про заснування Європейського Співтовариства [20], Єдиний Європейський акт [21], Договір про Європейський Союз [22], Амстердамський договір [23], Ніццький договір [24], програма «Партнерство заради миру» [25–26], Вашингтонська декларація [27], нова Стратегічна концепція Альянсу [28], Мадридська декларація НАТО з питань безпеки та євроатлантичного співробітництва [29] тощо.

Особливості здійснення відносин Європейського Союзу з країнами Центрально-Східної Європи визначають офіційні документи, прийняті керівництвом структури у процесі підготовки до розширення на Схід, зокрема «Європейська угода» (польський варіант договору) [30], «Біла книга» [31], «Порядок денний–2000» («Agenda–2000») [32].

Офіційне закріплення відносин ЄС з Польщею як країною, яка заявила про прагнення інтеграції в структуру об'єднання, відбулося 16 грудня 1991 р. з підписанням Угоди про асоціацію з Європейським Союзом [30]. Відповідно до положень договору, з цього часу сторони вдавалися до поглиблення торговельно-економічного співробітництва, встановлення політичної, соціальної та культурної співпраці з метою створення передумов для вступу Польщі в структуру ЄС, імовірний час якого визначити на той момент було неможливо.

З метою забезпечення управління процесом підготовки країн-претендентів до функціонування у Спільному ринку керівництво ЄС у 1995 р. опублікувало збірник рекомендацій, відомий як «Біла книга», виконання яких було покликане забезпечити наближення економічних, політичних, соціальних та інших стандартів кожної з країн до союзних, гарантуючи цим самим активізацію співробітництва сторін [31].

Відповіддю ЄС на посилення прагнень країн-кандидатів до якомога швидшого досягнення членства в об'єднанні та результатом здійсненої перевірки стану їх відповідності стандартам структури стало оприлюднення на саміті Європейської Ради в Амстердамі 16 червня 1996 р. документа «Порядок денний–2000» [32]. У ньому керівництво Євросоюзу запропонувало країнам, зацікавленим у членстві, а також тим, які уже користуються ним, пакет рекомендацій щодо підготовки до запланованого розширення структури. Виконання країнами-претендентами запропонованих порад передбачало безболісне розширення кордонів об'єднання для кожної із них. Цьому також мало сприяти надання Євросоюзом економічної допомоги країнам-кандидатам, трансформація Спільної сільськогосподарської політики та практики використання Структурних фондів.

Вагоме місце у справі дослідження проблеми здійснення політики ЄС щодо країн із регіону ЦСЄ, у тому числі Польщі, посідають річні звіти Комісії ЄС щодо динаміки підготовки країн-кандидатів до вступу у Євросоюз, а також Програма партнерства КЄС для десяти країн-заявників ЦСЄ [32]. Матеріали, що збиралися по кожній з країн, мають статистичний характер та містять конкретні показники економічного та соціального розвитку.

З метою посилення підготовки Польщі до вступу в НАТО і ЄС та забезпечення досягнення нею відповідності критеріям членства у цих структурах, керівництво країни прийняло та реалізувало чимало програм національного розвитку, найбільш значимими з яких були «Програма дій щодо адаптації економіки та правової системи до вимог Угоди про асоційоване членство», «Національна стратегія інтеграції» [33], «Національна Програма підготовки Польщі до вступу в Європейський Союз», «Програма інтеграції з Організацією Північноатлантичного договору та модернізації збройних сил РП на 1998–2012 рр.», «Стратегія Польщі в галузі безпеки та оборони» [34], «Програма реструктуризації і технічної модернізації Збройних Сил Польщі на 2001–2006 рр.».

Окремі аспекти політики НАТО та ЄС щодо регіону Центрально-Східної Європи викладено у промовах та листах Генерального секретаря НАТО Х. Солани [35–36] та керівника Комісії ЄС р. Проді [37].

На особливу увагу, серед іншого, заслуговують офіційні документи, які визначили завершення процесу інтеграції Польщі до НАТО і ЄС та здійснення вступу країни до їх структур. У цьому контексті варто відзначити Північноатлантичний договір, ратифікація протоколів до якого країнами-членами структури Альянсу та кандидатами на вступ до нього

визначила завершення процедури вступу Польщі до НАТО 12 березня 1999 р. [38–39]. Приєднання Польщі до Європейського Союзу відбулося 1 травня 2004 р. – цьому передували підписання Договору про вступ до Євросоюзу (16 квітня 2003 р.), а також тривала процедура його ратифікації.

У процесі здійснення стратегії інтеграції керівництво Польщі, а також провідні політичні та громадські організації і католицька церква здійснювали активну інформаційну та пропагандистську кампанію, пов'язану зі вступом країни до НАТО, а пізніше і до ЄС. Аналіз програм впливових учасників політичного життя Польщі дозволяє визначити їх ставлення до інтеграційного курсу країни, а також простежити вплив на реакцію пересічних громадян на дії уряду. Численні моніторинги та соціологічні опитування дають можливість простежити настрої поляків у динаміці. Загальнодержавний референдум на предмет ратифікації Договору про вступ Польщі до ЄС (7-8 червня 2003 р.) приніс прихильникам європейської інтеграції достатньо високі результати – 74,45% поляків висловилися «за» (загальна явка становила 58,85%).

Важливим джерелом є періодичні видання і преса, журналістські та дослідницькі публікації в яких містять багатий фактичний матеріал, передають суспільні настрої та швидко реагують на сучасні їм події. Одночасно значним недоліком таких джерел є відверті суб'єктивність та популізм, які, разом з цим, не позбавляють їх значимості для науковців. Серед великої кількості впливових у Польщі газет та журналів, перш за все, варто звернутися до таких із них як «Політика» («Polityka»), «Річ Посполита» («Rzeczpospolita»), «Газета виборча» («Gazeta wyborcza»), «Життя Варшави» («Zycie Warszawy»).

Окрему групу джерел становлять аналітичні публікації політичних та державних діячів, тією чи іншою мірою дотичних до процесів євроатлантичної та європейської інтеграції Польщі. Серед досліджених нами аналітичних публікацій із визначеної проблеми на особливу увагу заслуговують міркування В. Цімошевича [40], Л. Бальцеровича [41], К. Зельке [42], С. Бара [43], Г. Холая [44], Д. Сороса [45].

Вагоме місце в дослідженні проблеми належить мемуарам визначних європейських політиків, які наповнюють наукову працю живим змістом. Звернення до досвіду творців політичного обличчя європейського континенту дає змогу подивитися на хід історичних подій з позиції кожного з них і по-новому оцінити відомі події. У цьому сенсі відзначимо спогади експрезидента Польщі А. Квасневського «Дім всіх Польща» [46], колишнього прем'єр-міністра Великої Британії М. Тетчер «Мистецтво управління державою» [47], а також екс-міністра МЗС України А. Зленка «Дипломатія і політика: Україна в процесі динамічних геополітичних змін» [48].

Велика кількість зовнішньополітичних документів Польщі друкуються на сторінках офіційного видання польського МЗС «Справи міжнародні» («Sprawy Międzynarodowe»), офіційного видання польського уряду «Урядовий огляд» (Przegląd rządowy) та електронного варіанту видання «Збір документів» (Zbiór dokumentów – <http://www.zbiordokumentow.pl>), а також офіційному сайті Міністерства закордонних справ Польщі – <http://www.mzs.gov.pl/start.php.html>.

Офіційні тексти документів, прийняті інституціями ЄС, публікуються та зберігаються в кількох спеціально створених електронних системах, доступ до яких є відкритим для користувачів: у першу чергу, це загальний сайт Євросоюзу (<http://www.europa.eu.int/>) та сайт Європарламенту (<http://www.europarl.eu.int/>).

Таким чином, здійснений аналіз джерельної бази проблеми інтеграції Польщі до НАТО та ЄС свідчить про те, що на сьогоднішній день нагромаджено значну кількість матеріалу, який безпосередньо стосується вказаної проблеми. Використання доступних джерел, кількість яких постійно зростає, разом із зверненням до наявних наукових розвідок та власного дослідницького потенціалу створюють передумови до появи об'єктивної комплексної та ґрунтовної праці, яка б задовольнила існуючий загальний інтерес та стала відповіддю на існуючий практичний запит.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Polityka bezpieczeństwa i strategia obronna Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 2 listopada 1992 r. // Współczesne stosunki Międzynarodowe. Wybór tekstów |rodłowych z komentarzem / Pod red. T. Łos-Nowak. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 169–181.

Наукові записки

2. Narodowa strategia integracji. 28.01.1997 r. – 56 s. // <http://www.mzs.gov.pl/start.php.html>.
3. Kwaśniewski A. Przedmowa do okolicznościowego wydania magazynu «NATO Review». Warszawa, 2 grudnia 1998 roku // Przem.: wienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – W.: Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 401.
4. Kwaśniewski A. Wystąpienie na konferencji «Polityka zagraniczna Unii Europejskiej». Barcelona, 26 listopada 1998 roku // Przem.: wienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – W.: Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 396–398.
5. Kwaśniewski A. Wystąpienie nt. «Nowi członkowie NATO: nowe wyzwania, nowe funkcje», Warsztaty NATO. Wiedeń, 23 czerwca 1998 roku // Przem.: wienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – W.: Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 194–198.
6. Kwaśniewski A. Wystąpienie w Parlamencie Europejskim. Strasburg, 18 listopada 1998 roku // Przem.: wienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – W.: Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 379–382.
7. Kwaśniewski A. Wywiad dla «Polski zbrojnej», 1 sierp. 1998 r. // Przem.: wienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – W.: Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 235–240.
8. Wystąpienie prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego przed przewodniczącym i członkami Komisji Europejskiej. Bruksel, 18 stycznia 1996 r. // Zbiór dokumentów – 1996. – № 1. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1996,nr.1/>
9. «Integracja Polski z Unią Europejską» – wystąpienie premiera Rzeczypospolitej Polskiej Jerzego Buzka w Sejmie. Warszawa, 8 września 1999 r. // Zbiór dokumentów – 1999. – № 3. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.3/>
10. Polityka zagraniczna RP w 1992 r. Expose ministra K. Skubiszewskiego wygłoszone w Sejmie 8 maja 1992 r. // Przegląd rządowy. – 1992. – №6(12). – S. 24–30.
11. Sejmowe expose ministra spraw zagranicznych RP K. Skubiszewskiego. Warszawa, 26 kwietnia 1990 r. // Współczesne stosunki Międzynarodowe. Wybór tekstów i r. d. łowych z komentarzem / Pod red. T. Łos-Nowak. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 166–169.
12. Polska polityka zagraniczna. Expose ministra Andrzeja Olechowskiego w parlamencie, 12 maja 1994 r. // Przegląd rządowy. – 1994. – №5(35). – S. 59–66.
13. Историко-архівне управління МЗС України. – Ф. №1. – Оп. №1. – Спр. №7528. Польша. – 116 арк. – Переклад фрагменту виступу міністра закордонних справ Республіки Польща А. Олеховського на засіданні Комісії закордонних справ Сенату РП 17 лютого 1994 р. «Прагнемо потепління відносин з Росією». – Арк. 26–27.
14. Историко-архівне управління МЗС України. – Ф. №1. – Оп. №1. – Спр. №7821. Довідки по країнах. Біографічні довідки. – 209 арк. – Про виступ міністра закордонних справ РП В. Бартошевського в Сеймі Польщі з «Повідомленням про головні напрямки міжнародної політики Польщі» 25. 05. 1995 р. – Арк. 180–182.
15. Polska polityka zagraniczna. Expose szefa dyplomacji Władysława Bartoszewskiego 24 maja 1995 r. // Przegląd rządowy. – 1995. – №6(48). – S. 96–103.
16. Najważniejsze zadania polskiej polityki zagranicznej w 1997 r. Przem.: wienie ministra spraw zagranicznych Dariusza Rosatiego wygłoszone w Sejmie 8 maja 1997 r. // Przegląd rządowy. – 1997. – №5(71). – S. 82–89.
17. Polska polityka zagraniczna. Sejmowe expose ministra Dariusza Rosatiego z 9 maja 1996 r. // Przegląd rządowy. – 1996. – №7(61). – S. 86–93.
18. Sejmowe exposé ministra spraw zagranicznych Dariusza Rosatiego, Warszawa, 8 maja 1997 r. // Zbiór dokumentów – 1997. – № 2. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1997,nr.2/>
19. Kierunki polskiej polityki zagranicznej. Informacja rządu przedstawiona przez ministra spraw zagranicznych B. Geremeka podczas posiedzenia Sejmu RP, 9 maja 2000 r. // Przegląd rządowy. – 2000. – №5(107). – S. 56–66.
20. Договір про заснування Європейського Співтовариства // Європейський Союз: консолідовані договори / Пер. Ю. Петруся; Наук. ред. В. Муравйов. – К.: Port-royal, 1999. – С. 43–203.
21. Единый Европейский акт. Договор о Европейском Союзе / Редкол.: Борко Ю.А. (отв. ред.) и др.. – М.: Международно-издательская группа «Право», 1994. – 244 с.
22. Договір про Європейський Союз // Європейський Союз: консолідовані договори / Пер. Ю. Петруся; Наук. ред. В. Муравйов. – К.: Port-royal, 1999. – С. 11–42.
23. Amsterdam European Council 15 and 16 June 1997. Presidency conclusions. Press release information: Brussels (16 – 06 – 1997) – document №00150/97 (presse 0). // <http://www.europa.eu.int/en/info/eurocouncil/index.html>
24. Ніщський договір та розширення ЄС / Міністерство юстиції України, Центр порівняльного права; за наук. ред. С. Шевчука. – К.: Логос, 2001. – 196 с.

25. Партнерство заради миру: запрошення. – Документ, ухвалений Головами держав і урядів, які взяли участь у засіданні Північноатлантичної Ради, що відбулося в штаб-квартирі НАТО в Брюсселі 10–11 січня 1994 р. // Партнерство заради миру – Partnership for Peace. – Брюссель, 1994. – С. 1–3.
26. Партнерство заради миру: рамковий документ // Партнерство заради миру – Partnership for Peace. – Брюссель, 1994. – С. 5–8.
27. Вашингтонська декларація // НАТО ревію – Документація. – 1999. – Літо. – С. 1.
28. Стратегічна концепція Альянсу: Затверджена главами держав і урядів, які взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради у Вашингтоні (федеральний округ Колумбія) 23–24 квітня 1999 року. – Брюссель: НАТО, 1999. – 22 с.
29. Madrycka deklaracja w sprawie bezpieczeństwa i współpracy euroatlantycznej Madryt, 8 lipca 1997 r. // Zbiór dokumentów – 1997. – №3. – Режим доступу до журн.: <http://www.zbiordokumentow.pl/1997,nr.3/>.
30. Układ Europejski między Rzeczpospolitą Polską a Wspólnotami Europejskimi, 16 grudnia 1991 r. // <http://www.msz.gov.pl/uniaeu/html>.
31. Biała Księga: przygotowanie krajów stowarzyszonych Europy Środkowej i Wschodniej do integracji z Rynkiem Wewnętrznym Unii Europejskiej / Konsultacja nauk. Andrzej Wojciechowski. Cz. 2. – Warszawa: Unia Europejska, 1995. – 436 s.
32. Agenda – 2000: Eine starke und erweiterte Union // <http://www.europa.eu.int/>.
33. Narodowa strategia integracji. 28.01.1997 r. – 56 s. // <http://www.mzs.gov.pl/start.php.html>.
34. Strategia bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 4 stycznia 2000 r. // Zbiór dokumentów – 2000. – № 1. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/2000,nr.1/>.
35. Історико-архівне управління МЗС України. – Ф. №1. – Оп. №1. – Спр. №8429. Політичні питання. Загальне. – 71 арк. – Виступ Генерального Секретаря НАТО Х. Солани на спільному засіданні Комісії у закордонних справах і національної оборони Сейму та Сенату РП та у Варшавському університеті. – Арк. 10–12.
36. List sekretarza generalnego NATO Javiera Solany zapraszający Polskę do przystąpienia do Traktatu Północnoatlantycznego. Bruksela, 29 stycznia 1999 r. // Zbiór dokumentów – 1999. – № 1–2. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.1-2/>.
37. Проді р. «До Ніци та після неї». Промова у Європейському парламенті у Брюсселі 29 листопада 2000 року // Ніщський договір та розширення ЄС / Міністерство юстиції України, Центр порівняльного права; за наук. ред. С. Шевчука. – К.: Логос, 2001. – 61–65.
38. Akt Ratyfikacji w sprawie przystąpienia Rzeczypospolitej Polskiej do Traktatu Północnoatlantycznego sporządzonego w Waszyngtonie 4 kwietnia 1949 r. Warszawa, 26 lutego 1999 r. // Zbiór dokumentów – 1999. – № 1–2. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.1-2/>.
39. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie ratyfikacji przez Polskę Traktatu Północnoatlantycznego. Warszawa, 17 lutego 1999 r. // Zbiór dokumentów – 1999. – № 1–2. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.1-2/>.
40. Цімошевич В. Наша спільна Європа ... / Влодзімеж Цімошевич // Євроатлантика. – 2004. – №2. – С.70–71.
41. Бальцерович Л. Для экономических реформ всегда очень важен политический смысл ... / Лешек Бальцерович // Зеркало недели. – 1997. – 5–11 апреля. – С. 1, 10.
42. Зельке К. Нова геополітична ситуація після розширення НАТО і її наслідки для Польщі і України / Кшиштоф Зельке // Політична думка. – 2000. – №1. – С.101–106.
43. Бар Є. Україна – Польща: якісно новий рівень взаємин / Єжи Бар // Політика і час. – 1997. – №4. – С.37–42.
44. Холай Г. Место и роль Польши в новом европейском экономическом укладе / Генрих Холай // Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації : Друга Всесвіт. конф., Київ, 23 травня 2003 р. / Громадсько-науковий проект : матеріали виступу. – К. : МАУП, 2003. – С. 103–115.
45. Сорос Д. До нового світового порядку: майбутнє НАТО: Доповідь 29 листопада 1993 р. – К.: Основи, 1994. – 16 с.
46. Kwaśniewski A. Dom wszystkich Polska / A. Kwaśniewski. – W., 2000. – 310 s.
47. Тетчер М. Искусство управления государством: стратегия для меняющегося мира / М.Тетчер ; [пер. с англ.] – М. : Альпина Пабlishер, 2003. – 504 с.
48. Зленко А.М. Дипломатия и политика: Украина в процессе динамических геополитических перемен / Анатолий Максимович Зленко ; [пер. с укр. О.И. Кравец]. – Харьков : Фолио, 2004. – 559 с.

О.О. Жукова

**РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ПЕРШОГО
УРЯДУ Е.Т. БЛЕРА (1997-2001 РР.)**

Процеси глобалізації, що активно впливають на соціально-економічну структуру більшості країн світу, демонструють необхідність реорганізації систем соціального захисту населення відповідно до нових реалій постінформаційного суспільства. Великобританія стала однією з перших країн Європи, політичні лідери якої сприйняли виклик глобального світу й розпочали процес модернізації соціальної системи задля покращення добробуту своїх громадян. Провідна роль у цьому процесі належить лідерові лейбористської партії Великобританії Т. Блеру та його уряду.

Україна є невід'ємною частиною сучасного світу, а тому вона також втягнута у процеси глобалізації. Досвід Великобританії 1997-2001 рр. є повчальним для України, тому що ми рухаємося в одному напрямку і, маючи на озброєнні досвід британців, зможемо адекватно реагувати на неминучі зміни, що несе за собою перехід на стадію постіндустріального суспільства. У зв'язку з цим звернення до історії політики соціального реформізму британських лейбористів наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття є виправданим і актуальним.

Метою даної статті є висвітлення проблеми соціальної політики уряду Тоні Блера 1997–2001 рр. Відповідно до мети були поставлені такі завдання: розглянути праці провідних істориків–британістів Російської Федерації; статті російських дослідників, присвячених соціальному реформаторству лейбористської партії.

Провідні академічні центри з дослідження історії Великобританії ще за часів Радянського Союзу були сконцентровані у Москві, туди ж стікалася іноземна література. З розпадом СРСР уся ця спадщина перейшла до Російської Федерації, яка й досі тримає лідерство у дослідженні новітньої історії Західної Європи та Америки на теренах колишнього Радянського Союзу.

Наприкінці 90-х років у російській історіографії з'являється низка робіт, присвячених англійському лейборизму. Одним з провідних дослідників цього напрямку є доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин РАН С.П. Перегудов. Йому належить ряд монографій і наукових статей, присвячених «епосі» М.Тетчер та неоконсерватизму, а також «новому лейборизму» в періоди його перебування в опозиції та при владі [17]. В останній час інтереси автора стосуються вивчення особистості Т. Блера, його політичної діяльності на посту лідера партії й прем'єр-міністра; реалізації ним постулатів концепції «третього шляху» на практиці [18]. С.П. Перегудов зазначає, що дана концепція є передусім програмою внутрішньополітичного розвитку і одне з провідних місць у ній займають питання соціальної політики [14, с.15]. Ряд статей цього відомого російського британіста присвячено дослідженню політики третього шляху, аналізу її впливу на внутрішню політику Великобританії загалом, і соціальні реформи зокрема [15,16]. Дві статті С.П. Перегудова, перша, що стосується перемоги на виборах 1997 р. [12], а друга – виборів 2001 року [13] дають змогу порівняти обіцянки й досягнення лейбористів у внутрішній політиці протягом першого строку перебування при владі.

У монографії «Політичний реформізм у Великобританії (1970-ті - 1990-ті рр.» іншого відомого британіста О.А. Громико [5] розглядається процес формування «нового лейборизму» й доводиться теза про те, що він покликаний стати відповіддю британського суспільства на виклики, які воно отримало з входженням у постіндустріальну епоху й переходом процесів глобалізації на новий рівень. Дослідження ґрунтуються на значній джерельній базі, також у книзі міститься багатий фактичний та аналітичний матеріал.

У статті «До 100-ліття британських лейбористів» [4] О.А. Громико надає чи не єдину спробу у сучасній російській британістиці висвітлити й осмислити шлях, який пройшла лейбористська партія. У ній детально описано, зокрема, роль, яку зіграли лейбористи у соціальному реформаторстві Великобританії. Він зазначає, що лейборизм, як ідеологічний напрям, був альтернативою «тетчеризму», котрий вичерпав свій потенціал. І хоча «нові лейбористи» багато чого перейняли зі спадщини М. Тетчер та її послідовників, підкреслює О. А. Громико, проте їх концепція «третього шляху» заснована на «соціальному залученні», комунітаризмі, соціальних функціях держави.

Є. В. Ананьева у статті «Тиха революція Т. Блера» [1] аналізує концепцію «третього шляху» як основу нового лейборизму. Соціальну політику вона розглядала нею в контексті розподілу державних ресурсів. Автор робить висновок про те, що спроба лейбористів реформувати систему соціального забезпечення є насправді спробою «міркувати про те, що не піддається обміркованню». На її думку, соціальні реформи «нових лейбористів» виражалися не у збільшенні об'єму державних коштів, а у їх більш раціональному використанні.

М.М. Мілін [10] розглядав у своїй статті питання внутрішньої та зовнішньої політики «нових лейбористів» у контексті «третього шляху». Зокрема, він звернув увагу на першочерговість урядових реформ у сфері зайнятості й охорони здоров'я. Крім того, на його думку, в основі соціальної політики «нового лейборизму» лежало бажання Т. Блера приєднатися до «Соціальної хартії» Договору про Євросоюз.

Одне з чільних місць у вивченні новітньої соціально-економічної історії Великої Британії посідає Є. С. Хесін. У своїх статтях [22, 23, 24, 25] він дав глибокий аналіз економіці Сполученого Королівства, зауваживши, що у 1998-2001 рр. Великобританія переживала довготривалу стадію економічного підйому, а тому могла дозволити собі солідні фінансові вливання у соціальну сферу держави. Він передбачив, що за умов неминучої кризи ці витрати можуть підірвати фінансову стабільність країни.

Питаннями впливу процесів глобалізації на ринок праці та національну економіку розвинених держав в умовах постіндустріального суспільства, в тому числі й Великобританії, займається Владислав Леонідович Іноземцев – доктор економічних наук, директор Центру досліджень постіндустріального суспільства. У своїй монографії «Сучасне постіндустріальне суспільство: природа, протиріччя, перспективи» [6] він обґрунтовує думку проте, що для економічного, соціального та культурного розвитку країни надзвичайну важливість має розвиток «людського капіталу». У статті «Специфічні особливості європейської соціальної моделі» [7] на основі порівняльного аналізу соціальної політики США та країн Європи, зокрема Великобританії, автор розкриває особливості соціального забезпечення в умовах глобалізації.

Праця Н.К. Капітонової «Великобританія наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.: від консерваторів до лейбористів» [8] розкриває етапи політичної діяльності урядів М. Тетчер, Дж. Мейджора та Т. Блера. У ній вміщено багато статистичних даних і фактичного матеріалу. Однак книга має більш описовий, аніж аналітичний характер.

Багато цікавих та змістовних статей щодо соціальних проблем подано в журналі «Мировая экономика и международные отношения» та «Современная Европа». У публікаціях В.Ф. Сорокіної [19, 20, 21] подано гарний фактичний матеріал, що розкриває систему соціального забезпечення у Сполученому королівстві. Вона також всебічно розглядає урядову програму Приватної Фінансової Ініціативи, детально зупиняючись на реалізації соціальних програм, зокрема в сфері будівництва лікарень та загальноосвітніх шкіл. Н. Говорова присвятила свої статті [2, 3] проблемам зайнятості та безробіття на теренах Європи. Чільне місце у її публікаціях відведене Сполученому Королівству. Змістовними й багатими на фактичний матеріал є статті М. Кольчугіна [9], Я. А. Певзнера [11].

Отже, російські науковці у своїх монографіях і публікаціях, присвячених історії «нового лейборизму», найбільше уваги приділяли питанням реформування системи соціального забезпечення у контексті ідеології «третього шляху». Також значне місце в науковому доробку російських британістів посідають питання розвитку освіти та боротьби з безробіттям Великобританії за допомогою інвестицій у «людський капітал».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьева Е.В. «Тихая революция» Т.Блера // Актуальные проблемы стран Европы: Сборн. статей, Ин-т актуальных международных проблем / Отв. ред. В.Н. Матяш. – М.: Дипломатическая акад. МИД РФ, 2001. – С. 5-19.
2. Говорова Н. Европейский рынок труда: противоречия и компромиссы // Современная Европа. – 2004. - №4. – С. 114-123.
3. Говорова Н. Занятость в постиндустриальном мире // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. - № 12. – С. 35-41.
4. Громико А. К 100-летию британских лейбористов // Современная Европа. – 2000. - №4. – С. 46-59.
5. Громыко А. Политический реформизм в Великобритании (1970-1990-е годы). – М.: XXI век. – Согласие, 2001. – 268 с.
6. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. – М.: Логос – 2000. – 187 с.
7. Иноземцев В. Специфические особенности европейской социальной модели // Современная Европа. – 2004. - №1. – С. 87-100.
8. Капитонова Н.К. Великобритания в конце ХХ – начале ХХІ вв.: от консерваторов к лейбористам. – М.: МГИМО МИД России, 2003. – 128 с.
9. Кольчугина М. «Новой экономике» – новое образование // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – №12. – С. 42-53.

10. Милин Н. «Третий путь» Тони Блера // Международная жизнь. – 1999. - №7. – С 40-50.
11. Певзнер Я.А. Лейбористы в поисках новых путей // Современная Европа. – 2002 – №1. – С. 120-122.
12. Перегудов С. Великобритания после выборов 1997 года: обычная смена власти или прорыв в XXI век // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. - №3. – С. 74-84.
13. Перегудов С.П. Великобритания после выборов 2001 года: время платить по векселям // Россия и Британия. – Вып. 3: В мире английской истории. Памяти акад. В.Г. Трухановського / Отв. ред А.Б. Давидсон; Ин-т всеобщ. истории. – М.; Наука, 2002. – С. 142-162.
14. Перегудов С.П. Концепция «третьего пути» // Современная Великобритания: проблемы и перспективы: Материалы «круглого стола», 23 мая 2001 г. / Отв. ред. Владимир Никитович Шенаев. - М, 2001 - С. 15-21.
15. Перегудов С.П. «Новая» Лейбористская Партия // Мировая экономика международные отношения. – 1998. – №3. – С. 75-78.
16. Перегудов С. «Общество участия» или «демократия собственников» // Мировая экономика международные отношения. – 2000. – №1. – С. 29-34.
17. Перегудов С. От неоконсерватизма к новому лейборизму // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – №1. – С. 120-126;
18. Перегудов С.П. Тони Блер // Вопросы истории. – 2000. – №1. – С. 64-81.
19. Сорокина В. Великобритания: сфера услуг в 90-е годы // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 2. – С. 89-96.
20. Сорокина В.Ф. Великобритания: частная финансовая инициатива // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 1. – С. 90-95.
21. Сорокина В.Ф. Социальное обеспечение в Великобритании // Современная Европа. - 2002. – №1. – С. 53-60.
22. Хесин Е. Великобритания // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – №8. – С.98-109.
23. Хесин Е. Великобритания: седьмой год подъёма // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – №8. – С. 103-106.
24. Хесин Е. Великобритания: снижение темпов экономического роста // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – №8. – С. 96-98.
25. Хесин Е.С. Социально-экономическая модель развития Великобританки // Современная Великобритания: проблемы и перспективы: Материалы «круглого стола», 23 мая 2001 г. / Отв. ред. Владимир Никитович Шенаев . – М., 2001. – С.25-29.

Рецензії

А.К. Лисий

ОЛЕКСАНДР ГВАНЬЇНІ. ХРОНІКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ САРМАТІЇ. - К.:
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ», 2009. - 1006 С.

1611 року в типографії краківського друкаря Миколая Лоби вийшов з друку фоліант «Хроніка європейської Сарматії» (Kronika Sarmacyeu Europejskiej). Автором цього твору був італієць на польській службі Олександр Гваньїні. Вона мала обсяг 852 аркуші in folio і складалася фактично з 10 книг, з яких перші три мають спільну пагінацію, а решта – окрему.

У цій хроніці, написаній легко, доступно, прекрасним літературним стилем, Гваньїні прагнув ознайомити польського та західноєвропейського читача з устроєм та географічним положенням Речі Посполитої, її історією, насамперед військово-політичною і церковною, що було цілком у дусі тогочасних уявлень. Він намагався у такий спосіб зберегти для нащадків минуле Речі Посполитої, героїчні діяння визначних представників її панівної еліти, котрі відзначилися як видатні

воєначальники та дипломати.

Важливим стимулом до написання твору було почуття глибокої вдячності та любові до своєї нової батьківщини – Речі Посполитої, що Гваньїні неодноразово підкреслює. За його власним визначенням, навіть якби він народився серед давніх римлян, а своє життя присвятив майже незнаній тоді землі на сході Європи, то й у такому випадку він «за цим ніколи б не шкодував».

Автор подав не тільки яскраву, дохідливу, ілюстровану розповідь про минуле Речі Посполитої, а й виклав її на тлі всесвітньої історії, насамперед історії сусідніх народів та держав. Досить детально подавалася історія країн, з котрими польська корона вела тоді запеклі війни (Московська держава, «Татарська земля», Османська імперія та підпорядковані останній або васальні країни). Зверталася увага на географію цих країн, на особливості ведення війни описуваними народами, тому книга мала значну практичну цінність.

Історії Русі-України Гваньїні присвятив окрему (третю) книгу своєї хроніки, і одне це вже свідчить про ту значну увагу, яку приділяв італо-польський автор нашій батьківщині. Оригінальних свідчень тут небагато, подається інформація, запозичена з хронік Длугоша, Кремера, Стрийковського. Утім, можна вказати на оригінальні описи Львова та Запорозжя, характеристику господарських занять українських селян, та окремі деталі. Окремий розділ – «Подільський край» розповідає про найголовніші міста регіону: Кам'янець, Бар, Меджибіж, Брезан, Тереховля, Хмільник, Брацлав, Вінницю, Звенигород. Подається старовинне зображення герба Поділля і підпис під ним: «Земська корогва за герб має сонце з дванадцятьма променями, на білому полі».

Але однією (третьою) книгою інтерес Гваньїні до Русі-України не обмежується. Окремі відомості про неї містяться у всіх інших, насамперед у польській, литовській та прусській.

Принадно зауважимо, що ніколи, ні в царській Росії, ні в Радянському Союзі, праця італійця повністю жодного разу не видавалася. І це зрозуміло, адже автор в VII-й (московській) книзі описує московитів як «блядинців», як зрадливих, хитрих, брехливих і диких боягузів та ксенофобів («пройдисвіти, злостиві... невірні, безсоромні, бундючні, жадібні, бридкі, немилосердні, ненависні, мерзенні, огидні, чинять гріхи такі паскудні, про які соромно писати»).

Весь текст хроніки Гваньїні перекладено українською доктором історичних наук, професором о. Юрієм Мициком.

Сподіваємося, що український переклад хроніки Гваньїні – важливого історичного джерела та пам'ятки європейської історіографії XVI–XVII ст. – зробить її значно доступнішою, стане в пригоді не тільки науковцям, а й широкому читачьому загалу.

**КОРНОВЕНКО С.В. АГРАРНА ПОЛІТИКА БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ УРЯДІВ
А. ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ ІМ УКРАЇНСЬКИХ
ТЕРИТОРІЯХ (1919-1920 РР.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ПРОЦЕС 1919-2000-Х РР.
С.В. КОРНОВЕКО. – ЧЕРКАСИ: АНТ, 2008. – 238 С.**

У контексті історії України ХХ століття чільне місце належить колу питань пов'язаних із Українською революцією 1917-1921 рр. Вітчизняна історіографія, позбавляючись радянських міфологем, виробляючи нові методологічні підходи, аналізує революційні події в Україні 1917-1921 рр., об'єктивно оцінюючи їх роль та значення.

Особливе місце належить зокрема тим перетворенням, що мали місце на селі. За умов загального національного піднесення, аграрного питання стало ключовим у взаєминах влади і населення, більшість якого становило селянство.

Рецензована монографія є однією з перших із даної проблематики, де сконцентрована фактично вся історіографічна та джерельна база конкретної проблеми – аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919-1920 рр.

Актуальність теми дослідження визначається потребою осмислення життя селянства з позицій нового історичного мислення.

Взявшись за реалізацію складного наукового проекту, автор здійснив його у тісному взаємозв'язку з держбюджетною темою «Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства» Наукового товариства істориків-аграрників, Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Предметом всебічного аналізу став історіографічний процес політики білогвардійських урядів Денікіна і Врангеля на українських землях за роки Директорії.

Поставленим дослідницьким завданням відповідає й запропонована автором архітектоніка праці. Її складовими є вступ, 5 розділів, поділених на 11 підрозділів, висновки, список використаних джерел та літератури. Оцінюючи структуру монографії, слід підкреслити, що науковець достатньо чітко визначив спрямування своїх дослідницьких зусиль і цим забезпечив композиційну цінність монографії.

Значної уваги історик приділив радянському і пострадянському історіографічному процесу, де аргументовано показав стан та перспективи подальшого вивчення теми.

Позитивною рисою рецензованого дослідження є також те, що воно ґрунтується на розгалуженій джерельній базі, пріоритетне місце в якій належить архівним матеріалам. Так, зокрема опрацьовано документи ЦДАВО і ЦДАГО України. Цінна інформація взята автором із Державного архіву Автономної Республіки Крим. Варто відзначити зусилля автора щодо залучення матеріалів центральних архівів Російської федерації, зокрема, ДАРФ і РДВА. (Російського державного військового архіву).

Широко у дослідженні використані опубліковані документи, мемуари, спогади. Залучено також ряд матеріалів докторських і кандидатських дисертацій.

Ґрунтовний, максимально об'єктивний аналіз історіографічної спадщини Білого руху в Україні, проведений С. Корновенком, не може не викликати позитивної оцінки.

Аналіз змісту монографії свідчить, що автором здійснено значний обсяг науково-дослідної роботи.

Загалом, уважно прочитана книга дасть повчальний досвід, допоможе розібратися у складних і важливих подіях віддаленого історичного минулого.

В. АДАМОВСЬКИЙ. ЕШЕЛОНИ У ВІЧНІСТЬ: ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.- КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, 2007. – 208 С.

До історичних подій, що замовчувалися радянською історіографією, належали депортації в СРСР і в УРСР, як її складової частини. Лише в період так званої перебудови та після розпаду СРСР опубліковано частину документів та окремі дослідження з цієї проблеми, зокрема, рецензована праця.

Хоча В.Адамовський датує свою працю з початку ХХ ст., але він подає дуже стислий огляд процесу утворення німецьких поселень на Буковині, Волині, Закарпатті, Північному Причорномор'ї у ХУІІІ- ХІХ ст.

Важливою особливістю монографії В.Адамовського є висвітлення політики щодо іноземців, насамперед обрусілих німців, яких розглядали як потенційних зрадників, агентів впливу Німеччини, що здійснював царський уряд, починаючи з 80-х рр. ХХ ст. і особливо в роки Першої світової війни. Автор вказує, що серед різноманітних заходів царського уряду важливе місце займали депортації підданих Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини. Відзначається негативний вплив на стан економіки Волині, Причорномор'я депортацій німців-колоністів, а також осіб інших національностей, підданих вищеназваних держав. В праці висвітлюються депортації євреїв з театру військових дій та прилеглих до них територій, служителів уніатської церкви, свідомої української інтелігенції із захоплених в роки війни Галичини та Буковини.

З наведеного матеріалу читач може зробити висновок, що царський уряд створив обґрунтування та механізм масових депортацій осіб, які підозрювалися в антиурядових настроях, що згодом використав в значно більших масштабах більшовицький режим радянської Росії.

В.Адамовський доводить, що із встановленням радянської влади депортації осіб, чие соціальне обличчя, на думку більшовиків не відповідало їхнім критеріям, набрали систематичного характеру. Автор стверджує, що депортації здійснювалися органами ВНК, а згодом ДПУ – ОДПУ, які користувалися надзвичайними повноваженнями, допускаючи всілякі зловживання, на що вказували деякі більшовицькі керівники.

Одними з перших депортацій зазнали українські селяни – противники більшовиків, яких переселяли в межах губерній, повітів, волостей.

Лише в 1922 р. з'явилися нормативні акти, щодо депортацій, зокрема постанова ВЦВК РСФРР від 10 серпня «Про адміністративно висланих». Прикметно, що орган який займався висланням в адміністративному порядку отримав таку ж назву як і за царського режиму – Особлива нарада (комісія) при НКВС.

Як свідчать наведені В.Адамовським матеріали, радянська репресивна система була заснована не на покаранні за здійснені вчинки, а на превентивному вилученні із суспільного життя осіб, яких представники режиму вважали потенційно ворожими владі. Система активно діяла з початку 20-х рр. ХХ ст., ще коли Й.Сталін не володів абсолютною владою.

В 20-ті рр. ХХ ст. жертвами незаконних репресій, зокрема депортацій, стали колишні політичні опоненти більшовиків – члени партій меншовиків, есерів, сіоністських організацій, зокрема в Україні – УКП.

Таким чином на середину 20-х рр. ХХ ст., зазначає автор, були ліквідовані осередки «непролетарських партій та громадських організацій, в значній мірі методом депортацій, що забезпечило політичну монополію ВКП(б) в суспільстві.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. наступний етап депортацій з радянської України був пов'язаний з так званим «очищенням» прикордонної смуги, насамперед кордону з Польщею, від контрреволюційних, згодом соціально-небезпечних елементів.

Під це визначення підпала значна кількість населення, яка не влаштувала більшовицьких можновладців за соціальними та національними ознаками. Ці депортації співпали із здійсненням колективізації та використанням вислання як засобу тиску на селянство.

В.Адамовський аналізує чисельні постанови ЦК КП(б) У, ЦК ВКП(б), документи РНК СРСР, ОДПУ, НКВС СРСР про депортації селянських родин, оголошених куркулями, а також польських, німецьких родин в 1927 – 1939 рр.

Наукові записки

Цинізм влади у депортаціях ні в чому невинних людей виявлявся і в тому, що органами влади встановлювалися ліміти тобто певна кількість осіб, які підлягали виселенню та резервна кількість осіб на депортації. Автор показує згортання політики коренізації як супровід депортацій, що оберталось для польського та німецького населення примусовим виселенням до Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу.

У праці В.Адамовського висвітлено використання депортацій при «чистці залізниць» в 1927 – 1930 рр.

Автор вказує на роль Всесоюзного переселенського комітету при РНК СРСР у примусовому здійсненні переселення, що офіційно називалося добровільним. Зокрема це стосувалася заселення Єврейської автономної області євреями з України.

У монографії В.Адамовського детально проаналізовано організацію та здійснення в 1939-1941 рр. депортації із західних областей УРСР польських осадників, лісової сторожі, чиновників та їх родин, родин румунських чиновників, всього населення із 800 – метрової прикордонної смуги, а також діячів українського національного руху, зокрема членів українських політичних партій, громадських організацій та їх родин.

З початком війни Німеччини проти СРСР розгорнулася депортація німців, зокрема, із Запорізької, Сталінської (тепер Донецька), Ворошиловградської (тепер Луганська) областей, про що йдеться в праці.

Автор зазначає, що із вигнанням німецьких окупантів масові депортації використовувалися як засіб боротьби проти членів ОУН-УПА, під час колективізації в західних областях, а також проти вояків польської Армії Крайової. Прикметна директива штабу військ НКВС по охороні тилу 3 Білоруського фронту від 24.08.1944 р. про затримання загонів АК, що прагнули прорватися до Варшави, щоб допомогти повстанцям.

В.Адамовський зазначає елементи насильства радянської влади при оптації населення УРСР з Польщею в 1944-1945 рр., негативного ставлення до українських переселенців з Франції, Чехословаччини, Болгарії, в 50-х рр. ХХ ст.

Значна увага приділена становищу депортованих в Сибір, на Далекий Схід, в Казахстан, а також жорсткому спротиву республіканського та місцевого керівництва УРСР поверненню депортованих у рідні місця, зокрема в західні області після 1954 р.

Також всебічно висвітлено діяльність радянської влади по депортації за релігійною ознакою віруючих різних сект.

Окремий підрозділ праці присвячено аналізу документів вищого керівництва СРСР щодо депортацій в 1944 р. народів Криму – татар, німців, греків, болгар, вірменів, іранців, італійців, румун, голландців та інших, здійсненню їх виселення та боротьбі татар, німців за повернення до рідних місць з середини 50-х рр. ХХ ст., їх становище в сучасний період.

В праці В.Адамовського наведено окремі узагальнюючі відомості про чисельність депортованих з України в різні часи, проте відсутні узагальнюючі підрахунки.

Торкаючись проблеми повернення депортованих на батьківщину, автор розглядає лише окремі категорії з них.

Отже, праця В.Адамовського є цінним науковим виданням, що сприяє більш глибокому та об'єктивному висвітленню важливої проблеми української історії.

Загалом в подальшому слід здійснити системний аналіз місця і ролі депортацій у політичній практиці радянської влади відділивши їх від інших видів репресій, здійснити підрахунки кількості депортованих, по можливості дослідити їх долю та долю членів родин, дати чітку правову та моральну оцінку практиці депортацій, особливо з огляду на домінуючу в сучасній російській історіографії думку про депортації як жорстокий але необхідний елемент соціоінженерії, що начебто був необхідним для розвитку продуктивних сил країни.

**КУШНІР А.Г. КРИВОХИЖИНЦІ – КОЛИСКА НАШИХ ДУШ. – ВІННИЦЯ:
КОНТИНЕНТ-ПРИМ, 2007. – 128 с.**

В історії розбудови сучасної незалежної Української держави серед проблем, які вимагають якнайшвидшого розв'язання, є одна, на нашу думку, незаперечна проблема – проблема існування малих сільських населених пунктів. Десятки тисяч їх зникло з карти України за останні 50 років. А скільки тисяч їх зараз піддані спустошенню, занепадають, стають непривабливими для життя, а головне нікому не потрібними.

Тому за добру справу взялись А. Г. Кушнір та автор ідеї проекту І. В. Гуменюк. Видно, болить їх душа за рідне село, його людей, за край, де вони народились, провели свої дитячі та юнацькі роки.

Це книжка про маленьке подільське село Вінницької області. Село не має ні стародавніх фортець, ні унікальних родовищ. Але там жили й живуть славні працелюбні люди, мудрі хлібороби, врешті, патріоти України. Їх життя – це багатвікова історія села, яка розглядається в контексті суспільних подій. Адже історія України складається саме з таких малопомітних сіл, які сьогодні піддаються спустошенню, занепадають, а головне, стають нікому непотрібними...

Історію своїх рідних Кривохижинців вони намагаються показати в контексті історичних подій. Новизною даної праці є те, що автори історію села розглядають через призму часу. А час розставить все на свої місця.

Робота актуальна, малодосліджена, окрім того, навіть у такому виданні як «Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область», історії села Кривохижинці присвячено всього один рядок: - «Сільській Раді с. Волиняни підпорядкований населений пункт Кривохижинці» (Див. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972. – С.463). Оце й все про славну багатвікову історію села і його людей. А скільки ще сотень і сотень сільських населених пунктів чекають, коли і про них скажуть добрі слова.

Недаремно потрібно якнайшвидше всім, кому не байдужа доля своїх населених пунктів, – історикам, краєзнавцям, підготувати нове видання історії міст і сіл України, де була б висвітлена історія всіх сільських населених пунктів України.

Рукопис роботи оригінально структурований. Із 5 розділів – чотири присвячено етнології села. Значний об'єм дослідження займають описи побуту жителів, етимології й семантики походження прізвищ, власних імен, обрядів і традицій. Автори роблять спробу дати генеалогічне дерево родоvodu жителів с. Кривохижинців, а також історію його походження.

Значна увага приділена сучасній історії села, зокрема, його людям, які, на думку авторів, приносили славу селу. З любов'ю, повагою й ніжністю І. Гуменюк та А. Кушнір пишуть про працівників сільського господарства, вчителів, військових, самотніх майстрів пензля і слова, дипломатів, зокрема, вихідця із Кривохижинців ректора Дипломатичної академії при МЗС України Б.І. Гуменюка. Часто згадує маленьку сільську хату професор, старший співробітник інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського НАН України Л.І. Барабан, директор Михайловецького СПТУ № 36 В.З. Дворянський, талановитий художник, самородок, патріот В. Вовк та багато-багато інших славних земляків.

Від покоління до покоління йшов процес становлення кривохижинецької громади, окремих родин. Величним хліборобським досвідом, самотньою регіональною культурою, високою загальнолюдською моральністю славились численні родини Мельників, Головатюків, Біланів, Канюків, Савчуків, Таранів, Царинюків тощо.

Водночас з жалем і болем описуються сучасні Кривохижинці, які з 1959 р. стали бригадним селом і почали занепадати. Якщо ще в 1983 р. у селі проживало 413 осіб і нараховувалось 225 дворів, то на 2003 р. тут проживало лише 150 осіб і нараховувалось 70 дворів. Нерідко сільська вулиця колись славного села нараховує 2-3 хати, а решта – пустують, дошками забиті вікна, давно позаростали тут стежки, доріжки... Село прискорено вимирає. Були часи, зазначає автор, що в селі проживало більше 2 тисяч осіб (в 1795р.). У передвоєнні роки ХХ століття в селі проживало близько 890 осіб (СІ 13).

Автори доходять справедливого висновку про потребу негайного відродження занепадаючих і вмираючих сіл держави.

Жаль, що не все вдалося реалізувати, багато свідків того часу уже немає в живих, документів, археологічних досліджень явно недостатньо. Але цей нарис не має кінця: кожна

Наукові записки

.....
людина може продовжити її, доповнити своєю історією, новими дослідженнями майбутніх істориків.

І головне, ця книжечка написана про односельчан і для односельчан, і ми сподіваємось, що вона їм буде цікавою і корисною. І все ж не буде перебільшенням зазначити, що праця А. Г. Кушніра є певним внеском в скарбницю знань історії міст і сіл України .

Відомості про авторів

- АДАМСЬКИЙ Віктор Романович** – здобувач Інституту історії України НАН України.
- АНТОНШИНА Тамара Петрівна** – м. Вінниця, викладач Вінницького технологічного технікуму.
- БАРЦЬОСЬ Володимир Володимирович** – м. Вінниця, аспірант кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- БІНЬОВСЬКА Людмила Станіславівна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- БОГАТЧУК Світлана Степанівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького державного аграрного університету.
- БОНДАРЕНКО Наталя Олександрівна** – м. Вінниця, старший лаборант кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- БОРИСЕНКО Лариса Борисівна** – м. Вінниця, аспірантка Державної національної сільськогосподарської бібліотеки.
- БОРЩЕВИЧ Володимир Трохимович** – м. Луцьк, кандидат історичних наук, докторант Волинського національного університету імені Лесі Українки.
- БУРАВСЬКИЙ Олександр Антонович** – м. Житомир, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- БУРТЯК Григорій Якович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ВДОВЦОВ Михайло Леонтійович** – м. Вінниця, краєзнавець.
- ВЕРЕЩАГІНА Олена Євгенівна** – м. Вінниця, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ВІТЮК Олександр Олегович** – м. Вінниця, здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- ВОРОЛІС Микола Григорович** – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ВОРОЛІС Ольга Миколаївна** – м. Вінниця, старший викладач Вінницького будівельного технікуму.
- ГАЛЬЧАК Сергій Дмитрович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ГАНДЗЮК Віталій Олександрович** – м. Вінниця, кандидат із соціальних комунікацій, старший викладач кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ГІНДА Володимир Васильович** – м. Київ, кандидат історичних наук.
- ГОЛОВКІНА Юлія Юрївна** – м. Вінниця, викладач правознавства Університету сучасних знань.
- ГРИГОРУК Оксана Борисівна** – м. Вінниця, аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського.
- ГРИГОРЧУК Петро Семенович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ДАНИЛЕНКО Олександр Вікторович** – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- ДАНІЛОВА Ірина Юрївна** – м. Вінниця, старший викладач кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наукові записки

- ДОВГАНЬ Сергій Олексійович** – м. Київ, аспірант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України.
- ЖУКОВА Олена Олександрівна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЗАСТАВЕЦЬКА Наталія Ігорівна** – м. Тернопіль, аспірантка кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- ЗІНЬКО Юрій Анатолійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів, директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ІСКРА Світлана Іванівна** – м. Вінниця, викладач кафедри хорового мистецтва та методики музичного виховання Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КАЛИТКО Сергій Леонідович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна** – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КОНОНЕНКО Валерій Васильович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович** – м. Вінниця, старший викладач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КОТИК Юрій Васильович** – м. Вінниця, старший викладач кафедри економічної теорії Вінницького державного аграрного університету.
- КРАВЧУК Олександр Миколайович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КРИВОРУЧКО Олександр Іванович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, проректор з науково-педагогічної і виховної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КРИВОШЕЯ Володимир Володимирович** – м. Київ, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса НАН України.
- КРИВОШЕЯ Олена Вікторівна** – м. Київ, старший науковий співробітник Музею Гетьманства.
- ЛАПШИН Сергій Андрійович** – м. Вінниця, старший викладач кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЛЕВЧУК Костянтин Іванович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького державного аграрного університету.
- ЛИСИЙ Анатолій Кононович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МАЗИЛО Ігор Васильович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МАХИНЯ Оксана Миколаївна** – м. Черкаси, аспірантка кафедри історії, теорії держави і права Кременчуцького державного технологічного університету імені Михайла Остроградського.
- МЕЛЬНИК Наталія Миколаївна** – м. Вінниця, викладач історії Вінницького технічного коледжу.

- МЕЛЬНИКОВ Дмитро Олександрович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, політології і права Вінницького національного технічного університету.
- МЕЛЬНИЧУК Ігор Петрович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МОТУЗ Валерія Костянтинівна** – м. Черкаси, аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- ОГІЄНКО Олена Володимирівна** – м. Житомир, аспірантка кафедри історії та етнополітики Інституту української філології Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- ОНІШКО Тетяна Володимирівна** – м. Полтава, кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.
- ОРЛОВСЬКИЙ Любим Олександрович** – здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка.
- ПИЛИПАК Максим Анатолійович** – м. Київ, аспірант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського.
- ШКОВСЬКА Тетяна Валентинівна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ПОДОЛИННИЙ Анатолій Мусійович** – м. Вінниця, кандидат філологічних наук, професор кафедри методики філологічних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ПОП Олена Юріївна** – м. Вінниця, викладач кафедри іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ПОП Юрій Іванович** – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ПРИЩЕПА Олена Петрівна** – м. Рівне, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.
- РАТНИКОВ Борис Михайлович** – м. Київ, здобувач кафедри воєнної історії Національної академії оборони України.
- РЕКРУТ Валерій Пилипович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, викладач Вінницького кооперативного інституту.
- РОМАНЕЦЬ Людмила Миколаївна** – м. Вінниця, здобувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- РОМАНЮК Іван Миронович** – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- САЛАТА Оксана Олексіївна** – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики навчання Київського міського педагогічного університету імені Бориса Грінченка.
- СОЛОМОНОВА Тетяна Робертівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- СТАДНИК Олена Олексіївна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наукові записки

-
- СТЕПАНЧУК Юрій Степанович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- СТОПЧАК Микола Володимирович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- СТОЯН Тетяна Андріївна** – м. Київ, доцент кафедри історії та філології історії Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- ТІТАРЕНКО Наталія Леонтіївна** – м. Умань, викладач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського державного аграрного університету.
- ТРЕМБІЦЬКИЙ Анатолій Михайлович** – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, старший викладач Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом.
- ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ХІХЛАЧ Богдан Миколайович** – м. Вінниця, старший науковий співробітник Вінницького обласного краєзнавчого музею.
- ЧОРНА Наталія Миколаївна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук.
- ШАНОВСЬКА Олена Андріївна** – м. Одеса, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету.
- ШАТКОВСЬКА Ірина Станіславівна** – м. Вінниця, старший викладач кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ШОЛОГОН Лілія Іванівна** – м. Коломия, кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Наукове видання

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 15. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. /- Вінниця, 2009. – 328 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 листопада 1999 року №3-05/11).

ISBN 966-

**Відповідальний редактор Григорчук П.С.
Відповідальний секретар Зінько Ю.А.**

Технічний редактор Мазур І.В.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32.
Тел. 26-71-33

Підписано до друку 24.12.2008 р. Формат 60x84/18.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 28,8

Віддруковано на ДП «Державна картографічна фабрика»
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 163, наклад 300 прим.